Ірина ВОРОНЧУК

Населення Волині

в XVI – першій половині XVII ст.:

родина,
домогосподарство,
демографічні
чинники

Delineatio Generalis
CAMPORUM DESERTORUM
vulgo
UKRAINA.
Cum adjacentibus Provinciis
Bono publico erecta
per
Guilhelmum le Vasseur
de Beauplan
S.R.M.tis Architectum militarem
et Capitaneum
CIRCASSIA
ASIÆ PARS
LIMEN vulgo Meotis palus
CRIMEA
CZARE MORZE
Vulgo
Pontus Euxinus
BULGARIA
MOLDAVIÆ PARS
BUDZIAK
Loca Deserta
Loca Deserta
abo
Dzike Polie
PALATINATUS
PALATINATUS
BRACLAVIENSIS
WALACHIA
PODOLIA
RUSSIÆ PARS
VOLYNIÆ PARS
MAGNI DUCATUS MOSCOVIÆ PARS
SEVERIÆ DUCATUS
KIOVIENSIS
Terra Czernichoviensis
Olim Paludes nunc Civitatis Polesiæ
MAGNI DUCATUS ITHUANIÆ PARS
Schalæ
Milliaria Ocrenica
Meridies
Septentrio
Oriens
Occidens

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
Національний науково-дослідний інститут українознавства
та всесвітньої історії

Ірина ВОРОНЧУК

Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники

Монографію опубліковано
за фінансової підтримки
Американської Ради
Наукових Товариств
(ACLS)

КИЇВ
2012

УДК 94(477.82):[314.1+316.36] «15/16»
ББК 63.3(4Укр-4Вол)45-2
В75

Затверджено до друку вченою радою Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України (протокол № 4 від 21 червня 2011 р.)
Затверджено до друку вченою радою Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України (протокол № 4 від 13 грудня 2011 р.)

Рецензенти:
д-р іст. наук, професор *Г. В. Боряк,*
д-р іст. наук, професор *В. І. Ульяновський,*
д-р іст. наук, професор *Н. М. Яковенко*

Редактор: *Л. О. Біда*

Ворончук І. О.

В75 Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники: Монографія / І. О. Ворончук – К.: 2012. – 712 с.: іл.

ISBN 978-966-02-6249-2

Монографію присвячено висвітленню проблем повсякденного життя різних страт волинського соціуму XVI – першої половини XVII ст. Вперше в українській історіографії на підставі значного комплексу документальних і наративних джерел розглядається найширший спектр проблем соціальної історії ранньомодерного часу, а саме: практика укладання шлюбів, характер шлюбної моделі, типологія шлюбно-сімейних форм, їх взаємозв'язок зі шлюбною моделлю та прокреаційною поведінкою, вплив шлюбної моделі на структуру родини тощо. Розкриваються внутрішні мотивації та механізми демографічної поведінки тогочасних людей, конкретний вияв і зміст яких зумовлювалися впливом цілого комплексу об'єктивних і суб'єктивних чинників: економічних, соціальних, правових, релігійних, політичних тощо. На підставі документальних джерел зібрано статистику та обраховано дітність шляхетської родини. Застосовуючи класифікаційну схему родинних структур британського дослідника Пітера Ласлетта, визначено типологію та обчислено коефіцієнти родинних та домогосподарських структур різних соціальних верств волинського суспільства. Переглянуто загальну оцінку чисельності населення Волині середини XVII ст. в бік її збільшення. Висновки автора спираються на створені за джерелами додатки: багатошлюбності волинської шляхти, дітності шляхетських родин, схеми селянських родинних і домогосподарських структур, каталоги природних катаклізмів, татарських нападів та таблиці понесених внаслідок цих нападів втрат волинської людності.

Для істориків, демографів, соціологів, культурологів, правознавців, учителів, студентів.

УДК 94(477.82):[314.1+316.36] «15/16»
ББК 63.3(4Укр-4Вол)45-2

ISBN 978-966-02-6249-2

© І. О. Ворончук, 2011

ЗМІСТ

До читача 6

ВСТУП 8

РОЗДІЛ 1

Демографічна ментальність волинської шляхти («аби людина в подружньому житті роки свої проводила»)

1.1. Історичне поняття родини.....18

1.2. Типи родин та їх класифікація.....26

1.3. Джерела з історії та реконструкції шляхетської родини.....40
1.3.1. Актова документація ґродських і земських судів Волині як джерело реконструкції родинних структур.....40
1.3.2. Ступені спорідненості: «кревні», «повиноваті», «близькі» та «рідні».....53
1.3.3. Родинна термінологія.....56

1.4. Шлюбна модель та її чинники.....61

1.5. Прокреаційна поведінка волинської шляхти.....91
1.5.1. Багатошлюбність.....92
1.5.2. Смертність.....105
1.5.3. Плідність і дітність.....119
1.5.4. Коефіцієнт дітності шляхетської родини.....131

РОЗДІЛ 2

Структура й типологія шляхетської родини

2.1. Шляхетський двір як господарсько-економічний комплекс.....137

2.2. Мешканці шляхетського двору: родина й домочадці.....146
2.2.1. Коефіцієнт шляхетської родини.....154

2.3. «Служба» шляхетського двору.....157
2.3.1. Слуги.....158
2.3.2. Челядь.....170
2.3.3. Система взаємозалежностей «пан–слуга».....175

2.4. Коефіцієнт шляхетської родини-домогосподарства.....187

2.5. Служба та коефіцієнт маґнатського двору.....194

РОЗДІЛ 3

Структура й типологія селянської і міщанської родин

3.1. Селянська родина, її структура й типологія.....202
3.1.1. Джерела з історії селянської родини.....202
3.1.2. Вплив системи господарювання на селянську родинну структуру.....217
3.1.3. Селянське домогосподарство.....229
3.1.3.1. Селянська родина.....229
3.1.3.2. Підсусідки й коморники.....254
3.1.3.3. Селянська служба: челядь і наймити.....261
3.1.3.4. Коефіцієнт, структура й типологія селянського домогосподарства.....265

3.2. Стуктура й типологія міщанської родини.....229
3.2.1. Джерела з історії міщанської родини.....229
3.2.2. Волинські міста та їх класифікація.....254
3.2.3. Структура міського диму та його заселеність.....261
3.2.3.1. Міщанська родина та її коефіцієнт.....265
3.2.3.2. Сусіди.....229
3.2.3.3. Підсусідки й коморники.....254
3.2.3.4. Служба й челядь.....261
3.2.3.5. Шляхетські двори в містах. Коефіцієнт міського диму.....319

РОЗДІЛ 4

Вплив природних та воєнно-політичних катаклізмів на структуру української родини («Господи, спаси від голоду, пошесті і татар»)

4.1. Кліматичні негоди, неврожаї, голод, пошесті й пожежі.....325
4.1.1. Природні чинники й розвиток суспільства.....325
4.1.2. Клімат Волині в XVI – першій половині XVII ст. Неврожаї та голод....332
4.1.3. Пошесті й хвороби.....341
4.1.4. Пожежі.....353

4.2. Руйнівний вплив татарських нападів на родинні структури.....356
4.2.1. Кримський ханат і його політика.....357
4.2.2. Неспроможність литовського та польського урядів захистити південно-східні кордони.....361
4.2.3. Військові сили Кримського ханату й тактика грабіжницьких нападів...371
4.2.4. Доля українських бранців.....378
4.2.5. Татарські напади на Волинь.....387
4.2.6. Демографічні втрати Волині внаслідок татарських нападів.....393

РОЗДІЛ

5
Залюдненість Волині на середину XVII ст.

5.1. Методологічні засади обрахунків населення.....418

5.2. Обчислення волинської людності.....436
5.2.1. Селянство.....436
5.2.2. Міщанство.....438
5.2.3. Шляхта.....439
5.2.4. Духовенство.....446
5.2.5. Населенняфільварків.....449

ЗАМІСТЬ ВИСНОВКІВ 455

ДОДАТКИ 457
I. Номенклатура багатошлюбності волинських жінок (XVI – перша половина XVII ст.) 457
II. Номенклатура багатошлюбності волинських чоловіків (XVI – перша половина XVII ст.) 481
III. Дітність волинських шляхетських родин XVI – першої половини XVII ст. 494
IV. Реконструкція селянських домогосподарських та родинних структур XVI – першої половини XVII ст. 525
V. Природні катаклізми, пошесті та пожежі на Волині в XV – першій половині XVII ст. 566
VI. Каталог татаро-турецьких нападів на українські землі в XV – першій половині XVII ст. 577
VII. Людські втрати Волині внаслідок татарських нападів протягом XVI – першої половини XVII ст. 604

Список використаних джерел та літератури 614

Список ілюстрацій 640

Іменний покажчик 642

Географічний покажчик 694

ДО ЧИТАЧА

Представляю читачам монографію, якій віддано щонайменше 15 років копіткої праці, а від часу її задуму до втілення – ще більше. Книга писалася довго, оскільки автор намагалася висвітлити значне коло проблем українського повсякдення та соціальної історії, які або загалом не досліджувались у вітчизняній історіографії, або були недостатньо висвітлені, а подеколи й перекручені. Тож з'ясування багатьох із них вимагало тривалих документальних пошуків та опрацювання значного кола джерел з метою підготовки достатньої наукової бази для висвітлення поширених у тогочасному повсякденному житті соціальних практик та аргументованого спростування застарілих історіографічних стереотипів і міфів, що не відповідають тодішнім життєвим реаліям.

Збір даних для створення статистики потребував багаторічної копіткої дослідницької роботи з документальним матеріалом, яка протягом 1995–2010 років проводилася в різних архівних зібраннях України та Польщі. Саме з метою створення статистики для аргументованого обрахунку дітності української шляхетської родини було підготовлено «Родоводи волинської шляхти XVI – першої половини XVII ст. (реконструкція родинних структур: методологія, методика, джерела» К., 2009), на підставі яких виведено достовірніший коефіцієнт української шляхетської родини, а також встановлено деякі ментальні стереотипи демографічної поведінки українського населення досліджуваного періоду. На документальній основі створено й усі інші таблиці, вміщені під рубрикою «Додатки».

Отже, нарешті маю приємну нагоду висловити щиру подяку всім, хто виявляв підтримку та зацікавленість у підготовці та написанні цієї

праці. Найпершу подяку складаю Інституту відкритого суспільства у Празі та фонду підтримки наукових досліджень Польської Академії Наук – Касі ім. Юзефа Мяновського (Kasa im. Józefa Mianowskiego Fundacja Popierania Nauki), завдяки фінансовій підтримці яких було започатковано дане дослідження та здійснено довготривалі документальні пошуки в багатьох архівосховищах Польщі.

Велика моя подяка адресується також Раді американських наукових товариств (American Council of Learned Societies), яка підтримала задум та ідею книги, а потім і видання даної монографії.

Моя щира подяка професору Національного університету «Києво-Могилянська академія» Наталії Миколаївні Яковенко, яка була першим читачем рукопису, за висловлені нею поради і зауваження, а також рецензентам заступнику директора з наукової роботи Інституту історії України НАН України Геннадію Володимировичу Боряку та професорові кафедри давньої та нової історії Київського національного університету ім. Тараса Шевченка Василю Іринарховичу Ульяновському.

Висловлюю подяку заступнику директора історичного музею міста Львова Олені Миколаївні Роман за допомогу у виготовленні з портретної галереї музею фотографій тогочасних історичних діячів, вміщених у монографії.

Моя вдячність за всебічну допомогу теперішнім колегам по відділу історичних пам'яток Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України, науковим співробітникам Миколі Борисовичу Висотіну, Владиславу Вікторовичу Безпальку та молодшому науковому співробітнику Мар'яні Миколаївні Кучерук.

Насамкінець висловлюю вдячність моїм дочкам Данусі й Вероніці, які протягом багатьох років не лише всіляко підтримували мене у моїх наукових пошуках, а й надавали реальну допомогу.

ВСТУП

«Ніхто не знає чисельності всього світу між XV та XVIII ст. Статистики не зуміли дійти єдиної думки, ґрунтуючись на нечисленних і ненадійних цифрах, що їх пропонують їм історики. На перший погляд, на цих сумнівних засадах нічого не можна збудувати. Одначе варто спробувати.»

Фернан Бродель.
Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. Структури повсякденності: можливе і неможливе. – К., 1995. – Т. І. – С. 13.

Історія народонаселення здавна привертала увагу дослідників. Нею цікавилися Платон і Арістотель, Августин і Григорій Великий, учені-гуманісти та філософи доби Просвітництва[1]. Понад сто п'ятдесят років тому до наукового вжитку було введено термін «демографія», який символізував виокремлення досліджень, присвячених народонаселенню, в самостійну галузь знання. Проте, на думку деяких учених, у своєму нинішньому втіленні історична демографія народилася не так давно[2]. Юрій Безсмертний називав сучасну історичну демографію однією з наймолодших гуманітарних наук[3].

Річ у тім, що впродовж останніх десятиріч, починаючи з кінця 60 – початку 70-х років XX ст. в західноєвропейській та американській науковій практиці відбувався інтенсивний пошук нових теоретичних засад і методичних підходів, наслідком яких став значний поступ історико-демографічних досліджень. Ідеться не лише про розширення тематики, географії та хронології, а й про докорінні зміни, що стосуються пізнавальних орієнтацій і дослідницьких парадигм. Деякі дослідники навіть називають ці зміни «оксамитовою революцією» в гуманітаристиці[4]. Якщо до 50-х років минулого століття в центрі уваги

1 *Шелестов Д. К.* Демография: история и современность. – М., 1983; *Его же.* Историческая демография. – М., 1987.

2 *Вишневский А. Г., Кон И. С.* Предисловие // Брачность, рождаемость, семья за три века: Сб. ст. – М., 1979. – С. 3; *Dupâquier J.* Introduction à la démographie historique. – Paris, 1974; *Ibidem.* Introduction // Histoire de la population française. – Paris, 1988. – T. I. – P. 1–2.

3 *Бессмертный Ю. Л.* Жизнь и смерть в средние века. Очерки демографической истории Франции. – М., 1991. – С. 7.

4 *Пушкарева Н. Л.* Женщины России и Европы на пороге Нового времени. – М., 1996. – С. 5; *Ее же.* Зачем он нужен этот гендер? Новые концепции и новые подходы к анализу прошлого // Социальная история: Ежегодник. 1998/99. – М., 1999. – С. 155.

західноєвропейських істориків, демографів, соціологів були проблеми, пов'язані з економічними передумовами зростання і спадів населення, вивчення демографічної динаміки, густоти залюдненості окремих регіонів, чисельності різних соціальних груп, то з 60-х років головним об'єктом їх вивчення стають такі феномени, як модель шлюбу, сімейні стосунки, становище жінки в родині та суспільстві, її права і обов'язки, діти в родині та ставлення до них, взаємини батьків і дітей тощо.

Відбулось оновлення і збагачення методів дослідження, зокрема завдяки розробленню цілої низки нових методик було з'ясовано такі складні питання, як структура родини, типологія домогосподарства тощо. Внаслідок цього історична демографія як наукова дисципліна зазнала принципових змін, із допоміжної галузі соціально-економічного аналізу вона поступово перетворилася на один із напрямів історичного синтезу, з описової історії народонаселення – на аналітичну історію багатоаспектних за своєю сутністю демографічних процесів і стала складовою частиною історичної соціології або соціальної історії в широкому розумінні слова.

Водночас глибоку внутрішню трансформацію в цей час переживала і сама соціальна історія, яка під впливом школи «Анналів» з теорії перетворилася на історіографічну практику. Наприкінці 60-х років минулого століття виник новий напрям під назвою «історія повсякдення», або «історія знизу». Його послідовники виступають із гаслом: «від вивчення державної політики та аналізу глобальних суспільних структур і процесів звернімось до маленьких життєвих світів, до повсякденного життя простих людей»[5]. Головним предметом своєї уваги вони вважають не ключові історичні події або життя визначних осіб, а повсякденне житя «маленьких людей», безіменних учасників історичного дійства, які не завжди самі можуть впливати на хід подій, але найбільше зазнають на собі нищівної сили колеса історії.

Принципова специфіка «історії повсякдення» полягає у двох головних особливостях. По-перше, це інтерес до «суб'єктивної сторони історії». Прибічники напряму намагаються зрозуміти й проаналізувати мінливий світ сприйняття, переживання, поведінку людей, вплив на них соціальних структур і процесів. По-друге, це ставлення до об'єкта дослідження як до співавтора, встановлення діалогу з досліджуваним,

5 *Hobsbawm E. J.* From Social History to the History of Society // Daedalus, 1971 (100). – P. 20–45; *Ullrich V.* Entdeckungsreise in den historischen Alltag // Geschichte in Wissenschaft und Unterricht, 1985. – N 6. – P. 403; *Оболенская С. В.* «История повседневности» в историографии ФРГ // Одиссей. Человек в истории: Личность и общество. – М., 1990. – С. 183; *Заярнюк А.* Про те, як соціальна історія ставала культурною // Україна модерна. – К.; Л. – 2005. – № 9. – С. 249–269.

причому не лише на рівні діалогу з людиною, а й на рівні документа. Для «істориків повсякдення» характерним є намагання зрозуміти предмет «із середини». На їхнє переконання, минуле життя розкривається лише завдяки розумінню притаманних цьому життю світу ідей[6].

Таким чином, критичний перегляд концептуальних засад і дослідницької стратегії зумовив заміну старих форм соціально-історичного знання, осмислення необхідності висвітлення взаємодії об'єктивних умов, у яких функціонує суспільство, і суб'єктивних інтенцій людей, які його створюють та діють у його межах, і спричинив значне розширення дослідницької перспективи. Нова парадигма соціальної історії висуває своїм завданням дослідження усіх сфер, зокрема й приватної, життя людей минулих часів у їх структурній єдності та фокусі перехрещення соціальних зв'язків і культурно-історичних традицій. Її головною настановою є намагання зрозуміти людські зв'язки і стосунки в межах соціального життя, наближеного до індивіда, на рівні реальних груп і соціальних спільнот.

Пошук нового інструментарію для виконання поставлених завдань своєю чергою спричинив справжній вибух дослідницького інтересу до мікроісторії. Найпослідовніший розвиток мікропідходи дістали якраз у межах «нової локальної історії», яка, орієнтуючись на засади «нової соціальної історії», безпосередньо пов'язана з історією соціальних груп і заснована на максимальній деталізації та індивідуалізації досліджуваних об'єктів.

Мікроісторичні дослідження спрямовані не лише на ефективне використання різнорідних прийомів аналізу та фронтальне опрацювання даних місцевих архівів з метою реконструкції життєвої долі окремих індивідів та міжособистісних стосунків. Їх автори широко послуговуються соціологічною концепцією «локальної соціальної системи», відповідно до якої соціальний статус індивіда не можна розглядати поза контекстом локальних соціальних спільнот. Головними атрибутами таких досліджень стали аналіз основних характеристик економічної та демографічної ситуації загалом, з'ясування структури родини і домогосподарства, шлюбної моделі, порядку та правил успадкування власності, системи споріднених і сусідських зв'язків, індивідуальної та групової мобільності, соціальних ролей і функцій різних статей, порівняльний аналіз індивідуальних і колективних соціальних контактів тощо. Зміна перспективи – від політичної історії до історії соціальної, від глобальної – до історії повсякденного життя, від сильних світу цьо-

6 *Оболенская С. В.* «История повседневности» в историографии ФРГ. – С. 182 – 185.

го – до пересічних учасників історичного процесу – спричинила необхідність розширення джерельної бази.

На тлі досягнень західноєвропейської науки особливо відчутним є відставання вітчизняних досліджень в цій галузі. Загальною особливістю демографічних досліджень радянських учених було зосередження уваги на останніх трьох століттях[7]. З-поміж малодосліджених проблем української історії залишаються проблеми соціальної історії та історичної демографії як її складової частини, особливо так званої достатистичної доби, тобто до XVIII ст. Такий стан демографічної проблематики можна пояснити як суб'єктивними, так і об'єктивними чинниками.

Помилкові уявлення про роль і місце народонаселення в суспільному розвитку призвели до того, що демографія була зведена до рівня реєстратора статистичних матеріалів і перетворилася на одну із забутих галузей наукового знання[8]. Попри те, що окремі вчені (наприклад, один із найвидатніших українських демографів і статистиків Михайло Птуха) наголошували на важливості розроблення демографічної проблематики, історична демографія, залишилася поза увагою вітчизняних учених[9]. Не випадково на початку 90-х років минулого століття Михайло Юліанович Брайчевський назвав стан історичної демографії в Україні катастрофічним[10].

Згубним наслідком жорсткого контролювання наукових досліджень та заідеологізованості історії в радянський період стало вилучення самої людини з історії, підміна людини як головного об'єкта вивчення гуманітарних наук соціологічними абстракціями на зразок класів і мас, що призвело до «знелюднення» минулого. В українській історіографії широка соціальна проблематика, як-от: характер шлюбної моделі, типологія родини та її структура, масова демографічна поведінка, народжуваність і смертність, стосунки братів і сестер, батьків і дітей, уявлення про сім'ю, шлюб, любов, а також вплив цих уявлень на різні сторони життя суспільства, особливо ранніх іс-

7 *Щоправда*, достатистичний період майже не досліджувався і західноєвропейськими дослідниками. Навіть у Франції – визнаному центрі історико-демографічних студій – дослідження хронологічно розпочинаються лише з 1670 р., тобто з часу, відколи, на думку дослідників, метричні записи стають достатньо репрезентативними. Період, що передує XVII ст. (зокрема, XVI – перша половина XVII ст.) вважається часом, демографічний аналіз якого може бути лише частковим і неповним. Див.: *Бессмертный Ю. Л.* Жизнь и смерть в средние века. – С. 12.

8 *Шелестов Д.* История и современность (об изучении истории демографической науки) // Прошлое и настоящее демографии. – М.,1980. – С. 3.

9 *Птуха М. В.* Очерки по истории статистики XVI–XVIII веков. – М.,1945. – С. 14.

10 *Брайчевський М. Ю.* Міфологія в українській історіографії // Тези доп. І наук. конф. Київ. осередку Укр. іст. т–ва. – К., 1993. – С. 4.

торичних періодів майже не заторкались. У низці ґрунтовних праць, що вийшли друком впродовж останніх років, розглядаються деякі зазначені проблеми, однак вони стосуються пізнішого, вже так званого статистичного, періоду, а саме XVIII ст.[11] Щодо ранішого періоду, то в українській історіографії залишаються недослідженими не лише широкі соціальні проблеми, а й питання чисельної характеристики населення України XVI–XVII ст. та окремих її регіонів. Достатньо згадати, що на сьогодні існує кілька оцінок чисельності населення України зазначеного періоду, які не тільки не узгоджуються, а й істотно (іноді у 2–2,5 рази) різняться між собою. Зокрема, потребує серйозного перегляду коефіцієнт української родини XVI–XVII ст. у 5–6,5 осіб, який не підкріплено джерельними матеріалами та жодними статистичними даними[12].

Водночас будь-яке системне вивчення того чи іншого суспільства неможливе без аналізу демографічних явищ. Автор теорії демотичного чинника в історичному процесі Максим Максимович Ковалевський вважав, що головним чинником усіх змін економічного ладу є зростання населення[13]. При цьому він зауважував, що на історичний процес однаковою мірою впливають як зростання, так і зменшення населення. Аналогічної думки дотримувався один з найвідоміших представників французької школи «Анналів» Фернан Бродель. Він стверджував: «... як для короткострокового циклу, так і для довгострокового, як на рівні місцевих реальностей, так і на величезній шкалі всесвітніх реаль-

11 *Крикун М.* Населення домогосподарств у Житомирському повіті Київського воєводства 1791 р. // Україна модерна. – Л., 2001. – № 6. – С. 25–45; *Волошин Ю.* Населення домогосподарств «государевых малороссийских описных раскольничих слобод» (За матеріалами «Генерального опису Лівобережної України 1767–1769 рр.») // Соціум: Альманах соціальної історії. – К., 2003. – Вип. 2. – С. 117–134; *Його ж.* Шлюбність і шлюбний стан старовірів Стародубського полку // Соціум: Альманах соціальної історії. – К., 2003. – Вип. 4. – С. 39–51; *Його ж.* Міграційні потоки росіян-старовірів на територію Гетьманщини у XVIII ст.: Географія походження та соціальний склад // Історія релігій в Україні: Науковий щорічник. – Л., 2004. – Кн. 1. – С. 144–149; *Його ж.* Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. – Полтава, 2005; *Кись О. А.* Материнство и детство в украинской традиции: деконструкция мифа // Социальная история: Ежегодник. 2003: Женская и гендерная история. – М., 2003. – С. 156–172; *Маслійчук В.* До історії родинної конфліктності. Насильство у родині на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. // Соціум: Альманах соціальної історії. – К., 2007. – Вип. 7. – С. 243–264; *Його ж.* Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні в другій половині XVIII ст. – Х., 2008; *Сердюк І.* Населення літнього віку у містах Гетьманщини (за даними Румянцевського опису 1765–1769 рр.) // Соціум: Альманах соціальної історії. – К., 2010. – Вип. 9. – С. 56–64; *Сакало О. Є.* Типологія і структура домогосподарств сільського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст.: на прикладі Лубенського полку: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2011.

12 *Ворончук І.* Історична демографія України XVI–XVII ст.: стан та проблеми // Українознавство. – К., 2005. – № 4. – С. 221.

13 *Ковалевский М. М.* Развитие народного хозяйства в Западной Европе. – СПб., 1899. – С. 2.

ностей – усе пов'язане з кількістю, з коливанням чисельності людей»[14]. Бродель вважав чисельність населення «чудовим індикатором», який підбиває підсумок успіхів і невдач. «Якщо людей стає більше, відбувається і піднесення виробництва та обміну; розширюється хліборобство на перелогових, лісистих, болотянистих, гористих землях. Спостерігається зростання мануфактур, збільшення розмірів сіл і ще частіше – міст; зростають масштаби пересування людей»[15].

Необхідність зведення історії з п'єдесталу науки про суспільство до рангу науки про людину в суспільстві ставить на порядок денний переміщення акцентів з вивчення абстрактно взятого суспільства до вивчення людини у суспільстві, до виявів її життєдіяльності у різних сферах – в економіці, політиці, релігії, а також у найближчому соціальному середовищі – в родині, а отже, вивчення проблем історичної демографії. Саме в демографічних процесах і явищах находить найбільше втілення найважливіший в історії «людський фактор» і найбільше виявляється той чи інший елемент історії з людським обличчям.

Об'єктом вивчення має стати Людина як конкретний носій національних і культурних традицій, релігійних і моральних настанов, ментальних стереотипів, усвідомлених і неусвідомлених психологічних мотивацій. Однак ментальність епохи, виступаючи як одна з об'єктивних умов формування індивідуальної або групової буденної (звичної) свідомості, ще не вичерпує всіх її передумов. Об'єктивні процеси, які є потенційними причинами – стимулами діяльності та вчинків людей, так само слід брати до уваги, як і акти буденної свідомості, через які вони реалізуються. Адже ті чи інші процеси виникнення, зміни, розпаду, тобто трансформації певних структур, не відбуваються безпосередньо на підставі бажань і дій окремих суб'єктів.

Об'єктом цього дослідження є фунціонування народонаселення Волині XVI – першої половини XVII ст. Поняття «народонаселення» ми розуміємо не як механічну сукупність людей, об'єднаних лише спільною територією[16]. Виходячи із соціальної сутності поняття народонаселення, розуміємо його як структурне утворення зі сталими і впорядкованими зв'язками та стосунками людей всередині нього, адже саме соціальні стосунки перетворюють сукупність людей з простої по-

14 *Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. Структури повсякденності: можливе і неможливе. – К., 1995. – Т. І. – С. 14–15.

15 *Там само.* – С. 15.

16 *Новосельский С. А.* Теория и статистика населения // Энциклопедический словарь братьев Гранат – М., 1936. – Т. 41, ч. 7. – С. 357.

пуляції на народонаселення[17]. Внаслідок такої трактовки народонаселення виступає як складне соціальне явище, що охоплює нерозривно пов'язані процеси фізичного відновлення людських поколінь (тобто відтворення населення), їх соціалізацію, передання від покоління до покоління накопиченого досвіду, зокрема й пов'язаного з продовженням роду[18].

Особливості перебігу історичних подій окремих регіонів диктують необхідність звуження регіональних меж дослідження, оскільки з'ясування їх одночасно в масштабі цілої України є неможливим. Вибір Волині як регіону дослідження пов'язаний зі специфікою її географічного розміщення та своєрідним статусом певної «культурної автономії» спочатку у складі ВКЛ, а пізніше – Речі Посполитої (зі своєю правовою системою, усталеними традиціями та звичаями), які справили великий вплив на побут, манеру поведінки, спосіб мислення тощо[19]. Хронологічні межі дослідження – XVI – перша половина XVII ст. – зумовлені тим, що демографічна ситуація ранішого періоду не зафіксована джерелами, а друга половина XVII ст. ознаменувалася цілою низкою політичних катаклізмів, які згубно вплинули на стан населення і різко змінили всю демографічну ситуацію в українських землях, зокрема й на Волині.

Методологія дослідження ґрунтується на епістемологічних ідеях щодо інтеграції підходів у вивченні минулого, оскільки історію суспільства і груп, що його утворюють, не можна вивчати у відриві від історії картини світу, системи цінностей, форм соціальної поведінки, смислів, символів, традицій, ритуалів тощо. Соціум як будь-яка структурована система, створена «людським матеріалом», реалізує себе через конкретні, завжди різні у часі й просторі, вчинки людей. Отже, від вивчення їхньої поведінки має починатися дослідження усієї системи – на рівні конкретного індивіда, мікрогрупи, до якої він належить, його соціальної верстви.

Це завдання порушує проблему вивчення історії родини, оскільки, по-перше, без родини немає народу, по-друге, саме родина є тим мікрокосмом, де людська індивідуальність виявляється в усій своїй

17 *Шелестов Д. К.* Историческая демография. – С. 35–41; *Стешенко. В. С.* Изучение воспроизводства населения (теоретические проблемы). – К., 1981. – С. 17.

18 *Поняття* «відтворення населення» з'явилося в літературі 30-х років минулого століття. Див.: *Паевский В. В.* Вопросы демографической и медицинской статистики – М., 1970; Теоретические проблемы демографии. – М., 1970; Основы теории народонаселения. – М., 1973; *Боярский А. Я., Валентей Д. И., Кваша А. Я.* Основы демографии. – М., 1980; *Шелестов Д. К.* Историческая демография. – С. 35.

19 *Яковенко Н. М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С. 268.

розмаїтості, до того ж тут найбільший вияв знаходять статеві взаємини. Ці питання є вкрай актуальними для української історіографії, в якій майже не зачіпалися широкі проблеми історії родини, демографічної поведінки та приватного життя населення ранньомодерного періоду.

В основу дослідження покладено засади напряму історії повсякдення та принципи французької школи «Анналів», головним чином, представників третього її покоління: Емануеля Ле Руа Лядюрі (Emmanuel Le Roy Ladurie), Марка Ферро (Marc Ferro), Жака Ле Гоффа (Jacques Le Goff) та ін., які простежують тісний зв'язок між буттям людей, побутом, умовами, в яких вони живуть, та їхньою ментальністю. У зв'язку з цим застосовано комплексний полідисциплінарний підхід, який передбачає висвітлення як об'єктивних соціальних процесів, так і суб'єктивного сприйняття світу людьми минулого. Суб'єктивне сприйняття демографічних феноменів розглядається в їх об'єктивному взаємозв'язку з особливостями економічної структури, політичного влаштування, культурної еволюції, а соціально-економічні, природничо-екологічні, політичні чинники – як елементи об'єктивної картини світу, що формували демографічні стереотипи людей різних соціальних груп. Такий підхід дає змогу спрямувати наше дослідження на вивчення внутрішніх мотивацій представників різних соціальних верств у вирішенні проблем приватного життя. Оскільки приватна сфера охоплює різні сторони внутрішнього життя індивідів, це дає можливість виявити певні ментальні домінанти (ціннісні, життєві орієнтири, «звички свідомості», оціночні категорії, своєрідне бачення світу і себе в ньому), які визначали стереотип і практику повсякденної демографічної поведінки.

Метою дослідження є висвітлення загального тренду демографічної ситуації на Волині протягом XVI – першої половини XVII ст. Відповідно до цього автор передбачає:

- визначити модель шлюбу та її вплив на структуру родини;
- проаналізувати форми шлюбно-сімейних структур, взаємозалежність між шлюбною моделлю і типом родини, з одного боку, та демографічною динамікою, з іншого;
- простежити кореляцію сімейних форм різних соціальних страт населення залежно від системи господарської діяльності та специфіку і відмінності в типології родинних структур різних верств населення залежно від їхнього соціального статусу;
- з'ясувати проблеми народжуваності й смертності та їх вплив на стереотип демографічної поведінки;

- розглянути вплив тогочасної реальної історичної ситуації, зокрема природних і політичних катаклізмів на формування певної демографічної поведінки;
- на підставі вивчення зазначених вище питань та одержаних даних визначити чисельні параметри населення Волині в середині XVII ст.

Задля правильного розуміння поведінки людей минулого автор намагався, по-перше, відсторонитися від «вірусу сучасності», тобто сучасного сприйняття минулого, й не переносити на тогочасну епоху стереотипи і поняття, характерні для мислення нашого часу. Своє головне завдання автор вбачає не лише в описанні демографічної поведінки людей минулої епохи, а й у розкритті внутрішніх мотивацій, з'ясуванні внутрішнього механізму поведінки людей тогочасної культури.

Найважливішого значення для розкриття цих питань набуває необхідність розширення джерельної бази дослідження, введення до наукового обігу нових джерел, а також, позбавлене світоглядних анахронізмів, нове прочитання опублікованих раніше документів та інших пам'яток. З цією метою були досліджені як наративні пам'ятки: літописи, хроніки, мемуари, так і документальні джерела масового характеру, зокрема комплекс актових книг ґродських і земських судів Волині XVI – першої половини XVII ст., які містять численні матеріали фіскального характеру, документи, пов'язані з господарською діяльністю (люстрації королівських маєтків, інвентарі приватних володінь тощо), різноманітні приватно-правові акти: дільчі, купчі, дарчі, орендні угоди, шлюбні контракти, тестаменти тощо, які дають змогу з'ясувати склад і дослідити структуру тогочасних родин різних соціальних страт населення. Інформацію про певні ментальні стереотипи несуть у собі нечисленні сімейні хроніки, приватне листування, весільні та погребові промови й тогочасні рукописні збірки повчального моралізаторського характеру, які не вивчалися з погляду поставлених завдань або взагалі не потрапили в поле зору дослідників.

Наголошуючи на актуальності широкого історико-демографічного дослідження, слід розуміти, наскільки реальним є виконання поставлених завдань в тому ракурсі, в якому їх визначено. Як відтворити демографічні уявлення, що не знайшли в тогочасних текстах прямих рефлексій, та й чи можливо це взагалі? Адже відсутність у більшості сучасних досліджень ранньомодерного суспільства цілісної характеристики демографічних явищ не є випадковістю, це пояснюється лаконічністю джерел, які не дають відповіді на поставлені

питання. Зокрема, в тогочасних джерелах бракує експліцитного виявлення масового умонастрою, не розкриваються мотивації тої чи тої демографічної поведінки, не порушуються питання регуляції чисельності населення тощо.

Проте інформативність історичних джерел не є сталою величиною, вона зростає мірою нашого зацікавлення певними проблемами і залежить від тих питань, які ми ставимо перед джерелами[20]. Крім того, накопичено достатній досвід використання опосередкованих даних джерел, зокрема врахування сприйняття минулого як взаємопов'язаної єдності суб'єктивного і об'єктивного, інакше кажучи, як суб'єктивного осмислення членами соціуму об'єктивної реальності, що їх оточує. Адже об'єктивні передумови людської діяльності не діють автоматично, людина мусить усвідомити їх для того, щоб перетворити на стимули своїх дій. Цілком очевидно, що сприйняття одних і тих самих явищ не було однаковим у представників різних страт населення: шляхетства, міщанства, селянства, що передбачає диференційований підхід у вивченні та висвітленні демографічних феноменів. Таким чином, нашим завданням є висвітлення загальної демографічної ситуації зсередини, виходячи з внутрішніх мотивацій демографічної поведінки ранньомодерної людини. Це передбачає пильну увагу до сприйняття тогочасними людьми кожного демографічного феномену.

Оскільки дослідження ґрунтується загалом на нових документальних матеріалах, віднайдених автором внаслідок багаторічної пошукової роботи в архівах, виникла потреба дати характеристику цих джерел у відповідних розділах.

20 *Бессмертный Ю. Л.* Жизнь и смерть в средние века. – С. 15–16.

РОЗДІЛ 1

Демографічна ментальність волинської шляхти («аби людина в подружньому житті роки свої проводила»)

«Aby człowiek w małżeńskich granicach lata swe prowadził»
Рукописний збірник XVII ст. // Biblioteka Czartoryzkich w Krakowie. – Dział rękopisów. – Sygn. 1881/IV. – S. 291.

1.1. Історичне поняття родини

Поняття *родина* вживається сьогодні у кількох значеннях, які відображають різні реальності. В широкому розумінні родина означає групу осіб, пов'язаних між собою походженням від спільного предка, з котрих одні є нащадками інших, тобто групу осіб, які становлять *династію, рід*. Існує також вужче і водночас більш вживане значення, яке у словниках стоїть на першому місці, а соціологи визнають саме це друге тлумачення терміна. Це поняття об'єднує кровних між собою осіб, які мешкають під одним дахом, тобто насамперед батька, матір та їхніх дітей. Ці два елементи дефініції родини у вузькому значенні цілковито відповідають теперішньому його розумінню, оскільки в сучасному цивілізованому суспільстві рідко в одному помешканні проживають разом інші особи, крім матері, батька та дітей.

З визначенням змісту поняття *родина* безпосередньо пов'язане найбільш дискусійне останнім часом питання структури і типології родини в минулому. Річ у тім, що родина завжди була і залишається найважливішим соціальним організмом, але її системоутворюючі чинники не завжди були однаковими. Адже родина не лише становить основну соціальну групу, а й водночас є важливою історичною категорією, яка змінюється в часі та набуває різних форм у суспільствах

залежно від їхнього рівня розвитку[1]. В основі її утворення могли полягати як кровна спорідненість, так і спільне проживання під одним дахом або ж економічно-господарські інтереси, тобто як біологічний, так і територіальний або ж соціально-економічний (функціональний) чинники. В реальності ці ознаки нерідко переплітаються і простежити генезис кожної з них та еволюцію їх взаємозв'язків доволі складно. У зв'язку з цим дискусії навколо цієї проблеми не вщухають. Тож для визначення типології родини як соціального організму певної історичної доби слід насамперед з'ясувати ті чинники, які були головними у її формуванні.

Родина є не лише природною спільністю, це один з найстаріших соціальних інститутів, що становить підвалину цілої національної спільноти, адже народ є поєднанням багатьох родин. Родина починається зі шлюбу і сама природа спонукає людей до такого подружнього об'єднання, оскільки в ньому народжуються діти, які продовжують родинний континуїтет, підтримують людське суспільство і поповнюють ті людські втрати, яких щодня завдає суспільству смерть. Отже, з'ясування питання типології української родини XVI–XVII ст. є принциповим з огляду на поставлене завдання – висвітлення демографічної ситуації на Волині XVI – першої половини XVII ст., оскільки певний тип родини, зумовлений об'єктивними і суб'єктивними чинниками, був водночас визначальним у формуванні її структури, від якої, в свою чергу, залежали чисельні та інші параметри родини.

Нині моногамну родину розуміють як групу осіб, яка складається з чоловіка, дружини та їхніх дітей, тобто як доволі обмежену спільність людей, які пов'язані кровною спорідненістю та проживають разом. Але чи так розуміли слово *родина* в українському соціумі за пізнього середньовіччя та ранньомодерного часу? Щоб з'ясувати це питання, звернімося спершу до історії виникнення як терміна, так і самого інституту родини.

Формування поняття слова *родина* пройшло довгий шлях еволюції і трансформації. Формотворчими періодами в історії родини як соціального явища, її зародження і розвитку, становлення сімейної культури вважають пізньоантичні часи і середні віки. Розглядаючи правові, філософські та релігійні тексти цих періодів, американський учений Девід Герліги (David Herlihy) дійшов висновку, що в давнину не було чітко окресленого еквівалента слову *familia* в нашому теперішньому

1 *Olszewska-Dyoniziak B.* Człowiek – Kultura – Osobowość. Wstęp do klasycznej antropologii kulturowej. – Kraków, 1991. – S. 106; Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. – Warszawa, 2009. – S. 354.

його розумінні[2]. В класичній латині семантика слова відзначалась багатозначністю, воно вживалося на позначення певної сукупності осіб, а також означення майна та власності. Зокрема, латинські словники подають такі тлумачення цього терміна: «*familia*» – 1) *сім'я, родина, вся рідня, дім (як сукупність усіх домочадців, зокрема і слуг)*; 2) *двірня, челядь, холопи, раби (familiam sum armare)*; 3) *фамільне майно, родовий набуток, маєток*; 4) *частина роду (gens), що носить однакове cognomen [родове ім'я. – І. Ворончук], гілка, галузь, фамілія*; 5) *інколи рід (gens)*[3]. Похідним від нього є «*familiaris*», тобто слово із значеннями: 1) друг, приятель; 2) сім'янин, домочадець; 3) слуга, раб, невільник[4].

Сам термін *familia*, що був запозичений римлянами у сусідній з ними країні Остії, походив від слова *famel*, шо означало *раб*. Від нього пішло й латинське *famulus*, яке первісно вживалось у тому ж самому значенні – *раб, група рабів*, які цілковито підлягали владі свого господаря, звідси ще одне значення цього слова – *підвладний, покірний*[5]. У цьому першому значенні як сукупність групи рабів слово *familia* функціонувало тривалий період. Однак з плином часу термін набував іншого значення, а його семантика розширювалась: уже в VI ст. в римському праві термін *familia* вживався на позначення батьків і дітей, їхніх родичів, рабів та їхніх патронів, а також власності. Остаточне усталення терміна *familia* в його сучасному розумінні *родина* Девід Герліги відносить до початку XII ст. За висновком дослідника, саме в цьому новому значенні слово запозичується іншими мовами, зокрема в XIV ст. – англійською, в XVI ст. – німецькою[6]. Польська дослідниця Марія Кочерська простежує функціонування терміна *familia* в польській судовій практиці уже в період пізнього середньовіччя і, що найцікавіше, саме в першому його значенні – *служба, челядь*, тоді як слово *rodzina* означало *кровність, спорідненість, рід*. Тільки з XVI ст., зазначає дослідниця, термін *familia* починає вживатися в польській мові для позначення ширшої родини в розумінні шляхетського роду[7].

Отже, спочатку слово *familia* вживалося не для позначення родини як біологічної спільності родичів – потомків одного предка, його вживали для позначення ієрархічної, авторитарної структури, найхарак-

2 *Herlihy D.* Family // «American Historical Review», 1991. – T. XXXXVI. – P. 2.
3 *Латинсько-український словник.* – К., 1998. – С. 259; Латинско-русский словарь. – М. 1949. – С. 358; Sondel J. Słownik łacińsko-polski dla prawników i historyków. – Kraków, 1997. – Wyd. I. – S. 373.
4 *Латинсько-український словник.* – С. 259.
5 *Там само.*
6 *Herlihy D.* Family. – P. 3.
7 *Koczerska M.* Rodzina szlachecka w Polsce późnego średniowiecza. – Warszawa, 1975. – S. 5.

тернішою ознакою якої була необмежена влада її глави. Аналогічно й латинське слово *pater* у своєму оригінальному смислі означало не біологічного батька, а особу, якій належала влада в цій структурі. Поняття біологічного батька-родителя передавалося терміном *genitor*[8]. Таким чином, в основу давньої концепції родини покладено не єдинокровність, шлюб або подружнє життя. Навіть неодружений чоловік міг бути *paterfamilias*, тобто главою родини. Причому в давньому римському законодавстві влада глави родини *(patria potestas)* була абсолютною, передбачаючи право життя і смерті щодо будь-якого члена *familii*, як челяді, слуг, так і власних дітей[9].

Згодом поряд зі словом *familia* як його синонім починає вживатися термін *domus*. Загалом це слово грецького походження *(oikes)*, яке спершу вживалося на позначення постійного місця проживання (свого роду резиденції) єдиної родини, в латинській мові поступово набуло значення сімейної одиниці. Латинський словник з-поміж інших значень витлумачує слово *domus* як: 1) *господарство*, 2) *батьківщина*, 3) *сім'я, родина*, 4) *рід, плем'я*[10]. Іноді для позначення сімейної структури ці два слова вживалися разом *domus y familia, domus vel familia*. Вже Тома Аквінський, говорячи про родину, вживав поняття *familia domestika* або *domus vel familia*[11].

З часом глава родини втрачає абсолютну владу *(patria potestas)* над її членами, проте в одному смислі давнє поняття родини збереглося, її продовжували розглядати як організовану і стабільну спільноту. Водночас ослаблення батьківської влади посилювало інші форми залежності, які прив'язували людину до родини. З цими змінами пов'язана еволюція поняття *родина*, трансформацію якого простежив французький дослідник Жан-Луї Фландрін (Jean-Louis Flandrin). Проаналізувавши англійські та французькі словники XVII–XVIII ст., він дійшов висновку, що в цей час смисл терміна *family* поділявся на поняття взаємної залежності і поняття кровної спорідненості, тоді як у дефініції, найпоширенішій сьогодні, вони поєднані[12].

В англійських словниках визначальною ознакою поняття виступає розуміння спільного проживання. Наприклад, словник Самуеля Джонсона (Samuel Johnson) (1755) як перше значення слова *family* по-

8 *Латинсько-український* словник. – С. 286.
9 *Herlihy D.* Family. – P. 2.
10 *Латинсько-український* словник. – С. 213.
11 *Herlihy D.* Family. – P. 5.
12 *Flandrin J.-L.* Familles. Parenté, maison, sexualité dans l'ancienne société. Edition du Seuil, 1984. Посилання подаються на польський переклад книжки: Flandrin J.-L. Historia rodziny / Przeł. Agnieszka Kuryś. – Warszawa, 1998. – S. 9.

дає дефініцію *ті, котрі мешкають у спільному домі*, а як його синонім – *household*. У королівських словниках (Dictionnaire royal françois anglois et anglois-françois) Абеля Бойєра (Abel Boyer) фігурує ширше значення слова – під родиною розуміються *«всі, хто мешкає в одному домі і підлягає главі родини»*, а англійськими аналогами терміна подаються слова *family* та *household*. Рендл Котгрейв (Randle Kotgrave) у 1673 р. тлумачить родину водночас і як *family or household*, і як *родинне гніздо*. Тож жодне з наведених значень не обмежує поняття родини, що проживає в одному помешканні, колом осіб, пов'язаних кровним спорідненням, натомість до родини зараховуються не лише її домочадці, а й навіть «приятелі дому»[13].

Аналогічне розуміння терміна *family* як *родинного гнізда* було характерним і для тогочасної французької мови. Так, Антуан Фюретьєр (Antoine Furetière) у 1690 р. визначав *родину* як групу, що складається *з глави дому і його домочадців, або жони, дітей, і слуг*. Як бачимо, він також поєднує власне біологічну групу найближчого споріднення з домочадцями, під якими розуміють слуг. Отже, до родини зараховуються і кровні родичі, що мешкали в домі, і домашня служба, оскільки всі вони підлягали владі спільного глави родини[14]. На підставі цих тлумачень Ж.-Л. Фландрін зробив висновок, що як у Франції, так і в Англії визначальною ознакою, що об'єднувала членів *family* – кровних і слуг – була спільна залежність від глави родини.

Він також звернув увагу, що ці самі словники подають і вужче значення слова *family*, маючи на увазі лише спорідненість, єдинокровність, не враховуючи при цьому факт спільного проживання. Однак таке значення терміна стоїть в англійських словниках на другій або третій позиції, поступаючись місцем першому, ширшому, його значенню. Ілюструючи нове тлумачення терміна, Ж.-Л. Фландрін посилається на такі словники: Dictionnaire de Furetière (1690), Dictionnaire de l'Académie (1694), Dictionnaire de Trévoux (1704–1771) та ін. Зокрема, «Академічний словник» визначає родину як сукупність *«тих, котрі походять від одного пня, а отже, мають в жилах одну кров»*. Більшість інших словників також розглядають родину як спільність осіб, пов'язаних кровною спорідненістю або свояцтвом[15]. Як бачимо, в цьому випадку смисл значення терміна наближається до сучасного його розуміння.

Однак, зауважує Ж.-Л. Фландрін, словники не завжди дають однаково чіткі відповіді на деякі доволі важливі формотворчі ознаки

13 *Flandrin J.-L. Historia rodziny.* – S. 9.
14 *Ibidem.* – S. 9–10
15 *Ibidem.* – S. 10.

самого поняття, через що у його визначенні спостерігаються розбіжності. Зокрема, не зовсім зрозуміло, кого відносили до кровних, які визначальні критерії бралися до уваги в залученні різних категорій близьких до родини та якими були межі цієї близькості. Дехто відносить до однієї родини не лише дітей, а й онуків, як, наприклад, Фюретьєр стосовно королівської родини. Іноді до родини включали й ширше коло родичів, а саме: братів та їхніх дітей (братаничів), подеколи, навпаки, склад родини обмежували лише батьком, матір'ю та їхніми дітьми. Водночас з еволюцією поняття, зауважує Фландрін, відбувалася й трансформація самого явища: з одного боку, обмежувалася чисельність членів родини, а з другого – поєднувалися поняття кровності та спільного проживання, які до половини XVIII ст. були відокремлені[16]. Тріада батько – матір – діти дедалі більше відривається від роду і служби, щоб нарешті у XIX ст. стати підвалиною суспільства.

Дуже цікаве спостереження зробив Ж.-Л. Фландрін щодо побутування термінів *дім* і *родина* у Франції XVIII ст. Так, якщо термін *родина*, переважно прикладається до міщанського середовища або службової шляхти (тобто нижчої групи шляхетської верстви), то термін *дім* – до елітарних кіл родовитої так званої «уродзоной», тобто спадкової, шляхти[17].

У вузькому значенні родина складається тільки з батька, матері, котра з прийнятими майже усюди засадами переходила до родини свого чоловіка, та народжених ними дітей, які в силу цього належать до родини. В ширшому сенсі слово родина означає усіх кровних. По досягненні повноліття кожна дитина створює власну родину і всі, хто походить від одного предка, а відтак з єдиної крові, вважаються членами однієї родини.

Аналізуючи історичний розвиток слова родина та споріднених понять, Ж.-Л. Фландрін зауважує, що термін *рід* становив явище, яке довше утримувалося в елітарних групах, ніж серед простолюду[18].

На жаль, давні українські словники не містять розглядувану термінологію. Так, «Лексикон» Памви Беринди розтлумачує лише слова «домостроитєлство», яке пояснюється як «дому смотритєлство», «рядь домовый», та «родословитися», яке має визначення «причитатися роду»[19].

16 *Ibidem.* – S. 13.
17 *Ibidem.* – S. 11.
18 *Ibidem.* – S. 25.
19 *Бєрында П.* Лєксіконъ славєнорωсскій й имєнъ талъкованіє. – К., 1627. – С. д, сд.

Звернімося до українських джерел XVI–XVII ст. і з'ясуймо термінологію, що використовувалась для позначення терміна *родина* та проаналізуймо її. Насамперед слід зазначити, що в тогочасних українських джерелах, як актових, так і наративних, на термін *родина* в сучасному значенні не натрапляємо. Натомість вживаються слова *род, дом, фамѣлия*.

Поняття *род* вживається саме для позначення широкого кола осіб, тобто представників багатьох споріднених родин, пов'язаних спільним походженням від єдиного предка. На підтвердження нашої думки наведімо в певному сенсі класичний вислів Остафія Єло Малинського. Протестуючи 1593 р. в луцькому земському суді в зв'язку з незарахуванням його з братами до числа претендентів-спадкоємців на маєток Войсеч, він заявив: «Тот выводъ або лѣния роду, которы*и* намъ всимъ участъникомъ єсть с кривдою»[20]. Саме в значенні *роду* цей термін вживається і в наступному прикладі: «водлє права прирожоного спадкового, ижъ в родє близшого нє было над братанъку єє рожоную, Ганну Путятянку, кнєгиню Андрєєвую Масалскую, матку пана браславского, тои спадокъ припалъ»[21].

Найуживанішим в актовій документації є термін *дом*, який використовується як у широкому його значенні, в розумінні роду, виступаючи синонімом слова *род*, так і у вузькому, в значенні родини-домогосподарства та ще вужчому, – на позначення окремої індивідуальної біологічної (нуклеарної) родини. В наступних прикладах цей термін, зокрема, вживається в широкому значенні: «памєтаючи жє со мною з ωдного дому и уживаючи ωдного гєрбу»[22]; «з стороны дому Соколского, сєстръ, брати, крєвных, приятєл Соколского дому»[23]; «по смєрти пна Михаила Кунєвского, брата рожоного судина, нє зостало болшєи по мєчу в домє нашомъ потомъства»[24]. Як бачимо, усвідомленість спільності походження від одного предка – *«з ωдного дому»*, тобто *«роду»*, – є характерною для широкого шляхетського загалу. Особливо ж міцно ця усвідомленість трималася в князівському середовищі: «ижє-м єсть крвю братарскою (!) здавна зацных продков нших дому Санкгушкова зъ єго млстю кнзємъ Романом Санкгушковичом, братомъ моим, злучоны*и*, и вживаючи ωдного гєрбу»[25].

---

20 *Центральний* державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 637 зв.

21 *ЦДІАК* України, ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 705 зв.

22 *Там само*, ф. 28, оп. 1, спр. 15, арк. 303 зв.–309.

23 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 888 зв.

24 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 325 зв.

25 *Там само*, ф. 27, оп. 1, спр. 3, арк. 149 зв.; *Волинські* грамоти XVI ст. / Упоряд. В. Б. Задорожний, А. М. Матвієнко. – К., 1995. – С. 161.

У наступних прикладах проілюструємо вживання слова *дом* у розумінні, конкретної родини-домогосподарства: «будучи я *ѡт* пана Бога навѣжоны*и* хоробою, а памѣтаючи на час смѣрти, нѣ хотячи в нѣрядѣ ѡставити дому своєго, так єго росправую»[26]; «єстли єє пан Бо*г* за благословѣнств*ом* сво*им* свят*ым* суди*т* замуж пои*ти*, тогды сыновє мои, братя єє, водлє повинъности своєє з дому влостноє *ѡт*чизны ... выправити мают*т*»[27]; «на имѣню моєм, которое за почтивыє служ*бы* моє з ласки короля єго мило*сти* в домъ мо*и* пришло»[28].

У наступних висловах слово *дом* означає нуклеарну біологічну родину: «по котор*ои* взялъ єсми *ѡт* тєстя моєго, мѣнованого пна Васи*ля*, и *ѡт* мал*ж*онъки єго, пни Ганъны Хом*и*нны Мокрѣнского, з дому их*ъ* мило*сти* вѣна и посагу»[29]; «тое унєсѣнє єє, што в дом мо*и* унєсла»[30]; «з дому панєє Михаиловоє Павловичовоє, воискоє луцкоє, панєє Марины Васильєвны, за прѣдърѣчоного Тимофѣя Высоцко*го* въ стан мал*ж*ѣнъски*и* учътивє єсть выдана»[31].

Зрідка в актовій документації вживається термін *фамілія* (*фамѣлия*) як синонім до слова *дом* у його широкому значенні, що яскраво відображає наступний запис. Звертаючись до своїх дітей з моралізаторскими сентенціями, 1648 р. володимирський підкоморій князь Юрій Пузина писав: «abyscie pomnieli na zgodę y miłość braterską, abyscie się spolnie miłowali, a żyli w zgodzie swiętey, ktora iako domy wywyższa, tak też naprzeciw niezgoda by naygrontownieysze familie poniża»[32]. Саме в розумінні дому як цілого роду йдеться і в королівському привілеї Зиґмунта III Андрію Боговитину Козерадському на «уряд зѣмски*и* столниковсто волынскоє ... яко члвка з дому фамѣли старожит*ноє*»[33]. Так само і в наступних висловах термін *фамілія* вживається на позначення роду: «просилъ, абы их мл*сти* пномъ Гостъскимъ тыє права и привилѣя єго мл*сти* пну Бокию яко власному зє крви и фамили*и* потомкови вѣрнути и з вѣрно*го* зъхова*ня* их мило*сти* *ѡт*дати наказано было»[34]; «тыє права и привилѣя, которыє суть домов*и* их мл*сти* пнов Бокиєв такъ на фамилѣ*и*, яко и на маєтности наданыє»[35].

26 *ЦДІАК України*, ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 34.
27 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 13, арк. 238 зв.–242.
28 *Там само*, ф. 28, оп. 1, спр. 15, арк. 303 зв.–309.
29 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 175–176.
30 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 523–524.
31 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 430 зв.
32 *Памятники*, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе (далі –ПКК). – К., 1898. – Т. І. – С. 77.
33 *ЦДІАК України*, ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 746–746 зв.
34 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 13, арк. 588 зв.
35 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 13, арк. 595 зв.

На величезну кількість опрацьованого документального матеріалу термін «сім'я» трапився лише двічі, до того ж відносно селянської родини і швидше за все в розумінні селянської челяді. Так, у скарзі 1575 р. йдеться про вивіз з маєтку Варковичі кількох підданих, зокрема: «Бакуна зъ чотырма синами, зъ жоною, з нєвєстками и зо всєю сєммєю; Богдю з двєма сынами, зъ жоною и зъ сємъєю; Дмитрика Коваля з двєма сынъми, зъ жоною и з сємъєю ... »[36].

Насамкінець зазначимо, що серед труднощів, які виникають під час розгляду питання щодо структури та типології родини, дослідники ставлять на перше місце термінологічну невизначеність, оскільки розв'язання проблеми полягає у безпосередній залежності від правильного розуміння тогочасної термінології. Адже багато пізньосередньовічних і навіть ранньомодерних понять і термінів часто не збігаються за своїм змістом і смислом із сучасним їх розумінням. Тож термінологічне питання переростає в методологічне. У зв'язку з цим далі спробуємо з'ясувати, що становило собою поняття шляхетський *«дом»*, як це слово розуміли тогочасні люди і який смисл вони у нього вкладали.

1.2. Типи родин та їх класифікація

В дослідженнях з історії родини тривалий час була поширеною так звана еволюційна теорія. Її автор, французький соціолог Фредерік Ле Плей (Pierre Guillaume Frédéric Le Play), ще в середині XIX ст. обґрунтував концепцію поступової трансформації родини від широкої нероздільної багаточисельної структури до простої нуклеарної[37]. Сформулювавши принципи класифікації родинних структур, він виділив три їх типи.

Перший – це *велика патріархальна родина-рід*, яка веде свій початок з первісного суспільства та проіснувала найдовше. Економічним підґрунтям родини-роду була земельна власність і власне помешкання – дім, які передавалися з покоління до покоління. Дім відігравав роль своєрідного символу: він увічнював родину, забезпечував її континуїтет та тяглість роду. По смерті глави родини дім переходив до найстаршого сина – дідича, якого батько ще за свого життя допускав до управління господарством, передавав йому таємниці своєї професії (ремесла, справи тощо) і одружував його в цьому ж домі. Але

36 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 124–124 зв.
37 *Play Le F.* La Réforme sociale. – Paris, 1859.

жоден з інших синів глави сімейства також не покидав батьківський дім, залишаючись у родині зі своєю власною сім'єю. Тож структура родини-роду була дуже розширеною.

На зміну патріархальній родині прийшов інший тип, який Фредерік Ле Плей назвав *«family souche»*, тобто *коренева родина* (дослівно у перекладі з французької слово *souche* означає *пень*, а в переносному значенні – *основа, родоначальник*), що складалася з двох шлюбних пар – батька з матір'ю та одного одруженого сина і, на думку автора, була характерною для селянського середовища. Дочки, котрі завдяки шлюбам переходили до інших «домів», та молодші сини одержували свою частку від прибутків родини, але не з маєтку, який переходив до старшого сина-дідича. Інші сини, щоб знайти засоби для існування, змушені були покидати родину, а якщо залишалися, то лише за умови додержання безшлюбності на становищі простих робітників або навіть слуг.

Третім типом родини Ле Плей визначав так звану *малу (нуклеарну) родину*, для якої властива була проста і нестабільна структура. Цей тип родини складався з подружньої пари та їхніх недорослих дітей. Поступово, укладаючи шлюби, діти покидали дім батьків і утворювали власні сім'ї, а колишня батьківська родина зі смертю батьків припиняла своє існування. Поширення нуклеарної родини пов'язувалося з модернізацією економіки, активізацією господарського індивідуалізму, впливом держави та демографічним зростанням населення. Вважалося, що цей тип родини є результатом тривалого і поступового розкладу великої за чисельністю колишньої патріархальної родини, що складалась із кількох поколінь і була особливо поширеною до XVI ст., тобто за часів, коли ще не існувало демографічного перенаселення. Нуклеарну родину розглядали як типову структуру сімейної організації, характерну для Нового часу. Таким чином, відповідно до традиційного погляду еволюція родинної структури, починаючи з давніх-давен, ішла в одному напрямку: від великих патріархальних спільнот до малих нуклеарних груп.

Першими поставили під сумнів цю теорію співвітчизники Ф. Ле Плея французькі дослідники[38]. У своєму запереченні накресленої ним всезагальної універсальності еволюційного поступу родини, вони наголошували на різноманітності шляхів історичного процесу. На їхню думку, розвиток соціальних інститутів, зокрема й родини, залежить безпосередньо від місцевих умов кожного окремого регіону світу і кож-

38 *Henry L.* Manuel de demographie historique. – Paris, 1967; Англійський варіант: *Henry L.* Historical Demography // Population and social change, ed. D. V. Glass, R. Revelle. – Cambridge, Mass, 1972.

ної окремої країни, які різняться природними і економічними чинниками та культурними особливостями, що не може не позначитись на регіональних особливостях їх еволюції[39].

Важливу роль в розвитку демографічних досліджень у повоєнний час відіграли французькі дослідники, що спочатку було пов'язано з певними викликами. Послідовний спад народжуваності, що спостерігався у Франції з кінця XVIII ст., зумовив потребу наукового аналізу його генези й механізму. В цьому плані історичній демографії відводили інформаційну роль щодо переходу від так званої природної народжуваності до обмеженої. Демографи взагалі вважають, що останнім часом людство перебуває у стані двосторонньої загрози: вимирання цивілізованих соціумів і перенаселення слаборозвинених країн[40]. Тож, окрім реєстрації та аналізу демографічних коливань, перед сучасною демографією постало завдання найвищої для майбутнього людства ваги – профілактичної регуляції всесвітнього приросту населення. Саме у зв'язку з цим у Франції в 1945 р. було створено Національний інститут демографічних досліджень (Instytut National des Etudes Démographiques, скорочено INED), який з 1946 р. видає щоквартальник «Population» та «Cahiers de Travaux et Documents»[41].

Коріння сучасного і зародки демографічного майбутнього полягають в минулому, що потребує пізнання й зрозуміння демографічних законів, що керували і продовжують керувати розвитком людських популяцій. Звідси зацікавлення проблемами історичної демографії, яка, за визначенням Луї Анрі (Luis Henry), становить не марґінальну частину демографії, а є її повноцінною галуззю, яка, вивчаючи залюднення в часі, є водночас історією[42].

На думку визначного дослідника французької демографії повоєнних років Альфреда Сові (Alfred Sauvy), розвиток давніх популяцій можливо відтворити хоча б у головних межах лише за наявності достатньо обширної документації цивільного стану або її відповідника, який містить потрібну інформацію, а отже, з початком XVIII, в крайньому разі від останньої чверті XVII ст.[43] З цією метою INED ініцію-

39 *Актуальные* задачи исторической демографии западно-европейского средневековья и начала нового времени // Историческая демография докапиталистических обществ Западной Европы: проблемы и исследования. – М., 1988. – С. 3–7.

40 *Gieysztorowa I.* Wstęp do demografii staropolskiej. – Warszawa, 1976. – S. 10.

41 *Armengaud A.* Mouvement ouvrier et néo-malthusianisme au début du XX-e siècle // Annales Demographie Historigue. – 1966. – P. 17; *Hoagland H.* Mechanisms of Population Control // «Daedalus», Summer 1964. – P. 812–829.

42 *Henri L.* Historical Demography. – P. 395.

43 *Fleury M., Henry L.* Des registres paroissiaux à l'histoire de la population // Manuel de dépouillement et d'exploitation de l'état civil ancien. – Paris, 1956. – P. 10.

вав вивчення метричних книг, які були визнані наріжним каменем демографічної протостатистики[44]. Захоплення метричними книгами як найважливішим інформаційним демографічним джерелом було спершу настільки значним, що, наприклад, П'єр Губер (Pierre Goubert) вважав: завдяки метричним реєстрам усі або майже всі тогочасні люди заявили про своє існування народженням, шлюбом і смертю[45].

Перші метричні дослідження постали завдяки співпраці двох французьких дослідників: архівіста Мішеля Флері (Michel Fleury), який міг правильно витлумачити текст джерела, та статистика Луї Анрі, який запропонував інтерпретацію документального матеріалу. Так виникла французька методика опрацювання метричних джерел, що полягала в створенні анонімних витягів з метричних книг, які давали змогу встановити число народжень, смертей, шлюбів, вік молодого подружжя, а також соціальний стан, професійні заняття, вік осіб, зазначених у метриках. Ця квантитативна інформація щодо населення певної місцевості подавалась у графічній формі. На її підставі виокремлювалися десятиліття або п'ятиліття, для яких обчислювали коефіцієнти шлюбності, плідності та смертності, що разом надавало можливість з'ясувати загальний демографічний тренд певної місцевості у певний період часу. Ще одним відкритим Л. Анрі джерелом стали парафіяльні списки.

Завдяки цим джерелам було розроблено методику ВІС (відновлення історії сім'ї, або реконструкції сім'ї), коли на підставі співставлення актів про шлюби, народження та смертність встановлювалась подружня пара та її діти, тобто конкретна родинна структура. Цей метод давав можливість охопити головні аспекти й чинники розвитку залюднення, якими є подружня плідність, а також смертність, у тому числі й дитяча, що дозволило встановити величину самої родини, її статеві та вікові особливості, кількість поколінь тощо. Визнання реконструкції родин найдосконалішим методом перспективних демографічних досліджень висунуло перед істориками нове завдання – поглибленого вивчення самої родини як найменшої соціальної одиниці та найголовнішого осередку демографічних явищ.

Уже перші результати у вигляді кількох монографій, написаних на підставі аналізу метричних книг, викликали зацікавлення не лише у Франції, а й за її межами. У своєму виступі на Міжнародному конгресі історичних наук в Стокгольмі (1960) Л. Анрі запевнив, що завдяки

44 *Gieysztorowa I.* Wstęp do demografii staropolskiej. – S. 21.

45 *Goubert P.* Beauvais et le Beauvaisis de 1600 à 1730 // Contribution à l'histoire sociale de la France du XVIIe siècle. – Paris, 1960. – P. VII, 25.

метричним джерелам знання про минулі покоління не поступляться знанням щодо сучасного стану залюднення країн. На Міжнародному демографічному конгресі в 1961 р. в Нью Йорку вперше було проведено окреме засідання, присвячене демографії XVIII ст., тобто вперше відбулася секція з проблем історичної демографії[46].

На Міжнародному історичному конгресі 1965 р. Луї Анрі було визнано творцем нової методології демографічних досліджень ранньомодерної доби, а метричні книги – найважливішим демографічним джерелом достатистичної епохи. Науковий інтерес до метричних джерел сприяв проведенню в багатьох європейських країнах інвентаризації історичних джерел, особливо метричних реєстрів і парафіяльних списків, та їх дослідженню за методикою Флері – Анрі. Крім Франції, активне вивчення метричних книг розпочалося в Англії, Італії, Ірландії, Бельгії, Голландії, Норвегії, Португалії, Польщі, Естонії та інших країнах. Поступово використання метричних джерел зумовило коригування напряму демографічних досліджень, внаслідок чого вчені перейшли до вивчення динаміки залюднення, її чинників і результатів[47].

Метричні книги дали також можливість демографам перейти від вивчення близьких до сучасності періодів (XIX–XX ст.) до більш віддалених, зокрема до XVI–XVII ст., тобто достатистичних часів[48]. Оптимістичні сподівання дослідників висловив британський демограф сер Едвард Тоні Ріглі (ser Edward Antony Wrigley), який зауважив, що методика реконструкції родин допоможе розсіяти морок середньовічної демографії і дасть можливість посунути наші знання щодо демографічного тренду на триста років назад – із середини XIX ст. до першої половини XVI ст.[49]

Інтенсифікація демографічних досліджень в європейських масштабах була пов'язана з утворенням на початку 70-х років минулого століття так званої Кембріджської групи (Cambridge Group for the History of Population and Social Structure) на чолі з Пітером Ласлеттом (Peter Laslett), яка розгорнула дослідження проблем історії народонаселення та соціальних структур на нових засадах.

Залучені до програми реконструкції давніх родин британські дослідники поліпшили її методику й висунули пропозиції щодо поглиблення квантитативної характеристики природного руху та

46 *Gieysztorowa I.* Wstęp do demografii staropolskiej. – S. 14.
47 *Kula W.* Stan i potrzeby badań nad demografią historyczną dawnej Polski (do początków XIX wieku) // Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych. – 1951. – T. XIII. – S. 107.
48 *Gieysztorowa I.* Wstęp do demografii staropolskiej. – S. 17.
49 *Wrigley E. A.* Note sur le travail du groupe de Cambridge pour l'histoire de la population et des structures sociales // Annales Demographie Historique. – 1966. – P. 187–191; *Gieysztorowa I.* Wstęp do demografii staropolskiej. – S. 15.

соціоекономічної диференціації. Принципових змін набула історіографічна ситуація. Якщо для французьких дослідників найважливішою метою була чисельна характеристика природного руху населення у XVIII ст., то для британських головним предметом дослідження виявилося встановлення механізмів кореляції між економікою, соціальною структурою та рухом населення. Новий ракурс дослідження спричинив необхідність встановлення міждисциплінарних зв'язків і контактів з іншими науками, зокрема суспільними: історією, економікою, соціологією, антропологією та природничими: біологією і медициною. Крім того, з'ясування процесів залежності між шлюбом, харчуванням, плідністю та рівнем смертності поставило в центр дослідження цілком конкретну родинну структуру, оскільки ці механізми спостерігаються лише на рівні окремого індивіда, його родини та найближчого оточення, в якому він живе і працює.

У 1965 р. з'явилася стаття одного з учасників Кембріджської групи Джона Гаджнала (John Hajnal; в російській транскрипції Хаджнал) про «європейський тип шлюбності», що стала класичною, оскільки без посилань на неї не обходиться жодна серйозна праця, присвячена історії шлюбу та родини[50]. Застосувавши компаративний підхід до вивчення родинних структур у різних регіонах світу, він по-новому підійшов до загальновідомих фактів відтермінування шлюбів та відносно значної безшлюбності в європейських країнах, обґрунтовуючи унікальність цього явища, появу якого він хронологічно відносить до початку XVI ст. Порівнявши демографічну статистику кількох європейських країн за період другої половини XVIII – початку XX ст., дослідник географічно поділив ці країни на дві великі групи, провівши між ними риску в напрямі від Санкт-Петербурга до Трієста. Відповідно до його висновку, на схід від цієї лінії панувала орієнтація на ранню й універсальну модель шлюбу, а на Заході була поширена, за його термінологією, «європейська шлюбна модель», яка вирізняла західноєвропейців з усього іншого світу, оскільки не передбачала настанови на всезагальну шлюбність, що для того часу було унікальним явищем[51].

---

50 *Hajnal J.* European marriage patterns in perspective // D.V. Glass and D.E.C. Everslay (eds.) Population in History. – Chicago, 1965. – P. 101–143; *Хаджнал Дж.* Европейский тип брачности в ретроспективе // Брачность, рождаемость, семья за три века: Сб. ст. / Под ред. А. Г. Вишневского и И. С. Кона. – М., 1979. – С. 14–70; *Диксон К.* Колебания возраста вступления в брак и доли никогда не состоявших в браке в странах разных культур // Брак и семья. Демографический аспект. – М., 1975. – С. 30–65.

51 *Носевич В. Л.* Еще раз о Востоке и Западе: структуры семьи и домохозяйства в истории Европы // Круг идей: историческая информатика в информационном обществе. Труды VII конф. Ассоц. «История и компьютер» / Под ред. Л. И. Бородкина, В. Н. Владимирова, И. Ф. Юшина. – М., 2001. – С. 15.

Значну роль в розробленні нових підходів і методів дослідження родинних структур відіграла проведена в 1969 р. конференція «Household and Family in the Past Time» («Домогосподарство і родина в минулому»), матеріали якої були опубліковані окремою книжкою в 1972 р.[52] На цій конференції британський дослідник Пітер Ласлетт, переглянувши відомі доти підходи та методику досліджень, запропонував якісно новий метод вивчення складу і структури давніх домашніх господарств.

У своїй концепції П. Ласлетт виходить з того, що «просте» (нуклеарне) домогосподарство є давньою формою, не пов'язаною із соціально-економічними явищами Нового часу. Дослідник стверджує, що, починаючи в усякому разі з XVI ст., в Європі паралельно були поширені найрізноманітніші форми домогосподарств – від простих до розширених з переважанням простих (односімейних); відсоток складних домогосподарств протягом XVII–XIX ст. не зменшувався, а, навпаки, збільшувався. Звідси випливає висновок: погляд на просте господарство як на результат розкладу складніших структур є науково необґрунтованим. Окрім того, новий концептуальний підхід зумовив появу нового об'єкта самої типологізації. Головна увага дослідників Кембріджської групи зосереджувалася не на індивідуальній родині як осередку біологічного відтворення, а на домогосподарстві, що поєднує в собі функції біологічного, господарського і соціально-культурного відтворення[53]. Проте, як кожна теоретична конструкція, що має форму дослідницької моделі, вона містила певні недосконалості, що майже відразу спричинило її критику[54].

Тому, попри загалом широкий підхід до об'єкта дослідження, здобуті на його засадах конкретні результати викликали гостру дискусію, яку розпочали французькі демографи. Піддаючи критиці нову концепцію, її опоненти на південнофранцузьких матеріалах довели, що не лише у XVII, а й у XIX ст. в цьому регіоні просте (нуклеарне) домогосподарство не було переважаючою формою. Якщо подеколи розширені господарства й поступалися кількістю односімейним, то загальна чисельність населення, яке належало до них, врешті-решт, переважала[55]. Лутц Беркнер

52 *Laslett P., Wall R.* Household and Family in Past Time: Comparative Studies in the Size and Strukture of the Domestik Group over the Last Three Centuries in England, France, Serbia, Japan, and Colonial North America, with Further Materials from Western Europe. – Camdridge, 1972.

53 *Laslett P.* Introduction: The history of the family // Laslett P., Wall R. Household and Family in Past Time. – Cambridge, 1972. – P. 1–89; *Ласлетт П.* Семья и домохозяйство: исторический подход // Брачность, рождаемость, семья за три века. – С. 132–157.

54 *Kuklo C.* Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. – S. 149.

55 *Peyronnet J. C.* Famille élargie ou nucléare? Revue d'histoire moderne et contemporraine, 1975. P. 568–584; *Lemaitre N.* Un horizon bloqué. Ussel et la montagne limousine aux 17–18 s. – Ussel, 1978; *Flandrin J-L.* Familles. – Paris, 1976. – P. 58.

(Lutz K. Berkner) розкритикував не лише результати, отримані дослідниками Кембріджської групи, а й саму методику дослідження, слабка сторона якої, на його думку, полягала в перебільшенні важливості квантитативних показників, тоді як кваліативну інформацію, вони, навпаки, недооцінювали. Він, зокрема, вважав, що іґнорування дослідниками специфіки сімейно-шлюбних стосунків різних соціальних страт та різних за майновим станом категорій населення спричинило подеколи неправильні висновки[56]. Артур С. Алдерсон (Arthur S. Alderson) і Стівен К. Сандерсон (Stephen K. Sanderson) піддали критиці описовий характер класифікації та відсутність чітко сформульованих теоретичних засад, що, на їх думку, призвело до статичності моделювання та неможливості з'ясування причин і простеження та відтворення змін у господарчій структурі протягом часу[57]. Мішель Міттерауер (Michael Mitterauer) закидав Ласлетту непослідовність класифікаційного підходу, зокрема відсутність розрізнення між некровними особами і главою господарства[58]. Альфред Перреноуд (Alfred Perrenoud) та Цезарій Кукльо звернули увагу на те, що ласлеттівська типологія, заснована на джерельних матеріалах села, не завжди виявляється адекватною при класифікації міщанських родин, які характеризуються значно більшою різнорідністю порівняно із селянськими[59].

Зініційоване англійськими дослідниками вивчення давніх родинних структур революціонізувало тогочасне розуміння багатьма вченими демографічної, соціальної і економічної дійсності. Проте, піддавши в цілому критиці запропоноване Ле Плеєм трактування динаміки розвитку родинних спільнот, що мешкали в давній Європі, група Пітера Ласлетта разом з тим сприйняла тезу Ле Плея про існування в Європі окремих обшарів з характерною для них родинною структурою. Попри критику теорії Ласлетта[60], в цілому підхід британської групи було

56 *Berkner L. K.* The Use and Misuse of Census Data for the Historical Analysis of Family Structure. The Journal of Interdisciplinary History. –1975. – Vol. 4. – P. 721–738.

57 *Alderson A. S., Sanderson S. K.* Historic European Household Structures and the Capitalist World-Economy // Journal of Family History. – 1991. – Vol. 16. – P. 419–432.

58 *Mitterauer M.* Familie and Arbeitsteilung: historischvergleichende Studien // Kulturstudien. – Wien, 1992. – P. 214.

59 *Perrenoud A.* La population de Genève du seizième au début du dix-neuvime siêcle. Etudi démographique. T. I: Structures et mouvements. – Genève, 1979. – P. 130; *Kuklo C.* Kobieta samotna w społeczeństwie miejskim u schyłku Rzeczypospolitej szlacheckiej. Studium demograficzno-społeczne. – Białystok, 1998. – S. 74

60 *Plakans A., Wetherell C.* The Search for Place: East European Family History, 1800–2000 // Family History Revisited. Comparative Perspectives / Red. R. Wall et al. – Newark, 2001. – S. 257–281; Dubert I. Geografia form rodzinnych w Hiszpanii w latach 1752–1860 // Przeszłość Demograficzna Polski. – 2003. – T. 24. – S. 75–102; Szołtysek M. Central European Household and Family Systems, and the «Hajnal-Mitterauer Line: the Parish of Bujakow (18th–19th Centuries) // History of the Family, 12, 2007. – № 1. – S. 19–42.

запозичено дослідниками різних країни, які розвинули його на місцевих матеріалах.

Зокрема, вже в 60-х роках минулого століття в польській історіографії переважала думка про домінування «малої родини» на більшості території західних слов'ян вже від середньовіччя, хоча вживана термінологія та доказова аргументація тогочасних дискусій характеризувалися значною диференціацією. Так, не заперечуючи в цілому різноманітності економічних, політичних та інших чинників, що впливали на своєрідність типології родинних форм, Генрик Ловмянський, як і більшість тогочасних польських істориків, визнавав нуклеарну модель та структурну стабільність польської родини феодальної доби[61]. В середині 80-х років Анджей Вичанський та Анджей Виробіш також стверджували, що в ранньомодерний період на більшості території Корони Польської родинні структури мали нуклеарний характер[62]. Подібної думки дотримувались Єжи Топольський, Збігнєв Квашни, Анджей Вожняк[63]. Вітольд Куля також вважав, що за панщизняної доби домінувала нуклеарна родина[64]. Цю думку підтвердив і далі розвинув Міхал Копчиньський[65].

Проте останнім часом цьому монолітному погляду більшості видатних польських дослідників, який Миколай Шолтисек і Даріуш Біскуп називають «гіпотезою однорідності», протиставлено «гіпотезу різнорідності»[66]. Досліджуючи дану проблему на документальному матеріалі, М. Шолтисек встановив відносно високий показник розширених і складних родин у XVIII-вічній горношльонській парафії Буяков[67],

61 *Łowmiański H.* Początki Polski. Z dziejów Słowian w I tysiącleciu n. e. – Warszawa, 1967. – T. 3. – S. 358–359.

62 *Wyczański A., Wyrobisz A.* La famille et la vie économique // Studia Historiae-Oeconomicae. 1983 (1985). – 18. – S. 46 nn.

63 *Topolski J.* Położenie i walka klasowa chłopów w XVIII w. w dobrach arcybiskupa gnieźnieńskiego. – Warszawa, 1956. – S. 128; Kwaśny Z. Rodzina chłopska na Śląsku w XVIII i w pierwszej połowie XIX w. // Pamiętnik XV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich. – T. 2. Przemiany społeczne a model rodziny / Red. A. Żarnowska. – Gdańsk; Toruń, 1995. – S. 23–32; Woźniak A. Rodzina i gospodarstwo chłopskie na mazowieckiej wsi pańszczyźnianej XVIII wieku // Etnografia Polska. № 18. – 1974. – S. 47–55.

64 *Kula W.* Dwór a rodzina chłopska // Kula W. Teoria ekonomiczna ustroju feudalnego. – Warszawa, 1983. – S. 233–246

65 Kopczyński M. Studia nad rodziną chłopską w Koronie w XVII–XVIII wieku. – Warszawa, 1998. – S. 107, 170–171.

66 *Szołtysek M.* Teoria rodziny w ujęciu Petera Lasletta i the Cambridge Group «angielska tajna broń», jej krytycy i jej «długie trwanie» // Przeszłość Demograficzna Polski. – 2003. – T. 24. – S. 7–44; Szołtysek M., Biskup D. Różnorodność czy tożsamość? Chłopskie gospodarstwo domowe na ziemiach Rzeczypospolitej i Śląska pod koniec XVIII wieku // Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV–XX wieku. Struktury demograficzne, społeczne i gospodarzce. – Warszawa, 2008. – S. 363–366.

67 *Szołtysek M.* Ludność parafii bujakowskiej w XVIII i XIX wieku. Między «unikalnym» systemem formowania się gospodarstw a swoistością pogranicza. – Wrocław, 2003 (mpis pracy doktorskiej). – S. 265.

що, на його думку, заперечує тезу про панування на польських землях лише одного типу родинної моделі[68]. На цій підставі, скептично поставившись до висновку про домінування на величезних польських обшарах лише одного-єдиного взірця родинної структури, М. Шолтисек і Д. Біскуп обстоюють думку про вирішальне значення регіональних чинників у формуванні певних типів та моделей родинних форм. Таким чином, наразі в польській історіографії існують дві протилежні гіпотези: перша обстоює ідею про домінування на території Корони Польської єдиного взірця родинної структури, а друга – доводить, що на формування конкретних родинних форм вирішальне значення мають локальні чинники, зумовлюючи різнорідність типології родинних структур.

До певної міри останній підхід поділяє Цезарій Кукльо, який також звертає увагу на різноманітність ситуацій як щодо внутрішніх родинних стосунків, так і зовнішніх: соціальних, економічних, демографічних, які значною мірою впливають на різнорідність історичних явищ, подеколи навіть в дуже близьких сусідніх соціумах[69].

Отже, локальні студії призвели до часткової дезинтеграції змодельованого образу родини в Європі. Замість акцентування на регіональних і понадрегіональних закономірностях щодо родинних форм на значних обшарах континенту, дослідники нової генерації підкреслюють, що скоріше різноманітність, ніж подібність, є підставовою детермінантою давніх родинних взірців як на локальному, так і регіональному рівнях. Щоправда, дискусії щодо цих проблем продовжуються[70].

Попри критичні оцінки, головні ідеї та підходи Кембріджської школи були прийняті, про що засвідчила концепція розвитку середньовічного домогосподарства, запропонована американським медієвістом-демографом Д. Герліги, в якій односімейність прийнята за характерну ознаку середньовічного господарства загалом[71].

---

68 *Szołtysek M., Biskup D.* Różnorodność czy tożsamość? Chłopskie gospodarstwo domowe na ziemiach Rzeczypospolitej i Śląska pod koniec XVIII wieku. – S. 366.

69 *Kuklo C.* Odmienność rytmów rozwoju? Rodziny europejskie, rodziny polskie na przełomie XVIII i XIX wieku // Rodzina – prywatność – intymność. Dzieje rodziny w kontekście europejskim / Red. D. Kałwa et al. – Warszawa, 2005. – S. 28.

70 Див.: *Reher D. S.* Perspektives on the Family in Spain, Past and Prezent. – Oxford, 1997; Saito O. Two Kinds of Stem-Family System? Traditional Japan and Europe Compared // Continuity and Change, 13, 1998, 1. – S. 167–186; Wall R. Transformation of the European Family across the Centuries // Family History Revisited. Comparative Perspectives / Red. R. Wall et al. – Newark, 2001. – S. 217–241.

71 *Herlihy D.* Mediewal Household. Cambridge, Mass. – London, 1985; *Бессмертный Ю. Л.* Историко-культурные аспекты демографических исследований // Культура и общество в средние века: методология и методика зарубежных исследований. – М., ИНИОН, 1987. – Вып. I. – С. 199–202.

Широка дискусія мала позитивні результати, оскільки стала своєрідним імпульсом до пошуків нових джерел, підходів, методичних прийомів і процедур. З'явилася низка нових досліджень, у яких типологію сімейних форм було пов'язано з характером шлюбно-сімейних стосунків, демографічної поведінки та демографічної динаміки. Паралельно ці проблеми розглядались у безпосередньому зв'язку з широким комплексом соціальних та історико-культурних феноменів. Унаслідок дискусії Пітер Ласлетт спільно з відомим антропологом Юджином Хеммелом (Eugene A. Hammel) доопрацював систему класифікації сімейних форм, яка стала загальновизнаною[72].

Тож зупинімося на характеристиці типології сімейних форм, прийнятих у сучасній науці. В основу концепції покладено тип домогосподарства залежно від спорідненості окремих його членів, унаслідок чого виокремлено п'ять категорій[73]. Слід зауважити, що в цій класифікації термін *родина* вживається для позначення не біологічної групи родичів, а *домогосподарства (household)*, характерними ознаками якого є спільне проживання, спорідненість і спільна життєдіяльність. Підхід П. Ласлетта спричинив появу й нової термінології для характеристики типології родинних форм.

До першої категорії було віднесено господарство, яке вела одна людина *(single household)*. До другої – господарство, члени якого могли бути родичами, але при цьому не перебували між собою у шлюбних зв'язках *(household no family)*. До третьої – господарство одного подружжя з їхніми дітьми *(simple family household)*, тобто родину, яку прийнято називати нуклеарною, елементарною або біологічною, основою якої є шлюбний зв'язок. До четвертої категорії віднесено розширені господарства *(extended family household)*, де навколо одного подружжя гуртувалися інші родичі, але неодружені й незаміжні (холостяки чи вдови). До п'ятої категорії потрапили багатосімейні господарства *(multiple family household)*, що складалися з кількох шлюбних пар. У свою чергу, ця остання категорія *(складне господарство)* поділялася на кілька підтипів: господарства, які могли поєднувати сім'ю батьків та одного з дітей *(stem family – коренева родина)*, сім'ї двох або й кількох братів (цей підтип традиційно позначається французьким терміном *fréruche – братчина*), або становити велику патріархальну родину, що

72 *Hammel E. A., Laslett P.* Comparing household structures over time and between cultures // Comparative Studies in Society and History. – 1974. – V. 16, – P. 73–109.

73 *Laslett P.* Introduction: The history of the family // Laslett P., Wall R. Household and Family in Past Time. – P. 1–89; *Hammel E. A., Laslett P.* Comparing household structures over time and between cultures. – P. 73–109; *Ласлетт П.* Семья и домохозяйство: исторический подход // Брачность, рождаемость и семья за три века. – С. 132–157.

складалася з батьків і кількох одружених синів *(joint family – спільна родина)*.[74]

На підставі дослідження польських джерел демографічно-статистичного змісту Цезарій Кукльо запропонував до класифікаційної типології родинно-господарчих форм П. Ласлетта кілька модифікацій, зокрема до категорії простого родинного господарства він додав графу «родитель без подружньої пари з дітьми», а також виокремив ще одну категорію під титулом «родини з неокресленою структурою»[75].

Слід звернути увагу на джерела та методику, які покладено в основу досліджень Кембріджської групи. Зокрема, було активно використано метод, розроблений у 50-х роках минулого століття французьким демографом Луї Анрі, відомий під назвою «відновлення історії сім'ї» (ВІС)[76], що полягає у послідовному детальному аналізі актів про хрещення, шлюби та погреб усіх осіб якоїсь однієї парафії впродовж тривалого часу, здебільшого протягом століття і далі в узагальненні числових параметрів цих даних[77]. Завдяки цьому було з'ясовано стереотип демографічної поведінки та загальний тренд демографічної ситуації, характерний для західноєвропейських країн XVIII – початку XX ст. Щоправда, відомі авторитети французької історико-демографічної школи Жак Дюпак'є (Jacques Dupâquier) та Франсуа Лебрун (Francois Lebrun), не применшуючи заслуг Анрі, підкреслювали значну роль його попередника, дослідника соціально-господарчої історії П'єра Губера в самостійному розробленні та застосуванні ним методики дослідження парафіяльних метричних книг[78]. Низку попередників Л. Анрі продовжує Ц. Кукльо. Розглядаючи методику ВІС, він також називає групу дослідників, зокрема німецьких: генеалога Отто Конрада Роллера (Otto Konrad Roller), генетика Вальтера Шейдта (Walter Scheidt), Йозефа Деймляйтнера (Joseph Deimleitner), Адольфа Рота (Adolf Roth), які вже у 30-х рр. XX ст. використовували метричні реєстри для створення генеалогічних таблиць. Трохи пізніше метод, подібний до запропонованого Анрі, використав шведський демограф Ганн Гиреніус (Hanne

74 *Ласлетт П.* Семья и домохозяйство: исторический подход. – С. 132–157.
75 *Kuklo C.* Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. – S. 152–153.
76 *Henry L.* Manuel de demographie historique. Paris, 1967; Wrigley E. A., ed. Nineteenth Century Society: Essays in the Use of QuantitativeMethods for the Study of Social Data. Cambridge, 1972; *Drake M.* Population Studies from Parish Registers. – London, 1982.
77 *Блюм А., Генри Л.* Методика анализа в исторической демографии. – М., 1997. – С. 6.
78 *Dupâquier J.* Pour la démographie historique. – Paris, 1984. – P. 24–29; *Lebrun F.* Od demografii historycznej ku historii postaw populacyjnych 1952–1982 // Przeszłość Demograficzna Polski. – 1984. – T. 15. – S. 162.

Hyrenius), а також відомі польські дослідники Богдан Пучинський та Станіслав Вашак[79].

Як зазначалось, дослідження, що спираються на «метод відновлення історії сім'ї» ґрунтуються на відомостях метричних книг, які за ухвалою Тридентського собору (1564) було заведено у країнах Західної Європи при католицьких парафіях. Пізніше книги почали вести також і в протестантських парафіях. Тож західноєвропейські дослідники мають у своєму розпорядженні джерела, що містять великий статистичний матеріал або ж дають можливість його зібрати. Про захоплення метричними книгами свідчить ціла низка праць польських дослідників[80]. Так, характеризуючи демографічний потенціал різних джерел, Ірена Гейшторова відзначала подвійну цінність метричних книг порівняно з податними реєстрами. Їхня особлива вартість, на її думку, полягала у відсутності інформаційної тенденційності та ширшому охопленні різних соціальних страт, оскільки вони містили рідкісну для тогочасних джерел інформацію щодо неоподатковуваних найбідніших груп населення[81]. Саме метричні книги, а також поіменні списки парафій, фіскальні реєстри та інші статистичні матеріали й було використано дослідниками Кембріджської групи та їхніми послідовниками.

Майже одночасно з широким розвитком метричних досліджень поглиблювався й аналіз записів цього джерела до середини XIX ст. Зокрема, метричні книги було піддано серйозній критиці щодо їхньої адекватності реальній дійсності, оскільки вони мали великі прогалини у своїх даних[82]. Виявилася складність дослідження метричних книг у країнах з різними конфесіями, великим міграційним рухом тощо. Значні проблеми поставали також з ідентифікацією осіб, що було

79 *Puczyński B.* Ludność Brzeżan i okolicy w XVII i XVIII w. // Przeszłość Demograficzna Polski. – 1971. – № 4. – S. 177–214; – 1972. – № 5. – S. 15–64; – 1974. – № 6. – S. 3–52; *Waszak St.* Dzietność rodziny mieszczańskiej i ruch naturalny ludności miasta Poznania w końcu XVI i w XVII wieku // Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych. – 1954. – T. XVI. – S. 316–384; *Gieysztorowa I.* Wstęp do demografii staropolskiej. – S. 36; *Kuklo C.* Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. – S. 175.

80 *Dobrowolski K.* Znaczenie metryk kościelnych dla badań naukowych // Rocznik Towarzystwa Heraldycznego. – 1921. – T. V. – S. 91; *Kula W.* Stan i potrzeby badań nad demografią historyczną dawnej Polski (do początków XIX wieku). – S. 102; *Hoszowski St.* Dynamika rozwoju zaludnienia Polski w epoce feudalnej (X–XVII w.) // Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych. – 1951. – T. XIII. – S. 154; *Szczypiorski A.* Badania księg metrykalnych a obliczenia ludności Polski w wieku XVII i XVIII // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – R. X. – 1962. – № 1–2. – S. 55.

81 *Gieysztorowa I.* Badania nad historią zaludnienia Polski // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – R. XI. – 1963. – № 3–4. – S. 528–529.

82 Докладніше див.: *Дьячков В. Л.* О женской доле, мужской роли и нашим местом под Солнцем, или о том, что бывает за неправильное и несознательное демографическое поведение // Социальная история: Ежегодник. – М., 2000. – С. 219–229.

пов'язано із різноманітністю форм та розбіжностями в орфографії тогочасних імен і прізвищ, написання яких ще не усталилось.

Таким чином, на Заході проблема реконструкції родинних структур розв'язувалась передусім завдяки метричним книгам. На жаль, дослідники історії України XVI–XVII ст. не мають аналогічних джерел, навіть неповних, адже на більшості українських земель метричні книги були заведені дещо пізніше[83]. Тож питання структури і типології української родини й досі залишаються не з'ясованими. Водночас відчутною стає потреба у вивченні цих проблем з огляду на відставання вітчизняної історіографії в галузі соціальної історії, оскільки внаслідок нерозробленості багатьох питань в українській історіографії продовжують побутувати старі соціологічні уявлення та стереотипи, що нерідко призводить до неправильних, а інколи й абсурдних висновків[84].

Для вивчення типології української родини потрібно знати її внутрішню структуру. Родинну структуру, як і будь-яку іншу, можна представити в абстрактному вигляді. Але для створення абстрактної формалізованої моделі родини слід мати уявлення про пересічну родину, для чого треба встановити внутрішній склад окремих конкретних родин, кількість поколінь, статево-вікові особливості їхніх членів тощо. Адже кожна родинна структура завжди має своїх конкретних членів, які відрізняються віком, статтю, рольовими функціями тощо. Таким чином, для визначення типології та структури української родини XVI–XVII ст. потрібно відтворити цілком конкретні родини різних соціальних страт тогочасного українського населення. Тільки на підставі реконструкції таких родин можна буде створити абстрактну модель української родини, яка відповідатиме історичним реаліям, вибудувати певний статистичний ряд для з'ясування стереотипів масової демографічної поведінки, чинників, які сприяли її формуванню та впливали на шлюбну модель, а відтак і на структуру та типологію української родини XVI–XVII ст. Розв'язання завдання реконструкції потребує пошуку документальних джерел, в яких можна знайти потрібну інформа-

83 *Скочиляс І.* Запровадження метричних книг у Київській православній митрополії в другій половині XVII століття // Генеалогічні записки Укр. геральд. т-ва. – Біла Церква, 2001. – Вип І. – С. 77–87.

84 *Гошко Ю. Г.* Населення Українських Карпат XV–XVIII ст.: Заселення. Міграції. Побут. – К., 1976; *Його ж.* Сім'я в Карпатах та Прикарпатті в XVI–XIX ст. // Наук. зб. Музею укр. культури у Свиднику. – Пряшів, 1994. – С. 234–242; *Гурбик А. О.* Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волость, дворище, село, сябринна спілка). – К., 1998. – С. 230, 238–251; *Кравець О. М.* Сімейний побут і звичаї українського народу. – К., 1996; *Перковський А. Л.* Еволюція сім'ї і господарства на Україні в XVII – першій половині XIX ст. // Демографічні дослідження. – К., 1979. – Вип. 4. – С. 37–46; *Чмелик Р.* Мала українська селянська сім'я другої половини XIX – початку XX ст. – Л., 1999.

цію, та розроблення нових дослідницьких методик і процедур, про що йтиметься далі.

1.3. Джерела з історії та реконструкції шляхетської родини

1.3.1. Актова документація ґродських і земських судів Волині як джерело реконструкції родинних структур

Як уже зазначалося, українські історики-демографи стикаються зі значними труднощами. У зв'язку з нерозробленістю самої проблематики насамперед постає потреба визначити джерело, яке потенційно може містити відомості про родинну та свояцьку термінологію, тобто інформацію для реконструкції родинних структур[85]. Цілком очевидно, що це має бути, по-перше, документальне джерело, по-друге – джерело масового характеру. Таким масовим і відносно добре збереженим джерелом із соціальної історії ранньомодерної доби є книги ґродських і земських судів[86]. Ці шляхетські суди, заведені в українських землях у XV–XVI ст., проіснували в багатьох українських землях до середини XIX ст., тобто доволі тривалий час. Їх розглядові підлягали як цивільні, так і карні справи тогочасного населення. Крім того, до них заносилися численні приватно-правові документи: акти куплі-продажу нерухомості, поділу спадкового майна серед нащадків по смерті прямих та бічних родичів, заяви про виділення батьками маєтків своїм дорослим синам та посагу дочкам (так зване випосаження або оправа посагу), шлюбні контракти, вінові записи, дарчі надання («даровизни») тощо, які тією чи іншою мірою відображають родинні та свояцькі стосунки. Таким чином, значний масив актової документації потенційно може містити як безпосередні вказівки на родинні зв'язки, так і родинну термінологію, тобто інформацію, необхідну для відтворення окремих,

85 *Ворончук І.* Архівні матеріали як джерело до вивчення української демографії XVI–XVII ст. // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи. Наук. доп. Всеукр. конф. (Київ, 19–20 листопада 1996). – К., 1997. – С. 147–154.

86 *Левицкий О. И.* Об актовых книгах, относящихся к истории Юго-западного края и Малороссии // Труды XI археологического съезда в Киеве. 1899. – М., 1902. – Т. II. – С. 55–82; *Романовський В. О.* Київський архів давніх актів // Архівна справа. – Харків, 1925. – С. 86–100; *Його ж.* Нариси з архівознавства. – Харків, 1927. – С. 34–44; *Андріяшев О.* Актові книги Київського Центрального Архіву Давніх Актів // Центральний архів стародавніх актів у Києві. – К., 1929. – Вип. 1. – С. 33–119; *Ковальский Н. П.* Источниковедение истории Украины XVI–XVII вв. – Ч. 4: Обзор основных отечественных собраний архивных источников. – Днепропетровск, 1979. – С. 28–76. Докладніше літературу про актові книги див: *Ворончук (Кіку) І. О.* Значення актових книг як джерела з історії України // УІЖ. – 1983. – № 11. – С. 140–145.

цілком конкретних родин XVI–XVIII ст., що відкриває перспективи для їх реконструкції.

Оскільки регіоном нашого дослідження є Волинь, зауважимо, що тут ґродські і земські суди було створено в Луцькому, Володимирському і Кременецькому повітах. Репрезентативність даного джерела засвідчує те, що, попри великі втрати актових книг за час їхнього існування, налічується 643 актові книги ґродських і земських судів Волинського воєводства за період XVI – першої половини XVII ст.[87] Ці книги ще у XIX ст. були зібрані і спочатку звезені до бібліотеки Київського університету св. Володимира. Згодом саме на базі зібрання актових документальних матеріалів постав Центральний державний історичний архів України в м. Києві, де ці джерела зберігаються й понині.

Зазначимо, що переважно матеріали актових книг були покладені в основу 50-томного корпусного видання Київської археографічної комісії (далі – КАК) «Архив Юго-Западной России». Проте величезна кількість документальних актових матеріалів залишається недослідженою. Стосовно проблеми, яка є об'єктом нашого розгляду, єдиний дослідник Адам Бонецький використав не самі акти, а описи актових книг під час створення ним багатотомної праці «Herbarz Polski», присвяченої генеалогії шляхти Речі Посполитої. Однак співробітники КАК, створюючи описи наприкінці XIX ст., не ставили завданням зафіксувати в них відомості, які дали б можливість відтворити родинні зв'язки, занотовані в самих описаних актах. Далеко не завжди і не повністю ці описи передають інформацію про склад і структуру шляхетських родин. Зокрема, в них часто не зазначено дівочі прізвища дружин або їхні прізвища у попередніх шлюбах, їхнє по-батькові, тоді як у самому акті такі дані містяться, тобто в описах часто немає інформації, важливої для встановлення філіаційних зв'язків, необхідних для реконструкції родинних структур[88].

Проводячи обрахунки чисельності населення Волині першої половини XVII ст., Олексій Баранович ототожнював окреме житлове приміщення – «дим» – з родиною і зазначав, що в тогочасних джерелах не знайшов підстав для докладнішого обчислення людності конкретної родини[89]. Дозволимо собі не погодитися з цим висновком, особливо

87 *ЦДІАК* України. Ф. 21. Кременецький ґродський суд; Ф. 22. Кременецький земський суд; Ф. 25. Луцький ґродський суд; Ф. 26. Луцький земський суд; Ф. 27. Володимирський земський суд; Ф. 28. Володимирський ґродський суд.

88 Пор.: *ЦДІАК* України, ф. 26, оп. 1, спр. 70 (Опис актової книги № 8) і саму книгу – спр. 8, арк. 702–702 зв., 748–748 зв., 857–858 зв.

89 *Баранович О.* Залюднення України перед Хмельниччиною. І. Волинське воєводство. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – К, 1930. – С. 15.

щодо шляхетської родини. Всебічне вивчення документального матеріалу актових книг ґродських і земських судів Волині засвідчує, що в них міститься потрібна інформація. Це, звісно, не означає, що актові книги дають готову інформацію про склад і структуру тогочасної родини, її треба видобути з найрізноманітніших актів, уміщених тут. Ґродські і земські суди були судами першої інстанції для шляхетського стану, тож насамперед, вони містять інформацію про шляхетські родини. Проте, досвід переконує, що фронтальне вивчення судових книг може дати позитивні результати для реконструкції не лише шляхетської родини, а й інших станів суспільства, зокрема селян. Оскільки селянство як підвладна шляхті верства входило в коло її матеріальних інтересів, то документи часто несуть інформацію й щодо селянських родин. Але спершу на документальних матеріалах ґродських і земських судів Волині XVI–XVII ст. розгляньмо, які види актової документації містять дані, необхідні для реконструкції конкретних шляхетських родин і ширших родинних структур – родових кланів («домов»), а також встановлення кола споріднених свояцьких зв'язків.

Не зупиняючись докладно на існуючих принципах класифікації самих судових книг і актів за їх видовими ознаками, що були запропоновані відомими знавцями актових джерел Вірою Чунтуловою та Миколою Ковальським[90], спробуємо проаналізувати, які види актової документації надають дуже корисну інформацію з погляду зазначеної проблеми, себто для реконструкції шляхетських родинних структур[91].

Основою будь-якої родини є подружня пара, тож для реконструкції родини потрібно передусім встановити подружню пару. Зрозуміло, що відомості про подружжя можуть зберігати документи приватно-правового характеру: шлюбні контракти, вінові записи, даровизни, тестаменти, купчі, дільчі угоди тощо. Щоправда, шлюбні контракти потребують додаткової перевірки, оскільки попередня домовленість не завжди закінчувалася реальним шлюбом. В плані достовірності найбільшої довіри заслуговують вінові записи. До того ж це не поодинокі акти, а значний масив актової документації. Вже Перший Литовський Статут 1529 р. застерігав батьків, що, перш ніж віддати

90 *Чунтулова В.* Форми документів актових книг Кременецького гродського суду // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – К., 1962. – № 4. – С. 3–13; *Її ж.* Форми документів актових книг Кременецького земського суду // Історичні джерела та їх використання. – К., 1964. – Вип. 1. – С. 203–209; *Ковальский Н. П.* Источниковедение истории Украины XVI–XVII вв. – Днепропетровск, 1979. – С. 32–35.

91 *Ворончук І.* Про стан та перспективи реконструкції шляхетських родинних структур XVI–XVII ст. (на прикладі волинських актових книг) // Студії з архівної справи та документознавства. – Київ, 2003. – Т. 9. – С. 17–22.

дочку заміж, слід отримати від зятя віновий запис, аби вона не втратила свого внесення у дім чоловіка – посагу[92]. Докладніше ця процедура роз'яснювалась у п'ятому розділі Другого Статуту (1566). Зокрема, перший артикул розділу зобов'язував батька «наипервей нижли девку выдаст, маеть от зятя взяти запис под печатью его и под печатьми людей добрих, которым он на третей части именья своего лежачого оный посаг або выправу совито описати маеть»[93]. Цей порядок підтверджується й численними актами[94]. Статут вимагав і від чоловіків належним чином юридично зафіксувати свій запис дружині на оправу віна: «... оный запис тот же зять на первых рокох земских перед судом земским оного повету, в котором оселости маеть, оповедати и в книги земские записати маеть»[95]. Оскільки за відсутності такого запису дружина «по смерти мужа своего внесенье тратит, хотя б и великую суму за собою внесла»[96], батьки та близькі родичі уважно стежили за дотриманням цього порядку. Так, у 1606 р. брати князі Андрій, Януш, Юрій і Петро Дмитровичі Козеки позивали Шимона Харленського «ѡ нєучинєнє ѡправы водълє права посполитого малъжонъцє своєи ... а сєстрє их млости князєвъ Козиковъ противъко посагови даному»[97]. Часто віновий запис чоловіка зумовлював відповідний запис дружини, яка обдаровувала його сумою, записаною ним їй у віні.

Завдяки цій практиці до земських і ґродських книг вносилися вінові записи, де здебільшого зазначаються імена, по-батькові та прізвища чоловіка і дружини. Так, 1552 р. до луцьких ґродських книг було внесено віновий запис Михайла Боговитина Шумбарського дружині Ганні Олехнівні Борзобагатянці Красенській[98], а 1554 р. – віновий запис Василя Михайловича Семашка дружині Олені Карпівні Єсифовичівні[99]. За цими та аналогічними записами ми й маємо сьогодні можливість встановити подружні пари, які взяли шлюб понад 450 років тому.

Нерідко вінові записи містять значно більшу за обсягом інформацію щодо структури тогочасних родин. Так, за віновим записом Лаврентія Оранського дружині Марії Ласківні Чернчицькій є можливість не лише встановити подружню пару, що взяла шлюб 1566 р., а

92 *Статут* Великого князівства Литовського 1529 року (далі – Статут 1529 р.) // Статути Великого князівства Литовського. – Одеса, 2002. – Т. І. – С. 89.
93 *Статут* Великого князівства Литовського 1566 року (далі – Статут 1566 р.) // Статути Великого князівства Литовського. – Одеса, 2003. – Т. ІІ. – С. 125.
94 *ЦДІАК* України, ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 487 зв.
95 *Статут* 1566 р. – С. 125.
96 *Там само*.
97 *ЦДІАК* України, ф. 26, оп. 1, спр. 14, арк. 236–236 зв.
98 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 29, арк. 71–72.
99 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 5, арк. 189 зв.–190.

й дізнатися про їхніх батьків, Семена Григоровича Оранського та Семена Ласковича Чернчицького, згадуваних у цьому документі[100]. Найчастіше додаткова інформація стосується родини дівчини, оскільки, записуючи віно майбутній дружині, чоловік одночасно зазначав, з чиїх рук та який посаг взяв за нею. Наприклад, луцький войський Іван Чаплич Шпановський, записуючи у 1574 р. «совито» віно своїй дружині Раїні Ходоровській, писав, що взяв її «зъ зацного а учтивого дому братєи єє млсти пнов Щасного, Яна а Шимона Ходоровских»[101]. Цінність вінових записів полягає і в тому, що за ними інколи можна встановити, хто з батьків був живий на той час, а хто вже помер. Так, за віновим записом Остафія Андрійовича Коровая Селецького Галщці Покотиловій дізнаємося не лише про її братів, а й про те, що її батько Іван Покотило П'ятигорський вже «зошлии»[102]. Отже, вінові записи несуть інформацію не лише щодо дружини, але й щодо деяких її кровних родичів. Щоправда, частіше ця інформація стосується чоловічої лінії дружини, оскільки дівчину (жінку) видавали заміж її батьки, а в разі їх смерті рідні брати або батькові брати – стриї та інші найближчі родичі з батькового боку, хоча трапляються й відхилення від цього правила.

У практиці тогочасного сімейного співжиття поширеними були «даровизни», тобто дарчі записи членів подружжя одне одному. Даруючи, наприклад, нерухомість дародавець чітко вказував, кому і що він дарує. Крім того, даровизни надавалися не в односторонньому порядку, а мали характер дару-віддару: якщо один із членів подружжя робив запис-дар іншому на рухоме або нерухоме майно, то аналогічний запис-віддар вносив і другий. Тож такі записи дають можливість реконструювати подружні пари. Так, на підставі дарчих записів Ганни Юріївни Воронянки та Григорія Матвійовича Сокора, даних ними один одному 30 жовтня 1565 р., ми встановлюємо це подружжя[103]. За віновим записом Івана Хребтовича Богуринського дружині Маруші Григорівні Гулевичівні від 9 жовтня 1598 р. дістаємо інформацію про цю подружню пару[104]. Інколи й ці записи містять ширшу інформацію щодо родини одного з подружжя. На підставі дарчих записів, якими обмінялися у 1564 р. Олена Романівна Цатянка та Іван Васильович Патрикій Курозвонський, дізнаємося, що у Олени Романівни є кілька заміжніх сестер, її стрий Семен Цата мав два шлюби,

100 *Там само*, ф. 27, оп. 1, спр. 1, арк. 9-11; *Волинські* грамоти XVI ст. – С. 30–31.
101 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 56 зв.–57 зв.
102 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 186–187.
103 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 7, арк. 357 зв.–359.
104 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 12, арк. 413–415 зв.

а її батько Роман Цата вже «зошлии», тобто покійний[105]. У дарчому записі Марії Олехнівни Борзобагатянки Красенської своєму чоловікові Олександру Лясоті згадується і про першого її чоловіка Івана Сенюту*, а також її рідних братів Івана, Ілляша та Степана Олехновичів Борзобагатих Красенських[106]. Таким чином, ми довідуємося, що Марія Олехнівна вступає вже у другий шлюб та про двох її чоловіків, а також отримуємо часткові відомості про структуру її батьківської родини. У дарчому записі Орини Андріївни Колпитовської чоловікові Якимові Линевському на повне і нероздільне володіння маєтком Колпитовим названо її рідних сестер Полагью і Марину Колпитовських, а також її дівера Войну Васильовича Линевського[107]. У дарчому записі 1577 р. Григорія Гнівошовича Киселя дружині Дороті Петрівні Німценовичівні згадано його рідного брата Яна Гнівошовича, дядька Петра та стриєчного брата Олександра Андрійовича Киселя Дорогиницького[108].

Інформацію про подружжя містять також різні приватно-майнові документи, зокрема: акти купівлі-продажу та обміну маєтків, застави, держання, оренди, посесії тощо, оскільки в таких оборудках подружжя виступає здебільшого разом. Так, 3 жовтня 1584 р. Филип Бокій Печихвостський з дружиною, князівною Ганною Остафіївною Ружинською, «ωбудвє ωсобє сполнє и нєроздєлнє», позичили у Кузьми Немири Порванецького і його дружини Овдоті Якимівни Охлоповської 200 кіп грошей і в цій сумі заставили їм на два роки свою частину маєтку Смикова[109]. Тож за цим актом ми маємо змогу одразу встановити дві подружні пари.

Часто подібні документи несли інформацію щодо родичів, бо купівля, продаж, обмін маєтків тощо здебільшого здійснювалися в межах роду. Так, проводячи у 1570 р. обмін своїх маєтків, Полагья Матясівна Суроп'ятівна повідомляє, що це її материзна, яку вона одержала від материного батька, її діда Семашка. Її контрпартнером є дівер Василь Гулевич, а маєток, який вона отримує взамін, сам Гулевич придбав від подружжя Івана Єло Букоємського та Ганни Михайлівни Гулевичівни, своєї братанки[110].

105 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 6, арк. 272 зв.–273 зв.

* У записі *Іван Сенюта* називається небіжчиком, проте пізніше з'ясувалося, що він, перебуваючи в татарському полоні протягом тривалого часу, не помер; через 6 років йому вдалося визволитись і повернутися додому.

106 *ЦДІАК України*, ф. 27, оп. 1, спр. 1, арк. 62–62 зв.; *Волинські* грамоти XVI ст. – С. 37–38.

107 *ЦДІАК України*, ф. 27, оп. 1, спр. 1, арк. 60–60 зв.

108 *Там само*, ф. 27, оп 1, спр. 3, арк. 200–201 зв.; *Волинські* грамоти XVI ст. – С. 167–169.

109 *ЦДІАК України*, ф. 26, оп. 1, спр. 65, арк. 735–739.

110 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 2, арк. 693 зв.–694 зв.

Серед актових матеріалів найповнішу картину стосовно шляхетських родинних структур дають тестаменти, оскільки в них не лише ідеться про дійсне подружжя, а й іноді про попередні шлюби. Особливо важливими для відновлення складу родини є тестаменти, які містять інформацію про дітей. Таким, наприклад, є тестамент Михайла Васильовича Линевського від 15 травня 1597 р., в якому він поіменно називає вісьмох дорослих уже дітей, народжених у шлюбах з Любкою Шелвовською й Раїною Чернівською, та згадує своїх «нєдорослих» дітей, народжених у двох шлюбах, проте, на жаль, не називає їх за іменами та не зазначає їх число[111]. Подеколи, щоправда дуже рідко, трапляються повторні тестаменти, написані однією особою в різний час, які доповнюють і уточнюють інформацію про родину тестатора[112]. У багатьох тестаментах, окрім власних дружин і дітей, згадуються також близькі й кровні родичі не лише по прямій, а й по бічних лініях. Проте тестаментів трапляється не так уже й багато і не завжди вони дають вичерпну інформацію. В багатьох з них діти лише згадуються, але не зазначаються ні їхні імена, ні стать, ні кількість, без чого неможливо реконструювати склад родини та визначити інші її параметри. Так, у тестаменті Мойсея Гуляльницького від 30 квітня 1593 р. фігурують його близькі родичі, але стосовно його власної родини, то зазначено лише ім'я дружини Хведі та згадано дітей без їхньої персоніфікації[113].

Дуже корисними для реконструкції не лише окремої сім'ї, а й ширших родинних та родових (кланових) зв'язків є дільчі акти між родичами (так званий «дєл вєчистый»), що здійснювалися з батьківської волі або ж внаслідок розпоряджень небіжчиків і чинних законів успадкування, якщо такого розпорядження не було. Так, 30 червня 1585 р. до луцького ґродського суду було внесено акт про поділ маєтків Матяса Зенковича Остриївського, проведений спадкоємцями після його смерті. Цей акт містить часткову інформацію про дев'ять конкретних родин, у тому числі про чотири подружні пари[114].

Родинні структури можна реконструювати також на підставі судових справ-претензій («протестацій») одних родичів до інших щодо несправедливого розподілу спадщини або незаконного привласнення

111 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 11, арк. 115–117 зв.

112 Як наприклад, два тестаменти Дмитра Олехновича Козинського, див.: *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 14, арк. 88 зв.-86 (неправильна нумерація в оригіналі) та спр. 18, арк. 214–215.

113 *ЦДІАК* Украни, ф. 26, оп. 1, спр. 9, арк. 356–357 зв.

114 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 292 зв.-307; *Ворончук* І. Про стан та перспективи реконструкції шляхетських родинних структур XVI–XVII ст. (на прикладі волинських актових книг). – С. 19.

маєтків. Оскільки ці справи заторкували питання нерухомої та рухомої власності, а отже, безпосередньо були пов'язані з матеріальним добробутом, то тут свої права заявляли всі, хто міг мати бодай найменше право на спадок, а це здебільшого значне число родичів різних ліній спорідненості. Доводячи законність своїх прав як спадкоємців, вони намагалися підтвердити споріднення з колишнім власником маєтності і пред'являли суду документальні підтвердження своїх прав: грамоти, жалувані листи на маєтки, в яких зазначалися їх віддалені предки та родичі іноді до четвертого або п'ятого коліна.

Показовою щодо інформативності «актів-протестацій» про незаконне привласнення маєтків одного роду іншим для відновлення родинної структури є справа між спадкоємцями Михна Ощовського та київським каштеляном Іваном Чапличем Шпановським. Так, у 1598 р. Томко Михнович, Яків Васильович, Юхим Михайлович та Данило Микитич Ощовські, останній з яких виступав не лише від свого імені, але й як опікун дітей свого покійного брата Василя Микитича, синів Костянтина та Олександра і дочок Ганни і Марії, позивали до суду Івана Чаплича Шпановського у справі незаконного володіння ним маєтками Посягвою, Коцком, Гридковичами та Коптевичами. Обґрунтовуючи свої права на ці маєтки і доводячи, що вони є прямими нащадками Томка Посяговецького, Ощовські розкривають свій родовід як по материнській лінії, так і по батьківській, тобто лінії Ощовських: «Томъко Ѡщовъскии по матъце своеи Мари Тумковнє (!) Посяговєцъкого Михъновои Ѡщовскои, а Яхимъ, Яков и Данило по бабъцє, дѣти Василєвы Микитича по пробабцє своеи, Михновои Ѡщовъскои Маръи Посяговєцъкого, которыи то Томко Посяговєцкии, ѡтєцъ Михъновоє Ѡщовъскоє, нє зоставивъши по собє жадного сына, только дочокъ чотыри, з сєго свѣта зшолъ, с которых дочокъ єго ѡдъна была Михъновая Ѡщовъская Маръя Томковъна Посяговєцъкого. По котором то Томку Посяговєцком добра єго, маєтности лєжачиє, то єст в сєлє Посягви половица сєла зо всим на всє, в Луцком повятє лєжачоє, сєла Колцка, Гридкович и Коптєвич, такжє по половицы, под Ѡрручимъ (!), которыє то маєтности вєрху мєнєныє ни на кого иншого, толко на потомки Томка Посяговєцкого, то єст на Томковны Посяговєцкиє, част чєтвєртая всих тых мєнєных маєтностєи пришла и спала, а по нєи жє яко на властныє потомки єє, навєрху мєнєныє Ѡщовскиє, приходит и спадаєть». Пояснюючи, яким чином вони втратили ці маєтки, Ощовські свідчили, що «нєбожчик Михно Ѡщовскии, ѡтєц Томка Ѡщовъского, а дѣд Яковов, Яхимов и Данилов, и прадѣд дєтєи Василєвых, имєны вышєи помєнєных, кром вєдомости и дозволєня жоны

своєє Мари Посяговєцъкого, в сєлє Посягъви част чєтвєртую в пєтинадцати копах грошеи, в сєлє Гридковичах, Коптєвичах и в Колцку под Ѡвручим част также чєтвєртую в пєти копах грошеи литовских добръ Томка Посяговєцкого, єи власнє належачую, завєл и заставил нєбожчику Маску Хомєку и жонє єго Мари Томковнє Посяговєцкого. Ѡ што Ѡщовская з сынами своими Василєм, Томком, Микитою и Михаилом Михновичами с прєдрєчоным Хомєком и жоною єго правънє поступовали ...»[115].

Завдяки цьому актові ми дістали відомості про рід Посяговецьких, зокрема про лінію Томка Посяговецького, яка, як бачимо, переривається, оскільки у нього не було нащадків по «мечу», тобто по чоловічій лінії, однак він мав чотирьох дочок, з яких названо двох: Марію Томківну, яка була замужем за Михном Ощовським, та ще одну Марію Томківну (явище, коли дітям надавали однакові імена, було доволі поширеним у тогочасних практиках), яка була замужем за Маском Хом'яком Смордовським. Але найбільшу інформацію завдяки цьому документу дістаємо про філіаційні зв'язки роду Ощовських: зокрема, встановлюємо, що синами Михна (Михайла) Ощовського та Марії Томківни Посяговецької були Томко, Василь і Микита Михновичі, їхніми онуками – Яків, Юхим, Данило і покійний вже на 1598 р. Василь Микитич, а правнуками і правнучками – діти Василя Микитича Костянтин і Олександр Васильовичі та Ганна і Марія Василівни. Це не означає, що перелічені особи становили весь рід. Яків, Юхим і Данило також мали своїх нащадків, проте їхні діти не фігурують у документі, оскільки прямими спадкоємцями є вони самі. Дітей Василя в цьому разі названо, оскільки у зв'язку з його смертю вони ставали безпосередніми спадкоємцями батьківської частини. За іншими документами знаємо, що це подружжя, Михно Ощовський і Марія Томківна Посяговецька, мало й інших синів (очевидно, на той час уже покійних), а також принаймні трьох дочок.

Акт містить також інформацію про три покоління ще одного відомого волинського шляхетського роду – Хом'яків Смордовських. Обстоюючи свої права, Ощовські доводили, що їхні спадкові маєтки були лише заставлені, а Іван Чаплич Шпановський через свого адвоката стверджував, що «Фєдора Фєдоровна Хомяковна, внучка помєнєного Маска, а малжонка пна Андрєя Брама, маючи тєж част свою в Посягвє по Мари Посяговєцкои, бабци своєи, а сєстрє рожонои помєнєнои

115 *ЦДІАК* України, ф. 26, оп, 1, спр. 12, арк. 727 зв.; *Ворончук І.* Родоводи волинської шляхти XVI – першої половини XVII ст. (реконструкція родиннх структур: методологія, методика, джерела). – К., 2009. – С. 162–167.

Мари Ѡщовскои, на себѣ належачую, так тую част по бабци своєи, яко и тую, которую дѣд єє, помєнєныи пан Маско Хомяк, у пнєє Мари Ѡщовскои купил, обычаєм [в]ѣчности продала»[116]. Як бачимо, в цьому документі інформація про генеалогічну лінію Хом'яків Смордовських йде по низхідній: від Маска Хом'яка і його дружини Марії Томківни Посяговецької до їхнього сина Федора, чиє ім'я встановлюємо на підставі зазначених в акті імені та по-батькові його дочки Федори Федорівни, дружини Андрія Брама. Таким чином, на підставі цього документа ми отримуємо часткову інформацію про чотири шляхетські роди, а саме: два покоління роду Посяговецьких, чотири генерації роду Ощовських, три покоління роду Хом'яків Смордовських та одного представника роду Брамів, а також про три подружні пари. Крім того, для реконструкції родинних структур велике значення мають відомості щодо філіаційних пов'язань усередині цих родів, які надає акт.

Встановити генеалогічну наступність (генеалогічний ряд) певного роду дають можливість різні заяви про втрату документів на родинні маєтки, оскільки тут також перелічуються втрачені офіційні надання, зокрема великокнязівські й королівські грамоти, листи і привілеї, пожалувані попереднім поколінням роду, і водночас називаються самі предки. При цьому відновлюється сам процес успадкування маєтків, їх перехід з рук у руки, від одних родичів до інших у межах роду, внаслідок чого можна встановити різні покоління та відгалуження рідних і близьких. Так, 25 жовтня 1575 р. Іван Михайлович Хрінницький зробив заяву про втрату ним під час пожежі, що сталася внаслідок татарського нападу, офіційних документів на родові маєтки, які зберігались у нього як у старшого з-поміж братів. Перераховуючи надання на «имєнья ѡтца єго ѡтчизныє и дєдизъныє» (Хрінники, Любин, Толпижин, Вичолків, Лопавши, Смиків), а також дільчі листи між батьком і його братами, він називає своїх кровних родичів, зокрема батькового діда Онанія Волчка Хрінницького та дідових рідних братів: Богдана Толпижинського і Микиту Перенятинського, а також батькового стрия Немиру Хрінницького. Оскільки одночасно загинули й надавчі листи його пасинків, він називає і їх, князів Федора та Андрія Буремльських, і їхніх родичів, зокрема діда – князя Дмитра та його синів Івана і Олександра, останній з яких був батьком його пасинків. Серед згорілих родинних паперів він називає також «листов упоминалных, поступов правныхъ звязок нємалыи», тобто цілий сувій судових актів, що підтверджували «близкость влостную ѡтца єго» до маєтків Ярославичі, Підліс-

116 *ЦДІАК України*, ф. 26, оп. 1, спр. 12, арк. 730.

ці, Городниця та Княгинін, які за записом батькового стрия Немири Хрінницького перейшли до дружини останнього, князівни Ганни Жижемської. Простежуючи перехід цих маєтків з рук у руки, він називає подружжя Богуша Боговитиновича і Федору Андріївну Санґушківну, їхніх зятів князя Фрідріха Пронського, Миколая Трибуховського, Михайла Дзялинського, які були чоловіками їхньої дочки Федори, а також королівського секретаря Михайла та його сина Михайла Михайловича Свинюських. У документі зазначено також, що батьків стрий Немира Хрінницький є вже небіжчиком, але батько самого Івана Хрінницького Михайло ще живий, оскільки, «ѡчєвистє ставши» перед судовим урядом, підтвердив, що «тыє вси листи ... чєрєз поганство татары ... попалєны сут»[117]. Таким чином, за цим документом ми маємо можливість простежити філіаційні зв'язки трьох поколінь роду Хрінницьких як по прямій, так і по бічній лініях, а також дістаємо інформацію про князів Буремльських, роди Боговитинів та Свинюських.

Окрім названих видів документів, інформацію щодо складу родин надають також численні протестації, маніфестації, квитовні записи, заяви («ѡповєданє») з найрізноманітніших приводів, судові декрети й апеляції на них, свідчення возних, оскільки часто в цих документах зазначається характер спорідненості учасників судової справи.

Для прикладу: 2 січня 1560 р. Тихно Іванович Хом'як скаржився у суді на Гурина Дахновича Жабокрицького, котрий відмовився віддавати гроші, позичені його батьком. Хом'як пред'явив судові «лист записнии», в якому Дахно Жабокрицький зобов'язувався повернути Тихнові борг – 83 копи грошей на «рок ѡписании», тобто в зазначений на листі термін. Оскільки ж Дахно, «нє дождавши того року с того свєта зшол», Хом'як намагався одержати цю суму від сина покійного – Гурина, на що той заявив у суді, що Тихно «мєнє ѡдного з ѡтчизны моєє позываєт, а нас колко брати, я, деи, сам того долгу ѡтцєвского бєз брати своєє платити єму нє винєн, ... нєхаи, деи, пан Тихно нє ѡдного мєнє, алє и братю мою позываєт». Аналогічний позов до суду щодо сплати Гурином Жабокрицьким батьківського боргу в сумі 28 кіп литовських грошей подавав у цей самий час і брат Тихна, Петро Іванович Хом'як, зазначаючи при цьому, що про цей борг «свєдома» мачуха Гурина[118]. Завдяки цим документам ми дізнаємося, що Гурин Жабокрицький мав братів, а їхня мати померла раніше за батька, Дахна Жабокрицького,

117 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 21–23; *Архив* Юго-Западной России, издаваемый Временною коммиссиею для разбора древних актов при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе (далі – АЮЗР) . – К., 1907. – Ч. VIII, т. IV. – С. 442–447.

118 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 3, арк. 22–22 зв.

котрий мав другу дружину (щоправда, її імені та прізвища не названо), тож міг залишити по собі дітей і в другому шлюбі.

Особливо часто непорозуміння та суперечки виникали між родичами тоді, коли вони мешкали в одному маєтку. Так, без кінця сперечалися і позивалися один до одного брати Білостоцькі, Бокії Печихвостські, Ворони Боратинські, Гулевичі Воютинські, Гуляльницькі, Єло Букоємські, Козинські, Рудецькі та ін. У їхніх позовах часто вказано характер спорідненості між ними, завдяки чому дістаємо певну інформацію про ті чи інші родинні структури. Постійно з'ясовували стосунки між собою брати Андрій, Федір, Антон і Гнівош Васильовичі Рудецькі, які разом проживали у своєму родовому маєтку с. Рудці. Так, 23 лютого 1561 р. Антон подав судову скаргу на старших братів Андрія і Федора, котрі «по смєрти ѡтца своєго всю маєтност ѡтцєвскую: злото, срєбро, пєрла, гроши готовыє, шаты, кони єздныє, быдло, стадо, зброю, и иншии домовыи рєчи, всякии статки до рук своих побрали и людми рудєцкими на двє часми мєжи собою розделили, а єму, брату своєму, чєтвєртоє єго части ... выдєлити єму нє хотєли»[119]. Протягом 1563 р. до луцького ґродського суду було занесено багато скарг одного брата на іншого. Зокрема, Андрій скаржився на Федора і Антона, що завдавали йому та його родині різних прикростей, дружина Федора, Любка Іванівна Жабокрицька, – на Антона, а Антон – на Федора і Андрієву дружину Мар'ю Стрибилівну[120]. Тож зовсім не випадково Андрій Васильович Рудецький у своєму тестаменті від 10 лютого 1563 р., призначаючи опікунів дружині й малолітній дочці, «тую ѡпєку ѡт брати своєє ѡтдалил»[121].

Проте, після смерті Андрія, котрий, очевидно, помер під час якоїсь пошесті, конфлікт лише набрав нових обертів. Ця справа цікава для нас як з погляду характеристики міжсімейних стосунків, так і можливістю встановлення родинних зв'язків. Андрієва дружина Марія, яка до того разом із чоловіком мешкала в с. Рудці, по його смерті, забравши найкоштовніші речі, переїхала з дитиною до своєї сестри Настасі та її чоловіка Тита Хом'яка Смордовського. Крім речей, вона вивезла також родинні документи, зокрема офіційні надання на с. Рудку. Тому Федір, тепер уже на правах старшого брата, 19 липня 1564 р. приїхав до маєтку Хом'яка і просив її повернути «листы, привилъя, твєръдости и инъшиє листы ... на имєня наши яко дєдичу на томъ имєнъю Рудъцє

119 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 3, арк. 64-64 зв.

120 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 5, арк. 56 зв.-57; 254 зв.; спр. 6, арк. 6 зв.; *Ворончук І.* Про стан та перспективи реконструкції шляхетських родинних структур XVI–XVII ст. (на прикладі волинських актових книг). – С. 21.

121 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 5, арк. 205 зв.-207.

з брат*є*ю моєю мєнъшою водл*є* права прирожоного». Тит Хом'як як один з її опікунів пообіцяв йому «в цєлости ... вєрнути» всі листи і привілеї, але в присутності й за згодою інших опікунів. Через кілька днів, під час похорону Марії Рудецької, Федір звинуватив Тита Хом'яка, що той вивіз їхню невістку і «всю маєтность ... нєбожчика *ωт*ца нашого, што было при бра*т*у наше*м* зостало, з скрынями, з листы и с привиле*м*и», на що Тит відказав: «По смєрти бра*т*а вашого свєст свою, а нєвєстку твою хворую в домъ сво*и* взял, а ωна, дє*и*, при собє маєтнос*т* свою и мужа своєго в домъ мо*и* припровадила». Коли ж нарешті Тит Хом'як Смордовський віддав документи, Федір поскаржився, що бракує 19 привілеїв і зокрема «листу сєстры нашоє пнє*и* Григорєвоє Еловича Букоємскоє вєновного». З цих справ ми дізнаємося, по-перше, що брати Рудецькі мали ще й сестру, чоловіком якої був Григорій Єло Букоємський, а по-друге, що у Марії Стрибилівни також була рідна сестра Настася – дружина Тита Хом'яка Смордовського[122].

Загалом же інформацію про склад родини можуть містити найрізноманітніші за змістом акти. Так, 29 грудня 1563 р. Ганна Яцьківна Жабокрицька, позичивши у свого «сєстрєнца» Романа Івановича Красносельського гроші, заставила йому свою частину спадщини в с. Жабокрики, яка після смерті брата Василя дісталася їй та п'ятьом її сестрам. Таким чином, ми отримуємо додаткову інформацію щодо певної гілки родини Жабокрицьких[123]. 30 травня 1564 р. Миколай і Криштоф Дубровські занесли в луцькі ґродські книги лист від себе та своїх молодших братів Якуба, Станіслава, Яся, Мартина своїй матері – князівні Ганні Козечанці. Цим листом вони брали на себе зобов'язання, видаючи заміж своїх сестер, Барбару та Катерину, яких їхня мати «при собє ку выхова*н*ю заставити рачила», виправити посаг, призначений їхнім батьком Миколою Дубровським «дочъкамъ своимъ а сєстрамъ нашимъ». Тож цей документ дає змогу відразу реконструювати конкретну родину, яка складалася з подружньої пари Миколая Дубровського і князівни Ганни Козечанки, їхніх шістьох синів і двох дочок[124].

Таким чином, можна зробити висновок: більшість записів актових книг земських і ґродських судів містять інформацію про тогочасні сім'ї та родинні зв'язки, що відкриває перспективи у пошукові необхідних відомостей для реконструкції конкретних шляхетських родинних структур. Звісно, це копітка робота, але тільки на підставі якомога по-

122 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 6, арк. 148 зв.–149, 157 зв.–158, 172 зв.–173 зв.; *Ворончук І.* Про стан та перспективи реконструкції шляхетських родинних структур XVI–XVII ст. (на прикладі волинських актових книг). – С. 21.

123 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 5, арк. 234–235 зв.

124 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 8, арк. 553.

внішого відновлення складу конкретних родин можна з'ясувати структуру й типологію шляхетської родини.

1.3.2. Ступені спорідненості: «кревні», «повиноваті», «близькі» та «рідні»

Засадовими поняттями для реконструкції шляхетських родинних структур є такі: філіація, коіція, спорідненість, кровність, близькість (свояцтво). Термін *філіація* (від латинського filius – син) означає зв'язок, наступність у родині. *Коіція* (лат. coitio) – зв'язок осіб різної статі, укладений з метою відтворення потомства. *Спорідненість* – це тип соціальних зв'язків, що поєднують людей в одну групу. Розрізняють два значення цього терміна. У вузькому розумінні спорідненість визначається за народженням – це кровна спорідненість і за шлюбом – *свояцтво*[125]. Є також поняття соціальної спорідненості (духовної, трудової, земляцької тощо), але в цьому разі для нас важливим є перше значення.

Кожна із систем спорідненості пройшла тривалий шлях розвитку від первинних, притаманних первісним суспільствам, форм до лінійних або вторинних – генеалогічних, властивих більшості сучасних народів. Кодексом українського права середини XVIII ст. «Права, за якими судиться малоросійський народ» у сьомому артикулі 30 глави «О наслѣдіи имѣній по нисходящєй, восходящєй и побочной лінїи сродства ...» визначено три системи спорідненості: «Сродство троякоє єсть: пєрвоє, природноє, которое происходитъ *от* рождєнїѧ плотского, по которому наслѣдїѧ и опєки на сродствєнных приходятъ; другоє, которое *от* сватовства происходитъ; трєтоє, кумовство, которое крєщєнїю послѣдствуєтъ и єсть близкостъ духовнаѧ, котораѧ происходитъ *от* тайны крєщєнїѧ и тѣ послѣдныє обѣ имєнуютъсѧ свойство»[126]. Це положення було запозичене з середньовічного (так званого Саксонського) права, а отже, мало загальноєвропейський контекст[127].

Як бачимо, за найважливіший вид спорідненості визнано кровну спорідненість – «кревність». «Сродство єсть кровность одной пєрсоны с другою, когда родитьсѧ одна *от* другой, или двѣ и болшє *от* одной, имєнуєтьсѧ жє кровность *от* совокуплєнїѧ и соєдинєнїѧ кровє дѧ

125 *Гримич М. В.* Методологічні засади вивчення систем спорідненості // Етнічна історія народів Європи. – К., 2000. – № 6. – С. 35–39.

126 *Права*, за якими судиться малоросійський народ. 1743 / Упор. та автор нарису К. Вислобоков. – К., 1997. – С. 231.

127 *Гримич М.* Соціоантропологічні чинники успадкування власності в традиційному українському суспільстві // Соціум: Альманах соціальної історії. – К., 2002. – Випуск 2. – С. 136.

того, что пєрсоны, которыє суть сєбѣ сродствєнныє, имѣютъ мєжду собою совокупную кровъ, когда от одной кровѣ родятъсѧ»[128].

Тут також пояснюється, як слід розуміти ступені споріднення: «Стєпєнь разумѣєтьсѧ число, сколь котораѧ пєрсона далєчє єсть в сродствѣ *от* другой, мєжду которыми бываєтъ вопросъ, напримѣръ, в какомъ стєпєны єсть правнукъ *от* дѣда. Отвѣтъ: єсть в чєтвєрто*м*, ибо *от* дѣда сєй рядъ или порядокъ пєрсонъ, идєтъ: дѣдъ, отєцъ, сынъ, внукъ, правнукъ. Понєжє в лїнїи простой сколко єсть пєрсонъ, *от* которыхъ бываєтъ вопросная рѣчь, дажє до послѣднєй, столко єсть стєпєнєй, виключаѧ толко одну пєрсону пєрєднѣйшую»[129].

Таким чином, «кревні» – це група нащадків спільного предка, серед яких розрізняються кровні по прямій лінії та бічній. Кровними по прямій лінії є особи, пов'язані походженням один від одного – дід, син, онук, правнук та ін. Кровними у бічній лінії вважаються особи, які походять від одного предка, але між собою не пов'язані філіаційно: наприклад, стрий, братанич, тітка, сестринець та ін. Є також поняття старшої та молодшої гілок певного роду. Нащадки старшого брата вважаються старшим відгалуженням, а молодшого – молодшим.

Свояцтво (близькість, повиноватість) постало як наслідок шлюбів і означає стосунки та зв'язки одного із членів подружжя з кровними родичами другого. Ця спорідненість вважається духовною, оскільки встановлюється через таїнство шлюбу, освяченого Церквою.

Оскільки рід і родина уже в давні часи були дуже важливими інститутами, кровні й свояцькі зв'язки з огляду на господарчі й соціальні стосунки важили набагато більше, ніж тепер. Найміцнішими і найтривалішими виявилися пов'язані з цим морально-звичаєві норми та традиції, зокрема заборона коіції для певних ступенів кровності й близькості. Ступінь кровних зв'язків означає генеалогічну віддаленість між двома кровними особами. Кровність у прямій лінії у законодавствах різних народів тлумачиться однаково. Батько й син – це кровні у першому ступені, дід і внук – у другому, прадід і правнук – у третьому, прапрадід і праправнук – у четвертому і так далі, тобто скільки поколінь (генерацій), стільки й ступенів. Крім прямої лінії спорідненості, є також і бічні лінії: «Лїнїѧ побочнаѧ заключаєтъ в сєбѣ пєрсоны, которыє ни *от* насъ родятъсѧ, ныжє мы *от* ныхъ родилисѧ, но *от* одной кровѣ с намы происходятъ, которыє называютъсѧ побочныє или попєрєчныє, такъ с правой стороны по отцу, какъ с лѣвой по матєрѣ»[130].

128 *Права,* за якими судиться малоросійський народ. – С. 231.
129 *Там само.* – С. 232.
130 *Там само.*

У визначенні бічної спорідненості лік складніший: давнє римське право і сучасне світське законодавство визначають ступінь за кількістю осіб у кожній прямій лінії аж до спільного предка, не рахуючи самого предка. Виходячи з цього, рідні брати споріднені між собою у другому ступені, стрий і братанич – у третьому, стриєчні брати – у четвертому, стриєчно-стриєчні – у п'ятому і т. ін.

Упродовж історії людства сформувалася певна термінологія для позначення різних форм спорідненості. Розкриємо деякі її особливості, що мають принципове значення для виконання поставленого нами завдання реконструкції родинних структур.

Насамперед назвам ступенів спорідненості та свояцтва притаманний як релятивний, так і корелятивний характер. Такі слова, як *мати, батько, син, дочка, тітка, племінниця* та інші означають певних осіб залежно від того, в якому стосунку вони перебувають щодо інших осіб. Тобто, назви ступенів кровної спорідненості і свояцтва є завжди релятивними, такими, що окреслюють певну особу з погляду її стосунку до іншої особи, яка перебуває з нею в родинному зв'язку[131]. Натомість корелятивність цих назв означає, що вони мають двосторонній характер. Якщо одна особа називає іншу особу матір'ю, то це означає, що перша є дитиною (сином або дочкою) другої. Подібний стосунок спостерігається у таких парах назв, як дід – онук, зять – тесть, невістка – свекруха, братова – дівер, чоловік – дружина тощо. З цього випливає, що дідом можна бути лише тоді, коли є онук або онука, дядьком – якщо є племінник або племінниця, тестем – коли є невістка, тещею – якщо є зять, дружиною – коли є чоловік, тобто дідом, дядьком, тестем, тещею, зятем, дружиною, чоловіком, братом, сестрою можна бути тільки тоді, коли існує інший відповідний член родинного зв'язку[132].

Релятивний характер назв спорідненості і свояцтва породжує ще одну важливу, на нашу думку, особливість. Оскільки та сама особа здебільшого входить у різні типи цих зв'язків, то залежно від цього вона може називатися по-різному. Так, одна й та сама особа з погляду іншої може бути названа бабою, а стосовно другої – матір'ю, стосовно третьої – дочкою, стосовно четвертої – сестрою, стосовно п'ятої – тіткою, стосовно шостої – дружиною, стосовно сьомої – свекрухою тощо.

Мечислав Шимчак звертає увагу також на суплетивізм розглядуваних назв. Ідеться про те, що особи, які перебувають в однаковому сту-

131 *Doroszewski W.* O kulturę słowa. – Warszawa, 1962. – S. 319; *Моисеев А.И.* Термины родства и свойства в современном русском языке // Филол. науки. – М., 1963. – Т. III. – С. 127.

132 *Szymczak M.* Nazwy stopni pokrewieństwa i powinowactwa rodzinnego w historii i dialektach języka polskiego. – Warszawa, 1966. – S. 12.

пені спорідненості або свояцтва, мають різні назви залежно від статі, наприклад: дід – баба, батько – матір, брат – сестра, дядько – тітка, зять – невістка і т. ін. Ця особливість охоплює лише назви найближчих ступенів споріднення і свояцтва, найменування віддаленіших ступенів не мають суплетивного характеру, наприклад: онук – онука, братанок – братаниця, сестринець – сестриниця, тесть – теща, шваґер – шваґерка, брат – братова[133].

Перелічені особливості мають для нас важливе значення, оскільки полегшують практичну роботу з відновлення родинних структур.

1.3.3. Родинна термінологія

Терміни першого ступеня спорідненості по прямій лінії. Законодавчий кодекс XVIII ст. «Права, за якими судиться малоросійський народ» містить таке пояснення першого ступеня спорідненості по прямій лінії: «Лїнїа простаѧ начавъ от пєрсоны прадѣда, просто внизъ даже до пєрсоны правнука, на двоє раздѣляєтъсѧ: єдна єсть пєрсонъ вгору идущихъ прєдковъ нашихъ, такъ мужєска, какъ и жєнска полу, которыє называютъсѧ восходящїє, от которыхъ мы произїйшли, каковы сут: отєцъ, мати, дѣдъ, моєго отца, или матєрє отєцъ, баба, моєго отца, или матєрє мати, прадѣдъ, моєго дѣда или бабки отѣцъ, прабаба, моєго дѣда, или бабки мать, прапрадѣдъ, моєго прадѣда, прабаби отєцъ, прапрабаба, моєго прадѣда, или прабаби мать; по прапрадѣду жє другимъ пєрсонамъ вгору идущимъ нє имѣєтъся названїѧ, но общє називаютъсѧ отцами, прєдками, прародитєлями нашими»[134]. Як бачимо, до першого ступеня спорідненості по прямій лінії належать дві групи осіб, які перебувають між собою у стосунках безпосередньої філіації. У цій групі вирізняють висхідну і низхідну лінії спорідненості: до висхідної належать батьки («родитєли»): батько, мати, до низхідної – діти: сини й дочки[135].

Найпоширенішими в актових джерелах є терміни першого ступеня спорідненості по прямій лінії. За актовою термінологією це: *«ѡтєць» (зрідка «батко»), «матка» (матухна), «родитєли» («родичи»), «дєти» («дєтки»), «син» («синачєк»), «дочка» («дѣвка», «цурка»).*

Для правильного відтворення родинних структур важливе значення мають різні зауваги щодо старшинства дітей. Зокрема, іноді в актах до слів *син* або *дочка* додавали прикметники: *первородний, старший (старшая), менший (меншая)*, які дають змогу визначити вікову кореляцію дітей у середині родини. Доволі часто поняття *син, дочка* за-

133 *Ibidem*. – S. 16.
134 *Права*, за якими судиться малоросійський народ. – С. 232.
135 *Там само*. – С. 232.

ступає лексичний синонім *потомок*, а збірне поняття *діти* замінено термінами *потомство, потомки*.

До назв неповної спорідненості належать слова, які виражають поняття *нерідний батько – «ѡтчим (ѡичим)», нерідна мати – «мачоха», нерідний син –»пасинок, пасєрб», нерідна дочка – «пасєрбиця, падчєриця»*.

Терміни другого ступеня спорідненості по прямій лінії. Другий ступінь спорідненості по прямій лінії характеризує стосунки дідів та онуків. «Другаѧ лїнїѧ простаѧ єсть лицъ внизъ идущихъ, такъ мужєска, какъ и жєнска полу, которыє называютъсѧ низъходящїє, какїє от насъ происходятъ, напримѣръ: синъ, внукъ и прочаѧ; внукъ, который родитъсѧ *от* моєго сина или дочєри; внучка, котораѧ родится такожъ *от* моєго сина или дочєри»[136]. Цей ступінь виражений в актах назвами *дєд, баба* у висхідному напрямі і *внук, ѡнука* та збірним словом *унуки* – в низхідному. На позначення внуків чоловічого і жіночого роду разом вживається збірне поняття *унуки, внуки, внучата*.

Терміни третього і четвертого ступеня спорідненості по прямій лінії. Терміни третього ступеня спорідненості позначають взаємні стосунки прадідів і правнуків, четвертого – прапрадідів і праправнуків. Кодекс «Права, за якими судиться малоросійський народ» так пояснює ці назви: «правнукъ, который родитъсѧ *от* моєго внука или внучки; правнучка, котораѧ такожъ родитъся *от* моєго внука или внучки; праправнукъ, праправнучка, которыє родятъсѧ *от* моєго правнука и правнучки. По праправнукѣ жє, инымъ лицамъ внизъ идущимъ нє имѣєтъсѧ имєнованїй, но називаютъсѧ общє – дѣти мєншїє, потомки от праправнуковъ родящїєсѧ. Однако жъ єщє два стєпєны, послє праправнуковъ могутъ називатисъ пращури и прапращури»[137]. Третій ступінь спорідненості виражається здебільшого словами *«прадєд (прадѣд)», «прабаба»* у висхідному і *«правнук», «правнучка»* у низхідному напрямах.

Загальними термінами є слова *«прєдок (прєдки)»* та *«потомки», «щадки (счадки)»*, що позначають дальші ступені спорідненості по прямій лінії. Термін *предок* означає старого родича по висхідній лінії з боку батька або матері і вживається зазвичай на означення родича, старшого за діда або бабу. Слово *потомок* означає молодшу стосовно своїх предків за віком людину. Цей термін використовується для позначення як близьких нащадків – власних дітей, тобто найближчих потомків, так і далеких – дітей своїх дітей – онуків, а також дітей своїх онуків – прав-

136 *Там само*. – С. 232.
137 *Там само*. – С. 232.

нуків тощо, тобто віддалених поколінь. Паралельно зі словом *потомки* простежується загальна назва – *«потомство»* зі значенням збірності, яке вживається здебільшого як синонім до термінів *діти, внуки*.

Терміни першої бічної лінії спорідненості. Перша бічна лінія спорідненості має два відгалуження: одне по чоловічій лінії, до якого належать брати з їхніми нащадками, друге жіноче, до якого належать сестри та їхні нащадки. Ця лінія виражає найближчий рівень спорідненості й охоплює такі поняття, як *рідний брат, рідна сестра, рідний син брата (сестри), рідна дочка брата (сестри)*. Поняття *рідний брат* означає кожного із синів стосовно інших дітей того самого батька або матері. Поняття *рідна сестра* означає кожну з дочок щодо інших дітей того самого батька або матері.

Брати й сестри могли бути рідні, двоюрідні, троюрідні тощо. Тож у текстах ділового характеру для уточнення спорідненості ці назви часто супроводжуються словами-означеннями *«родный» («родная»)* або *«рожоный» («рожоная»)*, тобто рідні брат і сестра, або *«стриєчний» («стриєчная»)* – двоюрідні. Як уже зазначалося, для правильного відтворення родинної структури корисними є також означення: *«старший» («старшая») та «молодший» («молодшая»)*, які характеризують братів і сестер щодо кореляції їхнього старшинства відповідно до віку. Важливими для встановлення філіаційних зв'язків є вказівки на спорідненість лише по батьковій або материній лініях, які трапляються, щоправда, доволі рідко.

Нині поняття *рідний син (рідна дочка) брата (сестри)* передається терміном *племінник (племінниця)* та його лексичним синонімом *небіж (небога)*, проте в актовій документації ми їх не знаходимо. Натомість актові пам'ятки виразно й послідовно засвідчують диференціацію понять *племінник по братові* і *племінник по сестрі* з окремими для їх вираження назвами, що було властиве давньоруській мові. Поняття *племінник по братові* передається в актах словом *братанич* та його синонімом *«синовєць»*, яке є похідним від назви *«синъ»*. Поняття *син сестри*, тобто *племінник по сестрі* передають синоніми *«сєстринєць» («сєстринок»)*, які утворилися від слова *сестра*. Термін *«братанка» («братанна»)* означає поняття *рідна дочка брата*, тобто *племінниця по братові*. У цій же функції вживається слово *«сыновица»*. Синоніми *«сєстрєниця» («сєстриниця», «сєстрична»)* передають поняття *дочка сестри*, тобто *племінниця по сестрі*.

Терміни другої бічної лінії спорідненості. Друга бічна лінія спорідненості має чотири відгалуження: два з боку батька і два з материнського боку. З батьківського боку є чоловіча лінія – брат (брати) батька

та його (їхні) нащадки, і жіноча, до якої належить сестра (сестри) батька та її (їх) потомки. З материнського боку до чоловічої лінії належать брат (брати) матері та його (їхні) нащадки, а до жіночої – сестра (сестри) та її (їх) потомки. Ця лінія спорідненості охоплює поняття, які вживаються в актовій термінології: *рідний брат батька або матері, рідна сестра батька або матері, син батькового (материного) брата або батькової (материної) сестри.*

Слово *дядько* означає поняття *рідний брат батька* або *рідний брат матері*. Проте для позначення понять *дядько по батькові* і *дядько по матері* в актах найчастіше натрапляємо на диференційовані назви. Зокрема, поняття *дядько по батькові* передається терміном «*стрий*», а поняття *дядько по матері* – словом «*вуй*». Від назви *дядько* походить дериват «*дядина*» («*дядиная*»), що означає *дружина дядька*, а від слова *стрий* – «*стриєнка*» з аналогічним значенням. Для вираження поняття *рідна сестра батька (матері)* вживається термін «*тетка*» («*тютка*»).

Поняття, яке означає *рідний син батькового (материного) брата (сестри)*, в сучасній мові передається словами *двоюрідний брат*, а в актовій термінології виражається словосполученням «*брат стриєчний*», або його синонімом «*брат у пєрших (пєрвых)*». Для вираження поняття *дочка батькового (материного) брата (сестри)* вживається переважно словосполучення «*стриєчна сєстра*», а зрідка його синонім «*сєстра у пєрших (пєрвых)*».

Терміни свояцтва («повиноватства»). Назви свояцтва характеризують систему взаємин людей, пов'язаних між собою не кровною спорідненістю, а одруженням чоловіка або заміжжям жінки, тобто осіб, які походять з різних родин. Ці стосунки поділяють на три категорії: 1) стосунки між чоловіком, з одного боку, і дружиною та її родичами, з другого; 2) між дружиною, з одного боку, і чоловіком та його родичами, з другого; 3) між батьками одружених, між зятями та невістками.

Терміни, що позначають взаємини свояцтва між чоловіком і дружиною та її родичами. До зазначених назв свояцтва належать терміни, які виражають такі поняття: чоловік, доччин чоловік, сестрин чоловік, батько дружини, матір дружини, брат дружини, сестра дружини. До цієї ж категорії належать поняття: син брата (сестри) дружини, дочка брата (сестри) дружини, чоловік материної (батькової) сестри та ін.

Для розкриття сьогоднішнього поняття *чоловік* у значенні члена подружжя вживалося слово «*муж*» або його синонім «*малжонок*». Слово «*зят (ь)*», означає поняття *чоловік дочки*. Проте цей термін має й інше значення, а саме – *чоловік сестри*. Назва «*тєст (ь)*» передає

поняття *батько дружини*. У цьому ж розумінні зрідка трапляється слово «*сват*». З назвою *тесть* пов'язаний термін «*тєща*» («*тєсча*»), що означає *матір дружини*. На позначення поняття *брат дружини* вживаються терміни «*шурин*», «*швагєр*», а подекуди «*свояк*». «*Шваграми*» також називали один одного *чоловіки дружин-сестер*. Поняття *сестра дружини* передається словом «*швакгрова*», зрідка – «*свєсть*».

Назви, що позначають взаємини свояцтва між дружиною і чоловіком та його родичами. До цієї групи належать назви, які позначають поняття *дружина, синова дружина, братова дружина, батько чоловіка, мати чоловіка, брат чоловіка, сестра чоловіка*. Сюди відносять і такі поняття, як *син брата (сестри) чоловіка, дочка брата (сестри) чоловіка, дружина батькового (материного брата)*.

Поняття *дружина* в актовій документації передавалося двома термінами «*жона*» і «*малжєнка*». Для позначення поняття *дружина сина* вживалося слово «*нєвєстка*», а також прикметник «*синова*». Слово «*нєвєстка*» означало ще одне поняття – *дружину брата*. Це поняття також передавалося й синонімом «*братова*».

Батька чоловіка називали терміном «*свєкор*», іноді це слово вживали також для позначення *чоловікового брата*. Із словом «*свєкор*» пов'язана назва «*свєкров*», яка передає поняття *чоловікова матір*.

Термін «*дивер*» («*дєвєр*») вживали для позначення *чоловікового брата*. Від слова «*дєвєр*» походить жіноча форма – «*дєвєра*» («*дивєра*»), що означало *дружина дівера, тобто дружина чоловікового брата*.

Родинні терміни загального характеру. Безпосередньо з родиною, родом і системою спорідненості й свояцтва пов'язані такі терміни загального значення, як «*повиноватство*», «*шлюб*», «*малжєнство*», «*ожєнєнъє*», «*замуж*».

Термін «*повиноватство*» означав встановлення споріднених (свояцьких) стосунків двох родин внаслідок одруження або заміжжя. Терміном «*шлюб*» називався подружній союз, який укладався між чоловіком і жінкою, у цьому розумінні вживалося й слово «*малжєнство*» та поширений в актах вислів «*стадло свєтоє малжєнскоє*». Слово «*ожєнєнъє*» означало *одруження* для чоловіка, а слово «*замуж*» вживалося, щоб передати поняття *вийти заміж, бути заміжньою*[138].

138 Докладніше про родинну термінологію та її вживання в актових книгах див.: *Ворончук І.* Родинна термінологія актової документації ґродських і земських судів XVI–XVII ст. // Зб. наук. праць НДІУ. – К., 2006. – Т. XI. – С. 308–327; *Її ж.* Родоводи волинської шляхти XVI – першої половини XVII ст. (реконструкція родинних структур: методологія, методика, джерела). – С. 33–85; *Її ж.* Акты гродских и земских судов как источник генеалогических исследований (на примере Волыни XVI–XVII вв.) // Матэрыялы Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі «Ягелоны: дынастыя, эпоха, спадчына» Гальшаны-Навагрудак, 8-10 верес. 2006. – Мінск, 2007. – С. 51–73.

* * *

Таким чином, фронтальне вивчення волинських актових книг пересвідчує, що ступінь їх репрезентативності як джерела з історії української родини XVI – першої половини XVII ст. та її структурної реконструкції доволі високий, багато видових груп документів містять інформацію про конкретні тогочасні родини та родинно-сімейні зв'язки. Відповідність цих матеріалів реальній історичній дійсності підтверджує сам казуальний характер актового матеріалу. На підставі родинної термінології актової документації ґродських і земських судів було реконструйовано родоводи волинської шляхти XVI – першої половини XVII ст., складено таблиці багатошлюбності та дітності шляхетських родин, які дають можливість створити уявлення про абстрактну модель тогочасної волинської родини та дослідити демографічну ментальність шляхетської верстви.

1.4. Шлюбна модель та її чинники

Встановлення характеру шлюбної моделі має дуже важливе значення для виявлення інших демографічних параметрів української родини XVI–XVII ст. Адже в сучасній польській літературі робляться спроби переглянути загальноприйняту до цього тезу про молодий вік польських і литовських молодят Речі Посполитої. Наприклад, Цезарій Кукльо намагається спростувати думку Джона Гаджнала, відповідно до якої для Речі Посполитої властива була ранньошлюбна модель східного типу. Кукльо схиляється до протилежної думки, зазначаючи, що вже в пізньому середньовіччі й на початку ранньомодерного часу сини середньозаможної малопольської шляхти одружувалися не лише в ранньому віці 20–25 років, було багато і тих, що одружувались у старшому віці[139]. Свою думку він унаочнює таблицею № 55 під назвою «Вік молодят у Польщі в XVI–XVII ст.» Проте з 21 позиції, наведеної у таблиці, лише три стосуються XVI і XVII ст. До того ж, вони характеризують ситуацію найбільших польських міст: Гданьська, Познані та Варшави[140]. Причому сам автор нарікає на брак інформації щодо XVI ст., хоча, описуючи загальний стан, проектує на XVI ст. ситуацію значно пізнішого часу – XVIII ст. і водночас наголошує, що вони істотно не різнилися. Кукльо також вважає, що представники і шляхти, і селянства укладали шлюби в одному віці і середній вік одруження чоловіків сільських

139 *Kuklo C.* Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. – S. 278.
140 *Ibidem.* – S. 279.

місцевостей визначає у 27–28 років. Щоправда, при цьому він звертає увагу на існування певних регіональних відмінностей, зазначаючи, що селяни-католики в Галичині укладали шлюби у віці близько 24–25 років, а греко-католики ще раніше – у 23 роки. Загалом Кукльо вважає, що старопольська шлюбна модель відрізнялася від західноєвропейської лише раннім віком жінок, але не чоловіків. Найменшою, на його думку, була вікова різниця між членами подружжя, що укладали шлюби вперше, тоді як повторні подружні союзи зазвичай її збільшували[141].

Демографічні процеси є похідними, вторинними стосовно демографічних стосунків. Кожна людина є учасником або суб'єктом-об'єктом найрізноманітніших стосунків: демографічних, соціальних, економічних, юридичних, культурних, етнічних тощо. Проте конкретний вияв і зміст поведінкових стереотипів, зокрема й демографічного, зумовлений не стосунками якогось одного типу, а їх складним комплексом і взаємодією. Доволі часто на мотивацію тої чи тої поведінки одного типу справляють істотний вплив чинники зовсім іншого типу. Зокрема, стереотип демографічної поведінки, а саме: практика укладання шлюбів, вік вступу у перший шлюб, прийняте за норму число дітей у родині, взаємини між родичами тощо значною мірою зумовлюється економічними, соціальними, правовими, релігійними, політичними та іншими чинниками. При цьому залежність демографічних явищ від умов життя, що притаманна й нашому часові, була за минулих часів відчутнішою[142]. Тож демографічні процеси неможливо зрозуміти у відриві від чинних у певному соціумі правових, соціальних, економічних та інших стосунків.

Під демографічною поведінкою у вузькому значенні розуміємо систему масових дій, пов'язаних з відтворенням населення, що охоплює параметри певної шлюбної моделі і загальновизнаний у певному соціумі вік першого шлюбу, можливість чи неможливість та число повторних шлюбів, припустимість або неприпустимість розлучень та позашлюбних стосунків, а також ідеальні уявлення щодо числа дітей у родині, типу сімейної структури тощо.

На жаль, з'ясування зазначених питань наштовхується на величезні, часом нездоланні труднощі. Жоден із демографічних феноменів розглядуваного періоду не дістав прямого відображення в українських джерелах XVI–XVII ст.: ми не знайдемо тут зведених масових даних щодо смертності, народжуваності, тривалості життя і т. ін. Не менш

141 *Ibidem*. – S. 280.

142 *Мерестe У. И.* Предмет и структура демографической науки и место исторической демографии // Проблемы исторической демографии СССР. – Таллин, 1977. – С. 26–27.

складно відшукати прямі свідчення про мотивацію тої чи тої демографічної поведінки. Тож наблизитися до розуміння цих вкрай важливих моментів можна лише шляхом залучення інших – опосередкованих свідчень: наративних джерел, текстів правового характеру, моралізаторських сентенцій, що дають можливість порівнювати ідеали та стереотипи тогочасної демографічної поведінки з їх реалізацією в повсякденних соціальних практиках.

Для розуміння демографічної поведінки важливо з'ясувати специфіку сімейної організації. Доведено існування взаємозалежності між моделлю шлюбу і структурою родини, яка складається на його основі. Подібним чином тип родини взаємопов'язаний зі специфікою стосунків у середині сім'ї та усією системою соціально-психологічних настанов у сімейній сфері. Структура родини так чи так співвідносилась із сприйняттям тогочасною людиною дитинства, повноліття, зрілості, старості, рольових функцій в родині залежно від статі, і це сприйняття відбивалось на ставленні до дітей, жінок, старих, хворих тощо. Таким чином, досліджуючи феномен самої родини, належить з'ясувати ментальні уявлення про неї, властиві людям тих часів, та їх роль і значення в реальній дійсності. Адже саме в ментальних настановах розкривається те, про що певна епоха в опосередкований спосіб «оповідає» про себе, завдяки чому можна зрозуміти те, про що не завжди можна довідатися на рівні свідомих декларацій.

Водночас ментальні уявлення зумовлюються цілим комплексом інших чинників, і серед них неабияке місце посідає законодавство, яке відповідно до традиційних звичаєвих норм та усталених соціальних практик, регламентує внутрішньосімейні стосунки, встановлюючи певний порядок укладання шлюбів, визначаючи майнові права подружжя, систему успадкування, обов'язки батьків щодо дітей та дітей стосовно батьків тощо[143].

Отже, почнімо з «ключового» аспекту демографічної динаміки – шлюбу. Під цим кутом зору варто проаналізувати вплив законодавчих норм українського суспільства XVI–XVII ст., зокрема Литовських статутів, на формування шлюбної моделі, а відтак, на тип і структуру родини в шляхетському соціумі. Аналіз тогочасних правових норм переконує, що в шляхетському середовищі шлюб вважали за один з найголовніших соціальних інститутів. Усі три редакції (1529, 1566, 1588 рр.) Литовського статуту приділяють сімейно-шлюбному праву чи не найбільшу увагу.

143 *Ворончук І.* Демографічна ментальність волинської шляхти в XVI–XVII ст.: шлюбна модель та її чинники // Шостий міжнар. конгр. україністів. Етнологія. Фольклористика. Культурологія. – Донецьк; Київ, 2005. – Кн. 1. – С. 30.

Вже перший Литовський стутут 1529 р. містить цілу низку артикулів, які безпосередньо стосуються сім'ї та родинних взаємин[144]. У другому Литовському статуті 1566 р. артикули, що регулюють сімейне право, були виокремлені тогочасними правниками структурно й об'єднані у два розділи: п'ятий «О оправе посагу» та шостий «О опеках».[145] Поза тим, ціла низка артикулів, що регламентують внутрішньосімейні стосунки, міститься і в інших розділах, зокрема третьому (артикул 14 – про порядок успадкування дітьми по померлих батьках; артикул 16 – про перехід шляхетства на дружину-нешляхтянку та дітей, народжених нею у шлюбі зі шляхтичем; артикул 23 – про становище «бенкартів» – нешлюбних дітей; артикул 31 – про заборону примусового видання заміж дочок), дев'ятому (артикул 17 – про поділ маєтків між братами), одинадцятому (артикул 9 – про відповідальність за насильне примушення жінки до шлюбу; артикул 10 – про покарання за «замордованье до смерти» дружини чоловіком або чоловіка дружиною; артикули 16 і 17 – про карні злочини, скоєні одними родичами проти інших тощо)[146].

18 артикулів V розділу Статуту 1566 р. регулюють міжсімейні стосунки, зокрема роз'яснюють, «которым обычаем отец выдаючы девку свою замуж маеть обваровати и впевнити записанья вена отъ зятя», тобто яким чином батьки мають упевнитися про запис віна своїй дочці від зятя, а «мужъ жоне вено записати». Регламентується порядок, за яким мають бути «виправлені» дочки в разі смерті батька; як розподіляються маєтки і майно між матір'ю та синами у різних випадках (за наявності записаного і засвідченого в актах віна матері від їхнього батька та в разі його відсутності); визначається становище вдів із малими дітьми і без дітей; регулюються майнові стосунки між матір'ю-вдовою та дорослими синами, а також умови, на яких вдова може повторно вийти заміж; визначаються права матері розпоряджатися власними маєтками, рухомим майном тощо[147].

Важливе значення для з'ясування шлюбної моделі мають поширені в соціумі уявлення про ідеальний вік укладення шлюбів, чинники, що впливали на укладання шлюбу, форми матримоніальної стратегії, тривалість шлюбів, життєвий вибір чоловіків і жінок після овдовіння, обставини та наслідки можливих розлучень тощо.

Цілком зрозуміло, що ці уявлення зумовлювалися тогочасними традиціями, звичаями та життєвими умовами. Вік першого шлюбу за-

144 *Статут* 1529 р. – С. 86–91, 95–100 та ін.
145 *Статут* 1566 р. – С. 125–132, 133–138.
146 *Там само.* – С. 78–79, 80, 82–83, 86, 159, 172, 175–176.
147 *Там само.* – С. 125–132.

1. Молода панна з дружками

фіксував уже Литовський статут 1529 р., який визначав повноліття для жінок у 15, а для чоловіків – у 18 років: «а то ест лета дорослые: младенцу осмнадцать лет, а девце пятнадцать лет»[148]. Другий статут 1566 р. повторює ці вікові норми: «лета мужчизне мають быти зуполные осмнадцать летъ, а девка петнадцать лет»[149], але у третій статут 1588 р. внесено зміни щодо шлюбного віку жінок: «лета мущизна маеть мети зуполные осмнадцать лет, а девка тринадцать лет»[150]. Це безпосередньо засвідчує, що в житті 15-річна норма шлюбного віку для дівчат не дотримувалася, дочок віддавали заміж ще до виповнення 15-річного віку. Тож законодавство, яке зазвичай завжди відстає, в цьому разі, йдучи за соціальними практиками, встановлювало нижчий шлюбний вік для дівчат, приводячи й саму норму у відповідність до реалій тогочасного життя. Це спростовує твердження деяких литовських дослідників, які визначають шлюбний вік наречених у Великому князівстві Литовському у 20 років[151]. Ще у XVIII ст. поширені тогочасні порадники перекo-

148 *Статут* 1529 р. – С. 58.
149 *Статут* 1566 р. – С. 133.
150 *Статут* Великого князівства Литовського 1588 року (далі – Статут 1588 р.) // Статути Великого князівства Литовського. – Одеса, 2004. – Т. III, кн. 1. – С. 525.
151 *Sarcevičiene J.* Kobieta // Kultura Wielkiego księstwa Litewskiego. Analizy i obrazy / Red. V. Ališauskas et al. – Kraków, 2006. – S. 255.

нували, що найкращим віком вступу у шлюбні зв'язки для жінок є 14 років і для чоловіків – 30 або ж, відповідно, 18 і 35[152].

Можна гадати, що опосередковано закон також визначав ідеальну різницю у віці між молодим подружжям – спершу 3, а потім 5 років, чого, вочевидь, мали б дотримуватися батьки під час укладання ними перших шлюбів своїх дітей. Таким чином, уже на законодавчому рівні закладалася норма, яка формувала ранню шлюбну модель.

Суттєвою перешкодою для шлюбу було тільки споріднення або свояцтво. Найчіткіше сформулював заборону подружніх зв'язків між кровними родичами 22 артикул Статуту 1588 р., в якому проголошено: «абы подданые наши водле прав Божих и хрестиянских жили в малженстве светом, прото абы жаден не смел повинное собе ве крви поймовати, ажбы минуло чворо поколенье, по собе идучое, так з отца, яко и з матки, а рожоных в ту личбу не личечи»[153].

Отже, відповідно до нормативно-правових приписів та чинної практики у шлюб вступали в молодому віці. Рання шлюбна модель мала своїм завданням, по-перше, задовольнити сексуальні потреби молоді, а по-друге, за тодішнього високого рівня смертності тільки рання шлюбна модель могла забезпечити необхідний рівень відтворення населення та була певною запорукою продовження роду[154].

Щодо різниці у віці між подружжям, то подеколи вона була значною. Проте до цього ставилися без упередження, і це не ставало перешкодою для укладання шлюбів. Відомо, що князівна Галшка Острозька була видана в 14 років за понад удвічі старшого від себе князя Дмитра Федоровича Санґушка. Цілком очевидно, що й княгиня Анна Острозька могла підшукати своїм дочкам, найбагатшим нареченим на матримоніальному ринку Речі Посполитої, цілком пристойні партії молодих за віком людей, але наймолодшу дочку, 20-річну Анну-Алоїзу, вона видала за 60-річного вдівця Яна-Кароля Ходкевича, чия дочка від попереднього шлюбу була старшою за Анну-Алоїзу. Більшість дослідників відзначали незвичність цього шлюбу з огляду на 40-річну різницю між нареченими. Так, згадуючи про одіозність цього шлюбу, Збігнєв Кухович писав, що Ходкевич годився Анні не те що в батьки, а в діди[155]. Проте така оцінка відповідає ментальним уявлен-

152 *Badyna P.* Model człowieka w polskim piśmiennictwie parenetycznym XVIII w. (do 1777 r.). – Warszawa, 2004. – S. 82.

153 *Статут* 1588 р. – Кн. 1. – С. 523.

154 *Ворончук І.* Демографічна ментальність волинської шляхти в XVI–XVII ст.: шлюбна модель та її чинники. – С. 42.

155 *Kuchowicz Z.* Heroina kontrreformacji – Anna Alojza Ostrogska // Wizerunki niepospolitych niewiast. – Łódź, 1972. – S. 184.

2. Князівна Анна-Алоїза Острозька. І пол. XVII ст.

3. Ян-Кароль Ходкевич. 1620 р.

ням іншого часу, а отже, іншої культури, а ніяк не тогочасним. Значна різниця у віці між членами подружжя була тоді доволі поширеним явищем. Очевидно, гору брали престижність шлюбного партнера, його матеріальний стан і статус у соціумі. Ян-Кароль Ходкевич був на той час відомим не лише в Речі Посполитій, а й далеко за її межами полководцем, уславленим кращими поетами свого часу[156]. Шлюб з таким героєм міг розглядатись як дуже престижний навіть для представниці такого знатного роду, яким був князівський рід Острозьких. Згадаймо, що така ж 40-річна різниця у віці була між Янушем Острозьким та його третьою дружиною Теофілою Тарлувною[157]. Історія його третього одруження є досить показовою. Один із клієнтів Януша Острозького молодий Станіслав Конєцпольський, вирішивши одружитись, звернувся до нього як до свого патрона та впливової особи з проханням посватати йому 17-річну Теофілу Тарлувну. Князь поїхав до батьків обраниці свого шляхтича, але, побачивши молоду, яка сподобалась йому самому, посватав її за себе. У такий спосіб 57-річний

156 *Polski* Słownik Biograficzny. – Kraków, 1937. – T. III/I. – S. 363–367.
157 *Wolff J.* Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. – Warszawa, 1895. – S. 357.

Януш Острозький у 1612 р. одружився втретє з дочкою сяноцького хорунжого Теофілою Тарлувною[158].

У цих історіях показовим є те, що батьки дівчат віддають перевагу не молодим чоловікам, що, за нашими уявленнями, було б логічнішим і кориснішим для їхніх дочок, а літнім людям, розраховувати на довгий вік яких не доводилось. Справді, Анна-Алоїза у 20 років залишилась удовою, оскільки Ходкевич помер через півроку після весілля, а Теофіла Тарлувна поховала Януша Острозького через 8 років подружнього життя, залишившись удовою у 25 років. Часто чоловіки, проживши вже «час нємалии» у перших шлюбах і маючи дітей, після смерті своїх дружин укладали повторні шлюби з молодими дівчатами, які вперше вступали у подружні відносини. Очевидно, подібні шлюби укладалися доволі часто з огляду як на велику смертність шлюбних партнерів, так і на бажання чоловіків залишити нащадків для продовження роду. Адже молода жінка мала кращі фізіологічні можливості для народження потомства, якого від неї чекали. До того ж, тогочасні медики пояснювали, що чим старшим є чоловік і, навпаки, чим молодшою є жінка, тим здоровішим і численнішим буде їхнє потомство[159]. Так, князь Андрій Курбський, переїхавши з Московії до ВКЛ і осівши на Волині, в 43 роки уклав шлюб із князівною Марією Юріївною Гольшанською, а після розлучення з нею, не останньою причиною чого стала її нездатність народити дітей, у 51-річному віці одружився втретє із зовсім юною представницею впливового волинського роду – Олександрою Петрівною Семашківною[160]. Як бачимо, шлюби укладалися неодноразово і у вельми солідному віці, чому сприяло поширене в соціумі поважне ставлення до самого інституту шлюбу та його сприйняття як необхідної соціальної норми.

Шлюб розглядали як найважливішу умову доброчинності людини, її матеріального стану та соціального значення. Життя поза шлюбом вважалося відхиленням від норми, тому батьки намагалися заздалегідь підшукати шлюбну партію для дітей, особливо ж вчасно видати заміж своїх дочок. До середини XVI ст. офіційно практикувалися «змовини малолітніх» на підставі письмових угод між батьками із зазначенням штрафних санкцій у разі їх порушення.

158 *Pamętniki* o Koniecpolskich / Wydal St. Przylecki. – Lwów, 1842. – S. 190; *Ворончук І.* Dobra żona godna mężowi korona (До історії подружніх стосунків Катерини Острозької і Томаша Замойського) // Київ. старовина. – 2002. – № 5. – С. 121.

159 Коли король Владислав Ягайло після смерті третьої дружини у 70-річному віці залишився без нащадка чоловічої статі, він обрав 17-річну Софію Гольшанську, виходячи саме з таких рекомендацій медиків. Тож різниця у віці між королем і Софією Гольшанською становила 53–54 рр. Див.: *Besala J.* Małżeństwa królewskie. Jagiellonowie. – Warszawa, 2006. – S. 48–49.

160 *Жизнь* князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни. – К., 1849. – Т. І. – С. 228–242.

Таким чином, по досягненні дівчиною 15 (13)-річного віку батьки мали законне право видавати її заміж. На жаль, відсутність метричних записів не дає можливості простежити на конкретному статистичному матеріалі, наскільки дотримувалася чи порушувалася в реальному житті вікова норма першого шлюбу. Проте уважне ставлення батьків до шлюбів своїх дітей, особливе піклування про заміжжя дочок, що простежується за документальними матеріалами, свідчить на користь того, що з їх шлюбами «нє омєшкивали». Орієнтацію на ранній шлюб дівчат опосередковано засвідчують тестаменти, на підставі яких можемо переконатися, що видання дочок заміж було чи не найважливішим завданням і найбільшою турботою батьків. Так, Настася Гаврилівна Гулевичівна, звертаючись до опікунів щодо видання заміж своїх дочок, наказувала: «нєха*и* нє проволокаючи в станъ малъжонски*и* ѡ*т*даютъ»[161]. Так само, дбаючи про своїх онучок, писала 1575 р. княгиня Анна Збаразька: «Кгды з ласки Божоє и прєзрєнья єго свєтоє мл*с*ти и*х* мл*с*ть кнжны воєводя*н*ки бра*с*ла*в*скиє, внуки моє милыє, л*є*т свои*х* дорост*у*т, поко*р*нє прошу ..., абы за люд*є*и зацныхъ в станъ свєты*и* ма*л*жєнъски*и* выданы были»[162]. В разі передчасної смерті батьків обов'язок видання дівчат заміж покладався на опікунів та кровних родичів (братів, дядьків). Зазвичай у записах оговорювалися й умови видання дочок. Наприклад, Федір Русин Берестецький 1577 р. наказував у тестаменті своїм синам: «што ся дотыч*є*т дєвокъ, то *є*ст дєт*є*и мои*х* зъ жоною моєю Ма*р*єю Бєлосто*ц*кого намъ спложоны*х*, тыє дєвъки моє сыновє моє вси ѡди*н* з други*м*, д*є*ржачи чєтв*є*ртую часть, с чєтв*є*ртоє части выправовати и в*є*д*л*є по*т*рєбы и*х* заму*ж* повыдавати мают»[163]. Нерідко батьки заздалегідь, задовго до повноліття дочок, визначали їм посаг. Так, Яким Олександрович Охлоповський давав чіткі розпорядження дружині щодо коштів, які вона має використати на випосаження дочок, «єстли быхъ я тыхъ доч*о*к своихъ, которыє па*н*нами єщє в мєнє в дому сєдятъ, до живота своєго замужъ нє повыдавалъ, тогды ѡна, жона моя милая, по моє*м* животє, бєручи з ставовъ моихъ ѡхлопо*в*скихъ за спусты гроши, тыми пєнєзми ихъ вывєновати маєть»[164].

На жаль, наші відомості про вік перших шлюбів малочисельні і мають переважно казуальний характер, але більшість згадок чітко свідчить на користь того, що батьки не давали своїм дочкам засиджуватися в дівках. Так, Ганна Монтовтівна, яка народилась у 1547 р., вже 1564 р.,

161 *ЦДІАК* України, ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 41.
162 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 158–159.
163 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 696–697 зв.
164 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 554 зв.–555 зв.

тобто у 17 років, вдруге бере шлюб як удова князя Богуша Любецького[165]. У 1546 р. князівна Ганна Романівна Друцька Любецька одружилася з Миколаєм Юрійовичем Остиком, тож вона не раніше 1547 р. народила від нього дочку Ганну, яка в 1564 р. вже згадується як дружина князя Лева Олександровича Санґушка Кошерського[166]. Овдотя Павлівна Шпаковська, квитуючи 1589 р. своїх братів, побіжно заявляє, що була видана заміж, «нє доросши *лєт моих*»[167]. В іншому акті 1584 р. під час уступки Добринськими Адаму Боговитинові Козерадському права на отримання 15 мірок житньої муки називається дочка Андрія Добринського Олена, яка в 15 років, маючи «лєта зуполъныє водълє статута пя*тна*дцать лєтъ», фігурує вже як дружина Андрія Брама[168].

Вочевидь, так само рано одружували й синів. Так, 1564 р. Стефан Андрійович Збаразький укладає шлюбну угоду з Йорданом Спитком про одруження свого 18-річного сина Петра з його донькою Барбарою, причому шлюб мав відбутись у тому ж самому році[169]. Подібних прикладів можна навести багато. Щоправда, є думка, що в маґнатському середовищі Великого князівства Литовського шлюбний вік чоловіків був нижчим, аніж серед шляхти через вужчий матримоніальний ринок і потребу якнайранішого забезпечення гідного для роду шлюбного партнера[170]. Зокрема Мажена Лєдке, розглядаючи шлюбні стратегії князів Острозьких, визначає за найнижчий вік вступу у шлюб чоловіків цього роду 21 рік (так одружився князь Олександр, наймолодший син князя Василя-Костянтина), а за найвищий – вік батька останнього, князя Костянтина Івановича, котрий уперше одружувався 46 років. Щоправда, тут вкралася помилка: князь Олександр насправді взяв шлюб у 22, а його дід, гетьман ВКЛ Костянтин Іванович – у 49 років. З-поміж дівчат у наймолодшому віці (14 років), було видано заміж дочку Іллі Костянтиновича Острозького Галшку, а в найстаршому не Анну-Алоїзу, як вважає Лєдке[171], а її рідну сестру Катерину, видану 1620 р. за Томаша Замойського у віці не менше 21–22 років[172].

165 *АЮЗР*. – К., 1909. – Ч. VIII, т. III. – С. 80–81.
166 *Wolff J.* Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. – S. 204–205.
167 *ЦДІАК* України, ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 171–172 зв.
168 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 531 зв.–532 зв.
169 *Wolff J.* Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. – S. 615.
170 *Liedke M.* Strategie małżeńskie magnaterii w Wielkim Księstwie Litewskim w dobie wczesnonowożytnej. Problemy badawcze // Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV–XX wieku. – Warszawa, 2008. – S. 62.
171 *Ibidem.*
172 *Ворончук І.* «Dobra żona godna mężowi Korona» (До історії подружніх стосунків Катерини Острозької і Томаша Замойського). – С. 124.

Ще до входження Волині до складу Речі Посполитої вихідці з етнічно польських земель нерідко виступали у ролі шлюбних партнерів на волинському матримоніальному ринку, тож спробуймо з'ясувати, наскільки польське шлюбне право і традиції збігалися або, навпаки, відрізнялися, а також наскільки вони впливали на місцеві волинські порядки й стереотип демографічної поведінки, тим більше, що польські джерела дають можливість простежити ці явища ретельніше.

У Польщі повноліття як чоловіків, так і жінок наставало досить рано, проте не було такої одностайності щодо віку першого вступу у шлюб, як в українських землях, оскільки світське і канонічне право не збігалися. Згідно з канонічним правом дівчина в 12, а чоловік у 14 років мали право на укладення шлюбу. Проте за польським земським правом повноліття і для жінок, і для чоловіків наставало у 24 роки, а за міським правом – у 21 рік. Одночасне існування світського і канонічного права надавало родинам велике поле для маневрів у питаннях пошлюблення дітей. Залежно від родинних інтересів дівчину можна було видавати заміж після виповнення їй 12 років, потрібна була тільки згода її батьків або інших рідних, але за бажання родичі могли утримувати дівчину від шлюбу аж до 24 років[173].

Аналогічний конфлікт між канонічним і світським правом виник після Тридентського собору у Франції. Незважаючи на постанову собору, за якою шлюб було оголошено незалежним рішенням чоловіка і жінки, французьке суспільство виявилося неготовим до сприйняття таких різких нововведень, рішуче не бажаючи втрачати контроль над укладанням шлюбів. Ще раніше, 1556 р., за едиктом короля Генріха II відбулося значне (удвічі !) підвищення віку повноліття для осіб обох статей: дівчат з 12 до 25 років, а чоловіків з 15 до 30 років, що, справді, було важливою підставою для переходу шлюбних стратегій до прерогативи самої подружньої пари. Та попри королівський указ і церковну постанову, яка наголошувала на обопільній згоді чоловіків і жінок під час укладання шлюбів, патріархальні родинні структури, які перетворювали шлюб на своєрідну економічну і політичну угоду, не бажали поступитися владними функціями у сфері життєвих стратегій. Така позиція родини ще більше посилилася завдяки ордонансу Генріха III 1579 р., згодом підтриманому актами Людовіка XIII 1639 р. та Людовіка XIV 1697 р., за яким шлюби, що не отримали згоди родини, трактувались як викрадення і анулювалися. За такого стану речей рішення залежало не від наречених,

173 *Malinowska M.* Porwania jako strategie matrymonialne w XVII-wiecznej Polsce i we Francji // Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV–XX wieku. – Warszawa, 2008. – S. 76.

а від батьків або інших членів родини. Тож французькі чоловіки до 30 років залишалися під батьківською владою і нерідко були змушені надягати ярмо нав'язаного їм батьками шлюбу[174]. Навіть удови, яким не виповнилося 25 років, зобов'язані були отримати згоду родини на повторне заміжжя, бо інакше шлюб міг кваліфікуватися як викрадення. Достатньо було заяви одного з родичів, аби розпочався судовий процес проти такого шлюбу з метою його анулювання[175]. За польським правом, дівчина, що вийшла заміж без згоди батьків або інших родичів, втрачала своє право на посаг[176]. Тож, на думку Моніки Маліновської, єдиним засобом укладання шлюбу у Польщі згідно з власним уподобанням було викрадення дівчини[177]. Як бачимо, попри деякі відмінності польського і українського законодавств, приписи світського права щодо шлюбів майже не відрізнялися, що сприяло українсько-польським шлюбним пов'язанням.

На підставі документального матеріалу Станіслав Боровський проаналізував, наскільки і в який спосіб щоденні соціальні практики відповідали законодавчим нормам. Зокрема, він встановив, що серед католиків римського та грецького (унійного) обрядів поширеними були ранні шлюби, які допускались з 14 років, причому нижча вікова межа не обумовлювалась. Насправді жінки вперше виходили заміж у віці 13 – 18, а чоловіки одружувались у 18–22 роки. Тож різниця між віком жінок і чоловіків, що вперше брали шлюб, коливалася найчастіше в межах 3–5 років. Щоправда, повторні шлюби підвищували вік вступу у шлюб, а також збільшували вікову різницю між членами подружжя. Оскільки повторно укладали шлюб удівці та вдови, вік членів такого подружжя різко коливався – подеколи від 14 до 60 років[178]. Подібний стан речей, на думку Боровського, провокувався ще й матеріально-економічними інтересами шлюбних партнерів, тобто економічним характером шлюбів, що зазвичай укладалися з огляду на матеріальні вигоди та соціальний престиж. Документальні спостереження Егона Вєльрозе також підтверджують практику раннього шлюбного віку дівчат, яких віддавали заміж у 13–14 років. Більше того, автор стверджує, що така традиція зберігалася навіть у XVIII ст.[179] Тадеуш Фуртак, зі свого боку, зазначав, що чоловіча

174 *Ibidem*. – S. 75–76.
175 *Ibidem*. – S. 80.
176 *Bardach J., Leśnodorski B., Pietrzak M.* Historia ustroju i prawa polskiego. – Warszawa, 1999. – S. 133.
177 *Malinowska M.* Porwania jako strategie matrymonialne w XVII-wiecznej Polsce i we Francji. – S. 86.
178 *Borowski St.* Funkcje prokreacyjne rodziny polskiej // Demografia społeczna. – Warszawa, 1974. – S. 90.
179 *Vielroze E.* Przyczynek do demografii wsi polskiej w XVIII wieku // Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych. – 1952. – T. XIV. – S. 130.

частина шляхетської молоді одружувалася пізніше, ніж жіноча, пояснюючи це тим, що перед чоловіками стояли такі завдання, як здобуття освіти, військовий вишкіл, необхідність утвердження соціального статусу. Середній вік першого одруження чоловіків, за його обрахунками, становив у XVI ст. 35 років і 30,7 у XVII ст. Та навіть у нього самого ці показники викликали певну недовіру, оскільки їх джерельна база була надто вузькою. Тож, відчуваючи її недостатність, дослідник переніс на ці століття показник 30,1 років, отриманий ним для XVIII ст.[180] Проте цей коефіцієнт, як і попередні показники Фуртака, розкритикував Вітольд Куля, вважаючи їх деформованими через недостатність даних[181].

Отже, якщо за тогочасними польським та українським світськими законодавствами спостерігалася доволі велика різниця щодо віку першого шлюбу, то польське канонічне право значною мірою її нівелювало, тож, вочевидь, можна вважати, що реальні шлюбні практики в українських і польських землях майже не відрізнялися.

Орест Іванович Левицький, обґрунтовучи тезу про свободу, яку мала жінка у ВКЛ, зауважує, що вже наприкінці XVI ст. під впливом раціональніших поглядів на її особистість та права відпадав звичай «змовин малолітніх» батьками як такий, що суперечив «духові часу», і при укладенні шлюбів виявлення власної волі та згоди нареченої стало вважатися такою ж необхідною умовою, як і вільний вибір нареченого. Як арґумент він наводить приклади вінових та дарчих записів, де чоловіки заявляли, що беруть собі дружину «с правоє любвє и уподобаня своєго» або «з воли Божєи а любости нашєи сполнои», а дівчата й жінки у таких записах зазначали, що йдуть заміж не тільки «за позволєньєм» батьків, а й «за властнымъ позволєньємъ». Саме на підставі таких записів О. Левицький зробив висновок, що вже наприкінці XVI ст. шлюби укладалися на основі кохання. А для того, щоб між майбутнім подружжям могли з'явитися любовні почуття, розмірковує Левицький, вони мали добре пізнати одне одного, що передбачало залицання чоловіків до жінок. На підтвердження цього дослідник наводить кілька прикладів такого виявлення емоційних почуттів. Окрім того, він посилається на законодавство, яке, на його думку, вимагало вільного виявлення і згоди нареченої[182].

---

180 *Furtak T.* Kilka zagadnień z demografii historycznej szlachty polskiej // Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych. – 1937. – T. VI. – S. 47–48.

181 *Kula W.* Stan i potrzeby badań nad demografią historyczną dawnej Polski (do początków XIX wieku). – S. 98.

182 *Левицкий О.* О семейных отношениях в Юго-Западной Руси в XVI–XVII веках // Киев. старина. – 1880. – Т. XXIX. – С. 552; *Его же.* Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. // АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 16–26.

Справді, 15 артикул IV розділу Статуту 1529 р., в якому проголошувалося, що «княгинь, паний вдов и девок не мають ни за кого кгвалтом давати, кром их воли», та 31 артикул III розділу Статуту 1566 р., де ще чіткіше формулювалося право жінок «за кого хотя, за того волно пойти»[183], справляють враження, ніби жінкам надавалося право вільного волевиявлення у виборі шлюбного партнера. Проте, уважніше проаналізувавши тогочасне законодавство, пересвідчуємося, що в інших артикулах згадане право жінок на свободу волевиявлення в укладенні шлюбу не просто заперечувалось, а й абсолютно виключало таку можливість під загрозою втрати посагу та успадкування «материзни». Зокрема, 10 артикул IV розділу Статуту 1529 р. («О девки, которыи без воли отцовское и матчины засядут замуж своволне») та аналогічного змісту 7 артикул V розділу Статуту 1566 р. («О девкахъ, которые бы без воли родичов замуж идуть, або бы мели пойти») суворо попереджають, що в разі порушення батьківської волі «таковая отпадываеть от посагу и отъ именья отчизного и материстого, а естли бы одна была у отца, тогды отчызна на близких спадываеть мимо таковую девку»[184]. Ще більше обмежували можливість жіночого волевиявлення 11 артикул IV розділу Статуту 1529 р. («О девках, которые по смерти отцовской и матчиной, не доросши лет своих, без воли стрыев и братьи замуж пошли») та 8 артикул V розділу Статуту 1566 р. («О девках, которые по смерти родичов своих без воли братьи або стриев замуж идуть»), якими встановлювалася залежність дівчат-сиріт у питаннях шлюбу від найближчих родичів – братів та дядьків, причому обмежувалися права не лише неповнолітніх дівчат («естли бы девка .. по смерти их, родичов своих, не доросши лет своих ... замуж пошла без воли братьи або стриевъ своихъ ... або близкихъ своихъ»), а й повнолітніх. Навіть за умови, коли б дівчина і «мела лета свои, а братья або стриеве ее задерживаючи ее не хотели бы замужъ выдати, тогды однакожъ своволне не маеть ни за кого ити». Їй дозволялося лише звернутися до судової інстанції через своїх родичів («дати знати до вряду черезъ кровных ведомость»), а вже «вряд ей маеть дозволити замуж пойти»[185].

У спірних моментах до судових інстанцій звертались і родичі. Протягом 60-х років XVI ст. в луцькому ґродському суді точилися суперечки між родичами щодо заміжжя Богдани Василівни Семашківни[186]. Мати дівчини Олена Карпівна разом із вітчимом засватали її за князя

183 *Статут* 1529 р. – С. 91; *Статут* 1566 р. – С. 86.
184 *Статут* 1529 р. – С. 89; *Статут* 1566 р. – С. 128.
185 *Статут* 1529 р. – С. 58; *Статут* 1566 р. – С. 107–108.
186 *АЮЗР*. – Ч. VIII, т. III. – С. 122–133.

Януша Матвійовича Четвертенського, а двоюрідний брат Олександр Семашко намагався видати за свого шваґра Григорія Григоровича Воловича. Тож вітчим Богдани, луцький войський Іван Чаплич Шпановський, апелюючи до Статуту заявляв: «Панъна Богдана иж зезволила в малженство за его милост князя Януша Четвертенского, вчинила то за властным позволенемъ вашое милости, княже старосто, опекуна своего, также и матки своее влостное». Свій власний вибір у суді підтвердила і сама Богдана: «Я сама доброволне з волею вашой милости, княже старосто, опекуна своего, и пани матъки своее, за князя Януша, маючи лета зуполные, позволила и теперь позволяю». Чинячи опір цьому шлюбові, Семашко доводив неповноліття дівчини, заявивши, що «ей тепер нет болшей, толко одиннадцат лет». Однак суд, визнавши повноліття Богдани, дав дозвіл «пану Чапличу и малжонце его панеи Галене выдат девку свою з дому своего за князя Януша Четвертенского»[187]. Вочевидь, не останню роль в позитивному (для матері) рішенні суду відіграла підтримка опікуна Богдани луцького старости князя Богуша Федоровича Корецького, який особисто взяв участь у розгляді справи та, як бачимо з джерела, прийняв сторону матері дівчини.

Крім того, Статут 1566 р. під загрозою втрати права на нерухомість застерігав також проти шлюбу з представниками «простого стану человека не шляхтича», бо в такому разі жінка втрачала право на нерухомість, отримуючи за неї лише половину грошового еквівалента: «суму пенезей ... подле шацунку статутового» (розділ V, артикул 11)[188]. Таким чином, статутові приписи щодо заборони примусового видання жінок і дівчат заміж для них самих не мали реального значення і жодного впливу на можливість волевиявлення під час укладання шлюбу. Зате до нього, як показує сам О. І. Левицький, активно зверталися родичі та опікуни. Намагаючись скористатися ситуацією у своїх інтересах, вони підтримували тих чи тих шлюбних конкурентів, які, претендуючи на руку їхніх підопічних, виборювали один у одного вигідну для себе шлюбну партію[189].

Арґументуючи свій погляд на вільне виявлення жінками своєї волі, О. Левицький наводить показання Ганни Монтовтівни Коблинської, яка 1564 р. у луцькому ґродському суді засвідчила, що «то собѣ вмислила и позволяю с правого умислу сѣрдца моего мѣти собѣ за малжонка его милость князя Василѣя Солтановича Соколского». При цьому, проте, обійдено увагою заяву її батька Яна Якубовича Монтовта Коблинсько-

187 *Там же*. – С. 125–130.
188 *Статут* 1566 р. – С. 109.
189 *АЮЗР*. – Ч. VIII, т. III. – С. 19–24.

го, що міститься в цьому ж документі й проливає світло на поширену практику укладання шлюбів. А тим часом Ян Монтовт особисто визнав, що «з ласки и призрѣня Божого ... змовил» свою дочку за князя Василя Солтановича Сокольського[190]. Крім того, в цій самій актовій книзі одразу за заявою батька вміщено ще один цікавий документ – оповідь самої Ганни Монтовтівни про намагання Єсифа Немирича, близького приятеля її колишнього чоловіка, силоміць одружити її зі своїм родичем. Залишившись удовою після смерті першого чоловіка князя Богуша Дмитровича Друцького Любецького, вона певний час проживала у маєтку Хабному, записаному їй покійним чоловіком. Проте після наїзду Малхера Насиловського, чоловіка сестри покійного князя Богуша Фенни Дмитрівни Друцької Любецької, який «моцно кгвалтомъ» вибив її з маєтку, вона, «нє маючи ся где подѣти и сподѣваючися на захованє», переїхала до Єсифа Немирича. Але, скаржилась у суді Ганна, «пан Нємирич нєт вѣдома з якоє причины самъ чєрєз сєбє и чєрєз иныє людє добрыє почал намовляти а правє примушати мєнє до того, абы-х я заручона была за повиноватого єго, за Ивана Ѡлизаровича»[191]. Очевидно, наміри Немирича були доволі серйозними, і діяв він настільки рішуче, що вона, покинувши все своє майно, змушена була втікати: «яко могучи лєдвє-мъ з дому пна Нємирича въєхала, оставивши тамъ всє, што-мъ єщє мєла». Та й це ще не все. Справжній стан речей яскраво ілюструє вміщена в цій книзі угода між претендентами на руку Ганни, князем Василем Сокольським та Іваном Олізаровичем, відповідно до якої останній за велику грошову суму, 1200 кіп грошей, переуступав князеві право на одруження з Ганною Монтовтівною[192].

Подальша доля цієї жінки склалась драматично. Після смерті третього чоловіка Казимира Ледницького вона проти своєї волі була таки видана заміж за Павла Згличинського, який упродовж 14 років тримав її в ув'язненні, знущаючись над нею і, врешті-решт, зробив калікою[193]. Примусовий характер її останнього шлюбу принагідно розкривається в скарзі Костянтина Єло Малинського та його дружини князівни Марії Андріївни Масальської. 3 вересня 1573 р. подружжя звернулося до володимирського підстарости зі скаргою на старшого брата Марії по матері, володимирського підкоморія Олександра Богдановича Семашка, який, намагаючись примусити її до «добровільної» передачі йому прав на успадковані нею від батька родові маєтки князів Масальських,

190 *ЦДІАК України*, ф. 25, оп. 1, спр. 6, арк. 228.
191 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 6, арк. 228 зв.–229.
192 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 6, арк. 230.
193 *АЮЗР*. – Ч. VIII, т. III. – С. 469–471.

ув'язнив сестру у своєму с. Бужани, погрожуючи, «єслиже, *дєи*, того нє учинишъ, тєды я тєбє жадным *ωбычаєм* мужу твоєму нє дам, алє, *дєи*, за якого чоловєка простого або маштал*є*ра своєго, которы*и* ми ся нє толко трєтєє части, алє и всєє *ωтчизны* твоєє *ωтрєчєт*, тєбє *ωтдам*»[194]. Марія Андріївна змушена була таки переуступити Олександрові Семашку свої маєтки. Привертає увагу причина її поступливості: вона побоювалась, що брат вчинить з нею так, як із Ганною Монтовтівною, що він здатний «до такового ж ωбєлжєня якъ дєвка нєбожчика пана Яна Монтовта, которая, *дєи*, за Казимєромъ Лєдницкимъ была, и маючи єє пан Сємашко при собє, за маштал*є*ра своєго *ωтдалъ*»[195].

Згадаймо також, що Олександр Семашко намагався примусово видати заміж свою стриєчну сестру Богдану Василівну Семашківну за свого «повиноватого». У зв'язку з цим показовою видається заява вітчима Богдани Івана Чаплича Шпановського, яка засвідчує, що дівчат видавали заміж за зовсім невідомих їм чоловіків, не питаючи їхньої згоди. Підтримуючи вибір шлюбної партії для Богдани, який належав його дружині – матері Богдани та, вірогідно, і йому самому, він, апелюючи до Статуту, заявив: «А иж его кролевская милост нашъ милостивый господаръ и сам николи дивок и вдов ни за кого без воленя их влостного не отдаеть, и Статутом то обвароват рачил, тогды поготову и пан Семашко жадное змовы заочное о сестру свою а девку жоны моей без позволеня панны чинити не мог, бо панна Богдана пана Григоря, сына пана Григоря Воловича, николи не видела и он ее»[196].

Щодо примусового видання заміж ідеться також у листі князя Олександра Заславського від 21 лютого 1618 р. до шляхтянки Пеласової, яка скаржилась йому на свого зятя Суходольського, котрий, незадоволений одержаним посагом, брутально поводився з її дочкою. У відповідь на скаргу князь звинувачував особисто її, нагадуючи, що вона сама силоміць та погрозами свою дочку заміж випхала («grozbą y muszem ... prawie gwałtem zamąz wypchano»)[197].

Численні документальні записи, у яких жінки заявляють «пошла в мал*ж*он*ст*во за позволєньє*м*, радою и вєдомо*ст*ю» своїх батьків, братів, опікунів, показують, хто насправді вирішував їхню долю. Попри те, що тогочасне життя сприяло значно ранішому дорослішанню, ніж тепер, навряд чи дівчина, якій виповнилося 13–15 років могла самостійно обирати собі чоловіка, вирішуючи найважливіше питання свого по-

194 *Там же*. – С. 247–250.
195 *ЦДІАК* України, ф. 28, оп. 1, спр. 7а, арк. 239–240; *АЮЗР*. – Ч. VIII, т. III. – С. 247–250.
196 *АЮЗР*. – Ч. VIII, т. III. – С. 127.
197 *Archiwum* państwowe w Krakowie. Archiwum Sanguszków (далі – Arch. Sang.). – Sygn. 75. – T. I. – S. 433.

дальшого життя. Та й за умови абсолютної батьківської влади наївно припускати, що хтось став би цікавитись думкою 13–15-річної дівчини щодо майбутнього чоловіка або питати її згоди на шлюб. Записи про згоду, очевидно, вносилися до книг тоді, коли виникали конфлікти між родичами, які захищали інтереси підтримуваних ними претендентів на руку своїх підопічних родичок, і в такому разі потрібно було дотриматися «букви закону», тобто формально прописаного у Статуті порядку, аби не дати противній стороні жодних арґументів для опротестування їхніх дій[198].

Документи засвідчують, що не лише дівчата та жінки, а й молоді чоловіки (сини) брали шлюб із дозволу батьків або інших родичів. Згадуваний уже Ян Якубович Монтовт Коблинський про своє одруження казав так: «*ис* справы Божєи а съ прєзрєня Духа Свєтого, с порады и дозволєня *єи* милости пани ма*т*ки моєє и иных крєвныхъ а повиноватыхъ своихъ понял и взял єсми за сєбє у станъ малъжонски*и* дочку нєбожчика Анъдрєя Мацкєвича, панъну Ѡлєну»[199]. Ян Маркович Жоравницький, записуючи віно своїй дружині, заявляв, «*иж*, дєи, з воли Божоє а дару Духа Святого и с порадою пана *ѡт*ца своєго, пана Марка Василєвича Жоравницкого, нарєчєного владики луцкого и ѡстрозского, и за вєдомостю всих приятєлєи моих понял єсми за сєбє в малжонство дочку єго млсти пна Федора Копътя, панну Ѡлєну»[200]. Іван Городиський у 1569 р. бере шлюб з Катериною Бабинською, яку «пан *ѡт*єц мои позволил мнѣ в стадло свєтоє малжєнскоє взяти»[201].

Звороти «с поради и дозволєня» батька або матері, а також кровних та «повиноватих» відображають реальну практику усталеного порядку укладання шлюбів за волею та рішенням батьків, передусім батька. У цьому плані дуже показовим є документ, внесений 28 червня 1603 р. до луцького ґродського суду королівським чашником Федором Урсулом Рудецьким «на позволєнъє ѡжєнєнъя» синові Адаму «и взятья в стан малжєнски*и*» Раїну, дочку володимирського ґродського судді Дем'яна Павловича. Даючи дозвіл своєму сину на одруження, Федір Урсул Рудецький заявляв, «видєчи я сына моєго, пна Адама Урсола Рудєцкого з ласки Божєи лєтъ дорослого и во всихъ ѡбычаяхъ и справахъ учтивє ко мнє, *ѡт*цу своєму, и людємъ зацнымъ заховалого, тєды-*м* зычилъ и позволилъ сыну моєму пану Адаму, ижъ бы ся старал в домє зацных ѡ ѡжєнєнъє, а ижъ снъ мои пнъ Адамъ з воли и прєизрєня пна Бога всє-

198 *Ворончук І.* Демографічна ментальність волинської шляхти в XVI–XVII ст.: шлюбна модель та її чинники. – С. 38.

199 *ЦДІАК України*, ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 462–467.

200 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 6, арк. 221–222.

201 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр, 13, арк. 626 зв.–627 зв.; *АЮЗР.* – Ч. VIII, т. III. – С. 174–179.

могущого упатрил и подобал собє в дому их мл. пна Дємяна Павловича, суди кгродского володимєрского, и малжонки єго мл., пнєи Федоры Яковицкого, дѣвку их мл. панну Ганну, которая єст ωт ихъ мл., родичов своихъ, учтивє спложона и зацнє выхована, просил мєнє за то сынъ мои пнъ Адам прєз ихъ мл. пнов приятєл и сам устнє, абы-м єму позволил и у ихъ мл. пна Дємяна Павловича, суди, и малжонъки єго млсти ω дєвку их млсти за сєбє снъ мои в станъ свтыи малжєнъскии старатися»[202]. З цієї заяви дізнаємося, що батько начебто дозволив синові самостійно підшукати собі шлюбну партію, але, незважаючи на це, а також на свій уже дорослий вік, син потребує батьківського дозволу на шлюб. Звернімо увагу ще на один важливий момент. Вирішальна роль батька у виборі шлюбної партії пояснюється не лише його абсолютною владою в родині та силою звичаю. У батька були й матеріальні важелі, адже саме він забезпечував сина нерухомістю, на якій наречений мав за статутовими вимогами записати дружині віно за принесений нею посаг. Саме це і бачимо в наведеному вище документі, де Федір Рудецький водночас з офіційним дозволом на шлюб дає синові згоду, «аби ωн запис удєлал на части имєня моєго ωтчизного в сєлє Рудце ... вѣна ис привєнкомъ сємъ тисєчеи золотых полскихъ ... пришлои малжонцє»[203].

Вирішальна роль у виборі шлюбної партії та укладанні шлюбу належала не молодим, а їхнім батькам. Яскравою ілюстрацією цієї практики є численні документи, аналогічні записові княгині Ганни Богданівни Путятянки, внесеному до луцької ґродської книги 1571 р.: княгиня «за позволєниємъ их милости пановъ ωпєкуновъ змовила єсми в шлюбъ свєтыи малжонскии, заручила дочку мою кнєжну Марину Андрєєвну Масалскую за прозбою и жаданємъ єго милости вєлможного пана Михаила Еловича Малинского, маршалка господарского, за сына єго милости Костєнтина»[204]. Як бачимо, йдеться тільки про договір між матір'ю дівчини та батьком майбутнього чоловіка її дочки. Тож формально-договірний характер подружнього зв'язку ще не означав, що шлюб укладався на засадах вільного й обопільного вибору, як стверджував О. І. Левицький[205]. Якщо і можна розглядати шлюб як двосторонню угоду, то це була угода між батьками молодих або батьками (опікунами) дівчини та її майбутнім чоловіком, коли він уже був самостійним господарем у своєму маєтку, але аж ніяк не між майбутнім подружжям. Дівчина (жінка) жодною зі сторін не бралася до уваги як

202 *ЦДІАК України*, ф. 25, оп. 1, спр. 65, арк. 432 зв.–434 зв.
203 *Там само*.
204 *ЦДІАК України*, ф. 25, оп. 1, спр. 458, арк. 287-288; *АЮЗР*. – Ч. VIII, т. III. – С. 234–236.
205 *Левицький О.* Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. – С. 63.

рівноправний суб'єкт шлюбних домовленостей, що наперед визначало її нижче становище в родині порівняно з чоловіком.

Почуття та уподобання молодих не мали значення під час укладання шлюбу. Адже й сама тогочасна концепція подружнього життя не передбачала великих любовних почуттів. До одруження існували зовсім інші, прагматичніші, підходи: до уваги бралися не почуття, а матеріальні розрахунки та інтереси. За допомогою шлюбу прагнули зміцнити економічні позиції або піднести свій соціальний статус. Вважалося, що, вибираючи пару, слід мати на увазі передусім матеріальний добробут, станову рівність, соціальне становище майбутнього партнера. Прибічниками такої шлюбної моделі були найвідоміші тогочасні моралісти Миколай Рей, Вацлав Потоцький, Криштоф Опалінський, котрі навчали при виборі шлюбної партії керуватися не почуттями, а виключно здоровим глуздом[206]. Теза Яна Мровінського про кохання як єдину підставу шлюбу, яку він пропагував у трактаті «Stadło małżeńskie», виявилась передчасною[207]. Суспільство загалом ще не було готове сприйняти її, оскільки вона суперечила загальноприйнятим поведінковим стереотипам і ментальним засадам, які панували в тодішньому соціумі й на яких будувалася родина.

Традиційно вважається, що найважливішою функцією шлюбу в шляхетському середовищі ранньомодерного часу була прокреаційна функція, тобто народження потомства. Проте деякі дослідники розглядають шлюб як найголовніший засіб зміцнення економічних і політичних позицій роду. Найважливішою мотивацією стосовно вибору шлюбної партії було збереження соціальної позиції або навіть піднесення соціального престижу родини та свого власного внаслідок породичання з більш впливовим і знатним родом[208]. Збігнєв Кухович вважав, що під час укладання шлюбів у шляхетському соціумі серце і характер, тобто емоції та почуття, відігравали ще меншу роль, ніж у середовищі нижчих станів суспільства[209].

Зазвичай шлюби укладалися між рівними за майновим і соціальним статусом партнерами в колі звичних для батьків соціальних контактів. Окрім того, за внесений дружиною посаг Статут зобов'язував

206 *Rej M.* Żywot człowieka poczciwego. – Wrocław, 1965. – S. 115; *Kuchowicz Z.* Obyczaje i postacie Polski szlacheckiej XVI–XVIII wieku. – Warszawa, 1993. – S. 48; *Bogucka M.* Białogłowa w dawnej Polsce. Kobieta w społeczeństwie polskim XVI–XVII wieku na tle porównawczym. – Warszawa, 1998. – S. 155.

207 *Bogucka M.* Białogłowa w dawnej Polsce. – S. 154.

208 *Petrauskas R.* Stosunki pokrewieństwa // Kultura Wielkiego księstwa Litewskiego. Analizy i obrazy. – Kraków, 2006. – S. 697.

209 *Kuchowicz Z.* Obyczaje i postacie Polski szlacheckiej XVI–XVIII wieku. – S. 44.

чоловіка записати дружині на третині своїх маєтків «совито», тобто подвійне, віно. Майновий статус чоловіка мав відповідати цій вимозі, хоча в разі невідповідності майнового стану подружжя Статут дозволяв інші способи вирішення проблеми. Звичайно ж, шлюби, особливо перші, укладалися батьками або родичами молодих, які брали до уваги насамперед соціальний статус, родовитість, тобто знатність походження, матеріальне становище майбутнього члена подружжя, а вже потім виховання та особисті риси характеру. Почуттями молодят ніхто не переймався.

Спробуймо за документальними матеріалами розглянути матримоніальні стратегії волинської шляхти і з'ясувати внутрішні мотивації та чинники, що відігравали першорядне значення у плануванні шлюбів дітей або своїх власних (у другому випадку маємо на увазі повторні шлюби чоловіків, оскільки перші були справою батьків або родичів). Так, Михайло Боговитин Шумбарський мотивує вибір дружини бажанням встановити родинні зв'язки з доволі впливовим на той час волинським родом Борзобагатих Красенських: «з милости моєє упріимоє з єго милостю паномъ Ѡлєхномъ крєвноє звєзаньє и з домом єго милости вєчистую приязнь, а водлє закону Божого з дєвкою єго милости, панъною Ганъною, малжєнство приняти»[210]. Так само Лаврентій Семенович Оранський пояснює своє одруження з Марією Чернчицькою не романтичними почуттями до неї, а бажанням породичатися з її батьком: «вєдаючи я ѡ доброи справє, млсти людскои и цнотливомъ захованю єго млсти самого .., хотєчи мєти, абы-х сєбє в милост, повинность и приязнь вєчистую пна Чєрнъчицкого»[211].

Розглядаючи шлюбні стратегії князівського дому Острозьких, Мажена Лєдке дійшла висновку, що навіть для такого могутнього і впливового роду економічні та політичні інтереси стояли на першому місці під час вибору шлюбних партій. Навіть конфесійні відмінності не мали такого значення, як матеріальний та соціально-політичний статус шлюбного партнера, адже, починаючи від князя Іллі, всі чоловіки роду, зокрема й майбутній найбільший захисник православ'я князь Василь-Костянтин та всі його сини, одружувалися з представницями найвищої польської аристократії, які всі без винятку були католицького віросповідання[212]. Саме про такий підхід свідчить і тестамент Томаша Замойського, який, звертаючись до дружини Катерини Острозь-

210 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 29, арк. 71–72; *АЮЗР.* – Ч. VIII, т. III. – С. 27–30.

211 *ЦДІАК* України, ф. 27, оп. 1, спр. 1, арк. 9 зв.–10 зв.; *АЮЗР.* – Ч. VIII, т. III. – С. 117–120; *Волинські* грамоти XVI ст. – С. 30, 31–32.

212 *Liedke M.* Strategie małżeńskie magnaterii w Wielkim Księstwie Litewskim w dobie wczesnonowożytnej. – S. 70–71.

4. Князь Василь-Костянтин Острозький

5. Софія Тарновська, дружина князя Василя-Костянтина Острозького

кої й призначених ним опікунів, просив, щоб його дочок видали не за молодиків, які ще не вміють жити, а за людей, котрі добре знають традиції, виявили свою мужність і можуть бути опорою Дому[213]. Про почуття тут і не згадується. Сам Томаш Замойський приїхав свататися до Катерини Острозької, жодного разу до того її не бачивши. Вдруге вони зустрілися вже на заручинах, а шлюбну угоду він уклав не з майбутньою дружиною, а з її матір'ю Анною Костчанкою[214]. Тож спершу їхній шлюб, який згодом став своєрідним взірцем сімейно-подружніх стосунків для цілої Речі Посполитої, укладався як цілком прагматична угода[215].

Про пріоритет матеріальних інтересів і розрахунків під час укладання угод про шлюби свідчить також відносно часте порушення по-

213 *Biblioteka* Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. Dział rękopisów (Далі – Ossolineum). – Sygn. 1904/II. – S. 42 zw.

214 *Golębiowski S.* Pamiętnik o Tomaszu Zamojskim // Biblioteka Warszawska. – 1853. – Z. CLV. – S. 212; *Ворончук І.* «Dobra żona godna mężowi Korona» (До історії подружніх стосунків Катерини Острозької і Томаша Замойського). – С. 123–124.

215 Оцінюючи своє подружнє життя, Т. Замойський писав у тестаменті: «серед усіх благ долі Господь Бог послав мені такого і так люблячого товариша, що цілком слушно усі в Короні визнають, що йому випало рідкісне щастя у шлюбі». Див.: *Ossolineum.* – Sygn. 1904/II. – S. 38; *Ворончук І.* «Dobra żona godna mężowi Korona» (До історії подружніх стосунків Катерини Острозької і Томаша Замойського). – С. 124.

передніх шлюбних контрактів однією зі сторін, яка знаходила вигіднішу партію. Зокрема, волинський зем'янин Богдан Іванович Гулевич Дрозденський, уклавши шлюбну угоду зі Щасним Верещакою про одруження з його дочкою-удовою Ганною, в подальшому ухилявся від шлюбу з нею[216]. Попри попередню домовленість і навіть призначений день весілля, Сава Кондратович відмовився видати свою дочку за сина Івана Болди, який зазнав великих матеріальних збитків, бо «на тое вєсєлє готовизны нємало выложил»[217]. 1564 р. князь Олександр Федорович Чорторийський скаржився на князя Олександра Андрійовича Санґушка, який, уклавши з ним угоду про одруження свого сина Лева з дочкою скаржника Мариною, порушив її і «за сына своєго иншую панну в малжєнство єднаєтъ»[218]. Роман Гостський, засватавши з власної ініціативи у 1581 р. свою дочку Настасю за полоцького зем'янина Григорія Івановича Волотковича і навіть учинивши «єму таємнє присягу тєлєсную ... , на што при ωноu присязє своєu давши єму на то руку», в подальшому своєї обіцянки не дотримав[219]. Отже, документи розкривають цілком прагматичне ставлення тогочасної волинської шляхти до шлюбу.

6. Алегоричне зображення подружніх стосунків. XVII ст.

Переконання, що родичі й опікуни краще знають, з ким пов'язати життя своїх дітей, призводило до того, що шлюб нерідко поєднував зовсім різних, несумісних за вдачею людей. Однак тут на допомогу приходило виховання. Особливу роль відігравало виховання жінки, яку готували до повного підкорення своєму чоловікові. Саме ця засада становила головний постулат напучувальних порад молодому подружжю. Віддаючи в 1631 р. князівну Гелену Вишневецьку заміж за Станіслава Варшицького, коронний крайчий Якуб Собеський вихваляв гроно всіляких чеснот («cnot wszelakich grono») нареченої, а найбільше підносив притаманні їй покірливість і послужливість («pokoru y posłuszenstwo»)[220].

216 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 11, арк. 459.
217 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 10, арк. 33; *АЮЗР*. – Ч. VIII, т. III. – С. 169–170.
218 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 7, арк. 43 зв.; *АЮЗР*. – Ч. VIII., т. III. – С. 48–50.
219 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 460, арк. 593 зв.; *АЮЗР* – Ч. VIII, т. III. – С. 356–359.
220 *Biblioteka Czartoryzkich w Krakowie*. – Dział rękopisów (далі – Biblioteka Czartoryzkich). – Sygn. 1881/IV. – S. 291.

У шляхетській традиції родина мала величезне значення, можна навіть говорити про своєрідний культ сім'ї. Родину розглядали як принциповий елемент культури, що вирізняє людей цивілізованого світу, як моральну норму, тоді як життя поза шлюбом вважали відхиленням від неї. В масовій свідомості поширеним було уявлення, що людина має жити у шлюбі, у стані, освяченому Богом: «naypierwsze prawo y naydawnieyszy Zakon od początku swiata wydawany był Wszech Rzeczy Tworce w ziemskim paradyzu, aby człowiek w małżeńskich granicach lata swe prowadził»[221].

Особливо яскраво шлюбна доктрина виявлена у весільних промовах. Найдавнішим правом, що його Бог надав людям від створення світу, нагадував автор однієї з таких промов, є їхнє право на подружнє життя. Шлюбний стан не тільки у християн, а навіть у язичників мав велике пошанування і цінність. Лише одруженим дозволяли заходити до храмів і приносити пожертви Богам, а неодружені чоловіки і незаміжні дівчата могли молитися тільки перед храмом. За єгипетськими законами тільки жонаті чоловіки мали право засідати у раді, а в Коринфі навіть забороняли влаштовувати пишний погреб неодруженим небіжчикам[222].

Тогочасні теологи називали шлюб «Sacramentum Magnum» – великим Таїнством, а для підкреслення його поважності й значущості навіть «святим»: «Wesele ziemie, że deptały po niey stopy swięte Tego, przez którego boskie ręce nie tylko ona sama stworzona, ale y małżeństwo osobliwym kształtem postanowiono, y rozlicznemi błogosławieństwy iest uraczone, theologia, gdy go *Sacramentum Magnum* nazywa, gdy go czci różnemi prerogatywami, gdy go zdobi wysokiemi tytułami, iawnie swiatu wszystkiemu zacność iego ogłasza»[223]. Тож не випадково і в реальному житті так серйозно ставилися до шлюбу, який у шлюбних угодах, вінових та інших записах теж часто називають «святим стадлом малженским». Усіляко підкреслювалися переваги одруженої людини. Поширеним було поняття про довічну шлюбну приязнь. Людині, яка щасливо пристала до шлюбної гавані, не страшні жодні бурі, адже вона завжди – і в щасті, і в нещасті – знайде у «милого приятеля» товариську опіку, протекцію, раду і довічну взаємну втіху[224]. Подружню приязнь ставили навіть вище за любов батьків і дітей, бо любов між ними не завжди буває взаємною і постійною, натомість згода у шлюбі настільки стійка й непорушна, що немає сили, яка могла б її розірвати. Ця

221 *Ibidem.*
222 *Ibidem.*
223 *Swada* Polska. – Lublin, 1745. – T. I. – S. 75.
224 *Львівська* національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника (далі – ЛНБ ім. В. Стефаника). – Від. рукописів, ф. 91, спр. 24/II–4, арк. 43 зв.–44 зв.

приязнь долає всі життєві перешкоди, вона у щасті звеселяє, а в нещасті – втішає[225]. Вузол шлюбу, котрий благословив Бог, міцніший за «Gordius nodus», і ніхто не може його розірвати так само, як ніхто не зміг розв'язати Гордіїв вузол[226].

Марія Богуцька вважає, що в ранньомодерний час побутували дві моделі подружніх стосунків: перша спиралася на спільні матеріальні інтереси, повагу й навіть приязнь, звідки й назва дружини – «приятель», друга – на перевагу еротичного елементу, просякнутого чуттєвістю[227]. На думку Збігнєва Куховича, заміжня жінка посідала високе місце у шляхетському соціумі, що знаходило реальний вияв на побутовому рівні – у справах родинного життя, домашнього господарства та виховання дітей[228]. Насправді ж, як можна припустити, таке тлумачення подружніх стосунків ідеалізує тогочасну дійсність на підставі уявлень про шлюб найосвіченіших представників ранньомодерного суспільства. Адже, відповідно до церковних приписів, жінку було створено як партнерку для чоловіка, яка мала народжувати йому дітей, бути завжди слухняною і коритися беззаперечно. Родина становила основу патріархального суспільства, в якому теоретично не було місця для власної волі індивіда поза волею глави родини. Цілий суспільний лад спирався на цю засаду: король був батьком свого народу, кожний шляхтич – батьком своїх підданих, а глава сім'ї – батьком своєї родини. За таких умов жінка не могла мати власної сильної позиції, тож у реальному повсякденному житті ставлення чоловіків до дружин далеко не завжди відповідало теоретичним канонам. Незважаючи на пропаговані шлюбні взірці і настанови, у кожному шлюбі формувався власний світ стосунків, які складалися між подружжям відповідно до характеру й виховання кожного з них, а найголовніше – під впливом внутрішньосімейних порядків, що панували в соціумі, й тих поведінкових моделей, які люди засвоювали з дитинства, спостерігаючи взаємини між своїми батьками, рідними та близькими.

Документальний матеріал переконує, що внутрішньосімейні стосунки в досліджуваний час залишалися патріархальними і доволі суворими[229]. Не останньою мірою на сімейний клімат впливав емоційно-

225 *Там само*, ф. 5, оп. 1, спр. 647/I, арк. 28 зв.
226 *Там само*.
227 *Bogucka M.* Białogłowa w dawnej Polsce. – S. 51.
228 *Kuchowicz Z.* Obyczaje i postacie Polski szlacheckiej XVI–XVIII wieku. – S. 49.
229 *Ворончук І.* Домінуюча влада чоловіка над жінкою в українській родині XVI–XVII ст. (на матеріалах Волині) // Mężczyzna w rodzinie i społeczeństwie – ewolucja ról w kulturze polskiej i europejskiej. T. I. Od średniowiecza do początku XX wieku / Pod red. Katarzyny Kabaczyńskiej i Krzysztofa Ratajczaka. – Poznań, 2010. – S. 77–87.

психологічний стан тодішньої людини, який формувався в атмосфері загальної небезпеки. Це сприяло перенесенню стереотипів звичної агресивної моделі поведінки й на інші сфери життя, зокрема на сусідські, сімейні та міжродинні стосунки, спричиняючи розгул шляхетської сваволі й жорстокості та зневажливе ставлення до самого життя. Але якщо брутальність і жорстокість були нормою стосовно чужих людей, то ще більшою мірою жорстока поведінка людини негативно позначалася на долі рідних і близьких. Тож нерідко чоловіки поводилися брутально з членами своєї родини, передусім із дружиною. Орест Левицький, наголошуючи на тому, що тогочасні люди не вміли вгамовувати пристрасті й розбещеність, водночас ідеалізував сімейні стосунки на підставі того, що збереглося мало судових актів про погані взаємини між подружжям, домашню тиранію та насилля[230]. Однак він слушно зауважує, що в суспільствах, де жінку вважають нижчою, безправною істотою, чоловік, який не відчуває прихильності до дружини, швидко перетворює її на покірну виконавицю своєї волі, а вона змушена миритися з цим і безумовно йому підкорятися. Варто додати, що підвладність жінки чоловікові була всезагальною нормою і що це передбачало її покарання нарівні з іншими членами родини, не викликаючи особливого осуду. Власне тому, на нашу думку, жінки й не зверталися до судових інстанцій, шукаючи захисту хіба що у своїх найближчих родичів.

Реальне ставлення чоловіків до своїх дружин іноді, щоправда дуже рідко, відкривається в документальних записах. Так, Ян Монтовт Коблинський сам визнавав свою жорстоку поведінку щодо першої дружини Олени Мацьківни. Попри те, що, за його словами, вона «ку мнѣ такъ ся заховала, яко на поцтивую панюю з народу зацного пристоить», він, «нє бєручи то пєрєд сєбє, ижє-мъ я противко нєи такъ сє нє заховал, яко на станъ єи пристоит, алє-мъ єи колъко разовъ бєзвиннє с пьянства своєго ѡ чоло мало нє приправилъ, што ѡна такъ и всѣ бєзвиннє битья мнѣ яко цнотливая, вєрная а поволная малжонка ѡтпустила»[231]. Під час конфлікту з дружиною Раїною Русинівною Берестецькою Семен Іванович Хребтович Богуринський погрожував їй «Тя пєвнє ѡкалєчу»[232]. 23 березня 1560 р. Михайло Приведовський заніс до луцьких ґродських актів заяву про побиття своєї сестри Настасі її чоловіком Семеном Єло Букоємським, від побоїв якого вона й померла[233]. Марина Михайлівна Гулевичівна у 1563 р., вже вагітна, ско-

230 *Левицкий О.* Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. – С. 63.
231 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 466 зв.–467; *АЮЗР.* – Ч. VIII, т. III. – С. 24–27.
232 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 14, арк. 44–44 зв.; *АЮЗР.* – Ч. VIII, т. III. – С. 268–270.
233 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 1, арк. 164 зв.

риставшись відсутністю свого чоловіка Михайла Богуфаловича Лабунського, втікла до свого дядька Михайла Мишки Варковського, оскільки її чоловік «таковыє ωкрутєнства и мордєрства над нєю чинил, чого, дєи, каждому почтивому нє толко над малжонкою своєю, алє и над подлєишою служебничкою того чинит нєпристоино: иж, дєи, каждого дня ωкрутнє сам єє бивал и кгєрмкови своєму бити єє казал ... и правє, дєи, єє за ωдну нєволницу в сєбє ховал, и єщє над то принєволял єє, ажебы єму вси рєчи свои, которыє в дом єго внєсла, и тоє, дєи, вєно, што ωн єи напротивку вношєня єє на имєнях своих сємсот коп грошєи записал, єму даровала и записала», погрожуючи в разі відмови зневажити її[234].

Позиція заміжньої жінки не завжди залежала від її посагу, соціального становища, впливу та авторитету батьківського дому, з якого вона походила. Від брутальної вдачі чоловіка не рятувало навіть аристократичне князівське походження. Очевидно, дуже крутим характером відзначався Василь Петрович Загоровський, від якого після кількох місяців спільного життя втікла його вагітна перша дружина, князівна Маруша Миколаївна Збаразька, і категорично відмовилася повернутися. Пояснюючи свій вчинок у ґродському суді, вона скаржилася на «вєзєня, боu и зранєня», які «приимовала и тєрпєла» від чоловіка[235]. Аналогічна історія повторилась у Василя Загоровського і з другою дружиною, князівною Катериною Іванівною Чорторийською, котра, народивши від нього двох синів, змушена була покинути не лише його дім, а й своїх малолітніх дітей, тільки б не залишатися разом із ним. Умовляння чоловіка ні до чого не привели, Катерина, як і Маруша Збаразька, відмовилася повернутись: «до єго милости єхати и з єго милостю жити нє хочу»[236].

Це спростовує тезу О. І. Левицького про «рівноправне» з чоловіком становище жінки[237] та Марії Богуцької про партнерські сімейні стосунки[238]. Слід зауважити, що такий сміливий бунт проти деспотизму чоловіка, на який наважилися обидві дружини Василя Загоровського могли дозволити собі далеко не всі жінки. За князівнами стояли влада і авторитет їхніх аристократичних родин, хоча, як бачимо, навіть і це не завжди допомагало. Більшість жінок мусила миритися з брутальним ставленням чоловіків, як мирилася з цим дружина Яна Монтовта Олена Мацьківна та багато інших.

234 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 5, арк. 39; *АЮЗР*. – Ч. VIII, т. III. – С. 46–48.
235 *ЦДІАК* України, ф. 28, оп. 1, спр. 2, арк. 122–123; *АЮЗР*. – Ч. VIII, т. III. – С. 152–155.
236 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 483–483 зв.; *АЮЗР*. – Ч. VIII, т. III. – С. 296–298.
237 *Левицкий О.* Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. – С. 68.
238 *Bogucka M.* Białogłowa w dawnej Polsce. – S. 41–42.

«Даровизни» і тестаментні записи не повинні вводити в оману, бо йшлося радше про формулярні кліше, а не про ідеальні подружні стосунки. Адже князівна Маруша Збаразька також записала Василеві Загоровському свої маєтки, але, як з'ясувалося пізніше, зробила це «понєволє», під тиском, оскільки він жорстоко бив її, «примушаючи ..., абы-*х* єму имєня мои матєристыє» записала[239]. Ці та багато інших аналогічних документів[240] деякою мірою проливають світло на реальний стан сімейних стосунків і на ставлення чоловіків до жінок[241]. Ж.-Л. Фландрін зазначає, що право чоловіка бити свою жінку визнавалось у багатьох традиційних суспільствах: «Кожний пан і глава дому може карати жону і родину, і ніхто не має права йому в тому перешкоджати»[242].

Тогочасна шляхетська етика дозволяла розлучення, що було легалізовано й Статутом. Щоправда, з-поміж причин розлучення «слушным» чітко називається лише доведення кровності, а що приховувалося під формулюванням «иншых причин» – не роз'яснюється, але в будь-якому разі мало йтися про вагомі підстави, «которые се передъ правом духовнымъ показали, ижъ бы слушный розвод мел быти»[243].

Система жіночої залежності посилювалась і внаслідок різниці у віці між подружжям. Видані заміж 14–15-річні дівчата легко підкорялися своїм значно старшим чоловікам і звикали жити в покорі та слухняності. Щоправда, траплялися випадки, коли деякі жінки намагалися позбутися цієї залежності. Зокрема, відомо кілька справ про розлучення і навіть убивство жінками своїх чоловіків[244]. За спостереженнями психологів, 10 % жінок мають чоловічу вдачу і чоловічі риси характеру. Вірогідно, що саме на таких жінок і припадають спроби протистояти чоловічій жорстокості та відстояти свою жіночу гідність. Проте це не було нормою життя, радше рідкісним винятком, і такі випадки якраз унаслідок «відхилення» від норми потрапляли в поле зору сучасників. Адже матримоніальна поведінка, як і будь-яка інша сфера людської діяльності, регулюється системою певних поведінкових стереотипів, частково успадкованих від минулого, а частково тих, що формуються як індивідуальні відхилення від стереотипу. Будь-який індивід завжди зберігає певну свободу реакції на якусь ситуацію і таким чином бере

239 *ЦДІАК* України, ф. 28, оп. 1, спр. 2, арк. 122 зв.; *АЮЗР.* – Ч. VIII, т. III. – С. 152–154.
240 *АЮЗР.* – Ч. VIII, т. III. – С. 360–361, 443–446, 451–452, 469–473, 476–478, 538–541, 542–565, 569–572, 577–579, 581–582.
241 *Ворончук І.* Домінуюча влада чоловіка над жінкою в українській родині XVI–XVII ст. (на матеріалах Волині). – С. 86–87.
242 *Flandrin J.-L.* Historia rodziny. – S. 149–150.
243 *Статут* 1566 р. – С. 132.
244 *АЮЗР.* – Ч. VIII, т. III. – С. 309–315, 367–415.

участь у трансформаціях чинної системи соціальних стосунків; як писав Арон Гуревич, завжди є «зазор свободи», незважаючи на обмеження цього «зазору» суспільною системою і відповідною йому домінантною свідомістю[245]. У матримоніальній сфері, що охоплює найінтимніші сторони людського життя, можливості використання такого «зазору свободи» є особливо великими, а отже, саме тут можуть виявлятися деякі девіації, які руйнують усталені стереотипи. Але парадокс полягає у тому, що індивідуальні відхилення, не передбачають їх швидкого і значного поширення. Взяті в цілому, шлюбні стосунки є найменш піддатливими до змін, оскільки постійно і в масовому масштабі відновлюються у своєму традиційному і загальноприйнятому варіанті[246].

У досліджуваний період, як уже зазначалося, переважала модель родини з авторитарною батьківською владою навіть над дорослими дітьми, а також дружиною, що добре ілюструє імператив «каждыи муж єсть старшая голова жонє своєи»[247]. Система родинної залежності полягала у служінні дружини чоловікові й відповідала прийнятим у тогочасному соціумі стосункам підлеглості між патроном і слугою. Не випадково в численних документах використовується поняття «служба», характеризуючи позицію дружини як «слуги» свого чоловіка. Спочатку, від народження до виходу з батьківського дому, дівчина перебувала в абсолютній владі свого батька, а виходячи заміж, переходила з-під влади батька під владу чоловіка. Це красномовно засвідчує як риторика весільних промов, так і численні факти подружніх стосунків та родинного життя. Так, 1631 р. під час весільної церемонії Якуб Собеський, передаючи князівну Гелену Вишневецьку її чоловікові Станіславу Варшицькому, від імені її батька передає йому і владу над дружиною: «Oddawaią z ręku swoich przez mię, sługę y powinnego swego, do rąk wch corkę swą kochaną, oddaią naymilsze dziecię, oddaią naydroższą perłę serdeczney skarbnice, oddaią krew swoię, oddaią pociechę ulubioną, z ktorą wespoł szlachetny ociec wlewa WM prawo ... y władzę swoią, ktorą miał nad potomkiem swoim»[248].

Про межі цієї влади свідчить лише один приклад: дружина без дозволу чоловіка не мала права самостійно покинути маєток навіть для

245 *Гуревич А. Я.* Историческая наука и историческая антропология // Вопр. философии. – 1988. – № 1. – С. 47.

246 *Бессмертный Ю. Л.* К изучению матримониального поведения во Франции // Одиссей. Человек в истории: Исследования по социальной истории и истории культуры. – М., 1989. – С. 110.

247 *ЦДІАК* України, ф. 28, оп. 1, спр. 7, арк. 19–20; *Старченко* Н. Шлюбна стратегія вдів і кілька проблем навколо неї (шляхетська Волинь кінця XVI ст.) // Київ. старовина. – 2001. – № 1. – С. 58.

248 *Biblioteka* Czartoryzkich. – Sygn. 1881/IV. – S. 291–292.

побачення зі своїми батьками. Так, суходольський урядник, слуга Василя Загоровського, не випускає князівну Марушу Збаразьку на побачення з її батьком, бо так йому велів глава родини[249]. Щоправда, у цьому разі такі дії можна пояснити конфліктною ситуацією, що склалася між подружжям, але варто наголосити, що не лише чоловік, а й його слуга має владу над своєю, власне, господинею. Подібну ситуацію спостерігаємо і за відсутності конфлікту. Василь Холоневський також не відпускає свою дружину Федору Романівну Гулевичівну, яка «ку матце просилася»[250]. А Настася Хребтовичівна Богуринська зразу після церемонії заручин звертається до свого майбутнього чоловіка Станіслава Кавезького з проханням дозволити їй відвідати своїх близьких родичів[251]. Офіційно вона ще навіть не стала його дружиною, але сила звичаю і традиції вимагають від неї вже на цій стадії визнати його владу над собою.

* * *

Підсумовуючи можна констатувати, що всі нормативно-правові приписи тогочасного законодавства і традиційні звичаєві практики сприяли формуванню ранньої шлюбної моделі в шляхетському середовищі. Це забезпечувало вирішальну роль в укладанні подружнього союзу не молодих, а їхніх батьків та близьких родичів. Сама тогочасна концепція подружнього життя провокувала переважання прагматичних, матеріальних підходів у практичному здійсненні матримоніальних стратегій. Законодавство XVI–XVII ст., ґрунтуючись на гендерних нормах і гендерних ідентичностях, не забезпечувало рівність прав і можливостей для різних статей. Навпаки, норми литовських Статутів закладали умови для конструювання гендерної асиметрії, що спричинило домінування чоловічої статі. Держава, освячуючи законодавчі норми, автоматично освячувала й гендерну нерівність, встановлюючи ієрархізацію суспільства та підпорядковуючи жінок владі чоловіків. Диспропорція у віковій різниці між подружжям, яка посилювалася через велику смертність, ще більше підпорядковувала молоду, недосвідчену в життєвих ситуаціях, жінку значно старшому за неї чоловікові. Тож унаслідок цих чинників у шляхетському соціумі Волині XVI – першої половини XVII ст. панівною була рання шлюбна модель з характерною для традиційного патріархального суспільства абсолютною владою чоловіка над усіма членами своєї родини, зокрема й над дружиною.

249 *АЮЗР.* – Ч. VIII, т. III. – С. 147–148.
250 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 14, арк. 363; *АЮЗР.* – Ч. VIII, т. III. – С. 280–282.
251 *АЮЗР.* – Ч. VIII, т. III. – С. 430–431.

1.5. Прокреаційна поведінка волинської шляхти

1.5.1. Багатошлюбність

Народонаселення іноді порівнюють з потоком, оскільки його існування залежить від невпинного руху, постійної зміни й оновлення[252]. Рух населення відбувається двома шляхами і виявляється у наступності поколінь внаслідок таких явищ, як народження і смерть та інших природних змін у складі населення. Тому обрахунки народжуваності і смертності є двома галузями статистики так званого природного руху населення. До них долучається ще одна галузь – статистика шлюбності, яка з'ясовує важливі в соціальному плані питання існування шлюбів, а також ті соціальні явища, які обумовлені інститутом шлюбу, причому особлива увага звертається на порядок укладання та розторгнення шлюбів.

Таким чином, під демографічними явищами розуміють укладання шлюбів та їх розторгнення, народження і смертність. Вивчення цих явищ потребує оперування певними коефіцієнтами. Дехто вважає, що саме коефіцієнти є найточнішим засобом демографічного аналізу. Так, Станіслав Гошовський зазначав, що найкращим показником динаміки зростання людності є коефіцієнти народжуваності і плідності. Перший інформує про співвідношення числа народжених і загальної чисельності мешканців певної території, другий – про співвідношення числа народжених і числа жінок плідного віку[253]. Оперуючи такими коефіцієнтами, встановленими для різних періодів часу, можна найкраще зорієнтуватись в динаміці залюднення.

Плідність як сукупність народжень (зі смертністю немовлят та взагалі дитячою смертністю включно) належить до вирішальних чинників демографічного минулого і майбутнього світу. Тож проблеми, пов'язані з механізмом плідності родини, становлять чи не найголовніший елемент зацікавлень не лише істориків, а й сучасних демографів. Дослідники зауважують, що за браком демографічної документації, зокрема загальних списків населення та відсутністю статистики природного руху й інших показників, поглиблення наших знань щодо плідності, особливо достатистичних часів, є дуже важливим, але водночас і надзвичайно важким завданням. Більш-менш достовірні коефіцієнти природного руху населення можна обчислити тільки в новітній час, коли демографи мають

252 *Раухберг Г.* Статистика населения и история народонаселения Европы // Народонаселение и учение о народонаселении / Пер. С. Булгакова. – М., 1897. – С. 3

253 *Hoszowski St.* Dynamika rozwoju zaludnienia Polski w epoce feudalnej (X–XVIII w.). – S. 188.

у своєму розпорядженні як цифри залюднення певної території, так і статистику народжень, які систематично реєструються державними органами. Як відомо, до XIX ст. точних статистичних відомостей такого роду не було, що стосується і Речі Посполитої[254]. Проте певна категорія джерел, передусім церковні метричні книги та застосовані для їх опрацювання техніки в історичній демографії, зокрема метод реконструкції родин, уможливлюють встановлення легальної подружньої плідності[255]. Щоправда, у фокус уваги не потрапляє позаподружня плідність, проте вважається, що вона становила невеликий відсоток у демографічному балансі тогочасної людності[256].

Проте не варто перебільшувати значення демографічних коефіцієнтів. Як зазначає Роман Пресса, навіть за їх найбільшої спеціалізованості вони самі по собі ще не дають змоги вповні достовірно описати демографічні факти, оскільки їх аналітична придатність часто буває слабкою. Так, загальні коефіцієнти смертності та народжуваності не гарантують правильного аналізу обох явищ, але вони мають певний сенс, коли числові значення цих явищ піддаються зіставленню[257]. Подеколи в історичних дослідженнях деякі коефіцієнти можна замінити іншими показниками. Зокрема, на думку Гошовського, коефіцієнт народжуваності можна замінити середнім показником чисельності родини, оскільки для цього існує більше джерельних підстав навіть для XVI ст.[258] Важливим демографічним показником є також коефіцієнт шлюбності, хоча й він не дає відповіді на багато питань, наприклад, про вплив віку жінки-вдови на її повторні шлюби. Тож, не відмовляючись загалом від коефіцієнтів, коли їх можна отримати на підставі доступних нам джерел, ми у своєму дослідженні для решти випадків спробуємо замінити їх аналізом кваліативної інформації. Для розкриття внутрішнього змісту демографічних процесів розглянемо залежність шлюбності, народжуваності, смертності та інших елементів відтворювального процесу між собою, а також простежимо їх зв'язок із соціальною системою в цілому.

Протягом досліджуваного періоду на Волині шлюбність була не лише ранньою, а й всезагальною. Майже все доросле населення перебувало у шлюбі. Як показують джерела, неодруженими залишалися дуже рідко, та й то здебільшого люди з серйозними фізичними вада-

254 *Ibidem.* – S. 188–189.
255 *Kuklo C.* Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. – S. 332.
256 *Ibidem.*
257 *Пресса Р.* Народонаселение и его изучение (Демографический анализ). – М., 1966. – С. 37–72.
258 *Hoszowski St.* Dynamika rozwoju zaludnienia Polski w epoce feudalnej (X–XVIII w.). – S. 189.

ми. Наприклад, Ганна Яцьківна Жабокрицька, маючи, очевидно, якусь фізичну ваду, впродовж цілого життя так і не вийшла заміж. Відчуваючи ненормальність свого становища, вона скаржиться на долю, бо, на відміну від п'ятьох своїх сестер, які всі «замуж пошли, а я за нєщастємъ своим и до сих часов замуж нє шла и, мєшкаючи з дєтинства своєго в дому при панєи матцє своєи, ...вжє-мъ ся наполы зстарєла»[259]. З невідомої нам причини не був одруженим і брат Яна Роґалі Юрій Роґаля, який, передаючи свою частину маєтку братовій Маруші Гулевичівні, писав: «... розумєючы то, жє сам жєнити нє буду»[260]. Проте, за обрахунками авторитетних демографів, число людей, які протягом усього життя залишалися поза шлюбними зв'язками, становило не більше одного відсотка тогочасного населення[261].

Рання шлюбна модель, всезагальність шлюбу, а також ментальні настановлення щодо проведення життя у подружньому союзі зумовлювали багатошлюбність. Про багатошлюбність як загальноприйняту соціальну норму говорить законодавство. Так, уже Статут 1529 р. виразно засвідчує поширеність цього явища. Роз'яснюючи порядок успадкування «отчизни» дітьми від різних дружин, Статут говорить: «Хто бы мєл с первою женою дєти, а потом, кгды жона умреть, а онъ пойметь другую, также дєти мети будеть, тогды дєти яко первое жоны, так и другое, и третее, и четвертое и колко их мети будеть ...»[262]. Те саме простежується і в Статуті 1566 р. Зокрема, 14 артикул («О поровнанья внесенья розных жон перед разделом детиного именья») V-го розділу роз'яснює, як мають розподілятися маєтки між дітьми, «кгды бы одинъ шляхтичъ мєл колко жонъ»[263]. На підставі цих формулювань можемо зробити висновок, що, одружуючись повторно, люди не стикалися з формальними перешкодами з боку світського законодавства. Натомість, встановлюючи порядок розподілу маєтків між дітьми від різних шлюбів, Статути, по-перше, визнавали практично необмежене число шлюбів, а по-друге, внесення такої норми є свідченням поширеності практики багатошлюбності як звичного демографічного явища. Можна навіть припускати, що цими статтями світська влада не лише визнавала повторні шлюби, а й підтримувала багатошлюбність.

Водночас вислів «кґды жона (малжонок) умреть» розкриває одну з головних причин багатошлюбності, що була пов'язана з високою

259 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 5, арк. 234–235 зв.
260 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 13, арк. 758–759.
261 *Хаджнал Дж.* Европейский тип брачности в ретроспективе. – С. 53.
262 *Статут* 1529 р. – С. 90–91.
263 *Статут* 1566 р. – С. 130-131.

смертністю населення. Цілком очевидно, що за таких умов законодавча легалізація необмеженого числа повторних шлюбів світським правом мала забезпечити як продовження континуїтету шляхетських родів, так і зростання населення загалом.

Наслідком високої смертності було раннє овдовіння жінок і чоловіків та пов'язані з цим повторні шлюби. Так, Ганна Романівна Друцька Любецька, вперше вийшовши заміж за Матиса Дубровського, вже через кілька місяців поховала його[264]. На першому році подружнього життя помирає князь Януш Матвійович Четвертенський, залишивши вагітною свою 15-річну (а, можливо, й молодшу) дружину Богдану Василівну Семашківну[265]. Майже відразу після одруження помер перший чоловік Опранки Федорівни Сербинівни Василь Жабокрицький[266]. Згадувана вже Ганна Янівна Монтовтівна у 17 років уже є вдовою по князю Богушу Любецькому. Одружившись 1564 р. з князем Василем Солтановичем Сокольським, вона у 1568 р. знову овдовіла. В лютому 1569 р. Ганна одружується втретє – з Казимиром Ледницьким. Очевидно, він також незабаром помер, бо в 1573 р. вона вже була замужем за Павлом Згличинським, за якого її силоміць видав другий чоловік її мачухи Олександр Семашко[267]. Отже, приблизно впродовж 9-10 років через смерть шлюбних партнерів вона чотири рази поновлювала подружні зв'язки і в свої 26 років перебувала у четвертому шлюбі. Якби не повторні шлюби, відсоток удів та вдівців був би дуже високим. Проте бажання залишити нащадків, складність самотнього існування, тогочасні ментальні настанови на подружнє життя сприяли утворенню нових сімейних зв'язків. Ймовірність повторних шлюбів була однаково можливою як для чоловіків, так і для жінок. Більше того, батьки й родичі пильнували, щоб їхні дочки та родички-вдови, особливо молоді, не засиджувалися на «вдовиному стільці». Так, після смерті Прокопа Матвійовича Угриновського луцький ґродський суд, залагоджуючи конфлікт між його сином Янушем Угриновським і другою дружиною Прокопа Матвійовича, мачухою Януша Ориною Болбасівною Ростоцькою, присудив їй «три*д*цать ко*п* грош*єи* и к тому трєтюю часть в люд*єх*, в поляхъ, в сєножатєхъ и во вс*их* пожи*т*кохъ им*єня* Вгриновского до ты*х* часов, покол замуж по*и*дє*т*»[268]. Як бачимо, для всіх, хто брав участь у розгляді справи, було цілком зрозуміло, що Орина Болбасівна має вийти заміж повторно. Отже, повторні

264 *Wolff J.* Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. – S. 204–206.
265 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 372 зв.–374.
266 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 3, арк. 115 зв.–116.
267 *Там само*, ф. 28, оп. 1, спр. 7а, арк. 239–240; *АЮЗР*. – Ч. VIII, т. III. – С. 247–250.
268 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 3, арк. 23 зв.–24 зв.

шлюби сприймалися соціумом як звична норма тогочасної демографічної поведінки.

На підставі документального матеріалу, віднайденого в судових книгах, нами складені таблиці багатошлюбності чоловіків та жінок (див. Додатки, табл. I та II). Звісно, вони не відображають повної картини, оскільки спираються на принагідні згадки та повідомлення, які випадково потрапляли до актів, однак дають певне уявлення про поширеність самого явища. Як можна пересвідчитись, найбільше відомостей маємо про шлюби, укладені вдруге, але в реальному житті третіх і четвертих шлюбів, мабуть, було значно більше, ніж вдалося зафіксувати. На такий висновок наштовхує як наведене вище статутове формулювання, де конкретно йдеться не лише про другий, третій, четвертий шлюби, а взагалі «колко их ... будет», так і джерельний матеріал. На жаль, документальних повідомлень про всі попередні шлюби певної особи, як ось тут: «пнєє Ѡлєны Сємєновны Козинъского, бывшєє пєрєд тымъ пнєє Ивановоє Бєлостоцъкоє, потомъ Воитєховоє Сємъковоє, а тєпєр пнєє Грєгорєвоє Гораиновоє», трапляється дуже мало[269]. Значно частіше зазначається лише шлюбний партнер на певний момент, в найкращому разі згадується попередній шлюб, хоча за іншими документами достеменно відомо, що це був не другий, а як мінімум третій або й четвертий шлюб. Наприклад, намагаючись повернути собі свою частину маєтку Толмахова, Роман Олехнович Козинський позивав «бывшую кнєгиню Юрєвую Збаразскую, а потом за пном Андрєєм Фєрлєєм радомским будучую панюю Барбару Михаиловну Козинского»[270]. На підставі цього запису можна зробити висновок, що Барбара Михайлівна лише двічі виходила заміж, хоча з інших документів відомо, що до шлюбу з князем Юрієм Андрійовичем Збаразьким вона була за князем Миколаєм Ярославовичем Раполовським[271], а отже, брала шлюб принаймні тричі. Так само Ганна Монтовтівна в одному з актів говорить про Казимира Ледницького як «малжонку моєм пєршим», хоча насправді він був уже третім її чоловіком[272].

Повторно одружувалися і виходили заміж протягом свого життя і удівці з удовицями, і вдівці з незаміжніми молодими дівчатами, і вдовиці з молодиками. Так, 1578 р. Федір Злоба Чернчицький після смерті першої дружини Магдалени Оличанки, «с которою-м и дѣтии

269 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 9, арк. 537–538.
270 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 11, арк. 649 зв.–651 зв.
271 *Там само*, ф. 27, оп. 1, спр. 3, арк. 124–125 зв.; *Волинські* грамоти XVI ст. – С. 84–90.
272 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 47, арк. 29–29 зв.

сплодил», бере за себе «панну Марину Романовну Гулєвичовну»[273]. Як уже згадувалося, князь Януш Острозький у 57 років одружується з 17-річною Теофілою Тарлувною, а 60-річний Ян-Кароль Ходкевич – з 20-річною князівною Анною-Алоїзою Острозькою. Щоправда, Федір Злоба Чернчицький мав синів у першому шлюбі, а в князя Острозького від першого шлюбу було лише двоє дочок, його син від другого шлюбу Василь-Войтех помер[274]. 16-річний син Я.-К. Ходкевича також помер незадовго до його останнього шлюбу. Тож, очевидно, що Острозький та Ходкевич розраховували на народження молодими дружинами синів-спадкоємців. Дійсно, Теофіла Тарлувна справдила надії чоловіка, народивши в 1617 р. сина Яна-Володимира, який, проте, на другому році життя помер.

Частотність укладення шлюбів удівців та вдів залежала від кількох чинників, зокрема, віку овдовіння, заможності, коливань шлюбного ринку, культурного і господарчого середовища, числа осіротілих нащадків тощо. На європейському матеріалі простежується, що удівці повторно одружувались в середньому через рік після смерті дружини, вдови – через 2–3 роки. На таку різницю часового проміжку в повторних шлюбах чоловіків і жінок, на думку Анджея Вичанського, впливали різні причини, з-поміж яких на чільне місце він ставить наявність дітей у вдівців, яка змушувала їх до швидкого повторного одруження[275]. Цезарій Кукльо, навпаки, зазначає, що велике число дітей овдовілих осіб було одним з чинників, що утруднював знайдення нового партнера, і тому серед вдівців найчастіше одружувались бездітні або ті, що мали небагато дітей – від одного до трьох[276]. Є також думка, що становище бездітної вдови відрізнялось від становища жінки, обтяженої дітьми. Так, Вичанський вважав, що для вдів якраз діти могли становити перешкоду, роблячи їх менш привабливими партнерками для потенційних кандидатів у чоловіки. Водночас жінку могли стримувати родичі померлого чоловіка, обстоюючи інтереси малолітніх дітей[277]. Кукльо дотримується протилежної думки, зазначаючи, що з-поміж жінок, які повторно виходили заміж, бездітних було мало, але при укладанні шлюбів з багатодітними вдовами велику роль відігравало майнове становище вдови: що багатшою вона була, то більше було охочих

273 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 673 зв.–674.
274 *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. – Вид. 2. – К., 2008. – С. 308.
275 *Wyczański A.* Rodzina w Europie w XVI–XVIII wieku // Europa i świat w początkach epoki nowożytnej / Red. A. Mączak. Część I. – Warszawa, 1991. – S. 22.
276 *Kuklo C.* Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. – S. 287.
277 *Wyczański A.* Rodzina w Europie w XVI–XVIII wieku. – S. 22.

одружитися з нею навіть за наявності значного числа дітей[278].

Волинські документальні матеріали засвідчують, що в шляхетському середовищі Волині повторні шлюби укладались дуже швидко. Так, князь Костянтин Іванович Острозький уже через два тижні після смерті першої дружини Тетяни Семенівни Гольшанської заручився із князівною Олександрою Семенівною Слуцькою[279]. Князь Богуш Дмитрович Любецький помер 1564 р., а його вдова Ганна Монтовтівна вже у вересні цього ж року укладала новий шлюб із князем Василем Сокольським[280]. Князь Андрій Михайлович Курбський через три місяці після розлучення з княгинею Марією Юріївною Гольшанською, у квітні 1579 р., одружився з Олександрою Петрівною Семашківною[281]. 1578 р. Василь Верховський скаржився у суді на свою невістку Раїну Кирилівну, дружину брата Левка, яка «в чотырнадцати нєдєляхъ» пішла заміж після захоплення її чоловіка татарами у ясир узимку 1577 р.[282] 1580 р. зем'яни Володимирського повіту Аврам, Богдан та Іван Богушовичі Пузовські позивалися зі своєю невісткою Марією Іванівною Підгороденською, яка «не захованшися водле права и повинности своее хрестянское, скоро по забитью небожчика брата нашого Семена а мужа своего, и тела его небожчиковского не поховавши до земли, и права о голову мужа своего на вряде не доведши, за пана Касперского замуж пошедши»[283].

7. Князь Костянтин Іванович Острозький, гетьман Великого князівства Литовського

Є думка, що значно кращим було становище жінки-вдови, оскільки її життя залежало лише від неї самої, і вона могла відчувати себе цілком

278 *Kuklo C.* Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. – S. 287.
279 *Wolff J.* Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. – S. 350.
280 *АЮЗР.* – Ч. VIII, т. III. – С. 80–81.
281 *Жизнь* князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни. – Т. I. – С. XIX.
282 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 340 зв.
283 *АЮЗР.* – Ч. VIII, т. III. – С. 311–315.

самостійною та розпоряджатися маєтком і дітьми[284]. Марія Богуцька навіть зазначає, що сильна за характером жінка-удова діставала великі можливості діяльності поза родиною в різних галузях життя, через що деякі жінки навіть відмовлялися від повторних шлюбів[285]. Щоправда, вона наводить лише єдиний приклад такої самостійної поведінки. Мажена Лєдке, наголошуючи, що фінансове і майнове становище вдови у ВКЛ було навіть кращим, аніж у Польщі, також лише на підставі життєвої, до того ж доволі трагічної, долі Беати Костелецької зробила висновок, що після смерті чоловіка дружина маґната не завжди зважувалася на черговий шлюб[286].

Оперуючи великим документальним матеріалом, можемо назвати лише поодинокі випадки, коли жінки не поновлювали шлюбів після смерті перших чоловіків. Гадаємо, що швидкі повторні шлюби жінок пояснюються складністю для них самостійного ведення великого шляхетського домогосподарства і відповідальністю за безпеку дітей і свою власну. Адже жінка, яка з дитинства звикла до постійної чоловічої опіки, по смерті чоловіка, особливо за відсутності батьків, відчувала себе самотньою, до того ж найчастіше вона залишалася з малолітніми дітьми, що в умовах тогочасної постійної небезпеки робило її ще беззахиснішою. Нерідко самі жінки порівнюють свій удовиний стан із сирітством. Так, Анна з Магнушова після смерті чоловіка говорить про себе: «я, зоставши по нєм в сиротствє», тобто почуває себе повною сиротою[287].

Одружувалися не лише швидко, а й у досить похилому віці. Так, князь Стефан Андрійович Збаразький уперше одружився 1547 р. з Ганною Янівною Заберезинською, вдовою Фрідріха Івановича Сапєги. Цей його шлюб тривав не більше 10 років, оскільки в березні 1557 р. його дружина згадується вже як небіжчиця. У 1559 р. він пошлюбив удову Григорія Григоровича Остика, князівну Анастасію Михайлівну Мстиславську, з якою прожив понад 20 років до її смерті 1580 р. У 1581 р. князь одружився втретє з Доротою Андріївною Фірлеївною, з якою прожив близько чотирьох років до своєї смерті наприкінці 1585 р. Його похорон відбувся у першій половині 1586 р., а 1 вересня вдова вже взяла шлюб зі Львом Сапєгою[288]. Тож князь Збаразький 34 роки свого жит-

284 *Старченко Н.* Шлюбна стратегія вдів і кілька проблем навколо неї (шляхетська Волинь кінця XVI ст.) // Київ. старовина. – 2000. – № 6. – С. 58–74; 2001. – №. 1. – С. 42–62; 2001. – № 4. – С. 20–42.

285 *Bogucka M.* Białogłowa w dawnej Polsce. – S. 59–60.

286 *Liedke M.* Strategie małżeńskie magnaterii w Wielkim Księstwie Litewskim w dobie wczesnonowożytnej. – S. 72.

287 *ЦДІАК* України, ф. 26, оп. 1, спр. 14, арк. 878–881 зв.

288 *Wolff J.* Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. – S. 613–615.

тя провів у трьох шлюбах, причому перша і друга його дружини були вдовами. Очевидно, третя дружина, Дорота Андріївна Фірлеївна, була значно молодшою за нього, бо потім ще двічі виходила заміж.

Князівна Ганна Романівна Друцька Любецька у листопаді 1536 р. ще незаміжня, а в червні 1537 р. є вже вдовою по Матису Дубровському. Тож її перший шлюб тривав не більше півроку. У 1541 р. вона виступає в документах як дружина Андрія Непрецького, а 1546 р. – Миколая Юрійовича Остика, який помер восени 1564 р. Це означає, що другий її шлюб тривав близько 5–7, а третій – не менше 18 років. У 1568 р. Ганна Романівна уклала четвертий шлюб з удівцем, князем Павлом Юрійовичем Соколинським, з яким прожила до смерті 1571 р. Отже, вона провела у чотирьох шлюбах близько 35 років життя[289].

На українських матеріалах частотність укладення шлюбів простежити не видається можливим за браком статистичних даних. Тож звернімося до обрахунків польських дослідників, здійснених на генеалогічних матеріалах та метричних записах, причому перші охоплюють і українську шляхту, що дає можливість взяти до уваги ці обрахунки. Взагалі, на нашу думку, стереотип демографічної поведінки цілої шляхетської страти Речі Посполитої, до якої належала і українська шляхта, не міг кардинально відрізнятися. Попри певні регіональні особливості, це був єдиний життєвий простір, що об'єднував усю шляхту в межах єдиної держави, продукуючи в загальних рисах однаковість її поглядів та щоденних життєвих практик, зокрема й тих, що забезпечували континуїтет шляхетських родів. Стереотип демографічної поведінки мав бути подібним і тому, що були звичними українсько-польські шлюбні пов'язання.

Це стосувалося не лише князівського і маґнатського середовища та заможної шляхти, а й рядової. На підтвердження цієї думки наведімо приклад польської родини Фальчевських, чотири брати якої (Юрій, Станіслав, Петро і Францишек) у першій половині XVI ст. осіли на Волині. Юрій Фальчевський за рекомендацією королеви Бони вже 1535 р. був номінований луцьким і берестейським біскупом, його брат Станіслав посідав спершу Кременецьке, а потім Кобринське староство, Петро став одним із виконавців аграрної реформи Зиґмунта Августа 1557 р., відомої під назвою «Устав на волоки[290], а ще один брат, Францишек, був ковельським старостою та чернчегородським державцею. Про сімей-

289 *Ibidem*. – S. 204–206.

290 *Polski* Słownik Biograficzny. – Kraków, 1938. – T. IV. – S. 1–4; Źródła dziejowe. – Warszawa, 1877. – T. VI. – S. IX–X; *Ворончук І.* «Волочна поміра» 1557 року у Великому князівстві Литовському (до питання української метрології) // Зб. наук. праць НДІУ. – К., 2007. – Т. XIV. – С. 365; *Кравченко В.* Передмова // Литовська метрика. Книга 561. Ревізії українських замків 1545 року / Підг. В. Кравченко. – К., 2005. – С. 14.

ний стан Петра і Станіслава інформації немає, але у волинських актових книгах вдалося віднайти свідчення про родину Францишка Фальчевського. Одружений з Анною з Соботки, він мав двох синів та сімох дочок, яких віддав заміж за представників місцевої волинської шляхти й навіть членів князівських родів. Зокрема, Катерина у першому шлюбі була за князем Дмитром Андрійовичем Козекою Замлицьким, а Ядвіга у першому шлюбі – за князем Кириком Остафійовичем Ружинським, в другому – за князем Юрієм Михайловичем Чорторийським[291]. Чотири дочки Францишка Фальчевського (Маруша, Галшка, Катерина та Ядвіга) мали повторні подружні зв'язки[292], причому Галшка, яку в документах іноді названо Ганною, вочевидь, чотирикратно, або принаймні тричі[293]. До того ж, усі ці жінки мали дітей у перших шлюбах, зокрема Галшка у шлюбі з Андрієм Халецьким народила щонайменше п'ятьох дітей: трьох синів (Францишка, Петра, Юзефа) та двох дочок (Ядвігу і Ганну)[294]. Якщо ж саме про неї йдеться під ім'ям Ганни, то вона мала ще й дітей у шлюбі зі Станіславом Мілошевським[295]. Катерина Францишківна, маючи у першому шлюбі з князем Дмитром Андрійовичем Козекою Замлицьким дев'ятеро дітей (п'ятьох синів – Андрія, Януша, Юрія, Петра, Стефана і чотирьох дочок – Агафію, Ганну, Марію і Ядвігу), після смерті чоловіка, вийшла заміж за Вацлава Подорецького (Подгорецького)[296]. З чотирьох дочок, народжених Ядвігою Францишківною у першому шлюбі з князем Кириком Остафійовичем Ружинським, Ганна виходила заміж двічі, Гелена – тричі, а Ядвіга – чотири рази[297]. Найімовірніше, це не вся інформація про цю родину, а лише її фраґменти. Аналогічна картина спостерігалася і в українських родинах.

Проблемам природного руху шляхти Речі Посполитої присвячено праці Тадеуша Фуртака[298], Егона Вєльрозе[299], Станіслава Боровського[300]

291 *АЮЗР.* – Ч. VIII, т. III. – С. 486–490; *Ворончук І.* Родоводи волинської шляхти XVI – першої половини XVII ст. – С. 293.

292 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 23–23 зв.; ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 295–295 зв.

293 *Ворончук І.* Родоводи волинської шляхти XVI – першої половини XVII ст. – С. 293.

294 *ЦДІАК* України, ф. 26, оп. 1, спр. 12, арк. 835–836 зв.; спр. 13, арк. 560–570 зв.; спр. 19, арк. 236 зв.–238 зв.

295 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 13, арк. 547–547 зв.

296 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 10, арк. 5 зв.–6 зв.; спр. 20, арк. 198 зв.–200; *Руська* (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства), 1569–1673 / Упоряд.: Г. Боряк, Г. Вайс, К. Вислобоков, Л. Демченко, П. Кеннеді Ґрімстед, В. Кравченко, В. Страшко, Н. Яковенко. – К., 2002. – С. 437.

297 *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. – С. 317.

298 *Furtak T.* Kilka zagadnień z demografii historycznej szlachty polskiej. – S. 31–58.

299 *Vielroze E.* Pryczynek do demografii szlachty polskiej // Przegląd Statystyczny. – 1938. – T. I. – S. 328–342; *Ejusdem.* Przyczynek do demografii wsi polskiej w XVIII wieku // Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych . – Poznań, 1952. – T. XIV. – S. 122-135.

300 *Borowski St.* Funkcje prokreacyjne rodziny polskiej. – S. 84–155.

та ін.[301] Зокрема, Фуртак побудував свої висновки на генеалогічних відомостях «Złotej księgi szlachty polskiej» Теодора Жихлинського[302], доповнивши їх матеріалами з попередніх видань, зокрема Бартоша Папроцького[303], Каспера Несецького[304], Станіслава Коссаковського[305] та інших, які містять інформацію і щодо української, зокрема волинської, шляхти. Останнім часом польські дослідники почали активно використовувати парафіяльні списки та матеріали метричних книг, що були запроваджені за ухвалою Тридентського собору в останній чверті XVI ст. Відтоді й до XIX ст. їх число, комплектність та інформативність поступово зростали, хоча польська метрична реєстрація XVII–XVIII ст. поступалася західній, а тому не містить вичерпних відомостей навіть для квантитативної характеристики тогочасної родини[306]. Так, до другої половини XIX ст. замість народжень переважно реєструвалися хрещення, а замість смертей – поховання. Тож у книгах часто не реєстровано дітей, які помирали до хрещення, а також поховань неохрещених дітей. Саме через ці недоліки метричні книги як джерело інформації було піддано серйозній критиці, оскільки неповнота уміщених тут свідчень істотно спотворює реальну демографічну картину[307]. Причин такого стану було багато, але найголовнішою залишається те, що аналіз метричних записів виявив їх безсумнівні недоліки[308]. Проте, крім метричних книг, у католицьких парафіях виникло ще одне демографічне джерело – так звані Libri status animarum (Книги стану душ). Подібний облік в 40-х роках XV ст. було заведено в Італії, від кінця XVI ст. – в Англії, з 1607 р. – в Польщі. Йдеться про списки домогосподарств із зазначенням імені та прізвища глави родини, імен та віку інших її членів, їхньої професійної кваліфікації, ступеня спорідненості тощо. Разом з метричними книгами це джерело дає змогу встановити перший вік вступу у шлюб, відтворити персональний склад та величину родини, а також частотність шлюбів, народжень і смертності.

---

301 Докладніше польську бібліографію див.: *Kuklo C.* Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. – S. 433–478.

302 *Żychliński T.* Złota księga szlachty polskiej. – Poznań, 1879–1908.– T. 1–31.

303 *Paprocki B.* Herby rycerstwa polskiego. – Kraków, 1858–1859.

304 *Niesiecki K.* Herbarz polski z dodatkami przez J. N. Bobrowicza. – Lipsk, 1839–1843. – T. 1–10.

305 *Kossakowski St.* Monografie historyczno-genealogiczne niekturych rodzin polskich. – Warszawa, 1859–1872. – T. I–III.

306 *Gieysztorowa I.* Rodzina staropolska w świetle badań demograficznych. Zarys problematyki // Społeczeństwo staropolskie. – Warszawa, 1979. – T. II. – S. 162.

307 *Vielroze E.* Przyczynek do demografii wsi polskiej w XVIII wieku – S. 122–124.

308 *Gieysztorowa I.* Wstęp do demografii staropolskiej. – S. 207–210, 218–240; *Kumor B.* Przepisy prawne w sprawie chrzystu dzieci w XVI–XVII w. // Przeszłość Demograficzna Polski. – 1976. – T. 9. – S. 53; *Sułowski Z.* O finansowej genezie polskiej rejestracji zgonów // Przeszłość Demograficzna Polski. – 1976. – T. 9. – S. 57–66.

На підставі зазначених джерел Станіслав Боровський встановив частотність укладання шлюбів у Речі Посполитій XVII ст.: 11 на 1000 мешканців. Така цифра є навіть вищою за сьогоднішню, дослідник пов'язував це з короткотривалістю перших шлюбів через часту смерть одного з членів подружжя та укладанням повторних шлюбів[309].

Для зростання чисельності родини важливе значення має тривалість життя особи і час перебування у шлюбі. Більшість дослідників вважає, що середня тривалість життя у XVI–XVII ст. становила 29–32 роки. Проте Егон Вєльрозе обраховує цей показник лише на 27–28 років, і то не тільки для XVI–XVII, а й для XVIII ст.[310]. Ще меншою вважає середню тривалість життя в ранньомодерну добу Цезарій Кукльо: для чоловіків він відводить 26–27 років, а для жінок – на кілька місяців більше[311]. Втім, подеколи люди досягали доволі поважного віку. Так, великий литовський гетьман князь Костянтин Іванович Острозький дожив до 70 (можливо, навіть до 73), а його молодший син князь Василь-Костянтин Острозький – до 82–83 років.

Унаслідок великої смертності обмеженою була і тривалість подружнього життя. Марія Богуцька встановлює її у 8–10, а Анджей Вичанський – у 10–11 років[312]. Деякі дослідники збільшують цей період до 15 років[313]. Проаналізувавши 15 шлюбних зв'язків князівського роду Острозьких, Мажена Лєдке вирахувала, що їх тривалість становила від кількох місяців до 19 років, а в середньому – близько 10 років[314]. Станіслав Боровський обраховує середню тривалість подружнього життя в 15 років, а першого шлюбу – у 12, вважаючи при цьому, що від 25 до 30 % подружніх зв'язків були повторними для одного із членів подружжя[315].

Головною причиною укладання повторних шлюбів у шляхетському середовищі Тадеуш Фуртак вважав бездітність у попередніх подружніх зв'язках та бажання залишити спадкоємця і продовжувача роду. На підставі досить вузької джерельної бази він вираховує показник багатошлюбності чоловіків для XVI ст. – 24,8 %, а для XVII ст. – 26,6 %, пояснюючи більший відсоток повторних шлюбів у XVII ст. вищою смертністю шлюбних партнерів унаслідок воєн та епідемій. При цьому він

309 *Borowski St.* Funkcje prokreacyjne rodziny polskiej. – S. 92.
310 *Vielroze E.* Przyczynek do demografii wsi polskiej w XVIII wieku – S. 133.
311 *Kuklo C.* Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. – S. 248.
312 *Wyczański A.* Rodzina w Europie XVI–XVIII wieku. – S. 17.
313 *Sarcevičiene J.* Kobieta // Kultura Wielkiego Księstwa Litewskiego. Analizy i obrazy. – S. 255.
314 *Liedke M.* Strategie małżeńskie magnaterii w Wielkim Księstwie Litewskim w dobie wczesnonowożytnej. – S. 73. За нашими спостереженнями, жоден із цих шлюбів не тривав 19 років. Найдовшим був шлюб Василя-Костянтина Острозького із Софією Тарновською: укладений 1553 р. він перервався з її смертю у 1570 р., так що тривав не більше 17 років.
315 *Borowski St.* Funkcje prokreacyjne rodziny polskiej. – S. 90–92.

наголошує, що найбільше було двократних шлюбів[316]. За обчисленням Егона Вєльрозе за життя на чоловіка припадало 1,29 шлюбних зв'язків, а на заміжню жінку – 1,16 шлюбів[317]. Жоден із цих показників не приймав Вітольд Куля, вважаючи їх заниженими внаслідок недостатньої інформаційності джерел[318].

За українськими документальними матеріалами можна з певністю твердити, що лише незначна частина чоловіків і жінок мала один шлюб, натомість більшість через смерть шлюбного партнера неодноразово повторно одружувалася, про що свідчать складені нами таблиці багатошлюбності волинських чоловіків і жінок (Див. Додатки, табл. I, II). З них бачимо, що найбільше відомостей збереглося про шлюби, укладені вдруге, зокрема на 345 повторних жіночих шлюбів 291 жінка мала по два шлюби, 50 – по три, 3 – по чотири і 1 – п'ять подружніх зв'язків.

Документально зафіксовано, що тричі брали шлюб князівни Марія Юріївна Гольшанська Дубровицька, Федора Романівна Санґушківна, Катерина Василівна Ружинська, Ганна Василівна Полубенська, Софія Яцьківна Четвертенська, а також Барбара Михайлівна Козинська, Богдана Федорівна Селецька, Огренка Остахнівна Єничівна, Дорота Андріївна Фірлеївна, Федора Михайлівна Боговитинівна Шумбарська, Маруша Федорівна Боговитинівна Козерадська та ін. Чотири рази вступали у шлюбні зв'язки Богдана Василівна Семашківна, Ганна Янівна Монтовтівна Коблинська, князівна Ядвіга Кириківна Ружинська, а князівна Ганна Романівна Друцька Любецька – п'ять разів.

Серед чоловіків чотири рази одружувалися князь Костянтин Костянтинович Вишневецький, а також Томило Юхнович Ворона Боратинський, Роман Іванович Гостський, Дмитро Іванович Долмат Ісайковський, Василь Федорович Дривинський та інші. Тричі укладали шлюб князі Стефан Андрійович Збаразький, Стефан Яцькович Четвертенський, а також Михайло-Миколай Михайлович Боговитин Шумбарський, Федір Войнич Боговитин Козерадський, Ян Федорович Бокій Печихвостський, Ярофій Романович Гостський, Дахно Михнович Гулевич Перекальський, Лаврін Васильович Дривинський, Остафій Михайлович Єло Малинський. Цілком зрозуміло, що ця картина є неповною, це лише частина інформації, яка з різних причин потрапила до актів і завдяки цьому дійшла до нас.

316 *Furtak T.* Kilka zagadnień z demografii historycznej szlachty polskiej. – S. 49–50.
317 *Vielroze E.* Przyczynek do demografii wsi polskiej w XVIII wieku – S. 130.
318 *Kula W.* Stan i potrzeby badań nad demografią historyczną dawnej Polski (do początków XIX wieku). – S. 98.

Повторні шлюби укладали не лише заради народження нащадків, як вважає Тадеуш Фуртак. Одружувалися удовиці й удівці, які мали багато (по п'ятеро і більше) дітей у попередніх шлюбах. Так, Гаврило Васильович Бокій Печихвостський, маючи п'ятьох дітей у першому шлюбі, одружився повторно і в другому шлюбі також мав дітей[319]. Масько Шпаковський, який із князівною Настасею Василівною Велицькою мав вісьмох дітей, після її смерті одружився з Огренкою Остахнівною Єничівною, яка також народила йому сина[320]. Після смерті Маска Шпаковського Огренка Єничівна ще двічі мала шлюбні зв'язки: вдруге вона вийшла заміж за Матвія Ростка і в шлюбі з ним народила двох дочок Ганну і Марушу[321], чи мала вона дітей у третьому шлюбі з Семеном N встановити не вдалось. Яцько Юхнович Ворона Боратинський у першому шлюбі з Світохною Дашківною Єло Малинською мав восьмеро дітей: сімох синів та одну доньку, а в другому – з Тетяною (Добріяною) Василівною Біликовичівною Свищовською ще п'ятьох: трьох синів і двох доньок. Дмитро Іванович Долмат Ісайковський у першому шлюбі з Федорою Матвіївною Єло Букоємською мав двох синів – Яна та Івана, у другому – з князівною Маселкою Яківною Крокотчанкою Єловицькою – сина Миколая, у третьому та четвертому шлюбах ще шістьох дітей: чотирьох синів та двох доньок. Василь Федорович Дривинський, маючи у першому шлюбі з N Григорівною Мощеницькою шістьох дітей, ще тричі внаслідок смерті своїх жінок одружувався і всього у чотирьох шлюбах мав щонайменше 14 дітей. Його син Лаврентій Дривинський у трьох шлюбах мав семеро дітей, з них у першому шлюбі – двох синів, у другому – двох синів і двох дочок, у третьому – дочку. Князівна Федора Романівна Санґушківна у першому шлюбі зі Станіславом Мартиновичем Радзиминським народила сина Яна й доньку Анну, у другому шлюбі з князем Олександром Фрідріховичем Пронським – двох синів Юліуша і Олександра, у третьому – з Андрієм Лєщинським – народила ще п'ятьох дітей: чотирьох синів (Рафала, Яна, Вацлава, Прецлава) та доньку Катерину[322]. Називаємо лише дітей, які досягли дорослого віку, тим часом народжених могло бути ще більше. Аналогічних прикладів можна навести дуже багато. Отже, не можна погодитися з думкою, що причиною багатошлюбності була відсутність дітей у попередніх шлюбах. Очевидно, у феномені багатошлюбності знайшли вияв колективна ментальність та усталені погляди соціуму на самий триб життя, яке за тогочасними уявленнями людина мала проводити в подружжі.

319 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 409–410 зв.
320 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 461–461 зв.
321 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 627 зв.
322 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 19, арк. 339 зв.–340 зв.

1.5.2. Смертність

Останніми роками дослідження демографічної поведінки сучасної родини зосередилося на причинах і наслідках зменшення дітності й історичних тенденціях спаду народжуваності[323]. З-поміж іншого дебатуються й причини малодітності сьогоднішнього подружжя, що посилило інтерес до норм дітності, що превалювали в минулому[324]. Нині однією з найпоширеніших інтерпретацій демографічних процесів є теорія демографічного переходу, що її сформулював свого часу Френк Нотштейн (Frank W. Notestein)[325], а розвинув Адольф Ландрі (Adolphe Landry)[326]. Ця теорія пропонує виокремлювати від трьох до п'яти стадій демографічного переходу від високих рівнів смертності і народжуваності до низьких, коли зниження смертності випереджає падіння народжуваності, забезпечуючи тим самим швидке зростання населення. Це притаманно модернізованим суспільствам, де внаслідок підвищення рівня життя і контролю за хворобами зменшується смертність, однак слідом за цим починає зменшуватися і народжуваність.

За спостереженням А. Ландрі, різним періодам європейської історії відповідають різні «демографічні режими», кожному з яких притаманна власна кореляція між народжуваністю і смертністю. У первісному (primitif) суспільстві шлюбність і народжуваність нічим не обмежувалися, проте через низький рівень життя число тих, хто виживав, не набагато перевищувало кількість померлих. На зміну первісному «демографічному режимові» приходить проміжний, але, попри певну відмінність від попереднього, їх об'єднувала нерегульована і доволі висока шлюбна народжуваність, за якої головним регулятором чисельності населення був рівень смертності. Цілковитою протилежністю цим обом режимам, як вважає А. Ландрі, стало модерне суспільство, характерною рисою якого є різке скорочення народжуваності на основі внутрішньосімейного планування. Перехід від одного демографічного режиму до іншого науковець називає «революцією»[327]. Підсумовуючи спостереження Ландрі, американський дослідник Денніс Ходжсон (Dennis Hodgson) сформулював узагальнений підхід, за яким висока народжуваність є властивою для традиційних суспільств, що

323 *Коул Э. Дж.* Снижение рождаемости в Европе со времен Французской революции до Второй мировой войны // Брачность, рождаемость, семья за три века. – С. 71–131.

324 *Антонов А. И.* Эволюция норм детности и типов демографического поведения // Детность семьи: вчера, сегодня, завтра. – М., 1986 – С. 10-25.

325 *Notestein F. W.* Population – the long view, in food for the world / Ed. Theodore W. Schultz. – Chicago, 1945.

326 *Landry A.* La revolution demographique. – Paris, 1974.

327 *Ibidem.* – P. 46.

характеризуються як «відсталі», а низька відповідає суспільствам модерним – як «передовим» і раціональним[328].

Певні уточнення в цю періодизацію вніс Джон Гаджнал, наголосивши, що, аналізуючи добу до XVIII ст. дослідники приділяли головну увагу регуляторній ролі коливань смертності населення, оскільки виходили з тези про незмінно високий рівень шлюбності і народжуваності в усіх докапіталістичних суспільствах. Натомість, на думку Гаджнала, демографічну динаміку XVII ст. слід пов'язувати не з коливаннями смертності, а з еволюцією шлюбу. Оперуючи великим фактичним матеріалом, дослідник запропонував гіпотезу про формування у західних суспільствах упродовж XVI ст. нової шлюбної моделі з трьома характерними ознаками: по-перше, шлюб став пізнім, чоловіки почали одружуватися в 26–28 років, а жінки – після 24-х; по-друге, шлюб перестав бути всезагальним, багато людей тривалий час залишались неодруженими – до 50–60 % чоловіків та 40–50 % жінок не брали шлюб до 29 років; по-третє, розрив у віці між подружжям істотно зменшився, віднині становлячи близько 3 років. Таким чином, поза шлюбом залишались особи до 25–29 років, тобто чоловіки й жінки найбільш репродуктивного віку, що різко скорочувало тривалість фертильного періоду у жінок, а відтак і шлюбну народжуваність. Щоправда, за спостереженнями дослідника, нова шлюбна модель спочатку поширилась тільки в нижчих стратах суспільства, а серед аристократії і заможного бюргерства зберігала чинність стара, тобто рання, модель шлюбу[329].

Отже, головними компонентами процесу природного відтворення населення будь-якого суспільства всі без винятку дослідники вважають смертність і плідність. Проте, коли йдеться про достатистичні періоди історії, смертність фіксується джерелами настільки фраґментарно й випадково, що її вивчення наражається на подеколи непереборні труднощі[330], а визначити точний рівень смертності майже неможливо. Водночас ця проблема є дуже важливою, адже рівень смертності, його часові зміни та варіації в різних соціальних групах є питаннями, без вирішення яких характеристика демографічного гомеостаза неможлива. Більше того, відсутність бодай приблизних свідчень про рівень смертності унеможливлює дослідження самої демографічної поведінки, оскільки розуміння усталених у певному соціумі поглядів на шлюб,

328 *Hodgson D.* Demography as social science and policy science // Population and Development Review. – 1983. – Vol. 9. – № 1. – P. 8.

329 *Хаджнал Дж.* Европейский тип брачности в ретроспективе // Брачность, рождаемость, семья за три века. – С. 14–70.

330 *Палли Х.* Воспроизводство населения Эстонии в XVII–XIX вв. // Брачность, рождаемость, смертность в Росси и в СССР: Сб. ст. – М., 1977. – С. 214.

дітонародження, родинну структуру і сприйняття смерті буде коректним лише за умови, що нам відомий рівень смертності, характерний для цього соціуму[331]. Сказане цілковито стосується й досліджуваного в нашій праці Волинського реґіону XVI – першої половини XVII ст., де демографічні явища ще не реєструвались, а відтак, встановити точні показники смертності неможливо.Тому нам залишається приєднатися до думки більшості демографів, які вважають, що період XVI–XVII ст. слід тлумачити лише через середній, узагальнений коефіцієнт смертності у 45–50 %, який не міг бути перевищений, бо інакше населення опинилося б під загрозою вимирання[332].

Повертаючись до причин багатошлюбності та багатодітності у ранньомодерних суспільствах, варто ще раз наголосити, що основною підставою для них була висока смертність. Ставлення людей до смерті, тісно пов'язане зі сприйняттям самого життя та головних його цінностей, стало своєрідним індикатором доби[333]. Адже, попри усі глобальні катаклізми, сучасна людина почуває себе значно захищенішою від відчуття невідворотності власної смерті. Натомість у пізньосередньовічний та ранньомодерний часи смерть чатувала її на кожному кроці у вигляді хвороб і пошестей, пожеж та природних катаклізмів, ворожих нападів та соціального насильства. Отже, супроводом життя ставав мотив його скороминущості й постійного очікування смерті. Смерть була настільки поруч, що, хоч як парадоксально це звучить, людина звикала її сприймати не тільки як буденне явище, а й як найпевнішу життєву реальність.

Розуміння невідворотності смерті, яка наздоганяє кожного, добре бачимо і в тестаментах, де нерідко трапляються формули на зразок: «Нє єст ничого на свєтє пєвнєишє ωднои смєрти, которая кождого чоловєка ωминути нє можє»[334]. Смерть сприймали як найбільшу реальність. У заповіті Марії Стрибилівни читаємо: «На сєм свѣтє каждому чоловеку нє єст жадная рєч пєвнєишая яко смєрть»[335]. Відчуття очікуваності смерті кожною людиною ще точніше передає заповіт Яна Бокія Печихвостського: «На свєтє ничого пєвнєишого нє єст над смерть, так иж под каждым часом нє толко хорыи, алє тєж и здоровыи смєрти

331 *Бессмертный Ю. Л.* Актуальные задачи исторической демографии западно-европейского средневековья // Историческая демография докапиталистических обществ Западной Европы: проблемы и исследования. – М., 1988. – С. 22.

332 *Пресса Р.* Народонаселение и его изучение (Демографический анализ). – С. 73.

333 *Гуревич А. Я.* Смерть как проблема исторической антропологии: о новом направлении в зарубежной историографии // Одиссей. Человек в истории: Исследования по социальной истории и истории культуры. – М., 1989. – Вып. I. – С. 114.

334 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 27, арк. 87 зв.–89 зв.

335 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 6, арк. 122–123 зв.

сподиватися мусит»[336]. Про невблаганність смерті, порівнюваної із розбійником, розмірковує у своєму заповіті Мотрона Іваницька: «Кгдыж з воли Божое кождому чоловєку на сес дочестныи мизерныи а правє ωмылныи свѣт так мущизнє, яко и нєвєстє сложоным пєвнєишое рєчи нє єст над смєрт, которая с часом своим на всих приходит хитро, яко тат, в ночи в годину и час, ω котором гсдръ домовыи нє вєдаєт, и духа з нєго выимует»[337]. У заповіті князя Олександра Пронського 1595 р. зауважено, що кожна людина має завжди бути готовою до смерті: «Бачачи, ижъ на сємъ дочасномъ свєтє нємаш ничого пєвнєишого над смєрть, под которую каждыи чоловєк єст поддании, лєч час и година смєрти ωт вєдомости людское закрыта, для чого писмя Божєє кажєт завжды пєрєдъ суд Божии быт готовымъ»[338]. Необхідність вчасного приготування до смерті добре передає передсмертний запис Яна Сокольницького, який, «памєтаючи на час смєртныи, иж жадного члвєка хибити нє можєт» і «боєчися, абы мя смєрть въ яком нєпорядномъ ωдєстю моєм з сєго свєта нє зашла», поспішає «порядком звычаю хрєстиянского» завчасно зробити необхідні розпорядження, «абы шарпанини и никоторы ростыркъ» після його смерті не сталися між його рідними[339].

Певності у завтрашньому дні не було не лише у старших віком людей, які досягли похилого віку. У заповітах бачимо занепокоєність батьків долею своїх дітей та можливістю їхньої передчасної смерті. Так, Ганна N, колишня дружина Ждана Коіленського, заповідаючи 1581 р. маєтки Коілно, Оздютичі, Свойчів, Волю онучкам Єві та Олені, дітям своєї покійної дочки Богдани Жданівни Коіленської і Матвія Михайловича Єло Малинського, зауважує: «А чого, Божє, вховаи, на внуки мои помєнєныє смєрти», і робить розпорядження ще й на випадок їхньої смерті[340]. У батьків не було впевненості й щодо виживання своїх повнолітніх дітей. Наприклад, Федір Урсул Рудецький, даючи дозвіл своєму дорослому сину Адамові на одруження, робить застереження на випадок можливої «смєрти на сына моєго пана Адама»[341].

Скласти бодай наближену статистику тогочасної смертності волинського населення неможливо, оскільки всі повідомлення відповідного змісту мають принагідний характер. Проте навіть ці свідчення

336 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 11, арк. 241–243.
337 *Там само*, ф. 27, оп. 1, спр. 7, арк. 450–452 зв.
338 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 10, арк. 52–55 зв.
339 *Там само*, ф. 27, оп. 1, спр. 10, арк. 290–292.
340 *Там само*, ф. 27, оп. 1, спр. 7, арк. 128 зв.–131.
341 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 65, арк. 432 зв.–434 зв.

переконують, що смертність, особливо дитяча, була дуже високою не лише серед простого люду, а й серед привілейованого стану суспільства, шляхти і навіть маґнатів, які мали власних лікарів, високий рівень життя та й загалом більше можливостей для догляду за немовлятами. Характерну інформацію про смерть своїх рідних і близьких та їхніх дітей знаходимо в хроніці Йоахима Єрлича. Сам Єрлич мав дев'ятеро дітей: дочку від першого шлюбу і вісім дітей – від другого, з яких четверо померли: троє синів (Костянтин, Олізар і Григорій) у дитячому віці, а дочка Ганна – у 22 роки. У Єрличового брата Івана, одруженого з Христиною Шашкевичівною, було четверо дітей, з котрих двоє синів померли 1643 р. у малому віці невдовзі після смерті батька від нещасного випадку, а третій син Самуель – одночасно з матір'ю під час пошесті 1651 р. У другого Єрличового брата Михайла, одруженого з Олександрою Дубиською, були сини й дочки, кілька з яких померли; вимерло також «все потомство» його сестри Тетяни. Оповідаючи про іншу гілку своїх кревних – рід Бутовичів, Єрлич пригадує 12 дитячих смертей, що сталися в сімох родинах. Проте, оскільки родинні записи загинули і Й. Єрлич відновлював події по пам'яті, його відомості не можуть претендувати на вичерпну точність. Багато чого він уже не пам'ятав, а про долю далеких родичів взагалі не знав. Так, щодо дітей Мартина Бутовича та Олени Гордіївни Микулинської він зазначає, що з чотирьох їхніх синів померли двоє, а про дочок, не пам'ятаючи їхнього числа, записав: «декілька дочок» померло[342].

Діти помирали не тільки від хвороб, вони могли гинути й під час шляхетських наїздів. Так, молодший син Єрлича, Григорій, захворів і незабаром «za przyczyną bezbożnego człowieka umarł, będąc przestraszony jako małe dziecię» під час нападу одного з сусідів на їхній маєток[343]. Унаслідок аналогічних подій загинуло також кілька дітей його брата Михайла[344].

Високою була смертність і в князівському середовищі. Так, в одній з найбагатших волинських князівських родин Олександра Острозького та Анни Костчанки, з вісьмох дітей померло п'ятеро: троє синів у дитячому віці, а двоє по досягненні повноліття. У березні 1604 р. під час передання в посесію маєтків П'ятигорщина і Костюшковщина, Анна ще згадується разом з усіма своїми синами: Олександром, Костянтином, Яном, Криштофом і Василем, тож вони були живі. Однак уже 1605 р.

342 *Jerlicz J.* Latopisiec albo kroniczka. – Warszawa, 1853. – T. I. – S. 42–92, 135.
343 *Ibidem.* – S. 61; *Тесленко І.* Родинний клан Єрличів // Соціум: Альманах соціальної історії. – К., 2004. – Вип. 4. – С. 161.
344 *Jerlicz J.* Latopisiec albo kroniczka. – T. I. – S. 86.

8. Князь
Олександр Васильович Острозький

9. Анна Костчанка, дружина князя
Олександра Васильовича Острозького

Ян Ощовський, що вів справу з Анною та її синами за прийняття ними до Полонного його підданих-утікачів, у зв'язку зі смертю одного з позваних, князя Василя, змушений був переписати свій позов, тож, імовірно, Василь помер між березнем 1604 р. і 1605 р. У 1606 р. Іван Чаплич Шпановський, позиваючись до Анни та її синів, називає лише трьох: Олександра, Яна і Костянтина, не згадуючи Криштофа, який, вірогідно, помер між 1605–1606 роками.[345] У вироку Люблінського трибуналу 1608 р. в справі претензій Семашків щодо сплати Острозькими 14 тисяч флоренів за лабунські маєтки, названо, крім матері і трьох дочок, тільки двох синів Анни, Адама-Костянтина і Януша-Павла. На підставі цього документа Адам Бонецький датував смерть князя Олександра 1607 роком.[346] Тож протягом 1603–1607 рр. Анна Костчанка поховала свого чоловіка, 33-річного князя Олександра Острозького, причина смерті якого так і лишилась нез'ясованою, та трьох синів. Ще двоє си-

345 *ЦДІАК* України, ф. 26, оп. 1, спр. 14, арк. 655–656, 659 зв.–667 зв.
346 *Boniecki A.* Poczet rodów w Wielkiem księstwie Litewskiem w XV–XVI wieku. – Warszawa, 1883. – S. 237.

нів померли за загадкових обставин – 10 квітня 1618 р. Адам-Костянтин, а рік потому, 6 серпня 1619 р., – Януш-Павло[347].

За генеалогічними дослідженнями відомо, що у князя Олександра Заславського та Євфрузини Янушівни Острозької було восьмеро дітей, але насправді княгиня народжувала частіше. 27 січня 1616 р. Олександр Заславський повідомляє свого брата про народження сина «dnia dzisiejszego przede dniem oznaymuję W. M. ze mi P. Bog dał syna z łaski swojej swiętheу»[348]. Ім'я хлопчика невідоме, очевидно, він незабаром помер. Рівно через рік, у листах від 10 та 13 січня 1617 р. до батька, сестри, брата й інших родичів, князь Олександр знову повідомляє про велику радість – народження сина Яна-Василя, а вже через п'ять тижнів, 17 лютого, – про смерть немовляти. Через рік він знову пише про смерть щойно народженої дочки, якій не встигли навіть дати імені, бо вона померла через кілька годин після народження[349]. Майже одночасно з новонародженим сином у 1617 р. помирає його сестринець Станіслав, а незадовго перед тим – шваґер, чоловік його сестри Єлизавети Ян Щасний Гербурт. У січні 1618 р. подружжя отримує листи про смерть Елеонори, сестри Євфрузини, та про смерть сестри самого князя Олександра – Єлизавети, у травні – про смерть брата Євфрузини півторарічного Яна-Володимира – наймолодшого сина її батька, князя Януша Острозького, народженого у третьому шлюбі з Теофілою Тарлувною, та майже одночасно від Анни Острозької про смерть її сина Адама-Костянтина[350]. Отже, впродовж дуже короткого періоду (півтора року) у подружжя Олександра Заславського і Євфрузини Острозької померло восьмеро найближчих родичів. Не випадково в листі до княгині Анни Острозької (Костчанки) Олександр Заславський з жалем констатував: «Do jakiey małosci osob w Domu przyszło», маючи на увазі князівський рід Острозьких-Заславських[351].

У січні 1618 р. в одному з листів князь Заславський згадує про нещастя, що сталося з його лікарями: один помер сам, а в іншого, Домініка, вимерла вся родина – спершу двоє дітей, а через кілька тижнів, народивши мертву дитину, померла і його дружина[352].

У релігійному аспекті народження дитини становило визначальну подію. Прокреацію вважали однією з головних цілей шлюбу, тому

347 Острозький літописець // *Бевзо О. А.* Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження. – Вид. 2. – К., 1971. – С. 134; *Jerlicz J.* Latopisiec albo kroniczka. – T. I. – S. 33.

348 *Biblioteka* Jagellońska. Dział Rękopisów. – Sygn. 3756, № 193.

349 *Arch.* Sang. – Sygn. 75. – T. I. – S. 121, 123, 144, 145, 161; *Biblioteka* Jagellońska. Dział rękopisów. – Sygn. 3756, № 193.

350 *Arch.* Sang. – Sygn. 75. – T. I. – S. 397–398.

351 *Ibidem.* – S. 483.

352 *Ibidem.* – S. 413.

саме в плідності вбачали знак Божого благословіння. Флорентійський собор 1438–1445 рр. у декреті для вірмен, затвердженому в 1439 р., серед потрійного блага, що дається у шлюбі, на перше місце поставив «народження і виховання потомства для Божого шанування». І, навпаки, підтримування шлюбних стосунків, що не сприяли прокреації, вважалося аморальним[353]. Оскільки медичні знання були низькими, залишалася лише віра в те, що народження дитини безпосередньо залежить від Бога: Бог посилав дітей кому хотів і в такій кількості, як хотів[354]. Дитину вважали Божим даром, і такий погляд був поширений як у свідомості окремих людей, так і в суспільній свідомості загалом. Незрівнянним даром називає невідомий автор дитину королеви Ядвіги, яка тільки ще повинна була народитися[355]. Проте Бог міг і забрати подароване ним, що належало сприймати зі смиренням. Саме так коментує князь Олександр Заславський як народження, так і смерть своїх дітей. Радісно сповіщаючи 13 січня 1617 р. своїх рідних про народження сина, він пише: «Pan Bog gościa nowego w dom mi dać raczył» або «Pan Bog ...synem mie obdarzył». Місяць потому, 17 лютого, переживаючи смерть сина-немовляти, він пише батькові, зі смиренням приймаючи Божу волю: «Niech będzie za wszystko wielkie imię Jego pochwalone, ktori swojo wziął własnego, co pozyczanym nam dał był obyczajęm, Ten wziął, w ktorego mocnych jesteśmy rękach»[356].

У листах князя О. Заславського до рідних і близьких постійно йдеться про хвороби його дітей, дружини і власне нездужання. Так, 20 січня 1617 р. він сповіщає, що у нього хворіють діти; у квітні посилає коней за лікарем Малхером із проханням, щоб той хутчіш приїхав, бо у нього «dzieciątko iedno chore» – у дочки Зузанни, якій немає ще й п'яти років, сталася «gorączka»[357]. У жовтні цього самого року, у зв'язку із занедуженням одразу кількох дітей, а особливо доньки Зусеньки (Зузанни) та власним поганим самопочуттям князь просить доктора Домініка, «abyś w.m. tu na dzień choc jeden przijachał do mnie, abyś w.m. i mnie ratował i radę też dał o zdrowiu coreczki mej», котра «mało nie trzy liata już choreie»[358]. У січні 1618 р. княгиня Євфрузина в листі до батька Януша Острозького, висловлюючи жаль з приводу смерті своєї сестри, водночас повідомляє, що ледь не втратила чоловіка, який так перехворів, «acz i dotąd iescze się lekarstwy bawi». Разом із батьком знову хво-

353 *Kuklo C.* Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. – S. 305.
354 *Flandrin J.-L.* Historia rodziny. – S. 216.
355 *Besala J.* Małżeństwa królewskie. Jagiellonowie. – S. 20.
356 *Arch.* Sang. – Sygn. 75. – T. I. – S. 121–122.
357 *Ibidem.* – S. 156, 208.
358 *Ibidem.* – S. 314, 316–318, 324, 326.

ріла й дочка Зузанна, а тільки-но вона почала одужувати, як захворіли сини: «dziatek dwoie Dominik i Karol rozniemogło mi się»[359].

Оскільки встановити коефіцієнт смертності досліджуваного періоду за документами не видається можливим, спробуймо показати масштаби смертності на підставі кореляції між попереднім і наступним за ним явищем. За такого підходу перший шлюб є явищем наступним стосовно народження, повторний шлюб – наслідком розпаду першого шлюбу, народження першої дитини – явищем наступним щодо одруження, народження другої дитини – явищем наступним стосовно народження першої дитини і т. ін. Тож розглянемо смертність як явище наступне щодо народження. Для розуміння масштабів дитячої смертності наведімо записи шляхтича Станіслава Дуніна Шпота, який вів родинну хроніку, фіксуючи народження, хрестини та смерть своїх дітей. Попри те, що йдеться про трохи пізніший час, кінець XVII – початок XVIII ст., та інший регіон України, гадаємо, що масштаби дитячої смертності та стереотип демографічної поведінки, який простежується за цими записами, були аналогічними і на Волині.

16 травня 1675 р. автор записів узяв шлюб з Геленою Семашківною Одинцовою. Через рік і дев'ять місяців, 15 лютого 1677 р., дружина народила першого сина, який помер чотири місяці потому, 15 червня 1678 р. Далі народження і смерть дітей відбувалися з такими інтервалами: 26 серпня 1679 р. народилася дочка, 18 листопада 1680 р. – дочка (померла через півроку), 5 лютого 1682 р. – син (помер 1683 р.), 26 листопада 1683 р. – син, 28 листопада 1684 р. – син (помер), 16 червня 1686 р. – дочка, 16 листопада 1687 р. – син (помер у березні 1691 р.), 2 січня 1690 р. – син (помер через кілька годин після народження), 4 березня 1691 р. – дочка (померла через три дні після народження), 23 серпня 1692 р. – син, 23 листопада 1693 р. – син, 23 лютого 1695 р. – дочка (померла 1696 р.), 23 листопада 1696 р. – син (помер 1698 р.)[360]. Таким чином, з 1677 по 1696 р., тобто протягом 19 років, Гелена Семашківна народила 14 дітей, дев'ятеро з яких померли (троє зразу після народження, а інші – на 1–6-му році життя) у дитячому віці: четверо не дожили навіть до першого року життя, а п'ятеро – до 7 років. Тож дитяча смертність у цій родині становила 65 %.

Дочка Станіслава Дуніна Шпота – Анна, видана заміж за Казимира Глуховського, за 22 роки подружнього життя народила 11 дітей, з яких

359 *Ibidem.* – S. 398.
360 *ЛНБ* ім. В. Стефаника. Від. рукописів, ф. 91, спр. 24/II–4, арк. 138–142 зв.

померло двоє[361]. Через три місяці після народження останнього сина у 40-річному віці померла і сама Анна Дуніна.

Аналіз метричних книг парафії Святого Хреста м. Познані за 1597-1611 рр., проведений Станіславом Вашаком, засвідчив, що смертність немовлят становила 30 % до загалу народжених. Проте, на думку вченого, цей відсоток є заниженим, оскільки смертність дітей до п'яти років в середньому становила 37,6 %[362]. Це питання з'ясовувала також Ірена Гейшторова. Її висновки стосуються трохи пізнішого часу, але для порівняння варто їх навести. За її дослідженнями, у Польщі XVII–XVIII ст. смертність немовлят протягом першого року життя подеколи перевищувала 35 %, а дітей до 5 років – понад 55 %[363]. Висновки антропологів і демографів, що стосуються польських земель, збігаються з порівняльними матеріалами на теренах Німеччини, Франції та Англії, де в різні періоди цих же століть дитяча смертність коливалась від 30 до 50 %, а у Франції та Англії смертність дітей до сьомого року життя становила від 50 до 60 %.[364]

На підставі зібраної за метричними книгами статистики Станіслав Боровський констатував, що із загального числа народжених на першому році життя помирало понад 25 %, а протягом перших десяти років – понад 50 % дітей[365]. Дослідник пов'язував причини смертності із соціальним становищем родини, припускаючи: що вищим був соціальний статус та більшими статки родини, то скоріше зав'язувались подружні зв'язки, а родина мала більші можливості для опору хворобам, які загрожували життю немовлят та старших дітей[366]. Анджей Вичанський, загалом погоджуючись із цією думкою, разом з тим зауважував, що подеколи приклади челядницьких родин, підсусідків та коморників, тобто найнижчих за матеріальним станом груп населення, суперечать думці, ніби соціальне становище родини впливало на смертність дітей[367].

Про високу смертність взагалі, а особливо немовлят, свідчать і західноєвропейські матеріали. За підрахунками Вичанського, протягом першого року життя тут помирало 20–30 % немовлят, причому від-

361 *Там само.*
362 *Waszak St.* Dzietność rodziny mieszczańskiej i ruch naturalny ludności miasta Poznania w końcu XVI i w XVII wieku. – S. 377–380.
363 *Gieysztorowa I.* Wstęp do demografii staropolskiej. – S. 257; *Ejusdem.* Rodzina staropolska w badaniach demograficznych. – S. 172–173.
364 *Armengaud A.* La Famille et l'Enfant en France et en Angleterre du XVIe au XVIIIe siècle. Aspects Démographiques. – Paris, 1975. – P. 105, 145; *Stone L.* The Family, Sex, Marriage in England 1500–1800. – London, 1977. – P. 253; *Delimata M.* Dziecko w Polsce średniowiecznej. – Poznań, 2004. – S. 52.
365 *Borowski St.* Funkcje prokreacyjne rodziny polskiej. – S. 96.
366 *Ibidem.*
367 *Wyczański A.* Rodzina w Europie w XVI–XVIII wieku – S. 37.

соткове коливання становило від кільканадцяти до понад тридцяти. Приймаючи за середнє число 25 %, дослідники вважають, що на перший місяць припадало 10–12 % смертей: 6–7 % на перший тиждень, а близько 3 % – на самий день народження. Мірою зростання дитини смертність меншала, але це ще не забезпечувало шансів на виживання. Упродовж дитинства і юності (від першого року життя до 15 років) помирало ще близько 25 % дітей. Ця ситуація означає, що дорослого віку, коли людина розпочинала самостійне життя і могла сама народжувати дітей, тобто вступала у репродукційний період, досягало менше 50 % народжених.

Бельгійські матеріали засвідчують, що серед немовлят у перші місяці переважали смерті хлопчиків, а протягом наступних 10 років – дівчаток[368]. За підрахунками французьких демографів показник дитячої смертності сягав 200–300, а часом навіть перевищував 300 осіб на тисячу новонароджених[369]. Що цей показник був пересічним видно з досліджень естонського демографа Хелдура Паллі, за спостереженнями якого в звичайні роки смертність коливалась у межах 30–35 %, а в роки епідемій та голоду могла сягати 500 %. Траплялися роки, коли через надзвичайно високу смертність приріст населення взагалі ставав від'ємним[370]. Так, під час епідемії чуми 1710–1711 рр. у деяких парафіях Естонії вимерло від половини до двох третин населення. Якщо наприкінці XVII ст. людність країни становила 400 тис., то на початку XVIII ст. вона зменшилась до 150–170 тис.[371] Французькі науковці, дотримуючись думки про залежність дитячої смертності від матеріального становища родини, вважають, що бідність її підвищувала. За їхніми даними, у деяких парафіях смертність у вищих верствах становила 193 немовляти на тисячу народжень, у середніх – 226, а в нижчих – 258[372].

Порівнюючи дані праісторичної епохи, середньовіччя та ранньомодерної доби, Малгожата Делімата дійшла висновку, що впродовж тривалого часу демографічні процеси не зазнавали різких змін і коливань, що стосується і дитячої смертності. Її причинами були передусім погані санітарні умови та низький рівень медичних знань, що, спричинювало смерть матерів і новонароджених уже під час пологів. Ситуація, яка для сучасної медицини не становить проблем: передчасні пологи, неправильне положення плоду, необхідність кесаревого розтину, післяпологова гарячка жінок були вироком для матері й дитини. Це

368 *Ibidem.* – S. 24.
369 *Flandrin J.-L.* Historia rodziny. – S. 237.
370 *Палли Х.* Воспроизводство населения Эстонии в XVII–XIX вв. – С. 218.
371 *Там же.* – С. 217.
372 *Flandrin J.-L.* Historia rodziny. – S. 74.

торкалося не лише нижчих станів суспільства, а й панівної верстви[373]. За приклад можна навести долю королеви Ядвіги, яка померла від післяпологової гарячки, а її дочка Елжбета-Боніфація – внаслідок передчасних пологів[374].

Тож невипадково сучасники писали: коли надходить пора народження дитини, жінка повинна приготуватися до смерті, бо коли вона народжує дитя, її власне життя піддається великій небезпеці[375]. Справді, жінки, особливо молоді, боялися пологів. Очевидно, під час пологів або незабаром після них померла зовсім молода князівна Маруша Дмитрівна Козечанка, яка, бувши вагітною, писала у тестаменті: «Под тымъ часомъ под звязком брємєни моєго, в котором панъ Богъ всємогучии вѣ яко з милосєрдья своєго свєтого мєнє з нєго розъвєзати и волною учинити будєть рачил»[376]. Її сподівання на щасливий хід пологів не справдилися. Ще 7 січня 1592 р. вона особисто внесла до актових книг дарчий запис своєму чоловікові Адаму Боговитинові Козерадському[377], а 8 жовтня сюди ж було вписано тестамент небіжчиці[378]. На високу жіночу смертність впливало й те, що, по-перше, пологи відбувалися в надто молодому, часто 15–16-річному віці, коли дівочий організм ще не готовий до виношення плоду. По-друге, як переконують родовідні структури, самі пологи відбувались дуже часто, майже щороку, що виснажувало і ослаблювало жіночий організм.

Серед причин дитячої смертності іноді фіґурувало дітовбивство, до якого вдавалися дівчата й жінки, які не хотіли або не могли з різних причин виховувати дитину[379]. Як свідчить дослідження Володимира Маслійчука, це явище спостерігалося і в Україні[380]. Щоправда, у матеріалах досліджуваного періоду нам трапився лише один такий випадок. 11 травня 1619 р. луцький ґродський уряд засудив до скарання «на горло Катєрины нєвєсты» за «утопєнє дитяти своєго живоурожоного в ровє замковом»[381]. Однак тут, як і в інших реґіонах Європи, найчастіше причиною смерті дітей були хвороби, з якими тогочасна медицина не вміла боротися. Зокрема, в перші місяці життя дітей уражали

373 *Delimata M.* Dziecko w Polsce średniowiecznej. – S. 53.
374 *Besala J.* Małżeństwa królewskie. Jagiellonowie. – S. 20–21.
375 *Poradnik* Józefa Legowicza o pożyciu małżeńskim z XVII wieku // Acta Universitatis Wratislaviensis 2054 // Wyd. B. Rok. «Prace Pedagogiczne». – 1998. – № 126, – S. 75–131. Цит. за: *Kuklo C.* Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. – S. 310.
376 *ЦДІАК* України, ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 282 зв.
377 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 305 зв.–306 зв.
378 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 282–286 зв.
379 *Delimata M.* Dziecko w Polsce średniowiecznej. – S. 53.
380 *Маслійчук В.* Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. – Харків, 2008.
381 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 111, арк. 334 зв.–336.

інфекційні захворювання, а також неврологічні хвороби – епілепсія, пупкова кила (грижа) тощо. Немовля, організм якого ще не мав опірності, часто захворювало на сухоти. Небезпечними для дітей були і рахіт, і параліч кінцівок, до яких призводило неправильне харчування та недостатність вітаміну Д. Траплялося, що немовлята помирали через кілька днів по народженню або між 2 і 4 місяцями життя з причин, етіологію яких джерела не зазначають[382].

Щодо дорослого населення, то воно помирало не лише від хвороб. У досліджуваному регіоні значне число смертей було пов'язане з татарськими нападами та внутрішніми збройними конфліктами, які траплялися не лише між сусідами, а й між близькими родичами і часто закінчувалися «забойством». Так, у 1572 р. Яким Линевський подав скаргу на земського луцького підписка Богуша, який застрелив його служебника Фронца Гавловського на весіллі[383]. 22 червня 1577 р. Мартин і Богдан Вигури позивали Януша Угриновського за вбивство їхнього брата Кирила[384]. Через 21 рік, у 1598 р., Марко Вигура скаржився на Василя Мишку Холоневського «о забитє брата», Микити Вигури, в містечку Стояновську[385]. Тож протягом життя Марка Вигури двоє його рідних братів померли внаслідок шляхетського конфлікту. В 1577 р. Яцько Білостоцький позивався з Іваном Білостоцьким «о голову» свого брата Григорія[386] (звернімо увагу – за вбивство позивається близький родич). 11 січня 1577 р. князь Михайло Федорович Ружинський повідомляв у передсмертному тестаменті, що був «бєзвиннє *ωт* Михаила Воинича Боговитиновича власт*н*ыми руками єго зранєны*м* ...ωкрутнє а шкодливє нємилосєрднє», від чого він і помер (у цьому випадку смерть заподіяв свояк свояку)[387]. В 1578 р. Семен і Павло Козинські позивали до суду Войну Линевського у справі про вбивство сина Семена Козинського – Григорія[388]. 21 червня 1588 р. Іван Матвійович Білостоцький скаржився на Януша Прокоповича Угриновського, чий маєток Угринів прилягав до с. Городища, яке частково належало Білостоцьким, що той протягом багатьох років «вєликиє кривды ... всим сабром городиским чинєвал». Пізніше Януш, як вва-

382 *Delimata M.* Dziecko w Polsce średniowiecznej. – S. 114.
383 *ЦДІАК* України, ф. 28, оп. 1, спр. 6, арк. 364–364 зв.
384 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 324.
385 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 12, арк. 176–176 зв.
386 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 471 зв.; спр. 18, арк. 3 зв.
387 *Михайло Войнич Боговитин Козерадський* був рідним братом Федора Войнича Боговитина Козерадського, чоловіка стриєчної сестри кн. Михайла Федоровича Ружинського, князівни Марфи (Марії) Василівни Ружинської. Див.: *Ворончук І.* Родоводи волинської шляхти XVI – першої половини XVII ст. – С. 189, 282.
388 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 530.

жали Білостоцькі, уникаючи відповідальності за ці шкоди, «сповиноватился з домом нашим учтивым и старожитным Бєлостоцким, єсми за прєзрєньєм Божим албо за фортєлєм своим ωтдал сєстру свою рожоную за брата моєго, нєбожчика пна Ждана Ивановича Бєлостоцкого, потом єє нєвєдомє и в нєбытности нєбожчиковскои з нємалою маєтностю жону ωт мужа з ымєнья и двора Городища взял. И по малом часє за росказаньєм пна Угриновского пан Давыд Яковицкии, пєрєєхавши нєбожчику пану Ждану Бєлостоцкому дорогу на власном кгрунтє Городиском, с полгаковъ нєбожчика пострєливши, с того свєта згладил»[389]. Білостоцькі не пробачили смерті свого родича, і через п'ять років, 4 жовтня 1593 р., вже опікуни дітей небіжчика Януша Угриновського Семен Гулевич Дрозденський та князь Григорій Друцький Любецький позивали Івана Білостоцького в справі «ω забитє и замордованє нєбожчика Януша Угриновского на дорозє добровольнои, которое ... стало ωт пна Ивана Бєлостоцкого, слуг и помочников єго»[390]. У 1607 р. Галшка Богушовичівна та князь Петро Воронецький позивали луцького підкоморія Яна Харлинського, чиї слуги забили на смерть Галшчиного чоловіка і брата Петра, князя Станіслава Воронецького, разом з його «повинним» Криштофом Бобовським. Розглянувши справу, суд «волным учинил» слугу Харлинського, Яна Смоленського, оскільки обвинувачуваний довів, що «забоиство» сталося не з його провини, а «при звадє», тобто внаслідок самооборони під час нападу самого князя Воронецького[391]. У 1612 р. Лаврін Князький позивав подружжя князя Юрія Вишневецького і Федору Іванівну Чапличівну Шпановську за вбивство їхніми стрілецькими підданими його рідного брата Стефана Князького[392]. Про подібні випадки розповідає у своїй хроніці також Йоахим Єрлич[393].

Подеколи шляхетські конфлікти переростали у справжні локальні війни між кланами, на боці кожного з яких виступали близькі родичі, свояки, слуги та піддані. Траплялося, що такі зіткнення закінчувались значними людськими втратами. Так, 1622 р. під час нападу мінського воєводича Яна-Казимира Паца на маєток Марка Гулевича Окно (Волю Кукольску) із 12 постраждалих дворових слуг та челяді було забито на смерть трьох шляхтичів (Яна Заливаку, Андрія Гуляльницького та Павла Нетельского) [394]. 11 червня 1599 р. сталася збройна сутичка між кла-

389 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 61, арк. 245–245 зв.
390 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 125–126.
391 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 16, арк. 387.
392 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 20, арк. 464–466 зв.
393 *Jerlicz J.* Latopisiec albo kroniczka. – T. I. – S. 60–61, 82.
394 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 130, арк. 549-563 зв.; *АЮЗР.* – К., 1876. – Ч. VI, т. I. – С. 427–437.

нами Гулевичів і Семашків, внаслідок якої серед прибічників Гулевичів загинуло 26 осіб, зокрема й Михайло Романович Гулевич, Дем'ян Гулевич та його син Олександр, їхній слуга Томаш Грабовський, хорунжич Іван Гулевич, Кіндрат Хорошко Княгининський, очевидно, брати Тимофій і Михайло Боровські, Григорій, Дмитро і Сергій Самсацькі та ін. З боку Семашків у цьому кровопролитному конфлікті втратили життя Андрій Сосновський та ще семеро свояків і слуг Семашків, а п'ятеро були поранені. Тяжко поранений був також Марціян Олександрович Семашко, який через декілька днів помер. Таким чином, з'ясування стосунків між обома (до речі, посвояченими)[395] родами забрало життя 35 осіб, ще п'ятеро були поранені і скалічені[396].

1.5.3. Плідність і дітність

Важливим показником родинної структури є діти, однак у досліджуваному нами реґіоні прямі дані про їх чисельність, на жаль, розрізнені й неповні. Як приклад можна згадати генеалогічні дослідження Івана Новицького та Юзефа Вольфа, які виявили в князівських родинах Василя і Федора Михайловичів та Григорія Івановича Ружинських всього сімох нащадків, проте наше звернення до документів дало змогу з'ясувати, що дітей було більше на десять осіб, хоча й це число не можна вважати остаточним, бо є згадки ще про кількох осіб, чиї філіаційні зв'язки безпосередньо не простежуються[397]. Упродовж останніх років новими відомостями доповнено також родоводи князів Буремльських, Сокольських, Воронецьких, Четвертенських, Чорторийських та ін.[398]

Теоретично дітність означає пересічне число дітей, яких могла народити жінка впродовж фертильного періоду, тобто між 15 і 45–50-ма роками життя.

Як уже зазначалося, подружня плідність значною мірою залежала від віку жінки на момент укладання шлюбу і поступово зменшувалася з її старінням. Найвищого показника коефіцієнт плідності досягає між 20–29 роками життя жінки, потім відносно рівно, але поступово зменшується аж до різкого падіння[399].

---

395 Син луцького войського Василя Гулевича, Андрій Гулевич, був одружений із сестрою Марціяна Олександровича Семашка Раїною. Див.: *Ворончук І.* Родоводи волинської шляхти XVI – першої половини XVII ст. – С. 212, 288.

396 *ЦДІАК* України, ф. 26, оп. 1, спр. 13, арк. 808–810 зв., 810 зв.–812.

397 *Новицкий И. П.* Князья Ружинские // Киев. старина, 1882. – № 2. – С. 58–84; *Wolff J.* Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. – S. 414–421.

398 *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. – С. 304–369.

399 *Kuklo C.* Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. – S. 336.

10. Породілля з повитухами

Складена нами на підставі реконструкції шляхетських родинних структур[400] таблиця дітності повною мірою не відтворює загальної картини, оскільки наведені тут дані відображають не так реальне число нащадків, як здебільшого певну картину на якийсь конкретний момент активності осіб, що досягли дорослого віку (див. Додатки, табл. III). Зокрема, залишається невідомим, скільки всього народжено дітей протягом подружнього життя, число померлих немовлят, скільки зосталося живими після моменту фіксації їх джерелом тощо. Вивести точні показники з урахуванням усіх згаданих параметрів неможливо за браком джерел. Тому своє завдання ми вбачаємо в тому, щоб показати радше загальні тенденції народжуваності, зумовлені стереотипами демографічної поведінки, тогочасними уявленнями про число дітей в родині, усталеними нормами дітонародження і т. ін. На Волині, як і деінде, репродукційна функція родини в XVI–XVII ст. була детермінована лише природньо[401], себто відповідала режимові природної плідності – без втручання в репродуктивний процес, запобігання чи переривання вагітності або інших свідомих дій щодо контролювання плідності. Отже, число дітей залежало лише від фізіологічної здатності членів подружжя.

Це не означає, що людям були невідомі контрацептивні засоби: теоретично жінка могла уникнути і запліднення, і народження. Проте тривалий час науковці вважали, що характерною ознакою домодерних суспільств була нелімітована плідність[402]. Останнім часом цю тезу витісняє думка, що контрацептивні засоби були в ужитку й тоді[403], проте український документальний матеріал досліджуваного періоду не підтверджує їхнього застосування. Можливо, не останню роль у цьому

400 *Ворончук І.* Родоводи волинської шляхти XVI – першої половини XVII ст. – С. 179–307.

401 *Borowski St.* Funkcje prokreacyjne rodziny polskiej. – S. 84–85; *Flandrin J.-L.* Historia rodziny. – S. 210.

402 *Borowski St.* Funkcje prokreacyjne rodziny polskiej. – S. 87; *Gieysztorowa I.* Wstęp do demografii staropolskiej. – S. 260.

403 *Kuklo C.* Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. – S. 342.

відігравало релігійне виховання, адже церква вважала протизаплідні заходи гріхом. В українському суспільстві малодітні та бездітні родини трапляються вкрай рідко, отже, можна зробити висновок, що прокреаційні функції відповідали природному режимові, себто плану регулювання народжуваності та індивідуального вибору ще не було. Навпаки, мати багато дітей вважалося престижним, появу кожної дитини сприймали як знак Божої прихильності до подружжя, – «гостя», посланого Богом. Саме так, повідомляючи рідних і близьких про народження сина, пише князь Олександр Заславський: «Pan Bog gościa nowego w Dom mi dać raczył szczęsliwie rozwiązawszy żone synaczkiem»[404]. Так само князівна Ганна Богданівна Любецька сповіщає, що «пан Бог рачил дати» їй дітей[405]. Поза тим, дітей розглядали як пам'ять, залишену батьками по собі на землі: «дѣтки, с которых потомъ по животѣ моемъ памѣтка намъ будѣт»[406]. Подібну думку знаходимо в одному з рукописних збірників XVII ст.: навіть смертельна загроза не повинна лякати того, хто живе у шлюбі, «bo w pozostałym potomstwie przecię życ będzie»[407].

Цілком очевидно, що бажанішими були діти чоловічої статі, яких розглядали не лише як спадкоємців землеволодіння, а й як продовжувачів роду та «слави» предків. Князь Олександр Заславський, маючи вже на той час трьох синів, пише про новонародженого сина як про майбутню надію та опору: «Pan Bog ... synem mie obdarzył a przy tym nadzieią podpory na przyszłe lata»[408]; те саме він говорить з приводу смерті сина Януша Острозького, малолітнього Яна-Володимира, називаючи його «оздобою Дому, підпорою і надією повиноватих» («rodzicow pociecha, Domu przyszła ozdoba, powinnych podpora, nadzieia»)[409]; у таких же висловах («nadzieja, podpora i uciecha Domow naszych») він співчуває своїй сестрі Софії та її чоловікові Яну Остророгу з приводу смерті їхнього сина – Станіслава[410].

Усе це не означає, що люди не раділи народженню дочок. Так, Ян Якубович Монтовт Коблинський, чекаючи народження своєї першої дитини, пообіцяв дружині Олені Мацьківні, «ижъ єстли бы ку подобєнству моєму дѣтя мнѣ такъ сына, або дѣвку уродила, тогды дѣтя мєло быти ѡт мєнє ѡбдаровано иж инъшии дѣти». Отже, він обіцяє

404 *Arch.* Sang. – Sygn. 75. – T. I. – S. 121.
405 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 6, арк. 156–156 зв.
406 *Там само.*
407 *ЛНБ* ім. В. Стефаника – Від. рукописів, ф. 91, спр. 24/II–4, арк. 43 зв.
408 *Arch.* Sang. – Sygn. 75. – T. I. – S. 122.
409 *Ibidem.* – S. 397.
410 *Ibidem.* – S. 126, 145

11. По народженні дитини

обдарувати свою першу дитину незалежно від її статі, важливішим для нього є подібність майбутньої дитини до нього самого. І справді, коли його дружина в 1547 р. «сплодила и на свєт уродила мнѣ дѣтє милоє дєвку панъну Ганъну ... , а иж тая дєвка моя ... ся уродила во всих подобєнствах яко в лицє моє, так и знаками, которыє тєжъ на тєлє моємъ на мнѣ єсть, и у мєнє ся притрахвила, а я то жонє своєи ωбєцовал, ижъ єстли бы ку подобєнъству моєму дѣтя мнѣ уродила, ижъ то дѣтя мєло быт ωбдаровано ωт мєнє надъ инъшиє дѣти», він щедро обдарував свою дочку, записавши їй свої маєтки Млинів з присілками Оздів, Пекалів, Беневщина та половину Аршичина[411].

Для з'ясування демографічного менталітету, притаманного тогочасному шляхетському середовищу, наведений вище документ є дуже показовим: ще тільки чекаючи на першу дитину, Ян Монтовт говорить як про цілком очевидну річ про інших дітей («дочку нашу пєрвую в народє моємъ», которое «дѣтя мєло быти ωт мєнє обдаровано надъ инъшиє дѣти»), тобто розглядає свою родину як багатодітну. Щоправда, Янові Монтовту не поталанило, бо інші його діти померли. Невідомо, від якого шлюбу вони були. Знаємо лише, що перша його дружина померла рано, а вдруге він був одружений із князівною Барбарою Олександрівною Порицькою, яку в тестаменті 1570 р. просив поховати його поруч із рідними і дітьми: «тєло моє подлє сєстръ и дѣтєи моих ... положити»[412]. Ці рідкісні для документального матеріалу зауваження засвідчують притаманну шляхетському середовищу настанову на багатодітність.

Формування традиції багатодітності, як уже зазначалося, було зумовлене високою дитячою та загальною смертністю, що загрожувала

411 *ЦДІАК України*, ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 462–467 зв.
412 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 544–546.

вимиранням. Соціальні норми високої народжуваності функціонували насамперед у формі табу на запобігання і переривання вагітності та у заборонах на втручання в репродуктивний цикл. Такі норми демографи називають нормами багатодітності, оскільки за їхнього функціонування число живонароджень залежало тільки від рівня плідності жінок[413]. За тогочасної низької тривалості життя (близько 27–30 років) норми дітності були спрямовані на повну реалізацію репродуктивного періоду в шлюбі. Звідси брала початок тенденція до раннього одруження усіх, хто досяг статевої зрілості, і продовження дітонародження аж до природної втрати плідності.

Відповідно до цього, з'ясування віку жінки при пошлюбленні набуває першорядного значення для встановлення показників плідності загалом[414]. Вважають, що, вийшовши заміж у 15–17-річному віці, жінка до 45 років, тобто до менопаузи, здатна народити до 20–25 дітей[415]. За обрахунками французьких дослідників, у повних французьких родинах жінки, пошлюблені в 20–24 роки, народжували зазвичай 7–8 дітей, а ті, які вийшли заміж до 20 років, – 9–10, отже, період активної фертильності не перевищував 20 років[416]. На підставі парафіяльних книг Херлуф Паллі дійшов висновку, що впродовж XVII–XVIII ст. жінка, яка виходила заміж у 19-річному віці, до менопаузи, тобто до 50 років, народжувала в середньому 8-9 дітей[417]. Утім, існує й інша думка, зокрема Стефан Шульц вважав, що плідність значною мірою залежить не від віку жінки, а від часу тривання подружнього зв'язку[418].

Одним із найважливіших показників, що розкриває прокреаційну поведінку подружніх пар, є міжгенетична пауза, тобто проміжок між черговими пологами. Час між датою шлюбу і датою народження першої дитини називають протогенетичним інтервалом. Аналізуючи та узагальнюючи демографічні явища, характерні для європейської родини, Анджей Вичанський зауважив, що, на противагу усталеним переконанням, діти не народжувалися щорічно. Якщо перша дитина з'являлася через рік після укладення шлюбу, то наступні – з деда-

413 *Антонов А. И.* Эволюция норм детности и типов демографического поведения // Детность семьи: вчера, сегодня, завтра. – С. 14.

414 *Kuklo C.* Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. – S. 179.

415 *Flandrin J.-L.* Historia rodziny. – S. 69.

416 *Goubert P.* Clio parmi les hommes. – Paris, 1976. – P. 98; *Lachiver M.* La Population de Meulan du XVII-e au XIX-e siècle. – P. 167.

417 *Палли Х.* Воспроизводство населения Эстонии в XVII–XIX вв. – С. 218; *Его же.* О развитии народонаселения Эстонии в сравнительно-историческом плане (XVI–XVIII вв.) // Известия АН СССР. Сер. «Общественные науки». – М., 1974. – № 4. – С. 368.

418 *Szulc St.* Wpływ wieku kobiet w chwili zawarcia małżeństwa na płodność małżeńską i rodność // Przegląd Statystyczny. – 1938. – T. I. – № 1. – S. 64.

лі більшими інтервалами: друга дитина через 21 місяць після першої, третя – через 24 місяці, четверта – через 25 місяців, далі цей інтервал міг коливатися від 20 до 36 місяців, а перед останніми родами – до 4 років[419]. Ж.-Л. Фландрін, спираючись на французькі матеріали, виводить трохи інший показник: за його обрахунками, міжгенетичний інтервал між черговими пологами становив два або трохи більше двох років[420]. За спостереженнями Станіслава Боровського, найкоротшим був проміжок між шлюбом і першою дитиною, потім інтервали між народженнями зростали. На підставі метричних книг він обраховує генетичний інтервал між черговими народженнями у 18 місяців, тобто у півтора року[421]. Проте, послуговуючись тим самим джерелом (щоправда, з іншого регіону Польщі), Ева Бродницька збільшує відповідний показник до 2,6 років[422]. Отже, в обрахунках дослідників немає єдності навіть тоді, коли їх висновки ґрунтуються на одних і тих самих джерелах. Це свідчить як про складність самої проблеми, так і про застосування різних дослідницьких методик в процесі її вивчення.

Плідність залежить не лише від часу укладання шлюбу, а й від тривалості самого життя, зокрема й подружнього. Як пам'ятаємо, більшість дослідників вважає, що середня тривалість життя в XVI–XVII ст. становила 29–30 років[423]. За великої смертності обмеженою була і тривалість подружнього життя, пересічний показник якого коливався від 8 до 12 років. У нашому випадку можна з певністю констатувати, що лише незначна частина чоловіків і жінок мала одиничні шлюби, натомість більшість через смерть шлюбного партнера одружувалась вдруге або й утретє, і ці шлюби зазвичай давали нових нащадків. Цілком зрозуміло, що дітність родин була дуже різною, проте число народжень було тим більшим, чим довше тривало подружнє життя, тож час існування шлюбу був головним чинником дітності родини. За спостереженнями Ст. Боровського, число потомства у разі максимального тривання подружнього життя наближалося до максимальної плідності, становлячи 12 народжень на одну матір. Якщо перший шлюб тривав протягом 12 років, то подружжя в середньому мало шестеро дітей, а зв'язки, що тривали до 5 років, увінчувались народженням не більше як трьох дітей[424]. Інші польські дослідники схиляються до менших по-

419 *Wyczański A.* Rodzina w Europie XVI–XVIII wieku – S. 16.
420 *Flandrin J.-L.* Historia rodziny. – S. 69.
421 *Borowski St.* Funkcje prokreacyjne rodziny polskiej. – S. 93.
422 *Brodnicka E.* Ludność parafii Wieleń nad Notecią w drugiej połowie XVIII w. // Przeszłość Demograficzna Polski. – 1970. – T. 3. – S. 188.
423 *Антонов А. И.* Эволюция норм детности и типов демографического поведения. – С. 14.
424 *Borowski St.* Funkcje prokreacyjne rodziny polskiej. – S. 90–92.

казників. Так, Ірена Гейшторова на підставі метричних реєстрів обчислювала показник – 5 народжень на шлюб[425]. Із нею не погоджувався Тадеуш Ладогурський, який вважав, що це відповідає швидше сільській місцевості, ніж міській. За його обрахунками, в шльонських містах наприкінці XVIII ст. на шлюб припадало 4,6 народжень, тоді як у селах – 5,1[426]. Своєю чергою, Егон Вєльрозе стверджував, що в середньому на одруженого чоловіка припадало 5,3 дітей, а на подружжя – 6,1. Беручи до уваги, що до метричних книг не записували близько 12 %, а подеколи навіть і 20 % народжень, він визначав коефіцієнт дітності – 6,4 для всіх подружніх пар і 7,3 для пар, які мали дітей, а для повторних шлюбів – у середньому 2,4 дітей, а для чоловіків, які мали дітей у другому шлюбі – 4,8[427]. На думку Фуртака, у XVI ст. на одне подружжя могло припадати 3,6, а в XVII ст. 3,7 дітей; подружжя, де було по одному або двоє дітей, становили у XVI ст. 45,2 %, а в XVII ст. – 34,5 % від загального числа шлюбів[428]. Заперечуючі ті й другі обрахунки, Станіслав Гошовський наголосив, що йдеться про дані лише невеликої групи населення – заможної шляхти, а тому це не може слугувати підставою для окреслення загальних процесів динаміки народжуваності[429].

Звернувши увагу на низький показник народжень в європейських країнах, Анджей Вичанський пояснював його такими чинниками: по-перше, годуванням матір'ю дитини протягом 12–18 місяців, що, як вважають, стримувало запліднення; по-друге, відповідно до тогочасної лікарської доктрини, період вигодовування дитини вилучався із сексуального життя подружжя[430]. Висновок Вичанського спростовує І. Гейшторова: на підставі значного числа реконструйованих шлюбів, вона стверджувала, що, особливо в перші роки співжиття подружжя, діти народжувались один за одним, відповідно до прислів'я «щороку по пророку», а подеколи навіть траплялися випадки, коли протягом одного року жінки народжували по двоє дітей[431]. Цю тезу підтримувала й Марія Богуцька, зазначивши, що молоді жінки більшість свого життя перебували в «stanie błogosławionym». За приклад вона наводить долю Теклі Анни Воловичівни, виданої в 16 років за князя Олександра Людвіка Радзивілла: через рік після весілля вона народила первістка, а далі

425 *Gieysztorowa I.* Niebezpieczeństwa metodyczne polskich badań metrykalnych XVII–XVIII wieku // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – 1971. – T. 19. – № 4 – S. 591.
426 *Ładogórski T.* Odpowiedź Pani Irenie Gieysztorowej // Przeszłość Demograficzna Polski. – 1975. – T. 7. – S. 305.
427 *Vielroze E.* Przyczynek do demografii wsi polskiej w XVIII wieku. – S. 127–128.
428 *Furtak T.* Kilka zagadnień z demografii historycznej szlachty polskiej. – S. 53.
429 *Hoszowski St.* Dynamika rozwoju zaludnienia Polski w epoce feudalnej (X–XVIII w.). – S. 191.
430 *Wyczański A.* Rodzina w Europie w XVI–XVIII wieku – S. 17.
431 *Gieysztorowa I.* Rodzina staropolska w świetle badań demograficznych. – S. 169.

за 10 років заміжжя – вісьмох дітей і пішла з життя в 1637 р. невдовзі після останніх пологів [432].

Те саме можна сказати й про український соціум, де особливості демографічної поведінки (рання шлюбна модель та багатошлюбність), забезпечували високу народжуваність. Тож більшість українських жінок, за висловом Богуцької, справді, постійно перебувала в «stanie błogosławionym». У зв'язку з цим доречно згадати враження іноземців щодо багатолюдності українських сіл і міст. Так, подорожуючи Україною в середині XVII ст., Павло Халебський дивувався з великого числа дітей – варто наголосити, тоді, коли значна частина населення загинула або потрапила до татарського полону упродовж 1648–1654 рр. Халебський писав: «У походах і битвах убито їх сотні тисяч, і татари тисячі забрали в полон, і чума, якої не відали раніше, за ці роки також забрала тисячі в сади Божественні. Та, попри все це, вони численні, як мурашки, і незліченніші від зірок. Можна подумати, що жінки козацькі заходять у тяж по три-чотири рази на рік і повивають по троє-четверо немовлят. Чи не в кожній козацькій оселі дивуєшся достаткові, а найдужче – кількості дітей, до десятка й понад те ... . Різниця між ними у вікові – один рочок, вони йдуть драбинкою один по одному ...»[433]. В іншому місці читаємо: «Голови нам ішли оберта від густого гурту дітей усілякого віку, які сипались, немов той пісок»[434]; «Усяке місто і містечко в козацькій країні повні люду, особливо маленьких дітей. Мабуть у кожному місті їх понад сорок–п'ятдесят тисяч або ще й більше. Ці діти численніші від трави ...»[435].

Аналіз джерел засвідчує, що жінки народжували дітей як у перших, так і в повторних шлюбах. Напр. у князівни Марини Андріївни Друцької Соколинської було двоє дітей у шлюбі з князем Олександром Дмитровичем Буремльським та п'ятеро – у другому шлюбі з Іваном Михайловичем Хрінницьким; у Богдани Федорівни Селецької було двоє дітей у першому шлюбі з Андрієм Кузьминським, троє – у другому з Матвієм Сушою Навратинським, і шестеро – у третьому шлюбі з Левком Ржищовським. Так само чоловіки, неодноразово одружуючись, мали багато дітей і в перших, і в повторних шлюбах. Наприклад, Дмитро Іванович Долмат Ісайковський у першому шлюбі з Федорою Матвіївною Єло Букоємською мав двох синів, у другому шлюбі з князівною Маскою (Маселкою) Яківною Крокоткою Єловицькою – одного сина,

432 *Bogucka M.* Białogłowa w dawnej Polsce. – S. 57.
433 *Халебський П.* Україна – земля козаків. – К., 2008. – С. 94.
434 *Там само.* – С. 30.
435 *Там само.* – С. 64.

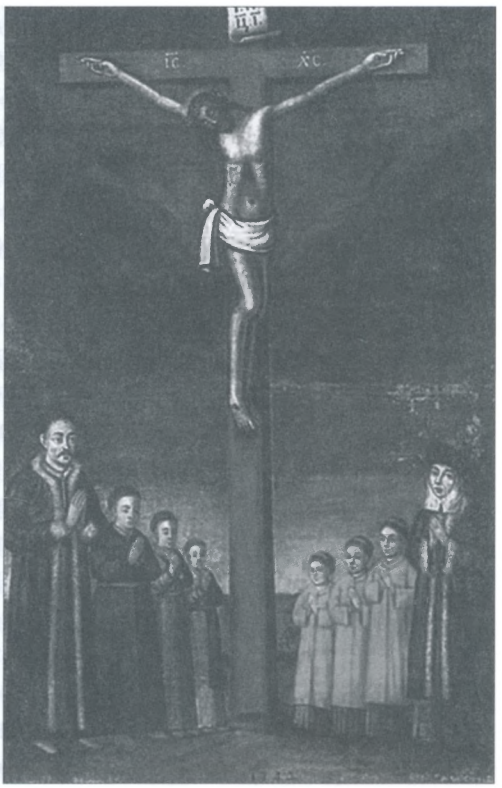

12. Розп'яття з сім'єю Прухніцьких. XVIII ст.

а в третьому з Марушою Гнівошівною Киселівною і четвертому з Ганною Миколаївною Романовською у нього народилося ще шестеро дітей. У Яцька Ворони Боратинського у першому шлюбі з Світохною Дашківною Єло Малинською було восьмеро дітей, а в другому з Тетяною (Добріяною) Василівною Козловською Свищовською – ще п'ятеро.

Таблиця дітності волинської шляхти та генеалогічні дослідження переконують, що значне число дітей народжувалось і в одиничних шлюбах. Так, по 12 дорослих дітей мали подружжя Михайло Єло Малинський і Богдана Гнівошівна Єловицька та Олехно Гринькович Козинський з князівною Софією Петрівною Головнянкою Острожецькою; 11 – Роман Іванович Білостоцький з Любкою N; по 10 – Гнівош Іванович Єловицький з Овдотією Іванівною N, Андрій Юхнович Куневський з Богданою Денисківною N, Опанас Микитович Лешницький з Параскою Іванівною Бережецькою, Іван Богданович Хребтович Богуринський з Любкою Джусянкою; по 9 – Олександр Білецький з Елжбетою Лосятинською, Ванко Іванович Білостоцький з NN, Василь Семенович Гулевич Воютинський з Федорою Іванівною Окорською, Гнівош Семенович Гулевич Дрозденський з Анною Михайлівною Вітонизькою, Дем'ян Романович Гулевич Радошинський з Настасією Іванівною Патрикіївною Курозвонською, Богдан Занкович Смиковський з Федорою Олехнівною Білостоцькою; по 8 – Іван Семенович Білецький з Настасією Дахнівною Гулевичівною Перекальською, Михайло Іванович Гулевич Дрозденський з Овдотією Ванківною Білостоцькою, Олехно Яцькович Борзобагатий Красенський з Мариною Федорівною N, Щасний Ґесинський з Ганною Якубівною Монтовтівною Коблинською, Миколай Дубровський з князівною Ганною Козечанкою та ін.; по 7 – Роман Федорович Гулевич Радошинський з Полагією Матясівною Суроп'ятівною

Оздовською, Гаврило Іванович Яковицький з Мариною Василівною Янчинською, Яцько Жабокрицький з Зіновією Мордвинівною, Гнівош Тихнович Кисіль з Мариною Тризнянкою та ін.; по 6 – Миколай Антонович Єловицький з князівною Олександрою Іванівною Чорторийською, Ян Богданович Загоровський з Федорою Яківною Боговитинівною Шумбарською, князь Роман Васильович Друцький Любецький з Богданою Богданівною Сапєжанкою, Іван Гринькович Козинський з Федорою Федорівною Єло Букоємською та ін.[436]

Про закорінення у свідомості волинської шляхти традиції багатодітності як сталого демографічного явища свідчить також наявність значного числа дітей у рідних братів та сестер одного роду. Розгляньмо це на прикладі шляхетського роду Козинських. Так, Гринько Козинський мав щонайменше семеро синів (інформація про дочок часто губиться, бо, переходячи до іншої родини, вони рідко фігурують у джерелах). Вдалося встановити, що один із його синів Олехно Гринькович Козинський у шлюбі з князівною Софією Петрівною Головнянкою Острожецькою мав щонайменше 12 дорослих дітей, із них дев'ятеро синів, а другий син Іван Гринькович – шістьох синів; ще один син Тихно Гринькович у двох шлюбах мав щонайменше п'ятьох дітей, із них чотирьох синів. Своєю чергою, син Олехна Гриньковича Дмитро Олехнович у двох шлюбах (з князівною Софією Іванівною Масальською та Богданою Романівною Красносельською) мав не менш як восьмеро дітей – четверо синів і стільки ж дочок[437]. Демид Олехнович мав щонайменше п'ятьох дітей, Роман Олехнович – трьох, Ісайя Олехнович – чотирьох. Одна з дочок, Овдотя Олехнівна у шлюбі з князем Яковом Васильовичем Крокоткою Єловицьким народила шестеро дітей[438]. Отже, якщо в Гринька Козинського було семеро синів, то лише троє з його синів мали разом 23 дітей дорослого віку, а п'ять нащадків одного з цих синів, Олехна Гриньковича, – 26 дітей. Коли ми врахуємо, що до 50 % дітей помирало в малому віці, то пересвідчимося, що багатодітні родини були не випадковістю, а відмітною рисою шлюбної поведінки волинської шляхти.

Про високий рівень народжуваності та великородинність шляхетських сімей дає певні уявлення й хроніка Йоахима Єрлича. Найбільше

436 *Ворончук І.* Родоводи волинської шляхти XVI – першої половини XVII ст. – С. 179–307; *Wolff J.* Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. – S. 22–33, 37–48, 59–64, 94–116, 172–176, 342–359, 392–398, 413–421, 436–455, 489–492, 552–576, 587–605, 606–619; *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. – С. 322–323, 328–329, 318, 338–339.

437 *Ворончук І.* Родоводи волинської шляхти XVI – першої половини XVII ст. – С. 239–244.

438 *Там само.* – С. 239-244, 447.

число народжень – 17 (7 синів і 10 дочок) – зафіксовано в родині Йоахимового батька Олізара, причому 15 із них досягли дорослого віку. У самого Йоахима була одна дочка в першому шлюбі та восьмеро дітей у другому – з Мар'яною Рогуською[439]. Його брат Іван мав чотирьох дітей: трьох синів і дочку, причому його вдова Кристина Шашкевичівна повторно вийшла заміж за Орховського або Ордовського (так по-різному називає його Єрлич), тож цілком імовірно, що у неї були діти і в другому шлюбі. Другий Йоахимів брат Михайло в шлюбі з Олександрою Дубиською мав синів і дочок, проте хроніст не зазначає ні їхніх імен, ні загального числа. Його сестра Єва у шлюбі з Павлом Снітовським мала шістьох дітей. Нащадки сестри Тетяни, одруженої з Єремією Тишею, всі померли (їх число не зазначено). Сестри Олена і Анастасія, яку він видав 1657 року заміж за Сарновського, не мали дітей, сестра Магдалена була черницею, а імен ще трьох своїх сестер він не називає, проте згадує про свого «сестринця» Стефана Стрибиля, тож одна з них була видана за Стрибиля і мала нащадків[440]. Під 3 грудня 1653 р. Єрлич фіксує: ще одну сестру взяли в ясир татари разом із двома дочками: «czata tatarska ... panią Melinowską, siostrę moją z dwiema pannami dorosłemi wzięli okolo Zasławia»[441]. Таким чином, ще одна його заміжня сестра також мала потомство.

Спробуймо вирахувати міжгенетичний інтервал дітонароджень за згадками Єрлича. Його батько Олізар помер в 1621 р., а мати Катерина Сосницька – в 1653 р., переживши свого чоловіка на 32 роки, на підставі чого можна зробити висновок про досить велику різницю у віці між ними, викликану, найімовірніше, тим, що для батька, який прожив «czas niemały» з першою дружиною, це був повторний шлюб. Сам Йоахим народився 1598 р., був третьою дитиною, а його старші брат і сестра померли малими. Якщо відведемо три-чотири роки на народження перших двох дітей, то виходить, що шлюб Олізара Єрлича з Катериною Сосницькою міг бути укладений приблизно у 1593–1595 роках. Отже, вони прожили разом щонайменше 26–27 років, і впродовж цього часу Сосницька народила 17 дітей, тобто в середньому з інтервалом у 1,5 роки. У самого Йоахима Єрлича в другому шлюбі протягом 1636–1646 років народилося восьмеро дітей, відтак, Мар'яна Рогуська народжувала дітей з інтервалом у 1,25 року.

Для перевірки нашої думки про подібність стереотипу демографічної поведінки в різних регіонах України з'ясуймо інтенсивність

439 *Jerlicz J.* Latopisiec albo kroniczka. – T. I. – S. 43–46.
440 *Ibidem.* – S. 138–139.
441 *Ibidem.* – S. 150.

плідності в родині згадуваного вище Станіслава Дуніна Шпота. Його дружина Гелена Семашківна Одинцова протягом 21 року народила 14 дітей, а їхня дочка Ганна Глуховська – протягом 22 років – 11 дітей. Отже, Гелена Семашківна народжувала дітей з інтервалом у 1,5 року, а її дочка – з інтервалом 2 роки[442]. Про велику плідність у тогочасному шляхетському середовищі свідчить також значне зростання дрібношляхетського населення Самбірського повіту на Перемишльщині. Наприклад, нащадки чотирьох братів Яворських наприкінці XVI – початку XVII ст. утворили родову спільноту кількістю понад 100 сімей, 9 з яких походили від Богдана Яворського, 19 – від Федька Яворського, 14 – від Романа Яворського, 65 – від Яцька Яворського. Філіаційні зв'язки ще двох гілок Яворських, які охоплювали 8 родин, не простежуються[443]. Демографічні зміни, що відбулися в шляхетських родах упродовж XV–XVII ст. добре ілюструє створена Ігорем Смутком таблиця[444].

Розгляньмо кілька прикладів народжуваності в родинах волинських князів. Так, Анна Костчанка протягом 11 років шлюбного життя з князем Олександром Острозьким народила вісьмох дітей[445], – у середньому з інтервалом 1,3 року. Проте, коли згадаємо, що остання наймолодша її дочка Анна-Алоїза народилась у 1600 р., то протягом 1592–1600 рр. Анна народжувала щороку по дитині (у повній відповідності до прислів'я «щороку по пророку»). У Олександра Заславського і Євфрузини Острозької, які перебували в шлюбі з 1605 по 1628 р., народилось щонайменше десятеро дітей. У 1618 р. їхньому синові Каролю, котрий саме тоді помер від нещасного випадку, було близько 6 років, отже, він народився в 1612 або 1613 р. Старшим за нього був Францишек, народжений, імовірно, в перший рік після весілля, а останню дитину княгиня народила у 1622 році[446]. Отже, протягом 23 років заміжжя вона народжувала з інтервалом у 2,3 роки, якщо ж узяти до уваги, що ми не маємо повної інформації щодо померлих немовлят, то міжгенетичний інтервал буде меншим. Княгиня Євфрузина померла 1628 р., тож, по суті, вона народжувала дітей майже впродовж усього шлюбного життя. У подружжя князя Василя-Костянтина Острозького і Софії Тарновської було п'ятеро дітей, які досягли дорослого віку. Наймолодшого з них,

442 *ЛНБ* ім. В. Стефаника. Від. рукописів, ф. 91, спр. 24/II–4, арк. 138–142 зв.

443 *Смуток І.* Початки родів Яворських, Турецьких, Ільницьких (XV–XVI ст.) // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. – Л., 2006. – Вип. 5. – С. 57–58; *Його ж.* Вступ до генеалогії шляхти Самбірського повіту XVI – початку XVII ст. (Шляхетські прізвиська). – Л., 2008. – С. 16.

444 *Смуток І.* Вступ до генеалогії шляхти Самбірського повіту XVI – початку XVII ст. – С. 20.

445 *Ворончук І.* Передмова // Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 р.) / Пер., упоряд. і передмова І. Ворончук. – К.; Старокостянтинів, 2001. – 41.

446 *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. – С. 310.

Олександра, княгиня Софія народила в 1570 р., на 17 році подружнього життя. Оскільки на час укладення шлюбу в 1553 р. їй було 18 років[447], то це означає, що остання дитина була народжена нею у 35-річному віці.

На підставі цих прикладів вимальовується життєва стратегія шлюбних пар, спрямована на багатодітність. Раннє заміжжя та багатошлюбність сприяли тому, що період жіночої фертильності використовувався повною мірою, тож коефіцієнт народжень становив близько 45 %, що більш-менш відповідає природній плідності. Водночас високим був і показник смертності – до 40–43 %. Це означало, що природний приріст, під яким розуміють різницю між коефіцієнтом народжень і коефіцієнтом смертності, дорівнював 2–3 % (або 2–3 народження на тисячу осіб)[448]. У зв'язку з неможливістю знизити смертність єдиним засобом збереження популяції залишався високий рівень народжуваності. Тому вся соціальна організація суспільства значною мірою була підпорядкована найголовнішому завданню – забезпеченню відтворення населення. За низької тривалості життя норми дітності були спрямовані на якомога повнішу реалізацію репродуктивного періоду в шлюбі. Звідси брала початок і тенденція до раннього одруження, і продовження дітонароджування аж до втрати плідності. Водночас багатодітність була пов'язана не лише з високою смертністю. Орієнтацію на багатодітність зміцнювала також авторитарна сімейна структура та уявлення про те, що велика кількість дітей гарантує процвітання й добробут родини та засвідчує Божу до неї прихильність.

1.5.4. Коефіцієнт дітності шляхетської родини

Як уже зазначалося, під час обрахунків людності XVI–XVII ст. в українських історико-демографічних дослідженнях традиційно прийнято послуговуватися коефіцієнтом у 5–6,5 осіб на родину[449]. Тож якщо вважати, що сім'я була повною, тобто з батьком і матір'ю, то на таку родину мало би припадати троє – четверо дітей. Проте до сьогодні ніхто з дослідників не спробував обґрунтувати цей показник бодай якимись конкретними даними. Натомість у польській літературі такі спроби мали місце. Зокрема, досліджуючи структуру шляхетської родини, Тадеуш Фуртак обраховував середній показник дітності для XVI ст. у 3,6, а враховуючи дитячу смертность, зменшив його до 3; для XVII ст.

447 *Кетра Т.* Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525–1608) wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej. – Toruń, 1997. – S. 91; *Ворончук І.* Передмова // Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року). – С. 35–36.

448 *Kuklo C.* Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. – S. 247.

449 *Ворончук І.* Історична демографія України XVI–XVII ст.: стан та проблеми. – С. 221.

13. Молитва матері за дітей. Фраґмент ікони XVII ст.

ці показники становили відповідно 3,7 і 2,9, а для XVIII ст. – 4,2 і 3,5[450]. Зовсім інші коефіцієнти було запропоновано у праці Егона Вєльрозе. Досліджуючи природний приріст шляхти, він визначив середній показник дітей на одну заміжню жінку: 9,2 для XVI ст., 9,8 для XVII та 8,5 для XVIII ст[451]. Як бачимо, за обрахунками Фуртака у XVIII ст. плідність збільшується, а відповідно зростає середній коефіцієнт родини, тоді як цифри Вєльрозе свідчать про зменшення плідності у XVIII ст.

Для західних країн обчислено народження дітей не лише у шлюбі, а й позашлюбні. Так, в Англії протягом XVI–XIX ст. на 100 шлюбних припадало 2,7 позашлюбних народжень. Особливо велике число нешлюбних народжень спостерігається у Франції, де наприкінці XVI ст. реґіональні показники коливалися від 4,6 до 7,3[452]. Цілком зрозуміло, що позашлюбні народження були і в українських землях, але їх не афішували, а отже, й не фіксували; документальних підтверджень цього явища майже немає.

450 *Furtak T.* Kilka zagadnień z demografii historycznej szlachty polskiej. – S. 52–53.
451 *Vielroze E.* Przyczynek do demografii szlachty polskiej. – S. 328–342.
452 *Wyczański A.* Rodzina w Europie w XVI–XVIII wieku. – S. 17.

На підставі складеної нами «Таблиці дітності волинських шляхетських родин XVI – першої половини XVII ст.» (див. Додатки, табл. III) зробимо спробу вирахувати пересічний коефіцієнт дітності. У своїх підрахунках не специфіковане джерелами слово «діти» ми приймали за числове вираження 2 (хоча реально могло йтися і про значно більше число дітей). Відтак, на 620 родин припадає 2884 дитини дорослого віку, з них 1794 особи чоловічої статі і 1090 – жіночої, себто різниця між синами й дочками сягає 704. Варто додати, що Тадеуш Фуртак також відмічає більшу кількість дітей чоловічої статі (за його відомостями, на 2-х народжених хлопчиків припадало 1,6 дівчат)[453], з чим категорично не погоджувався Вітольд Куля[454]. Справді, вища народжуваність немовлят чоловічої статі вважається загальним явищем, але пропорція не становить настільки великої різниці, як вважав Т. Фуртак, бо, за його підрахунками, дівчат мало б народжуватися на чверть менше, ніж хлопців. Загалом же усталеною є теза, що на 105–107 дітей чоловічої статі припадає 100 жіночих народжень[455]. Якщо взяти це до уваги, то наша таблиця засвідчить значний «недооблік» дочок у доступних нам джерелах. Приводячи здобуті нами відомості у відповідність із загальноприйнятими нормами та враховуючи, що різниця між статями виявляється на етапі народження, але нівелюється в дорослому віці, отримаємо 704 «не дорахованих» нами дочок, оскільки наші дані стосуються переважно дорослих дітей. Це означає, що на 620 родин мало припадати щонайменше 3588 дітей обох статей, отже, пересічне число дітей на шляхетську родину становитиме 5,78.

Привертаючи увагу до великого зростання середнього показника (4,2) дітності родини для XVIII ст. порівняно з числовими значеннями (3,6 та у 3,7), що характеризували, відповідно, попередні XVI і XVII ст., Фуртак пояснював це такими чинниками, як стабільність політичної ситуації, зростання добробуту шляхти та поступ медицини[456]. М. М. Ковалевський, навпаки, вважав, що «народжуваність стоїть у прямій кореляції зі смертністю, тобто зростає разом із нею»[457]. До останньої думки схиляється й більшість сучасних дослідників[458], враховуючи те, що смерть немовляти скорочує період безплідності

453 *Furtak T.* Kilka zagadnień z demografii historycznej szlachty polskiej. – S. 52.
454 *Kula W.* Stan i potrzeby badań nad demografią historyczną dawnej Polski (do początków XIX wieku). – S. 99–100.
455 *Szulc St.* Wpływ wieku kobiet w chwili zawarcia małżeństwa na płodność małżeńską i rodność. – S. 76; *Michalewicz J.* Elementy demografii historycznej. – Warszawa, 1979. – S. 205.
456 *Furtak T.* Kilka zagadnień z demografii historycznej szlachty polskiej. – S. 51–52.
457 *Ковалевский М.* Социология. Т. I. Социология и конкретные науки об обществе. – СПб., 1910. – С. 29.
458 *Flandrin J.-L.* Historia rodziny. – S. 237–238, 306 (Tabela 19).

(так званий «мертвий час») матері, який настає після пологів. Жінка, яка не годує дитину, запліднюється значно швидше, ніж та, що сама вигодовує дитя. Анджей Вичанський, наприклад, вважає, що смерть немовлят або віддання їх на вигодовування мамкам помітно скорочувало інтервал між новими пологами[459]. Іншої думки дотримується Ж.-Л. Фландрін, зауважуючи, що «ефект годування» спостерігається не у всіх жінок, до того ж не триває так довго, як саме годування, яке за середньовіччя і ранньомодерного часу тривало подеколи до двох і навіть більше років[460]. Утім, багато сучасних медиків взагалі заперечують фізіологічний вплив годування на плідність.

Поширеною є думка, що за середньовіччя діти становили від 33 до 38 % населення[461]. Зокрема її дотримувався Вітольд Куля, на думку якого, в Речі Посполитій XVI–XVII ст., не беручи до уваги соціальних відмінностей та різниці між містами і селами, діти до 13 років становили 38 %[462]. Класифікуючи шлюбні пари за числом дітей, Тадеуш Фуртак підрахував, що в XVI ст. 19,4 % шлюбних пар мали в середньому по одній дитині, 25,8 % – по дві, 18 % – по три, 12,1 % – по чотири, 8,6 % – по п'ять, 17,7 % – від шести до десяти дітей і лише 2,4 % мали понад 10 дітей. Тож за його розрахунками, найбільший відсоток від загальної кількості шлюбних пар, а саме 25,8 %, тобто четверта частина всіх родин, мали тільки по двоє дітей. Для XVII ст. показники Фуртака становлять: 19,5 % родин мали по одній дитині, 15 % – по дві, 19,5 % – по три, 15,8 % – по чотири, 11,3 % – по п'ять, 18 % – від шести до десяти і 0,8 % – більше 10. Порівнюючи відомості за XVI–XIX ст., дослідник зауважує, що найнижчий відсоток шлюбних пар з числом дітей понад 10 (0,8 %) припадає на XVII ст. Кількісні показники вище 10 означають, що найчастіше у цій групі було по 11, 12 і дуже рідко 14 і більше дітей[463].

Щодо бездітних шлюбів в європейських країнах, то вони охоплювали 3–4 відсотки загалу[464]. Т. Фуртак намагався вирахувати відсоток бездітних шлюбів у Речі Посполитій, проте його спостереження не підкріплено ні кваліативними, ні квантитативними даними[465]. Українські джерела не дають підстав для таких обчислень, хоча загалом можна стверджувати, що тут бездітні шлюби були радше винятком. Так

459 *Wyczański A.* Rodzina w Europie w XVI–XVIII wieku – S. 17.
460 *Flandrin J.*-L. Historia rodziny. – S. 239, 308 (Tabela 21).
461 *Урланіс Б. Ц.* Рост населения в Европе. – Москва, 1941. – С. 53–54.
462 *Kula W.* Stan i potrzeby badań nad demografią historyczną dawnej Polski (do początków XIX wieku). – S. 37.
463 *Furtak T.* Kilka zagadnień z demografii historycznej szlachty polskiej. – S. 53.
464 *Wyczański A.* Rodzina w Europie w XVI–XVIII wieku – S. 16.
465 *Furtak T.* Kilka zagadnień z demografii historycznej szlachty polskiej. – S. 50–51.

само рідкісною була бездітність однієї особи у кількох – двох або трьох шлюбах. Так, якщо Олізар Єрлич не мав нащадків у першому шлюбі, то в другому в нього було 17 дітей. До того ж, термін «безпотомний» («безпотомна»), яким послуговуються джерела, не можна сприймати буквально. Застосовуваний до чоловіків та жінок, які помирали, не залишивши по собі дітей, він ще не означав їхньої абсолютної бездітності. Так, складаючи заповіт, дружина Івана Головинського Настася Борисівна Житинська, писала: «Мнє пан Бог дєтєи моих влосных дати нє рачил», натомість далі вона звертається з проханням, аби «в суботникъ душу мою и душу дочки моєи, Мари, нєбожчицы Бобриковои, вписали и вєдлуг звичаю хрєстиянского з повинности своєє поминали»[466]. Як бачимо, Настася Житинська не була бездітною, у неї була донька, просто вона померла раніше за матір.

За нашею таблицею дітності найбільше число дітонароджень, зафіксованих в одній шляхетській родині, становить 17, але це не означає, що їх не могло бути більше. Обраховуючи подружжя за числом дітей, ми отримали такі дані: 1,78 % родин мали по одній дитині, 13 % – по двоє дітей, 17,07 % – по троє, 20,65 % – по четверо, 17,07 % – по п'ятеро, 14,14 % – по шестеро, 7 % – по семеро, 3,57 % – по восьмеро, 2,6 % – по дев'ятеро, 3,4 % – від 10 до 17 дітей. Як бачимо, ці показники, особливо останній, значно відрізняються від показників, виведених Т. Фуртаком. Якщо вважати багатодітними родини такі, що мали по п'ять і більше дітей, то їхнє число становило в досліджуваний період на Волині щонайменше 47,78 % від усіх дітних сімей, а з урахуванням недообліку – майже 60 %. Якщо ж вважати багатодітними родини, починаючи з тих, що мали четверо дітей і більше, то їх відсоток узагалі зросте до 68,43 % (з врахуванням недообліку майже до 80 %). Ці обчислення дають можливість констатувати, що в шляхетському середовищі Волині спостерігався високий рівень плідності, тож можна вважати, що головною соціальною функцією жінки-шляхтянки було народження дітей.

* * *

Підсумовуючи можна стверджувати, що характерними рисами демографічної поведінки волинської шляхти протягом XVI – першої половини XVII ст. були рання і всезагальна шлюбність та багатодітність, притаманні загалом будь-якому традиційному суспільству. Не викликає сумніву взаємозалежність між шлюбною моделлю і прокреаційною

466 *ЦДІАК* України, ф. 26, оп. 1, спр. 11, арк. 286–288.

поведінкою: ранні шлюби забезпечували, з одного боку, сексуальні потреби молодих людей, а з другого – високу плідність подружжя. Соціальні норми високої народжуваності були спрямовані на повну реалізацію репродуктивного періоду в пожиттєвому шлюбі; звідси брала початок тенденція до раннього залучення у подружні зв'язки усіх, хто досяг статевої зрілості, і продовження дітонародження аж до природної втрати плідності. Завдяки цьому відбувалося поєднання шлюбно-сексуальної та репродуктивної поведінки з метою самозбереження популяції: значний показник народжуваності, зумовлений небезпекою високої загальної і особливо дитячої смертності, забезпечував багатодітність родини. Шляхетська родина мала поліфункціональний характер, але серед широкого кола виконуваних нею функцій головною її сутністю залишалося забезпечення континуїтету роду. Саме це засвідчує здійснена на підставі документального матеріалу спроба обчислення дітності шляхетської родини Волині XVI – першої половини XVII ст. За дуже обережними обрахунками, коефіцієнт дітності волинської шляхетської родини становив у досліджуваний період щонайменше 5,78 осіб.

Розділ 2
Структура й типологія шляхетської родини

2.1. Шляхетський двір як господарсько-економічний комплекс

Вітчизняні науковці, досліджуючи проблеми залюднення Волині, розглядали пересічну шляхетську родину винятково як біологічну структуру кровних родичів, обраховуючи її коефіцієнт так само, як інших страт населення, зокрема селян і міщан, та ототожнюючи шляхетську родину з *«димом»*, тобто житловим комплексом. Якщо взяти до уваги відмінності в соціальному статусі та умовах життя вищих і нижчих страт населення, то, на нашу думку, такий підхід є не зовсім коректний. Навіть припустивши, що в повсякденному житті селянська чи міщанська родина обслуговувала свої щоденні потреби лише власними силами, мусимо визнати, що шляхта, а тим більше князівська й маґнатська верхівка, користувалися послугами слуг. Це висуває питання, наскільки численною була так звана «служба» та яким було її місце в структурі шляхетської родини.

Паралельно постає проблема термінологічного характеру, а саме: чи є тотожними тогочасні поняття *«дим»*, *«двор»* *(«дворец»)* та чи відповідали вони поняттю шляхетської родини? Чи шляхетська родина XVI–XVII ст. обмежувалася лише кровно-спорідненими зв'язками, чи становила ширший соціальний організм, до якого, крім біологічних родичів, належали й домочадці, зокрема й слуги та челядь? Тож розгляньмо, яка із системоутворювальних ознак була превалюючою у формуванні структури шляхетської родинної спільноти досліджуваного періоду.

Принципове значення для з'ясування цього питання має розуміння шляхетського двору. Єдине у вітчизняній історіографії дослідження, де заторкнуто шляхетський *двір*, належить Федору Леонтовичу, хоча йдеться здебільшого про *«господарский»*, тобто великокнязівський двір, його адміністративні та економічні функції, облаштування, робочу силу тощо[1]. Кілька сторінок проблемі *«господарских»* дворів присвятив також Матвій Любавський[2]. Ф. Леонтович відносив виникнення дворової системи у ВКЛ до кінця XIV ст., пояснюючи її появу польськими впливами, зокрема поширенням польсько-німецької волосної системи[3]. Проте ця теза дещо суперечить висловленій ним же думці про те, що *«двор»* (лат. – *curia, curiae*) належить до давніх інститутів слов'янського права[4], тим більше, що й сам термін відомий як за давньоруськими джерелами, так і за пам'ятками південних і західних слов'ян[5]. Так, уже Руська Правда позначала цим словом князівську резиденцію. Водночас під поняття *«двір»* підпадала князівська дружина: «мужи» і «отроки», що проживали при князівському дворі й становили найближче оточення князя. Крім того, *«господарские»* двори не обмежувалися виконанням суто адміністративних функцій, вони були водночас господарсько-економічними центрами або, як називає їх Федір Леонтович, «економіями»[6]. Руська Правда вживає термін *«двір»* і в значенні населеного місця, тобто садиби з житловими приміщеннями. Таке значення відоме й усім редакціям (1529, 1566, 1588 рр.) Литовського статуту[7]. Але в статутах ідеться не лише про великокнязівські (*«господарские»*) двори, а й про двори панів, зем'ян та бояр[8].

Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. трактує «дворєц» лише як садибу[9]. В польському історичному словництві поняття «dwór» має

1 *Леонтович Ф. И.* Панский двор в литовско-русском государстве // Варшавские унив. изв. – 1895. – V. – С. 1–59.

2 *Любавский М. К.* Областное деление и местное управление литовско-русского государства ко времени издания первого Литовского Статута. – М., 1892. – С. 313–316.

3 *Леонтович Ф. И.* Панский двор в литовско-русском государстве. – С. 8.

4 Там же. – С. 1.

5 *Леонтович Ф. И.* Древнее хорвато-далматинское законодательство. – Одесса, 1868. – С. 21, 22, 84; Maciejowski W. A. Historya prawodawstw słowiańskich. – Warszawa, 1832. – T. II. – S. 30–33.

6 *Леонтович Ф. И.* Панский двор в литовско-русском государстве. – С. 1–15; Его же. Сословный тип территориально-административного состава литовского государства и его причины. – СПб., 1895. – С. 40.

7 *Статут* 1529 р. – Розд. I, арт. 26; Розд. II, арт. 5; Розд. III, арт. 5; Розд. XIII, арт. 21, 23, 28. – С. 61, 70, 186, 187, 191; *Статут* 1566 р.– Розд. I, арт. 30; Розд. IV, арт. 18, 21; Розд. XIV, арт. 20, 22. – С. 99, 101, 199.

8 *Статут* 1529 р. – Розд. XI, арт. 11. – С. 171; *Статут* 1566 р. – Розд. XIV, арт. 22. – С. 199.

9 Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. – К., 1977. – Т. I. – С. 287.

кілька значень: 1) садиба шляхтича або маґната; 2) шляхтич або маґнат разом зі своїм оточенням; 3) родина, дворяни, дворова служба; 4) почет; 5) уряд держави з володарем на чолі. Розглядаючи це поняття з історико-соціологічного погляду, Даріуш Макілла наголошує на його правничому змісті. На його думку, незалежно від того, чи двором називали політичний центр держави, де найбільшим патроном був володар, чи воно вживалося на позначення локального центру – суспільного, політичного, культурного, – де домінував територіальний маґнат, який підпорядковував собі навколишню місцевість, це була правнича конструкція, що творила як формальні, так і неформальні стосунки[10].

Появу шляхетських дворів у ВКЛ Ф. Леонтович датує кінцем XIV – початком XV ст., пов'язуючи з великокнязівськими пожалуваннями частини господарських дворів за службу як «доживоття» або «отчину». Певну частину шляхетських маєтків набували також шляхом купівлі, а двори в них облаштовували за вже певними взірцями великокнязівських (господарських). Тому внутрішню організацію шляхетських дворів у їх суттєвих рисах та призначенні Леонтович вважав однотипною з *«господарскими»* дворами, а поняття *«двор»*, *«дворец»*, *«маєтность»*, *«маєток»* сприймав як синоніми, наголошуючи на ролі двору як адміністративному й господарському осередку шляхетського маєтку[11].

По-іншому інтерпретує шляхетський двір М. К. Любавський. Попри його функціональне призначення (зосередження уряду і господарства власника), дослідник характеризував шляхетський двір як садибу; «так назывались собственные усадьбы, в которых находились хоромы и клети для урядников и челяди и разные хозяйственные постройки для хранения хозяйственных припасов, как-то: подклети и погреба, свирни (амбары), клуни (риги) и гумна, стайни (хлева), околы и т. д.»[12] На наш погляд, прийнятнішим, порівняно з думкою Ф. Леонтовича, є визначення Любавського, оскільки терміни *«маєток»*, *«маєтність»* є значно ширшими за змістом, ніж поняття двір, бо вони охоплюють не тільки власне двір, а й ціле поселення, або навіть кілька поселень з усіма мешканцями та їхнім господарством. Тож розглядатимемо шляхетський двір як садибу-резиденцію та житлово-господарський комплекс

10 *Makiłła D.* Władza wykonawcza w Rzeczypospolitej. Od połowy XVII w. do 1763 r. // Studium historyczno-prawne. – Toruń, 2003. – S. 95–99; *Ejusdem.* «Dwór» i «patronat». Dwa historyczno-socjologiczne pojęcia w historyczno-prawnym naświetleniu // Patron i dwór: magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku / Pod red. Ewy Dubas-Urwanowicz i Jerzego Urwanowicza. – Warszawa, 2006. – S. 185–186.

11 *Леонтович Ф. И.* Панский двор в литовско-русском государстве. – С. 8, 14–18.

12 *Любавский М. К.* Областное деление и местное управление литовско-русского государства. – С. 301–302.

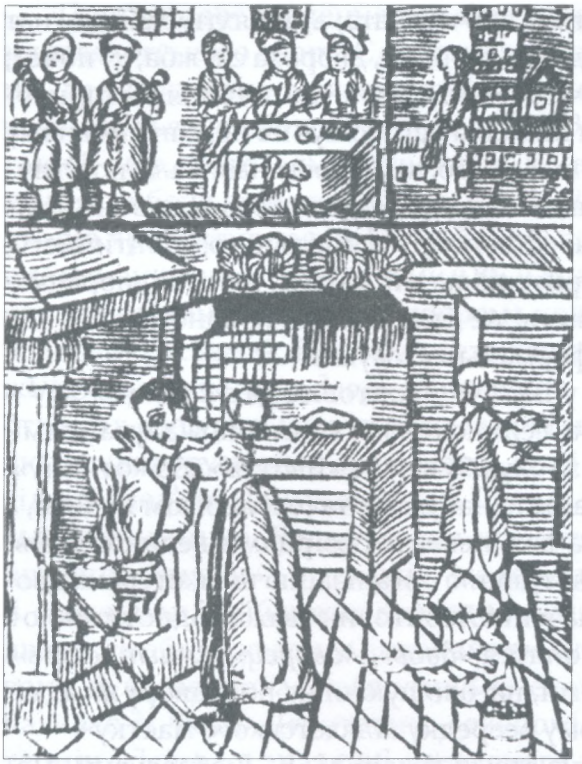

14. Кухня в шляхетському маєтку

власника маєтку – глави тієї родинної структури, яку він очолював.

З'ясуймо, що становив собою шляхетський двір щодо його внутрішнього облаштування, заселеності, категорій мешканців та чисельного складу. Уявлення про устрій і забудову конкретних шляхетських дворів XVI–XVII ст. дають нам їхні докладні описи, подеколи вміщені в актовій документації, зокрема в «інвентарях», що складалися під час подання маєтків в оренду, заставу, посесію тощо. Описи проводилися також після смерті господаря при переданні маєтків і малолітніх дітей небіжчика в опіку. Ось, наприклад, опис двору села Угринів 1561 р., складений під час передання його в заставу Янушем Прокоповичем Угриновським Ілляшеві Несвіцькому: «Напєрвєи двор, у дворє будованя: свєтлиц двє, промєжку ними сєни; на дворє клєтка, погрєб, на погрєби хижка з двєма прихижки; изба з сєнми и с коморою, стаиня рублєная, лазня з сєнми ... , при дворє бровар с кадми, с котлом, котєл горѣлчєнныи с трубами и с кадми, .. став, млын». У цьому дворі налічувалося 17 голів великої рогатої худоби, 16 свиней, 15 гусей, 6 каплунів, тут зберігалися запаси збіжжя тощо.[13] Так само невеликим був і двір у с. Цевів Луцького повіту за інвентарем 1566 р.: «свєтлица нєвєликая, а противъ нєє свѣтлочка нєвєликая, зас на другом мєстцу свєтлица, а противъ нєє изба чорная, тыє всѣ избы старыє ωпалыє соломою прикриты». Серед господарських будівель двору згадано «клѣть с хворосту» та ще дві «клѣточки», дві стайні, два погріби (старий і новий), обора та гумно[14].

Значно відрізняється від двох попередніх своїми розмірами Риканський двір Юрія Тишковського. Відповідно до реєстру 1571 р. у ньому

13 *ЦДІАК України*, ф. 25, оп. 1, спр. 3, арк. 194–195; *АЮЗР*. – К., 1911. – Ч. VIII, т. VI. – С. 98–99.
14 *ЦДІАК України*, ф. 25, оп. 1, спр. 8, арк. 350.

перелічуються: дім з сіньми посередині, по боках сіней три – одна велика і дві малі – світлиці; в одній із них був «прибок», тобто комора всередині, а над другою – комора та гридня з сіньми. У дворі розташовувалося багато господарських приміщень: сирник, кухня, хлів, комора для молочних продуктів, стайня, гумно з клунею, дві рублені коморки, навпроти яких було зведено два нові зруби. На подвір'ї ще були погріб, льодовня, горілчаний котел, бровар, возівня, лазня, город. В оборі налічувалося 9 волів, 9 корів з телятами, 7 підтелків, 5 биків, 3 телиці, 6 овець, 19 свиней, 10 поросят, 36 гусей, 5 «пав», 1 журавель, 6 каплунів, 7 курок, 30 курчат, тобто всього 33 одиниці великої рогатої худоби, 35 овець і свиней та 85 птиці[15]. Так само доволі великим, за інвентарем 1575 р., був двір Мстишинського маєтку.[16]

Опис Тростянецького двору було зроблено 8 грудня 1584 р. під час передання його княгині Марині Максимівні Сокольській після смерті її стрия князя Остафія Сокольського. В цьому документі читаємо: «*Инвєнтар* двора Трыстєнєцкого: напєрєд то *єст* будован*є*, дом вєликии, в том дому свєтлица з ωболонами шкляными, стол вєликии, з нєє комора, напротивко изба чорная, сѣнъ, з нєє комора; другии дом: свєтлица з сѣнъми, комора, на дъворѣ подклѣт, кухня, стаиня, пивница, лазня, бровар с котлом и с кадми, гумно, в гумнѣ клуня ..., при гумнѣ ωбора»[17].

У 1596 р., під час поховання княгині Марії Друцької Любецької (з Рудецьких) під час передання її сина, малолітнього князя Павла Григоровича Друцького Любецького, разом з маєтністю в опіку, було складено опис двору в с. Козині: «Двор Козинъскии ωстрогом ωгорожоныи и въвєсь ωстрожоныи. В нємъ будован*є*: свєтълица вєликая столовая, в нєи пѣчъ поливаная, столов три, ωболоны шкляныє, которыє поправы потрєбуют, двєри на завєсєх, лавы и зыдли в нєи два. При тои свєтлицы сѣн рублєная, в нєи стол и лава, комин мурованыи, которое будован*є*, кгонты побитое, потрєбуєт покровли ж. Свєтълици (!) впокоиная, в нєи пєч бєлая, лавы єст, ωболоны шкляныє потрєбують поправєня, з нєє комъната, в которои пич плохая и ложко єсть, при которои свєтълицы сєн и комора. В тои коморє кадовбовъ пять малыхъ и вєликихъ з нищим, с тыхъ же сѣнєи пєкарня, в тои пєкарьни лавы єсть и стол, с тое пєкарни комора, в нєи лав три, дєжок двѣ. Пєрєдъ тымъ будованьєм холодникъ, в нєм єст стол, лавъ двє. Тое всє будованьє потрєбуєт покрытя. Водлє тое пєкарни сад»[18].

15 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 458, арк. 212–213 зв.; *АЮЗР*. – Ч. VIII, т. VI. – С. 349–353.
16 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 386 зв.–387.
17 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 422.
18 *Там само*, ф. 25, оп. 1. спр. 49, арк 758 – 763 зв.

Більш-менш докладні описи шляхетських дворів містить і інша актова документація[19]. З неї ми довідуємося, що шляхетський двір становив досить великий житлово-господарський комплекс. Звісно, насамперед, як зазначав Ф. Леонтович, це *«селидба»*, тобто господська садиба з кількома житловими приміщеннями – як для самого власника з родиною, так і для його слуг і челяді[20]. Світлиці призначалися для родини господаря та його урядників, кліті, ізби, гридні* – для слуг та челяді. Але двір мав не лише житлове, а й господарське призначення, тому серед його будівель бачимо стайні, обори, хліви, гумна з клунями, сирники, пивниці, броварні, льодовні, кухні, комори, спіжарні, маштарні, возівні тощо. Крім того, до двору нерідко прилягали сади і городи, ставки та млини, тобто двір був водночас доволі значним присадибним господарством землевласника. Обслуговування як самої панської родини та її житлових приміщень, так і дворового господарства, зокрема худоби, городів, садів, ставів, млинів тощо, потребувало робочих рук, а отже, солідного штату дворової прислуги. Шляхетський двір не міг існувати без так званої «домової служби», яка була обов'язковим елементом функціонування будь-якого, навіть найубогішого, шляхетського обійстя.

---

19 Усі посилання на фонди ЦДІАК України. Двір с. Юськівці за описом 1592 р.: «свѣтлица с коморою и з гриднею, свѣтлочка другая, клѣтєи двѣ, стаиня, клуня, издѣбок двѣ» (ф. 25, оп. 1, спр. 42, арк. 125–125 зв.). Двір Якубівської частини с. Сарностріли під час подання 1583 р. в заставу Андрію Боговитину Козерадському: «будованья в нємъ: домъ ѡдин, свѣтлиц напротивъко ѡбѣдвѣ, мєжи ними сѣни; другои домъ: свѣтлица з сѣнми а напротивко пєкарня, стаиня рублєная снопками пошита, пивница, клѣтєи три рублєных» (ф. 25, оп. 1, спр. 30, арк. 352 зв.–353 зв.). Двір с. Смиків під час його продажу 1583 р. Уляною Михайлівною Гречиною із Смиковських Іванові Михайловичу Хрінницькому: «свѣтлица, противъ ня пєкарня, сѣни, з сєнєи комора, стаиня лѣсєная, хлєвъ лєсєныи, пивница, а над пивницею двє хижки лєсєных, лазня, ѡгороды, сад, млын» (ф. 25, оп. 1, спр. 30, арк. 661–662). Див. також описи дворів: с. Красне 1565 р. (ф. 25, оп. 1, спр. 7, арк. 356–356 зв.; *АЮЗР*. – Ч. VIII, т. VI. – С. 160–162); с. Забороль 1566 р. (ф. 25, оп. 1, спр. 8, арк. 342–343); с. Вишків 1572 р. (ф. 25, оп. 1, спр. 13, арк. 532–532 зв.; *АЮЗР*. – К., 1876. – Ч. VI, т. I. – С. 92–93); с. Ясениничі 1576 р. (ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 38 зв.–39); с. Берестечко 1577 р. (ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 448–448 зв.); с. Шпаків (двір Маска Шпаковского) 1577 р. (ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 705 зв.–706 зв.); с. Вигуричі (двір Василівської частини) 1589 р. (ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 676 зв.– 677 зв.); с. Когильне і с. Свойчів 1590 р. (ф. 28, оп. 1, спр. 23, арк. 132 зв.–134); с. Буремль 1592 р. (ф. 25, оп. 1, спр. 42, арк. 119 зв.–121); с. Городок, приналежного Володимирській соборній церкві Пречистої Богородиці, під час передання його 1626 р. в оренду Федору Линевському (ф. 28, оп. 1, спр. 60, арк. 665–667; *АЮЗР*. – Ч. VI, т. I. – С. 462–465), с. Богурин 1631 р. під час подання його Войцехом Рогуським в оренду Станіславові Хлебовському та Ганні Станішевській (ф. 25, оп. 1, спр. 177, арк. 1019–1021; *АЮЗР*. – Ч. VI, т. I. – С. 481–486). Описи панських садиб-фільварків 1620 р. див. також у кн.: *Володіння* князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 р.). – С. 175, 178–179, 189, 193, 195, 286, 291, 299, 303, 306, 316, 319 та ін.

20 *Леонтович Ф. И.* Панский двор в литовско-русском государстве. – С. 30.

* Слово гридня походить від давньоруської назви гридниця і спершу означало будівлю в княжому дворі для прийому гостей, а також для проживання гридів, тобто членів княжої дружини нижчого рівня.

15. Панська садиба XVI ст.

Проте внутрішня структура українських шляхетських дворів, у тому числі двірська служба, залишається й до сьогодні майже не дослідженою. На відміну від західної історіографії[21], у вітчизняній історичній науці практично не приділялася увага аналізові домашньої служби. Цій специфічній соціальній групі, яка була достатньо численною і посідала важливе місце у функціонуванні тогочасного соціуму, не присвячено жодної монографії, лише останнім часом з'явилося кілька ширших дослідницьких статей[22].

21 *Fairchilds C.* Domestic Enemies. Servants and their Masters in Old Regime France. – Baltimore, 1984; *Hill B.* Servants. English Domestics in the Eighteenth Century. – Oxford, 1996; *Kusmaul A.* Servants in Husbandry in Early Modern England. – Cambridge, 1981; *Maza S. C.* Servant and Masters in Eighteenth-Century France. The Uses of Loyalty. – Princeton, 1983; *McBride T.* The Domestic Revolution.The Modernization of Household Service in England and France 1820–1920. – London, 1976; *Sutherland D. E.* Americans and their Servants: Domestic Service in the United States from 1800 to 1920. – Baton Rouge, 1981.

22 *Ворончук І.* Шляхетський двір, його слуги та челядь // Соціум: Альманах соціальної історії. – К., 2004. – Вип. 4. – С. 117–133; *Старченко Н.* Стосунки пана і слуги «рукодайного» в контексті уявлень про вірність і зраду (Волинь та Наддніпрянщина в кінці XVI – першій половині XVII ст.) // Соціум: Альманах соціальної історії. – К., 2006. – Вип. 6. – С. 85–129; *Тесленко І.* Хто є хто в імперії «старого» князя. «Острозька шляхта» // Соціум: Альманах соціальної історії. – К., 2008. – Вип. 8. – С. 119–133.

Однією з головних причин такого стану речей є обмеженість джерельної бази. Більше поталанило в цьому плані маґнатським дворам, функціонування яких набагато краще забезпечене джерелами, що сприяло появі цілої низки досліджень у польській історіографії. На маґнатських дворах варто зупинитися докладніше з огляду на їхню роль в організації локального життя та на характер волинського землеволодіння. За висловом Олександри Єфименко, Волинь «кишіла князівськими родами»[23], а Александр Яблоновський називав Волинь суцільним «храмом можновладства» – зоною величезного скупчення потужних князів[24]. Окрім того, маґнатські двори були взірцем, на який орієнтувалася рядова шляхта, що відображено навіть у термінології джерел, які згадують двори-резиденції великих маґнатів та «двори» і «дворки» шляхти. Це можна пояснити багатьма причинами, найважливішою з яких, очевидно, було те, що маґнатські двори відігравали роль своєрідних локальних центрів культурного, господарського та політичного життя, навколо яких воно й зосереджувалось.

Організацію маґнатських дворів з погляду їхньої структури, а також значення та ролі, яку відігравав такий двір у бутті локального соціуму, протягом багатьох років вивчали польські дослідники Антоні Мончак, Анджей Пошпєх, Войцех Тигельський, Владислав Чаплінський, Ян Длугош, Елжбета Ковецька, Анна Ляшук, Януш Куртика, Івона Кулеша-Воронецька, Уршуля Августиняк та ін.[25] Зокрема, Пошпєх і Тигельський описали внутрішню структуру та механізми життя маґнатського

23 *Єфименко О. Я.* Історія України та її народу. – К., 1992. – С. 77.

24 *Jablonowski A.* Pisma. – Warszawa, 1911. – T. IV. – S. 18–25.

25 *Mączak A.* Dwór w systemach władzy i kultury europejskiej XVI i XVII wieku. Przegląd najnowszych badań // Studia nad gospodarką, społeczeństwem i rodziną w Europie późnofeudalnej. – Lublin, 1947. – S. 167–178; *Ejusdem.* Klientela. Nieformalne systemy władzy w Polsce i Europie XVI–XVIII w. – Warszawa, 1994; *Ejusdem.* Nierówna przyjaźń. Układy klientalne w perspektywie historycznej. – Wrocław, 2003; *Pośpiech A., Tygielski W.* Funkcje społeczne dworu magnackiego XVII–XVIII wieku // Przegląd Historyczny. – 1978. – T. 69, z. 2 – S. 215–237; *Czapliński W., Długosz J.* Życie codzienne magnaterii polskiej w XVII wieku. – Warszawa, 1976. – S. 55–70; *Kowecka E.* Dwór «najrządniejszego w Polszcze magnata». – Warszawa, 1991; *Laszuk A.* Szlachta w województwie Krakowskim w świetle rejestrów pogłównego z 1662 r. // Przegląd Historyczny. – 1988. – T. LXXIX, z. 3. – S 425–456; *Kurtyka J.* Tęczyńscy. Studium z dziejów polskiej elity możnowładczej w średniowieczu. – Kraków, 1997; *Kulesza-Woroniecka I.* Obraz dworu magnackiego w pamiętnikach i wspomnieniach osiemnastowiecznych // Patron i dwór. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku / Pod redakcją Ewy Dubas-Urwanowicz i Jerzego Urwanowicza. – Warszawa, 2006. – S. 231–241; *Ejusdem.* Pozycja służby w strukturze i organizacji dworu magnackiego w XVIII wieku // Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV–XX wieku. Struktury demograficzne, społeczne i gospodarcze. – Warszawa, 2008. – S. 329–340; *Augustyniak U.* Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640). Mechanizmy patronatu.– Warszawa, 2001. Серед праць західноєвропейських дослідників, присвячених питанням організації шляхетських дворів, на особливу увагу заслуговує праця: *Béguin K.* Les princes de Condé. Rebelles, courtisans et mecenes dans la France du Grand siècle, avant-propos de Daniel Roche. – Champ Vallon, 1999.

двору, а Мончак, порівнюючи Річ Посполиту з іншими європейськими державами, дійшов висновку, що у Польщі такі двори виконували ті самі функції, що й монарший двір, зокрема служба на них вважалася не лише почесним обов'язком, а й доказом приналежності до шляхетського стану[26]. Це добре видно також з мемуарів Яна Охоцького[27]. Шляхетську молодь батьки відсилали здебільшого на такі двори, вважаючи це за обов'язковий щабель виховання, чим А. Мончак пояснює високий ранг двірської служби[28].

Маґнатські двори в буквальному розумінні тримали в своїх руках долю шляхтичів-слуг – їхню подальшу життєву кар'єру, участь у публічному житті, піднесенні престижу, одержанні маєтку з панської руки і, врешті-решт, гарантію опіки в складні часи. В такий спосіб формувалися кадри залежної шляхти, майже на все життя прив'язаної до маґнатського двору.

Останніми роками польські історики слідом за європейськими багато уваги приділяють функціонуванню маґнатських дворів як осередків клієнтарної мережі, яку А. Мончак взагалі визнає за найважливіший елемент суспільно-політичного устрою Речі Посполитої. Але якщо клієнтами маґнатів була досить заможна і впливова шляхта певної місцевості, то основна маса убогої шляхти могла розраховувати лише на служебний статус[29]. Розмірковуючи про плинну межу між клієнтом і слугою, цими «двома нероздільними акторами на сцені маґнатської резиденції», Антоні Мончак наполягає, що в польському випадку таке розрізнення мало сенс, оскільки один і той самий шляхтич міг перебувати в обох іпостасях, хоча це не завжди постає з джерел як очевидність. За основний маркер різниці науковець вважав матеріальний критерій: шляхтич, матеріально залежний від пана, міг розраховувати лише на позицію слуги, натомість клієнтові панська протекція слугувала переважно для подальшого кар'єрного просування чи підвищення соціального статусу[30]. Спираючись на мемуари Анджея Китовіча, який порівнював двірську службу зі своєрідною школою пристойних звичаїв та гречності[31], А. Мончак вбачає в ідеології маґнатського двору, справді,

26 *Mączak A.* Dwór w systemach władzy i kultury europejskiej XVI i XVII wieku. – S. 177.

27 *Pamiętniki* Jana Duklana Ochockiego, z pozostałych po nim rękopisów przepisane i wydane przez J. I. Kraszewskiego (Wilno, 1857). – Warszawa, 1910. (Biblioteka Dzieł Wyborowych). – T. I. – S. 98. Цит. за *Mączak A.* Klientela. Nieformalne systemy władzy w Polsce i Europie XVI–XVIII w. – S. 287.

28 *Mączak A.* Klientela. Nieformalne systemy władzy w Polsce i Europie XVI–XVIII w. – S. 286.

29 *Ibidem.* – S. 291.

30 *Ibidem.* – S. 286.

31 *Kitowicz J.* Opis obyczajów za panowania Augusta III / Oprac. R. Pollak. – Wrocław, 1970. – S. 9-10.

щось на зразок школи, а в міжособистісних стосунках маґнат-шляхта – виразні риси патріархальності. На його думку, шляхетська молодь проходила на дворах цивілізаційний вишкіл, проте була цілком підпорядкована панові та його надвірному уряднику – маршалкові, що зрештою призводило до складного переплетення егалітаризму, ієрархії та лакейства[32].

На відміну від дослідників, які вбачають у маґнатських дворах взірець, за яким заможна, середня й навіть незаможна шляхта творила свої власні численні двори і дворки, що мали надати їй більшої вагомості у соціумі, Івона Кулеша-Воронецька наголошує, що система функціонування маґнатських дворів значною мірою нівелювала засади шляхетської рівності[33]. Найбільш багатоплановою працею щодо структури, внутрішньої організації двірської служби та функціонування маґнатського двору в Речі Посполитій ранньомодерних часів є праця Уршулі Августиняк, написана на великому документальному матеріалі з історії двору великого литовського гетьмана і віленського воєводи Криштофа Радзивілла[34].

2.2. Мешканці шляхетського двору: родина й домочадці

Безперечно, найголовнішими мешканцями двору були члени шляхетської сім'ї, навколо яких гуртувалася решта населення двору й вирувало «дворове» життя. Найважливішою особою родини був її глава, який мав необмежену владу як щодо будь-якого мешканця двору, так і щодо членів власної сім'ї. Зазвичай після весілля чоловік перевозив дружину до свого маєтку (за тогочасною термінологією це називалось «переносини»), який слугував майновою підвалиною нового подружжя. Жінка, своєю чергою, приносила в дім чоловіка посаг, що включав як готівку, так і рухоме майно: посуд, постіль, білизну, одяг, коштовності, худобу тощо і навіть челядь. За Статутом, на посаг дочки (дочок) припадала четверта частина з «отчизних» маєтків, тобто нерухомості, яку в разі смерті батьків мали забезпечити брати або призначені батьками опікуни. Орест Левицький розглядав посаг як своєрідний капі-

32 *Mączak A.* Klientela. Nieformalne systemy władzy w Polsce i Europie XVI–XVIII w. – S. 287, 290, 295.

33 *Kulesza-Woroniecka I.* Pozycja służby w strukturze i organizacji dworu magnackiego w XVIII wieku. – S. 239.

34 *Augustyniak U.* Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640). Mechanizmy patronatu.– Warszawa, 2001.

тал, який дружина вкладала в новозасновану сім'ю[35]. Це «внесення» дружини мало гарантуватися «віновим» записом чоловіка на третині його нерухомості, причому у подвійному («совито») розмірі, з врученням їй або її родичам офіційно завіреного документа. Якщо шлюб розпадався, посаг підлягав поверненню: в разі смерті бездітної жінки він повертався її рідним, а в разі її вдівства переходив особисто до неї, а далі – у спадщину її дітям або особі, яку вона призначала за заповітом.

Для забезпечення синів нерухомістю батьки іноді ще до своєї смерті розподіляли маєтки між ними, хоча законодавство цього не вимагало, залишаючи батькам право самим вирішувати справу «по доброй воли своей»[36]. Спадкові частини виділялися часто, по-перше, щоб навчити синів самостійно господарювати, по-друге, щоб запобігти можливим конфліктам між ними у майбутньому. Так, наприклад, вчинив Роман Іванович Гостський, мотивуючи розподіл маєтків між синами наступними причинами: «Я, нє будучи примушоны*и* ани *ѡт* кого намовєны*и*, ѡдно по своє*и* добро*и* воли, абы-хъ милымъ дє*т*камъ моимъ, то єстъ сыномъ Ярофєю и Гаврилу, и при животє своємъ мл*с*тъ и ласку свою *ѡт*цовскую показалъ и хотєчи, ижъ бы ѡни, в порядку мєшкаючи, ка*ж*ды*и* господа*р*ства своєго уживалъ и в нємъ сє розмножал ... , ижъ бы мєжи сынами моими вазнь и нєнависть якая нє выросла, алє ижъ бы з ласки Бже*и* мєжи ними яко бра*т*єю рожоною мл*с*ть и приязнъ множила»[37].

Коли повноправним господарем маєтностей залишався батько, він під час одруження синів виділяв їм у тимчасове користування окремі села або їх частини для заведення господарства. Так зробив князь Василь-Костянтин Острозький, виділивши синам маєтки у тимчасове користування: старший син князь Януш отримав Чуднівську волость, середній Костянтин – Бердівську, а молодший Олександр до одруження мав у розпорядженні Старокостянтинівську волость, а після одруження дістав у користування – Рівненську[38]. Ян Ярмошевич Гуляльницький, «маючи ... старыє и побы*и*лыє (!) лєта», 1590 р. вніс до луцьких земських актів запис «на вєчистоє розграничєнє и розд*є*локъ части своє Гуляницкоє сино*м* своимъ». Попри те, що його сини були давно одружені і мали вже власних дорослих синів, маєток перебував у повній власності батька. Проте, як повідомляє Я. Гуляльницький, кож-

35 *Левицкий О.* Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. // АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 54.

36 *Статут* 1566 р. – Розд. III, арт. 32. – С. 86.

37 *ЦДІАК України*, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 712–713 зв.

38 *Dr. Antoni J.* Ks. Bazyli Ostrogski i jego zatarg z Kosińskim // Opowiadania Historyczne. Seria szósta. – Lwów, 1887. – S. 41.

ний із синів «ѡт мєнє, ѡтца своєго, всякоє запоможєнє з дому моєго маєтностю моєю: конми, быдлом, шатами и иными рєчами моими маючи, собє гсдръство розъмножили, поддаными моими будовалися, а кождыи з них до ласки моєє ѡтцовскоє на частцє кгрунту имєня моєго Гулялницкого мєшкаючи»[39]. Тож, як бачимо, сини мешкали в одному маєтку з батьком, але у власних дворах-господарствах. Варто додати, що за майновим статусом Гуляльницькі належали до найубогішої волинської шляхти.

Таким чином, зазвичай нова родина засновувала свій двір. З появою дітей разом із подружжям проживали їхні малолітні діти та ще нежонаті сини й неодружені дочки. В разі смерті одного з членів подружжя й повторного шлюбу другого до родини входили вітчим або мачуха. У зв'язку з великою смертністю та пов'язаною з цим багатошлюбністю в одній родині часто разом проживали діти від різних батьків та матерів. Так, луцький земський підсудок Іван Михайлович Хрінницький, маючи сина від першого шлюбу, вдруге одружився з удовою князя Дмитра Буремльського, княгинею Мариною Андріївною Друцькою Соколинською, яка від першого шлюбу мала двох малолітніх дітей – синів князів Федора та Андрія Дмитровичів Буремльських. У другому шлюбі з Іваном Хрінницьким Марина Андріївна мала ще чотирьох синів і одну дочку, які досягли дорослого віку[40]. Тож певний час у родині («дворі») Івана Хрінницького одночасно проживали його власні діти від двох шлюбів та діти його дружини від першого шлюбу, тобто разом щонайменше восьмеро дітей[41]. Попри те, що діти рано покидали батьківський дім (причому це однаковою мірою стосується як синів, так і дочок: дочки у 15 років, а то й раніше, виходили заміж, а сини у 14–15 років, а іноді й раніше, від'їздили на навчання або відправлялися батьками на князівські та маґнатські двори для «цвиченя», або відразу на військову службу), певний час усі вони мешкали разом, до того ж місце дітей, що вийшли з родини, заступали новонароджені. Тож власна сім'я Івана Хрінницького у другому шлюбі складалась із таких членів: батько – Іван Хрінницький, мати – князівна Марина Андріївна та їхні спільні діти, а також їхні діти від перших шлюбів, тобто всього – 10 осіб, а можливо й більше, якщо припустити, що у шлюбі могли бути ще інші діти (швидше за все так і було), які пізніше померли, або ж просто залишилися нам невідомими. Родина батька Івана Хрінницького, Ми-

39 *ЦДІАК* України, ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 328 зв.–330 зв.
40 *Ворончук І.* Родоводи волинської шляхти XVI – першої половини XVII ст. – С. 299.
41 У третьому шлюбі І. М. Хрінницький був одружений з Настасією Болбасівною Ростоцькою, але невідомо чи були у них спільні діти.

хайла Сватковича Хрінницького, складалась щонайменше з 9 осіб. У сім'ї Романа Івановича Білостоцького було 11 дорослих дітей, а в родині його брата Ванка Івановича – 10, тож відповідно загальне число їхніх родин складалося з 13 та 12 осіб (див. Додатки, табл. III). Слід зауважити, що обслуговувати, вже не кажучи про виховання, таку кількість дітей було не під силу одній матері, вона потребувала допомоги служниць: мамок-годувальниць, няньок, кухарок, праль, швачок та ін.

16. Нянька і годувальниця з панськими дітьми

Отже, шляхетська родина за своєю первісною структурою була нуклеарною і складалася здебільшого з подружньої пари та її дітей. Зупинімося на чисельних параметрах біологічної шляхетської родини. Нагадаймо, що, на відміну від Тадеуша Ладенбергера, котрий обчислював коефіцієнт шляхетської родини у 4,5 осіб, Тадеуш Фуртак з урахуванням смертності і бездітних шлюбів виводив середній коефіцієнт родини для XVI ст. – 5,15 осіб, а для XVII ст. – у 5,10[42]. Усвідомлюючи недостатню за браком даних обґрунтованість своїх розрахунків, науковець припускав, що реальне число було значно більшим, а середній коефіцієнт істотно перевищував 5[43]. Більшість українських дослідників, обраховуючи людність, виходить із коефіцієнту 5, декотрі – з коефіцієнту 6 осіб на родину, не підкріплюючи свої обчислення статистичним матеріалом[44]. Саме задля реконструкції більш-менш вірогідної статистики нами було зібрано документальні згадки про шляхетську родину, що були покладені в основу родовідних схем волинської шляхти XVI – першої половини XVII ст.[45] Для обчислення коефіцієнта родини найважливіше значення має число дітей, народжених подружжям, тож, власне, відштовхуючись від згаданих схем, ми пропонуємо брати за по-

42 *Furtak T.* Kilka zagadnień z demografii historycznej szlachty polskiej. – S. 56–57.
43 *Ibidem.* – S. 57–58.
44 *Ворончук І.* Історична демографія України XVI–XVII ст.: стан та проблеми – С. 220–224.
45 *Ворончук І.* Родоводи волинської шляхти XVI – першої половини XVII ст. – С. 179–308.

казник дітності пересічної волинської шляхетської родини число 5,7. Враховуючи багатошлюбність як норму тогочасного життя, вважаємо, що можна розглядати шляхетську родину як повну з батьком і матір'ю, оскільки в разі смерті їхнє місце заступали вітчим і мачуха. Додаючи до коефіцієнта 5,7 батька (вітчима) і матір (мачуху), дістаємо мінімальне пересічне число біологічної шляхетської родини 7,7 особи.

Утім, дуже часто документи фіксують розширення нуклеарної родини, коли разом із подружжям та їхніми неповнолітніми дітьми мешкали близькі або й віддаленіші родичі. Виділивши старших синів та віддавши заміж дочок, батьки похилого віку зазвичай залишалися доживати у своєму подвір'ї з молодшим сином, який після їхньої смерті залишався там господарювати. Особливо часто це траплялося, коли хтось із батьків був уже самотнім. Так, згадуваний вище Ян Ярмошевич Гуляльницький у 1590 р. власний «старыи» двір «в Гулялникахъ, де він «з молодыхъ лєтъ ... мєшкал, ... сынови ... мєншому Василєви ѡтделил», оскільки останній з ним, «з ѡтцом своим в дому моєм в Гулялникахъ живєт и мнє, ѡтцови своєму, поспол из жоною своєю и з дєтми своими учтивост и послуги всякиє чинят»[46]. Інший власник частки цього ж маєтку, Василь Ленкович Гуляльницький, також мешкав разом із молодшим сином Грицьком, який «єщє жоны нє понявъши, такъ тєжъ и ѡжєнившися, в старости лєтъ моих зо мъною, ѡтцємъ, и маткою своєю на томъ старомъ пляцу и в старомъ будованъю ув ѡдъномъ мєстцу мєшкаючи, и до сєго часу мнє, ѡтцу своєму, и матцы з жоною своєю участь чинятъ»[47]. Разом із Костюком Чижевичем у Тушебинському маєтку жили його похилого віку батьки[48]. Полагія Григорівна Чешейківна після смерті свого чоловіка Федора Васильовича Бокія Печихвостського кілька десятків років мешкала з родиною свого сина Яна Федоровича[49], а Огрефіна Бранська – зі своїм сином Павлом Бранським[50]. Оксимія Іванівна Останкова записала 1599 р. свій маєток зятю Тимофію Головинському, «бо-мъ у дому єго з ласки єго прєз нємало лѣтъ ажъ до смєрти была»[51].

Іноді не лише найближчі родичі по прямій лінії, а й дальші – з бічних ліній, залишившися самотніми, за власним бажанням переходили доживати віку в родину кровних. Так, Івашко Іванович Бранський «сам ся єсми ув ѡпєку для старости лѣт моих сєсътрєнцу моєму пану

46 *ЦДІАК України*, ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 328 зв.–330 зв.
47 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 61, арк. 48–50 зв.
48 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 5, арк. 183 зв.–184.
49 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 11, арк. 241–243.
50 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 464 зв., 466 зв.
51 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 13, арк. 734–735 зв.

Василю Михаиловичу подал». При цьому він вніс до актових книг запис даровизни своєму небожу на третю частину власного маєтку, а інші дві частини віддав йому ж у заставу за умови «до смєрти моєи мєнє ховати»[52]. Так само Семен Перекальський, «будучи бєзпотомным», доживав віку з родиною братанича Дахна Перекальського[53]. Марія Стрибилівна після смерті чоловіка Андрія Рудецького у 1564 р., «видячи нєласку до сєбє пнов дивєрєи своихъ», разом із малолітньою дочкою «упросилася в дом єго мл. пна Тихна Хомяка и сєстры своєє а малжонки єго пни Настаси Стрыбылєвны». Характерно, що й до заміжжя вона проживала разом із ними, оскільки, як зазначала, пішла заміж «з дому пна Тихна Хомєка»[54].

Так само часто недорослі діти-сироти жили зі своїми старшими братами і сестрами. Наприклад, Ганна Радовицька до заміжжя мешкала при «братє своєм рожоном пану Тихну Радовицкомъ»[55]; разом із Богушом Липленським мешкала і його сестра[56]; Олена Краєвська перебувала під опікою свого старшого брата Станіслава Краєвського[57]; Катерина Миколаївна Рудгердівна мала «при собє в дому малъжонка моєго, пна Яроша Кгєсинского, сєстру мою рожоную з ωдноє матки спложоную, панну Костанцыю Дръжановскую, ... чєрєз часъ нємалыи єщє з дєтинъства єє»[58].

Відчуваючи наближення смерті, батьки передавали молодших дітей під опіку старшим синам або найближчим родичам по батьковій лінії – найчастіше стриям або братаничам. Так, Марія Томківна Посяговецька призначила старшого сина Гурина опікуном його молодших братів – Петра і Яска, яких він мав утримувати до повноліття[59]. Старші брати опікувалися також молодшими братами і сестрами в разі їх неповносправності. В 1593 р. Настася Зеньківна Підгаєцька доручала старшому синові Петру опікуватися хворим молодшим братом: «а што ся дотычєтъ сына моєго мєншого Мартина Подъгаєцъкого, которыи ωт пна Бога с порожєня своєго хоробою єстъ навєжоныи, тєды єго старшии братъ, пан Пєтръ, маєтъ при собє до смєрти єго мєти»[60]. Після смерті Григорія Єло Букоємського його малолітні діти: син Адам і дві дочки – Ганна й Катерина, перейшли в опіку, а отже і

52 *АЮЗР.* – Ч. VIII, т. IV. – С. 409–412.
53 *ЦДІАК* України, ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 730 зв.–736.
54 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 6, арк. 122–122 зв.
55 *Там само*, ф. 27, оп. 1, спр. 1, арк. 170 зв.–172; Волинські грамоти XVI ст. – С. 108–110.
56 *ЦДІАК* України, ф. 26, оп. 1, спр. 61, арк. 337–338 зв.
57 *Там само*, ф. 28, оп. 1, спр. 14, арк. 323–326.
58 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 280 зв.–281 зв.
59 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 5, арк. 214–216 зв.
60 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 577.

в родину, його братанича Івана Єло Букоємського[61]. Олена Федорівна Лосятинська після смерті батька впродовж багатьох років виховувалась у родині Івана Масковича Лосятинського[62]. Князь Роман Федорович Санґушко, у якого було четверо своїх дітей, мав в опіці сина князя Лева Санґушка Кошерського, Григорія. Піклуючись про його долю, князь Роман перед смертю писав: «тое дєтятко маєт быти зъ сыномъ моимъ кнзємъ Федоромъ до лєт єго зуполъныхъ сполєчнє хована». Крім цієї дитини, князь опікувався ще й двома дітьми князя Григорія Санґушка Ковельського – сином Андрієм і дочкою Федорою, «ховаючи ихъ при собє час нємалыи»[63]. Тож у князівській родині виховувалось водночас семеро дітей. Іван Федорович Гуляльницький, «по ѡтцу своєм малыи у сиротствє зоставшися», знайшов притулок «у приятєлєи своихъ кровныхъ по матцє»[64]. Квитуючи 1590 р. Матвія Рогозинського про отримання від нього спадкових маєтків, Ярош Васильович Рогозинський писав: «братъ моиъ стрыєчныи панъ Матфѣи Рогозинскии по зєиштью з сєго свѣта ѡтца моєго пна Василя Рогозинского .., ужалившисє сиротства нашого, мєнє а брата моєго зошлого Стєфана, а сєстру ншу Ганну Рогозєнскихъ, тєпєрєшнюю пни Василєвую Жабокрыцкую, ... за правомъ своимъ прирожоным в ѡпєку свою принял»[65]. Таким чином, певний час у родині Матвія Рогозинського одночасно мешкало троє його молодших родичів. Ганна Іванівна Білостоцька та її сестри, залишившись по смерті батька «в лєтєхъ нєдорослыхъ», спершу перебували в опіці стрия Яцька Білостоцького, а після його від'їзду «з ѡтчизни» за трибунальським декретом інший їхній стрий Іван Матвійович Білостоцький їх «яко убогихъ сиротъ повинъныхъ своихъ, уфаливъшися (!), жє южъ нє мєли-смо сє гдє подєти, ... поѡтискивавъши з розъныхъ мєстцъ, ув ѡпєку свою взялъ»[66]. Тож і в цьому випадку щонайменше три сестри певний час проживали почергово в родинах своїх кровних родичів. Після смерті Миколая Пшездецького його молодша дочка Агнешка виховувалась у родині свого стрия Павла Пшездецького, а коли й той помер, продовжувала жити з його дружиною[67]. Князівна Полонія Воронецька, «будучи панъною яко сирота мєшъкала яко при повинъномъ своємъ»

61 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 371–372 зв.
62 *Там само*, ф. 22, оп. 1, спр. 14, арк. 657 зв.–658.
63 *Там само*, ф. 28, оп. 1, спр. 15, арк. 303 зв.–309 зв.
64 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 9, арк. 356–357 зв.
65 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 507 зв.–508 зв.
66 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 65, арк. 436–440.
67 *Там само*, ф. 28, оп. 1, спр. 53, арк. 321 зв.–322 зв.

у домі Криштофа Лабунського[68]. Марина Олехнівна Білостоцька «по змєрломъ ωтцу и матцє своєи» виховувалась в родині своєї сестри Ганни Олехнівни Білостоцької та її чоловіка Олехна Гніздицького[69].

Оскільки опікунство передбачало розпорядження маєтками підопічних, а отже, було вигідним, бо давало додаткові прибутки, то за право опікунства нерідко виникали суперечки між родичами. Так, володимирський войський Василь Гулевич позивав 1583 р. волинського каштеляна Михайла Мишку Варковського, який після смерті «брата рожоного» Василя Гулевича, Михайла, взяв під свою опіку дружину останнього, свою сестру Настасю Мишчанку та двох її дочок, Гулевичевих братанок, «мимо их стрыєв, властных ωпєкуновъ»[70].

Подеколи по смерті матерів батьки, одружившись повторно, віддавали дочок на виховання тещам. Так вчинив Прокіп Микитич Білостоцький, який після смерті дружини віддав малолітню дочку Ганну на виховання своїй тещі Ганні Ґостирадовській, яка перед смертю передала онуку в опіку своєму зятеві Роману Олехновичу Козинському та дочці Магдалені Серафимівні[71]. Єва Матвіївна Єло Малинська після смерті матері Богдани Жданівни Коіленської мешкала зі своєю бабусею Ганною Михайлівною Хрінницькою[72], а Ганна Олександрівна Семашківна – з бабусею княгинею Ганною Путятянкою[73]. Марина Василівна Борисовичівна Тесовська до смерті «при собє ховала» двох онучок Марину і Раїну, дочок покійної дочки Єви та Михайла-Миколая Боговитина Шумбарського. Передбачаючи вірогідність того, що після її смерті батько не захоче взяти дівчаток до себе, вона звертається до своїх синів, тобто вуїв онучок, з проханням дати їм притулок і добре виховання: «похочєт ли єго мл. пан Боговитин, яко ωтєц их, по животє моєм от сновъ моих до сєбє взяти, то будє на воли єго мл., єсли бы тєжъ сыновє мои Прокопъ и Шимонъ яко жонатыє до которого чсу за позволєнъєм пна Боговитиновым з милости своєє ховати хотєли, тогды прошу снов моих милых, иж бы их яко повинных своих в добром и учьтивом хованю и цвичєнъю яко на станъ их приналєжитъ мєли»[74]. Залишилося невідомим, хто далі опікувався дівчатами, але 1605 р. ми бачимо їх заміжніми[75]. Інколи

68 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 19, арк. 437 зв.–439 зв.
69 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 139–140.
70 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 344 зв.–346 зв.
71 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 32, арк. 110 зв.–112 зв.; ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 719 зв.–720, 962 зв.–964 зв.
72 *Там само*, ф. 27, оп. 1, спр. 7, арк. 177 зв.–179 зв.
73 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 37, арк. 199 зв.–201 зв.; ф. 26, оп. 1, спр. 61, арк. 36 зв.–38 зв.
74 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 11, арк. 159–160 зв.
75 *Там само*, ф. 22, оп. 1, спр. 14, арк. 691 зв.–693.

онуки проживали з бабусями і при живих матерях, які вийшли заміж повторно. Так, князь Яків Васильович Крокотка Єловицький у своєму тестаменті просив дружину Овдотю Олехнівну Козинську виховувати при собі, окрім своїх, ще не виданих заміж дочок, також онуку Овдюхну, дитину зятя-небіжчика Василя Красовського і своєї дочки Марії, яка взяла повторний шлюб («маєть малжонка моя кнєгиня Ѡвдотя до сєбє взяти и ховати до лєт єє»)[76].

Часто на прохання покійних батьків малолітніх дівчат передавали на виховання їхнім тіткам. Так, Василь Рогозинський 1580 р. розпорядився, щоб його дочка Ганна до повноліття виховувалася «при сєстрє моєи, а тютцє своєи при панєи Анъдрєєвои Кошчинои, пнєи Татянє Ивановнє Рогозинского»[77]. В родині князя Юрія Богдановича Пузини певний час мешкали дві братанки його дружини Марії Гаврилівни Лешницької – Овдотя і Настася Масківни Шпаковські, які перебували в її «ѡпєцє и выхованю». У 1599 р., на час написання тестаменту самої Марії Гаврилівни, Овдотя вже була видана заміж, оскільки заповідачка називає її Петровою Яневицькою, а Настасю Марія Лешницька передає своєму «братаничу... а брату єє (стриєчному брату Настасі – *І. В.*) Івану Павловичу Шпаковскому», який до її заміжжя «маєт учтивє в дому своємъ ховати»[78]. Дві дочки Якова Шибенського жили при своїй тітці Раїні Яцьківні[79]. Криштоф Глазовський разом «з братъєю и з сєстрами своими до лѣт зуполныхъ» перебували в опіці Михайла Гулевича Воютинського та Івана Холоневського[80]. Василь Павлович, який у першому шлюбі з Настасею Семашківною мав дочок, а в другому – сина Миколая, в тестаменті від 6 грудня 1586 р. розпорядився: «Дочки моє Кристина и Галєна мають зостати при єго млсти пну Андрєю Залєнскомъ, ... а сынъ мои милыи Миколаи ... при братє моємъ рожономъ пну Дємяну Павловичу»[81].

2.2.1. Коефіцієнт шляхетської родини

Ці приклади можна було б продовжувати, але обмежимось, наголошуючи, що за величезної смертності опікунство було явищем звичним і поширеним. На жаль, розрізнений характер повідомлень унеможливлює статистику, проте частотність згадок дозволяє зро-

76 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 6, арк. 256; *АЮЗР*. – Ч. VIII, т. III. – С. 65.
77 *ЦДІАК України*, ф. 26, оп. 1, спр. 3, арк. 798 зв.–800; 806–808.
78 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 3, арк. 771 зв.–773.
79 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 90–90 зв.
80 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 20, арк. 933–935 зв.
81 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 61, арк. 175 зв.

бити певні висновки. По-перше, проживання неповнолітніх дітей-сиріт разом із близькими родичами покійних батьків, а також опіка над старими і хворими родичами свідчить про те, що в тогочасному шляхетському соціумі ще зберігалось усвідомлення спільності походження різних відгалужень роду від єдиного кореня, що забезпечувало міцність родинних зв'язків. По-друге, опікунська практика зумовлювала чисельне збільшення шляхетської родини за рахунок родичів різного ступеня спорідненості, перетворюючи нуклеарну родинну структуру на розширену. Щоправда, вона не була стабільною, оскільки, коли, наприклад, помирали батьки, які жили в родині одного з дітей, його сім'я знову перетворювалась на нуклеарну, якщо дорослішали молодші сестри, їх видавали заміж і вони переїздили до чоловіків, якщо молодші брати досягали повноліття, вони, отримавши свою частку батьківської нерухомості, покидали старших родичів, створюючи власні сім'ї. Нам не трапилось жодної згадки про те, що в одному шляхетському домі-дворі разом господарювали одружені брати. Навіть за умови проживання їх в одному маєтку, що спостерігається доволі часто, вони мали свої окремі двори-домогосподарства. Так, усі чотири брати Рудецькі в 1560-х роках мешкали у своєму родовому маєтку – селі Рудці, причому старший брат Андрій проживав зі своєю родиною у дворі покійного батька, наймолодший брат Гнівош перебував під його опікою, живучи разом із ним, а двоє інших мали окремі двори, де мешкали зі своїми родинами. По смерті Андрія у 1564 р. Гнівош перейшов в опіку до другого, старшого за віком, брата Федора[82]. Відтак родина Федора змінює свою внутрішню структуру, перетворюючись з нуклеарної на розширену.

Таким чином, наявність у шляхетських родинах кровних родичів (батьків, сестер, братів, братанок, братаничів та інших близьких), що було поширеною практикою, дозволяє збільшити пересічне число шляхетської родини. Беручи до уваги мінливий характер родинної структури, яка швидко перетворювалася з нуклеарної в розширену і навпаки, та остерігаючись завищити пересічний показник, додамо лише 0,2 особи на родину. Тож коефіцієнт розширеної шляхетської родини становитиме близько 8 осіб.

За обчисленнями Михайла Копчинського, виконаними на підставі поголовних реєстрів, відсоток родин, розширених за рахунок кровних родичів, у Люблінському воєводстві становив 11,1 % від загалу в 1662 р. і 7,1 % в 1674 р.; в Куявії цей показник становив 14,5 %, у Кременецькому пові-

82 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 5, арк. 56 зв.–57, 206; спр. 6, арк. 167–167 зв., 177–178 та ін.

ті – 7,8 %, а в Белзькому воєводстві – ледве 2,2 %[83]. Порівнюючи відомості поголовних реєстрів XVII ст. з даними парафіяльних списків XVIII ст., де частка родин з кровними родичами є значно більшою, дослідник пояснює це не лише недбальством чи фальсифікаціями, а передусім недообліком XVII-вічної документації, оскільки до списків не вносили наймолодших дітей (на його думку, онуків) та найстарших уже немічних осіб[84]. За висновками Анни Ляшук, відповідно до поголовного реєстру Краківського воєводства 1662 р. нуклеарні родини, розширені за рахунок кровних, становили лише 6 % загалу шляхетських господарств[85], а в Сєрадському воєводстві та Велюньській землі, за підрахунками Пйотра Кораль на підставі реєстру 1673 р. – заледве 2–3 %[86]. Тож Ляшук додає на пересічну шляхетську родину Краківського воєводства лише 0,06 родичів, що проживали з нею, проте зауважує, що на сході та півдні Речі Посполитої розширені родини були значно поширенішими[87].

На наш погляд, порівнювати демографічні процеси, що відбувалися в 60-70-х роках XVII ст. в польських землях, із ситуацією, що склалася в українських після Хмельниччини, особливо на території Волині, не зовсім коректно. Адже М. Ф. Владимирський-Буданов порівнював спустошення і руйнування середини XVII ст. за згубністю впливу на демографічний стан українських земель з наслідками монгольської навали на давньоруські землі. Констатуючи вплив воєнних дій на становище цивільного населення, що потерпало як від польських жовнірів, литовської армії, так і від козацького війська та його союзника кримського хана, він відмічав «ужасающую картину запустения». Зокрема, у Кременецькому повіті лише польськими жовнірами було спустошено 250 поселень, а в 176 поселеннях не залишилося жодного помешкання та жодної людини[88]. Тож згадані вище обрахунки Копчинського щодо Кременецького повіту 1673 р. варто сприймати з обережністю і принаймні не ототожнювати виведену ним пропорцію родин з розширеною структурою із ситуацією довоєнного періоду. Зауваження цього

83 *Kopczyński M.* Rodzinne gniazdo? Mieszkańcy szlacheckich dworów w XVII i XVIII wieku // Od narodzin do wieku dojrzałego. Dzieci i młodzież w Polsce. Cz 1. Od średniowiecza do wieku XVIII / Pod red. Marii Dąbrowskiej i Andrzeja Klondera. – Warszawa, 2002. – S. 84–85.

84 *Ibidem.* – S. 86–87, 89.

85 *Laszuk A.* Szlachta w województwie Krakowskim w świetle rejestrów pogłównego z 1662 r. // Przegląd Historyczny. – 1988. – T. LXXIX, z. 3. – S. 450–455.

86 *Koral P.* Rodzina szlachecka w województwie sieradzkim i ziemi wieluńskiej w świetle rejestrów pogłównego z 1673 r. // Przegląd Historyczny. – 1995. – T. LXXXVI. – S. 361–367.

87 *Laszuk A.* Szlachta w województwie Krakowskim w świetle rejestrów pogłównego z 1662 r. – S. 455.

88 *Владимирский-Буданов М. Ф.* Передвижение южно-русского населения в эпоху Богдана Хмельницкого // Киев. старина. – 1888. – Т. XXII, июль. – С. 79–81, 86–87; *Ворончук І.* Історична демографія України XVI–XVII ст.: стан та проблеми. – С. 222.

дослідника щодо занижених показників реєстрів та Анни Ляшук щодо східних теренів Речі Посполитої, а також наші спостереження дають змогу припустити, що збільшення коефіцієнта шляхетської родини на 0,2 особи за рахунок найближчих родичів є цілком правомірним.

2.3. «Служба» шляхетського двору

2.3.1. Слуги

Наведені вище описи шляхетських дворів переконують, що попри їх розміри, навіть найменші з-поміж них становили собою чималі житлово-господарчі комплекси (із городами, садами, гумнами, оборами, ставами, млинами, броварнями тощо) з розвинутим домашнім господарством, яке потребувало певного числа *«дворових»* слуг і робітників – челяді. Для арґументації наведемо лише один приклад. У скарзі Федора Рудецького на Тита Хом'яка Смордовського та Дмитра і Саву Гнівошовичів Єловицьких, які 1564 р. розграбували його Рудецький двір, перелічується виведена ними худоба: 21 кобила з лошатами, 6 жеребців, 8 яловиць, 7 робочих коней, 10 волів, 43 голови малої і великої рогатої худоби, 11 телят, 70 свиней (у тому числі 27 вепрів), 150 гусей, 50 качок, 400 курей, 130 каплунів[89]. Таким чином, продуктивна і робоча худоба цього двору становила 176 голів, а пташина ферма налічувала 730 одиниць. Тож цілком зрозуміло, що догляд за такою великою кількістю худоби і птиці потребував великої обслуги. Зауважимо, що на цей час Рудецькі не відрізнялися великою заможністю, за майновим статусом вони належали навіть не до середньої, а до дрібної шляхти[90]. Достатньо навести такі відомості: 1577 р. Федір Рудецький сплатив податок з 11 димів та 25 городників свого маєтку Рудка й заставного села Стралки[91]; в 1583 р. той самий Федір Рудецький, але вже в статусі волинського чашника, сплатив податок лише з 14 димів та 11 городників свого родового маєтку Рудки[92].

В умовах тогочасної постійної небезпеки кожний шляхетський двір являв собою не просто укріплену садибу, а своєрідну маленьку фортецю. Зазвичай двори були обнесені частоколом (острогом), вікна заґратовані, ворота добре оковані. Найзаможніша шляхта жила в невеличких замках, частіше дерев'яних, проте вони були обнесені ровами і валами, паркана-

89 *ЦДІАК України*, ф. 25, оп. 1, спр. 6, арк. 177 зв.–178.
90 *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. – С. 207.
91 *Zródła dziejowe*. – T. XIX. – S. 11.
92 *Ibidem*. – S. 93.

ми з баштами тощо. Вже сама оборона такого замку, а тим більше ведення господарства потребували значного числа гайдуків, слуг і челяді, оскільки захист маєтку був найважливішим обов'язком кожного глави господарства. Не останню роль відігравав також і психологічний аспект: мати багатолюдний двір було для кожного шляхтича справою його честі та престижу. Виробився своєрідний репрезентаційний звичай: шляхтич, який шанував себе, не виїжджав з двору без супроводу. Не тільки на земські «рочки» чи на сеймик, а й на похорони, гостину до сусіда, на службу до церкви та й просто до міста виїжджали з почтом слуг[93]. Отже, в шляхетських дворах-садибах, окрім власне панської родини, мешкала численна обслуга, кількісний склад якої визначався структурою і величиною самої шляхетської родини та її заможністю.

Проте, як зазначалося, проблема внутрішньої структури шляхетських дворів, особливо в демографічному аспекті (складу й чисельності їх мешканців), понині майже не досліджувалася, через обмеженість джерельної бази[94]. Навіть у згадуваних вище працях польських дослідників функціонування дворів здебільшого розглядається на матеріалах маґнатської садиби, а в українській історіографії це питання взагалі не порушувалося. Тим часом не викликає сумніву той факт, що служба належала до однієї з найпоширеніших тогочасних професій. Так, розглядаючи міські спільноти XVIII ст., Цезарій Кукльо за списками населення 1791 р. підрахував, що домашні слуги у Варшаві охоплювали до 20 %, а в Кракові майже 32 % мешканців[95]. Анджей Кітович, автор мемуарів «Opis obyczajów za panowania Augusta III», свої спостереження над домашньою службою виклав у шостому розділі «O stanie dworskim», розпочавши його словами: «Pod tym tytułem znajdzie Czytelnik obyczajność wielkich panów i im służących, ponieważ opisując jednych bez drugich musiałoby się często jedno powtarzać»[96]. Це зауваження виразно засвідчує важливість домашньої служби, без якої шляхетський двір не міг функціонувати.

Здавна відомі різні рівні службової залежності. Так, Владислав Лозінський зауважував, що навіть середній шляхтич мав два види

93 *Łoziński W.* Prawem i lewem. Obyczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVII wieku. / W opracowaniu Janusza Tazbira. – Warszawa, 2005. – S. 92–96.

94 *Ворончук І.* Шляхетський двір, його слуги та челядь. – С. 118; А. Мончак зауважує, що підставою для таких досліджень можуть стати реєстри поголовного 1662 та наступних років. Див.: *Mączak A.* Klientela. Nieformalne systemy władzy w Polsce i Europie XVI–XVIII w. – S. 295.

95 *Kuklo C.* Kobieta samotna w społeczeństwie miejskim u schyłku Rzeczypospolitej szlacheckiej. Studium demograficzno-społeczne. – Białystok, 1998.

96 *Kitowicz J.* Opis obyczajów za panowania Augusta III – S. 407. Цит за: *Kulesza-Woroniecka I.* Pozycja służby w strukturze i organizacji dworu magnackiego w XVIII wieku – S. 330.

служби: шляхтичів і підданих[97]. Іспанський порадник 1614 р. говорить про три ієрархічні рівні служебників: на найвищому щаблі перебували люди, що служили з милості, причому зазвичай ласкаве поводження з ними глави дому-двору упродовж усього життя значно відрізнялося від суворого ставлення до слуг нижчого рівня. В Європі слуги вищої ієрархії ніколи не потрапляли до притулків, доживаючи віку, як правило, в домі свого пана[98]. Другий щабель служебного люду становили особи, які отримували платню, а третій, найнижчий, – невільники, або люди підлеглі, які виконували найважчі роботи у дворі без будь-якої платні. Досить згадати, що в Італії в XVII ст. домашніх слуг називали (зокрема, в Libri status animarum) *servo* і *serva*. Подібну ситуацію бачимо і в інших країнах. Зокрема в Японії на нижчому щаблі домашньої службової ієрархії також перебували люди, які виконували службу безоплатно[99]. В Англії XVI–XVII ст. домашній служебник (*servant*) взагалі прирівнювався до невільної людини, оскільки про нього казали: *servant* взувся в туфлі старожитного *servus*, тобто вважалось, що його становище майже не відрізняється від статусу невільника[100].

Служба була основним джерелом прибутку для більшості незаможних груп суспільства, зокрема й осіб шляхетського походження. Стаючи на службу, слуга-шляхтич обіцяв панові відданість і слухняність поданням руки, звідси його назва – слуга «рукодайний» («famulus manu stipulatus»)[101]. У свою чергу, службодавець обіцяв певну оплату своєму слузі. Укладаючи 1568 р. угоду зі своїм служебником Матисом Хорковським, який служив йому до самої смерті, князь Марко Солтанович Сокольський зобов'язувався «за службы его на рокъ врочистого заплатить двадъцатъ золотых полскихъ, сукна утєрфину локтєи пят, кожух турєцъкии, а на кони его выхованъе ωвса мац дєвєть, сєна возов дванадъцать, а такъ, поки бы ми служити хотєлъ, по тому ж за кождыи рокъ, будучи я служебъ его потрєбєнъ, платити єму повинєнъ буду яко вышєи написано»[102].

97 *Łoziński W.* Prawem i lewem. – S. 98.
98 *Fauve-Chamoux A.* Służba domowa w Europie od XVI wieku: dzieje i źródła zjawiska // Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV–XX wieku. Struktury demograficzne, społeczne i gospodarcze. ¬ Warszawa, 2008. – S. 319.
99 *Nagata M. L.* One of the Family: Servants and Service in Early Modern Japan // The History of the Family. – 2005. 10, issue 4, – P. 355–365.
100 *Flandrin J.-L.* Historia rodziny. – S. 79–80.
101 Про особливості договору між панами і слугами та ритуал і форму присягання див.: *Старченко Н.* Стосунки пана і слуги «рукодайного» в контексті уявлень про вірність і зраду. – С. 95–96.
102 *ЦДІАК* України, ф. 26, оп. 1, спр. 10, арк. 135 зв.–136.

Зазвичай слуги ставилися до пана прихильно, адже їх пов'язувала з ним не лише «професійна» відданість, а й солідарні дії в нападах на сусідів тощо. Проте непоодинокими були й випадки зради слугами своїх панів. Так, 1619 р. Самуель Єсмонт скаржився в луцькому ґродському суді на «чєлядъ свою», як він називає своїх уже колишніх слуг Криштофа Юрковського та Яна Остромецького, котрі «нє ωглєдаючис на пристоиност и повинъност свою шляхєтскую ... , учинившы знєважност з мєнє яко пана своєго, ... руки нє вызволившы, ... пана своєго зрадившы, прочъ зъяхали»[103]. Тож, на думку Владислава Лозінського, в цій парі більш залежною особою був глава дому – службодавець, якщо він був не маґнатом високого рангу, а звичайним зем'янином, бо передавав себе на ласку або неласку бундючної, озброєної, пихатої, жадібної до протизаконних зисків служби, але водночас такої йому потрібної. Залежність пана від служби В. Лозінський кваліфікував як різновид «неволі»[104]. Як на наш погляд, то в неволі опинявся все-таки служебник, який мав виконувати волю свого пана навіть тоді, коли його накази і розпорядження йшли врозріз з чинним правопорядком, про що йтиметься далі.

Значний відсоток осіб, які жили за рахунок служби, свідчить про поширеність цього роду занять, а водночас про соціальну потребу на такі послуги. В домашній службі нарівні використовувались як жінки, так і чоловіки, проте в служебній ієрархії чоловіки посідали перші й найважливіші позиції та залежно від місця служби і власних здібностей могли доволі високо піднятися вгору соціальними щаблями. Про своїх відданих слуг пам'ятали, їх цінували, як найближчих людей: практично всі тестаменти містять записи на користь слуг за вірну службу.

Чисельність домашньої служби шляхетського двору залежала не лише від заможності, а й від життєвого циклу його власника. Якщо він був молодим і неодруженим, число слуг, очевидно, було меншим, але з його одруженням і збільшенням мешканців двору зростала й кількість слуг. Зокрема, значного розширення домашньої служби вимагало народження в родині дітей, оскільки потрібні були мамки-годувальниці та няньки, а згодом, коли йшлося вже про домашнє навчання й виховання, жінок заступали чоловіки, які працювали вчителями та гувернерами[105]. За обрахунками Анни Ляшук, двірська

103 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спрр. 111, арк. 462 зв.; Докладніше про це див.: *Старченко Н.* Стосунки пана і слуги «рукодайного» в контексті уявлень про вірність і зраду. – С. 104–111.

104 *Łoziński W.* Prawem i lewem. – S. 98.

105 *Kulesza-Woroniecka I.* Pozycja służby w strukturze i organizacji dworu magnackiego w XVIII wieku – S. 339.

служба становила подеколи до 70 % усіх мешканців двору[106]. Висновок про значне число службового люду підтверджують і українські документальні матеріали.

На чолі двору стояв урядник, під началом якого перебували дворові слуги і челядь. За відсутності самого господаря саме до урядника звертаються судові виконавці – возні, прибуваючи до маєтку для виконання судових постанов. Так, приїхавши 1570 р. до с. Постойна, возний Дахно Гуляльницький запитував: «Е*с*т*ли* бы пановє Гур*к*овє были у дво*р*є або вр*я*дникъ, або слуга которы*и* ихъ»[107]. Під час передання 1571 р. князями Сокольськими маєтків Ситовичі, Підліси, Корсин у заставу братам Ілляшу і Степану Яцьковичам Борзобагатим Красенським персонально називаються урядник Ситовицького двору Гац та служебник Макар[108]. Урядники та служебники фігурують у різних судових актах, зокрема у скаргах про наїзди на маєтки, при переданні маєтків іншим власникам тощо. Так, киселинським урядником Петра Кєрдея Мильського 1561 р. був Матис, радошинським урядником Романа Гулевича 1562 р. – Станіслав Сова, любецьким урядником князівни Ганни Романівни Любецької 1568 р. – Ян Нетецький[109].

За актовими книгами можна відтворити персональний склад урядників та служебників багатьох шляхетських маєтків, чиї імена й прізвища через різні обставини потрапили до актів. Так, князь Юхим Корецький 1593 р. позивався до Андрія Загоровського «ω *з*бит*є* служ*є*бника ... Адама Мил*к*овского»[110]. 1593 р. Михайло Ворона Боратинський скаржився в суді на Северина і Юрія Жуковецьких за «*з*бит*є* и *з*шар*п*анє» його самого з дружиною та їхнього служебника Яна Яворинського[111]. Під час нападу князя Дмитра Буремльського у 1564 р. на двір князя Федора Головні Острожецького були пограбовані служебники останнього Ванило Іванович, Єско Іванович, Денис Светицький та Іванко Москвитин[112].

Служебниками та урядниками зазвичай були особи шляхетського стану, що засвідчує Статут: «иж княжата и панове рада наша шляхту и кождого бы з рицерства нашого, которые теж шляхту нашу служебниками в себе ховают» або «кгды бы чиих кольвек подданых злодеев або

106 *Laszuk A.* Szlachta w województwie Krakowskim w świetle rejestrów pogłównego z 1662 r. – S. 443.
107 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 215; АЮЗР. – Ч. VI, т. I. – С. 75.
108 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 458, арк. 272–273 зв.; *АЮЗР.* – Ч. VIII, т. VI. – С. 353–357.
109 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 3, арк. 166 зв.; спр. 4, арк. 27; спр. 10, арк. 68–69 зв.; *АЮЗР.* – Ч. VI, т. I. – С. 36–39, 49–51, 61.
110 *ЦДІАК* України, ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 5.
111 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 124–125.
112 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 5, арк. 142–142 зв.

17. Служебна шляхта

розбойников и яких кольвек злочинцов поймано, а они бы, идучи на смерть, поволали врядника своего, ... , а тот врядник был бы шляхтич»[113]. Серед шляхти побутувало навіть прислів'я: «że tak dobrzy iakom sam i równe sobie sługi chowam»[114]. Зокрема, 1565 р. служебником Михайла Мишки Варковського був «почтивии шляхтич» Іван Козарин, а серницьким урядником – шляхетний Матис Малиновський[115]. У 1568 р. шляхтичі Ян Поплавський і Павло Янковський були, відповідно, служебниками Федора Сенюти та Василя Ощовського[116]. Служебником Миколая Дубровського 1561 р. був шляхтич Матвій Линевський[117], панів Каменецьких у с. Залісці 1570 р. – Вавринець Ледницький[118], устилузьким урядником Миколая Лисаковського 1577 р. – Іван Бережецький[119]. Шляхтич Михайло Несвіцький фіксується 1563 р. як служебник Петра Загоровського[120], а служебником його сина Федора Петровича Загоровського 1593 р. – Миколай Богушевич[121]. 1598 р. слугою Миколая Єловицького був шляхтич Прокіп Загорецький[122], а одним зі слуг князівського подружжя Юрія Івановича Чорторийського та Олександри Андріївни Вишневецької – шляхетний Павло Душевський[123]. Служебниками Петра Долґерда

113 *Статут* 1566 р. – Розд. III, арт. 8. – С. 76; Розд. XIV, арт. 16. – С. 197; *Старченко Н.* Стосунки пана і слуги «рукодайного» в контексті уявлень про вірність і зраду – С. 93, послання 22.
114 *Maciejowski W.* A. Polska aż do pierwszej połowy XVII wieku pod względem obyzcajów i zwyczajów – T. II. – Petersburg-Warszawa, 1842. – S. 241.
115 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 7, арк. 136 зв.–137; *АЮЗР.* – Ч. VI, т. І. – С. 49–50.
116 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 10, арк. 374 зв.–375; *АЮЗР.* – Ч. VI, т. І. – С. 66–69.
117 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 3, арк. 166 зв.; *АЮЗР.* – Ч. VI, т. І. – С. 36.
118 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 174–174 зв.; *АЮЗР.* – Ч. VI, т. І. – С. 70–72.
119 *АЮЗР.* – Ч. VI, т. І. – С. 99–102.
120 *ЦДІАК* України, ф. 28, оп. 1, спр. 3, арк. 34–34 зв.
121 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 126 зв.
122 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 12, арк. 227–229 зв.
123 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 12, арк. 266–268.

були шляхтичі Григорій Кречковський та Станіслав Розвадовський[124]. Шляхтич Марціян Свентоховський був слугою Войтеха Защинського, і коли останній 1610 р. поселився з родиною у заставленому йому Лавріном Дривинським маєтку Полганах, «ѡн, яко з паномъ своимъ приєхавши, тамъ з ним мєшъкал»[125]. Юшківським урядником Петра Гулевича Воютинського 1612 р. був шляхетний Ленарт Каменський[126]. 1609 р. Миколай-Богуш Трацевський, запросивши у гості Яроша Горайна, поранив його «хлопца ... шляхєтного» Криштофа Цебульського, що супроводжував Горайна[127]. 7 червня 1576 р. князь Матуш Воронецький побив слуг свого брата Станіслава Войнича Воронецького – «почтивых шляхтичов» Станіслава Пресмицького, Петра Єлатовського та Петра Кучинського[128]. 1598 р. Павло Кондрацький позивав Андрія Фірлея за борг його дружини небіжчиці Барбари Козинської, яка ще 1582 р. позичила у своїх шляхетних слуг Адама і Себастіяна Милевських 100 кіп грошей, але, не повернувши цієї суми, пішла з життя[129]. 1594 р. князь Ярош Масальський заявив у луцькому земському суді про заподіяння смерті слугам Василя Єло Малинського, шляхтичам Станіславу Завадському, Єсифу Ґлуховському і боярину Андрію Пацуку, та про пограбування маєтності й «чєляди московскоє»[130].

У 1622 р. Марко Гулевич подав скаргу до луцького ґродського суду на мінського воєводича Яна-Казимира Паца, який з великим загоном «впадши въ дворъ, чєлядь мою, шляхтичовъ учтивыхъ забияли, били, мордовали, сєкли, трохъ шляхтичовъ на смєрть забили, мєновитє: ѡдного Яна Заливаку рострєляли .., другого шляхтича учтивого Павла Нєтєлского, трєтєго Андрєя Гуляницкого, возницъ, машталєровъ, Василья возницу, Грицка кухара, Андрєя боярина – тыхъ всихъ побили и помордовали». В документі фігурують також урядник маєтку Войтех Карпінський і «дворничка» Каска[131]. Як бачимо, йдеться про слуг як шляхетського, так і простого стану. За іменами і прізвищами названо 8 конкретних осіб, що постраждали під час нападу, а всього перелічено 12 осіб слуг і челяді, якщо прийняти вислів «возницъ, машталєровъ» за найменше числове значення – два, хоча зрозуміло, що з огляду на потреби двору служебних людей могло бути значно більше.

124 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 19, арк. 279–280.
125 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 19, арк. 752–753.
126 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 20, арк. 234–234 зв.
127 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 19, арк. 254–254 зв.
128 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 213 зв.–214.
129 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 12, арк. 57 зв.–59 зв.
130 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 9, арк. 161 зв.
131 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 130, арк. 549–563 зв.; *АЮЗР*. – Ч. VI, т. I. – С. 427–437.

Роль домашніх слуг «зацных» панів, особливо князів та маґнатів часто виконували їхні бідніші кровні родичі, навіть найближчі – братаничі та братанки, сестринці та сестриниці. Так, слугами Богуша Федоровича Корецького були його родичі, сини Івана Хребтовича Богуринського, яких він називає братаничами, котрі «ѡтъ часу нємалого... послугами своими учтивє, пристоино служили, забавляючи лєта свои ... на службахъ» князя[132]. Впродовж багатьох років «добрє а цнотливє» служив своєму вуєві Янові Сокольницькому його сестринець Улексис Скретуський[133]. У 1586 р. Ян Жоравницький скаржився, що за його відсутності недоброзичливці напали на маєток Жабче й при цьому «братанку мою рожоную, которая въ мєнє въ ѡпєцє єстъ, панну Алєксандру Михаиловну Жоравницкую, подкоморянку луцкую, и при нєи другую сєстрычну мою, панну Ганъну Прокоповну Бєрєжецкого, з ыншими панънами служєбными и зъ бєлыми головами ... ѡныхъ панєнъ и чєлядь бѣлую пошарпали и похватали»[134]. Як бачимо, згадано й служебниць шляхетського походження.

Часто до заможних домів віддавали синів і дочок з бідніших шляхетських родин, які майже з дитинства заробляли собі на прожиток службою. Так, Мойсей Креневич Гуляльницький звертався з проханням до призначених ним опікунів, аби «двох дочок моих, которыє вжє єстъ подростками, на службу з рук своих яким людям добрым ѡтдали»[135]. Так само Андрій Річицький просив князя Юхима Корецького: «Унижєнє вашєє княжєтъскоє млсти прошу, абы-м ваша княжєтская милость рачилъ взяти Юрка, сына моєго, кгды єму сємъ вынидєтъ, до службъ єго млсти сына своєго пана Каролюса», а його дружину-княгиню, «кгды дєвъчинка моя подростєтъ, абы єє милостъ рачила взяти до єи милости панны Марцибєли»[136]. 19 червня 1593 р. Барбара Станіславівна Чернацька записала своєму чоловікові рухомість, яку не лише отримала від своїх братів «з ѡтчизны», а й набула власною службою: «што ся дотычєт власноє маєтности моєи рухомоє, то єст грошєи готовых, золота, срєбра, пєрєл, шатъ и инших всих рєчєи, учтивого спряту и набытя моєго, которое єсми з молодых лєтъ моих так за учтивыми послугами своими у пнов зацных ... маю»[137]. У 1584 р. Прокіп Григорович Бережецький позичив у своєї дружини Катерини Павлівни Шпаковської 200 кіп грошей, «которыє ѡна з учтивоє выслуги своєє

132 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 367; *АЮЗР.* – К., 1859. – Ч. I, т. I. – С. 114.
133 *ЦДІАК* України, ф. 27, оп. 1, спр. 10, арк. 290–292.
134 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 35, арк. 1093; *АЮЗР.* – Ч. I, т. I. – С. 223–227.
135 *ЦДІАК* України, ф. 26, оп. 1, спр. 9, арк. 357 зв.
136 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 47, арк. 105 зв.–106 зв.
137 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 176 зв.

з дому *их млстии зошлоє* кнєгини Миколаєвоє Збаражскоє, старостиноє крємянєцкоє кнєгини Ганны Дєспутовны и вєлможных кнжєн Марины, Алєксандры и Фєдоры, дочок зошлого годноє памєти кнжати Романа Санкгушка, воєводы браславского, мѣла»[138]. У 1604 р. Якуб Папроцький, який привіз з Равського повіту молоду дівчину-шляхтянку Дороту Дмошинську, «хотячи єє ωддати яко панъну до послугъ тут на Волыню шляхтянци якои можъноu», влаштував її служебницею до дружини володимирського підсудка Григорія Гнівошовича Киселя Низкиницького[139]. Анна Сокорівна по смерті свого першого чоловіка Федора Обуховича, «зоставши з малыми дєтками удовою, яко будучи удовою нєвѣстою в маєтности нє во всєм достаточную, ωдну дєвочку свою, учтивую шляхтянку на имя Настасю Фєдоровну Ωбуховича, для учтивого выхованя и цвичєня єє дала была сама з рук своих тєпєрєшнєи пнєи Сємєновои Крунєвичовои Настаси Хомяковнє», пояснюючи звичність таких практик: «многο єст, иж учтивыє шляхтичи и шляхтянки прєз убозство своє во имєнях шляхєтских пєрємєшкиваюτ»[140].

Пітер Ласлетт ідентифікував домашню службу з life-cycle service, тобто «заняттям, яке виконувалось у певний період життя», а саме – в юності[141]. Дехто з дослідників, зокрема й Джон Гаджнал, характеризують службу діяльність як один із тих чинників, які стояли на перешкоді укладання перших шлюбів, гальмуючи утворення молодих родин[142]. Аналогічної думки дотримується і Марія Богуцька, вважаючи, що служебні дівчата залишалися самотніми до пізнього віку, можливо й до смерті[143]. Антуанетта Фове-Шамо (Antoinette Fauve-Chamoux) на підставі вивчення європейських джерел дійшла висновку, що в доіндустріальну епоху служебні жінки та чоловіки становили не лише наймолодшу, а й наймобільнішу групу в соціальному та географічному аспектах. У Європі, в тому числі й Речі Посполитій, міграційний рух у напрямку із села до міста був поширеним явищем, що стало наслідком демографічного зростання населення та прихованої господарської кризи на селі, що змушувало молодь покидати рідні місця, поповнюючи службовий контингент міста. За обрахунками А. Фове-Шамо, осо-

138 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 566; *Ворончук І.* Шляхетський двір, його слуги та челядь. – С. 123.

139 *ЦДІАК України*, ф. 28, оп. 1, спр. 63, арк. 665–665 зв.

140 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 9, арк. 777 зв.–778.

141 *Laslett P.* The World We Hawe Lost. – London, 1965. – P. 77.

142 *Cooper Sh. M.* From Family Member to Employee: Aspects of Continuity and Discontinuity in English Domestic Service, 1600-2000 // Domestic Service and the Formation of European Identity. Understanding the Globalization of Domestic Work, 16th-21st Centuries, wyd. A. Fauve-Chamoux. – Bern 2004. – P. 277–298.

143 *Bogucka M.* Białogłowa w dawnej Polsce. – S. 36.

би до 15 років становили близько 10 % загального числа чоловічої та жіночої домашньої служби, причому більшість із них пізно вступала у шлюбні зв'язки або й взагалі залишалася поза шлюбом[144].

Зазвичай на службі перебували десятки років, а нерідко протягом усього життя. Склалася традиція, коли кілька поколінь одного, здебільшого незаможного, шляхетського роду слу́жили заможнішому та знатнішому шляхетському дому. З одного боку, сини заступали посади своїх батьків – урядників та служебників, а з іншого – перевірені роками віддані слуги нерідко переходили від батька до його синів. Так, спершу батько, потім рідний брат Івана Перевіського, а потім і він сам «служилъ зъ молодости лѣтъ своихъ вѣрнѣ а сприязливѣ ... ажъ до сивизны своєє» луцькому старості князю Андрієві Санґушкові, а згодом його синові, королівському маршалкові князю Олександру Андрійовичу. За багаторічну вірну службу родина Перевіських вислужила у князів маєток Перевісся: першу даровизну на частину цього села отримав ще батько, потім, очевидно, старший брат Грицько, нарешті, у 1565 р. сам Іван одержав ще одну частину села, а також по третині маєтків Тупали і Залісці[145]. У 1587 р. дружина покійного князя Андрія Головні Острожецького Настася Михайлівна Єло Малинська винагородила слугу свого колишнього чоловіка Михайла Садовського за послуги не лише його самого, а й батька його[146]. 1560 р. князь Андрій Михайлович Санґушко Кошерський віддячує за багатолітню службу дарчим записом на «подворокъ Чєрнчицкии ... з дворцомъ, с полми, сєножатми» свого служебника Івана Тимофійовича Волинця, який «служит мнѣ, пану своєму, з молодости своєє ѡт колкодєсят лѣт»[147]. У 1587 р. князь Станіслав Радзивілл винагородив свого служебника Яна Горайна «за вєрныє цнотливыє и учтивыє послуги ... , которыє ѡнъ здавна в дому нашомъ звыкъ показовати»[148]. 1650 р. Павло Зюлковський вніс маніфестацію до луцького суду з приводу загибелі під Пилявцями свого батька, разом із яким «и справи вси, которыє колвєкъ нєбожъчикъ мєлъ, ... при ним погинули». Серед цих родинних паперів згадано привілей краківського каштеляна князя Януша Острозького на ґрунт біля Чуднова над річкою Олим «за высълугу даныи, ... за што родичъ ... пятдєсятъ литъ яснєосвєцонымъ кнєжатам их мл. Ѡстрозкимъ служилъ»[149]. Шляхтич Валентій Залеський до самої

144 *Fauve-Chamoux A.* Służba domowa w Europie od XVI wieku: dzieje i źródła zjawiska. – P. 316.
145 *ЦДІАК України*,, ф. 25, оп. 1, спр. 7, арк. 328 зв.–329; *АЮЗР.* – Ч. VI, т. I. – С. 55–57.
146 *ЦДІАК України*, ф. 26, оп. 1, спр. 61, арк. 50 зв.–53.
147 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 3, арк. 205–205 зв.; *АЮЗР.* – Ч. VIII, т. VI. – С. 76–78.
148 *ЦДІАК України*, ф. 25, оп. 1, спр. 37, арк. 336 зв.–337; *АЮЗР.* – Ч. VI, т. I. – С. 166–169.
149 *ЦДІАК України*, ф. 25, оп. 1, спр. 265, арк. 524 зв.–525.

смерті у 1590 р. був слугою Лавріна Дривинського[150]. Протягом багатьох років Прокіп Григорович Бережницький перебував на службі «в дому *их мл.* книжат Санкгушковъ» («з молодости *лєт моих*, почо*нши* єщє *ωт* нєбо*жчика* книжати Ярослава Санкгушка»). Вислуживши у них маєток Мислин і маючи в ньому власний «двор», він також згадує в заповіті слуг і челядь, чию долю залишає на вирішення своєї дружини: «што ся дотычєтъ заплаты слугамъ и чєляди дворно*и* и *ωт*правы, кого бы *юж* нє тр*єб*а ховати, пущаю то на бачє*ня* жоны моєє»[151].

Інколи на службі перебувала подружня пара. Так, волинському крайчому Костянтину Острозькому та його дружині Олександрі Тишкевичівні служило подружжя Юрія Бистрама і Софії Сопотківни. Записуючи їм у 1580 р. 400 кіп грошей на маєтку Волиця Маща, дарувальники зазначали: «Дознав*ши* упрємы*х* и зычливы*х* службъ урожоны*х* пна Ю*р*я Быстрама и ма*л*жо*н*ки єго пнєи Зофѣи Сопо*т*ко*в*ны, пови*н*ноє ншоє, которыє на*м* за*в*жды з молоды*х лєт* свои*х* ху*т*ливє *ωт*давали»[152]. Звернімо увагу на те, що Софію названо «повинною», себто вона перебувала у якихось родинних стосунках з князівським подружжям – найімовірніше з боку Олександри Тишкевичівни. Про сімейний стан служебниць-шляхтянок, які служили разом зі своїми чоловіками, говорить князівна Ганна Чорторийська, просячи щедро нагородити «служєбницамъ моимъ вдовамъ зосталы*м*, которыє мнє завжды з мужми свои*ми* служили»[153]. Іноді в одному «домі» служило не лише подружжя, а й інші їхні близькі родичі. Наприклад, слугами Порфирія Панька були Яцько, його дружина Ганна та його брат Сак[154].

Окрім слуг, що порядкували на дворі, завідуючи різними господарськими справами, були й слуги особисті, які прислуговували окремим членам родини: главі дому, його дружині, їхнім старшим родичам, а також недорослим та дорослим дітям. Наречена переходила в родину чоловіка разом із власними служницями, яких вона мала ще в домі батьків. Так, Марина Мелешківна переїхала до маєтку чоловіка Прокопа Волчка Жасковського, очевидно, разом зі своєю «мамкою», яка була при ній з дитинства («с па*н*єю старою моєю имєн*єм* Ба*р*барою, которую ма*т*ка моя при мнє была послала»), а також з двома молодими служебницями – дівчиною Тетяною та пралею Малюшицею[155]. Перша дружина Януша

150 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 9, арк. 162–162 зв.
151 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 14–17 зв.
152 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 131–132 зв.
153 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 13, арк. 238 зв.–242.
154 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 156–161; *Ворончук І.* Шляхетський двір, його слуги та челядь. – С. 123–124.
155 *ЦДІАК* України, ф. 28, оп. 1, спр. 2, арк. 56; *АЮЗР.* – Ч. VIII, т. III. – С. 134–137.

Угриновського Оксимія Михайлівна Хрінницька перелічує в тестаменті чотирьох «служебницъ моих бѣлых головъ, которые мнѣ служили»[156]. У заповіті від 10 лютого 1591 р. Раїна Гулевичівна Воютинська звертається з проханням до чоловіка Миколая Хрінницького «слуг, чєляд мою вѣдлє бачєня своєго ωтправити и службъ их нагородити»[157]. Дружина Яцька Бутовича Ганна Михайлівна Хрінницька просила чоловіка й опікунів «... слуги мои и служебницы ...росправити»[158]. Князівна Марина Миколаївна Збаразька під час конфлікту з чоловіком Василем Загоровським вийшла 1567 р. на побачення з батьком у супроводі двох служниць: «панєю старою а дєвкою служебною»[159]. (Владислав Лозінський називав «стару пані» першою помічницею і «alter ego» своєї господині).

Окремих слуг мали й діти. Так, Роман Федорович Санґушко просив свою матір «выростка моєго Прокопа, яко мнѣ з дѣтиных лѣт своихъ аж до сєго часу служил, ... заховати при сыну моєм, зєбы (!) ωн сына моєго на руках своихъ мєлъ и єму служил».[160] Григорій Джуса разом із сином Андрієм скаржилися на Михайла Павловича «ω насланьє кгвалтовноє» на їхній дім та «зъранєньє слугъ сына єго пна Андрѣєвыхъ»[161]. В одній зі скарг до луцького ґродського суду волинський каштелян Михайло Мишка Варковський говорить про «хлопца сына своєго на имя Яска Чапского»[162].

Крім урядників та служебників (служебниць), серед дворової служби в документах згадуються тивуни, ключники, писарі, двірники, рикуні, кухарі, машталіри, візники, пекарі, пралі, ткачі, швачки, гаптарки, «хлопци», «паробки дворныє», «дєвки», «дѣвки сєнныє» та бояри (останні, очевидно, виконували разові доручення)[163]. Зокрема, Мотрона Іваницька перелічує в тестаменті: «слуг, служебниц, наимит и паробковъ дворных, мужчинъ, жонок, дєвокъ и сирот малых, которыє мнѣ з мыта служили»[164]. В описі Риканського двору 1571 р. фігурує «дворний» ключник Савка Соловевич[165]. У заяві вижа про стан маєтків удови Михайла Михайловича Свинюського, князівни Федори Федорівни Чорторийської, з-поміж дворової служби названо урядника, тивуна,

156 *ЦДІАК України*, ф. 25, оп. 1, спр. 13, арк. 298 зв.–300.
157 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 8–9.
158 *Там само*, ф. 27, оп. 1, спр. 7, арк. 177 зв.–179 зв.
159 *Там само*, ф. 28, оп. 1, спр. 2, арк. 122; *АЮЗР*. – Ч. VIII, т. III. – С. 152–154.
160 *ЦДІАК України*, ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 303 зв.–309 зв.
161 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 544.
162 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 484 зв.–485.
163 *Ворончук І.* Шляхетський двір, його слуги та челядь. – С. 121–122.
164 *ЦДІАК України*, ф. 27, оп. 1, спр. 7, арк. 450 зв.–452 зв.
165 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 458, арк. 212–213 зв.; *АЮЗР*. – Ч. VIII, т. VI. – С. 349–353.

18. Алегоричне зображення відданого слуги. XVI ст.

ключника, рикуню[166]. Федір Петрович Загоровський перелічує 11 слуг, серед яких кількох машталірів, візника та «хлопців»[167]. У тестаменті Криштофа Заремби згадуються його слуги Щасний Смасковський, Тисецький, Кусовський, Риканський, Кіліян, урядник, «машталєр давнєишии» Федько, ще один машталір Федько, пекар та кухар[168]. Для виконання різних двірських робіт, очевидно, існували так звані «парубки дворні». Так, Ян Ворона Боратинський скаржився 8 вересня 1575 р. про нанесення побоїв його «паробкомъ дворнымъ» Данилові, Сушку і Терешку[169].

Цілком зрозуміло, що слуги мали бути завжди під рукою, тож вони мешкали у панському дворі. Подеколи про це говорять і самі документи. Так, возний Луцького повіту Григорій Вербський, доповідаючи ґродському судові про збитки, заподіяні 1577 р. під час нападу четвертенського урядника брацлавського воєводи і кременецького старости

166 *ЦДІАК України*, ф. 25, оп. 1, спр. 3, арк. 249–250; *АЮЗР*. – Ч. VIII, т. VI. – С. 109–111.
167 *ЦДІАК України*, ф. 27, оп. 1, спр. 12, арк. 354–358.
168 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 13, арк. 736–737 зв.
169 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 404.

кн. Януша Миколайовича Збаразького Василя Коптя на маєток Федора Загоровського Луків, серед іншого зауважує: «У свѣтлочки подлѣ ворот, в которои врядникъ мѣшкаѣть, двѣри сѣнъныѣ и свѣтличныѣ посѣчѣны»[170]. Під час нападу на маєток Божів Луцького повіту була зруйнована «свѣтлица служѣбная»[171].

Свої слуги і служебні хлопці були також у дворових урядників та шляхтичів-служебників. Так, у Завистовського, служебника луцького войського Івана Чаплича Шпановського, був свій служка – хлопець-козачок[172].

2.3.2. Челядь

Головний кістяк робочої та служебної сили шляхетських дворів становила дворова челядь, яка в джерелах називається: *«чѣлядь дворная», «чѣлядь домовая»*. Челядь поділялася на *«волную» («жонки наѣмныѣ», «паробки наѣмныѣ»)*, що служила за наймом, і *«нѣволную» («нѣволники», «паробки нѣволныѣ», «жонки нѣволныѣ»)*, яка перебувала в цілковитій залежності від власників.

Інститут невільництва роз'яснюють Литовські статути. Зокрема, 12-й артикул XI розділу Статуту 1529 р. під назвою «Неволницы мають быти четвераких причин», визнавав чотири джерела невільницького стану: 1) давність перебування у невільництві та народження від невільників («которые здавна в неволи суть або з невольных ся родили»); 2) полон («которые полоном заведены суть з земли неприятельское»); 3) злочин («которые бы на смерть сказаны кому, окроме злодейства, а оные бы просили того, кому сказаны, жебы их не губил, таковые в неволи мають быти и дети их, которые потом будуть родити»); 4) шлюб з невільником або невільницею («хто бы, ведаючи, жонку невольную, хотя человек вольный, ее понял, тогды и сам в неволю мает быти и дети их ... , тым же обычаем и жонка маеть быти, естли бы за невольного пошла, ведаючи, тогды и сама в неволю подает ся и дети их»)[173].

Проте вже за цим Статутом спостерігаємо початок обмеження невільництва як явища. Зокрема, 6 артикул XI розділу постановляв: «Чоловик вольный за жадный виступ в неволю не маеть взят быти у вечную в неволю». Якщо ж когось і віддавали в неволю за провину, то він мав перебувати в неволі лише доти, допоки не відпрацює суму відшкодування[174]. Вільними визнавалися також невільники, вигнані з дому

170 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 8.
171 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 19, арк. 378 зв.–379.
172 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 19, арк. 399 зв.–401.
173 *Статут* 1529 р. – Розд. XI, арт. 12. – С. 171.
174 *Там само*. – Розд. XI, арт. 6. – С. 169.

їхніми господарями в голодні роки: «Уставуем, естли бы хто в голод челядь свою невольную выбил з двора проч, не хотячи их перехова-ти, а они сами в голод перекормили ся, таковые вжо не мають быти невольными, але вольные»[175].

Ще більше обмежує джерела невільництва Статут 1566 р. Скасовую-чи чинну доти практику віддання людей у вічну неволю за злочин, законодавство залишає лише три умови невільницького стану: наро-дження в неволі, полон і шлюб з невільником, тоді як злочинців пере-давали відтепер тільки у тимчасове невільництво до відробітку запо-діяної шкоди, встановлюючи її грошовий еквівалент[176]. Статут 1588 р., своєю чергою, скоротив підстави невільницького стану до однієї – по-лону, причому діти полоненików уже з народження зараховувалися до підданих пана, отчичів[177]. Крім того, Статут 1588 р. скасував і сам термін «невольник». 36 артикул XIV розділу проголошував: «Ознаймуем и ве-домо то чыним, иж што в сем теперешнем статуте тых людей о челядь, которые перед тым невольниками были званы, отменено назвиско и поменено, а написано их челедью дворною отчизною, материстою, ку-пленою, або полонениками»[178].

За Статутом 1529 р. утримання челядника коштувало «на неделю по грошу», а за Статутом 1566 р. – два гроші[179], водночас його працю оці-нювали в шість грошів на тиждень, тобто челядники приносили влас-никові добрий прибуток. Таким чином, тримати челядь було вигідно і на шляхетських дворах її було чимало, вважають – навіть більше, ніж треба було для забезпечення усіх робіт. Служачи з примусу, невіль-ник мав жити під постійним наглядом, а на випадок втечі його можна було розшукувати так само, як і селян-отчичів[180]. Проте в цій ситуації селяни-отчичі опинялися все-таки в кращому становищі, ніж челядь. За Статутом 1566 р. за втечі селян до міст та прийняття їх до міського права на них поширювалася міська юрисдикція, і вийти мали право не повертати їх панам, натомість челядь не захищало навіть 10-річне про-живання у місті, бо в законодавстві про них мовилося: «А што дотычет челяди неволное, которые бы пришли до мест наших, тым ани права Майдеборского принятье, ани оселость, ани теж заседене десети лет ку помочи быти не маеть, и повинны будуть войтове и державцы и

175 *Там само*. – Розд. XI, арт. 11. – С. 171.
176 *Статут* 1566 р. – Розд. XII, арт. 13. – С. 185–186.
177 *Статут* 1588 р. – Розд. XII, арт. 21. – С. 635.
178 *Там само*. – Розд. XIV, арт. 36. – С. 665.
179 *Статут* 1529 р. – Розд. XII, арт. 7. – С. 176; *Статут* 1566 р. – Розд. XIII, арт. 5. – С. 188.
180 *Статут* 1529 р. – Розд. XI, арт. 8, 9. – С. 170.

врядники наши им (їхнім панам – *І. В.*) выдати»[181]. Статут 1566 р. передбачав також відповідальність тих осіб, «хто вывел або выкрал чиего ... челядника невольного». По-перше, глава дому мав право притягати викрадачів до суду, а по-друге – вимагати «шкоду оправити от того часу, от которого ему тая челядь не робила, мужику и жонце за кождую неделю по шести грошей»[182].

Челядь *«дворную»* документи згадують доволі часто. Так, 1459 р. брати Богдан і Дмитро Мишки Холоневські, проводячи поділ с. Холонева, «дѣлили наполы» не лише «ста*т*ки домовыѥ», а й челядь[183]. 1514 р. за скаргою Федора Дмитровича Холоневського на свою матір князівну Огафію Сокольську, «*иж* ємy дѣлy части ро*в*ноѥ поступити во имѣнью их *ωт*чизно*м* у Холонѣвѣ у дво*р*ѣ, у люде*х*, у поле*х*, у сѣножате*х*, у ставѣхъ, у млынѣхъ, такъ и в рѣча*х* рухомы*х* домовы*х*: у чѣляди, у коне*х*, у бы*д*ле, у шатах, *ωт*дѣлити нѣ хоче*т*», луцький староста князь Костянтин Іванович Острозький призначив дільчих, які «зъѣха*в*шися до имѣнья Холонѣва, дѣлъ мѣжи ними «учинили напе*р*ве*и* у рѣча*х* домовы*х*: у шата*х*, у коне*х*, у чѣляди, у бы*д*ле»[184]. Про «чѣля*д* нѣво*л*ную» йдеться і в дільчому листі Гурина і Федора Масковичів з їхніми дядьками Петром і Титом Хом'яками Смордовськими[185]. Записуючи 1552 р. небожу свого чоловіка Петру Богдановичу Загоровському низку маєтків у Луцькому повіті, княгиня Богдана Федорівна Четвертенська зазначала у дарчій: «што ся дотычеть Лютогощей Хребътовское части и челяди невольное, в то панъ Петръ Загоровский ничимь уступати не маетъ»[186]. Виконуючи судову постанову, луцький возний Григорій Красносельський 8 червня 1576 р. відвідав маєток підляського воєводи Миколая Кишки Воротнів, де за його присутності урядник «пыта*л* чѣляди дво*р*ноѥ, жоно*к* и хло*пят*» про розглядувану у суді справу[187].

Челядь часто згадується у скаргах зем'ян на наїзди сусідів, оскільки в цих акціях потерпали й дворові люди. Так, 6 жовтня 1575 р. волинський підвоєвода Богдан Борейко Кнерутський звинувачував луцьких міщан, які, напавши в Луцьку на його «господу вла*ст*ную ...жону, чѣлядь мою попѣрѣстрашивали». Пізніше ці ж нападники вдерлися в дім його тестя Федора Олеші, де Борейко та Олеша «зложѣнѥ и чѣлядь

181 *Статут* 1566 р. – Розд. III, арт. 29. – С. 85
182 *Там само*. – Розд. XII, арт. 9, 10. – С. 184–185; Розд. XIV, арт. 29. – С. 201.
183 *ЦДІАК* України, ф. 26, оп. 1, спр. 1, арк. 287–287 зв.; *АЮЗР*. – Ч. VIII, т. IV. – С. 17–19.
184 *ЦДІАК* України, ф. 24, оп. 1, спр. 1, арк. 135 зв.; *АЮЗР*. – Ч. VIII, т. IV. – С. 323–325.
185 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 1, арк. 20–20 зв.; *АЮЗР*. – Ч. VIII, т. VI. – С. 58–60.
186 *АЮЗР*. – Ч. VIII, т. VI. – С. 25.
187 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 16, арк. 206–206 зв.

свою мєли»[188]. Аналогічну скаргу подав служебник Миколая Сапєги Іван Дмитрович на мирковського урядника Стрілу, який під час нападу 15 травня 1576 р. на його дім у с. Миркові «чєля*д* з дому ншо*г*о порозганялъ»[189]. Зем'янка Ждана Колодина Ладиженська заявляла, що під час нападу 10 лютого 1576 р. на її дім у Луцьку «в то*и* свєтлицы чєля*д* мою ... позбивали, пошарпали»[190]. Петро Олеша скаржився, що волинський хорунжий Григорій Гулевич, наславши 17 липня 1576 р. своїх підданих на його маєток Борухів, «чєля*д* мою дво*р*ную и наємную розогнал»[191]. 1589 р. Богуш Липленський скаржився на Гелену Залеську та її сина Яна Круша, які, нападаючи постійно на його маєток Хусово, «мнѣ в дому и жонѣ, и сєстрє моє*и*, и дѣтємъ, и всє*и* чєляди ... пострах и нєбєзпєчє*н*ство дѣлают»[192].

Найчастіше челядники працювали двірниками, кухарями, конюхами, пастухами, городниками, садівниками, пралями, ремісниками, будівельниками, ткачами, швачками і т. ін. Так, у червні 1576 р. напасники на маєток Яна Жоравницького село Жоравники «дво*р*ника жоравни*ц*кого на *и*мя Каспора зъ жоною тоєжъ ночи из ы*н*шою чєлядю бєлою в дво*р*є звєзали, которы*и* дво*р*никъ залє*д*ве втєкъ, а дєвку на *и*мя Палажку, а другую жонку Каску, посажавши на возъ», з маєтку вивезли[193]. 22 квітня 1570 р. Гаврило Яковицький позивав Лазаря Іваницького за підбурювання дружиною останнього Мариною двох челядниць-швачок не працювати на його дружину[194].

На шляхетських дворах працювала і мешкала не лише невільна челядь, а й вільна, яку наймали за оплату. Наприклад, під час шляхетського нападу 17 жовтня 1563 р. на Шумбарський «дворєц» було вивезено 17 осіб «волное чєляди», з-поміж них 6 «жонок», 5 «дєвок», 6 «паробков», та 13 осіб «нєволное чєляди»:, в тому числі 5 «паробков», 4 «жонок», 4 «дєвок» – усього 30 осіб[195]. Дружина Матвія Романовича Білостоцького Марина Семенівна скаржилася 1563 р. у луцькому ґродському суді: «Жо*н*ка моя наєм*н*ая на имя Ган*н*а, ωзємши дитя своє, пошла з двора моєго бєз вєдомости моє*и*». Коли ж, нарешті, втікачку відшукали, вона віддала її, очевидно, для покарання «до рук паробкови» дворному[196].

188 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 430–431.
189 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 156–156 зв.
190 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр, 16, арк. 25–25 зв.
191 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 277–277 зв.
192 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 61, арк. 337–338 зв.
193 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 223.
194 *Там само*, ф. 28, оп. 1, спр. 5, арк. 98 зв.–99; *Володимирський* ґродський суд. Подокументні описи актових книг. – К., 2002. – С. 153.
195 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 8, арк. 423–430.
196 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 5, арк. 45.

Служебник кременецького старости князя Януша Збаразького Матис Славогурський подав скаргу на князя Яцька Четвертенського, який 12 лютого 1575 р., напавши на його дім у містечку Яровиці, вивіз його дворову наймичку «дєвку Зофию»[197]. 22 січня 1576 р. вишковський урядник Олександра Семашка «викотив» із с. Бодачів кількох підданих, зокрема й «наимита дворного Мину з собою взяли»[198].

Федір Іванович Леонтович вважав, що особисту прислугу господарів-власників становили слуги, а челядь виконувала тільки дворові роботи[199]. Однак документальний матеріал засвідчує, що челядники та челядниці також могли належати до особистої прислуги[200]. Про челядь, яка належала до числа особистих слуг і служниць, згадується в багатьох тестаментах. Так, у заповіті 1591 р. Раїна Гулевичівна Воютинська підкреслює належність челяді до неї особисто: «Малжонокъ моu маєт слуг и чєляд мою ... службъ их нагородити»[201]. Марія Гаврилівна Лешницька у своєму тестаменті дає розпорядження щодо обдарування челяді, «которая до живота моєго мнє вєрнє и зычливє служила»[202]. Щонайменше 19 челядників і челядниць було в найближчому оточенні княгині Марії Юріївни Гольшанської[203].

Зазвичай челядники й челядниці були сімейними людьми. Так, Гурин Маскович Хом'як Смордовський повідомляв 1564 р. у суді, що за його відсутності, коли він виїхав «на службу гсдрьскую тєпєрєшнюю воєнную», викрали «с того двора моєго Посяговецкого жонку на имя Параску из сыномъ Трохимомъ»[204]. Згадувана вже княгиня Марія Гольшанська в тестаменті від 18 березня 1576 р., крім слуг, говорить також і про челядь, яка мешкала «в дворцохъ в Колку, у Любєиковичах и на Мощєницы и у Смиговичохъ роботних кождого рємєсла мужиков з жонами, з дєтми ихъ ... , так и паробъков нєжонатыхъ»[205]. Про жінку, «которая з молодости лєт своихъ мнє служила», та її дочку Мотрону згадує у тестаменті Анастасія Головинська[206]. У 1601 р. у подружжя Карпа Пузовського і Настасі Михайлівни Шабанової челядниця Вася Кузьмиха служила разом зі своїми дорослими дітьми – сином Миськом і дво-

197 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 55 зв.
198 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 13 зв.–14.
199 *Леонтович Ф. И.* Панский двор в литовско-русском государстве. – С. 50.
200 *Ворончук І.* Шляхетський двір, його слуги та челядь. – С. 126.
201 *ЦДІАК* України, ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк 8–9.
202 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 3, арк. 771 зв.–773.
203 *Там само*, ф. 27, оп. 1, спр. 4, арк. 42 зв.–45.
204 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 6, арк. 38–39.
205 *Там само*, ф. 27, оп. 1, спр. 4, арк. 55; Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни. – Т. I. – С. 77.
206 *ЦДІАК* України, ф. 26, оп. 1, спр. 11, арк. 286–288.

ма дочками, Христею і Ганускою[207]. Федір Русин-Берестецький 1577 р. оголошує вільними «на вєчные часы» свою дворову челядь «Шимка а жонку Куницу з дочкою єє»[208]. За тестаментом Марії Гаврилівни Лешницької отримували волю челядники: «Радєцъ из жоною и з дєтми, Нєстєргая, Фєдицє (!) из дєтми, Ѡлєница, Ганица, Маруша». Отже, з-поміж цієї челяді бачимо дві родини, причому одна з них повна (до її складу входили батько, мати й діти). Прийнявши обидва слова «діти» за мінімальний числовий еквівалент – два, отримаємо 11 осіб челяді[209]. Ймовірно, що згадано не всю челядь, а лише тих, кому надавалася воля.

Подеколи челядницькі родини були значно більшими. Так, челядник Юхна Юхновича Тороканського Федяй мав із дружиною Овдоткою двох синів (Євхимця й Курилця) і двох дочок (Палажку та Германку), а другий челядник Мишко мав чотирьох синів: Мальця, Клима, Пацька, Савку та трьох дочок: Ганицю, Варушицю і Федицю, причому в останньої вже були власні діти[210]. Тож родина Федяя складалася з шести осіб, а родина Мишка, разом з дочкою Федицею та її дітьми, становила не менш як 11 осіб. Таким чином, лише ці дві челядницькі родини налічували щонайменше 17 осіб. У 1564 р. до суду позивали Овдотю Томківну Посяговецьку, яка по смерті брата свого чоловіка Мартина Аксака – Григорія Аксака забрала «имєнє єго зо всими маєтностями, людми, з кгрунтами оного имєнъя и о колкодєсят чєляди нєволноє»[211].

Отже, документальні матеріали засвідчують, що жоден шляхетський двір не обходився без служби, причому число слуг не завжди залежало від розміру шляхетської родини. За висловом Владислава Лозінського, доброго знавця тогочасних порядків, навіть там, де слуг було найменше, їх все одно налічувалося надміру. Подібної думки дотримується і Анна Ляшук[212].

2.3.3. Система взаємозалежностей «пан–слуга»

Ранньомодерне суспільство, диференційоване відповідно до соціального і матеріального стану, доволі часто функціонувало в замкнутому просторі взаємних залежностей. Найяскравішим прикладом таких двосторонніх міжособистісних стосунків є взаємини між паном і

207 *АЮЗР*. – Ч. VIII, т. III. – С. 480–484.
208 *ЦДІАК України*, ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 696–697 зв.
209 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 3, арк. 771 зв.–773.
210 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 5, арк. 114 зв.–116 зв.
211 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 6, арк. 62 зв.–63.
212 *Łoziński W.* Prawem i lewem. – S. 102–103; *Laszuk A.* Szlachta w województwie Krakowskim w świetle rejestrów pogłównego z 1662 r. – S. 440.

слугою. Слуги, в тому числі й шляхетського походження, та челядь, як і решта домочадців, були цілковито підвладні главі дому. Не випадково давні філософи порівнювали слугу з дитиною: як мала дитина перебувала в повній залежності від батька, так і служник залежав від свого пана. Проте якщо залежність слуг-шляхтичів від глави дому можна окреслити як значну, то залежність челяді без перебільшення була абсолютною. І в першому і в другому випадках це було тісно пов'язано з традиційними практиками тогочасного суспільства, де характерною рисою, або навіть нормою, було всезагальне підданство. Залежність слуг і челяді від панів декларувалася і на законодавчому рівні. Статути, постулюючи за слугами обов'язок захищати свого пана, звільняли їх від карної відповідальності. Вже в Статуті 1529 р. проголошувалося: «Уставуем, иж коли бы в какой зваде слуга-шляхтич, пана своего боронечи, кого ранил або забил, таковый от кождого ест вызволен»[213]. Водночас Статути надавали главі родини право доменіальної юрисдикції не лише над челяддю (вільною і невільною), а й над слугами-шляхтою[214]. Щоправда, ця юрисдикція не поширювалася на справи, що торкалися шляхетської «почтивости», оскільки питання честі залишалося прерогативою монарха. Восьмий артикул третього розділу Статуту проголошував: «Княжата и панове рада наша шляхту и кождого бы з рицерства нашого, которые теж шляхту нашу служебниками в себе ховают, не мають сами о почтивость судити кроме нас; бо тот суд никому иному не належит, одно Господару»[215]. Проте за крадіжку, здійснену слугою, можна було вимагати «справедливости», тобто відправлення правосуддя над ним, у його пана[216]. Щоправда, за карні злочини («злодейства, забийства и иншых речей выступков») Статут 1566 р. дозволяв панам «справедливость чынити» над своїми слугами-шляхтою не інакше, як «осадивши при собе пред се шляхту людей добрых», тобто лише за участі сторонніх осіб шляхетського стану, однак визнавав за господарями право карати їх за провини дуже суворо, навіть «на горло»[217]. Так, 27 червня 1578 р. на прохання своїх слуг-шляхтичів, Кирила Зубцовського та Кирила Невзорова, князь Андрій Михайлович Курбський в присутності наданого володимирським ґродським судом

213 *Статут* 1529 р. – Розд. VII, арт. 25. – С. 133. Статут 1566 р. майже дослівно повторює це формулювання. Див.: *Статут* 1566 р. – Розд. XI, арт. 29. – С. 179.

214 *Статут* 1529 р. – Розд. VII, арт. 25, 26. – С. 133; Розд. XI, арт. 8, 9. – С. 170; *Статут* 1566 р. – Розд. IV, арт.29. – С. 105; Розд. XI, арт. 29. – С. 179; Розд. XIV, арт. 23. – С. 199.

215 *Статут* 1566 р. – Розд. III, арт. 8. – С. 76. Попри це, зазначає Старченко, влада пана все-таки поширювалась і на питання честі шляхетних слуг. Див.: *Старченко Н.* Стосунки пана і слуги «рукодайного» в контексті уявлень про вірність і зраду. – С. 93, 95.

216 *Статут* 1529 р. – Розд. XIII, арт. 5. – С. 182.

217 *Статут* 1566 р. – Розд. III, арт. 8. – С. 76.

возного Хацька Чувата Туличовського та шляхтичів Богдана Волинця й Івана Перевіського відправив правосуддя над служницею своєї дружини княгині Марії Юріївни Гольшанської – Раїною Куківною. За крадіжку нею речей і грошей загальною сумою 135 польських злотих князь виніс вирок, за яким вона мала «толко горъломъ быти карана». Через півроку, в січні 1579 р., ґродський суд визнав, «ижъ дєкрєтъ єго млсти кнзя Курпского противко тои дєвце водлє права слушнє єст выдан». Але, оскільки вона «до того часу горломъ нє была карана», суд, звернувшися до Кирила Зубцовського як до одного з потерпілих, «абы тои дєвце милосєрдъє учинилъ», присудив, щоб вона повернула йому вкрадені гроші. Оскільки Раїна на той час уже не мала ні вкрадених речей, ні грошей, Зубцовський, зацікавлений у відшкодуванні втрат, пішов на поступки, і справа, врешті-решт, закінчилася судовою ухвалою, за якою Раїна мала «выробятися», тобто протягом року «ωтслужити» йому ту суму, яку вкрала[218].

Залежність служебних осіб від своїх панів посилювалася принципом відповідальності самих панів за провину їхніх слуг. За злочин слуги можна було позивати до суду не самого слугу-злочинця, а його пана. Вперше це проголосив Статут 1529 р., а Статут 1566 р. повторив майже без змін: «гди бы чий слуга учинил кому кгвалт домовый або головщизну ... , тогды тот пан, чий то слуга вчинил, сам кгвалт, головщизну и шкоду платити мает, а собе на слузе искати»[219]. Судові акти містять безліч документів, які ілюструють чинність зазначених статутових узаконень. Так, 10 січня 1590 р. возний Луцького повіту Матис Славогурський «просилъ справєдливости у пна Щасного Кгалєнзского на урядника єго вишнєвского Фєдора, такжє на слугу Зубрицкого»[220]. А коли 1590 р. Матис Куликовський, «якому стала кривда отъ самого пна Богушевича», покликав його до суду, земський уряд відхилив позов, погодившись із «умоцованим» позваного Петром Линевським, який, посилаючись на 29 артикул IV розділу Статуту, заявив, «Ижъ, дєи, пан Богушевич єстъ тут позваны самъ бєз пана своєго, то єстъ єго млсти кнзя Юрья Чоръторыского, ωтъповєдати нє єстъ виненъ, кгдыжъ, дєи, у пна єго на нєго справєдливости нє просилъ»[221].

Практикувалася також передача права покарання власного слуги іншій особі. 1599 р. володимирський ґродський суддя Дем'ян Павлович скаржився у суді на свого «рукодайного» пахолка Станіслава Доман-

218 *Жизнь* князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни. – Т. I. – С. 102–106.
219 *Статут* 1529 р. – Розд. VII, арт. 26. – С. 133; *Статут* 1566 р. – Розд. XI, арт. 30. – С. 179.
220 *ЦДІАК України*, ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 22–22 зв.
221 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 705 зв.–707.

ського, який, обікравши його самого та іншого служебника, Мартина Ястрембського, «выламавши комору его .. , съ тымъ всимъ зъ ымєня и двора моєго Швaднова утєкъ». Дізнавшись, що він «до Вгоръ єхалъ», Дем'ян Павлович передає своєму приятелю Лукашові Вілковському «зуполную моцъ», тобто своє право, «вєдлє учинку єго скарати»[222]. Щоправда, іноді важко було домогтися від панів покарання слуг, бо ті, як правило, чинили за їхнім «росказанєм». Тож коли луцький ґродський суд засудив слуг Яроша Семашка, Федора Загоровського та інших панів, винних у вбивстві князів Петра і Михайла Четвертенських, на «караньє горлом», то Семашко, відмовившись видати свого слугу, заявив, що згоден сам відсидіти у в'язниці протягом цілого року[223], тобто був готовий захищати слугу, котрий, зрозуміло, виконував його «росказанє». Утім, саме до цього зобов'язував панів-господарів Статут: «естли бы фолькгуючи служебникови своему поимати его не хотел, ... тогды тот пан повинен будет сам головщизну платити, естли шляхтича забил, то рок и шесть недель седети маеть»[224].

Користуючись своєю владою, пани нерідко залучали слуг та челядників до таких протиправних дій, як наїзди і спустошення сусідських маєтків, поорання чужих ґрунтів, розорення і пограбування селян, скалічення або ж вбивство сусідів-«ворогів» та їхніх слуг тощо. Як свідчать судові справи, слуги беззаперечно виконували волю панів і тоді, коли вона йшла врозріз із законом, або навіть загрожувала їхньому життю. Так, дружина Філона Полоза Ганна Киселівна скаржилась у луцькому земському суді на Івана Єло Букоємського, який, передавши їм в оренду с. Букойму та не чекаючи закінчення орендного терміну, «прислaвши, дєи, слуг своих на имє Щасного, Прокопа», вибив її з маєтку[225]. У 1593 р., коли до с. Рудки прибув возний, щоб, згідно з трибунальським декретом, ув'язати Федора і Марію Балабанів у володіння королівського чашника Федора Урсула Рудецького, його урядник Васильківський не допустив цього, мотивуючи відмову тим, що не має на це розпорядження від свого пана: «Иж, дєи, я росказаня ωт пна своєго на то ни маю, абы-м мєл пну Болобану и малжонцє єго увязанє так в двор и во всє сєло Рудку пустити, прото нє допущаю, бороню и боронити моцно буду»[226].

Непоодинокими були випадки, коли, захищаючи маєтність та інтереси своїх панів, страждали, а нерідко й гинули, не лише слуги, а й

222 *Там само*, ф. 28, оп. 1, спр. 32, арк. 133–133 зв.; *АЮЗР*. – Ч. VI, т. I. – С. 272–274.
223 *ЦДІАК України*, ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 318 зв.–319 зв.
224 *Статут* 1566 р. – Розд. XI, арт. 29. – С. 179.
225 *ЦДІАК України*, ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 323.
226 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 51–51 зв.

їхні рідні та близькі. Так, 1586 р. Мартин Межинський разом із братами Валентієм і Якубом Вітковськими позивав Семена Козинського, Остафія і Костянтина Колпитовських та Івана Холоневського за вбивство свого озерецького «врядника», брата Валентія і Якуба – Мартина Вітковського[227]. 6 жовтня 1590 р. Юхим Ощовський порушив справу проти Януша Кошки Журавицького «о забитє слуги єго Станковского»[228]. Після нападу 1576 р. слуг Олехна Демковського білогородський намісник Яцько Вербовецький заявив, що «жону слуги моєго Олєшкову Шаркову на имє Малашку Стєпановну на смєрть забили[229]. 1587 р. Іван Яковицький побив слуг Лавріна Лозки Валентія Доминовського та Яна Янішевського[230]. Гнівош Козинський позивав 1587 р. князя Андрія Козеку, чий слуга Себастіян Конарський поранив його слугу Яна Несташевського «в дому єго млсти пна Андрєя Нємирича, судича зємского києвского, в Бискупичахъ, гдє-м вєсполку з иншими приятєлми єго мл. на христинахъ сына єго мл. Стєфана был»[231].

Траплялося, що слуги та челядь ставали заручниками сімейних негараздів своїх панів, які залучали їх до участі в родинних конфліктах. Як очевидців інтимного подружнього життя господарів, їх притягали до суду як свідків, нерідко із застосуванням тортур. Так, у гучній справі, що розглядалася 1601 р. у володимирському ґродському суді, про вбивство Карпа Пузовського його дружиною Настасею Михайлівною Шабановою возний, прибувши на місце злочину разом зі шляхтою, «пытали ... чєлєди нєбожчиковскоє дворноє: напєрєд хлопца нєбожчиковского Миска, потомъ нєвѣсты матєри того хлопца, Васи Кузмихи и дочъки єє Христи, дєвки дорослоє, и другоє дєвки Ганускы»[232]. Дворова челядь, яка багато чого бачила і знала, не раз розплачувалася за це своїм життям. У справі 1583 р. про вбивсто Бориса Охлоповського його дружиною Настасею Іванівною Ощовською челядь не лише виступала в ролі свідків, а й була залучена до злочину. Як з'ясувалося під час судового розгляду, Настася Іванівна змусила «чєляд свою, на имя Фєдора Дюгтя, ... а Васка хлопца, а дѣвок двох Вуцю и Параску» взяти безпосередню участь у вбивстi чоловіка[233]. Коли челядники під тортурами почали давати свідчення проти Настасі, її брати «ωных троє чєляди с склєпу выкрали ... и вєдлє воли своєє их вєликими просбами и плачєм вєликим, а снат и

227 *АЮЗР*. – Ч. VI, т. I. – С. 156–158.
228 *ЦДІАК* України, ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 674 зв.
229 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 172–172 зв.
230 *Там само*, ф. 28, оп. 1, спр. 20, арк. 402–402 зв.
231 *Там само*, ф. 28, оп. 1, спр, 20, арк. 38 зв.–39.
232 *Там само*, ф. 28, оп. 1, спр. 33, арк. 43; *АЮЗР*. – Ч. VIII, т. III. – С. 480–484.
233 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 28, арк. 62 зв.; *АЮЗР*. – Ч. VIII, Т. III. – С. 368–369.

дарами намовили, упросили и по воли своєи накєровали», аби вони на суді показали, що Настася «винна быти нє мєла». Але ще одного свідка, «дѣвку Воцу», яку вони так і не змогли намовити і яка «на пробє» (на тортурах) засвідчила, що Настася справді була винною і «мужа своєго власными руками своими ножомъ сколола», незабаром знайшли «с камєнємъ у криницы»[234].

Водночас натрапляємо на приклади щирої прихильності слуг до панів і навпаки, в чому, на думку Владислава Лозінського, знайшли вияв норми патріархального побуту[235]. Мешкаючи багато років, нерідко протягом усього життя, поряд із панами, слуги й челядь переймалися їхніми сімейними справами та інтересами, а господарі також прив'язувалися до слуг. Цей емоційний контакт сприяв тому, що слуги вважали себе членами родини, якій служили[236].

Турбота панів про долю слуг і челяді виявлялася в улаштуванні їхнього приватного життя: часто вони брали особисту участь у виборі для них подружньої пари. Про участь у влаштуванні долі слуг неодноразово згадується в листуванні князя Олександра Заславського. Нерідко молодих дівчат-служниць та челядниць віддавали заміж за своїх же слуг і челядників, справляли їм весілля, обдаровували та «випосажували» панським коштом, після чого ці подружні пари продовжували служити своєму панові вже разом. Так, князь Костянтин Іванович Острозький, видавши свою служницю «жону панну съ сєнєи своих ... Марю Фєдоровну» за слугу Дахна Васильовича, дав за нею «єму вєчно поспол зъ єго жоною сєло Разничи и три дворища в Рудниках»[237]. Ян Якубович Монтовт Коблинський з дружиною князівною Барбарою Олександрівною Порицькою не тільки одружили свого служебника Габрієля Грицьковича Берестка, віддавши «за нєго служєбницу нашу Макгдалєну въ малжонство», але за нею ще й «посагу дали єсмо шєстдєсят копъ грошєи литовских»[238]. До речі, такий посаг не завжди давали за власними дочками батьки з незаможної шляхти. У розгляді справи за позовом Яна Цимінського до луцького й острозького єпископа Кирила Терлецького, звинуваченого 1594 р. у зґвалтуванні служниці Цимінського, «швачки» Палажки, боярин Іван Лазкович свідчив, що «самъ замужъ зъ дому своєго» видав «тую бѣлую голову, которая у нєго дѣвкою служила»[239]. Юхно Юхнович Тороканський, піклуючись

234 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 29, арк. 711; *АЮЗР*. – Ч. VIII, т. III. – С. 408–413.
235 *Łoziński W.* Prawem i lewem. – S. 100.
236 *Fauve-Chamoux A.* Służba domowa w Europie od XVI wieku: dzieje i źródła zjawiska. – S. 321.
237 *ЦДІАК* України, ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 594 зв.
238 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 6, арк. 230; *АЮЗР*. – Ч. VIII, т. VI. – С. 78–79.
239 *ЦДІАК* України, ф. 28, оп. 1, спр. 27, арк. 257;. *АЮЗР*. – Ч. I, т. I. – С. 409–426.

про долю своєї невільної челядниці, наказував: «Естли бы ся которы*и* чоловѣ*к* добры*и* к то*и* дѣвцѣ Пѣклицы нашол, тогды жона моя маѣ*т* ѣѣ в ста*д*ло мал*ж*онскоѣ замуж выдати и по нѣ*и* дати три копы грошѣ*и*, сукню ..., а к тому вола а корову»[240]. Тож поширена серед дослідників думка, що служебні дівчата залишалися самотніми до пізнього віку, а можливо й до смерті[241], видається неправомірною, а принаймні на українському матеріалі не підтверджується. Можливо, свою роль у цьому відігравало притаманне українській колективній свідомості уявлення про те, що людина має провести життя у шлюбі.

Оскільки значну частку мешканців шляхетського двору, як було показано вище, становили слуги й челядь, важливо з'ясувати, чи глава родини зараховував до свого дому «дворових людей». Відповідь на це питання знаходимо у тестаментах, де поруч з розпорядженнями матеріального змісту простежується багато світоглядних моментів, зокрема релігійні переконання людини, її життєві цінності та пріоритети, ставлення до світу та оточення тощо. Майже усі тестатори мотивують написання заповітів бажанням залишити свій «дом» у порядку. Так, Ян Гурко Омелянський, складає заповіт, «абы ... з добры*м* а статѣчны*м* розмысло*м* жону ... и увѣс до*м* сво*и* по собѣ росправилъ»[242]. «Хотѣчи до*м* мо*и* росправити», – дає останні розпорядження Порфирій Панько[243]. У 1573 р. Гаврило Бокій Печихвостський, «будучи на то*т* час з воли Бжѣ*и* хоробою обложонъ», складає тестамент, щоб «дѣти, имѣня и всю маѣтно*ст* мою в добро*м* порядку и шафу*н*ку по собѣ зоставити»[244]. Отже, провідним мотивом для більшості заповідачів є намагання забезпечити подальше функціонування свого дому. Але кого вони об'єднують висловом *«дом мои»*, який смисл вкладають у це поняття? Зі слів Прокопа Григоровича Бережницького («жѣбы-*м* в поряд*к*у, жону, дѣти, домъ и всю маѣтно*ст* мою зоставилъ»)[245], бачимо, що поняття *«дом»* охоплює не лише дружину і дітей, а ширше коло осіб, отже, тестатор розуміє свій дім не лише як власну біологічну сім'ю. Вивчаючи шляхетські тестаменти, розумієш, що, крім найближчої рідні, йдеться про *«домовство»*, до якого входить решта домочадців, особливо якщо вони мешкали разом, а також слуги й челядь. Складовою частиною чи не більшості тестаментів є розпорядження щодо слуг і челяді, які трактуються майже нарівно з близькими людьми. Для при-

240 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 5, арк. 116–116 зв.
241 *Bogucka M.* Białogłowa w dawney Polsce. – S. 36.
242 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 133–134 зв; ф. 26, оп. 1, спр. 3, арк. 335 зв.–337.
243 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 159–161.
244 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 14, арк. 256–259 зв.
245 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 14–17 зв.

кладу, Прокіп Григорович Бережницький, давши настанови опікунам щодо маєтності та її розподілу між дружиною й дітьми, переходить до слуг і челяді: «што ся дотычєтъ заплаты слугамъ и чєляди дворнои и ωтправы, кого бы южъ нє трєба ховати, пущаю то на бачєньє жоны моєє». Згадуваний уже Гаврило Бокій Печихвостський, після розпоряджень щодо дружини, дітей і маєтності, зазначає і про слуг; поіменно в його заповіті названо лише двох, очевидно, найближчих: Ковалевського, якому тестатор записує 50 кіп грошей, та Непитущого, котрому дарує 10 кіп, кожух і жупан, а «иншимъ всимъ слугамъ» призначає «по двє копє гршєи». Крім них, згадуються ще машталіри, візники, кухар та пекар, яким належить сплатити по копі грошей і дати по «сукни»[246]. Те саме в 1590 р. робить Ждан Білостоцький, наказавши за рахунок «маєтъности моєє рухомоє слуг моих и чєлєд мою дворную ... кождому за заслуги ихъ ... нагорожати»[247].

Отже, на рівні побутової свідомості глава родини сприймав слуг і челядь як членів свого «дому», тобто великої родини-домогосподарства, і, попри їх неповноправний стан, відчував обов'язок подбати про них так само, як і про власних дітей. Безперечно, щедрішу винагороду отримували слуги шляхетського стану, яких глава дому наприкінці життя обдаровував земельними наділами: великі землевласники могли нагороджувати чималими маєтками, невеликі – окремими дворищами; їм записували також значні грошові суми, забезпечені на маєтках. Так, князь Олександр Федорович Чорторийський, «познавши єщє з молодых лєт службы и захованя вєрного противку сєбє служєбника Якуба Казновского», 1564 р. записав йому на вічність від себе й свого сина маєток Жолудське Менше в Луцькому повіті з 35 осілими дворищами[248]. На ті часи це був неабиякий подарунок, бо маєток на 35 осілих дворищ міг бути оцінений залежно від заможності селян у кілька сот або й більше кіп грошів. 1594 р. брацлавський каштелян, луцький староста Олександр Богданович Семашко, «нагорожаючи службы учтивыє» свого слуги Олександра Сенницького, записує йому 200 злотих на маєтку Мощона Луцького повіту[249]. Князь Олександр Фрідріхович Пронський, особисто винагородивши своїх давніх слуг («слуги мои старыє каждыи з нихъ водлугъ лєтъ и заслугъ своих, яко которыи чого был годєн за службы своє, досыт слушную и скутєчную заплату и нагороду ωт мєнє самого узялъ»), просив свою дружину, княги-

246 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 14, арк. 256–259 зв.
247 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 156 зв.
248 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 10, арк. 319–319 зв.; *АЮЗР*. – Ч. VIII, т. VI. – С. 147–148.
249 *ЦДІАК* України, ф. 26, оп. 1, спр. 9, арк. 795–796.

ню Федору Романівну Санґушківну, аби вона «дворънымъ и новымъ слугамъ» вчинила «*ѡт*праву ... во*д*лугъ бачєнъя своєго»[250].

Слуг і челядь нерідко обдаровували також грішми, рухомим майном, одягом. Володимирський підстароста Федір Петрович Загоровський у своєму тестаменті від 5 березня 1599 р. перелічує своїх слуг: Григорія Обуха, Якуба та Павла Петриковських, Яна Колосовського, хлопця Стаса, а також трьох машталірів Бенеша, Мартина, Міклоша та візника Барка, «которыє, мнє чєрєз *час* нємалы*и* учтивє а пожитєчнє служачи, лита своє стравили». З-поміж цих 10 перелічених слуг він особливо щедро винагороджує Григорія Обуха та Якуба Петриковського, призначаючи їм значну винагороду: Обуху 400, а Петриковському 500 польських злотих. Особливу вдячність він висловлює Якубу Петриковському, який «служачи мнє *час* нємалы*и* на рук*ах* сво*их* рєчи нєкоторыє, а часо*м* и пинєзи моє в сєбє мєва*л* и ѡными на по*т*рєбы моє шафовыва*л*»[251]. Значну винагороду загальною сумою у тисячу польських злотих призначив за тестаментом луцький підкоморій Ян Бокій Печихвостський «слуга*м* т€ж мои*м* и ма*т*ки моєє, которыє намъ *ѡт* дав*ных* чсов добрє цно*т*ливє служили». Серед згаданих ним осіб є як представники шляхти (Янід Бронський, Василь Солома, Олександр Ржищовський, Томаш Сехарський, Лукаш Ястровський, Валентій Росохацький, Олександр Гривчин, Станіслав Славогурський, Станіслав Вроско, Яків Новицький, Миколай Нестецький), так і простолюдини (Іван Кравець та слюсар Яцько Кантунов)[252]. Звернімо увагу, що він перелічує лише слуг чоловічої статі числом 13 осіб, тож, очевидно, не меншим, якщо не більшим, числом треба рахувати й жіночу частину домашньої служби, яка обслуговувала його дружину Федору Іванівну Чапличівну Шпановську і матір Полагію Григорівну Чешейківну, яка мешкала разом із ними.

Ян Сокольницький у тестаменті 1596 р. винагороджує п'ятьох своїх слуг, з-поміж яких називає служебника, хлопця, кухарку. Зокрема, служебнику Янові Ліпському він відписує чотири копи грошей та сукно на делію, хлопцеві Мартину Хвалцукові – копу грошей, свій жупан, «убранє» та пару кошуль, кухарці Зосьці – дві копи грошей, постіль та власний «єрмяк», Савці – жупан і копу грошей, а «нєвєстцє» Касці – сукно «врочистоє», «толстку» і півкопи грошей[253]. Федора Боговитинівна Шумбарська заповідала дворовим слугам: возниці Янові

250 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 10, арк. 52–55 зв.
251 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 13, арк. 1031–1034 зв.; ф. 27, оп. 1, спр. 12, арк. 354–358.
252 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 11, арк. 241–243.
253 *Там само*, ф. 27, оп. 1, спр. 10, арк. 290–292.

копу грошей і клячу, його дружині одяг, телицю і півкопи грошей, хлопцеві Юськові – бичка; водночас вона просила сина Михайла віддячити «тым слугам моимъ, которые были при мнѣ», тобто її власних слуг[254]. Дружина Григорія Колмовського Барбара «за вѣрные и учтивые службы» відписала своїй служебниці Феді Стромській «сукню блакитную и два волы», дівці Якопці – «ермякъ фаилѣдишовыи чорныи», а мамці свого чоловіка – по скирті жита й пшениці[255].

Емоційний аспект ставлення господарів до своїх дворових людей найвиразніше виявлявся тоді, коли перед смертю пани відпускали слуг зі служби, а невільній челяді дарували волю. Так, зважаючи на «поцтивые а вѣрные службы» свого слуги Гарасима Зайковича, Федір Русин Берестецький звільнив його разом «з жоною з дѣтъми и зо всѣми маѣтностями их зъ служѣбъ моих», на що видав Герасимові навіть «особныи лист с пѣчатю»[256]. Ганна Федорівна Коритенська 1593 р. заповідала «чѣлѣд тѣж мою бѣлую дворную наѣмную дѣвок двѣ Палажку а Маску яко волных по животѣ моѣм, заплативши им заслужѣное их, волно выпустити мают, а трѣтяя дѣвка подданая части имѣня нашого Ощовского Маря Рудаковна до часу истя ее замуж при дворѣ ншом зостати и трывати маѣть»[257]. Юхно Юхнович Тороканський надавав «по животѣ» волю невільній челяді: Федяю з жоною, дівці Пеклиці, Мишкові та його найменшому синові Савці. Щоправда, вони не мали права перейти на службу до іншого пана, проте «по доброи воли своѣи», тобто вже не як невільники, а як наймана челядь могли далі служити його дружині. За бажання вони могли перейти на становище підданих та, отримавши земельний наділ, «на сѣлѣ з ωсѣлости своѣи служити и вси повинности полнити по тому, яко которыи с подданных». Решта челяді, яка не отримувала волі зараз, повинна була служити «до воли и ласки» його дружині, а та мала їм «по животѣ своѣм ... милост и ласку свою показати и волными вчинити»[258]. Так само розпорядився перед смертю Іван Городиський, який просив опікунів заплатити «наимитом, роботником, слугамъ, возницамъ, што имъ винно», а «чѣлядь мою всю нѣволную ... з двора выпуститъ на волю, на сѣло моѣ, нѣхаи мѣшкают на сѣлѣ яко волъныѣ мужовѣ»[259]. Марія Томківна Посяговецька, відпускаючи вільну челядь «з двора, куды ωни похочут .., ничимъ нѣ гамуючи», наказувала «кождого с них порядне ... наделити подле за-

254 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 491–491 зв.
255 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 330 зв.–332 зв.
256 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 696–697 зв.
257 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 9, арк. 352–354.
258 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 5, арк. 116–116 зв.
259 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 128–129 зв.

слуги *их* з бы*д*ла моєго рогатого, а за слу*ж*бу имъ записати та*к*, якобы *ω*ни службъ своихъ шкодни нє были»[260]. Раїна Гулевичівна Воютинська просила свого чоловіка Миколая Хрінницького «слу*г*, чєля*д* мою вєдлє бачє*н*я своєго *ωт*править и службъ *их* нагородит»[261].

Отже, на підставі великого документального матеріалу можна дійти висновку, що домашні слуги становили велику групу населення, яка відігравала значну роль у житті шляхетської родини-домогосподарства, адже жодна найбідніша шляхетська родина не обходилась без так званої домової служби: слуг і челяді. Мешкаючи впродовж багатьох років під одним дахом зі своїми господарями, які в повному розумінні вирішували їхню долю (аж до життя, смерті чи волі), вони ставали невід'ємною частиною родинної спільноти і саме так сприймалися господарями, які усвідомлювали свій обов'язок дбати про них, як і про членів власної біологічної родини. Отже, внаслідок аналізу українських джерел, знаходить підтвердження думка Шейли Купер (Sheila M. Cooper), що пани, глави дворів, вважали слуг і челядь за членів своєї великої родини-домогосподарства, тобто свого «дому»[262]. Таким чином, структура української шляхетської родини XVI – першої половини XVII ст. була значно складнішою, а типологія різноманітнішою, ніж вважалося досі.

Відповідно до концепції циклічного розвитку родини (life-cycle approach) її головними функціями є: прокреаційна, економічна, виховна та охоронна, а також переконання, що, як і решта соціальних спільнот, родина має власну історію життя і тяглість, пов'язану з переходом через різні фази існування[263]. В тяглості родини вбачають два аспекти: тяглість біологічну, зумовлену кровною спорідненістю, і соціальну, що ототожнюється зі збереженням соціальних, правових і поколінних родинних зв'язків. Поширені нині в науці класифікації циклічного розвитку родини різняться періодом і числом виокремлених циклічних фаз родинного життя, а також сферою і цілями аналізу. Зокрема, Ева Фронтчак виділяє дві дефініції циклів родинного життя: класичну і сучасну. Класична дефініція спирається на цикли, які проходить родина від моменту зародження внаслідок укладення шлюбу до розпаду – з виділенням подій, характерних для різних фаз (періодів) її існування між започаткуванням і розпадом. Розпад настає внаслідок смерті одного з

260 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 5, арк. 214–216 зв.
261 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 8–9.
262 *Cooper Sh. M.* Service to Servitude? The Decline and Demise of Life-Cycle Service in England // The History of the Family. – 2005. – 10, issue 4, – P. 367–386.
263 *Frątczak E.* Modelowanie cyklu życia jednostki i rodziny. Teoria i praktyka. – Warszawa, 1999. – S. 48; *Kuklo C.* Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. – S. 142–143.

подружжя, а відмирання (зникнення) родини – зі смертю останнього члена подружжя[264].

Формування родини відбувається поступово, її чисельність зростає з народженням кожної дитини. У період від народження останньої дитини до часу виходу першої дитини з родинного дому величина родини є стабільною. Мірою дорослішання дітей вони виходять з батьківської родини: дочки, йдучи заміж, переходять до родини чоловіка, щоб продовжити його рід, а сини, одружуючись, залишають батьківський дім, утворюючи власні родини-доми. «Patrzał nie jeden ojciec, jak z jego gościnnego dworu i syny, i dziewki jego opuszczają rodzinne progi, aby więcej do nich nie wrócić. Jeden syn w gnieździe ojczystem utrzymywał dalej imię i ród, reszta rozpierzchła, nowym rodom głową była» – писав Йоахим Єрлич[265]. З виходом дітей із родини її склад зменшується, поступово повертаючись до початкового стану, коли вона складалася лише з подружжя. Смерть одного із членів подружжя означає перехід родини до кінцевої фази, а зі смертю другого члена подружжя родина як сімейна спільнота припиняє своє існування. Таким чином, постійно відбувається циклічна еволюція біологічної родини, від періоду становлення до зникнення, проте через народження дітей, особливо чоловічої статі, стара родина закладає підвалини виникнення нових, які проходять аналогічні фази розвитку.

Утім, будь-яка узагальнена модель є умовною, оскільки не може охопити всю розмаїтість реальності. Саме до цього привертає увагу Цезарій Кукльо, застерігаючи від механічного застосування окресленої вище моделі. Дослідник наголошує, що, визначаючи пересічні характеристики циклів життя конкретних родин, слід пам'ятати про диференціацію окремих фаз в родинах одного типу і ще більшу – в родинах різних типів (де тривалий або й весь час жило одне подружжя, або коли йдеться про шлюби, завершені смертю одного з подружжя, хоча до того часу малолітні діти ще не вийшли з родини, тощо). Крім того, в давні часи певні фази могли не збігатися, наприклад, дуже рідко народження останньої дитини збігалося з виходом з дому першої[266], оскільки багатошлюбність призводила до великої вікової різниці між подружжям, а отже – й до значної вікової різниці між рідними братами й сестрами.

Класична модель, виходячи з постулату, що всі родини в минулому закінчили свій життєвий цикл смертю останнього члена подружжя,

264 *Frątczak E.* Modelowanie cyklu życia jednostki i rodziny. – S. 67.
265 *Jerlicz J.* Latopisiec albo kroniczka. – T. I. – S. XXI.
266 *Kuklo C.* Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. – S. 144.

має певні обмеження, ще й тому, що до уваги не беруться пертурбаційні чинники, без яких не обходилося життя і які зазвичай порушували стабільне існування родини. Саме тому класична модель із самого початку викликала дискусії та нові методологічні підходи[267]. Для доіндустріальних родинних форм Цезарій Кукльо вважає найприйнятнішою класифікацію Дональда Ровланда (Donald T. Rowland). Попри те, що її запропоновано для характеристики життєвого циклу сучасної родини, вона в основі своїй передбачає різні шляхи розвитку родинних структур, охоплюючи різноманітність та багатство фаз циклу родинного життя. В її основу покладено п'ять станів особи, а саме: самотня особа, бездітне подружжя, родина з одним із батьків, нуклеарна родина та прийомна родина[268]. За Д. Ровландом, цикл життя родини слід розуміти як фази, що її переживає родина від моменту її зародження до розпаду або трансформації в інший цикл із повторенням тих самих подій між фазою постання і черговими змінами. Такий повтор не обов'язково має бути ієрархічно підпорядкованим, як у класичній моделі життєвого циклу родини, тому припускається можливість зміни як самого циклу, так і фаз з перетворенням їх на інші[269].

В обох розглянутих класифікаціях ідеться про родинну структуру як нуклеарну групу найближчих родичів, тож вони надаються для аналізу досліджуваного нами випадку лише як порівняльне тло. Адже українська шляхетська родина ще не відділилася від домашньої служби, вона становила єдине ціле з цією службою, являючи собою єдиний, нероздільний організм, об'єднання кількох родин, тобто родину-домогосподарство, до якої належала біологічна сім'я глави домогосподарства, часто розширена за рахунок близьких родичів, ще не одружена прислуга, а також сім'ї слуг та челяді. Власне, з цього ми виходитимемо, виводячи коефіцієнт шляхетської родини-домогосподарства.

2.4. Коефіцієнт шляхетської родини-домогосподарства

Проаналізований нами документальний матеріал виразно засвідчує, що застосовуваний досі в українській історичній демографії обра-

267 *Ibidem.*
268 *Rowland D. T.* Family Diversity and the Life Cycle // Journal of Comparative Family Studies. – 1991. – № 12 (1). – P. 1-14. Подаю за: *Kuklo C.* Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. – S. 146.
269 *Frątczak E.* Modelowanie cyklu życia jednostki i rodziny. – S. 67.

хунок пересічної шляхетської родини з шести осіб не відповідає реаліям. До похибки призводить передусім те, що цю родину розглядають як нуклеарну, відокремлену біологічну групу, яка складалася з батьків та неодружених дітей. Навіть Олексій Баранович, зауважуючи, що при родинах панів, особливо великих, проживало чимало шляхтичів на становищі «двораків», а в домашньому господарстві використовували службову шляхту, не включав їх до обрахунку коефіцієнта шляхетської родини. Він пояснював такий підхід, по-перше, неможливістю «уявити собі хоч би й приблизно їх (слуг – *І. В.*) число», по-друге, оцінюючи загалом кількість дворових слуг як незначну, вважав, що пов'язана з цим похибка не може бути надто серйозною[270]. Іншої думки дотримувався свого часу дослідник стародавніх звичаїв Вацлав Мацейовський, який зазначав, що нерідко слуг було так багато, що їм було нікому услугувати, подеколи навіть говорили: «сплачуємо слугам за те, аби разом з нами їли»[271]. Про це писав і Боплан, який, споглядаючи значне число почту при «вельможах» і підраховуючи найближче службове оточення, що супроводжувало своїх панів на бенкетах, писав про 12–15 осіб[272]. Федір Леонтович вважав, що чисельність челяді шляхетських дворів у XVI ст. коливалась від 2 до 20 осіб, проте не підкріплював своєї думки документальною аргументацією[273]. Марія Кочерська визначає число служби середньозаможної шляхетської родини розмитим поняттям «kilkoro»[274]. Анджей Вичанський, обчислюючи демографічні параметри польського шляхетського двору, пропонував додавати до коефіцієнта біологічної шляхетської родини, що, на його думку, становив 5–6 осіб, число найманої служби – 7 осіб, а відтак обраховув шляхетський двір у 12–13 осіб[275]. З такою кількістю фільваркової служби кінця XVI ст. погоджується Анна Камлер, визначаючи її чисельність у 6–7 осіб, щоправда, зі зменшенням до 4 осіб у зв'язку з початком кризи на селі в першій половині XVII ст.[276] Принагідно варто зауважити, що цифри А. Вичанського і А. Камлер не узгоджуються з обрахунками Александра Яблоновського, який свого часу виводив їх на підставі скарги про розграбування 1584 р. фільварку в с. Топорищі Житомирського повіту.

270 *Баранович О.* Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – С. 17–18.
271 *Maciejowski W. A.* Polska aż do pierwszej połowy XVII wieku pod względem obyzcajow i zwyczajow – T. II. – S. 247.
272 *Боплан Г.* Опис України. – К., 1990. – С. 105–108.
273 *Леонтович Ф. И.* Панский двор в Литовско-русском государстве. – С. 51.
274 *Koczerska M.* Rodzina szlachecka w Polsce późnego średniowiecza. – S. 100.
275 *Wyczański A.* Wieś polskiego Odrodzenia. – Warszawa, 1969. – S. 96–99; *Ejusdem.* Szlachta polska XVI wieku. – Warszawa, 2001. – S. 36, 102.
276 *Kamler A.* Chłopi jako pracownicy najemni na wsi małopolskiej w XVI i pierwszej połowie XVII wieku. – Warszawa, 2005. – S. 64.

Під час нападу Матвія Немирича тут було заграбовано: коней 40, волів 24, дійних корів 35, телят 35, яловиць 15, озимків 10, биків 20, овець 300, баранів 85, свиней 250, вепрів 200, поросят 160, гусей 100, курей 150, сирів 40 кіп, масла 40 цеберок. Крім того, було спалено: 300 кіп жита, 150 кіп пшениці, 200 кіп вівса, 90 кіп ячменю, 60 кіп ярового збіжжя, 70 кіп проса, 90 кіп гречки та ще 27 мірок вже змолоченого збіжжя[277]. Беручи до уваги кількість переліченого, Яблоновський обраховує службу цілого фільварку, потрібну для догляду за худобою та виконання польових робіт: парубків-женців – 10, парубків-плугаторів – щонайменше 8, пастухів великої рогатої худоби – 6, конюхів – 10, вівчарів – 10, свинарів – 12, доглядачів птиці – 2, доярок – 5, а разом – 63 особи. Додавши 12 осіб родини служебника-управителя з його слугами, він одержав на фільварок 75 осіб слуг та челяді. Утім, вважаючи цей фільварок нетипово великим, дослідник обчислював звичайний фільварок у 50 осіб[278].

Яблоновський зробив також спробу обрахунку мешканців шляхетського двору, ототожнюючи панський двір з укріпленим «замочком»: «To np. co na Wołyniu zwano «dwór» (Krupa, Zdolbica), było również zameczkiem właściwie». На підставі описів замків кам'янецького і летичівського староств він обрахував службу одного такого двору-замку у 50 осіб. Приймаючи число замкових дворів-укріплень на Волині за 65, дослідник визначив усю замкову службу на 3250 осіб[279].

Складно робити розрахунки на окремих, до того ж нечисленних, прикладах. Проте за браком статистичних даних, зібрати які не видається можливим, ризикнемо запропонувати власні висновки про чисельність дворової служби на підставі документальних даних, які вдалося розшукати.

Приймаємо, що глава родини мав щонайменше двох-трьох особистих слуг, а його дружина – двох-трьох служебниць, на дітей (їх число на родину, як уже згадувалося, ми обрахували на 5,78) відведемо по одному слузі (няні, служниці, дівчині, хлопцю) та додамо до них «мамку»-годувальницю. Тоді мінімальна кількість особистих слуг членів шляхетської родини становитиме приблизно 8–12 осіб (залежно від числа членів родини). У кожному домогосподарстві неодмінно було хоча б по одному уряднику, двірнику, візнику (машталіру), кухарю, швачці, покоївці та хлопцю (для разових послуг) – разом 7 осіб. Тепер розгляньмо приблизну чисельність челяді, яка обслуговувала дворове господарство: кухонні приміщення, лазні, гумна, обори, стайні, сади, городи

277 *АЮЗР.* – Ч. VI, т. I. – С. 143–145.
278 *Źródła* dziejowe. – Warszawa, 1897. – T. XXII. – S. 322–323.
279 *Źródła* dziejowe. – Warszawa, 1889. – T. XIX. – S. 51, 70–71.

тощо. Якщо на ці та інші роботи порахуємо мінімум 5 осіб, то це не буде перебільшенням з огляду на розміри господарств, зафіксованих у багатьох документах. Отже, склад пересічного шляхетського двору або родини-домогосподарства становитиме приблизно 20–25 осіб.

Для перевірки наших міркувань повернімося до наведених вище прикладів. Згадаймо скаргу Яна Жоравницького про напад 1586 р. на маєток Жабче, під час якого постраждали дві його родички разом з «панънами служєбными и зъ бєлыми головами» та «чєлядь». Йдеться про незаміжніх молодих служниць, заміжніх служебниць і челядниць. Навіть якщо прирівняти наведені у множині слова до найменшого числового еквівалента – два, то й тоді матимемо число 6 як мінімальне для кількості служниць і челядниць, які обслуговували двох родичок Жоравницького. Про власну дружину господаря Олену Федорівну Коптівну та її служебниць не згадується, хоча їх не могло не бути, тож маємо додати ще принаймні двох служниць, які її обслуговували, тобто число слуг жіночої статі збільшиться до восьми. Додамо до нього таку саму кількість слуг чоловічої частини дому, які обслуговували самого Жоравницького та його сина Томаша, хоча, за логікою, їх мусило бути більше, оскільки Ян Жоравницький з 1585 р. був луцьким війтом, тож його статус вимагав певного почту-ескорту. Таку саму кількість слуг і челяді додамо на обслуговування дворових потреб – «господарства домового». Відтак, загальне число слуг мало становити приблизно 24–25 осіб. Варто зауважити, що рід Жоравницьких не належав до найзаможніших: у 1583 р. Ян Жоравницький сплатив податок з 12 димів та 16 городників в селах Жоравники і Волиця, а з частини маєтку Теслугова та його присілків Печанки, Добрі-Води і Боратина –ще з 18 димів та 21 городника[280].

Збереглися й інші конкретні відомості: Федір Загоровський згадує 10 власних слуг, Федір Русин Берестецький – щонайменше 7, Оксимія Хрінницька – 4 служниць, Ян Ворона Боратинський – 3 паробків дворних, Марія Лешницька – 11 слуг, Юхим Тороканський – 17 челядників, Марко Гулевич – 12 слуг та челядників, Іван Городиський – 7 слуг, Ян Монтовт Коблинський – 4, Януш Угриновський – 5, Боровський – 5, Ян Сокольницький – 5, Криштоф Заремба – 10[281]. У справі про вбивство Бориса Охлоповського фігурують 5 слуг та челядників, а в убив-

280 *Źródła* dziejowe. – T. XIX. – S. 13, 29, 110, 136, 140.

281 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 544–546; спр. 13, арк. 238–242, 298 зв.–300; спр. 15, арк. 128–129 зв., 223, 404; спр. 16, арк. 394 зв.–395 зв.; спр. 17, арк. 696–697 зв.; спр. 35, арк. 1093; ф. 26, оп. 1, спр. 3, арк. 771 зв.–773; ф. 27, оп. 1, спр. 10, арк. 290–292; ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 126–131; *АЮЗР*. – Ч. I, т. I. – С. 223–227; Ч. VI, т. I. – С. 427–437.

стві Карпа Пузовського взяли участь 4 челядники[282]; князівна Ганна Романівна Любецька перелічує 7 челядників, які зникли після нападу на її маєток[283]. У маєтку Григорія Аксака згадується «колколєсят чєляди нєволноє»[284], тож приймемо це число за 20, а Федора Боговитинівна Шумбарська говорить про 30 осіб челяді[285]. Загалом же на 19 дворів названо конкретно 190 осіб служебного стану. Крім того, у семи з наведених випадків згадуються ще й «иншиє» слуги та челядь без конкретизації. Приймаючи цих «инших» за найменше числове значення 2, матимемо 204 служебні особи на 19 дворів. Нагадаймо, йдеться переважно про двори середньої та дрібної шляхти. Так, Януш Угриновський належав до дрібної шляхти, за поборовим реєстром 1583 р. він сплачував податок лише з 16 димів та 8 городників с. Угринів, але «на бєсєду» до князя Марка Сокольського його супроводжують п'ятеро слуг шляхетського походження: Ян Блонський, Августин Андрієвський, Станіслав Качинський, Бартоломей Тупальський, Станіслав Славінський[286]. Звернімо також увагу, що Федір Загоровський, Марко Гулевич, Ян Ворона Боратинський, Криштоф Заремба, Януш Угриновський, Ян Монтовт Коблинський, Ян Сокольницький, називають лише чоловічу частину своїх слуг, а Оксимія Хрінницька – лише жіночу. Значно зростає чисельність служби, коли йдеться про слуг обох статей, про яких згадують Лешницька, Тороканський, Боговитинівна Шумбарська та ін. Якщо виходити з того, що дворові роботи потребували як чоловічої, так і жіночої праці, а служебники та челядники зазвичай мали власні родини, то до виведеного нами числа слуг-чоловіків та жінок варто додати таке саме число слуг протилежної статі. Зваживши на те, що серед служби були й неодружені молоді дівчата та хлопці (як наприклад, серед шумбарської челяді, де з 30 осіб було 9 «дєвок» та 11 «паробков»), умовно приймемо одружених за половину служебного люду. Тоді на 19 дворів, навіть не беручи до уваги того, що в челяді і слуг могли бути власні діти, отримаємо 285 служебних осіб. На підставі цих розрахунків на пересічний двір мало припадати щонайменше 15 осіб дворової служби.

Перевіримо наші розрахунки за документальними матеріалами трохи пізнішого часу, зокрема за переписом населення Луцького повіту під час збору поголовного податку 1678 р., де подеколи зазначається

282 *АЮЗР*. – Ч. VIII, т. III. – С. 383–384, 480–484.
283 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 5, арк. 4 зв.–5 зв.
284 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 6, арк. 62 зв.–63.
285 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 8, арк. 423–430.
286 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 394 зв.-395 зв.; *Źródła* dziejowe. – T. XIX. – S. 110.

число слуг та челяді[287]. Відповідно до цього перепису служба Межиріцького монастиря в с. Більмаж поблизу Острога становила 21 особу; у шляхетських дворах зафіксовано такі числа слуг та челяді: с. Богушівка – 14, с. Брани – 10, с. Боголюбе – 9, в цьому ж селі у дворі мінського каштеляна князя Олександра Четвертенського – 10, в с. Дроздів у дворі Павла Гулевича – 11, в с. Горзвин – 7, в с. Гуляльниках у дворі Олександра Якимовича Гуляльницького – 6, в с. Гнідаві у дворі Максиміліана Верещаки – 9, в с. Руда (Янівка) у дворі Стефана Кашовського – 13, в с. Новий Став у дворі Стрижевського – 6, в с. Русиновому Берестечку у дворі Самуеля Русина Берестецького – 14, в м. Рафалівці у дворі новогрудського підстолія Лукаша Ольшанського – 16, в с. Бискупичі у дворі дружини волинського каштеляна Миколая Сапєги – 8, в її ж дворі в м. Вишеньки – 11, в с. Скорч у дворі Стефана Василевського – 8, в с. Воротнів у дворі волинського чашника Петра Косаковського – 17. Таким чином, на 17 дворів налічувалося 190 осіб служебного люду. Звернімо увагу, що йдеться про другу половину XVII ст., тобто період демографічної катастрофи на Волині, коли внаслідок військових дій значна частина поселень була спустошена, а більшість населення загинула, потрапила до ясиру або розійшлася внаслідок голоду[288]. Проте, як бачимо, навіть за умов демографічної кризи дворова служба становила пересічно 11,2 особи на двір.

Оскільки, як зазначалося вище, в одному маєтку мешкало по кілька споріднених, а іноді вже й доволі віддаленних між собою, шляхетських родин, котрі проживали окремо, то майже в кожному маєтку-селі було по кілька шляхетських дворів. Так, 1607 р. Гермоген Олешкович Шишка Крупецький позивав щодо поміри землі в с. Гуляльниках 56 дорослих осіб Гуляльницьких, що належали щонайменше до 27 окремих родин, а отже, жили в 27 окремих дворах[289]. 12 березня 1620 р. володимирський возний Миколай Закревський поклав в с. Хоболтові персональні позови до Хоболтовських: Гнівоша Петровича, Григорія, Федора, Миколая і Петра Семеновичів, Гаврила Івановича, Петра і Григорія Федоровичів, Бенедикта Григоровича, Олександра Івановича – «в кождом дворє чєляди дворнои»[290]. Як бачимо, в Хоболтові могло бути щонайменше

287 *Інститут* Рукопису НБУ, ф. 83, № 54. На жаль, не можна використати повністю інформацію перепису, оскільки в переважній більшості відомості щодо двірської служби і підданих багатьох поселень об'єднані, тому використовуємо лише незначну частину окремо поданих даних щодо чисельності самої служби.

288 *Владимирский-Буданов М. Ф.* Передвижение южно-русского населения в эпоху Богдана Хмельницкого – С. 80–90; *Національна* визвольна війна в Україні. 1648–1657. Зб. за документами актових книг / Упоряд. Л. А. Сухих, В. В. Страшко. – К., 2008.

289 *ЦДІАК* України, ф. 26, оп. 1, спр. 16, арк. 592 зв.–593 зв.

290 *Там само*, ф. 28, оп. 1, спр. 52, арк. 1327 зв.–1328 зв.

шість шляхетських дворів. Про це свідчить і перепис 1678 р., який, фіксуючи в с. Борисковичах три шляхетські родини (дві Чернелевських та одну Джегеловських), уточнює: «szlachta tam dworkami mieszkająca»; в с. Гуляльниках названо щонайменше 10 дворів: Олександра Якимовича Гуляльницького, Юревича, пані Грубської, Яна Бобелича Гуляльницького, Вікторина Гуляльницького, ченця Білостоцького монастиря Павловського, Костянтина й Олександра Болоховичів Гуляльницьких, Тимофія, Лукаша та Даніеля Гуляльницьких. Те саме було в с. Линеві, де четверо рідних братів (Теодор, Томаш, Лукаш і Остафій) Линевських окремими «dworkami» проживали, а також у с. Мокрому – власності родин Куницьких, Безимів, Ясликовських, Ляховичів та Кернавських[291]. Подібну ситуацію спостерігаємо і на польських теренах: Анна Ляшук, аналізуючи поголовний реєстр Краківського воєводства 1662 р., теж дійшла висновку, що на одиницю власності припадала не одна шляхетська садиба, а більше[292].

Крім того, господарі-власники могли мати не один маєток, а кілька, і тримали двори зі службою не лише в тих селах, де мешкали самі, але й в інших, де мали свої спадкові частки. До того ж, у значної частини шляхти були двори і в містах – також зі службою. Наше припущення знаходить документальне підтвердження. Так, Марко Жоравницький скаржився, що під час нападу 1586 р. на маєток Жабче, який він передав в оренду своєму стрию Яну Жоравницькому, нападники розігнали стриєвих слуг «которыхъ онъ тамъ былъ при маетности своеи и для догледанья в томъ именью, и въ другихъ именьяхъ моихъ Колодезяхъ и Губине такъ роботъ домовыхъ, яко гаевъ, заступовъ и дубровъ зоставилъ»[293]. У 1593 р. Ян Жоравницький звинуватив Адама Прусиновського, який під час нападу на його дім, «лєжачи*и* в замку Луцко*м*, слугу их учтиво*го* шляхтича Ма*р*тина Бєрєскєвича ... *из* дому выгнал»[294]. Звичайно, на підставі випадкових згадок не можна вивести точних чисельних параметрів служби. Візьмемо також до уваги, що значне число волинської шляхти становила дрібна і малоземельна шляхти, яка, можливо, мала невелике число дворової служби (хоча її завжди можна було збільшити за рахунок власних підданих). Проте, щоб не припуститися великої похибки і не перебільшити чисельність волинського населення, обрахуємо службу шляхетського двору XVI – першої половини XVII ст. в середньому на 10–12 осіб. Тож зрештою, з

291 *Інститут* Рукопису НБУ, ф. 83, № 54, арк. 2, 5 зв.–6 зв., 10, 11 зв.
292 *Laszuk A.* Szlachta w województwie Krakowskim w świetle rejestrów pogłównego z 1662 r. – S. 440.
293 *АЮЗР.* – Ч. I, т. I. – С. 228–231.
294 *ЦДІАК* України, ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 332 зв.–333 зв.

урахуванням коефіцієнта шляхетської родини та її домочадців, можна вважати, що в пересічному шляхетському дворі-домогосподарстві мешкало щонайменше 18–20 осіб.

2.5. Служба та коефіцієнт маґнатського двору

Західноєвропейські дослідники давно встановили тісний зв'язок між чисельністю родини та соціальною позицією її глави. Так, думку про те, що навколо великих панів існували родини числом понад 100 осіб, неодноразово висловлює Ж.-Л. Фландрін, арґументуючи це прикладами з французьких джерел, за якими наприкінці XVII ст. на родину біскупа припадало 20 осіб, на родину барона – 16, гусара – 10–13, рядової шляхти – 8, а на міщанську – 5–8 осіб. На думку дослідника, велика родина не була витвором ні середньовіччя, ні ранньомодерного часу – йдеться радше про континуацію старожитної патріархальної родини з невільниками, засадовою рисою якої є тяглість традиції[295]. На нашу думку, певною мірою це можна поширити й на українське суспільство, де показні розміри домогосподарств маґнатів зумовлювалися не лише позицією глави родини в соціумі, а й причинами політичного характеру.

Функції, організація і структура маґнатських дворів відрізнялися від тих, що були притаманні шляхетському загалові. Приблизно до середини XVI ст. засобом кар'єрного зростання шляхетської молоді вважалася служба на королівському дворі. Однак унаслідок децентралізації політичного життя, започаткованої за правління Зиґмунта II Августа, вплив королівського двору поступово слабшає. До того ж, суми інвестування в кар'єру синів на королівському дворі зросли настільки, що вже перевищували фінансові можливості пересічної шляхти. За таких умов зростає престиж локальних маґнатських дворів, які починають виконувати роль своєрідної «школи» шляхетського вишколу та важливого щабля в подальшому кар'єрному просуванні на місцевому рівні[296]. У першій половині XVII ст. домашня освіта шляхетських синів завершувалась зазвичай на 7 році життя, а далі важливими етапами в житті молоді ставали маґнатський двір або військо[297] (згадаймо

295 *Flandrin J.-L.* Historia rodziny. – S. 77–79.

296 *Скеп'ян А. А.* Уплыў вяликакняжацкага двара на фарміраванне культурных эліт ВКЛ у XVII ст. // Матэрыялы Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі «Ягелоны: дынастыя, эпоха, спадчына» Гальшаны-Навагрудак, 8–10 верес. 2006. – Мінск, 2007. – С. 188.

297 *Flandrin. J.-L. Historia rodziny.* – S. 267.

прохання волинського зем'янина Андрія Річицького до князя Юхима Корецького взяти на свій двір його малолітнього сина, «кгды єму сємъ вынидєтъ», для послуг до князівського сина Кароля[298]). Та найголовнішим чинником, очевидно, було те, що для більшості малоземельної, а особливо безземельної шляхти, служба становила найголовніше джерело прибутку, що, нарівні з міркуваннями престижу, також сприяло різкому зростанню чисельності двірської служби маґнатських дворів. Так, наприкінці XVI – на початку XVII ст. одним із найбільших патронів Речі Посполитої був князь Василь-Костянтин Острозький, значна частина земельних володінь якого перебувала в руках його слуг-ленників. Саме за його підтримки зробили політичні кар'єри в земських ієрархіях Волині, Київщини та Брацлавщини князівські слуги Михайло Павлович, Ждан Боровицький, Василь Мощеницький, Михайло і Василь Шашковичі та ін.[299].

Внутрішню організацію та структуру маґнатського двору першої половини XVII ст. докладно розглядає Уршуля Августиняк на підставі архіву великого литовського гетьмана, віленського воєводи Криштофа Радзивілла, сина Криштофа «Перуна» та його третьої дружини Катерини Тенчинської, дочки краківського воєводи Станіслава Тенчинського. На матеріалах XVIII ст. спробу відтворення маґнатського двору, а також позиції та ролі, яку виконувала в ньому служба, зробила Івона Кулеша-Воронецька[300], спираючись на родинні архіви Браницьких, Радзивіллів і Пшездецьких, а також на списки населення парафії Святого Хреста у Варшаві, складені в січні-лютому 1791 р. під час засідань Великого сейму. Поза тим, використовуючи мемуари тогочасних служебників, Кулеша-Воронецька показала маґнатський двір крізь призму уявлень самої шляхти. Попри те, що в цій праці аналізуються джерела та пам'ятки XVIII ст., висновки дослідниці становлять інтерес і для нашого періоду, оскільки, на її думку, за своєю структурою та церемоніалом маґнатські двори нагадували княжі двори попередніх часів[301].

З'ясовуючи структуру маґнатського двору, Уршуля Августиняк зауважує, що інколи доволі складно визначити статус (слуга чи клієнт)

298 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 47, арк. 105 зв.–106 зв.

299 *Urzędnicy* województw kijowskiego i czernihowskiego XV–XVIII wieku. Spisy / Opracowali E. Janas i W. Kłaczewski. – Kórnik, 2002. – S. 49; *Тесленко І.* Хто є хто в імперії «старого» князя. «Острозька шляхта». – С. 121–129.

300 *Kulesza-Woroniecka I.* Pozycja służby w strukturze i organizacji dworu magnackiego w XVIII wieku. – S. 329–340.

301 *Kulesza-Woroniecka I.* Obraz dworu magnackiego w pamiętnikach i wspomnieniach osiemnastowiecznych. – S. 241.

осіб з найближчого оточення князя, тим більше, що дослідники застосовують різні критерії стратифікації служебного люду[302]. На підставі складеного власноруч Радзивіллом списку «dwornych» слуг, а також інших реєстрів «sług i przyjaciół» за 1623–1632 рр., тестаментів 1619–1627 рр. та кореспонденції вона нарахувала 356 осіб, яких джерела називають слугами в широкому значенні слова, а всього, припускає дослідниця, до кола патронату Радзивілла належало близько 300-350 шляхетських родин, які разом становили так звану велику родину, що охоплювала як слуг, так і клієнтів[303].

Організація маґнатських дворів була типовою. Зокрема, структура двору Криштофа Радзивілла спиралась на засади, встановлені ще його батьком Криштофом «Перуном». Головні урядники двору, які перейшли від батька до сина, мали титули підскарбія (скарбника), секретаря або канцлера, охмістра, писаря (секретаря). На думку Уршулі Августиняк, ці назви, аналогічні до титулатури урядників королівського двору, недвозначно вказують на їхній первісний взірець, проте на цьому аналогія закінчується, бо, на відміну від королівських, уряди маґнатських дворів, по-перше, не були пожиттєвими, а по-друге, самі урядники разом із двірськими виконували ще й інші функції, здебільшого військові[304].

Деякі автори поділяють маґнатський двір на вищий і нижчий. Вищий двір творили урядники, які обіймали найважливіші посади маршалка й підскарбія, були наближені до пана та, очевидно, становили категорію так званих «слуг-приятелів». Нижча ланка двору була строкатою – від секретаря, камердинера та лакея до кухарів, машталірів, сторожів, двірників тощо. У більш розбудованих дворах серед служби згадуються також лікарі, геометри, садівники, квіткарі, римарі. Частина двірської служби мешкала при дворі разом зі своїми родинами. Це стосувалося як носіїв високих урядів, так і рядових слуг (гайдуків, стрільців та ін.), що за родом служби мали завжди бути під рукою пана[305]. Служебна шляхта рекрутувалась переважно з навколишнього зем'янства, якому це давало реальний шанс поліпшити матеріальне становище[306].

На чолі двірської служебної ієрархії стояв охмістр, або двірський маршалок, який завідував двірським персоналом та всім порядком двору-дому. Двірський скарбник зосереджував у своїх руках економіку

302 *Augustyniak U.* Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585-1640). – S. 109–110.
303 *Ibidem.* – S. 114–122.
304 *Ibidem.* – S. 141.
305 *Kulesza -Woroniecka I.* Pozycja służby w strukturze i organizacji dworu magnackiego w XVIII wieku. – S. 336
306 *Kitowicz J.* Opis obyczajów za panowania Augusta III. – S. 421.

двору, у його віданні перебувала також скарбниця дому. Окремі вимоги ставились до камердинера, який мав бути людиною шляхетського походження, крім того, мати відповідний досвід і практичні навички, зокрема, розмовляти іноземними мовами тощо. Маґнати вважали камердинера своєрідною візитівкою свого двору[307]. Часто на цю посаду брали освічених іноземців. Так, камердинером князя Адама-Казимира Чорторийського був француз Бойс, якому в подальшому довірили виховання князівського сина Адама-Єжи[308]. Важливі функції виконували старший покойовий, кухмістр, конюший, ловчий тощо.

Функції лакеїв виконувала зазвичай незаможна шляхта, а вартували маґнатську резиденцію гайдуки та стрільці – переважно з простолюду. До нижчої двірської ієрархії належали «хлоп'ята», пажі, гінці, козачки, а також челядь – пекарі, посудомийники, садівники, пралі, кравці, гафтарі, злотники та інші, яких, вочевидь, добирали за професійними критеріями[309]. Значної обслуги потребували й маґнатські стайні, де утримувалося кілька десятків коней, яких доглядали конюхи, машталіри, фурмани, візники тощо. На відміну від служби вищого рівня, вони обслуговували не маґнатську родину, а радше забезпечували функціонування двору як інституції.

Отже, маґнатський двір, що становив центр локального культурного та політичного життя, водночас був формою маніфестації маґнатської потужності, елементом престижу маґната, що вимагало якомога більшого числа служебників та цілого ґрона шляхти[310]. Владислав Лозінський, наголошуючи, що маґнатські двори роїлися від служби, як приклад наводив маґнатів Галицької та Перемишльської земель, які утримували масу збройної челяді, навіть на щодень, а в періоди виняткової потреби вона виростала до цілої малої армії[311]. Аналізуючи поголовний реєстр Краківського воєводства 1662 р., Анна Ляшук також відзначала значну чисельність люду на маґнатських дворах[312]. Згадує про це у своїх мемуарах і Ян Дуклан Охоцький: «Dwory pańskie bywały bardzo liczne. Składały się głównie z samej szlachty, synów obywatelskich,

307 *Kulesza-Woroniecka I.* Pozycja służby w strukturze i organizacji dworu magnackiego w XVIII wieku. – S. 337

308 *Zieliński M. G.* Cudzoziemcy w życiu codziennym Rzeczypospolitej doby stanisławowskiej. – Bydgoszcz, 2004. – S. 94; *Kulesza-Woroniecka I.* Pozycja służby w strukturze i organizacji dworu magnackiego w XVIII wieku. – S. 337.

309 *Augustyniak U.* Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640). – S. 142–143.

310 *Ibidem.* – S. 329.

311 *Łoziński W.* Prawem i lewem. – S. 102–105.

312 *Laszuk A.* Szlachta w województwie Krakowskim w świetle rejestrów pogłównego z 1662 r. – S. 447.

dworzan, pokojowców, giermków alias paziów»[313]. Анджей Хжонщевський, який довго перебував на службі у Потоцького, у своїх спогадах серед найважливіших називає служби покоївців, шатних, ловчих, підчаших, конюших, зазначаючи, що маршалком двору був князь Адам Четвертенський[314]. І. Кулеша-Воронецька підкреслює, що служба зубожілого князя Четвертенського у дворі Потоцьких в Тульчині мала на меті підкреслити престижність двору[315].

За чисельністю слуг маґнатські двори були різними, їх кількість коливалась у XVII ст. від 30 до 270 осіб, як у почті Станіслава Любомирського 1697 р. Пересічна чисельність маґнатського двору зі слугами та челяддю залежно від заможності господаря-патрона становила понад 100 осіб, як на дворі князя Домініка Заславського в 1636 р., близько 50 – на дворах менш заможних господарів[316].

У маґнатських родинах паралельно з дворами чоловіків існували жіночі та дитячі двори. Так, двори дітей Криштофа Радзивілла, зокрема сина Миколая, народженого 1610 р., Януша, народженого 1612 р., та Катерини 1614 року народження, налічували 12 осіб челяді, тобто по 4 особи на дитину. Дитячий двір Радзивіллових небожів Януша (від п'ятого року життя) і Богуслава (від сьомого року після переходу під опіку дядька) складався з кількох дворян, а також однолітків – синів клієнтів, з молодості призначених на службу при наступному поколінні. Двір князівни Галшки в 1622 р. складався з трьох старших дам (одна з яких мала дочку), двох дівчат-покоївок, пралі, двох дворян зі своїми дружинами і двох челядників – разом 13 осіб. Порівняймо: пів віку потому князівна Людвіка-Кароліна Радзивіллівна, згідно з інструкцією батька, князя Богуслава, для закордонної подорожі повинна була мати супровід з восьми осіб (трьох шляхтянок і п'ятьох служебниць), а її власний двір у Польщі складався з 27 осіб[317].

Значне число служебників на маґнатських дворах XVII ст. нараховує А. Ляшук. За її підрахунками, двір Єжі Любомирського, де він мешкав з дружиною і двома синами, Станіславом та Олександром, об-

313 *Pamiętniki* Jana Duklana Ochockiego, z pozostałych po nim rękopisów przepisane i wydane przez J. I. Kraszewskiego (Wilno, 1857). – Warszawa, 1910. (Biblioteka Dzieł Wyborowych). – T. I. – S. 98. Цит. за *Mączak A.* Klientela. Nieformalne systemy władzy w Polsce i Europie XVI – XVIII w. – S. 288.

314 *Chrząszczewski A.* Pamiętniki oficjalisty Potockich z Tulczyna / Wydał, wstępem i komentarzem opatrzył Jerzy Piechowski. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1976. – S. 37–38.

315 *Kulesza-Woroniecka I.* Obraz dworu magnackiego w pamiętnikach i wspomnieniach osiemnastowiecznych. – S. 239.

316 *Czapliński W., Długosz J.* Życie codzienne magnaterii polskiej w XVII wieku. – S. 56.

317 *Ibidem.* – S. 138.

слуговували 153 особи, а двір Олександра Любомирського – 212 осіб[318]. На підставі описів маґнатських дворів XVIII ст., обрахованих Івоною Кулешею-Воронецькою, чисельність слуг коливалась від 18 до 143, тож в середньому маґнатський двір налічував 50–60 служебних осіб[319]. Ці обрахунки відповідають і нашому періоду: князівна Анна-Алоїза Олександрівна Острозька в тестаменті від 1651 р. називає 57 слуг чоловічої і жіночої статі, яким вона призначила «доживотні» надання у своїх 40 маєтках[320].

Розгляньмо детальніше свідчення про маґнатські двори Волині досліджуваного періоду. Так, 18 березня 1576 р. княгиня Марія Юріївна Гольшанська за тестаментом відпускала на волю свою челядь: Касюту з чоловіком і дочками, «мамку» з дочкою, Богданову дочку; «малых дєвчат» Полонію і Овдюшку вона передавала своїй дочці, а ще двох дівчат залишала на «ласцє» чоловіка[321], – всього 11 осіб. Через два роки, 21 жовтня 1578 р., вона подала до володимирського ґродського суду список слуг і челяді («рєєстра .., на которо*м* слуги и чєля*д* єє мл*с*ти имєны су*т* пописаны»), яких, за її словами, затримав у себе її колишній чоловік князь Андрій Михалович Курбський, відмовляючись повернути. Всього у списку перелічено 17 осіб: «тые на и*м*є: Карєл Фро*н*цъко, сын Виногра*д*ников, сєстра єго Федица, нєволные; Бартъломєи Баранъ, жона єго Касюта, гафта*р*ка, дочки єє двє Щасная и Уляна; гафта*р*ки нєволные: Ѡгрєница гафътарка нєволница, Га*н*на Литов*к*а гафъта*р*ка з дочкою нєволные; тата*р*ка хрищоная Ѡвдотя нєволная; Ю*р*ко Ковєрникъ нєволникъ; Федо*р* Ковєръни*к* нєволни*к*; Ива*н* Кухар, ѡт*ч*ич з жоною; Миско Кухътикъ, ѡт*ч*ич; Костю*к* Копо*т*, слуга; Богданъ, Ма*т*фєя попа сы*н*, слуга»[322]. З 17 згаданих у реєстрі осіб 12 є невільниками, троє – підданими селянами-отчичами, а двоє слуг вільні, які, очевидно, працювали за наймом. Порівнюючи обидва документи, бачимо, що в реєстрі перелічена не вся прислуга княгині, а лише та її частина, яку вона прагне собі повернути. У проаналізованих списках двічі згадано лише родину Бартоломея Барана з жоною Касютою та двома їхніми дочками, а загалом названо 24 особи, які обслуговували потреби княгині. Проте гадаємо, слуг насправді було більше, оскільки йдеться лише про челядь, але не названо жодної служебниці

318 *Laszuk A.* Szlachta w województwie Krakowskim w świetle rejestrów pogłównego z 1662 r. – S. 447.
319 *Kulesza-Woroniecka I.* Pozycja służby w strukturze i organizacji dworu magnackiego w XVIII wieku – S. 332, 338–339.
320 *Łoziński W.* Prawem i lewem. – S. 100–102.
321 *ЦДІАК України*, ф. 27, оп. 1, спр. 4, арк. 52–57.
322 *Жизнь* князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни. – Т. I. – С. 162–163.

чи слуг шляхетського стану. Якщо сюди додати ще й їх, а також слуг і челядь глави родини, князя Андрія Курбського, то за логікою число двірських слуг мало б зрости навіть не вдвічі, а щонайменше втричі. Тайкурський двір-резиденція подружжя князя Юрія Вишневецького і Федори Чапличівни Шпановської складався зі слуг, «которых *єст* ωсобъ самыхъ ωсмъдєсятъ, ωкромъ чєляди»[323]. За попередніми підрахунками, двір князя Василя-Костянтина Острозького обслуговували щонайменше 50 осіб[324]. Так само великим, як свідчать документальні матеріали, був і двір князя Олександра Заславського.

Отже, обрахунки польських дослідників щодо чисельності служби маґнатських дворів та Александра Яблоновського щодо залюднення волинських дворів-замочків, а також наші спостереження дозволяють погодитись із визначенням чисельності служебної людності пересічного маґнатського двору щонайменше у 50 осіб.

* * *

Наш аналіз підтверджує тезу, що утримувати значну за розмірами службу було престижним – великий двір мав свідчити про заможність і значущість шляхетського «дому», надаючи його главі впливовості у тогочасному мікросоціумі. При цьому слуги й челядь становили невід'ємну частину шляхетського дому, який слід розглядати не як нуклеарну біологічну групу найближчих родичів, а як домогосподарство, оскільки шляхетська родина ще не відокремилась від своєї домашньої служби. Типологічно шляхетський «дом»–«двор» становив розширену структуру, де під спільним дахом мешкали разом родина господаря, подеколи з найближчими родичами, та численна «служба» – слуги й челядь, часто з власними родинами. Це утворювало єдиний «домовий» організм, повноправні і неповноправні члени якого жили за єдиним домашнім розпорядком, підкоряючись главі родини-домогосподарства. Слуги й челядь, хоч би яким спеціальним терміном вони називалися, поглиналися родинною групою, незалежно від того, кому з її членів вони служили. Отже, перед нами постають три найголовніші ознаки родини за прийнятою в сучасній науці класифікацією Пітера Ласлетта: проживання під одним дахом, спільна життєдіяльність і влада глави родини над усіма її членами.

Більшість шляхетських біологічних родин мали просту структуру, складаючись із подружжя та їхніх дітей, рідше – з удівця (вдови) з дітьми. Це не означає, що така родина була малою, адже вона нерідко

323 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 111, арк. 69 зв.–70 зв.
324 На думку І. Тесленка, який досліджує проблеми слуг та клієнтели кн. В.-К. Острозького.

охоплювала до 10–12, а подеколи й більше осіб. Такій родині притаманна двопоколінна структура з прямою низхідною лінією спорідненості, тобто, за класифікацією Ласлетта, йдеться про просте сімейне домогосподарство («simple family household»).

Проте значно поширенішим типом було розширене сімейне господарство («extendent family household»), до якого, крім подружжя, входили родичі, пов'язані вертикальними та горизонтальними зв'язками. Воно мало трохи складнішу структуру, оскільки включало додаткових членів: якщо до родини належала особа старшого, ніж глава родини, віку, наприклад батько, дід, тітка, така родина класифікується як висхідна, а якщо це був онук (онука) без батьків, або братанич (сестринець) чи братанка (сестрична), – низхідна. Наявність братів, сестер, братаничів, братанок, сестринців, сестринок глави дому розширювала родинну структуру по бічних лініях, тобто колатерально. Деякі родинні групи збільшувались одночасно і вертикально, і колатерально, але хоч би яким був ступінь спорідненості, наявність у родині навіть одного-єдиного родича свідчить про її розширену структуру.

Врешті-решт, складне сімейне домогосподарство («multiple family household»), до якого входило б кілька подружніх пар, на досліджуваному матеріалі трапляється дуже рідко. Інколи в домогосподарстві могли поєднуватися дві подружні пари, одну з яких становили батько з матір'ю, а другу – одружений син з дітьми, причому осередком-сателітом, скоріше за все, була вже сім'я сина. В такому разі родина могла мати трипоколінну структуру. Натомість жодного разу нам не вдалося натрапити на згадку про так звані братові родинні структури на зразок братчин («frérèche»), які об'єднували б кілька окремих сімей одружених братів. Навіть в одному маєтку рідні брати завжди мешкали окремими дворами.

На жаль, неможливість представити статистику різних типів родинних структур не дає змоги простежити співвідношення між ними, можна лише узагальнено констатувати побутування таких типів.

Водночас досліджуваний матеріал дає можливість з певністю стверджувати, що превалюючою ознакою шляхетської родинної структури був не біологічний, а функціональний фактор. Шляхетська родинна спільнота ще не утворила вузької тріади – батько–мати–діти, навпаки, вона була доволі тісно пов'язана зі своєю службою. Тому шляхетську родину не можна аналізувати, обмежуючись тільки її родинними пов'язаннями, оскільки йдеться про складнішу – домогосподарську спільність, в основі якої лежали не лише кровно-споріднені зв'язки, а й соціально–економічні чинники.

Розділ 3
Структура й типологія селянської та міщанської родин

3.1. Селянська родина, її структура й типологія

3.1.1. Джерела з історії селянської родини

Для визначення загального числа населення будь-якої країни чи окремого її регіону найважливіше значення мають чисельні параметри найбільшої страти населення, якою в Україні до середини XX ст. було селянство. Проте тут ми стикаємося з величезними труднощами. Адже селяни не залишили по собі писемних джерел, аналогічних тим, які відклалися у шляхетських судах та архівах, тож зовсім не випадково науковці метафорично називають селянську страту «мовчазною більшістю історії».

Щоправда, для селян з маєтків королівського столу діяв так званий референдарський суд, проте матеріали досліджуваного нами періоду не збереглися, натомість селяни приватних володінь підлягали доменіальному суду власника маєтку, процедури якого на письмі не фіксувалися. Здавалося б годі й розраховувати на те, що з актової документації ґродських і земських судів можна видобути інформацію щодо селянства, однак насправді вона є, хоч і уривчаста, зокрема й про селянську родину, її типологію і структуру. Адже селяни та їхнє господарство входили до кола матеріальних інтересів шляхти: заможність, а відтак, статус і місце шляхтича в соціумі залежали не лише від розмірів його земельної власності, але й чи не більшою мірою від селян-підданих, які «сєдєли» на його землі – від їхньої чисельності, обсягу праці, сплати ними натуральних та грошових повинностей тощо. Тож у багатьох приватно-правових документах, які шляхта вносила до судових книг, часто йдеться про селян[1].

---

1 *Ворончук І.* Ранньомодерне суспільство України крізь призму джерел: соціальні та правові практики тогочасного соціуму // Українознавство 2007–2009. – К., 2009. – С. 114–115.

Спершу надання великих князів, а також приватні угоди фіксувались у книгах великокнязівської канцелярії – так званій Литовській метриці[2], або в книгах замкових канцелярій, хоча перший Литовський Статут 1529 р. ще не зобов'язував шляхту реєструвати оборудки з нерухомістю[3]. Більше того, в разі втрати боргових документів артикул 3 розділу X рекомендував зацікавленій стороні апелювати не до замкових книг, а до «годних светков», які могли засвідчити їхнє існування[4]. Проте шляхта почала доволі рано фіксувати в замкових книгах різні майнові угоди. Так, у луцькій замковій книзі 1561 р. знаходимо текст угоди Януша Прокоповича Угриновського, якою він заставив с. Угринів з 20 підданими «на зуполных службах», 2 боярами та 12 городниками Ілляшу Богушовичу Несвіцькому[5], а під 1562 р. Михайло Михайлович Ощовський вніс до книг закладну свого батька, Михайла Івановича Ощовського, який, позичивши у подружжя Серафина і Анни Ґостирадовських 90 кіп грошей, заставив їм 10 підданих у с. Ощові[6].

До 60-х років XVI ст. порядок розпорядження різними категоріями землеволодінь був різним. Шляхта могла вільно відчужувати лише куплені землі, натомість щодо спадкових і вислужених земель існувало обмеження – можна було продавати, міняти, відчужувати, дарувати лише третину, в крайньому разі – дві третини нерухомості[7]. Ситуація змінилася після ухвали Берестейського сейму 1566 р., зафіксованої в другому Литовському статуті 1566 р. Відтепер шляхта отримала право «волно и моцно кождому именья свои отчызные и земские, материстые и выслужоные, купленые и яким кольвек обычаем набытые и названые, ... водле доброе воли своее и мысли, отдати, продати, даровати и записати, заставити, от детей и близких отдалити, подле баченья своего тым шафовати»[8]. Водночас з метою надання усім майновим контрактам юридичної сили Статут 1566 р. встановлював новий порядок їх оформлення шляхом обов'язкового внесення до земських актів. Перший артикул розділу VII Статуту зобов'язував: «кождый» землевласник, продаючи або заставляючи маєток, «сам очивисте перед нами, Господарем, объявити маеть, або перед урядом земским, где в котором

2 *Ковальский Н. П.* Источники по социально-экономической истории Украины (XVI – первая пол. XVII века). – Днепропетровск, 1982. – С. 13–15. Пізніше аналогічні акти вносилися до книг Руської серії Коронної метрики – див.: *Руська* (Волинська) метрика. – С. 53 та власне «Regesty dokumentów Serii ruskiej Metryki Koronnej».

3 *Статут* 1529 р. – С. 162–165.

4 *Там само.* – С. 163.

5 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 3, арк. 194 зв.–195; *АЮЗР.* – Ч. VIII, т. VI. – С. 98–99.

6 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 4, арк. 194 зв.

7 *Статут* 1529 р. – Розд. I, арт. 16. – С. 57.

8 *Статут* 1566 р. – Розд. VII, арт. 1. – С. 139.

повете тое именье лежит, або до которого уряду земского прислухаеть». В разі, якщо «до которого повету было далеко, в котором именье тое лежит», власнику дозволялося внести запис до іншого земського суду, а шляхтич, який придбавав маєток у тимчасове володіння або «на вєчност», мав перенести цей запис «до того вряду земского поветового, где в котором повете именье лежати будеть»[9]. Проте, оскільки в процесі практичної діяльності ґродських і земських судів доволі швидко відбулося змішання їх функцій, документи майнового характеру стали вносити і до ґродських судів. Цьому сприяв і порядок функціонування судів: тоді як земські суди збиралися на сесії – «роки» – лише тричі на рік, ґродські працювали майже постійно.

Шляхта завжди дуже уважно ставилась до документів майнового характеру, адже вони становили юридичну підставу її земельної власності і приналежності до шляхетського стану. Зазвичай королівські та великокнязівські грамоти й листи на земельні пожалування ретельно зберігались у родинних архівах і передавалися з покоління в покоління як найважливіша реліквія, що документально підтверджувала шляхетність роду та його права на певну нерухомість. Так, 1547 р. син королівського писаря Михайла Васильовича, Михайло Михайлович Свинюський, вніс до книг Литовської метрики 20 документів, що засвідчували його право власності на родові маєтки, у тому числі жалувані та підтверджувальні грамоти короля Зиґмунта I, купчі, дарчі та «меновые» листи на маєтки Свинюхи, Мишів, Бубнів, Козлів Володимирського повіту, Теслугів, Кокорів Кременецького та Блудів, Вічини і фільварок Кочкорівці Луцького повітів, надані його батькові, куплені або виміняні ним упродовж 1505–1547 років.[10] Понад 100 років у домашньому архіві зберігався лист луцького старости Федора Михайловича Чорторийського, за яким він 1526 р. «зъ росказаня господарского» надав у власність Івану Подолянину три дворища з «мужами господарскими подгаєцкими»: цей лист-надання був 1631 р. поданий луцьким городничим Вацлавом Зубцовським для вписання його до луцьких ґродських книг[11].

Тож завдяки законодавству та повсякденній практиці земські й ґродські книги містять величезний масив приватно-правових документів, що фіксували шляхетські майнові оборудки: акти продажу й купівлі нерухомості (як окремих маєтків, їх частин чи навіть дворищ, волок та «резов», так і низки поселень або й цілих волостей), дарчі

9 *Там само.*
10 *АЮЗР.* – Ч. VIII, т. IV. – С. 218–279.
11 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 177, арк. 977–978; *АЮЗР.* – Ч. VI, т. I. – С. 8–11.

(«даровизни»), дільчі листи поділу маєтків батьками між синами (за їх відсутності – між дочками) або найближчими спадкоємцями в разі смерті родичів тощо. Зазвичай у цих документах згадуються піддані (селяни-отчичі), розміри їхніх господарств та повинності.

У XVI–XVII ст. набуває поширення інститут посередництва в управлінні маєтками, які передавались у держання, заставу, посесію, оренду, суборенду тощо. Ця практика була настільки активною, що окремі маєтки могли іноді перебувати водночас в п'яти-шести поверховій суборенді. Наприклад, протягом лише одного 1642 р. село Свищово було перезаставлене п'ять разів, щоразу переходячи з рук у руки: його власники Олександр та Андрій Хрінницькі передали село в посесію Миколаю Цетнеру, той – подружжю Миколаю Лозці та Софії Кашевській, вони – Петрові Підгороденському, він – своїм родичам Валерію і Марині (з Орлова) Підгороденським, які поступилися селом Янові Шимковичу Шклинському[12]. Кожна із таких земельних оборудок супроводжувалась письмовими угодами, які фіксували термін та умови тимчасового володіння, повинності селян, обов'язки сторін тощо.

Для справедливого розподілу нерухомості між нащадками, а також для визначення вартості маєтків у разі їх продажу, передання в оренду, держання, посесію чи заставу складались інвентарі – описи дворів, фільварків та дворищ, подеколи з переліком конкретних мешканців – селян та їхніх повинностей, оскільки саме число, заможність та повинності селян визначали суму продажу, оренди чи застави. Інвентарі маєтків складались їхніми господарями і для власних потреб, зокрема для ефективнішого управління. Спочатку інвентарі не мали чіткої форми, відрізняючись залежно від цільового призначення. Якоїсь усталеної форми інвентарних описів не існувало й надалі, але поступово в процесі розвитку посередницької діяльності набуло поширення кілька варіантів, і на середину XVII ст. інвентарі складали вже за стандартною формою; вони містили інформацію про систему (дворищну чи волочну) селянського господарювання, розміри конкретного господарства (дворище, волока або їх частки: півдворища півволоки, третина, чверть тощо), імена та прізвища голів господарств, число їхніх синів або потужників, перелік тяглової сили (волів, коней), а також селянських повинностей.

Дослідники вважають, що найдостовірнішими є так звані подавчі інвентарі, які супроводжували угоди під час передання маєтків в оренду, заставу або при їх купівлі-продажу. У цих випадках інвентарний

12 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 234, арк. 625–626.

опис маєтку, в тому числі селянських господарств, їх робочої сили та повинностей, виконувався значно ретельніше, оскільки його складали під безпосереднім контролем обох зацікавлених сторін: Доволі уважно проводили також опис маєтків під час їх розподілу між спадкоємцями та в разі передання опікунам неповнолітніх дітей померлих родичів. Не всі ці документи дійшли до нас, нерідко в актах збереглися лише угоди, де інвентарі, складені до певного контракту, згадано, але самих описів маєтку з переліком селян-підданих немає.

Подеколи опис маєтку з переліком селян міститься в самих угодах. Так, у продажному листі Уляни Михнівни Гречиної (з роду Смиковських), яка 1583 р. продала Іванові Хрінницькому «часть свою в сєлє Смыковє ωтчизную», подано перелік підданих цієї частини маєтку за формою: «Фєдко Жук з жоною, з дєтми, з маєтностю, Ωлєшко з жоною, з дєтми, з маєтностю, Шило з жоною, зъ дєтми, з маєтностю, Илко з жоною, з дєтми, з маєтностю»[13]. В луцьких ґродських актах за 1572 р. під назвою «Рєиструъ списаня и поданя имєня и двора Вышьковского» зберігається інвентар із переліком голів дворищних господарств маєтку Вишків, що його володимирський підкоморій Олександр Богданович Семашко «подалъ въ моцъ, дєржанє и уживанє» Валентію Понятовському[14]. Поіменний список селян-господарів містить акт передання маєтку Шпаків у 1577 р. Іванові Шпаковському як опікуну «дєтєи, сыновъ пна Маска Шпаковъского, Ивана и Яска»[15].

Під час вступу 1583 р. князя Василя Максимовича Сокольського у володіння маєтками померлого в 1579 р. дядька, луцького земського судді князя Остафія Сокольського, було складено опис сіл Тростянець, Лички і Острів Луцького повіту, в якому зазначено імена 62 голів селянських господарств (42 – в с. Тростянці, 7 – в с. Острові і 13 – в с. Личках)[16]. Після смерті князя Василя у тому ж таки 1583 р. було складено «инвєнтар двора Трыстєнєцкого» і присілків Волиці, Личків і Острова, які за «правом прирожоным» передавались у володіння його рідній сестрі княгині Марині Максимівні Сокольській та її чоловікові, кременецькому ґродському писарю Матвію Лонцькому[17]. Як і в попередньому інвентарі, тут названо імена, прізвища чи прізвиська 55 селян-господарів, що мешкали в цих маєтках.

У 1596 р., після смерті князя Григорія Друцького Любецького, було складено інвентар підданих сіл Любче, Падалівка, Передмостє, Рудка,

13 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 30, арк. 661–662.
14 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 13, арк. 532–532 зв.; *АЮЗР*. – Ч. VI, т. I. – С. 92–93.
15 *ЦДІАК України*, ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 705 зв.–706 зв.
16 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 30, арк. 566 зв.–568 зв.
17 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 422–422 зв.

Соловін, Ставрів, Тихотин Луцького повіту, в якому названо поіменно 54 господарі та описано їхні повинності[18]. Лише імена та прізвища голів селянських господарств містить інвентар Юшківського маєтку, складений 23 червня 1592 р. після смерті матері неповнолітнього Федора Васильовича Юшківського, Федори Хом'яківни Смордовської, для подання «в моцъ и дѣръжанье и уживанє» його опікунам[19]. Як бачимо, ці інвентарі дають доволі обмежену інформацію про селянські родини, що дає змогу скласти хіба найзагальніше уявлення про її структуру.

Утім, збереглися й інвентарі, що містять значно кориснішу інформацію для визначення типології й структури селянської родини. Так, до угоди, якою князь Василь Максимович Сокольсьский передав «в дѣржанє» Балцеру Мартишевському маєток Холпнів з присілками Острів та Володківщина, додано «списанє бояр и подданых» з переліком не лише голів дворищних господарств, але й їхніх синів, братів та інших найближчих родичів по чоловічій лінії, які господарювали з ними, за такою формою: «Ѡлєкса Кунєвичъ з братомъ Иваномъ а сыном Тишкомъ на дворищу, Еско из сыномъ Грицкомъ а Гордєи из братом Яцкомъ на дворищу, Васко а Иван Романчичи на дворищу, Радко а Юско, Федец Манчичи на дворищу, Макар зъ братєю трима Иваны Ходорчичи на дворищу, Федец Трєтяк а Иван Жилка из зятємъ Матьяшомъ и з Минцомъ на дворищу, ... Ѡмєлянъ Рокитникъ з братаничами з двєма Стецками на дворищу ... »[20]. Всього перелічено склад дорослої чоловічої частини 31 дворища, що має значення для встановлення типології селянських родинних структур, а крім того, є можливість встановити конкретний склад і кількість чоловіків кожного дворищного господарства (див. Додатки, табл. IV.2).

Інколи трапляються документи, які доповнюють один одного, а отже, й інформацію про підданих маєтків. Так, у квітні 1570 р. Андрій Андрійович Коровай Селецький передав на один рік у заставу Василеві Вітонізькому «чоловєков пят, а шостая вдова, то єст на имя: Стєпан Ѡмєлковичъ, Куцко Грынчич, Стєпанъко Федкович, Лукянъ Ѡрєфачъ, Стец Ѡрєфич, Иванчая вдова» своєї частини с. Грушівка Луцького повіту, яку він отримав у спадок від «панєи матки своєє панєє Фєвронъи Пацковны панєи Андрєєвоє Караваєвоє, так тежъ и ѡт панєи сєстры ... Ганъны Ивановны Андрєєвои Ломачиноі на вєчност»[21]. Лаконічність цього запису, де навіть не зазначено систему господарювання, не дає

18 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 49, арк. 758–763 зв.
19 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 42, арк. 125–125 зв.
20 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 30, арк. 496–497.
21 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 231 зв.–233 зв.

можливості використати його для аналізу типології та структури селянських родин. Проте за кілька місяців, у жовтні того ж 1570 р., Февронія Пацківна внесла до луцького ґродського суду лист про продаж іншому своєму синові, Остафію Андрійовичу Короваю Селецькому, «часть имѣнья своего властного матѣристого ... з людми тяглыми», з-поміж яких названо поіменно господарів чотирьох «ωсѣлых дворищ» у Грушівці, зокрема: «Мартинѣцъ Мицѣвичъ изъ сынми, Куцъ изъ сынми, Анъдрѣец Куцѣвич, Иванец из сынми, ... [из сы]нми»[22]. Як бачимо, в другому акті зазначається, що селяни господарювали на дворищах разом зі своїми синами, а це дає можливість зробити висновок про типологію селянських родинних структур цього маєтку.

Не всі інвентарі рівноцінні за інформативністю. Значна їх частина має загальний характер, не розкриваючи ні складу селянської родини, ні характеру її господарювання, ні загального числа мешканців. Так, 1583 р. луцький возний Яцько Гуляльницький, передаючи в заставу Андрієві Боговитину Козерадському від Андрія і Войтеха Річицьких Якубівську частину маєтку Сарностріли, списав «рѣестръ», де перелічено лише голів господарств[23]. 1567 р. Павло Васильович Бранський заставив холмському підкоморію Михайлові Дзялинському свій дідичний маєток Брани «з людми тяглыми подъворищъными, зъ бояры путъными и ωгородниками так ωтчизными, яко и прихожими»[24]. У цьому документі, хоч і зазначено систему господарювання, про селян маєтку, які мешкали на дворищах, немає жодної інформації. Подібних записів в актових книгах дуже багато, проте для виконання нашого завдання вони не придатні, бо не містять відомостей про селянські родини. За протилежний приклад може слугувати інвентар 1577 р., складений під час передання Филипом і Андрієм Гавриловичами Бокіями Печихвостськими в заставу Іванові Хрінницькому села Берестечка і частини підданих на «пѣрѣдмостьи Луцкомъ»: уміщений тут «рѣестръ списаня» включає імена голів конретних господарських одиниць, зокрема й подворищних селян та городників і підсусідків[25].

Відомості, які висвітлюють структуру й типологію селянських родин, інколи містяться у дільчих актах, хоча частіше при розподілі маєтків між спадкоємцями зазначено лише назви поселень, а селян згадано доволі абстрактно. Так, Роман Іванович Гостський ще за життя у 1578 р. розподіляючи маєтки між синами Гаврилом і Ярофієм, нази-

22 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 511–512 зв.
23 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 30, арк. 352 зв.–353 зв.
24 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 9, арк. 414 зв.–416 зв.
25 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 448–448 зв.

ває тільки поселення: Гаврилу Романовичу діставалися села Бранів і Тудорів з урочищами Кути і Сапожин, а до Ярофія Романовича переходили Більче та Блудів[26]. Проте трапляються і винятки. Наприклад, дільчий акт 1568 р. на розподіл маєтків Рикани і Тополя між сестрами Марією й Ганною Семашківнами Риканськими, містить перелік селян, які відійшли до Марії Василівни та її чоловіка Юрія Тишковського: 19 підданих із села Рикани та 5 – із села Тополя. Проте й тут це подано за найпоширенішою формою таких записів, тобто конкретний склад селянських родин не розкривається, вказано лише загальні відомості: «сєло Рыкани: Мишко з жоною и з дєтми, Ждан Кровопустъ з жоною и з дєтми, Сачыничи Юшко, Ѡстапєц, Игнатєц и Карпъ з жонами и дєтми» і т. ін.[27] В акті 1590 р. про поділ частини маєтку Приведів, яка «правомъ прирожонымъ пришла и на вєчност спала» на дочок покійного Михайла Приведовського, Софію і Федору, перераховано 16 підданих за формою: «Игнатъ а Фурсъ Матъфєєвичи из сынами, Матъфєи з сынами, Грицко Трусєико з сынами» і т. ін.[28] (див. Додатки, табл. IV.6). Втім, хоча такої інформації недостатньо для реконструкції родинних структур, вона все ж дає можливість говорити про типологію родини, зокрема про те, що не лише сини господарювали разом з батьками, а й брати.

Те саме можна сказати про дільчий лист Яна Ярмошовича Гуляльницького. Проводячи 1590 р. «вєчистоє розграничєнє и розділокъ части своє Гуляницкоє» між синами Василем, Михайлом, Захаром та внуком Василем, сином покійного Дахна, Гуляльницький називає не лише імена голів господарств, але й найменування дворищ[29]. Зафіксована в такий спосіб інформація про дворищну систему господарювання надає можливість зробити висновок щодо типології селянських родинних структур цього маєтку. Повніші відомості містить «дєл вєчистыи» спадкоємців Матяса Зеньковича Остріївського, які 1585 р. розподілили маєтки Симонів, Дуліби й Остріїв в Луцькому повіті та Муравин, Кухче і Тейковичі – в Пінському. Паралельно до луцького ґродського суду був внесений «Рєєстръ списанья людєи» сіл Остріїв, Дуліби і Симонів, які дісталися заміжнім дочкам покійного Матяса та їхнім чоловікам: подружжям Марії Матясівні й Тимофію Свищовському, Олександрі Матясівні й Федору Хом'яку Смордовському, Катерині Матясівні й Василю Болбасу Ростоцькому. Документ фіксує, по-перше, категорії се-

26 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 709–711.
27 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 1, арк. 302–303.
28 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 646–647 зв.
29 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 328 зв.–330 зв.

лянського населення згаданих маєтків (бояр, дворищних, півдворищних, чвертьдворищних, підсусідків), а по-друге, називає поіменно голів окремих господарств та число їхніх дітей, причому не лише синів, а й дочок, що траплялося тоді дуже рідко. Наприклад, в с. Остриїв перелічено: «Савъка бояринъ на зуполномъ дворыщу, маєтъ сыновъ тры, кони двоє, воловъ чотыри, Васько Корнопєлєвичъ з братомъ Романомъ – бояре на зуполъномъ дворыщу, маютъ сыновъ чотыри, дочокъ двѣ, кони двоє, воловъ чотыри. Людє, которыє на полъдворищахъ и дворыщах зупольныхъ: Ѡсътапъ Суботычъ з братомъ Федоромъ на зуполъномъ дворыщу, маєтъ кони двоє, воловъ тры, Мась на том же дворыщу, маєтъ сыновъ два, дочъку ѡдъну, воловъ два»[30] і т. ін. Загалом же у цьому документі частково описано структури 83 селянських родин: 44 (40 селян-господарів та 4 родини підсусідків) в с. Остриїв, 19 у с. Симонові та 20 в с. Дулібах (див. Додатки, табл. IV.4). На підставі цього інвентаря, завдяки уміщеному тут переліку дорослих дітей, ми вже можемо визначити структуру та вирахувати середній коефіцієнт селянської родини.

Корисною із досліджуваної нами перспективи може бути також «интромисия», тобто акт офіційного введення у право володіння маєтками на підставі судової ухвали. Так, 1598 р., за декретом Люблінського трибуналу, Андрій Загоровський був уведений у володіння 10-ма дворищними селянами в маєтку Копиль, 10-ма – в с. Смердині та 17-ма – в с. Навоз «з их кгрунты, ѡсєлостями, роботами, подачками»[31]. В акті перелічено імена селян-господарів та зазначено тип їхнього господарювання.

Особливо чітко інформацію про селян фіксували тоді, коли майнова оборудка стосувалася не всього маєтку, а його окремих частин: в таких випадках власник зазвичай конкретно вказував, які селянські господарства підлягали відчуженню. Так, після поділу спадщини між сестрами Джусянками у 1554 р. Томило Ворона з дружиною Немилою Джусянкою був «ув'язаний» у дворище с. Яшківці, «на которомъ вдова Кунашовая с чотырма сынми, двумъ имєна Васки, а Гацко а Иван, на томъ жє дворищи Мишко Гєрасимович з сынми Иваном, Лукъяномъ а Луцкою, а чоловѣка Якимца Гєрасимовича и дву сыновъ єго, которым ѡбудвумъ имєна Стєпаны»[32]. У дарчому листі 1558 р. княгині Богдани Федорівни Четвертенської своїй братаниці княгині Федорі Федорівні Санґушківні на три з половиною дворища детально вказана як струк-

30 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 292–306 зв.
31 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 53, арк. 624 зв.–627; *АЮЗР*. – Ч. VIII, т. VI. – С. 56–57.
32 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 24, арк. 31–37; АЮЗР. – Ч. VIII, т. VI. – С. 32–40.

тура дворищ, так і склад родин, що на них проживали: «наипервеи в Четвертни полтора дворища боярскихъ, на которых седят Василь Бурносъ з унукомъ своим Кунцомъ, Кузма Михаилович а Станко Мишевич з братею, три дымы под ними, дворищо целое служебное, служат на нем, а подачок никоторых не дают; а полдворища боярского ж, на котором седят Опанасъ Бурнасовичъ из сынми своими; а в Навозе дворищо Шемаковское, на которои половицы дворища седит Яцко Лемеш, служит конем, подачки никоторое не дает; а на другои половицы того ж дворища седят люди тяглые на имя Павел Грицевич, Митко Пашкович, дымы два ...; дворище тяглое Костюковское, на немъ седит Малко из сынъми Иваном а Максимом, дымы три, на роботу ходят и дан дают»[33]. У 1561 р. Януш Прокопович Угриновський продав князям Василю і Марку Солтановичам Сокольським свою частину в с. Михліні Луцького повіту, описавши її так: «дворищє Володковскоє з людми, на нємъ живєт чоловєкъ тяглыи на имя Сєн з братомъ своимъ Кузмою, а другоє дворищє Ѡлифировскоє, на нємъ сєдит чоловєкъ тяглыи Мартинъ с чотырма братєю своєю нєдѣлно»[34]. 1642 р. було передано в заставу кілька підданих села Воютин, зокрема: «Куцевичов брати чотирох ... , Ѡмєляниху з синами»[35]; у с. Іваничі – «Нємиско з сынами»[36]; 1643 р. в с. Новосілках – «Макара з сынами ... , а другого Иоска Васчєня з братєм Костюкєм»[37]. На підставі таких документів можна частково реконструювати селянські родинні структури та зробити гіпотетичні розрахунки щодо чисельності не абстрактних, а цілком конкретних селянських сімей.

Звісно, для нас є важливою будь-яка детальна інформація про селянські родини, навіть якщо вона стосується однієї сім'ї, оскільки йдеться не про абстрактну схему, а про конкретну родинну структуру. Проте для відтворення певної статистики, на підставі якої можна робити обрахунки, ціннішими є інвентарі, що охоплюють кілька поселень з іменами хоча б дорослої чоловічої частини селянських домогосподарств або родин. Таких інвентарів не дуже багато, проте вони трапляються в актових книгах. Зокрема, таким є інвентар восьми сіл Луцького повіту (Березна, Бронне, Городище, Лізяна, Поляни, Орля, Тишиця, Хотин) за 1646 р., який містить інформацію про 258 селянських родин-домогосподарств[38] (див. Додатки, табл. IV.9).

33 *АЮЗР.* – Ч. VIII, т. VI. – С. 56–57.
34 *ЦДІАК України*, ф. 25, оп. 1, спр. 5, арк. 127 зв.–128; *АЮЗР.* – Ч. VIII, т. VI. – С. 117–119.
35 *ЦДІАК України*, ф. 25, оп. 1, спр. 230, арк. 314 зв.–316.
36 *Там само*, ф. 28, оп. 1, спр. 77, арк. 852–854 зв.
37 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 236, арк. 399–402 зв.
38 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 245, арк. 903–920 зв.

Зазвичай в інвентарях та записах майнового характеру перераховано лише дорослих чоловіків-господарів, оскільки жінки не становили для власників маєтків інтересу як робоча сила. Проте в актовій документації можемо натрапити і на такі матеріали, що повніше відображують склад селянських родин. Ідеться про численні шляхетські скарги – «протестації», які власники маєтків подавали до суду з найрізноманітніших причин і приводів: пограбування селян під час сусідських наїздів та постоїв жовнірів, розорення їх тимчасовими власниками, орендарями та державцями, «выкочєнє» підданих, тобто організований вивіз селян до інших маєтків, або несанкціоновані селянські переходи внаслідок переманювання іншими власниками тощо.

За Статутом 1566 р. в разі втечі підданих, які «засиділи» так звану «волю» і вважалися «ѡтчичами», можна було позивати до суду тих, хто приймав утікачів: «Если бы который человек непохажалый або челядин невольный за кого зашол, ... а он пан, чий человек або челядин, просил у в оного пана права, а тот пан ему на его права дати не хотел; тогды таковый маеть притягнен быти ку праву земскому»[39]. Шляхта широко користувалася цим правом, звертаючись до суду в разі втечі селян або їх виведення до інших маєтків. Бажаючи повернути втікачів у повному складі, власники ретельно перераховували дорослих членів збіглої або «викоченої» родини, оскільки за їхнім позовом селян належало розшукати й повернути. Тому, як не парадоксально, найповнішу інформацію про склад селянських родин містять якраз такі протестації, хоча й тут «недообліковано» малолітніх дітей, які не цікавили позивача як робоча сила: хоч би скільки їх було, вони записані у документах під збірним поняттям «дєти».

Ось кілька прикладів таких скарг. У 1572 р. стольник ВКЛ Миколай Монвид Дорогостайський позивав володимирського підкоморія Олександра Богдановича Семашка за «викочєнє» з с. Дорогостаї Луцького повіту його підданих: «Ѡлєшка Андрєєвича з жоною и с трємя сынми: Грицкомъ а з Романцомъ, зъ жонами и зъ дєтьми, а съ трєтимъ сыном Микитою и зо всєю маєтностию их; а Барната з жоною, зъ дєтми»[40] (див. Додатки, табл. IV.11). У 1575 р. Федора Загоровська скаржилася на вивезення двох її підданих з Ратнова: «Мордыша Наидєна а другого Богдана зъ жонами и з унуками их»[41]. У 1595 р. Семен Новоселицький судився з князем Василем-Костянтином Острозьким, який прийняв до свого маєтку родину його селян-втікачів: «Фєдю Кондратовую, прозиваємую Ку-

39 *Статут* 1566 р. – Розд. XII, арт. 9. – С. 184.
40 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 13, арк. 226; АЮЗР. – Ч. VI, т. I. – С. 89–90.
41 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 114–116.

наховою Шарковичовою, и сынов єє дорослых Михна и Микиту и дочку Ѡксюту и иншиє дєти малыє Карпа Ѡмєлковича, Ѡмєлка, Ивана, Клима Шарковичов и о жону Климову Ядвигу и дєти»[42] (див. Додатки, табл. IV.14). 1598 р. Федір Шимкович Шклинський позивав Криштофа Монвида Дорогостайського «ѡ збєги подданыє [...] мєновитє имєны: Грицка Капусту, Матфєя, Васка, Савку а Лучку Капустичов з жонами, дєтми и всєю маєтностю»[43] (див. Додатки, табл. IV.15).

Ще один різновид скарг, що містять відомості про конкретні селянські родини, це скарги дідичів на тимчасових власників: орендарів, державців, посесорів, заставних володільців, які, намагаючись за час оренди одержати якомога більші прибутки, збільшували повинності та визискували селян, внаслідок чого ті покидали маєток. Намагаючись відшкодувати втрати внаслідок «розєиштья» своїх підданих, власники маєтків часто зазначають не лише голову сімейства, а й деяких його рідних: братів, дорослих синів, а подеколи й дорослих дочок. В одній з таких протестацій розповідається, що за держання села Брани князем Кошерським з нього у 1568 р. розійшлося 15 дворищних господарів: «Лучка, Трохим, Климко Есковичы з жонами а с трємя сынми и с трємя браты нєжонатыми Сєнь, Иван а Ѡстап из сєстрою их; ... Дєшко Ѡнацкович з жоною, з двєма сынми а чотырма дочками; Яцко Шостка з жоною, з шєстма сынами»[44] (див. Додатки, табл. IV.10). У 1643 р. з цього ж села пішла «вдова Ємчыха з пятьма сынов»[45]. Серед 13 родин, які 1640 р. розійшлись із с. Серхів Луцького повіту, називаються Іван Короцевич «з чотырма брати дорослых», а також Ярема Сенковий, Трохим Грицович, Іван Павлович, Федір Шолханець «вси з сынами»[46]. У протестації Чеконського йдеться про «викочення» вночі з 2 на 3 січня 1641 р. із с. Демидів підданих «добрє ѡсєлых чотырох ... , то єсть на имя: Харка Грицєнятя з сынами трома и цоркою, Потапа Грицєнятя з сынами трома, Савку Грицєнятя з сыном одним, Яцыху вдову з сынами двома и цорками тєж двома»[47] (див. Додатки, табл. IV.17). Під час оренди с. Богурина Луцького повіту у 1642 р. розійшлося шість селян «дєдичных ... ѡсєдлых по имєнах: Ярмак Ѡлєцкєвич иж жоною и шесторгом дитєи, Хилко Ѡлєцкєвич з жоною и пятєргом дитєи»[48] (див. Додатки, табл. IV.18). 1643 р. з маєтності панів Кобецьких с. Ківерець до міста Острога

42 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 48, арк. 477–478.
43 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 48, арк. 503–504 зв.
44 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 10, арк. 155 зв.–161 зв.
45 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 234, арк. 441–443.
46 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 223, арк. 659 зв.–663 зв.
47 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 227, арк. 169 зв.
48 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 231, арк. 744–749.

втік «Тарас Вовчик з жоною, дѣтьми, быдлом, всим спрятом домовым и з братєю двома, ωдним Корниєм, а другим Процєм Вовчиками»[49] (див. Додатки, табл. IV.19). У 1646 р. з с. Вітоніж пішов «Никон з жоною, ш (!) чотырма сынами Кондратом, Данилом, Стєпаном, Иваном»[50] (див. Додатки, табл. IV.20). Грабунки та знущання шляхтича Вільгорського зі своїми слугами під час наїзду 1646 р. на с. Лемешів Луцького повіту змусили покинути маєток кількох селян, а саме: «Фєдка Кривошыка ... з жоною, дєтми самошостмом; ... Савку Потапика ... з жоною и дѣтьми самоωсьмого; Миска Ωвдиєнка ... самопятого з жоною, з дѣтьми»[51] (див. Додатки, табл. IV.21). У 1647 р. підданий села Козина «на имя Авдии з жоною, з трєма сынами, то єст: Лєском, Яском и Ωмєлком и з трома цорками и Яском зятєм своим збєгл»[52] (див. Додатки, табл. IV.22). Приклади можна було б продовжувати, однак важливо наголосити, що подібні документи дають можливість реконструювати цілком конкретні селянські родини.

Ще важливішими з перспективи статистики є документи, що містять інформацію про сімейну структуру групи селянських родин, яка уможливлює простеження загальних тенденцій демографічної поведінки селян та обчислення коефіцієнта селянської родини. Наприклад, у скарзі Василя Сурина 1587 р. перераховано 23 селянські родини із зазначенням дорослих дітей, які були вивезені загоном князя Михайла Остафійовича Ружинського із села Колодежного Луцького повіту до маєтку князя Януша Острозького села Сапогів цього ж повіту[53] (див. Додатки, табл. IV.5). Цінну інформацію дають нам «рєєстри», «свєдєтєлства», «ωповєданє» возних, а також «ωбвожєньє и ωглєданє спустошєнья и починєнья шкодъ ωт поганъства татаръ», які фіксують розорення поселень під час татарських нападів. При цьому зазначаються не лише матеріальні збитки селян і міщан (спалені оселі, число забитої та пограбованої худоби), а й людські втрати із зазначенням конкретних осіб та їхнього сімейного статусу. Такі свідчення здебільшого вносилися до судових книг з ініціативи власників маєтків для звільнення їх від сплати податків.

Саме ці документи дають нам статистичний матеріал, на підставі якого можна робити певні висновки про дітність і чисельність селянських сімей, а отже, про типологію й структуру селянської родини загалом. Зокрема, актові книги містять реєстри людських втрат вна-

49 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 235, арк. 703–704 зв.
50 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 253, арк. 99–100 зв.
51 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 252, арк. 77 зв.–82.
52 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 254, арк. 547–547 зв.
53 *Там само*, ф. 11, оп. 1, спр. 1, арк. 227 зв.–229; *АЮЗР*. – Ч. VI, т. I. – С. 170–174.

слідок великих татарських нападів на Волинь у 1577, 1578, 1593, 1617, 1618, 1621, 1624 роках. Два великі іменні реєстри втрат волинського населення було складено після спустошливих нападів татар на володіння князів Заславських у 1617 і 1618 рр.[54] Цінність таких документів полягає не лише в тому, що в них зазначено загальне число «душ», забраних в ясир з певного населеного пункту, а й вміщено інформацію про цілком конкретні селянські родини, зруйновані внаслідок нападу. Так, у березні 1578 р. возний Ян Малиновський зафіксував людські втрати, заподіяні татарами 7–9 лютого 1578 р., в маєтках Федори Богушівни з Козерад Дзялинської містечку Жукові та навколишніх селах[55] (див. Додатки, табл. VII.2). Разючі факти зафіксовано в аналогічному реєстрі спустошень маєтків князів Острозьких 1593 р., коли з Любартівської волості у полон було виведено 1472 особи, з Остропільської – 2621, з Красилівської – 3858, а з Костянтинівської – 8575. Найбільше постраждали села Сковородки, Хабне, Западинці, Черленківці, що втратили, відповідно, по 1500, 1005, 1000 та 800 своїх мешканців[56] (див. Додатки, табл. VII.4). Під час татарського нападу 1617 р. на с. Сивки з 9 димів було забрано 90 невільників, з 35 димів с. Семаки – 285, з 30 дворищних димів і 23 димів городників с. Вовківці – 250 осіб[57] (див. Додатки, табл. VII.5). Зазначаючи кількість димів та виведених до орди бранців, ці реєстри дають можливість вирахувати бодай приблизно коефіцієнт селянського диму конкретного поселення.

Деякі з цих списків важливі ще й з іншого погляду: інколи тут зазначаються категорії селянського населення, відсутні в інших документах: челядь, наймити, молоді служки – «паробки» та «хлопці», які працювали не в панських, а в селянських господарствах. За цими документами селянське господарство постає перед нами в новому світлі, оскільки повідомлень про селянську службу в жодному з інвентарів немає.

Важливе значення мають також документи, які свідчать про заселеність житлової одиниці – «диму», повідомляючи про спільне проживання в ньому кількох родин, або споріднених між собою, або сусідських. Таку інформацію можуть нести документи найрізноманітнішого виду, змісту та призначення: інвентарі, орендні й заставні листи, скарги, свідчення возних тощо. Зокрема, в скарзі про напад 1565 р. на село Деражня Луцького повіту розповідається про зруйнування хати,

54 *Arch. Sang.* – Sygn. 64/6. – S. 1–43; 64/7. – S. 1–52.
55 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 194–196.
56 *ЛНБ* ім. В. Стефаника. Від. рукописів, ф. 91, спр. 27/II-3, арк. 37–39; *Берковський В.* Відомості про татарський напад 1593 р. у документальній колекції Радзимінського // Болохівщина: земля і люди. – Хмельницький; Стара Синява; Любар, 2000. – С. 101.
57 *Arch. Sang.* – Sygn. 64/6. – S. 37–38.

«где колко господаров мєшкало» (за подальшим текстом документа дізнаємося, що тут разом проживало троє господарів – Миско, Гринець та Степан)[58]. У 1582 р. «с присєлка Кобча Соколское зємлѣ», який, очевидно, був наданий князем Марком Сокольським своєму служебникові Матису Хорковському, втекли селяни з п'яти хат, зокрема з першої «Махно Грєччаникъ, Стєцко Бондаровичъ, Иванъ Сєдєнъ а Сєнко, з другоє хаты Фєдко Шєвъко, а с трєтєє хаты Ивашко Ходоровичъ а братъ єго Михно, с чєтвєртоє хаты Павлюкъ Дєикунъ, Иван щуринъ єго, с пятоє Фєдъко Павлович Шєпєл, Корнѣи, Матфѣи Шостак, Сєнко, сын Шостаковъ, а другии снъ Матъфѣи»[59]. Як бачимо, лише в одній хаті мешкав один господар, у чотирьох інших – декілька, зокрема: в першій хаті проживало четверо господарів, у двох – по дві споріднені родини, ще в одній – три, а якщо вважати двох синів Шостака дорослими та одруженими, то, можливо, навіть і п'ять родин. В орендному листі 1641 р. на с. Марковичі Володимирського повіту зазначається, що підданий Клим Цареня «з братом своим в ωднои халупє мєшкали» – як і «Мигаль Рыбак з сыном єго Стєфаном»[60]. У селі Омеляна Луцького повіту в 1642 р. передавали в оренду Степана і Йозефа Оверковичів, «хлопов двох, братю рожоных в єднєи халупє будучих»[61]; в цьому ж році в с. Переспі Луцького повіту було заставлено «двох брати Андрия и Трохима, в ωдном дому мєшкаючих»[62]. Окрім того, в одному будинку могли проживати разом не лише родичі, а й інші мешканці, – «подсусєдки» та «коморники».

Залишається додати, що, крім актової документації, було використано матеріали документальних колекцій (Люби Радзимінського, Чоловського, Оссолінського) відділу рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника, зокрема, інвентарі маєтностей князя Януша Острозького 1614 та 1615 років, які охоплюють 187 поселень Волині, зокрема 8 міст та 179 сіл, де зазначаються різні категорії селянського населення, в тому числі підсусідки та коморники[63]. Використано також документальне зібрання князів Санґушків Краківського державного архіву, де зосереджено частину родинних архівів князів Острозьких та Заславських – власників найбільших доменів на Волині, зокрема, цілу низку інвентарів маєтків Заславських першої половини XVII ст. Наприклад, інвентар Заславської волості 1625 р. містить перелік чоловічої частини дворищних,

58 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 7, арк. 97–97 зв.
59 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 26, арк. 1117; Селянський рух на Україні. 1569–1647 рр. Зб. документів і матеріалів. – К., 1993. – С. 70–71.
60 *ЦДІАК* України, ф. 28, оп. 1, спр. 76, арк. 3–5 зв.
61 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 261, арк. 441 зв.–444.
62 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 230, арк. 845–847.
63 *ЛНБ* ім. В. Стефаника. Від. рукописів, ф. 91, спр. 39/I–1, арк. 1–164.

півдворищних і чвертьдворищних селянських домогосподарств і подає число загородників, підсусідків та коморників 53 сіл, загалом охоплюючи 1278 селянських родин, із них – 396 родин підсусідків та коморників[64]. Опрацьовано також інвентар Острозьких маєтків 1620 р., в якому описано системи господарювання у 300 селах Волині[65]. Ці матеріали, разом з актовою документацією, дають у цілому достатній статистичний матеріал для висновків про внутрішню організацію селянських домогосподарств, їх типологію і структуру, а також для обрахунку коефіцієнта селянської родини.

Отже, попри те, що саме селянство не залишило документальних повідомлень про себе, за нього це зробила шляхта, настільки тісно пов'язана з селянами, що певною мірою можна сказати: не лише селяни залежали від шляхти, а й вона, особливо в економічному плані, залежала від своїх підданих.

3.1.2. Вплив системи господарювання на селянську родинну структуру

Давно доведено пряму залежність типології та структури родини і внутрішньосімейних та міжсімейних стосунків від економічної життєдіяльності суспільства[66]. Тому для визначення типології селянської родини на Волині XVI – першої половини XVII ст. методологічного значення набувають характер і система організації та ведення селянського господарства. Як відомо, найпоширенішою формою селянського землеволодіння (землекористування)[67] на Волині у попередні часи, зокрема в XIV–XV ст., було дворище. Дворищна система тут переважала і протягом XVI ст., на що свого часу наголошував Александр Яблоновський, досліджуючи ревізії волинських замків[68], а Олександра Єфименко вважала, що всю «Литовську Русь» можна з повним правом називати подворищною[69].

64 *Arch. Sang.* – Sygn. 64/9. – S. 1–103.
65 *Ossolineum.* – Sygn. 3669/II. – S. 82–484.
66 *Горелик В. П.* Деякі методичні питання вивчення сім'ї та сімейної структури населення // Демографічні дослідження. – К., 1971. – Вип. 2. – С. 119.
67 Про подвійний характер (панського і селянського) землеволодіння в українських землях див.: *Ворончук І.* Правовий статус українського пізньосередньовічного селянства. Історіографічний аспект // ЗНТШ. – Т. CCXXXVIII. Праці історично-філософської секції. – Львів, 1999. – С. 149–184.
68 *Jabłonowski A.* Ziemia wołyńska w połowie XVI wieku // Źródła dziejowe. – Warszawa, 1877. – T. VI. – S. XXXVI.
69 *Ефименко А. Я.* Дворищное землевладение в Южной Руси // Южная Русь. – СПб., 1905. – Т. I. – С. 376–377.

Дворище становило значне за розмірами господарство. Існували дворища двох типів: великі, що їх називали «добрыми», «старожитными», і невеликі. Проте навіть невеликі дворища охоплювали чималі площі орних земель та угідь, маючи у своєму розпорядженні сіножаті, пасовиська, ліси тощо, які надавали можливість займатися землеробством і промислами. Більше того, власністю дворища вважалася не лише освоєна територія, а й те, що можна в майбутньому відвоювати у природи: «и въ дуброве и на болоте, што прикопаетъ поля и протеребитъ сеножать, тое супокойное держати маетъ»[70]. На думку литуаністів, просторові параметри дворищ коливались у межах від кількох десятків до сотень гектарів землі. Так, Дмитро Похилевич вважав, що селянське землеволодіння у ВКЛ до аграрної реформи 1557 р. було значно більшим, ніж після неї: за його спостереженням, на литовських землях селянські наділи становили від 30 до 50 га при чималих сіножатях і вигонах, а в Білорусі – 4 волоки, тобто близько 95,5 га, на дворище[71]. Ще більшими вважав розміри дворищ М. Ф. Владимирський-Буданов, який за матеріалами Пінського староства обрахував розміри ріллі кількох дворищ і отримав – 146,3, 255,9 та 392,2 га[72].

Як свідчать джерела, такими ж великими були дворищні господарства і на Волині. За нашими підрахунками, землеволодіння одного дворища в с. Підгайцях Луцького повіту у 1528 р. охоплювало 80,28 га, з них 59,72 га припадало на орні землі. Нероновське дворище Луцького староства у 1552 р. мало 635,4 га рільної землі, півдворищне господарство в с. Смикові Луцького повіту в 1584 р. – 47,7 га, а в с. Пісках у 1587 р. – 119,4 га ріллі[73]. Наведені приклади яскраво пересвідчують, наскільки різнились дворища за площами приналежних їм земель. Така велика різниця вказує на стихійність самого процесу виникнення, формування та розвитку дворищної системи селянського землеволодіння. Визначити дворищні земельні площі доволі складно, оскільки вони не обраховувались певними земельними мірами. Михайло Грушевський зауважував, що волинські дворища взагалі не мали якоїсь

70 *АЮЗР.* – Ч. VI, т. I. – С. 10.

71 *Похилевич Д. Л.* От Торунского Статута к уставе на волоки // Ученые записки Ярославского пединститута. – Ярославль, 1945. – Вып. VI. – С. 15; *Его же.* О реакционном характере аграрной реформы Сигизмунда Августа в литовском государстве // Ученые записки Ярославского пединститута. – Ярославль, 1945. – Вып. VII. – С. 37.

72 *Владимирский-Буданов М. Ф.* Формы крестьянского землевладения в литовско-русском государстве XVI в. – К., 1892. – С. 11.

73 Докладніше про земельні площі волинських дворищ див.: *Ворончук І.* Селянський двір на Волині в другій половині XVI ст. (спроба ретроспективного відтворення) // Третя Академія пам'яті Володимира Антоновича. – Київ, 1996. – С. 342–347.

19. Селяни на сінокосі

певної величини[74]. Цю думку підтримувала і Олександра Єфименко, зазначаючи, що дворище не лише не мало певних розмірів, але й не могло їх мати, бо держава не була зацікавлена у встановленні обмежень на дворищні земельні площі, розміри яких залежали від випадкових чинників і насамперед від наявності зручних та вільних земель і робочої сили в господарстві[75]. Заснована на принципі вільного займання цілинних земель, дворищна система господарювання потребувала як для освоєння території, так і для подальшого ведення господарства великої кількості робітників. На цьому наголошував Іван Новицький, стверджуючи, що розміри орних площ залежали передусім від числа робочих рук[76]. Отже, що численнішим було населення дворища, то більшу територію вдавалося освоїти, то міцнішим було господарство в економічному плані. Це означає, що сама природа дворищної системи господарювання орієнтувала демографічну ментальність селянського населення на великородинність.

У поглядах дослідників на внутрішню природу походження дворищної системи є розбіжності, проте більшість із них розглядає дворище як сімейно-родову асоціацію, яка ґрунтується на засадах кровного споріднення. Так, М. Ф. Владимирський-Буданов стверджував, що населення дворищ складалося тільки з родичів, а саму форму землеволодіння називав общинно-родовою і порівнював її з хорватською задругою[77]. О. Я. Єфименко також розглядала дворище як власність

74 *Грушевский М.* Южнорусские господарские замки в половине XVI века: Историко-статистический очерк. – К., 1890. – С. 25.

75 *Ефименко А. Я.* История украинского народа. – К., 1990. – С. 124; *Ее же.* Дворищное землевладение в Южной Руси. – С. 379.

76 *Новицкий И. П.* Очерк истории крестьянского сословия в Юго-Западной России в XV–XVIII вв. // АЮЗР. – К., 1876. – Ч. VI, т. I. – С. 104.

77 *Владимирский-Буданов М. Ф.* Формы крестьянского землевладения в литовско-русском государстве XVI в. – С. 2.

роду-племені, тобто більш-менш великої групи родичів, або великої «задружної» родини, пояснюючи саме цим патримоніальні назви дворищ[78]. М. В. Довнар-Запольський, наголошуючи на сімейно-родовому характері дворища, взагалі характеризував його як первісну форму общинної організації[79]. Цю думку поділяв і Кость Гуслистий, який основою дворища називав родову домову общину[80]. З цими поглядами солідаризувався вже в наш час Олег Купчинський, який вважає, що в українських і білоруських землях дворище було характерною формою співжиття, заснованою на кровному зв'язку та спорідненні родичів, об'єднаних спільним патріархальним землеволодінням і територіальною цілісністю поселення[81]. Врешті-решт, свого часу Іван Лучицький не тільки стверджував кровну спорідненість мешканців дворища, а й підкреслював живучість самого явища, зазначаючи, що уявлення про сябринне землеволодіння міцно трималось у свідомості населення України ще наприкінці XVIII ст.[82] Як бачимо, найвідоміші медієвісти пов'язували існування великої патріархальної селянської родини саме з дворищною формою господарювання.

Характерною рисою дворищного землеволодіння була велика патріархальна родина, що складалася з окремих споріднених сімей та іноді розросталась до значного за розмірами дворища-села. Ступені спорідненості між сім'ями, які становили дворище, могли бути різними. Спершу, вочевидь, це були найближчі родичі, проте з плином часу, розростаючись, дворище могло охоплювати як кілька бічних ліній, так і кілька поколінь близьких і далеких родичів: дідів, бабів, синів, дочок, онуків, братів, братаничів, сестринців, шваґрів та ін. Розглядаючи дворище під цим кутом зору, М. Ф. Владимирський-Буданов не зазначав кількості його членів. Натомість К. Г. Гуслистий вважав, що дворище об'єднувало від 5 до 11 димів, які він прирівнював до «індивідуальних родин»[83], а Д. І. Мишко рахував на велике дворище 6–7 родин, а на мале – від двох до чотирьох, також ототожнюючи окрему сім'ю з димом[84]. Своєю чергою, О. А. Купчинський розглядає

78 *Ефименко А. Я.* Дворищное землевладение в Южной Руси. – С. 382–383.

79 *Довнар-Запольский М.* Очерки по организации Западно-русского крестьянства в XVI в. – К., 1905. – С. 1.

80 *Гуслистий К. Г.* Нариси з історії України. Вип. II: Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею (з XIV ст. по 1569 р.). – К., 1939. – С. 63.

81 *Купчинський О. А.* Найдавніші слов'янські топоніми України як джерело історико-географічних досліджень. – К., 1981. – С. 27.

82 *Лучицкий И. В.* Сябры и сябринное землевладение в Малороссии // Северный Вестник. – СПб., 1889. – № 1. – С. 86.

83 *Гуслистий К.* Г. Нариси з історії України. – Вип. II. – С. 63

84 *Мишко Д. І.* Соціально-економічні умови формування української народності. – К., 1963. – С. 94.

патріархальну дворищну родину як досить великий колектив близьких і далеких родичів, число яких могло сягати 100 осіб[85].

Традиційно в українській історіографії розклад патріархальної розширеної селянської родини пов'язують з аграрною реформою 1557 р., принципи якої формулював «Устав на волоки», який мав за мету уніфікацію селянських повинностей шляхом приведення селянських господарств до однакових параметрів. Відтак, землі кожного дворища підлягали точному вимірюванню, після чого селянським господарствам надавались однакові за розміром стандартні земельні ділянки – волоки[86]. Водночас визначалась якість ґрунтів і відповідно до цього призначалися належні з цих наділів повинності. Волока була доволі значною земельною одиницею: на Волині, за нашими підрахунками, вона становила близько 24 га[87]. Проте порівняно з дворищними рільними землями, розміри яких залежали тільки від наявної робочої сили й подеколи охоплювали сотні гектарів, волочні наділи були, звичайно, набагато меншими. На думку Івана Петровича Новицького, волочне господарство мало вчетверо менше землі, ніж дворищне[88]. Важливо й те, що в ході реалізації «волочної поміри» частина дворищних земель відрізалась, а на вивільнених ділянках мали утворюватися підпорядковані скарбниці господарства – фільварки. Вважають, що саме внаслідок реформи велика патріархальна селянська родина, що господарювала на дворищі, почала розпадатися, оскільки з метою збільшення платників податків новою земельною одиницею, волокою, наділяли не колишню розширену родину, а окремі сім'ї. Хоча проведення реформи передбачалось лише у великокнязівських маєтках, однак, ідея збільшення прибутковості сільського господарства шляхом заведення фільварків привабила і шляхту, тож землевласники взялися запроваджувати реформу у власних маєтках.

Поширеним є погляд, що зрештою це призвело до руйнування дворищного землеволодіння, а водночас і великої патріархальної селянської родини, витісненої малими нуклеарними сім'ями. Так, часом проведення аграрної реформи не тільки на етнічно литовських, а й українських землях ВКЛ Ф. І. Леонтович вважав XVI ст.[89] З цим про-

85 *Купчинський О. А.* Найдавніші слов'янські топоніми України як джерело історико-географічних досліджень. – С. 28–29.

86 *Ворончук І.* «Волочна поміра» 1557 р. у Великому князівстві Литовському (до питання української метрології) // Зб. наук. праць НДІУ. – К., 2007. – Т. XIV. – С. 362–379.

87 *Там само.* – С. 378.

88 *Ворончук І.* Археографічна діяльність та історичні погляди І. П. Новицького // Матеріали ювілейної конф., присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії (Київ, Седнів, 18-25 жовтня 1993). – К., 1997. – С. 159.

89 *Леонтович Ф. И.* Сословный тип территориально-административного состава литовского государства и его причины. – С. 15.

цесом і періодом пов'язував розпад дворища М. Ф. Владимирський-Буданов, який писав, що саме внаслідок запровадження волочної поміри дворище розпалося на окремі сім'ї і невеличкі родинні групи[90]. Аналогічної думки дотримувався радянський литуаніст В. І. Пічета, який вважав, що волочна реформа вплинула на індивідуалізацію селянської родини[91]. Цієї думки дотримуються і деякі сучасні білоруські дослідники[92]. Водночас є й інші міркування щодо причин розпаду великої селянської родини, передусім те, що внаслідок загального зростання агрокультури відпадала потреба в постійному освоєнні нових земель, що було під силу тільки багатосімейним колективам. На підставі цього робиться хибний висновок про переважання на Волині вже у середині XVI ст. індивідуальної нуклеарної селянської родини[93].

Як бачимо, більшість дослідників пов'язує існування патріархальної розширеної селянської родини з дворищною формою землеволодіння, а її розпад – з ліквідацією дворищного землеволодіння і заміною його волочною системою господарювання[94]. Тож для з'ясування еволюції форм волинської селянської родини особливо важливим стає простеження масштабу охоплення Волинського реґіону волочною помірою у другій половині XVI – середині XVII ст.

«Устав на волоки» передбачав проведення аграрної реформи насамперед у так званих королівщинах, тобто великокнязівських маєтках. На Волині такими були лише чотири староства: Володимирське, Ковельське, Кременецьке та Луцьке. За результатами досліджень Миколи Крикуна, в них налічувалося 67 сіл з 2914 димами, що становило 3,67 % селянських господарств Волині. Таким чином, понад 96 % волинських селянських господарств перебувало у шляхетській приватній власності. Порівняно з іншими українськими територіями, Волинь становила виняток: як писав А. Яблоновський, вона була суцільним «храмом можновладців» – князівських родин Острозьких, Заславських, Четвертенських, Чорторийських, Санґушків, Корецьких, Збаразьких, Вишневецьких, Воронецьких, Порицьких, Друцьких, Сокольських, Буремльських,

90 *Владимирский-Буданов М.* Формы крестьянского землевладения литовско-русском государстве XVI в. – С. 4.

91 *Пичета В. И.* Эпоха гарадзкое гаспадарки на Беларусі // Полымя, 1925. – № 5–6.

92 *Копысский Б. З.* Крестьяне Белоруссии в конце XVI – I половине XVII в.: Автореферат дис. канд. ист. наук. – Минск, 1981. – С. 3; *Дзербіна Г.* Права і сям'я у Беларусі эпохі Рэнесансу. – Мінск, 1997. – С. 32.

93 *Гурбик А. О.* Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волость, дворище, село, сябринна спілка). – К., 1998. – С. 240–248.

94 *Крикун М. Г.* Чисельність населення Волинського воєводства у першій половині XVII ст. // З історії стародавності і середньовіччя. Вісн. Львів. ун-ту. – Львів, 1988. – Вип. 24. – С. 73. *Ворончук І.* Кому належить copy-right? // Український гуманітарний огляд. – К., 1999. –С. 165–177.

Масальських та ін.[95] Це зумовлювало таку рису тутешнього землеволодіння, як поляризація. Більшу частину волинської території становили величезні маґнатські латифундії, що дало підставу О. Я. Єфименко називати Волинь територією волинської аристократії[96]. На частку середнього і великого землеволодіння В. С. Менжинський відводить 81,4 % приватновласницьких земель Волині[97]. За підрахунками І. П. Крип'якевича, лише 18 найбільшим маґнатам Волині належало близько 80 % її земель[98]; Наталя Яковенко також вважає, що волинські князі, які становили трохи більше 10 % від загального числа землевласників Волині, контролювали майже дві третини поземельного фонду Волині[99]. Це означає, що лише невелика частка волинських земель перебувала в руках середньої і дрібної, або так званої загродової шляхти.

На нашу думку, волочна поміра могла охопити тут хіба що маєтки дрібної шляхти, якій належав доволі незначний відсоток земель. Саме їм реформа могла принести якийсь зиск – як захід, що давав змогу вивільнити частину землі для заведення власних аграрних господарств – фільварків. Перед князями та великим панством така проблема не стояла, в їхніх володіннях землі було більше, ніж власники могли освоїти, перед ними стояло зовсім інше завдання: йшлося про пошук робочої сили, тобто нових поселенців. Так, за інвентарем маєтків Острозьких 1620 р. в селах було багато «пусток», тобто вже освоєних, але покинутих селянських земельних ділянок: у с. Велика Боровиця на 28 осілих дворищ налічувалось 25 покинутих, у с. Глинники осілих дворищ було лише 23, а порожніми стояли 42[100].

На відміну від білоруських земель ВКЛ, де, на думку дослідників, уже наприкінці XVI ст. 60–80 % селянських господарств було переведено на волоки, в українських землях такого швидкого руйнування дворищного селянського землеволодіння не було. Джерела засвідчують, що волочна поміра запроваджувалася на Волині досить повільно. Найраніше, в 1563 р., на волоки було переведено села лише Кременецького староства. Достеменно невідомо, коли була проведена реформа в Ковельському старостві: у 1565 та 1570 роках тутешні селяни ще господарювали на дворищах[101], а за інвентарем 1590 р. ми бачимо їх уже

95 *Jabłonowski A.* Pisma. – Warszawa, 1911. – T. IV. – S. 18–25.
96 *Єфименко О.* Історія України та її народу. – К., 1992. – С. 77.
97 *Менжинский В.* Структура феодального землевладения в Великом княжестве Литовском // История СССР, 1987. – № 3. – С. 177.
98 *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький. – К., 1954. – С. 18–19.
99 *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII ст. – С. 102–104.
100 *Ossolineum.* – Sygn. 3669/II. – S. 226–227, 236–237 zw.
101 *АЮЗР.* – К., 1886. – Ч. VII, т. I. – С. 64.

на волоках[102]. Про поміру у Володимирському і Луцькому староствах джерела взагалі не згадують, натомість, документально засвідчено, що 1590 р. в с. Гнідава Луцького староства селяни господарювали на дворищах[103].

Не тільки великі землевласники, а й середня волинська шляхта не поспішали з переведенням своїх селян з дворищ на волоки, і в приватних маєтках основна маса селянства до кінця XVI ст. вела традиційне дворищне господарство[104]. На це свого часу звернув увагу М. С. Грушевський, який писав: «На Волині виразної вказівки на міряні дворища-волоки я собі взагалі не пригадую». На підставі інвентарів приватних маєтків Волині XVI – першої половини XVII ст. він констатував: «В приватних маєтностях волочна поміра в 2-ій половині [XVI ст. – *І. В.*] ще не всюди була переведена, особливо в Луцькім повіті – тут частійше стрічаємо дворища, ніж волоки»[105]. Більше того, інвентарі володінь найбільших волинських маґнатських родів – князів Острозьких і Заславських – переконують, що принаймні до середини XVII ст. на Волині переважала стара дворищна система. Так, за інвентарями маєтків князя Януша Острозького 1614 та 1615 рр., жодне зі 180 сіл не було переміряне на волоки[106]. Інвентар володінь спадкоємців князя Олександра Острозького 1620 р., де описано 300 сіл і 20 міст тогочасної Волині, показує, що з 300 сіл на дворищній системі господарювання перебувало 209 і тільки 89 – на волочній (відомості щодо системи селянського господарювання двох сіл в інвентарі відсутні)[107]. Показово й те, що нові села: Ужацин, Котовська Воля, Киянка, Волиця Каленицька, Коморівка, осаджені в латифундіях Острозьких на початку XVII ст., були засновані на старій дворищній системі. Інвентарі та поборові реєстри маєтків князів Заславських 1610, 1612, 1616, 1617, 1623, 1624, 1625, 1637, 1642, 1643, 1647, 1662 років охоплюють ще 83 поселення, селяни яких не лише упродовж першої, а й другої половини XVII ст. господарювали на дворищах[108].

102 *ЦДІАК* України, ф. 1, оп. 1, спр. 4. арк. 52–73.

103 *Там само*, ф. 1, оп. 1, спр. 7, арк. 328–328 зв.

104 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 1, арк. 125–126 зв.; спр. 5, арк. 174–174 зв., 195–196; спр. 8, арк. 350–355, 423–430; спр. 9, арк. 449 зв.–451 зв.; спр. 14, арк. 387 зв.–388 зв.; спр. 30, арк. 124 зв.–132 зв., 796–797, 566 зв.–568 зв., 547–548, 661–662; спр. 42, арк. 515–516 зв., 519 зв.–529 зв., 527–529, 119 зв.–121 зв.; спр. 47, арк. 125 зв.–126 зв.; спр. 48, арк. 76–76 зв., 114 зв.–115, 189 зв.–189 зв., 203–204, 298–299 зв., 313 зв.–314, 398 зв.–399, 480 зв.–481 зв., 612–614 зв., 640–641 зв., 646 зв.–647; спр. 49, арк. 758–763 зв.; ф. 26, оп. 1, спр. 1, арк. 301 зв.–303; спр. 5, арк. 422–422 зв.; спр. 7, арк. 314–315, 328 зв.–330 зв., 547–548, 630–631 зв.

105 *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1994. – Т. V. – С. 212–213.

106 *ЛНБ* ім. В. Стефаника. Від. рукописів, ф. 91, спр. 39/І-1, арк. 1–164.

107 *Ossolineum.* – Sygn. 3669/II. – S. 82–484.

108 *Arch. Sang.* – Sygn. 64/3, 64/4, 64/5, 64/8, 64/9, 64/10, 64/10a, 64/12, 64/14, 64/16, 64/17, 64/19, 64/22.

Згадані документи містять доволі репрезентативні статистичні дані, охоплюючи 561 село, з яких на дворищній системі перебувало 472, тобто п'ята частина сільських поселень Волині. На цій підставі можна зробити висновок, що протягом першої половини XVII ст. переважною формою селянського господарства тут залишалося дворище. Як уже зазначалося, дворищне господарство потребувало значної робочої сили, тому на дворищі продовжувала мешкати велика нерозділена селянська родина, що складалася з кількох менших, але теж іще не індивідуальних сімей.

Відомо, що українські джерела містять обмаль демографічної інформації про сімейний склад окремих родин, тим більше селянських, однак деякі згадки все ж дають можливість розглянути родинні структури селянських господарств. Так, в інвентарі Заборольського маєтку 1566 р. перелічено 62 голів селянських дворищних господарств, причому на ці 62 родини згадується лише один син селянина Івана Хотиновича, Миць, і два зяті: «Андреец, зять Кабатов» і «Петрик, Давидов зять»[109]. Важко уявити, що в 62 селянських господарствах був тільки один жонатий син і дві заміжні дочки. Правомірно припустити, що, за тогочасним звичаєм, дорослі й уже одружені сини продовжували проживати разом з батьками, тобто в батьківській родині, а головою цієї великої родини навіть при дорослих і одружених синах залишався батько. Під цим кутом зору доволі показовим є інвентар с. Холпнів Луцького повіту 1583 р., де зазначаються ступені спорідненості мешканців дворищ (див. Додатки, табл. IV.2). Лише на одному з 20 дворищ цього села фіксується один господар (власне, не господар, а вдова-господарка Ганна), на 19 інших налічується 79 господарів-спільників. На одному з них хазяйнують разом дев'ятеро господарів роду Федчичів: Роман, Дашко, Борис, Костюк, Іван, Лук'ян, Васюта, Стецько, Єсько; ще на одному – семеро, з них шестеро – представники роду Лук'яновичів: Мисько, Петро, Федина, Куц, Радець, Іван, а сьомий – їхній потужник Веремій Бугай; на іншому – п'ять Хаєвичів: Іван, Івашко, Федець, Андрій, Дмитро; ще у двох дворищах налічувалося по чотири представники родів Мацьковичів та Ходорчичів[110]. Таким чином, майже на всіх дворищах живуть кровні родичі: батьки з синами або зятями, брати, дядьки з братаничами. Якщо вони фігурують в документі як співгосподарі, це означає, що всі вони вже були одружені та очолювали окремі родинні групи.

Показовим є також опис Чорногородського маєтку Луцького повіту 1578 р., за яким у с. Козиничах налічувалося три дворища: Грибо-

109 *ПКК.* – К, 1898. – Т. III. – С. 73–75.
110 *ЦДІАК* України, ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 412–414.

вицьке, Колохновицьке і Глебковицьке. На Колохновицькому дворищі хазяйнувало п'ятеро Колохновичів: Андрій, Матвій, Юсько, Тиміш, Федець. З-поміж 25 перерахованих господарів Глебковицького дворища шестеро (Юсько, Матяш, Вакула, Наум, Степан, Федець) названі Глебковичами, семеро (Пронько, Яцько, Омелян, Труш, Василь, Максим, Федець) – Биковичами, ще двоє (Савка і Євтух) – Свиридовичами[111]. Цілком зрозуміло, що кожна з цих патримоніальних спільнот становила кровну групу родичів, оскільки вони мають одне родове найменування. Можливо також, що спорідненість була ширшою й охоплювала всі три родові групи, кожна з яких, проте, вже становила відокремлене від загальної лінії відгалуження й набула нового іменування. Навіть якщо вважати їх не родичами, а окремими родовими колективами, то й тоді чисельні параметри цих родинних спільнот мають бути значними. Адже на сімох дорослих Биковичів мало припадати сім дорослих жінок, а якщо на кожне подружжя додати бодай мінімальне число ще не одружених дітей – чотири, то одна родова група складатиметься щонайменше з 42 осіб. Отже, все Глебковицьке дворище, де перераховано 25 голів окремих родин Глебковичів, Биковичів і Свиридовичів та їхніх спільників, за найскромнішими підрахунками мало налічувати близько 150 осіб.

Зрозуміло, що такі великі родові колективи не могли складатися лише з двох поколінь, їх було щонайменше три-чотири. Логічно припустити, що принаймні кілька дітей були вже дорослими й одруженими і мали своїх дітей, а до кожної з окремих родових груп напевно входили діди, батьки, брати, братаничі, онуки, що істотно збільшувало число мешканців дворища.

Утім, переведення селянських господарств з дворищної системи на волочну теж ще не означало автоматичного розриву традиційних зв'язків, що складалися віками, та розпаду великих патріархальних родин. Звичайно, порівняно з дворищними площами волока була значно меншою, однак теж достатньою земельною одиницею, яка надавала можливість спільного господарювання на ній кількох малим сім'ям. Площа волоки становила 23,89 га, відповідно, половина волоки – 11,94, третина – 7,96, чверть – 5,97 га. Таким чином, повна волока обіймала 238900 кв. м, її половина – 119400 кв. м, третина – 79600 кв. м, а чверть – 59700 кв. м. Для обробітку таких площ потрібна була значна робоча сила, тож умовою ведення волочного господарства, як і дворищного, виступала велика родина у складі принаймні декількох дорослих чоловіків.

111 *ПКК.* – Т. III. – С. 83–85.

Варто нагадати й низку економічних чинників, які сприяли консервації великої селянської родини. Оскільки право земельної власності належало шляхті, селяни за свої земельні наділи, на яких вони мешкали та вели господарство, розраховувались з панами натуральною, грошовою та відробітковою рентою. Зрозуміло, що всі види ренти, особливо відробіткова, були менш тяжкими для великої селянської родини, яка мала достатньо робочих рук як для виконання панщини, так і для обробітку власної землі. В цьому полягав один з найголовніших об'єктивних економічних чинників, що сприяв формуванню в селянському середовищі певного стереотипу демографічної поведінки, яка мала спонукати до багатодітності, а отже, й до порівняно великого числа членів селянської родини. Наші міркування підтверджуються численними орендними та заставними листами, де зазначено розмір відробіткової ренти підданих. Так, 1631 р. волочні селяни с. Шпакова Луцького повіту мали в жнива вислати на панське поле по два женці двічі на тиждень, а три дні – по одному, тобто щотижня виставити сімох робітників; подібний обов'язок півволочних передбачав 6 працівників[112]. Волочні селяни с. Буремль Луцького повіту повинні були відробляти «штодєн по двоє, а два дни по троє, то на ωдєн тыждєнь ωд волочного чотырнадцать роботников, ωд полволочного половица»[113]. Волочні селяни с. Бобичі Володимирського повіту в 1640 р. мусили посилати до панського фільварку 14, а півволочні – 7 робітників на тиждень («łannicy powinni we zniwa codzien po dwoię ... , a w poniedziałek y w piątek po troię z łanu, a z pułłanku połowica roboty»)[114]. У с. Свинарин цього самого повіту волочні селяни «в жнива по ωдному штодєн, а в сєрєду и в пятєк по двоигу виходить мають»[115], тобто господар волочного господарства мав на тиждень посилати 8 робітників до панського фільварку. Такі вимоги були реальними лише стосовно багаточисленних селянських родин, які нараховували по кілька дорослих «роботников» чоловічої статі, оскільки панщину відробляли чоловіки.

Консервацію великої селянської родини засвідчує багато джерел. Так, інвентар Полонського маєтку 1598 р., який на той час уже було переміряно на волоки, показує, що тільки в шести з 32 господарств с. Городища названо одного господаря, тоді як 26 вели господарство спільно, причому в дев'яти випадках ідеться про рідних братів, для ре-

112 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 177, арк. 927 зв.–929; *АЮЗР*. – Ч. VI, т. I. – С. 479–481.
113 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 237, арк. 1056 зв. –1058.
114 *Там само*, ф. 27, оп. 1, спр. 36, арк. 1087–1088; *Україна* перед визвольною війною 1648–1654 рр.: Зб. документів. – К., 1946. – С. 207–208.
115 *ЦДІАК* України, ф. 28, оп. 1, спр. 77, арк. 1318–1322 зв.

шти характер споріднених зв'язків не розкривається[116]. Зі 117 домогосподарів с. Горки, Полонного, Оздова, Коршева тільки 20 вели волочне господарство самостійно, а 97 хазяйнували разом із синами, пасербами, братами, зятями, шваґрами та братаничами[117]. Варто додати, що в переліках синів фіксуються зазвичай тільки дорослі та одружені, які вже самі мали бути главами окремих сімей, тому їх названо поруч з батьком – главою цілого господарства.

Винятково цікавий у цьому плані опис с. Баїв Полонського маєтку, де окремо згадані «сыны малыє», що наводить на думку про дітей, які вже досягли певного віку (див. Додатки, табл. IV.7). Інакше важко пояснити, чому у 12 з 48 названих тут голів окремих родин синів не зафіксовано. На 24 волочні господарства цього села налічувалося 44 господаря, причому в 22 випадках господарство ведеться спільно: у 12 – батьками разом з дорослими синами, у трьох – батьками із зятями, у семи разом господарюють брати[118]. У 1638 р. відбувся поділ піддaних с. Воютина Луцького повіту поміж трьома братами Гулевичами Воютинскими. За цим поділом із 15 півволочних господарів і селян-третинників, тобто тих, що мали 1/3 волоки, 12 хазяйнували «з сынами» або з рідними братами[119]. У 1642 р. кількох селян цього села було передано в заставу і серед них «Куцковичов брати чотирох ..., Ѡмєляниху з сынами»[120]. Отже, в родині Куцковичів було щонайменше четверо дорослих чоловіків, а вдова Омеляниха вела господарство разом щонайменше з двома синами. У 1643 р. власник с. Новосілки Луцького повіту віддав у заставу «Макара з сынами ... а другого Иоска Васчєня з братєм Костюкєм», в с. Іваничі Володимирського повіту було передано в посесію селянина «Нємиско з сынами»[121]. У 1641 р. в с. Холонів Луцького повіту було заставлено 10 господарів, у тому числі: «Базючка влочного з сынами; Лєвка Клишика молодшєго пулвлочного з дєтми; Івана Базницька пулвлочного з сынами; Пилипа пулвлочного з сынами; Шєвчука чєтвєртинника и Радка чєтвєртинника з их сынами, дєтьми и подсусєдками»[122]. Як бачимо, у п'яти випадках із десяти господарство ведеться разом з дорослими синами. На підставі цього запису можна переконатися, що тогочасні люди відрізняли поняття «сыны» від по-

116 *ПКК*. – Т. III. – С. 99–101.
117 *Там само*. – С. 106–123.
118 *Там само*. – С. 116–118; *Ворончук І.* Ранньомодерне суспільство України крізь призму джерел: соціальні та правові практики тогочасного соціуму. – С. 142–143.
119 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 213, арк. 455–457 зв.
120 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 230, арк. 314 зв.–316.
121 *Там само*, ф. 28, оп. 1, спр. 77, арк. 852–854 зв.; ф. 25, оп. 1, спр. 236, арк. 399–402 зв.
122 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 225, арк. 50–56 зв.

няття «дєти». На нашу думку, під «сынами» мали на увазі молодих, але вже дорослих чоловіки, що досягли певного соціального статусу.

Отже, у більшості випадків не лише дворищне або повне волочне господарство, але й менші – півволочні, третьволочні й навіть чвертьволочні господарства – надалі провадила розширена родина, частіше – батьківська, рідше – братова. Наші спостереження збігаються із зауваженнями Дмитра Похилевича, який на підставі матеріалів білоруського регіону писав, що аграрна реформа 1557 р. певною мірою підштовхнула розклад великих родин, проте не ліквідувала їх цілком, бо й після реформи 50–75 % волок займали складні родинні структури. Навіть у середині XVII ст., як зазначав науковець, нерідко бачимо, що на одній волоці 2–3 дими ведуть спільне господарство. На думку Д. Похилевича, одноволочне господарство налічувало в середньому 5–8 дорослих чоловіків, а отже, стільки й жінок[123]. Тож навіть на території білоруських земель, де волочну поміру запроваджували значно інтенсивніше, процес індивідуалізації родини не завершився.

Стосовно Волині, можна констатувати, що тут станом на середину XVII ст., тобто майже через сто років від початку аграрної («волочної») реформи, панівною формою селянського землекористування залишалося дворище. Проте й запроваджувана подеколи нова земельна одиниця – волока, охоплюючи майже 24 га, потребувала значної робочої сили. Таким чином, тогочасні системи селянського господарювання вимагали великих родинних колективів, тож загалом селянська родина зберігала розширену і складну структуру.

3.1.3. Селянське домогосподарство

3.1.3.1. Селянська родина

Зазначимо, що дослідники населення середньовічної Європи не склали одностайної думки про пересічне число членів селянської родини. Існує чимало гіпотез і припущень. Так, Карл Юліус Белох (Karl Julius Beloch) рахував на родину 4,25 особи[124], Максим Ковалевський – 4,5[125], Фредерік Мейтленд (Frederick William Maitland) – 5 людей на сім'ю[126]. М. Мессанс (M. Messance) шляхом ділення середнього числа

123 *Похилевич Д. Л.* Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI–XVIII вв. – Л., 1957. – С. 15–16.

124 *Beloch K. J.* Die Bevölkerung Europas im Mittelater in: Zeitschrift für Sozialwissenchaft. – 1900. – S. 405.

125 *Див. Баранович А. И.* Население предстепной Украины в XVI в. // Ист. зап. АН СССР. – М., 1950. – Т. 32. – С. 201.

126 *Maitland F. W.* Domesday book and beyond: Three essays in the early history of England. –University Press, 1897.

народжень на шлюби одержав на родину 5 1/6 осіб[127]. За обчисленнями відомого дослідника, маршала Франції Себастьєна ле Претр де Вобана (Sebastien le Pretre de Vauban), пересічний склад заможної родини становив 19 осіб[128]. Щоправда, Михайло Птуха вважав, що в даному випадку Вобан мав на увазі родину з усіма її домочадцями[129]. Жан-Баптист Мохо (Jean-Baptiste Moheau) на одну житлову будівлю, яку він прирівнював до однієї родини, відводив в середньому 5 мешканців[130]. Юрій Крижанич обраховував ранньомодерну родину у 6 осіб, підкреслюючи, що це мінімум, оскільки при числі дітей менше чотирьох зростання населення за тих умов було б неможливим[131]. Згідно з обрахунками Марі-Терези Лорсен (Marie-Thérèza Lorcin) родинний коефіцієнт французьких селян і міщан Фореза і Ліонне в середині XV ст. складав 6,5, а наприкінці XV ст. – 7,3[132]. До подібних висновків прийшла і Арлетт Ігуне-Надаль (Arlette Higounet-Nadal). За її спостереженнями, що ґрунтуються на генеалогічних матеріалах Періго, пересічний сімейний показник становив 6,86[133].

Доволі часто дослідники ототожнюють родину з житловим помешканням або навіть і двором. Так, Петро Миколайович Мілюков на підставі переписів населення 1678 та 1710 рр., визначаючи чисельність населення Росії наприкінці XVII ст., виходив з середньої заселеності одного двору у 3,78 душі чоловічої статі або у 6,98 душ обох статей[134]. Використовуючи ті ж самі дані перепису 1678 р., Ярослав Євгенович Водарський вираховував середню заселеність селянського двору в Росії у 8 осіб, а посадського – в 6[135]. Борис Урланіс вважав, що середній коефіцієнт двору в Росії цього ж періоду становив 7,56 осіб[136]. У той же час на Слобідській Україні Водарський рахував тільки по 3 особи на козацьку родину. За переписом 1732 р. незакріпачених українців тут було 115 тисяч. Приймаючи цю чисельність і для 1719 р.,

127 *Recherches* sur la population des géneralités d'Auvergne, de Lyon, de Royen et quelques provinces et villes du royaume, avec des réflectiones sur la valeur du bled tant en France qu'en Angleterre depui's 1674 jusqu'en 1764 par M. Messance. – Paris, 1766. – P. 189.

128 *Projet* d'une Dixme Royale. Le Maréchal de Vauban. MDCC. – P. 73.

129 *Птуха М. В.* Очерки по истории статистики XVII–XVIII веков. – М., 1945. – С. 141.

130 *Moheau.* Recherches et considéation sur la population de la France, 1778, publié avec introduction et table analytique par René Gonnard. – Paris, 1912. – P. 87.

131 *Крижанич Ю.* Русское государство в половине XVII в. Рукопись времен Алексея Михайловича. – М., 1860. – Ч. II. – С. 88.

132 *Lorcin M. Th.* Vivre et mourir en Lyonnais à la fin du Moyen Âge. – Paris. 1981. – P. 13–19.

133 *Higounet-Nadal A.* Périgueux aux XIV et XV siècle: Etudes de démographie historique. – Bordeau, 1978. – P. 159.

134 *Милюков П. Н.* Государственное хозяйство России в первой четверти XVIII столетия и реформа Петра Великого. – СПб., 1892. – С. 271–274.

135 *Водарский Я. Е.* Население России за 400 лет (XVI – начало XX вв.) – М., 1973. – С. 26.

136 *Урланис Б. Ц.* Рост населения в Европе. – М., 1941. – С. 181–194.

Водарський пояснював таке зростання населення (на 188 % !) простим переселенням[137].

Серед польських та українських дослідників історичної демографії також немає одностайності у вирішенні цього питання. Так, Адольф Павінський рахував на одну селянську родину 5,5 особи, на родини коморників і городників – по 4, а на сім'ї ремісників і промисловиків – по 5 осіб[138]. До цих розрахунків критично поставився Влодзімєж Черкавський, зауважуючи, що деякі дані потребують перевірки за джерельними матеріалами. Зокрема, це застереження стосувалося визначення пересічного числа коморницьких та городницьких родин. Сам він для цих категорій сільського люду визначав 5 осіб на родину. На його думку, потрібно було б підвищити і коефіцієнт ремісничих сімей, враховуючи їхніх помічників, які мешкали разом з майстром[139]. Александр Яблоновський також обраховував пересічне число родини диференційовано для різних соціальних страт. Показник для городницьких та коморницьких родин він виводив, як і Павінський, у 4 особи. Але селянську родину обраховував на 6 осіб, зауважуючи про відому великородинність південного селянина[140]. Стефан Інглот на підставі інвентаря Влоцлавського біскупства виводив пересічний коефіцієнт для родини кметя в залежності від розміру наділу землі, зокрема для господарств, що мали менше лану землі – 6 осіб, для одноланових – 10, для господарств, що мали більше одного лану – 12. В середньому на селянське господарство у нього припадало 8,8 особи. Для родин городників, коморників та ремісників він припускав коефіцієнт 5[141]. За обчисленнями Яна–Станіслава Фіялека, в другій половині XVII–XVIII ст. на один дим припадало 6–8 осіб[142]. Ян Рутковський на дим кінця XV ст. приймав показник 5 осіб[143]. Вивчаючи таблиці димів і людності деяких повітів Польщі за 1789 р., Владислав Русинський обчислював пересічний показник диму в 6 осіб[144]. Мауріцій Горн без усяких застережень приймав

137 *Водарский Я. Е.* Население России в конце XVII – начале XVIII в. – М., 1977. – С. 108.
138 *Źródła dziejowe.* – Warszawa, 1883. – T. XII. – S. 105.
139 *Czerkawski W.* Metoda badania zaludnienia Polski w XVI w. Sprawozdania z czynności i posiedzeń Akademii Umiejętności. – Kraków, 1897. – T. 2. – S. 8–12.
140 *Źródła dziejowe.* – Warszawa, 1889. – T. XIX. – S. 33–34.
141 *Inglot St.* Stosunki społeczno-gospodarcze w dobrach biskupstwa włocławskiego w pierwszej połowie XVII w. // Archiwum Towarzystwa Naukowego we Lwowie. Dział II. – Lwów, 1927. – T. III. – № 4. – S. 22–42.
142 *Fijalek J.* Pabianice i włość pabianicka drugiej połowy XVII w i XVIII w. // Prace Instytutu Historycznego Uniwersytetu Łódźkiego. – Łódź, 1952. – № 4. – S. 56.
143 *Rutkowski J.* Historia gospodarcza Polski (do 1864 r.). – Warszawa, 1953. – S. 38.
144 *Rusiński W.* O rynku wewnętrznym w Polsce drugiej połowy XVIII w. // Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych. – 1955. – T. XVI. – S. 120.

для сільських димів коефіцієнт 6[145]. Вітольд Куля, навпаки, вважав цей коефіцієнт «дуже низьким», що змусило його замислитися щодо його відповідності тогочасним реаліям[146]. Генрик Ловмянський, виводячи середній показник диму на підставі списків населення, що підлягало поголовному оподаткуванню в 1662 р., одержав коефіцієнт 6,89 осіб. З урахуванням дітей до 10 років цей показник, на його думку, міг становити 10, проте за мінімальний коефіцієнт диму Г. Ловмянський пропонував вважати 6,5 людей[147]. Юзеф Можи на підставі низки інвентарів та подимних реєстрів білоруських земель визначав середню заселеність диму у 8 осіб[148].

М. Ф. Владимирський-Буданов, обчислюючи населення Правобережної України, виходив з коефіцієнта 5 осіб на дим[149]. Олексій Баранович свого часу критично поставився до підрахунків Яблоновського, зазначаючи, що диференціація людності, навіть сільської, не виступала тоді так виразно[150]. Сам О. І. Баранович за пересічну кількість членів родини приймав 6 осіб, неодноразово наголошуючи, що це число є мінімальним, оскільки при числі 4 або 5 важко було б сподіватися на зростання людності[151]. Більшість вітчизняних дослідників визнають прийнятним коефіцієнт 6 осіб на ранньомодерну українську родину. Зокрема Олена Станіславівна Компан, ототожнюючи родину з димом, виходила з пересічного показника у 6 осіб[152]. Петро Сіреджук, визначаючи кількість населення Північного Прикарпаття в третій чверті XVII ст., також проводив обчислення за коефіцієнтом родини у 6 осіб[153]. Іван Петрович Крип'якевич припускав можливим застосування двох середніх показників на дим, тож він виводив дві кількісні оцінки населення воєводств Правобережної України, виходячи з розрахунків одного

145 *Horn M.* Zaludnieinie województwa Bełskiego w 1630 roku // Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych. – 1960. – T. XXI. – S. 80.

146 *Kula W.* Stan i potrzeby badań nad demografią historyczną dawnej Polski (do początków XIX wieku). – S. 90.

147 *Łowmiański H.* Popisy wojska Wielkiego księstwa Litewskiego w XVI wieku jako źródło do dziejów zaludnienia // Mediaevalia w 50 rocznicę pracy naukowej Jana Dąbrowskiego. – Warszawa, 1960. – S. 434.

148 *Morzy J.* Kryzys demograficzny na Litwie i Białorusi w II połowie XVII wieku. –Poznań, 1965. – S. 71.

149 *Владимирский-Буданов М. Ф.* Население Юго-Западной России от второй половины XV в. до Люблинской унии (1569) // АЮЗР. – К., 1890. – Ч. VII, т. II. – С. 33.

150 *Баранович О. І.* Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – С. 16.

151 *Баранович А. И.* Население предстепной Украины в XVI в. – С. 206.

152 *Компан О. С.* Міста України в другій половині XVII ст. – К., 1963. – С. 55.

153 *Сіреджук П. С.* Народонаселення Північного Прикарпаття третьої чверті XVII ст. // Історико-географічне вивчення природних та соціально-економічних процесів на Україні. – К., 1988. – С. 58.

диму в 5 і в 6 осіб[154]. Подеколи населення селянського двору українських земель XVI ст. обчислюють у 4,7 (4,7–5,5) осіб, в даному разі звернімо увагу на нижній показник у 4,7[155].

Обчислення Миколи Крикуна повністю співпадають з обрахунками Генрика Ловмянського. Виводячи коефіцієнт залюдненості диму на підставі вірогідної частини списків поголовного оподаткування населення у 1662 р., він так само, як і Ловмянський, одержав 6,89 особи на дим, а з урахуванням дітей віком до 10 років підняв цей показник до 10. Проте, оскільки показник було виведено на матеріалах порівняно невеликого числа поселень, дослідник поставився до нього як до нетипового в масштабах цілого воєводства. Разом з тим, вважаючи залюдненість одного диму значно вищою від 6, Крикун погодився із запропонованим Ловмянським числом у 6,5 осіб. Цей коефіцієнт Крикун обґрунтовує також і власними обрахунками щодо залюдненості волинського диму наприкінці XVIII ст. При цьому він вважає, що в умовах відносної застиглості суспільних відносин коефіцієнт 6,5, одержаний ним для кінця XVIII ст., можна без великого ризику віднести й до першої половини XVII ст.[156] Наші обрахунки селянської родини, проведені значно раніше на підставі документального матеріалу, дали можливість висловити припущення щодо коефіцієнта селянської родини у 8 осіб[157].

Як бачимо, існує доволі багато кількісних оцінок, що відрізняються підходами та методами вирішення даної проблеми. Але найголовнішим недоліком більшості з них залишається недостатня підкріпленість джерельним матеріалом, про що неодноразово наголошувалося в літературі[158]. Зокрема, О. Баранович, проводячи обрахунки, зазначав, що в тогочасних джерелах він не знайшов підстав для визначення кількості людності одного житлового помешкання[159]. Проте це не зовсім так. Справді, джерела не дають нам готових даних, чим і зумовлюється складність проблеми. Але матеріали, на підставі яких можна обчислити людність тогочасного диму, трапляються, і їх доволі багато.

---

154 *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький. – С. 16.

155 *Гурбик А.* Типологія української середньовічної сім'ї в контексті еволюції територіальної громади XIV–XVI ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К., 2000. – № 4 (2). – С. 428.

156 *Крикун М. Г.* Чисельність населення Волинського воєводства у першій половині XVII ст. // Вісник Львівського ун-ту. Сер. іст. – Львів, 1988. – Вип 24. – С. 77.

157 *Ворончук І.* (Кіку І. О.) Актові книги як джерело для вивчення демографії Волині першої половини XVII ст. // Історичні дослідження. – К., 1985. – Вип. II. – С. 52.

158 *Крикун М. Г.* Питання чисельності населення на Правобережній Україні другої половини XVI – середини XVII ст. у радянській історіографії // Вісник Львівського ун-ту. – Львів, 1980. – Вип. 16. – С. 81.

159 *Баранович О. І.* Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – С. 15.

Крім того, необхідну інформацію для відновлення тих чи тих кількісних показників часто можуть надавати найрізноманітніші якісні характеристики. Адже демографічну ситуацію будь-якої країни не можна розглядати окремо від певної історичної ситуації. Історико-демографічні дослідження повинні йти в руслі комплексного інтегративного вивчення того, яким чином здійснювалася в минулому взаємодія власне демографічних процесів з економічними, історико-культурними і соціально-психологічними явищами. Як зауважував Юрій Безсмертний, це передбачає з'ясування різних видів відтворення населення, що панують в той чи інший період, та стереотипів масової демографічної поведінки, що притаманні даному соціуму. Самі поведінкові стереотипи формувалися під впливом масових демографічних уявлень, що складалися на основі сприйняття людьми того чи того суспільства різноманітних умов їх матеріального і духовного життя[160].

Взаємопов'язаний аналіз об'єктивних демографічних процесів і стереотипів демографічної поведінки відкриває одну із можливостей для розуміння взаємозв'язку об'єктивної і суб'єктивної сторін історичного поступу. Такий комплексний підхід має особливо велике значення для демографічного дослідження «достатистичної ери». Ця епоха, що не залишила достатніх кількісних даних, може успішно досліджуватися в демографічному плані за допомогою якісних показників і методів і, в першу чергу, на основі з'ясування прийнятих норм масової демографічної поведінки, яка є сполучною ланкою між сферою ментальних уявлень і соціально-демографічними процесами[161].

Демографічну поведінку людей XVI–XVII ст. визначали тогочасні погляди на шлюб, родину, дітей тощо, віддзеркалюючи традиції звичаєвого права: шлюб був категоричним імперативом для всіх страт населення, зокрема й селянства. Нежонаті чоловіки не сприймалися сільським середовищем серйозно: лише одружені могли брати участь у зборах сільської громади, яка вирішувала найважливіші проблеми сільського життя. Етичні норми корінилися у цілому комплексі соціально-економічних чинників, визначальним серед яких була неможливість функціонування селянського господарства поза родинними формами,

160 *Бессмертный Ю. Л.* Новые подходы к изучению демографической истории Западной Европы // Тезисы докладов и сообщений VII Всесоюз. конф. по истор. демографии. Донецк, 14–16 мая 1991 г. – М., 1991. – Часть I. – С. 12.

161 *Бессмертный Ю. Л.* Актуальные задачи исторической демографии западноевропейского средневековья и начала нового времени // Историческая демография докапиталистических обществ Западной Европы: Проблемы и исследования. – М., 1988. – С. 29–30; Его же. Женщина, брак, семья до начала нового времени. Демографические и социокультурные аспекты. – М., 1993. – С. 9.

оскільки самотня людина була не здатна вести трудомісткі сільськогосподарські роботи. Зрештою, до обов'язкової шлюбності підштовхували й висока тогочасна смертність, небезпечність самотнього проживання, незабезпечена старість тощо.

Вважають, що одруження прив'язувало селянина до землі, тому панський двір волів мати справу з одруженим чоловіком, якого вважали менш схильним до бунтів, втеч тощо, а отже, пани були зацікавлені в ранньому одруженні своїх селян-отчичів[162]. Щоправда, з цією думкою не погоджується Анна Ізидорчик, посилаючись на випадки втеч не лише поодиноких осіб, а й досить великих родин[163]. На українських матеріалах також спостерігаємо переходи значних за чисельністю родин до інших маєтків.

Більшість селянських шлюбів, очевидно, відбувалася в межах одного села або розташованих поблизу. Дослідники відзначають поширену в селянському середовищі практику укладання шлюбів на засадах майнової рівності, що було характерним навіть для XIX та початку XX ст.[164] Гадаємо, такий самий підхід був звичним і для XVI–XVII ст.: логічно припустити, що заможний селянин намагався видати заміж дочку або оженити сина на рівноцінних своїй родині партнерах. Найімовірніше, селянські дочки отримували посаг рухомістю: худобою, домашнім начинням, одягом, постіллю тощо. Не відкидаючи винятків, які, вочевидь, теж траплялися, заможні селяни зазвичай укладали шлюби між собою, загородники – із загородниками, підсусідки – з підсусідками, а коморники – з коморниками. Особливо часто ендогамія спостерігається серед найзаможніших груп сільського населення: війтів, шинкарів, корчмарів, мельників. На думку А. Ізидорчик, ті групи сільського населення, які внаслідок економічних інтересів були пов'язані шлюбами, були доволі закритими для проникнення в них людей з інших, особливо менш заможних, соціальних груп. Дослідниця вважає, що засади майнової рівності подружніх пар забезпечували відносну рівність чоловіка й дружини в подружньому житті та в родині, а посвяченим родинам давали відчуття чесно укладеної угоди[165]. Іншої думки дотримується Збігнєв Кухович, який вважає, що в селянському середовищі почуття та емоції відігравали значно більшу роль, ніж у шляхетському

162 *Baranowski B.* Sprawy obyczajowe w sądownictwie wiejskim w Polsce wieku XVII–XVIII. – Łódź, 1955. – S. 85.

163 *Izydorczyk A.* Rodzina chłopska w Małopolsce w XV–XVI wieku // Społeczeństwo staropolskie. – Warszawa, 1983. – T. III. – S. 10.

164 *Markowska D.* Rodzina wiejska na Podlasiu 1864–1964. – Wrocław, 1970. – S. 111.

165 *Izydorczyk A.* Rodzina chłopska w Małopolsce w XV–XVI wieku. – S. 10.

соціумі[166]. Вочевидь, обидва дослідники ідеалізують тогочасну дійсність. Реальність була жорстокішою, і окрема селянська особистість, швидше за все, поглиналася родиною як соціальною спільнотою, яка діяла в інтересах родинного колективу, а не в інтересах окремої особи. Молода людина мусила підкорятися родинним планам і потребам, оскільки саме родина була регулятором соціальної поведінки, в тому числі демографічної. Характерна для тогочасного життя публічність усіх міжособистісних стосунків на селі мала своїм наслідком підпорядкованість особи чітким нормам, що не давали альтернативи у виборі власної поведінкової стратегії, і демографічна поведінка не була винятком[167]. Повноцінне селянське господарство могло нормально фукціонувати лише за наявності значного числа робочих рук, ґрунтуючись на статево-віковому розподілі праці. Робота по дому вважалася жіночою справою, польові роботи – чоловічою. Господарські потреби, моральні засади та епідеміологічна ситуація мали сприяти раннім шлюбам, адже добробут селянської родини великою мірою залежав від її кількісного складу, і в умовах високої смертності потрібно було, щоб кожне нове покоління встигло народити дітей. Тож одружували селянських дітей у досить молодому віці, що взагалі належало до елементів звичаєвого сімейного права. Як уже згадувалося, Статут 1529 р. визначав шлюбний вік для дівчат у 15, а для чоловіків – у 18 років. Проте соціальні практики були складнішими. Відомо багато випадків, коли шляхта видавала заміж дочок, які ще не досягли встановленого законом шлюбного віку. Якщо такі порушення траплялися у шляхетському соціумі, то цілком логічно припустити, що вони допускалися і в селянському середовищі, адже не випадково Статут 1588 р. понизив шлюбний вік для дівчат до 13 років. На нашу думку, серед селянства рання шлюбна модель мала практикуватися повсюдно, оскільки йшлося про можливість забезпечити необхідні числові параметри родини для її нормального існування як соціального організму та господарської одиниці. Про це опосередковано свідчить і документальний матеріал у тих випадках, коли більш-менш докладно зазначається склад селянської родини.

Наголошуючи на ранніх шлюбах заможних верств сільського населення, Цезарій Кукльо відносить до них повноланових селян («кметів»), а також загородників і халупників, протиставляючи їм убогіших

166 *Kuchowicz Z.* Obyczaje i postacie Polski szlacheckiej XVI–XVIII wieku. – S. 44.

167 *Миронов Б. Н.* Традиционное демографическое поведение крестьян в XIX – начале XX в. // Брачность, рождаемость, смертнось в России и в СССР. Сб. статей. – М., 1977. – С. 84; *Его же.* Социальная история России (XVIII – начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. – СПб., 1999. – Т. I. – С. 160–164.

коморників[168]. Крім хвороби і каліцтва, однією з причин, що перешкоджали укладенню шлюбів, він вважає нестатки, підкреслюючи, що на селі особливо важко було одружитися найманим робітникам та коморникам, проте навіть серед багатших селян рівень жіночої безшлюбності був значним, що дослідник пояснює виїздом чоловіків до міст[169]. На українському документальному матеріалі думка щодо безшлюбності значного числа сільської людності не підтверджується. Навпаки, інвентарні описи, які містять переліки селянських домогосподарств, засвідчують протилежне, а саме – всезагальну шлюбність.

Обговорюючи структуру селянської родини на українських теренах, треба зазначити, що неповні родини – без батька й матері – попри високу смертність і майже щорічні татарські напади, жертвами яких насамперед ставало сільське населення, трапляються дуже рідко. Якщо вони й були, то найчастіше їх очолювали жінки-вдови старшого віку або, набагато рідше, – одинокі чоловіки-вдівці. Вочевидь, складність ведення господарства та необхідність догляду за дітьми сприяли швидким повторним шлюбам овдовілих людей. На думку Кукльо, мешканці сіл укладали повторні шлюби значно скоріше, ніж міщани, оскільки селянське домогосподарство потребувало щоденної як чоловічої, так і жіночої праці, причому вдівці одружувались подеколи, не чекаючи навіть одного місяця по смерті дружини, бо господарство не могло нормально функціонувати без взаємодоповнюючої праці обох членів подружжя. Брак чоловічої сили в родині був не меншою проблемою і для жінки, яка, залишившись удовою з кількома малолітніми дітьми, мала забезпечити виконання належних з господарства повинностей та вчасну сплату податків. Утім, польські дослідники вважають, що селянські вдови укладали повторні шлюби пізніше, ніж чоловіки, найчастіше через рік-півтора вдівства[170]. За логікою речей, мало би бути навпаки, оскільки жінці важче було впоратися з господарством, та й документальні матеріали вдів згадують лише зрідка. Так, на 31 домогосподарство сіл Холпніва, Острова та Володківщини не згадано жодної вдови[171]. На 47 домогосподарств с. Баїв припадає лише одна Тискова вдова, яка веде господарство із зятем. На 79 домогосподарств трьох маєтків покійного Матяса Зеньковича Остриївського бачимо дві вдови-господарки, одну з яких Лоповтчиху разом із двома дорослими синами й дочкою згадано серед підсусідків с. Остриїв, а друга, Ігнатчи-

168 *Kuklo C.* Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. – S. 281.
169 *Ibidem.* – S. 277.
170 *Ibidem.* – S. 284–286.
171 *ЦДІАК* України, ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 412–414.

ха із с. Симонів, мала дорослих сина та двох дочок[172]. Тож серед селян, як і в шляхетському середовищі, шлюб був не лише моральним імперативом, а й реальною життєвою необхідністю. Розлучення, очевидно, практикувалися дуже рідко, принаймні актовою документацією вони не фіксуються, хоча подеколи селяни-чоловіки покидали жінок, ідучи з села після його розорення внаслідок шляхетських наїздів.

На жаль, брак статистичних відомостей не дає змоги вичерпно проаналізувати співвідношення поколінь у масштабах цілої селянської страти. В інвентарях здебільшого перераховують лише дорослих чоловіків селянських родин, оскільки тяглову службу відробляли чоловіки, і саме вони становили для власників маєтків інтерес як робоча сила. Утім, зрідка документи містять більше інформації про кількісний склад і структуру поколінь селянських родин.

Наведімо кілька прикладів. Так, 1554 р. Томила Ворона Боратинський з дружиною Немилою Богданівною Джусянкою були «ув'язані» в с. Яшківці «в дворищє, на которомъ вдова Кунашовая с чотырма сынами, двум имєна Васки, а Гацко а Иван; а на том же дворищи Мишко Гєрасимович з сынми Иваном, Лукъяномъ а Лучкою, а чоловѣка Якимца Гєрасимовича и дву сыновъ єго, которымъ обудвумъ имєна Стєпаны»[173]. Тут названо лише глав родин-домогосподарств та їхніх дорослих синів, проте коли до названих 11 дорослих чоловіків додати таку ж кількість жінок, то загальне число дорослої частини мешканців дворища разом із Кунашовою вдовою становитиме 23 особи. На три окремі селянські родини припадає 9 дорослих синів, тож на окрему родину – в середньому 3 сини; якщо додати стільки ж дорослих дочок та по двоє недорослих дітей, тоді середній коефіцієнт дітності становитиме 8, а показник пересічної родини складатиметься з 10 осіб. У 1561 р. дружина Романа Білостоцького, Любка, була введена у володіння одним з підданих с. Цевів: «у Ярмола Борщика на зуполномъ дворищу, в которого три сыны, а дочка, и маєтност єго всю[174]».

У 1572 р. стольник ВКЛ Миколай Дорогостайський скаржився на володимирського підкоморія Олександра Богдановича Семашка за «викочєнє» з села Дорогостаї Луцького повіту його підданих: «Ѡлєшка Андрєєвича зъ жоною и съ трємя сынами: Грицкомъ а з Романцомъ, зъ жонами и зъ дѣтьми, а съ трѣтим сыном Микитою и зо всєю маєтностию их; а Барната зъ жоною, зъ дѣтми»[175] (див. Додатки,

172 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 292 зв.–307.
173 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 24, арк. 31–37; АЮЗР. – Ч. VIII, т. VI. – С. 32–40.
174 *ЦДІАК України*, ф. 25, оп. 1, спр. 3, арк. 158 зв.
175 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 13, арк. 226; АЮЗР. – Ч. VI, т. I. – С. 89–90.

табл. IV.11). Отже, двоє одружених синів Олешка Андрійовича, які мали вже власних дітей, продовжували жити в батьківській родині. Навіть якщо рахувати число їхніх дітей по мінімуму, тобто по двоє, то родина кожного з братів складалася з чотирьох осіб, отже, кількісний склад сім'ї Олешка Андрійовича становив щонайменше 11 осіб, а за структурою охоплював три покоління. Перше з них – це сам глава родини з дружиною – дід і баба, друге – їхні дорослі одружені сини зі своїми жінками та неодружений син Микита, третє – онуки, діти їхніх синів. У 1575 р. Михайло Мишка Варковський подав скагу про «викочєнє» з маєтку Варковичі своїх підданих: «Бакуна зъ чотирма синами, зъ жоною, з нєвєстками и зо всєю сємєю; Богдю з двєма сынами, зъ жоною и зъ сємъєю; Дмитрика Коваля з двєма сынъми, зъ жоною и з сємьєю; Лукяна зъ сыном и з жоною; Яцка Бакуновича з двєма сынъми и зъ жоною; Карпа зъ жоною; Сєнца Карасєвича зъ жоною и з сємъєю; тыхъ всих подданыхъ отчичовъ моихъ о тридцъцат душ»[176]. Він називає лише дорослих членів селянських родин, причому з дітей тільки синів; на сім родин не згадано жодної дочки. Не зрозуміло також, кого він мав на увазі під словом «сємья» (не виключено, що йдеться про селянську службу) та скільки осіб за цим словом приховано. Підраховуючи втрати на 30 «душ», власник, очевидно, говорить лише про працездатних осіб, називаючи господарів, їхніх дружин та синів (усього 29 осіб). У 1575 р. з маєтності Федори Загоровської с. Ратнів вивезли двох підданих «ратновских Мордыша Наидєна, а другого Богдана зъ жонами и з унуками их»[177]. У 1576 р. Лев Перекладовський скаржився про «викочєнє» Михайлом Гуторовичем з с. Кривичі до с. Рогачова «вдовы Параски Зѣнъчєня, єє самую зъ двєма сынми а с трима дѣвками»[178] (див. Додатки, табл. IV.12). У 1578 р. дружина королівського секретаря Василя Борзобагатого Красенського, княгиня Ганна Сокольська, заявила, що «властныи отчич и дѣдичъ с. Красного на имє Федєцъ з жоною, з дѣтми то єст: сынми пятма а дочками трєма и зо всєю маєтностю и статками своими втєкъ проч»[179]. 1598 р. луцький земський суд зобов'язав зем'янку Мотрону Порванецьку повернути Тихону Васильовичу Ржищовському підданого «у во имєнью Порванъчу ... подданого ... чоловєка ного, на цоломъ (!) дворищу зуполномъ мєшкаючого, на имя Олєксєя з сєма сынами єго, въ нєго мєшкаючими, з жоною, з дєтми и маєтностю єго»[180]. Отже, у цього подружжя було семеро дорослих

176 *ЦДІАК України*, ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 124–124 зв.
177 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 114–116.
178 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 24 зв.–25.
179 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 400 зв.–401.
180 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 12, арк. 766–770 зв.

синів та ще кілька недорослих дітей, тож, якщо вважати синів ще неодруженими, а число недорослих дітей прийняти за найменший відповідник – 2, то родина на той час складалася щонайменше з 11 осіб.

У 1602 р. йшлося про повернення «збєгов» з с. Осьмиловичі Володимирського повіту: «Яцка Сугака, Романа Сугаковича, Лєвка Сугаковича, Гапона Сугаковича, Гєрасимиху вдову, Євхима Гєрасимовича, Ивана Гєрасимовича, Лєвка Гєрасимовича»[181]. Можна припустити, що троє Сугаковичів – це сини Яцька Сугака, а Герасимовичі, вочевидь, є дітьми вдови Герасимихи. 1604 р. Овдотя Росоловська (з Людвиських), проводячи розподіл своєї частини с. Людвищі Кременецького повіту, відписала синові Климу Росоловському «Андрушиху вдову з сынами Пашъкомъ, Иваномъ, Федкомъ, зъ жонами, з дєтми», а дочці (пані Шелеховській) – «Лєвка з сынами Полєшкомъ, Гєрасимомъ, Процикомъ, Дмитромъ, зъ жонами, з дєтми», а внукам від ще однієї, очевидно, покійної дочки «пнєи Григоровскоє» було записано «Васка з сынами Стєпаномъ, Васкомъ, Миском, Федкомъ з жонами, з дєтми»[182]. Тут йдеться про три складні селянські родини, в першій з яких главою є матір-удова, з якою проживають і спільно ведуть господарство троє дорослих одружених синів зі своїми дітьми, а дві інші нероздільні родини складаються кожна з п'яти подружніх пар, тобто п'яти окремих споріднених сімей з дітьми. Отже, лише доросла частина цих родин включає у першому випадку восьмеро, у другому і третьому – по десятеро осіб. У 1641 р. із села Демидова Луцького повіту вивезли селян «добрє ωсєлых чотырєх .., то есть на имя Харка Грицєнятя з сынами трома и цоркою, Потапа Грицєнятя з сынами трома, Савку Грицєнятя з сыном ωдним, Яцыху вдову з сынами двома и цорками тєж двома»[183]. Отже на чотири родини маємо 12 дітей дорослого віку обох статей, пересічно – по три на сім'ю. Цілком зрозуміло, що Гриценята якимось чином споріднені між собою, швидше за все вони брати.

1606 р. до новоосадженого села Бережниці Степанської волості Луцького повіту самовільно переселились: «Тимохъ Быковичъ из сыномъ Юскомъ, изъ жоною Юсковою Просимъєю, а дочкою того Юска Кулиною, а другии сын того Бычкова Тимоха Макаръ и жона того Макара Уляна, а сын Жданъ, а дочка ωдна Просимъя, а другая Марина; ... Дорофии Дєгтяръ и жона єго Ягнєша и сынъ Трохимъ и дочка єго Палашка, а другая Раина; ... Сємєн Шєнєвичъ, жона єго Марина, а сыны єго: ωдин Сєбєстиян, а другии Иванъ, а трєтии Матфии; Гриц

181 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 65, арк. 648 зв.–649.
182 *Там само*, ф. 22, оп. 1, спр. 14, арк. 710 зв.–712.
183 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 227, арк. 169 зв.

Вєрєтєнникович, жона єго Устимя, а сынъ ѡдин Марко, другии Нєстєр, трєтии Трохимъ, чєтвєртыи Романъ, а дочка того ж Грица ѡдна Докимя, другая Наталя; ... Сава Карпович, жона єго Ѡвдотя, а сынъ Трохим; ... Хвєдко Ѡлєхнович и жона єго Мєлаша а сынъ Прокопъ, а дочка Мотруна; ... Якуб Янушєвичъ и жона єго Палагъя а сын Анътонъ»[184] (див. Додатки, табл. IV.16). Отже, на момент переселення в родині Тимофія Биковича, очевидно вдівця, було п'ятеро дітей: троє синів, дві дочки (можливо, їх було й більше, але могли бути вже видані заміж). Двоє синів одружені, в одного є дитина, проте вони продовжують жити в батьківській родині. Тож ця родина, складаючись із трьох малих сімей і трьох поколінь, налічувала на той момент 9 дорослих осіб. У родинах Дорофія Дегтяра і Семена Шеневича було щонайменше по 5 осіб, у родині Гриця Веретенниковича – четверо синів і двоє дочок – 8 осіб. Три інші родини: Федка Олехновича з 4 осіб, Сави Карповича і Якуба Янушевича по 3 особи, видаються малочисельними, але можна припустити, що йшлося про молоді подружжя. До того ж, існує ймовірність наявності у них дочок, які могли бути вже видані заміж; можливо також, що були ще й недорослі діти, яких не згадано.

У жовтні 1595 р. шляхтич Семен Новоселицький мав судову справу з князем Василем-Костянтином Острозьким, який прийняв до свого маєтку родину його підданих-утікачів: «Фєдю Кондратовую, прозиваємую Кунаховою Шарковичовою, и сынов єє дорослых Михна и Микиту и дочку Ѡксюту и иншиє дєти малыє Карпа Ѡмєлковича, Ѡмєлка, Ивана, Клима Шарковичов и о жону Климову Ядвигу и дєти»[185] (див. Додатки, табл. IV.14). Отже, Федя Кондратова від шлюбу з чоловіком Кунахом Шарковичем мала трьох синів (Омелька, Івана і Клима), причому один із них, Клим, уже був одружений та мав з дружиною Ядвігою принаймні двох дітей, оскільки у скарзі про них мовиться у множині. Від шлюбу з Карпом Омельковичем у Феді Кондратової було троє дорослих дітей: двоє синів (Михно і Микита) та дочка Оксюта, а крім того, принаймні двоє недорослих дітей, бо у тексті про них також говориться у множині: «иншие дєти малыє». Таким чином, у двох шлюбах Федя Кондратова мала щонайменше вісьмох дітей, а можливо, й більше, якщо припустити, що у першому шлюбі вона могла мати вже виданих заміж дочок, які перейшли до родин чоловіків. В усякому разі, ця родина складалась не менше як з 12 осіб, які належали до трьох поколінь. Очевидно, сама Федя вже вдруге залишилась удовою, оскільки є главою своєї родини.

184 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 76, арк. 702 зв.–703; *АЮЗР*. – Ч. VI, т. I. – С. 311–313.
185 *ЦДІАК України*, ф. 25, оп. 1, спр. 48, арк. 477–478.

У 1595 р. Федір Шимкович Шклинський позивав Криштофа Монвида Дорогостайського «ѡ збѣги подданыє [...] мѣновитє имѣны: Грицка Капусту, Матфѣя, Васка, Савку а Лучку Капустичов з жонами, дѣтми и всѣю маѣтностю»[186]. Монвид погодився повернути Шимковичу Шклинському лише «Грицковую Капустиную вдову на имя Євгу, бо мужъ єє Грицко Капуста давно умѣръ, а з нѣю такжє выдати обѣцал двох синовъ єє Савку з жоною и Лучку Грицковичов Капустичов з дѣтми, а што ся дотычетъ двох братии их старших рожоных Матфѣя и Васка Грицковичов Капустичов з жонами, з дѣтьми», то їх Федір Шимкович Шклинський уступав Криштофу Монвидові[187] (див. Додатки, табл. IV.15). Як бачимо, всі чотири одружені сини продовжували жити разом з батьком, а після його смерті – з матір'ю однією нероздільною родиною, яка складалася з п'яти окремих сімей і мала трипоколінну структуру. Приймаючи вислів «дѣти» за його мінімальне значення 2, дістанемо щонайменше 18 осіб (17 після смерті батька), з яких як мінімум складалася ця родина. У 1595 р. князь Матуш Воронецький судився з троцьким каштеляном князем Олександром Пронським «ѡ збѣги подданыє з имѣня Есѣнѣвки ... Аньтона Фамѣвича, ѡ жону и троє сынов єго Фѣдка, Иванка, а Кузму, ѡ жоны, дѣти и маѣтности их ... ; ѡ Стася Грабара, ѡ жону и пасѣрбы єго Тимоша, Валка и Андрѣя»[188] (див. Додатки, табл. IV.13). Тож родина Антона Фамевича складалась з вісьмох дорослих осіб та чотирьох окремих сімей, а в його одружених синів були власні діти, про яких говориться у множині. Якщо рахувати на кожного сина щонайменше по двоє дітей, то вся родина налічувала принаймні 14 осіб, які належали до трьох поколінь: від діда до онуків.

1625 р. Григорій Непокойчицький скаржився в луцькому ґродському суді, що у с. Грузятині Луцького повіту осіли його піддані-втікачі: «Ѡлєксии Шурковскии, боярин панцєровыи з малжонкою, з сынами двѣма, ... до того при собѣ вывѣл подданых єго на имѣ тєстя своєго Івана Брика з жоною, з сынами двѣма, ѡдным жонатым, а другим молодцєм; Гєрмася з сыном Лєцом, з жоною, з сынами двѣми Лєцовыми, ... Стєца Тышєвича з жоною, з сынами двѣми и з дочкою, Васка Гудєвича з жоною, з сынами трома, з дочъкою; Прокопа Пархоцєвича, з жоною, з сынами двѣми и з братом єго рожоным»[189]. Як бачимо, вже одружений син Івана Брика залишається в батьківській родині, як і Гермасів син

186 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 48, арк. 503–504 зв.
187 *Там само*.
188 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 48, арк. 670 зв.–671 зв.
189 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 144, арк. 371–372; *Селянський* рух на Україні. 1569–1647 рр. – С. 186.

Лець, у котрого вже двоє своїх, очевидно, дорослих синів, господарює разом з батьком.

У скарзі шляхтича Яхима Горковського про побиття його самого та гостей, яких він 13 травня 1638 р. після церковної служби запросив на обід, названо серед нападників селян із с. Рачина Луцького повіту, а саме: Корецького з трьома синами, Абрама Жученята з чотирма синами, Хвеска Косинського з двома синами, Клима Кгерницького з трьома синами, його брата Галивника з синами та зятем[190]. Зрозуміло, що йдеться про дорослих синів. Отже, на п'ять селянських родин названо 14 дорослих синів та одного зятя. У 1647 р. з с. Козина, маєтності князя Івана Друцького Любецького, втік підданий Семен Приступа з трьома синами Лавріном, Охримом, Савкою та їхніми «жонами» і «дєтми»[191]. І в цьому випадку троє одружених синів Семена Приступи, у яких були власні діти, залишалися в батьковій родині, господарюючи спільно. Тож ця складна родина налічувала чотири подружні пари та складалася щонайменше з трьох поколінь і 11 осіб, якщо рахувати хоча б по одній дитині на кожне подружжя.

У 1648 р. до Осницької слободи з с. Сарни втекли: Бобровник із синами Дем'яном, Стефаном, Самійлом, Кузьмою та його дружиною та дочками Палажкою і Катюхою; Хвеско Пархомович з жоною Прускою, сином Петром і дочкою Гаскою; Стефан Болбошка з жоною Огапкою, синами Якимом та Данилом, з жоною Данила Анною та дочками Анною і Хведею; Охрим Нагорнич з жоною Мотруною, синами Андрієм та Іваном і дочками Гапкою та Зосею; Овтух Бартник з жоною Зофією, синами Трохимом, Микитою, Олексієм та дочками Ганною і Параскою; Савка Симунович з жоною Марушкою, синами Миколаєм, Іваном та дочами Євхимкою і Прусею; Стефан Гарневич з жоною Хвескою, синами Протасом, Семеном та дочками Марушою, Параскою; Ілля Кушнір з жоною Параскою, сином Максимом та дочкою Палажкою; Іван Жученята, дегтяр, з жоною Анною і сином Миском; Гаврило Козечич з жоною Євхимкою і дочкою Хвескою, «вихованицєю дворною, которая єдвабом шила и злотом гафтовала»[192] (див. Додатки, табл. IV.23). За цим списком, у родині Бобровника налічувалося восьмеро дорослих, а в родинах Стефана Болбошка, Овтуха Бартника та Івана Жученяти – по семеро. Всього на 10 подружніх пар припадає 33 дорослих синів і дочок, тобто по 3,3 дорослих дитини на родину.

190 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 214, арк. 117–121; *Селянський* рух на Україні. 1569–1647 рр. – С. 302–306.

191 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 257, арк. 406–407; *Селянський* рух на Україні. 1569–1647 рр. – С. 333.

192 *Україна* перед визвольною війною 1648–1654 рр. – С. 187–188.

На певний статистичний матеріал про селянські родини іноді можемо натрапити в інвентарях, актах поділу маєтків та шляхетських скаргах. Так, 1561 р. за період оренди Іваном Яцьковичем Борзобагатим сіл Полонного, Чарукова і Коршева Луцького повіту звідси розійшлося 25 господарів з 39 синами та 36 дочками, при цьому на 5 родин названо по одній дитині, на 4 – по дві, на 4 – по три, на 8 – по чотири і на 4 – по п'ять, а в середньому на одну родину припадає по 3 дорослих дитини, а разом з братаничами – 3,08[193] (див. Додатки, табл. IV.1). Якщо додамо щонайменше по двоє недорослих дітей на родину та врахуємо батьків, то чисельність родини становитиме 7,08 особи.

1584 р. відбувся «вѣчныи роздѣлокъ» маєтків між братами Остафієм і Тимофієм Свищовськими. За інвентарем Тимофієвої частини йому дісталися 11 родин-домогосподарств у с. Свищові та 24 у с. Надчиці, перелік яких містить дорослих синів і дочок. На 11 родин с. Свищово припадало 70 дорослих членів родини або в середньому – 6,37 осіб на родину, в с. Надчиці на 24 родини – 145 людей, а пересічно на одну родину – 6, 1 осіб. Проте у Свищові названо 29 дорослих синів, а дочок лише 18, тож, очевидно, частину дочок вже було видано заміж. Якщо привести число дітей жіночої статі у відповідність до чоловічої, тоді матимемо на 11 родин 58 дорослих дітей або 5,3 на родину. Додавши по двоє малолітніх дітей, отримаємо в середньому по 7,3 дітей на родину. У с. Надчиці на 24 родини перелічено 72 дорослих дітей, з них синів – 44, а дочок – 29. Тож тут не вистачає 15 дорослих дочок. Якщо взяти їх до обрахунків, то на 24 родини можна рахувати загалом щонайменше 88 дорослих дітей, що в середньому на родинну структуру становить 3,67 осіб, а з урахуванням недорослих дітей – щонайменше 5,67, а разом з батьками – 7,67 осіб.

На ці 35 родин налічувалося 10 родин зі складною структурою, чотири з них були братовими, а шість – батьківськими: у п'яти з яких продовжували залишатися одружені сини зі своїми родинами, ведучи разом з батьком спільне господарство, ще в одній – разом з родиною старшого сина доживала віку матір.

З 35 родин обох сіл лише в двох надчицьких родинах Івашка Полешка та Юрка дітей не згадано. Можна припустити, що це були або зовсім молоді подружні пари, або ж діти були ще занадто малими, оскільки, як уже йшлося, в документах подібного роду називалися лише дорослі діти, які для панського господарства мали значення робочої сили [194]. (див. Додатки, табл. IV.3).

193 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 3, арк. 135–136 зв.
194 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 9, арк. 711–714 зв.

За інвентарем 1585 р., що був складений під час поділу маєтків між спадкоємцями Зенька Остриївського, в с. Остриїв на 40 родин припадало 56 синів та 43 дочки. Привівши у відповідність із правилами демографічних обчислень число чоловічих і жіночих народжень, отримаємо пересічно 4 дорослі дитини на родину. 11 із 40 названих господарів мешкали з родичами: шестеро мали при собі по одному братові, один – двох сестер, чотири – по два брати, а на одному господарстві сиділи разом п'ятеро братів Ячевичів. Селянин Куркос господарював зі своїм шурином («из шурєю»), а вдова Денища – «з зятєм». Порахувавши їхніх родичів і малолітніх дітей, дістаємо коефіцієнт родини – щонайменше 8,5 осіб. У цьому самому селі мешкали ще чотири підсусідські родини, де налічувалося п'ятеро синів та дві дочки, тож загальне число підсусідків становило мінімум 15 осіб. У с. Симонів, відповідно до цього інвентаря, на 19 родин припадало 26 дорослих синів та 22 дочки, причому в трьох родинах проживало по одному, а в одній – по двоє братів. У родині Логина згадано ще й онука, а позаяк Логин господарював разом із трьома синами, то вірогідно, цей онук був сином котрогось із них. Тож у цій родині налічувалося п'ятеро чоловіків, а разом з ними проживали щонайменше чотири жінки, якщо вважати онука ще не одруженим. Навіть не враховуючи малолітніх дітей, яких не могло не бути в чотирьох подружніх парах, родина Логина складалася з трьох поколінь та 9 дорослих осіб. В родині Грицька Олекшича був один дорослий син і четверо дочок, разом із ними мешкала невістка (очевидно, синова), тож лише дорослих осіб налічувалося восьмеро. Загалом же, за нашими обрахунками, на пересічну родину цього села припадало щонайменше 7,1 особи. У с. Дуліби на 20 родин налічувалося 36 синів та 17 дочок: пропорція вказує, що частина дочок були вже заміжні. Разом із двома господарями проживали їхні брати, а один із них – Корній Жданчич мав «сини», число яких не зазначено, отже, рахуємо їх за мінімальним значенням множини як 2, тобто на родину в середньому припадало щонайменше 7,7 особи[195] (див. Додатки, табл. IV.5).

Звернімо увагу, що на всі 79 родин трьох зазначених вище сіл не названо жодного родича старшого віку – батьків тих господарів, що потрапили до переліку. Це ще раз підтверджує думку багатьох дослідників, що дітей до 10 років та непрацездатних людей похилого віку не брали до уваги в інвентарних описах. Утім, не викликає сумніву, що літні батьки мешкали разом з дітьми. Так, під час татарського нападу 1577 р. на с. Новосілки у двох глав домогосподарств, було забрано до полону

195 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 292 зв.–307.

батьків: у «Михалєня *отца*», а «Чиранови тому узято *отца* и *матку*»[196]. У 1578 р. в с. П'яне було забито тестя Петра, котрий жив разом зі своїм зятем Олексою, у Якима Муленета захоплено в ясир тестя Гринчука, у корчмаря Сенка Юха – зятя Каленика[197] (див. Додатки, табл. VII.1).

За інвентарем 1646 р., на 258 родин восьми сіл Андріївської волості Луцького повіту (Березна, Бронне, Городище, Лізяна, Орля, Поляни, Тишиця, Хоцин) припадало 494 дорослих синів[198], а отже, мало бути щонайменше стільки ж дочок (див. Додатки, табл. IV.9). Різниця між числом дітей чоловічої й жіночої статі під час народження мірою їхнього зростання нівелювалася. Якщо синів народжувалося більше, то більшою була і їхня смертність в дитинстві, тож протягом дорослішання кількісна різниця між статями зменшувалася. Таким чином, мало припадати приблизно по четверо дітей на родину, а з урахуванням недорослих дітей та самої подружньої пари, навіть не беручи до уваги дідів, пересічна родина складалася щонайменше з 8 осіб.

За переліком 1587 р., на 24 селянські родини с. Колодежного Луцького повіту тільки дві були бездітними, на решту припадало 64 дорослих синів і 17 дочок, (вочевидь, інші дорослі дочки вже були віддані заміж)[199] (див. Додатки, табл. IV.5). Привівши до відповідності число недообліковаих дочок, отримаємо на 24 родини 128 дорослих дітей або в середньому на родину 5,3 особи. Додавши по двоє малолітніх дітей та інших, зазначених в описі, родичів, дістанемо, навіть не враховуючи дідів, коефіцієнт родини – 9,5 осіб.

За інвентарем Заславської волості 1625 р., у 53 селах налічувалося 853 родини-домогосподарства[200], де мешкало 1272 дорослих синів, тобто 1,49 на родину[201] (див. Додатки, табл. IV.26). Додавши таку саму кількість дорослих дочок, матимемо 2,98, або близько трьох дорослих дітей на родину, а доповниши це число батьками та недорослими дітьми, отримаємо семеро осіб на пересічну родину.

Статистичний матеріал, придатний для виведення коефіцієнта селянської родини, можна знайти також у реєстрах людських втрат унаслідок татарських нападів. Такі переліки, зокрема, було складено в маєтках Кременецького повіту князя Януша Острозького після татарського нападу 1593 р. та у володіннях князів Заславських, які по-

196 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 660.
197 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 61 зв.–62 зв.
198 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 245, арк. 903–918 зв.
199 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр, 8, арк. 227 зв.–229; *АЮЗР*. – Ч. VI, т. I. – С. 170–174.
200 До обрахунків внесено «тяглі» господарства: дворищні, півдворищні та стрільці. Родини загородників, підсусідків і коморників, зафіксовані в інвентарі, розглядатимуться далі.
201 *Arch.* Sang. – Sygn. 64/9. – S. 1–103.

страждали під час двох великих татарських нападів на Волинь 1617 і 1618 рр. Зокрема, за реєстром 1593 р., з Костянтинівської волості було виведено в ясир 9172 селян, з Красилівської – 3858, з Любартівської – 1472, з Острополь ської – 9701, а всього – 24203 особи[202] (див. Додатки, табл. VII.4). Документи опосередковано засвідчують багатолюдність конкретних поселень. Так, із села Житин Костянтинівської волості татари вивели до Криму 597 мешканців, з Волиці – 600, з Лажевої і Новосілок – по 500, з Писарівки – 516, з Мотилівки Любартівської волості – 508, з села Волчин Другий – 190. У с. Лажева за подимним тарифом 1629 р. налічувалося 15 димів, тож якщо припустити, що станом на 1593 р. було приблизно стільки ж, то з диму забрано до ясиру по 33 особи, в Мотилівці – 27 димів, отже, на один дим мало припадати 18 людей, виведених у ясир. Найбільше постраждали села Сковородки, Хабне, Западинці та Черленківці, що, відповідно, втратили 1500, 1005, 1000 та 800 своїх мешканців. Подимний тариф 1629 р. не подає відомостей про Хабне і Черленківці, але Сковородки разом із Новосілками налічували 92 дими, а Западинці разом із Глюнками – 88 димів[203]. За поборовим реєстром 1583 р., в с. Черленківці зафіксовано 24 дими та 10 городників, в с. Сковородки – 21 дим та 11 городників, а разом з Новосілками – 24 дими та 16 городників[204]. На підставі цих відомостей може скластися думка про значне перебільшення числа людських втрат, яких зазнали ці поселення. Проте, як уже неодноразово зазначалося, поборові реєстри не вповні відбивали реальну картину заселеності, і тогочасні поселення були значно багатолюднішими[205]. Звичайно, понад 35-річна відстань між нападом 1593 р. та фіскальним обліком 1629 р. не дає змоги зробити точніші обрахунки, проте певне уявлення про залюдненість волинських поселень і приблизні втрати окремих селянських господарств вони подають. Тож, якщо орієнтуватися на зазначені джерела, пересічне домогосподарство с. Сковородки втратило щонайменше по 15, а с. Западинці – як мінімум по 11,3 своїх мешканців. Значні розміри тогочасних поселень засвідчують також і інші джерела. Наприклад, інвентар с. Радомишль Луцького повіту

202 *ЛНБ* ім. В. Стефаника. Від. рукописів, ф. 91, спр. 27/II-3, арк. 37–39.

203 *Баранович О.* Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – С. 122, 136.

204 *Zródła* dziejowe. – T. XIX. – S. 129–130.

205 *Атаманенко В.* Свідчення описово-статистичних джерел про населення Луцька в другій половині XVI – першій половині XVII ст. // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Луцька міська громада: історія, традиція, люди: Наук. зб. Вип. 26. Матеріали Волин. обл. наук. іст.-краєзнавчої конф., присвяченої 16-й річниці Незалежності України, 510-й річниці надання м. Луцьку Магдебурзького права і 390-й річниці створення Луцького православного братства. (Луцьк, 9–10 листоп. 2007 р.) – Луцьк, 2007. – С. 49.

1630 р. перелічує 17 волочних, 40 півволочних, 28 четвертинників, 30 загородників, 30 коморників – всього 145 господарств. Якщо вважати коморників належними до родин заможних господарів, то всього отримаємо 115 домогосподарств[206], тобто заселеність села мала бути набагато більшою, ніж це відображено в подимному тарифі 1629 р., який зазначає в Радомишлі разом з Сухою Волею 126 димів[207].

Під час татарського нападу 1617 р. в с. Сивки з 9 димів було забрано 90 бранців, тобто в середньому по 10 осіб з диму; в с. Семаках з 35 димів виведено 285 селян, або по 8 осіб з диму. У Вовківцях з 30 дворищних димів і 23 димів городників татари забрали 256 осіб – у середньому 4,8 особи з диму, одну людину було забито. За неповними даними реєстру ми підрахували, що після нападу в селі залишилося щонайменше 92 дорослі особи. Через рік, у 1618 р., з цього ж села татари вивели ще 79 осіб, а сімох забили (див. Додатки, табл. VII.5 і VII.6). Тож протягом півтора року внаслідок двох татарських нападів село втратило 343 мешканці, в середньому по 6,3 особи на дим. 44 селянські родини с. Пиляї в 1617 р. втратили 250 осіб, тобто по 5,7 особи з родини, проте реєстр засвідчує, що і це село не знелюдніло, число дорослих осіб, які врятувалися, становило щонайменше 80[208].

Обґрунтовуючи показники залюдненості українських територій, дослідники вказують на тісний зв'язок між чисельністю населення та загосподаренням певної місцевості. Зокрема, О. І. Баранович зазначав, що «за тих часів кількість і якість робочої сили впливали, порівнюючи зі знаряддями праці, на суму виготовленого продукту далеко більшою мірою, ніж в другій половині XIX ст.»[209] На цьому наголошував також Генрик Ловмянський, зауважуючи, що умови натурального господарства вимагали від населення створення великих родинних колективів, бо економічно вони були значно продуктивнішими і міцнішими, ніж мала родина[210]. Ще одним показником величини селянської родини є

206 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 177, арк. 737–739; *АЮЗР*. – Ч. VI, т. I. – С. 476–479.

207 *Баранович О.* Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – С. 134.

208 *Arch.* Sang. – Sygn. 64/6. – S. 38–39; Sygn. 64/7. – S. 42–43; *Ворончук І.* Демографічні наслідки татарського нападу 1617 року на Краснокорецьку волость Волині // Осягнення історії. Зб. праць на пошану проф. Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. – Острог; Нью-Йорк, 1999. – С. 233; *Її ж.* Демографічні втрати Кременеччини внаслідок нападу татар 1618 р. // Студії і матеріали з історії Волині / Ред. В. Собчук. – Кременець, 2009. – С. 100–101; *Її ж.* До проблеми чисельності людських втрат Волині внаслідок татарських нападів протягом XVI – першої половини XVII ст. // Наук.-інформ. зб. Луцького держ. іст.-культ. заповідника «Старий Луцьк». – Луцьк, 2011. – Вип. VII. – С. 138, 142.

209 *Баранович О.* Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – С. 3–4.

210 *Łowmiański H.* Popisy wojska Wielkiego księstwa Litewskiego w XVI wieku jako źródło do dziejów zaludnienia // Midiaevalia w 50 rocznicę pracy naukowej Jana Dąbrowskiego. – Warszawa, 1960. – S. 432.

її матеріальне становище. В українській науці донині побутує погляд на селянство як злиденну верству населення, з-поміж якої на кінець XVI ст. 40 % було спауперизовано або повністю, або такою мірою, що не забезпечувала існування з власного господарства[211]. Натомість джерела засвідчують, що селяни були доволі заможними господарями: у документах їх так і називають – «добрыми», «заможистыми» або «багатими». Так, пани Павловичі скаржилися 1623 р., що під час шляхетського наїзду «въ сєлє Коловєртє дванадцатъ подданыхъ, што набогатшихъ, на влокахъ сєдячихъ, ... зо всєю маєтностю до кгрунту спалили»[212]. 23 травня 1640 р. під час постою військової корогви ротмістра Романа Загоровського у с. Буремль сталася пожежа, під час якої «халуп сєм штонаибагатших пулволочных, а с тым Бартичким волочным ωсьмым зо всєю маєтностю, спрятом домовым так в пинєзях, яко в збожу, конєх, свинях, быдлє, псчолах, ωвцах, гусєх, курах, сукнях, болшєи дєсятка тысєчєи золотых у тых подданых, кгды были богатыє, згорєло»[213]. Слід наголосити, що йдеться про півволочних селян, які в сприйнятті сучасників були не просто заможними, а багатими людьми.

Для ілюстрації заможності тогочасного селянства наведімо кілька прикладів. У 1575 р. під час наїзду слуг Федора Петровича Загоровського на с. Немирів Кременецького повіту було пограбовано п'ятеро селян, зокрема: «у Тимоша Куриловича взято двє сукни жоноцких люнских з ωксамитом а двѣ ωдєвалных, шубку шарую кгєрунковую, кроликами подшита, кожух барании, ωднорядок блакитныи каразєєвыи, плахот дєвят, то єст чирвоных чотыри, а синихъ пят, ложников волоских шєсть, чун волоских три, сєрмяг двє, сокєр пят, мотык три, жєлѣзъ плуговых двои, подушок пять, пєрин двє, ωбрусов два по дванадцати локот, полотна кужєлного локотъ двадцат, полотна конопляного локот пєтдєсят, колпак зєлєныи, подшитыи лисами, кнафлєи срєбрѣных дванадцат, шацует собє двє копє грошєи, сыров коп пят, масла горщковъ дєвят, кошул дєсят, святост срєбрєная, коштовала грошєи сто, рантухов пят, ножицы вєликиє, которыми ωвцы стрыгут, косъ три, кутас, ручница, мѣчъ, скура лося ушитая, пнзєи готовыхъ коп двадцат, коров доиных дванадцат, тєлят пятєро, волов робочих дванадцат, свєрєпу, хомут, возъ, узда, быков неуков пят, яловиц дєвят а сєдло»[214]. Навряд чи

211 *Бойко І. Д.* Селянство України в другій половині XVI – першій половині XVII ст. – К., 1963. – С. 288; *Історія* Української РСР. – К., 1979. – Т. І, кн. ІІ. – С. 158–160; *Брайчевський М. Ю.* Конспект історії України. – К., 1993. – С. 75–76.

212 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр, 134, арк. 888 зв.-889; *АЮЗР*. – Ч. VI, т. І. – С. 443–445.

213 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 222, арк. 261–262 зв.

214 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 376–376 зв.

можна вважати бідним господаря, у якого було взято лише однієї худоби 44 голови. З переліченого одягу звернімо увагу на дві жіночі сукні «люнских», тобто з лондонського сукна та ще й з оксамитовою оторочкою, а також на наявність срібних гудзиків, італійських чунь, тобто шкіряного взуття з потовщеними бортами та підошвами, готових грошей 20 кіп, що дорівнювало 50 польським злотим, та срібної «святости», очевидно ікони в срібній оправі. Ще один приклад: у 1576 р., під час нападу Бориса Сови з іншими слугами князя Корецького на с. Плоску Луцького повіту було спустошено двори та пограбовно багатьох селян, зокрема: «у во *И*вашка ... напєрвєи пнзєи готовыхъ дванадцат копъ грошєи, сукманов люнскихъ два за пят копъ грошєи, кожухъ бєлинии, сукномъ люнскимъ крытыи, за пят копъ грошєи, жупанов люнскихъ два и убранє люнскоє за полпєты копы грошєи, кожухов чобанскихъ два за три копы грошєи, сєрмягъ чотыри за полторы копы грошєи, сукна сєрмяжъного локоть сорокъ, кождыи локот по чотыри гроши, пєринъ двє, подушокъ двє за двє копє грошєи, ωбрусов два за золотыхъ два, бодня з бєлымъ платємъ, в которои было полотна тонъкого локотъ сто, кождыи локот по два гроши полских, кошул женскихъ сєм по грошєи пятнадцати, плахотъ черчатых добрых шєсть, кождая по золотому полскому, рантуховъ пят, кождыи по шєсти грошєи, намєтокъ тонкихъ новыхъ десєт, кождая по чотыри гроши, ложниковъ два по золотому полскому, рядєн новыхъ двє, кождоє по дванадцати грошєи, рядєн подлєиших двє, кожъдоє по ωсми грошєи, прядива конопного кругов шєст, прядива ильняного круговъ три, кросна с пряжею на локот тридъцать, пряжи тонкои клубковъ вєликих чтыри, сыра дєжєкъ чътыри, масла дѣжокъ двє и горщков чтыри, того всєго молочного за шєсть копъ грошєи, муки житнои мацъ три, кождая по золотому полскому, муки пшєничноu маца за пятдесят грошєи, маку полмацы за копу грошєи, сѣмєни конопного полмацы за золотыи полскии и лняного сѣмєни полмацы за полкопы грошєи, ... ботовъ чтыри пары, кождая пара по дєсєти грошєи, чєрєвиков три пари за дєвєть грошєи, ... поясъ ωксамитныи женскии за двадцать грошєи, поясов женских тєсомъ (!) три, кождая по пъяти грошєи, шапокъ двє за дванадцать грошєи, рукавиц пар двє за чтыри гроши, и инъших рєчєи [др]обныхъ домовых нємало, быдла рогатого двадцатєро пъятєро, воловъ робочих осмъ, кождыи по полтърєти копы грошєи, коровъ тєлныхъ сємъ, кождая по двє копє грошєи, яловиц три, кождая по сту грошєи, тєлиц трєтячокъ чтыри, кождая по копє грошєи, быковъ трєтяковъ три, кождыи по полторы копы грошєи, вєпровъ коръмных чтыри, кожъдыи по копє

грошєи, гусєи двадцатєро чєтвєро, кождоє по чтыри гроши»[215]. Як бачимо, у селянина було пограбовано речей на 65 кіп, крім того, 29 голів робочої та продуктивної худоби і 20 гусей, які коштували 50,5 копи, тобто всього господар Івашко втратив майна щонайменше (бо не всі речі оцінені) на 115,5 копи. Для порівняння зазначимо: за Статутом 1566 р., в разі відмови повернути власникові селянина-втікача за нього належало сплатити відшкодування в сумі 20 кіп[216]. Слід зазначити, що це не поодинокі описи, які свідчать про заможність лише найбагатших селян, а звичайний перелік загарбаного селянського майна, якими переповнені актові книги. Подеколи шляхта навіть позичала у селян гроші. Зокрема, шляхтич Мшальський позичив 260 злотих у підданого Богдана Бося з с. Галузин[217].

Вагомим показником заможності селянського господарства була його забезпеченість робочою худобою. Так, під час татарського нападу 1577 р. на с. Новосілки у селянина Бориса було забрано четверо коней та вісім волів, у Гацини – 20 овець, у Михалені – 17 овець, у Куца – 7 яловиць та 12 кіз, у Чирана – 6 волів, у Ониска – 4 коней, 3 вола, 5 яловиць. У «тивуна», тобто сільського урядника, с. Новий Став Каленика було взято коня, 7 овець, 3 яловиці, 4 вепра; у Федюка Курилченя – 3 вола , 6 яловиць; у Ходота Чирки – 4 коней, 2 яловиці, 10 кіз; у Богдана Пінчука – 3 коня і 3 яловиці; у Рудка – 2 кобили, 4 жеребця; у Сенця – 4 яловиці та 16 кіз; у Говора – кобилу з жеребцем, 8 овець, 10 кіз, а 12 свиней було спалено у хліві. Було пограбовано худобу і в селян с. Сухівці, зокрема: у Володка – 4 волів та 20 овець; у Матейченяти – 7 яловиць і коня; у Чопоняти – 4 волів та 2 коней; у Кононовича – 5 коней; у Омелька – 9 коней; у Сенюти – 10 коней; у Дмитра – 20 коней; у Омелька Чегленяти – 6 волів та 20 овець; у Федка Проновича – 8 коней; у Івана Короновича – 5 волів та 8 коней. В с. Старий Жуків у Сенюти Мелеховича було забрано 7 коней та 4 волів; у Федца Лисовича – 5 волів та 16 кіз; у Жданца Мазура – 8 коней та 20 овець; у Шадего – 4 коней, 3 волів, 7 яловиць; у Івана Зубченяти – коня, вола, двох яловиць та забито 12 свиней; у Антипа – вола, 3 яловиці, 14 кіз; у Кохна – 18 овець та забито 2 вепрів[218]. Для порівняння наведімо реєстр худоби з переліку майна, описаного після смерті шляхтича Сави Гнівоша Рудецького: «Конь єжъджалыи робочии ωдєн, волов шєст, яловица, ωвєцъ пятєро, свинєи пятєро, поросятъ дєсятєро, каплуновъ ωсмъ, пєтухи два, куричъ ωсмъ»[219].

215 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 13–18 зв.
216 *Статут* 1566 р. – Розд. 12, арт. 1, 9. – С. 182, 184–185.
217 *ЦДІАК України*, ф. 25, оп. 1, спр. 261, арк. 82–82 зв.
218 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 658 зв.–661.
219 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 353–353 зв.

У 1622 р. під час нападу мінського воєводича Казимира Паца на маєток Кукольську Волю (Окно) було спустошене практично все село, вбито кілька шляхтичів та селян і разграбовано селянське майно. Зокрема, у Антона Трача забрали 63 голови робочої та продуктивної худоби, у Труша Хилченяти – 45, у Васка Свищика – 43, у Васка Жигаровича – 39, у сільського війта – 147, у Паценят – 65, у Ігната – 38, у Дроні – 24, у Павла – 56, у Ілка – 28, у Сенька Решотніка – 44[220]. За позовом шляхтянки Ставської луцький ґродський суд притягнув у 1638 р. до відповідальності шляхтича Андрія Вещицького, який, грабуючи її підданих у с. Грозів Луцького повіту, забрав: «у Калєника волов три, коров с тєлятми чотыри; ... у Лаврина волов чотыри, коров с тєляти чотыри, швец шест; у Хвєдорыхи вдовы волов три ...; у Хвалка швец одиннадцать, свинеи старых три ..., жыта коп тридцать; у Грицка Хомчиного свинеи три ..., жита коп тридцать, сєна возов шест ...»[221]. Зауважмо, йдеться про перелік лише пограбованого, але не всєї наявної в господарстві селянської худоби. В 1642 р. у підданої Желюбовської з с. Куняткiв Луцького повіту налічувалось 8 волів, 4 коней, 4 корови з телятами, 19 свиней, 20 овець, тож усього 55 голів робочої та продуктивної худоби[222], а підданий Міщеня з с. Лізяна мав 7 волів, 5 коней, 7 корів, 5 телят, 11 свиней, або всього 35 голів худоби[223].

Про значні розміри селянських господарств свідчать також зосереджені у них великі продовольчі припаси. Так, корогва ротмістра Адама Казановського, яка 1639 р. «становиско и ночлег свои собє учинивши, ... кгвалтом собє брали стацию» у селян Волбарова, зокрема: «у Радка швса пулмацы, хлєба пятєро, каплунов два, кур пятнадцать, на пиво грошеи шест, горєлки кварту; ... у Лукъяна швса и грєчки мац пултрєтя, кур двадцать чотыры, швцу на шкочєню, масла кварт три, на пиво грошеи дванадцать; ... у Стєцка с приписными грєчки мац пулторы, кур двадцатєро, масла кварт двє, сыров шест, швцу на окочєню; ... у Бычка чвєртии швса три, кур чєтвєро, колбас чотыри, сыров два, масла кварт двє; ... у Миколая грєчки пулмацы, ягол доиница, хлєба шєстєро, колбас, солонины карваш, кур двоє ...»[224].

Інколи найбагатші селяни орендували шинки та корчми або додаткові земельні ділянки. Так, Іван Сидорович із с. Малі Житинки тримав в оренді корчму[225]. Власник с. Свинарино дозволяв селянам

220 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 130, арк. 549–563 зв.; *АЮЗР*. – Ч. VI, т. I. – С. 427–437.
221 *ЦДІАК України*, ф. 25, оп. 1, спр. 218, арк. 127 зв.–128 зв.
222 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 231, арк. 744–749.
223 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 245, арк. 911 зв.–912 зв.
224 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 217, арк. 287 зв.–289 зв.
225 *Україна* перед визвольною війною 1648–1654 рр. – С. 158–159.

купувати ґрунти, «которыє пусты», та «дєсятину з тєго давам»[226]. Селяни с. Болбол (Бобли?) Володимирського повіту Васюта Прокопович і Кузьма Максимович додатково до своїх наділів придбали «поля пустыє и сєножати»[227]. Практику наймання селянами додатково до земельних наділів так званих «пусток», тобто освоєних, але покинутих земель, підтверджує також інвентар 1620 р. Так, піддані багатьох сіл, зокрема с. Тиранівки наймали пусті волоки на умовах сплати з них «dziesięciny»[228].

Аналізуючи документальний матеріал, можна припустити, що до складу пересічної селянської родини з двопоколінною структурою належали батько, мати, двоє дорослих синів, дві дорослі дочки, а також, як мінімум, двоє недорослих дітей. Іноді до родини входили й старші родичі, діди та баби, тобто разом мешкало три-чотири покоління. Але, навіть якщо не брати до уваги літніх батьків (діда та бабу), число членів біологічної родини мало охоплювати не менше восьми осіб, що, власне, й дорівнює мінімальному коефіцієнтові пересічної селянської родини.

Проте її не можна розглядати як біологічну групу найближчих родичів, тобто нуклеарну родину. Документальні матеріали показують, що одружені сини разом зі своїми родинами здебільшого продовжували жити разом із батьками та вести з ними спільне господарство. Нерідко родинні структури ще більше розширювалися за рахунок бічних родичів: братів, братаничів, братанок, сестринців та сестринок тощо. Таким чином, селянська родина-домогосподарство становила доволі велику родинну спільноту, що об'єднувала кілька менших сімей (див. Додатки, табл. IV.5, IV.6, IV.7, IV.8). Беручи до уваги сім'ї одружених синів, які мешкали й господарювали разом з батьками, шляхом обчислень ми дійшли висновку, що пересічне селянське домогосподарство складалося не з однієї, а 1,3 родини, тобто 10,4 особи (8 х 1,3 = 10,4)[229].

Цей висновок і обрахунки підтверджуються історико-демографічними характеристиками селянської родини пізнішого періоду. Так, за обчисленнями Олександра Сакало, який на підставі значного документального матеріалу досліджував форми сімейної організації сільського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. на прикладі Лубенського полку, вивів коефіцієнт селянського домогосподарства – 8,4 особи. Причому деякі родини були настільки чисельними, що охо-

226 *ЦДІАК України*, ф. 28, оп. 1 спр. 77, арк. 1319–1322 зв.
227 *Там само*, ф. 27, оп. 1, спр. 36, арк. 106–108.
228 *Ossolineum*. – Sygn. 3669/II. – S. 395.
229 *Ворончук І.* Про коефіцієнт диму на Волині в другій половині XVI – середині XVII ст. // Укр. археограф. щорічник. – К., 1999. – Вип. 3/4, т. 6/7. – С. 225.

плювали по кілька десятків осіб. Це дало змогу автору стверджувати, що на той час населеність селянських домогосподарств була доволі високою, більшість з них мала складний характер, а за типологією він відносить їх до мультифокальних спільнот[230].

Підсумовуючи викладене, констатуємо: українська селянська родина, засновуючись на широких кровних пов'язаннях, складалася передусім із батьків, їхніх малих і дорослих дітей (найчастіше одружених синів, рідше дочок із зятями) та інших близьких родичів. Для такої моделі характерними є розширені та складні родинні структури, які охоплювали кілька подружніх пар, споріднених між собою як у прямій, так і в бічній лініях. До їх складу могли входити й не споріднені з головним родинним ядром елементи – іноді самотні люди, іноді родини, підвладні главі господарства. Це забезпечувало наявність великого числа дорослих чоловіків, чим пояснюються значні розміри українських домогосподарських спільнот та їхня відмінність від західних родинних селянських структур.

3.1.3.2. Підсусідки й коморники

Для визначення типології селянського домогосподарства важливим є правильне розуміння його внутрішньої структури, з'ясування усіх інших, окрім власне біологічних родичів, мешканців господарської спільноти, які були підвладні його главі. Отже, розгляньмо склад селянського домогосподарства докладніше. В багатьох документах засвідчено, що в селянському дворищі або димі разом із родиною жили не лише споріднені з нею люди, а й сторонні – так звані підсусідки та коморники. Це явище було настільки поширеним, що виробилася певна усталена формула записів про передання маєтків в оренду чи заставу: «со всѣми поддаными тяглыми и нѣтяглыми и подсусѣдками и коморниками, у них мѣшкаючими». Зупинімося на термінологічних окресленнях цих груп населення.

Подеколи вважають, що поняття *коморник* (в інших регіонах – «кутник») і *підсусідок* ідентичні. Такої думки, зокрема, дотримувався Александр Яблоновський: «w kategoryi ogrodników (zagrodników raczej) i komorników (podsusidków) liczymy, podobnież jak w Wielkiej i Małej Polsce, na 1 pozycyą głów 4»[231]. Це не зовсім так, оскільки в описах багатьох волинських поселень коморники та підсусідки фігурують як окремі групи населення. Так, за поборовим реєстром Острозької во-

230 *Сакало О. Є.* Типологія і структура домогосподарств сільського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст.: на прикладі Лубенського полку. – С. 12-13.

231 *Źródła* dziejowe. – T. XIX. – S. 34.

лості 1604 р. в с. Нетішині значиться 9 підсусідків та 7 коморників, в с. Мощаниця – 20 підсусідків та 7 коморників, у с. Плужному – 40 підсусідків та 19 коморників[232] (див. Додатки, табл. IV.24). Так само за інвентарем 1615 р., в с. Лашки було шість підсусідків та одна «komornica», а поблизу Костянтинівського замку налічувалося 79 фільварків, де «komorniky mieszkają»[233]. За описом селянських господарських структур Заславської волості 1625 р., також згадуються як «podsusiedki», так і «komorniky». Зокрема, в с. Вербівці мешкали 34 підсусідки та 3 коморники, які припадали на 13 дворищних та 33 півдворищних господарства; те саме бачимо в селах Ріпки, Жуків, Ілчани (або Ілщани), Нічогівка, Перегонівка, Підлісці, Путринці, Чотирбоки[234] (див. Додатки, табл. IV.26). Як бачимо, сучасники розрізняли їх, отже, між цими групами населення були відмінності.

У словнику Самуеля Лінде підсусідки не згадуються, але подається визначення коморників – «komornik, komorą lub naymem u kogo mieszkaiący». Посилаючись на Якуба Казімєжа Гаура, автор додає: «komornicy przy kmieciach i zagrodnikach osiadłych mieszkaią»[235]. Міхал Копчинський ототожнює коморників із кутниками[236]. В «Радянській енциклопедії історії України» коморники не характеризуються, проте є стаття, присвячена підсусідкам: вони трактуються як «збірна назва різних категорій зубожілих селян ... на Україні 16-18 ст., які не мали власного господарства і жили в чужих дворах, «у сусідах». Стосунки між підсусідками та їхніми господарями ґрунтувалися на усних договірних умовах. За користування житлом підсусідки відробляли в господарствах своїх хазяїв»[237]. Із цим поясненням не в усьому можна погодитися, бо подеколи джерела повідомляють, що підсусідки мали земельні наділи. Зокрема, за поборовим реєстром Острозької волості 1604 р. в с. Глинському названо не лише підсусідків, «co pola nie maią», а й 15 підсусідків, «ktore pole maią»; у с. Мізоч фіксуються 32 підсусідки, «co pola maią»; в с. Дерев'янче таких було 11, а в с. Голче вони навіть «pole kupuią»[238]. Аналогічні господарські позиції мали підсусідки с. Бродів, де вісім з-поміж них перелічено із позначкою: «podsusiedki

232 *Описи* Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття / Упоряд. В. Атаманенко; Ред. Л. Винар. – Київ; Острог; Нью Йорк, 2004. – С. 137, 140–141, 143–145.
233 *ЛНБ* ім. В. Стефаника. Від. рукописів, ф. 91, спр. 39/I-1, арк. 13, 25.
234 *Arch.* Sang. – Sygn. 64/9. – S. 1–55.
235 *Słownik* języka polskiego przez M. Samuela Bogumiła Linde. – Warszawa, 1808. – T. I. – Cz. II. G-L. – S. 1059.
236 *Kopczyński M.* Studia nad rodziną chłopską w Koronie w XVII–XVIII wieku. – S. 63.
237 *Радянська* енциклопедія історії України. – К., 1971. – Т. 3. – С. 391.
238 *Описи* Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття. – С. 107, 111, 113, 115, 118.

brodowskie, co ogrody maią»[239]. В багатьох випадках підсусідки та коморники були сільськими ремісниками. Зокрема, серед підсусідків с. Глинського, що не мали ріллі, названо коваля, шинкаря, слюсаря, шевця, пастуха і мельника[240]. Серед коморників с. Борисова зазначений «uczen» Ілляш Кушнір[241]; у с. Здолбиця серед підсусідків згаданий навіть «boiarzyn listowny» Омелян Васкович[242].

На нашу думку, підсусідки мешкали разом із господарями в житлових приміщеннях, можливо, – в окремих хатах-халупах (оскільки в селянських господарствах часто було кілька димів), тоді як коморники – у «коморах», тобто в приміщеннях для господарських потреб, що були не зовсім придатними для проживання. Подеколи на це вказують і джерела. Так, в описі с. Вельбовно зазначено, що коморник Семен Швець «komoroiu meskaie»[243]. Щоправда, в с. Глинському коморників подано під рубрикою «Komornicy co w sąsiadach mieszkaią»[244]. Проте, на наш погляд, ні коморників, ні підсусідків не можна плутати зі справжніми «sąsiadamy», оскільки сусіди, вочевидь, були повноцінними співвласниками житлового помешкання, а підсусідки, не говорячи вже про коморників, зазвичай такими співвласниками не були. Щоправда, джерельна інформація про ці групи сільського населення не є докладною, зокрема, не завжди зазначено місце їхнього проживання. Так, за реєстром 1604 р., в описі с. Розваж названо 24 підсусідки, але тільки щодо 9 уточнюється місце проживання, наприклад: «Wasko u Kozlichy», «U Lewona Iakim», «Lewko u Kornia, Tomko u Petrychi ... , Petro u Waska, ...Ylasz u Kotlarowi chati» і т. ін.[245]

Про підсусідків і коморників ідеться в більшості інвентарних та заставних актів. Проте формалізований запис, за яким відбувалось передання цілого маєтку або окремих селян у заставу чи оренду, лише фіксує явище як таке, не даючи можливості побачити конкретних людей, їхню родинну структуру, чисельність, стосунок до глави селянського домогосподарства тощо. Так, 1643 р. в с. Синів Луцького повіту передавали в заставу серед інших «Czarnobriwa y Ieremiia podsusiedkow»[246]. У 1643 р. Олександр Закревський передав у посесію панам Дембицьким підданих с. Топольне – «Лизавку и Пєтра з комор-

239 *Там само.* – С. 115.
240 *Там само.* – С. 107.
241 *Там само.* – С. 149.
242 *Там само.* – С. 131.
243 *Там само.* – С. 136.
244 *Там само.* – С. 108.
245 *Там само.* – С. 124, 143–145.
246 *ЦДІАК України*, ф. 25, оп. 1, спр. 233, арк. 247–250 зв.

ником новоωсєлым»[247]. Тримаючи в заставі с. Бранів, Качанівський 1643 р. через «крывды, шкоды, битє подданых ... ωдогнал Гарасима и Ивана Кузнєнят братю рожоную подсусєдков ... , Корнила Микиту подсусєдка, Ивана Плугатора подсусєдка»[248]. В орендному листі на вісім селянських господарств с. Милятина Луцького повіту (п'ятьох півволочних і трьох чвертьволочних) названо 10 підсусідків[249], а в селі Блудів цього ж повіту на 8 господарств припадало двоє підсусідків[250]. 1615 р. в с. Самчинці на 10 тяглих господарств налічувалося 10 підсусідків, тобто один підсусідок припадав на господарство, ще більше їх було в с. Жабче: 17 підсусідків на 12 тяглих господарів, тобто на одне господарство – 1,4 підсусідські родини[251].

Поширеність підсусідства на Волині в досліджуваний період засвідчують також інвентарі та поборові реєстри. Зокрема, в поборовому реєстрі Острозької волості 1604 р. на 41 село (до уваги взято села, які не повторюються в інвентарі 1620 р.) налічувалося 1128 тяглих господарств (селян, бояр, гайдуків[252], стрільців, шинкарів, корчмарів та мельників), на які припадало 528 підсусідків та коморників, тобто по одному підсусідку або коморнику на 2 тяглі господарства. За інвентарем маєтків князя Януша Острозького 1615 р., на 129 сіл налічувалося 2408 тяглих селянських господарств та 865 родин підсусідків[253], тобто по 0,3 підсусідські родини на господарство. За інвентарем Заславської волості 1625 р., який охоплює 53 поселення, на 853 тяглі господарства налічувалося 358 підсусідків та 38 коморників. Таким чином, на 2,1 домогосподарство додатково припадав підсусідок чи коморник. За інвентарем маєтків князів Острозьких 1620 р., на 287 сіл ми нарахували 5441 тягле господарство, 1854 підсусідських та 6 коморницьких родин, проте це неповне їх число, оскільки в селах Бодаки та Клепачі, де підсусідки також були, їх кількість не зазначено, а загалом на кожні 2,9 господарства припадав один підсусідок або коморник. Проте, як свідчить цей же інвентар, до татарських нападів їх було значно більше. Зокрема, в с. Новоселиці залишилося 17 підсусідських родин, а 13 було забрано в ясир; у с. Сягрів – 16, а двох узято. До нападів у с. Начпали було 32 під-

247 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 252, арк. 158 зв.–159 зв.
248 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 234, арк. 441–445.
249 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 219, арк. 344 зв.–347.
250 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 225, арк. 78–79 зв.
251 *ЛНБ* ім. В. Стефаника. Від. рукописів, ф. 91, спр. 39/I–1, арк. 42, 45.
252 *Під час* перелічення гайдуків у с. Голче названо гайдука Яско, а нижче зазначено «Paweł, poddany iego». Див.: *Описи* Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття. – С. 118. Тож, гадаємо, в господарствах перелічених категорій сільського населення проживали також підсусідки та коморники.
253 *ЛНБ* ім. В. Стефаника. Від. рукописів, ф. 91, спр. 39/I–1, арк. 1–164.

сусідки, а залишилось 25; у с. Березна з 35 підсусідків залишилось 25; у с. Свинна з 25 – 11; у с. Волиця з 32 – 22. Десять підсусідків покинули с. Яцківці під час оренди[254]. У с. Роговичі число підсусідків до татарського нападу не вказане, але зазначено, що четверо наявних – це «ostatok», бо інші розійшлися[255]. Як бачимо, число коморників та підсусідків у поселеннях не було сталим, вони становили досить мобільні групи, які легко переходили з місця на місце.

Виходячи з імперативу всезагальної шлюбності, характерної для тогочасного українського люду, природно припустити, що коморники та підсусідки не були одинаками. Це припущення знаходить документальне підтвердження. Так, серед 10 коморників с. Свинарина Володимирського повіту називаються: «Kusznierzycha wdowa z zienciem, Martin, Samkow zięc, ... Iwanicha wdowa z chlopczykiem»[256], отже, ці родини складалися, відповідно, щонайменше з трьох, двох (бо якщо Мартин був зятем, то він мав і дружину) і двох осіб. У 1565 р. Антон Рудецький передав у заставу підданих свого с. Рудки «подсусєдков своих Юрка Жупила з братєю Стєцком а Гапонцом, а Павлиху вдову з сынми, а Иваную Драчєнятиную з сыном»[257]. У першому випадку маємо трьох дорослих братів, які становлять одну родинну структуру, в другому – склад родини вдови Павлихи чітко не визначено, але щонайменше в ній мало бути три особи, бо сини згадуються у множині, а в третьому випадку – щонайменше дві особи. Якщо припустити, що брати та сини були вже одружені, то число дорослих осіб цих підсусідських родин істотно зросте.

Серед дослідників немає одностайності у визначенні середнього розміру селянської родини, зокрема підсусідків та коморників. Так, Адольф Павінський свого часу рахував на родину селянина 5,5 особи, а на родину коморників та загородників – по 4 особи[258]; цієї ж думки дотримувався Александр Яблоновський, обчислюючи пересічну родину загородника чи коморника (підсусідка) за коефіцієнтом 4[259]. До цих розрахунків ще 1897 р. критично поставився Влодзімєж Черкавський, наполягаючи на потребі ретельнішої перевірки за джерелами показника родин коморників та загородників. Сам він обраховував пересічну родину цих селянських категорій на 5 осіб[260]; пізніше такий самий

254 *Ossolineum*. – Sygn. 3669/II. – S. 404 zw.–405, 386–387 zw.
255 *Ibidem*. – S. 407.
256 *ЦДІАК* України, ф. 28, оп. 1, спр. 77, арк 1319–1322 зв.
257 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 7, арк. 288.
258 *Źródła* dziejowe. – T. XII. – S. 105.
259 *Źródła* dziejowe. – T. XIX. – S. 34; Źródła dziejowe. – Warszawa, 1902. – T. XVIII, cz. 2. – S. 162.
260 *Czerkawski W.* Metoda badania zaludnienia Polski w XVI w. – S. 8-12.

коефіцієнт прийняв Стефан Інглот[261]. Натомість О. І. Баранович, зауважуючи, що «диференціація людности навіть сільської не виступає так зовсім виразно», у власних обчисленнях виходив із коефіцієнта 6 осіб на пересічну родину для будь-якої групи сільського населення[262]. Анна Ізидорчик запропонувала обчислювати біологічну родину кметів, млинарів, корчмарів і загородників на 7–8 осіб, натомість коморницьку родину, на її думку – значно меншу, вона обраховує за коефіцієнтом 4[263], цю саму думку прийняв і Цезарій Кукльо[264].

Спробуймо перевірити ці коефіцієнти, обраховуючи підсусідську родину за відомостями інвентаря Заславської волості 1625 р. (див. Додатки, табл. IV.26). Зазначене тут число підсусідків та їхніх синів знімає всі питання щодо їхнього сімейного стану, доводячи, що вони мали власні родини[265]. На 358 згаданих тут підсусідських родин припадало 364 дорослих синів, тобто в середньому по 1,016 сина на родину. Додавши жіночу частину родин – дружин та дорослих дочок, отримаємо навіть без малолітніх дітей 4 особи на сім'ю. Суттєво меншою виглядає коморницька родина: на 38 коморників зазначено лише 17 синів, отже, в середньому на родину припадало 0,45 сина. За прийнятою методикою обрахунків, не беручи до уваги недорослих дітей та старих батьків, пересічна коморницька родина мала охоплювати щонайменше 2,9 особи.

Неоднозначним є й питання щодо класифікації коморників, яких дослідники Cambridge Group for History of Population and Social Structure не відносять до домогосподарських спільнот. На думку Міхала Копчинського, в центральноєвропейських умовах ситуація, справді, видається складнішою, оскільки коморники часто є кровними родичами господарів[266]. На підставі генерального поголовного податку Поморського воєводства за 1662 р., Копчинський зробив висновок, що серед «komorników kątników», так він називає їх, переважали жінки, а серед них – удови. Здебільшого, це були самотні люди, а якщо й траплялися сімейні, то все ж найпоширенішим типом родини коморників, дослідник вважає бездітне подружжя, хоча вказує й на незнач-

261 *Inglot St.* Stosunki społeczno-gospodarcze w dobrach biskupstwa włoclawskiego w pierwszej połowie XVII w. – S. 22–42.
262 *Баранович О.* Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – С. 16.
263 *Izydorczyk A.* Rodzina chłopska w Małopolsce w XV–XVI wieku // Społeczeństwo staropolskie. – T. III. – S. 21.
264 *Kuklo C.* Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. – S. 359.
265 *Arch.* Sang. – Sygn. 64/9. – S. 1-55.
266 *Kopczyński M.* Studia nad rodziną chłopską w Koronie w XVI–XVIII wieku. – S. 9.

не число дітних родин[267]. За спостереженнями науковця, коморники становили дуже диференційовану у віковому плані групу: траплялися як люди похилого віку, так і молоді. Серед них було багато ремісників, але водночас чимало людей неокресленої професії. Зважаючи на невизначеність функціонального статусу коморників у селянських домогосподарствах, Міхал Копчинський ототожнює значну її частину з челяддю, вважаючи невід'ємним складником селянських родин-домогосподарств. Загалом же, за його підрахунком, коморники мешкали у 20,1 % усіх домогосподарств Поморського воєводства, причому в повноземельних господарствах їх було вдвічі більше, ніж у малоземельних[268]. Подібного погляду дотримуються Зджіслав Будзинський і Малгожата Сохацька, вважаючи коморників частиною сільського соціуму, яка перебувала на утриманні глави домогосподарства, а отже, мала спільний стіл з родиною, до якої належала[269]. Менш категоричним є Юліан Кароль Янчак, який деякі групи коморників, особливо тих, що мали власні родини, подеколи навіть з найманою службою, відносить до окремих господарських одиниць[270]. Цезарій Кукльо, з одного боку, підтримує міркування Янчака, вважаючи, що сімейні коморники створювали самостійні родинні структури, окремі від родини домовласника, у якого мешкали, проте, з другого боку, самотніх коморників та коморниць похилого віку, що жили та харчувалися з родиною господарів, він відносить до родинно-господарської структури домовласника[271].

Для обґрунтування нашої думки звернімо увагу на те, що в українських джерелах коморники і підсусідки, згадуються зазвичай при селянських господарствах, отже, сучасники прив'язували їх до певних домогосподарських структур. Наприклад, 1589 р. під час передання Криштофом Риминським 17 дворищних підданих села Верхова в заставу Петру Пересецькому було списано реєстр, у якому згадуються 12 городників, яких ототожнено з підсусідками: «А подсусѣдки, то єстъ огородники, ... при тыхъ людѣхъ»[272]. Те саме спостерігаємо в записі Порванецького, який 1640 р. передав у суборенду в с. Печихвости, «двох

267 *Ibidem.* – S. 64.
268 *Ibidem.* – S. 63-64, 161.
269 *Budzyński Z., Sochacka M.* Ludność parafii Hyżne koła Rzeszowa w świetle spisów spowiedniczych z lat 1728–1747 // Studia i materiały z dziejów społecznych Polski południowo-wschodniej / Red. Z. Budzyński. – Rzeszów, 2003. – T. I. – S. 176.
270 *Janczak J. K.* Dom, gospodarstwo i rodzina wiejska w Wieluńskiem u schyłku XVIII wieku // Celem nauki jest człowiek. Studia z historii społecznej i gospodarczej ofiarowane Helenie Madurowicz-Urbańskiej / Red. P. Franaszek. – Kraków, 2000. – S. 126.
271 *Kuklo C.* Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. – S. 155.
272 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 33, арк. 219 зв.; *АЮЗР.* – Ч. VI, т I. – С. 200–202.

брати Ѡлєшчиков, в єднєи халупє мєшкаючих, ... и коморниками, у тых подданных мєшкаючими»[273]. 1641 р. в с. Холонів Луцького повіту було заставлено 10 тяглих селян «з их сынами, дѣтьми и подсусѣдками[274]». Наведені приклади, гадаємо, дають можливість відносити ці групи сільського населення до тієї селянської домогосподарської одиниці, з якою вони проживали, отже, їх можна й треба ввести до загального обрахунку пересічного селянського домогосподарства.

У поборовому реєстрі 1604 р. та інвентарях 1615, 1620 та 1625 років описано 510 сіл Луцького та Кременецького повітів, що становить майже чверть тогочасних поселень Волинського воєводства, тобто цілком репрезентативну вибірку для виведення показників. Наявність підсусідків і коморників в усіх цих документах переконує, що такий порядок господарювання не був випадковим явищем. Загалом, як показують згадані джерела, на 9830 селянських домогосподарств припадало 3649 підсусідських та коморницьких родин, тобто на кожні 2,7 домогосподарства по підсусідській або коморницькій родині. Якщо рахувати підсусідську родину пересічно на 4 особи, а коморницьку на 2,9, то отримаємо на кожну родину-домогосподарство в середньому 1,5 неспоріднених з нею осіб.

3.1.3.3. Селянська служба: челядь і наймити

На підставі фронтального вивчення актових матеріалів вдалося встановити, що селянське домогосподарство мало власних слуг – челядь та сільську молодь-наймитів: «паробков», «молодцов», «хлопцов» тощо. Досі жоден з вітчизняних дослідників не звернув увагу на наявність найманої робочої сили у селянському господарстві XVI–XVII ст. – за винятком хіба що Михайла Брайчевського, який називав заможних селян дрібними власниками, які використовували працю спауперизованої частини сільського населення, зокрема наймитів[275].

Згадки у джерелах про селянських найманих робітників і челядь, хоч і рідко, але трапляються. Так, 1567 р. селяни с. Колчина звернулися до луцького замкового суду, просячи надіслати вижа для фіксації пограбувань, заподіяних підданими луцького та острозького владики Марка Жоравницького. Зокрема, підданий Устим Кузьмич скаржився, що Миско Палчикович, наїхавши на «копан мою властную, сына моєго Євхима збил и сполничковалъ, слуг моих чотирєх наємных чотырох (!)

273 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 221, арк. 740–742.
274 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 225, арк. 50–56 зв.
275 *Брайчевський М. Ю.* Конспект історії України. – С. 75–76.

с тоѥ *ж* копани *сог*нал»[276]. У цьому разі йдеться про підданого з «королівщини» – їх традиційно вважають заможнішими за селян приватних маєтків. Однак маємо подібну інформацію і про останніх. Наприклад, 1560 р. Прокіп Степанович Гуляльницький скаржився на на*и*мита Ивашину, котрий разом «з Пилипцо*м*, на*и*мито*м* Ивашъка Богдановича» обірвав вишні в його саду[277]. Про наймитів ідеться 1563 р. у скарзі Богумили Іванівни Патрикіївни, вдови Матвія Сенюти Ляховецького. Розповідаючи про селян, які забили на смерть її чоловіка, вона подає їхній перелік і серед них називає: «атаманъ Во*и*нѥго*вски*и зъ сыномъ, а люди во*и*нѥго*вски*ѥ: Клим*к*о зъ сы*н*ми, Тишъ зъ сы*н*ми и съ пасынками, сѥдѥлникъ зъ на*и*митами, Васєчко зъ на*и*митомъ, Дмитръ изъ сы*н*ми, Прысъ изъ сы*н*ми и зъ на*и*митами»[278]. У 1566 р. луцький земський писар Михайло Коритенський, звертаючись до судового уряду, оповідав, що двоє його підданих «Стєцко Сушко до *ωт*ца своєго Ивана Чєрняка из сусєдомъ своимъ Ма*р*комъ до сєла *ω*строзского Бы*л*чина по чєля*д* и по статки свои, которыѥ, дѥ*и*, *ω*ни на пєрєхова*н*ю до часу в того Ивана Чєрняка мєли», були пограбовані, «кгды вжѥ, дѥ*и*, с щєля*д*ю и статки своими *ω*ни до домо*в* своихъ до Корытна єхали»[279]. У 1570 р., під час розшуку підданих-утікачів Івана Кірдея Мнішинського, луцький возний Федір Фурсович Бронницький застав одного з них «Якимъца Бобровича з жоною, з сы*н*ми, с чєлядю и зо всєю маєт*н*остью ихъ» в маєтку луцького старости князя Богуша Федоровича Корецького в селі Сапожин[280]. Серед пограбованих селян с. Жабче під час повернення з ярмарку в 1575 р. називається «юнєц, на*и*ми*т* Яцко*в* Кушнєро*в*»[281]. У скарзі Михайла Козинського 1575 р. про пограбування його борисківських підданих на дорозі з с. Бужани до с. Борискович розповідається про «моло*д*ца по*д*даного моєго Дашкова Ва*с*ка», у котрого відняли кобилу[282] (йдеться не про селянського сина, за тогочасною термінологією слово «молодець» означало парубка-наймита). У 1576 р., під час нападу сина Олехна Васильовича Ощовського зі своїми слугами та підданими на маєток Гнівоша Балтазара Олексовського та його дружини князівни Федори Федорівни Чорторийської с. Свинюхи, було пограбовано «Анътонового сына, боярина корыт*ѥнского* Анъдрѣя и *дво*х на*и*митов ѥго Курила а Устима ... ,

276 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 9, арк. 200–201 зв.
277 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 1, арк. 99 зв.
278 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 5, арк. 105–105 зв.; *АЮЗР*. – Ч. VI, т. І. – С. 43–45.
279 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 8, арк. 430 зв.
280 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 226-227; *Селянський* рух на Україні. 1569-1647 рр. – С. 37–38.
281 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 273–273 зв.
282 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 189 зв.

а Ѳедковыхъ Ѡришича наимитов Карпа а Романа ... , Анъдрѣєвого Скибъчина наимита»[283]. У 1578 р. олицький боярин Опанас Сахнович звернувся до підданих с. Полжа Опанаса Кумейка, Лазюка і Лучка Пацьковичів та двох їхніх синів з проханням прислати йому «чєляди ... жита жати на толоку»[284]. Серед підданих Михайла Васильовича Гулевича, які в січні 1606 р. побили урядника Ганни Іванівни Селецької Крата, згадуються «Миско, сын Сєнєвиков, з наимитом своим Ярмолом»[285]. У 1606 р. бородчинські піддані «Ѳедор Воробєи, Мартинъ, сын Воробъєвъ, Янъко, наимит Воробъювъ» пограбували шляхтича Якуба Островського[286].

Як уже зазначалося, така інформація трапляється рідко, тож її можна було б тлумачити як випадкове застосування найманої праці лише в заможних селянських господарствах під час нагальних сільськогосподарських робіт: оранки, жнив тощо. Проте в реєстрах людських втрат, заподіяних під час татарських нападів, фіксуються челядь, наймити, «слуги», «молодци» та «паробки» у звичайних селянських господарствах, засвідчуючи, що йдеться не про винятки, а про звичне та масове явище[287].

Так, під час татарського нападу 1577 р. у новоселецьких селян Савки Попченя та Левона Хилимоновича було забрано в ясир по «паробку», а в Олекси Мартиновича з с. Сухівці Луцького повіту – двох «паробков», тобто молодих служків[288]. Цінну інформацію щодо челяді селянських господарств залишив луцький возний Григорій Вербський, який, фіксуючи спустошення, заподіяні під час татарського нападу 1578 р. в маєтках володимирського підкоморія Олександра Семашка, називає поіменно 30 господарів села Коростятин Луцького повіту, забраних у ясир. З них 25 селян було виведено з родинами та усією челяддю, зокрема «Радна з жоною, з дѣтми, с чєлядю ... ; Данила з жоною, дѣтми, с чєлядю ... ; Парфєнову жону с чєлядю ... ; Павла Случанина стято и маєтность зъ чєлядю взято ...» і т. ін., а селянина «Василца з наимитом». Коли піддані з с. Волиця Пустомит, намагаючись сховатися за мурами замку, «бѣгъли до Тучина», татари захопили 10 підданих з жінками, дітьми, а трьох – ще й з челяддю. З с. Мощаниця до бранців потрапили троє господарів з родинами та челяддю, з 12 селян с. Бистричі, виведених у

283 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 456 зв.–457 зв.
284 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 436 зв.
285 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 15, арк. 386 зв.–388.
286 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 15, арк. 584 зв.–586 зв.
287 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 61 зв.–66 зв., 125–128 зв., 174–175 зв., 191–191 зв., 194–196, 197 зв.–199 зв. та ін.
288 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 658 зв.–661.

ясир, шістьох було взято з челяддю, а селянина Якова – з «парубком». У Новому селі, «которое сє ново на Щикичанъцє посєлило», захопили усіх підданих, у тому числі всіх їхніх челядників[289] (див. Додатки, табл. VII.3). Під час цього ж нападу до ясиру потрапило багато підданих з маєтків княгині Ганни Кузьмівни Заславської, зокрема в селі Макотерти у «Ивана Лютка домъ, гумно и въсю чєляд побрали: двоє мужчизнъ, шєстєро бєлых головъ»[290]. Отже, у цьому селянському господарстві працювало восьмеро наймитів.

Показовим є також перелік виведеної до полону 1578 р. челяді з маєтків Федори Богушівни Дзялинської, розташованих у Луцькому повіті. Так, у селі Старому Жукові в підданого Федца Лисовича було взято трьох челядників, у Федца Олехновича – трьох, у Антипа Юси – двох, у Федца Плочі – двох, у Федца огородника – двох, а у Івана Зубченяти «слугу взяли», тобто з шести селянських господарств – 13 осіб, причому двоє челядників було навіть у городника. В с. Новосілки у Сави Попченяти було забрано в ясир двох челадників, у Кочана – трьох, у Чиранова – трьох, у Куніделі – одного, у Дашука – двох. В с. Новому Ставі у Зеньця вивели до ясиру трьох челядників, у Богдана Пінчука – чотирьох, у Стецини – двох, у Масюка Левоновича – двох, у Сави Олісимцовича – трьох, у Онанковича Холоденяти – шістьох, у Кривого – двох, у Гаврила – трьох, у Каленика – одного, у Гирца Матвійовича – трьох (див. Додатки, табл. VII.2). Як бачимо, в 10 селянських господарствах с. Нового Ставу було щонайменше 29 челядників, тобто в середньому по 2,9 на господарство. Другий рік поспіль від татарських нападників постраждало село Сухівці, де у селянина Тараса Онацьковича було взято трьох челядників, у Кононовича – двох, у Жука – двох[291]. Про заподіяні татарами втрати в 1578 р. свідчили також селяни маєтку Дідичі Олицької волості, зокрема Сенько Зуй: «у мєнє, дєи, молодца и маєтност побрали» та Іван Красевич: «у мєнє, дєи, пятєро чєляди и двоє конєи и маєтност побрали». В с. Дерн у Федця Ігнатовича було забрано чотирьох челядників, в Уласа Колбаски з с. Ставок – одного «хлопца», а з восьми домів с. Метельно «татаровє усѣхъ людєи зо всим на всє» вивели до Криму[292] .

Оскільки відомості щодо селянської служби є випадковими та спорадичними і стосуються здебільшого молодих людей, умовно вважатимемо їх неодруженими. На таку думку наштовхує термінологія доку-

289 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 125–128 зв.
290 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 174–175.
291 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 194–196.
292 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 198–198 зв.

ментів: «молодєц», «хлопєц», «паробок», «дєвка». Це дає змогу зробити висновок, що, на відміну від шляхетської служби, де роль слуг виконували люди солідного віку, часто сімейні, а інколи, як уже зазначалося, вони служили цілими родинними групами впродовж усього життя, в селянських господарствах серед служби переважала молодь. Подібна ситуація спостерігається і в тогочасному польському суспільстві. Зокрема, за спостереженнями Цезарія Кукльо, в куявському селі кожна четверта дівчина у віці 10–14 років уже працювала, заробляючи на життя, а найбільше служебних людей було у віці 15–24 роки[293]. Вочевидь, так само рано починала найману працю за винагороду і українська сільська молодь. На нашу думку, старшою за віком була частина селянської служби, яку джерела називають «чєляддю». Сам термін показує, що серед них мало бути чимало полонеників, яких приводила з військових виправ і походів шляхта. Так, 1579 р. князі Василь-Костянтин та Януш Острозькі вивели з Сіверщини 4 тисячі полонених, яких, найімовірніше, роздавали селянам. Не виключено, що серед челяді були заміжні та одружені люди, які мали потомство. Так, під час татарського нападу 1578 р. на с. Озерне з господарства Олексія Гриневича було забрано наймита Микиту з дочкою, а у Івана Бабайка – наймичку з дитиною[294].

3.1.3.4. Коефіцієнт, структура й типологія селянського домогосподарства

На думку Анни Ізидорчик, служба входила до структури селянської родини і була підвладна главі родини, а відтак, отримувала статус, який мали недорослі члени родини, але з більшим обсягом прав[295]. Зокрема, наймита не можна було затримувати та змушувати до праці, якщо вийшов термін його служби. Від членів селянської родини парубка-наймита відрізняло отримання платні за роботу та можливість залишити господаря. Глава господарства мав дбати, щоб служба була здоровою, а на випадок смерті наймита – поховати його власним коштом. Джерела не повідомляють про ставлення господаря до одруження/заміжжя наймитів, але швидше за все воно було несхвальним[296]. А. Ізидорчик вважає, що селянську службу належить розуміти як групу людей, що належить до конкретної селянської родини-домогосподарства[297]. При

293 *Kuklo C.* Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. – S. 367.
294 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 61 зв.–62 зв.
295 *Izydorczyk A.* Pozycja służby w rodzinie chłopskiej w XVI i w pierwszej połowie XVII wieku // Studia nad gospodarką, społeczeństwem i rodziną w Europie późnofeudalnej. – Lublin, 1987. – S. 162.
296 *Ibidem.* – S. 163–164.
297 *Izydorczyk A.* Rodzina chłopska w Małopolsce w XV–XVI wieku. – S. 23.

цьому дослідниця розрізняє поняття «родина» та «селянський дім». Друге вона розуміє значно ширше, наголошуючи, що «дім» об'єднував не лише кровних родичів, а взагалі усіх, хто мешкав під одним дахом[298]. Усе це дає змогу вважати, що служба (челядь, наймити, паробки та дєвки) була складовою частиною селянського домогосподарства, виконуючи в ньому важливі функції.

Станіслав Цацковський вираховував на двоволочне чиншове господарство 2–3, а на трьохволочне – 5 челядників[299]. Анджей Пьонтковський – 2 особи, щоправда вважаючи, що до них треба додати ще певну кількість городників[300]. Міхал Копчинський на повноземельне господарство відводить 1,95, на господарство невизначеного розміру, яке він приймає за середнє, – 0,64, а на малоземельне – 0, 43 челядника, тож на пересічне селянське господарство у нього виходить один наймит[301]. Натомість Анна Ізидорчик удвічі збільшує число челяді, обраховуючи на малопольських матеріалах на селянське господарство по 2 челядники[302]. За обрахунками Богдана Ваховяка, в Білогардському окрузі челядь становила до 25,5 %, тобто чверть сільської людності, щоправда, йдеться, головним чином, про фільваркову челядь[303].

Спробуймо обрахувати чисельнісь служби волинського селянського домогосподарства. У 1578 р. з 25 господарств чотирьох сіл Жуківської волості було виведено до полону 62 наймити, тобто близько 2,5 осіб з господарства[304]. Подібна ситуація простежується і в першій половині XVII ст. У 1621 р. лише з одного села Білогородки Заславської волості до полону потрапило 54 челядники, із с. Завадинці – 56, з с. Шельвів – 25[305] (див. Додатки, табл. VII.7). За подимним тарифом 1629 р. у Білгородці налічувалося 48 димів, у Завадинцях – 21, а в Шельвові –44[306]. Важко скорелювати число виведеної челяді відповідно до домогосподарства, оскільки не маємо відомостей щодо чисельності челяді, яка

298 *Izydorczyk A.* Pozycja służby w rodzinie chłopskiej w XVI i w pierwszej połowie XVII wieku. – S. 161.

299 *Cackowski St.* Gospodarstwo wiejskie w dobrach biskupstwa chełmińskiego w XVII–XVIII wieku. Część I: Gospodarstwo chłopskie. –Toruń, 1961. – S. 134.

300 *Piątkowski A.* Posiadłości ziemskie miasta Elbląga w XVII–XVIII wieku. – Wrocław, 1972. – S. 125.

301 *Kopczyński M.* Studia nad rodziną chłopską w Koronie w XVII–XVIII wieku. – S. 59–61.

302 *Izydorczyk-Kamler A.* Praca najemna na wsi małopolskiej w XVI i pierwszej połowie XVII wieku // Kwartalnik Historyczny. – 1990. – T. 97. – S. 30.

303 *Wachowiak B.* Ludność wiejska okręgu białogardskiego w połowie XVII wieku // Zapiski Historyczne. – 1971. – T. 36 (1). – S. 40.

304 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 61 зв.-62 зв.

305 *Там само*, ф. 21, оп. 1, спр. 68, арк. 124 зв.-125 зв.

306 *Баранович О.* Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – С. 115, 121, 139.

залишилася після нападу. Проте навіть ці дані засвідчують: селянська служба становила доволі значну частину сільського населення. Навіть за цими далеко не повними даними, служба в українських селянських господарствах налічувала від 2,5 до 2,9 осіб. Проте, враховуючи, що поруч із заможними селянськими домогосподарськими структурами могли певний час існувати також родини, які внаслідок непередбачуваних причин (епідемій, неврожаїв, татарських нападів тощо) могли швидко втрачати членів своєї господарської спільноти, приймемо в середньому лише по одному челяднику (наймиту, молодцю, паробку) на селянське домогосподарство. Гадаємо, що за такого коефіцієнта ми жодним чином не перебільшимо число селянської служебної челяді.

Нагадаймо, що біологічну селянську родину з її близькими родичами, ми обрахували на 10,4 особи. Тож, якщо додамо до них лише по одному челяднику та коморнику або підсусідку, які також входили до домогосподарської структури, пересічне селянське домогосподарство складатиметься щонайменше з 11,5–12,5 осіб. На нашу думку, це достатньо обережна і виважена кількісна характеристика селянського домогосподарства, яке було головною ланкою в тодішній системі виробничих сил. За такої оцінки стають зрозумілими ті колосальні втрати, яких зазнавала волинська людність унаслідок постійних татарських нападів, що лише подеколи фіксувалися в конкретних реєстрах-переліках виведеного напасниками в ясир українського населення.

Таким чином, однією із визначальних рис, що характеризують соціологічно-етнологічну модель селянського господарства розглядуваного часу є тісний зв'язок між господарством і родиною, оскільки селянське домогосподарство становило водночас і виробничу, і споживчу спільність. Поєднання цих двох функцій у ранньомодерну добу є типовим явищем для селянських родин, що, як інколи вважають, утримується і по нині[307]. Тож попередні дослідження багатьох учених різних країн довели, що поняття *домогосподарство* не є вигадкою, навпаки, під ним розуміють важливе побутове явище, яке посідало значне місце у свідомості ранньомодерної людини[308].

Значний масив волинських актових документів засвідчує, що аграрна реформа 1557 р. не зруйнувала традиційного дворищного зем-

307 *Kochanowicz J.* Chłopstwo – rozważania wokół definicji // «Historyka». – 1983. – T. XIII. – S. 11; *Kopczyński M.* Dwór a rodzina chłopska – przymus i koegzystencja // Dwór, plebania, rodzina chłopska / Red. M. Ślusarska. – Warszawa, 1998. – C. 13.

308 *Herlihy D.* Family solidarity in Medieval Italian History // Ekonomy, Society and Government in medieval Italy, ed. D. Herlihy, R. S. Lopez, V. Slessarev. – Kent, 1969. – P. 181; *Ejusdem.* Family // «American Historical Review». – LXXXXVI, 1991. – P. 15; *Kopczyński M.* Studia nad rodziną chłopską w Koronie w XVII–XVIII wieku. – S. 8.

леволодіння на Волині: не лише в XVI ст., а й протягом усієї першої половини XVII ст. воно залишалось основною формою селянського господарювання. Дворища не ділилися між окремими малими сім'ями, на дворищі й надалі господарювала велика нерозділена селянська родина. Твердження про розпад української селянської родини наприкінці XVI ст. внаслідок аграрних перетворень неправомірне, в ньому недооцінюються не тільки господарські, а й психологічні аспекти міцності й тривалості родинних зв'язків. Навіть там, де відбувся помір на волоки, селяни приймали нові наділи разом із близькими родичами – зазвичай батьки з синами або брати з братами.

Звісно, за своєю структурою та чисельністю ці родини були меншими, ніж нероздільні патріархальні родинні спільноти, і найчастіше існували у двох формах: батьківській (яку подеколи можна кваліфікувати як дідівську) та братовій, а зв'язок між їхніми членами був як вертикальним, так і горизонтальним. У батьківських родинах переважала три- або й чотирипоколінна структура з прямою низхідною лінією споріднення. Братові родини, що складалися з сім'ї старшого брата і неодружених або одружених молодших братів, за своєю структурою були дво- і трипоколінними. Тож простежується пряма залежність між формою селянського господарювання і типологією та структурою селянської родини.

Головною ознакою складного домогосподарства була наявність у середині домогосподарства осередка-сателіта, тобто ядра, яке не включало глави домогосподарства. Додатковий осередок-сателіт називається висхідним, якщо він стосувався попереднього щодо глави господарства покоління (наприклад, його батьки). Цей другий осередок може охоплювати і потомство батьків глави домогосподарства, тобто його неодружених братів та незаміжніх сестер. Якщо додатковим осередком є родина одруженого сина, який разом із дружиною та дітьми продовжує мешкати з батьком, котрий залишається главою господарства, цей осередок-сателіт називається низхідним.

Для характеристики будь-якого складного домогосподарства часто вживається також термін *спряжена родина (joint family)*. Якщо подружні групи складного домогосподарства є колатеральними, тобто складаються з родичів по бічній лінії, об'єднуючи подружжя братів та сестер, домогосподарство належить до типу «братчини» – («fraternal joint family»). Якщо в таких родинних спільнотах проживали вже овдовілі батько або матір, таке домогосподарство вважається одночасно і колатеральним, і висхідним.

За документальними матеріалами можна зробити висновок, що найпоширенішим типом селянської родини на Волині було складне

сімейне домогосподарство *multiple family household*. Саме серед цих домогосподарств бачимо значне число братових родинних структур типу («frérèche»), які об'єднували кілька сімей одружених братів.

* * *

Отже, можна констатувати: упродовж другої половини XVI – першої половини XVII ст. на Волині тільки розпочинається поступовий і дуже повільний перехід від класичної моделі широкої патріархальної селянської родини-домогосподарства старого зразка в розумінні «роду-племені» до менш складних форм, якими є батьківські та братові родини. Цього часу селянська родина лише починає свою еволюцію від традиційної патріархальної родини-домогосподарства до нуклеарної сім'ї, еволюцію, яка триватиме доволі довго, розтягнувшися на кілька століть. У розглядуваний період індивідуалізація селянської родини не простежується, ще й з огляду на те, що селянські родинні структури мали у своєму складі неспоріднені елементи: підсусідків, коморників, а також службу: челядь, наймитів, «паробків» тощо.

3.2. Стуктура й типологія міщанської родини

3.2.1. Джерела з історії міщанської родини

Структура й чисельність людності українських міст ще докладно не вивчена. Як зазначають дослідники, це однаковою мірою стосується польських і центрально- та східноєвропейських міст[309]. Традиційний поділ міської людності на патриціат, простолюд і плебс є дуже схематичним і не дає повного образу міського соціуму[310]. Це пов'язано насамперед із недостатністю джерельної бази. Досліджуючи розвиток міських поселень ВКЛ, зокрема Литви та Білорусі, Станіслав Александрович саме цим пояснював складність проблеми й брак праць, присвячених залюдненню міст[311]. Справді, віднайти інформацію щодо структури міщанської родини та залюдненості міського «диму» дуже складно, осо-

309 *Samsonowicz H.* Struktura majątkowa mieszkańców Przemyśla w drugiej połowie XV w. // Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. – Lublin–Polonia, 1990. – Vol. XLV, sectio F. – S. 265–275; *Wyrobisz A.* Rola miast prywatnych w Polsce w XVI i XVII w. // Przegląd Historyczny. – 1974. – 65, z. 1. – S. 19–45. *Wiesiolowski J.* Socjotopografia późnośredniowiecznego Poznania. – Warszawa, 1982; *Ejusdem*. Mieszkańcy Klodawy w początku XVI w. // Rocznik Koniński. – 1982. – T. 10; *Szczygiel R.* Konflikty społeczne w Lublinie w pierwszej poł. XVI w. – Warszawa, 1977; *Bogucka M., Samsonowicz H.* Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej. – Wrocław, 1986.

310 *Samsonowicz H.* Struktura majątkowa mieszkańców Przemyśla w drugiej połowie XV w. – S. 265–266.

311 *Alexandrowicz St.* Zaludnienie miasteczek Litwy i Białorusi w XVI–XVII w. // Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych. – R. 65. – T. XXVII. – S. 36.

бливо стосовно XVI ст., оскільки описи міст цього періоду трапляються дуже рідко[312]. Така ситуація значною мірою пояснюється тим, що магістратські та ратушні книги українських земель ранньомодерного часу як джерело такої інформації збереглися набагато гірше. Зокрема, за цей період по Волині маємо лише одну книгу Кременецького магістрату за 1563 р. (ЦДІАК України, ф. 20, оп. 1, спр. 1), одну книгу Луцького магістрату за 1638–1640 рр. (ф. 23, оп. 1, спр. 1), книгу Миляновицького магістрату за 1586–1735 рр. (ф. 1401, оп. 1, спр. 1), книгу Олицької ратуші (ф. 30, оп. 1, спр. 1), ратушну книгу м. Вижви (ф. 32, оп. 1, спр. 1). Фонд Ковельського магістрату містить 37 одиниць зберігання, проте за досліджуваний час маємо лише кілька актів у книзі за 1646–1770 рр. (ф. 35, оп. 1, спр. 1). Назвімо також дві ратушні книги м. Ратне: за 1599–1602 рр. і 1632–1633 рр. (ф. 31, оп. 1, спр. 1, 2), оскільки в першій половині XVI ст. Ратненське староство, межуючи з Ковельським, входило до складу Волинської землі, проте згодом відійшло до Холмщини[313]. Тож, вважаємо, що територіальна близкість дозволяє скористатися вміщеними у ратненських книгах документальними матеріалами. Книга Дубенського магістрату (ф. 33, оп. 1, спр. 1) починається 1651 р., однак, на нашу думку, можна використати вміщені там матеріали, хронологічно близькі до досліджуваного періоду, для наведення окремих прикладів та порівнянь.

Певне число інвентарів волинських міст досліджуваного періоду міститься в зібранні князів Санґушків державного Краківського архіву (відділ на Вавелі). Це, зокрема, низка інвентарів міста Заслава* (1579, 1612, 1613, 1617, 1622, 1631, 1636, 1637, 1643, 1645, 1646, 1649 років)[314], міст Голятина, Колки (обидва за 1589 р.) та Птича (1640 р.) Луцького повіту, Локачі, Несухоїжі, Турийська (усі за 1589 р.) Володимирського повіту[315], а також містечок Закриничче (1599 р.)[316], Білогородки (1600, 1602 та 1617 рр.)[317], Сульжина (1632 р.)[318], Шепетівки (1597, 1637, 1643, 1644 рр.) та

312 *Кісь Я. П.* Джерела до демографії українського феодального міста (XVI–XVIII ст.) // Архіви України. – 1973. – № 2. – С. 25.

313 *Крикун Н.* Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XV–XVIII вв. Границы воеводств в свете источников. – К., 1992. – С. 42–43.

* Щоправда, у більшості інвентарів м. Заслава подається опис лише частини (половини) міської території та її мешканців, оскільки в 1579 р. місто було поділено між братами, князями Янушем і Михайлом Янушевичами Заславськими. Вочевидь, після смерті князя Михайла місто в повному складі остаточно перейшло до князя Януша і в подальшому поділялося навпіл вже між його синами – князями Олександром та Єжи (Юрієм). Див.: Arch. Sang. – Sygn. 31.

314 *Arch.* Sang. – Sygn. 31, 63, 64/9, 64/11a, 64/12, 64/24, 64/25, 64/26, 64/28, 64/29, 64/33, 64/34.

315 *Ibidem.* – Sygn. 37, 117.

316 *Ibidem.* – Sygn. 47.

317 *Ibidem.* – Sygn. 59, 64/26. – S. 21–25.

318 *Ibidem.* – Sygn. 99.

Фошкова, Славути, Красного Корця (останні за 1637 рр.) Кременецького повіту[319]. Маємо також опис міщан м. Межиріччя, який є складовою частиною інвентаря ординатської частини Острозької волості 1621 р.[320] та інвентарі цього ж міста за 1640 і 1643 рр. (неповний)[321], опис м. Острога 1603 р., зроблений під час поділу маєтків князя В.-К. Острозького між його синами князями Янушем і Олександром[322] та інвентар ординатської частини Острога 1621 р.[323]

Описи 8 міст: Сульжина, Костянтинова, Кузьмина, Красилова, Базалії, Степані, Бережниці, Деражні містять інвентарі маєтків (Степанської та Старокостянтинівської волостей) 1614 і 1615 років князя Януша Острозького[324]. Інвентар маєтностей спадкоємців князя Олександра Острозького 1620 р. містить опис 19 міст: Александрії, Баранівки, Березdова, Дубрівки, Дорогобужа, Жорніва, Звяголя, Козлина, Лабуні, Любара, Несолоні, Остроголя, Полонного, Рівного, Смолдиріва, Суража, Хлапотина (або Красностава), Черниці, половини Острога та кількох дворів у Луцьку[325].

Щоправда, не всі зазначені інвентарі достатньо інформативні й подають однаково докладні відомості, проте в деяких із них є інформація про стан міста, його замкові укріплення та їх обороноздатність, число садиб-пляців або будинків, імена та прізвища голів домогосподарств, іноді із зазначенням їхньої професійної діяльності, подеколи число ремісників і купців подається окремо, визначаються також і повинності міщан тощо. Таким чином, маємо загальні, а іноді навіть й поіменні описи мешканців 42 міст, тобто третини міських поселень тогочасної Волині. Наявність зазначених інвентарів, особливо кількох описів одного міста за різні роки (наприклад, Заслава, Межиріччя, Шепетівки, Острога) дає можливість проаналізувати структуру міського населення та міщанського диму, уявити тогочасний спосіб міського життя та взагалі отримати уявлення про місто як соціально-культурний та економічний організм.

За змістом до інвентарів як описово-статистичних документальних джерел подібні люстрації або так звані «пописи». Термін «люстра-

319 *Ibidem*. – Sygn. 45, 127/1, 127/2; Sygn. 63. – S. 48–51, 53–58, 86–93.
320 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 131, арк. 469–470 зв.; *Описи* Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття. – С. 311–313.
321 *Arch*. Sang. – Sygn. 118.
322 *ЛНБ* ім. В. Стефаника. Від. рукописів, ф. 91, спр. 181/VI–4, ч. 1а, арк. 3–9 зв.; *ЦДІАК* України, ф. 223, оп. 1, спр. 332. – С. 1–10; *Описи* Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття. – С. 74–102.
323 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 131, арк. 458–463 зв.; *Описи* Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття. – С. 292–300.
324 *ЛНБ* ім. В. Стефаника. Від. рукописів, ф. 91, спр. 39/I–1, арк. 1–164.
325 *Ossolineum*. – Sygn. 3669/II. – S. 82–484.

ція» походить від латинського слова «lustro», що означає оглядати, вивчати. В офіційному вжитку термін уперше з'являється 1545 р. в значенні характеристики стану військової справи – «Lustratio militum»[326]. Починаючи з конституції Пйотрковського сейму 1562–1563 рр., де це слово вживається вже у значенні опису державних маєтностей, тобто королівщин, люстрації вводяться у Польщі як обов'язковий опис державних маєтків. Зокрема в постанові «O lustracyey» зазначалося «Lustracya wszystkich dochodów koronnych, w pięć a w pięć lat zawzdy ma bydż czyniona»[327]. Проте вони проводилися несистематично, до того ж нерівномірно за територією й часом. Першу загальнодержавну (генеральну) люстрацію, зокрема і в українських землях, було проведено 1564–1565 рр. Вона охоплювала три українські воєводства: Руське, Белзьке та Подільське[328]. Друга люстрація, проведена в 1569–1570 рр., мала охопити територію українських земель, які згідно з Люблінською унією увійшли до складу Корони Польської, проте і цього разу люстрація не зачепила Волинське воєводство[329]. Протягом першої половини XVII ст. люстрації в українських землях були здійснені у 1615–1616, 1622, 1627–1629, 1636 рр.[330] Люстрації проводили спеціальні комісари – люстратори, які оформляли люстраційні акти (протоколи) у трьох примірниках. Значна частина люстрацій українських земель була опублікована[331].

До групи документальних джерел описово-статистичного характеру, аналогічних до люстрацій, відносять також ревізії. В межах українських земель ВКЛ було проведено п'ять ревізій: в 1471, 1545, 1552, 1559–1560, 1563 рр.[332] На жаль, більшість із них не збереглась, зокрема в

326 *Volumina* Legum. – Petersburg, 1859. – T. I. – S. 286–287.

327 *Ibidem*. – T. II. – S. 18; *Кравченко В.* Передмова // Литовська метрика. Книга 561. Ревізії українських замків 1545 року. – С. 7–8; *Люстрації* королівщин українських земель XVI–XVIII ст. / Упоряд. Р. Майборода. – К., 1999. – С. 6, 11.

328 *Lustracja* województw ruskiego, podolskiego i bełskiego. 1564–1566. // Wyd. K. Chłapowski, H. Żytkowicz. – Warszawa; Łódź, 1992.

329 *Люстрації* королівщин українських земель XVI–XVIII ст. – С. 25.

330 *Там само*. – С. 31–37.

331 Жерела до історії України-Руси. – Т. I, II, III, VII. – Львів, 1898-1908; АЮЗР. – Ч. II, т. VI; Ч. V, т. III; Ч. III, т. VII; Ч. VIII, т. I; Опис королівщин Волині видав А. Яблоновський. Див.: Lustracji królewszczyzn ziem ruskich Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII w. // Źródła dziejowe. – Warszawa, 1877. – T. V. – S. 142–170; Опис українських замків 1545 р. див.: АЮЗР. – Ч. VII, т. II. Акты о заселении Юго-Западной России. – К., 1890. – С. 128–363. (Характеристику цих публікацій див.: *Ковальский Н. П.* Источники по истории Украины XVI–XVII вв. в Литовской метрике и фондах приказов ЦГАДА. – Днепропетровск, 1979. – С. 27-32.; Перевидання опису волинських замків 1545 р. здійснив В. Кравченко. Див.: Литовська метрика. Книга 561. Ревізії українських замків 1545 року / Підг. В. Кравченко. – К., 2005.

332 *Кравченко В.* Передмова // Литовська метрика. Книга 561. Ревізії українських замків 1545 року. – С. 6.

часи Другої світової війни були втрачені матеріали ревізії 1559–1560 рр. До наших часів у повному варіанті дійшли лише матеріали ревізій 1545 і 1552 рр. та частково – ревізій 1471 і 1563 рр.[333] Зокрема, книги переписів Литовської метрики № 561 та № 563 містять, відповідно, описи українських замків 1545 і 1552 рр. Перший із них описує замки: Луцький, Володимирський, Кременецький, Вінницький, Брацлавський та Житомирський[334]. Територіально значно повнішим був опис 1552 р., до якого увійшло 12 замків: Черкаський, Канівський, Остерський, Чорнобильський, Мозирський, Овруцький, Житомирський, Вінницький, Брацлавський, Кременецький, Луцький і Володимирський. Люстрації та ревізії передбачали насамперед зібрання якнайдокладнішої інформації щодо загального стану державних маєтків для обрахунку їхньої прибутковості з метою подальшого визначення повинностей з піддаих, але, на жаль, вони не містять конкретних і безпосередніх відомостей про населення та заселеність житлових помешкань. Вивчення відомих на сьогодні фіскальних джерел другої половини XVI – першої половини XVII ст., що стосуються «столечного» міста Волині Луцька, пересвідчують, що у жодному з них в усій повноті не відбилась структура його міського населення[335]. Про це свідчать і опубліковані Володимиром Кравченком інвентарі Луцького староства за 1576, 1598, 1600 та 1618 роки[336]. Один із найповніших переліків луцьких міщан-ремісників міститься в документі «Рєєстръ бранья грошей з мѣста Луцкого водлугъ росказаня его кр. млсти и устав на подводы гсдрьские за рок шестдесят шостого», опублікованому Віктором Атаманенком як додаток до його статті.[337].

Подеколи документи, що стосуються міщанства, знаходимо в актових книгах ґродських і земських судів Волині. Зокрема, тут трапляються відомості про окремі міщанські родини (щоправда, зазвичай лише її чоловічої частини), рід професійних занять і діяльності голів домогосподарств, їхню домашню службу, наявні в містах та містечках шляхетські двори тощо. Подібну інформацію містить і книга Заславського замку за 1572–1575 рр., яка має назву «Xięga spraw sądowych Zamku

333 *Там само.* – С. 7.

334 Вперше ревізію замків 1545 р. видав А. Яблоновський. Див.: Rewizya zamków ziemi wołyńskiej w połowie XVI wieku // Źródła dziejowe. – Warszawa, 1877. – T. VI. – S. 1–107.

335 *Атаманенко В.* Свідчення описово-статистичних джерел про населення Луцька в другій половині XVI – першій половині XVII ст. // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Луцька міська громада: історія, традиція, люди. Наук. зб. – Луцьк, 2007. – Вип 26. – С. 48.

336 *Кравченко В. М.* Найдавніші інвентарі Луцького замку і староства (кінець XVI – початок XVII ст.) // Архіви України. – 1986. – № 5. – С. 20–26.

337 *Атаманенко В.* Свідчення описово-статистичних джерел про населення Луцька в другій половині XVI – першій половині XVII ст. – С. 50, 51–54.

Zasławskiego pp. ziemian, szlachty, tudziesz mieszczan y zydow niemniej ludzi całey włości Zasławskiey y innyh przychodnich ...»[338].

Цінним джерелом інформації про міщанство є документ, відомий під назвою «Akta kościoła farnego ostrogskiego», який зберігається в зібранні Санґушків Краківського державного архіву[339]. Вміщений тут список парафіян цього костьолу за 1622 р. був опублікований Якубом Гоффманом[340]. Наприкінці XX ст. повну публікацію цього документа (окремими частинами) під рубрикою «Зі старого волинського літопису» розпочав Микола Павлович Ковальський[341], а продовжили отець Вітольд-Йосиф Ковалів[342] і Тарас Вихованець[343]. Дуже важливими для нас є повідомлення цього джерела про татарські напади на волинські землі, а також фраґмент, видрукований Гоффманом[344], оскільки в ньому вміщено інформацію про конкретні родини тогочасних острозьких міщан, що дає можливість дослідити склад родинних структур і заселеність міського диму.

3.2.2. Волинські міста та їх класифікація

Методика обрахунків міської людності полягає у встановленні трьох найважливіших показників: кількості міст, чисельності «димів», тобто житлових приміщень, у цих містах та коефіцієнта мешканців од-

338 *Arch.* Sang. – Sygn. 27.

339 *Arch.* Sang., sekcja 1. – Sygn. 1031; *Ковальський М. П.* Документи родинного фонду Сангушків Краківського Державного Воєводського архіву як джерела з соціально-економічної історії України XVI–XVIII ст. // Архіви України. – 1983. – № 3. – С. 60.

340 *Akta* kościoła farnego ostrogskiego od 1622 r. // Rocznik Wołyński. – Równe, 1934. – T. III. – S. 192–214.

341 *Ковальський М. П.* До історії латинської школи в Острозі // Волання з Волині. – Березень-Квітень, 1996. – № 2 (9). – С. 37–38; *Його ж.* Початок Острозької хроніки // Там само. – Листопад-грудень, 1997. – № 6 (19). – С. 45–47. Див також: Волання з Волині. – 1998. – № 2 (21). – С. 44–45; 1998. – № 3 (22). – С. 46–47; *Ковальський М. П., о. Ковалів В.-Й.* // Там само. – 1998. – № 4 (23). – С. 45–47; 1998. – № 5 (24). – С. 45–46; 1999. – № 1 (26). – С. 45–47.

342 *О. Ковалів В-Й.* Матеріали до історії католицької церкви на Волині // Волання з Волині. – 1996. – № 6 (13). – С. 43–45; 1998. – № 6 (25). – С. 45–47.

343 *Вихованець Т.* Зі старого волинського літопису // Волання з Волині. – 1999. – № 3 (28). – С. 46–47; № 4 (29). – С. 46–47; № 5 (30). – С. 45–46. Вивчаючи це джерело, Т. Вихованець дійшов висновку, що структура «Актів» є подібною до структури тогочасних діаріушів і хронік, оскільки текст розміщений у хронологічному порядку, що, на його думку, дає підстави називати документ не «актами», а «хронікою». Тож Т. Вихованець пропонує називати цей документ «Хронікою, що писалась при Острозькому фарному костьолі», оскільки інформація, яку він містить, стосується не лише історії самого костьолу, а є значно ширшою. Див.: *Вихованець Т.* Хроніка Острозького фарного костьолу як джерело до вивчення генеалогії острозьких міщан // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. – Біла Церква, 2002. – Вип. III. – С. 125.

344 Якуб Гоффман підготував свою публікацію з копії зазначеного документа, яку надав йому Казимир Кардашевич, син відомого свого часу острозького колекціонера рукописів з історії міста Острога – Станіслава Кардашевича.

ного диму. Таким чином, для обрахунку міського населення потрібно встановити кількість міських поселень Волині, кількість їх димів та середній коефіцієнт пересічного диму. Один із перших дослідників демографічних процесів в українських землях А. Яблоновський налічував на Волині наприкінці XVI ст. 68 міст та містечок, а в першій половині XVII ст. – 97. Іван Петрович Крип'якевич на території українських земель напередодні Хмельниччини нараховував до 1000 міст і містечок, у тому числі на Волині, як і Яблоновський, – 97[345]. Протягом минулого століття число волинських міських поселень було переглянуто: спочатку О. Баранович, а за ним і О. Компан на середину XVII ст. нараховували 114 міст[346]. Петро Сас налічує в українських землях Великого князівства Литовського наприкінці XVI ст. 148 міст, зокрема на Волині – 121 поселення міського типу[347]. Щоправда, в його переліку українських міст і містечок відсутні 8 волинських міських поселень, опис яких міститься в інвентарі Острозьких маєтків 1620 р., і які вже існували наприкінці XVI ст., а саме: Александрія, Баранівка, Козлин, Лабунь, Любар, Острополь, Смолдирів, Сураж[348].

Досліджуючи тогочасні урбанізаційні процеси на Волині, Андрій Заяць встановив, що наприкінці XV ст. на Волині було лише 18 міст[349]. Тому якісно новим з погляду урбанізації Волині дослідник вважає XVI ст., особливо другу його половину, відколи починається значне зростання числа міських поселень на території ВКЛ, зокрема й в українських землях. На Волині міста часто виникали на місці досить великих і вже добре розбудованих сільських поселень унаслідок простого перейменування села на місто, а селянська людність в такому разі автоматично переходила до розряду міщан. Тож, як зазначає А. Є. Заяць, переважна більшість осаджуваних міст розпочала свою міську метрику не на голому місці, а продовжила попередню – сільську[350]. Саме так постали міста Александрія, Сураж, Базалія, Стоход, Немиричів та багато інших. Почасти міста засновувались внаслідок надання королівських привілеїв на локацію нових міст, які осаджувала шляхта на неосвоєних землях. Так виникли міста Баранівка, Дубрівка, Черниці, які були зовсім новими осадами. Задля залучення до міст нових поселенців, їм

345 *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький. – С. 34.
346 *Баранович О.* Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – С. 114–140; *Компан О. С.* Міста України в другій половині XVII ст. – С. 62
347 *Сас П. М.* Феодальные города Украины в конце XVI ст. – К., 1989. – С. 21, 212–215.
348 *Ossolineum.* – Sygn. 3669/II. – S. 82–484.
349 *Заяць А.* Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. – Львів, 2003. – С. 34.
350 *Там само.* – С. 35.

надавали «волю», тобто звільнення від податків на певний строк, який іноді сягав 20–30 років. Зокрема, 20 років волі отримали осадники на заснування міста Смолдиріва[351]. Нове містечко Баранівка, що виникло на новому місці, отримало 24 пільгові роки на найприбутковіший промисел – шинкування пива, меду й горілки без будь-яких податків[352]. Місто Дубрівка, осаджене 1616 р. що називається «z korzenia» на річці Черемі, де осадцям було визначено територію на «rozkopanie» ґрунтів, дістало звільнення від податків на 12 років[353]. Місто Черниця, засноване також 1616 р. за привілеєм молодих князів Януша і Костянтина Олександровичів Острозьких, отримало «волю» на 15 років[354]. Побутує думка: щойно закінчувався термін «волі», міщани мусили виконувати повинності на користь власників міста. Інвентар 1620 р. засвідчує, що цього порядку надто ретельно не дотримувалися. Виходячи з тогочасних реалій і дбаючи про розбудову своїх міст, власники часто йшли на поступки міщанам, неодноразово продовжуючи їм пільгові роки[355]. Це простежується на прикладі багатьох міст, зокрема Березdова, яке виступає як міське поселення вже в поборовому реєстрі 1570 р. Вочевидь, місто розвивалося дуже повільно: 1577 р. побор було сплачено з 37 димів, а через шість років, 1583 р., – лише з 65 димів[356]. Тож, піклуючись про розвиток та залюднення міста, князь В.-К. Острозький листом від 6 липня 1596 р. вдруге надав усім мешканцям «волю», тобто повторно звільнив їх від податків. Через 23 роки, 3 січня 1619 р., для приваблення до міста нових поселенців уже онук князя Василя-Костянтина, князь Януш Олександрович, знову надає 20 років «волі» «ludziom nowoprzichodzącym»[357]. Звільнялися від податків і новосельці інших міст: в описі м. Несолонь зазначається, що Радко, який почав будуватися, звільнений від податків («Radko nowo się począł budować – lib.»[358], «lib.» – скорочення від латинського *liber*, що означає *вільний*).

Протягом XVI – першої половини XVII ст. королівська адміністрація видала волинській шляхті 190 локаційних привілеїв на заснування міських поселень, у тому числі 101 привілей на осадження міст у Луцькому

351 *Ossolineum*. – Sygn. 3669/II. – S. 306.
352 *Ibidem*. – S. 373.
353 *Ibidem*. – S. 322 zw.
354 *Ibidem*. – S. 321 zw.
355 *Ворончук І.* Роль князів Острозьких у розбудові волинських міст (на матеріалах інвентаря 1620 р.). Матеріали Всеукр. наук. іст.-краєзнав. конф. «Велика Волинь», присвяч. 470-річчю від дня народж. князя В.-К. Острозького. 29–30 травня // Старокостянтинів і край в просторі часу. – Хмельницький; Старокостянтинів; Самчики, 1997. – С. 49; *Її ж.* Передмова // Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року). – С. 79.
356 *Źródła* dziejowe. – T. XIX. – S. 41, 84.
357 *Ossolineum*. – Sygn. 3669/II. – S. 286.
358 *Ibidem*. – S. 319 zw.

повіті, 68 – у Кременецькому і 21 – у Володимирському. З різних причин не всі ініціативи щодо заснування міст виявились зреалізованими. Насправді, протягом XVI – першої половини XVII ст. в Луцькому повіті виникло 62 міста, у Кременецькому – 39, а у Володимирському – лише 12 нових міст. Проте, як дослідив А. Заяць, не всі з цих 113 новозаснованих міст змогли розбудувати належним чином міську структуру, тож, за його підрахунками, лише 105 із них утримали міський статус. Разом із існуючими раніше дослідник обраховує число міських поселень Волині на середину XVII ст. – 124[359]. Поступово, мірою зростання окремих міст відбувається масовий процес осідання в них підданих навколишніх сільських осад, здебільшого селян-утікачів. Поширеність цього явища засвідчують численні скарги власників маєтків. Вважається, що саме селяни-втікачі були одним із важливих джерел поповнення міської людності та важливим елементом, що сприяв розбудові міст[360].

Підсумовуючи викладене, зауважимо, що в реєстрі поселень Волинського воєводства, складеному Барановичем на підставі подимного тарифу 1629 р., не названі міста Несолонь та Черниці, описані в інвентарі 1620 р. Цих міст немає також в інших покажчиках міських поселень[361], хоча на 1620 р. чисельність населення цих міст, зокрема Черниці, удвічі перевищувала число населення Дубрівки. Крім того, інвентар 1620 р. подає відомості ще про два міста, які взагалі залишилися невідомими дослідникам. Під час опису містечка Баранівка зазначені міста, між якими воно розташовувалось, зокрема: «Granica od miasteczka Zaboryce z xiążęciem panem Krakowskym, z drugą strone granica od Smołdyrowa do rzeky Krzemionky, z trzecią od Rogaczowa do rzeki Orly, z czwartą od Połonnego»[362]. Тож ідеться про містечка Забориці (або Заборичі) та Рогачів, яких немає в жодному з відомих реєстрів волинських міст[363]. До того ж, крім міста Полонного, що належало князям Острозьким, було ще місто Полонне (очевидно, більшість дослідників їх ототожнювала), яке в середині XVI ст. перебувало у володінні князівського роду

359 *Заяць А.* Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. – С. 42, 69, 88.

360 *Сас П. М.* Феодальные города Украины в конце XVI ст. – С. 25-27, 56; *Заяць А.* Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. – С. 115; *Kulejewska-Topolska Z.* Nowe lokacje miejskie w Wielkopolsce od XVI do końca XVIII w. – Poznań, 1964. – S. 54, 60, 120.

361 *Заяць А.* Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. – С. 202–205.

362 *Ossolineum.* – Sygn. 3669/II. – S. 373.

363 Місто Забориці (Заборичі) не згадується в жодному з вище зазначених списків міських поселень. Місто Рогачів відоме за тарифом подимного 1629 р., але в Луцькому повіті. Можливо, було ще одне місто з такою назвою, бо за інвентарем воно мало розташовуватись у Кременецькому повіті.

Радзивіллів[364]. Враховуючи це, вважаємо, що на середину XVII ст. на Волині реально існувало щонайменше 129 міст.

На означення міського поселення в тогочасних джерелах вживаються два терміни: *місто* і *містечко*. Очевидно, різні терміни відображали певні тогочасні реалії, що визначали різницю між ними, проте в жодному з тогочасних джерел не окреслені критерії, що відрізняли місто від містечка. Докладна класифікація міських поселень, що відповідає цій термінології, з'являється значно пізніше, лише у другій половині XVIII ст. Так, ухвала варшавського сейму 1775 р. щодо генерального подимного, класифікуючи міста Корони, визначала: «miasteczka, mają się rozumieć te, które samym rolnictwem się bawią i mniej jak trysta kominów liczą»[365]. Це визначення підтверджувала і Конституція 1775 р. «Miasta rolnicze te są, które dymów 300 nie mają i rolnictwem się bawią»[366]. В обох дефініціях наявні два критерія: кваліфікативний і квантитативний. Перший характеризує рід занять міського населення, другий – чисельні параметри міста. Розглядаючи якісну класифікацію цих двох видів міських поселень, Станіслав Александрович зауважував, що містечко виконувало посередницькі функції між селом і містом. Вочевидь, цю різницю добре усвідомлювали тогочасні люди. В усякому разі на різниці між містом і селом свого часу наголосив король Зиґмунт III, який писав 1589 р.: «Ярмарки и торги то само розницу межи месты и селы чинять»[367]. Тож наявність торгів та ремісництва наближало містечко до міста, тоді як заняття рільництвом уподібнювало його до села[368]. Різниця між містом і містечком полягала у сфері товарних відносин та в розмірах охоплених ринковими відносинами навколишніх територій. Видатний дослідник економічної історії доіндустріальної Європи Фернан Бродель писав: «Кожне місто, хоч би яке воно було, це передусім ринок. Якщо ринку не було, то й місто було немислиме»[369]. Кожне міське поселення створювало навколо себе певну зональну організацію економічного простору. Але якщо містечко втягувало до своєї ринкової орбіти невелику територію найближчих околиць (кілька сіл), то

364 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 6, арк. 89.

365 *Volumina* Legum. – Petersburg, 1860. – T. 8. – S. 88; *Alexandrowicz St.* Zaludnienie miasteczek Litwy i Białorusi w XVI–XVII w. – S. 37.

366 *Biblioteka* Czartoryzkich. – Dział rękopisów. – Sygn. 806. – S. 669.

367 АЮЗР. – К., 1907. – Ч. 8, т. 5. – С. 247; *Заяць А.* Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. – С. 57.

368 *Ochmański J.* W kwestii agrarnego charakteru miast Wielkiego księstwa Litewskiego w XVI w. // Studia Historica w 35-lecie pracy naukowej Henryka Łowmiańskiego. – Warszawa, 1958. – S. 224; *Alexandrowicz St.* Miasteczka Białorusi i Litwy jako ośrodki handlu w XVI i w I połowie XVII w. // Rocznik Białostocki. – Białystok, 1961. – T. I. – S. 64–65.

369 *Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XVI–XVIII ст. – Т. І. – С. 432.

місто залучало до товарного обігу якнайширшу територію з кількома десятками локальних ринків навколишніх містечок та інших міст. Ринки найбільших міст мали характер регіональних торгів[370].

Проте, оскільки практично дослідити структуру ринку міського поселення не видається можливим, на думку Александровича, найважливішого значення набуває критерій величини самого міста, чисельності населення, тобто його залюдненості[371]. У зв'язку з цим він запропонував класифікацію міських поселень ВКЛ, що ґрунтується на чисельності населення. Зокрема, містечками він вважає поселення, які мали до 150 димів або населення яких, виходячи з коефіцієнта залюднення диму 7 осіб, становило 1050 людей; населені пункти, що налічували від 151 до 250 димів або 1750 мешканців, він вважав перехідною формою від містечка до міста, а містами пропонував визнати ті, котрі мали від 250 димів, тобто населення яких становило понад 1750 осіб. Розуміючи, що цей поділ є умовним, він водночас вважав, що запропоновані засади диференціації міських поселень відповідають еволюційному характеру перетворення містечок на міста[372]. Від цієї класифікаційної схеми відрізняється кількісними параметрами класифікація, запропонована Петром Сасом, який до малих українських міст відносить поселення, які мали до 200 димів, до середніх – від 200 до 700, а до великих – що мали понад 700 димів[373]. Щоправда, обидва ці підходи суперечать погляду Броделя, який вважав, що інколи за кількістю населення деяким містам не поступалися великі села, які однак упродовж свого існування так ніколи й не перетворилися на міста. Водночас щойно народжені міста могли бути й меншими від великих сіл, котрі мали тривалу історичну долю. Найважливішим, на його думку, був інший чинник, а саме те, що місто як соціокультурний та економічний організм становить вищий спосіб життя порівняно із селом. Адже місто не лише зосереджувало в собі функції політичного, релігійного та економічного керівництва, воно само було центром ремісничого виробництва. Поставши внаслідок поділу праці, місто своєю чергою постійно його стимулювало. Не існувало міста без неодмінного поділу праці[374].

О. І. Баранович, не пропонуючи власних чітких класифікаційних критеріїв волинських міст за їхньою величиною, разом з тим зазначав:

370 *Łowmiański H.* Handel Mohylewa w XVI w. // Studia Historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby. – Kraków, 1938. – T. 2. – S. 517–547; *Alexandrowicz St.* Zaludnienie miasteczek Litwy i Białorusi w XVI – XVII w. – S. 37.

371 *Alexandrowicz St.* Zaludnienie miasteczek Litwy i Białorusi w XVI–XVII w. – S. 38.

372 *Ibidem.*

373 *Сас П. М.* Феодальные города Украины. – С. 18–22.

374 *Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XVI–XVIII ст. – Т. І. – С. 414.

«...ряд міст дійшов значних розмірів: маємо 16 міст, що мали 300–400 хат, 9 міст, що мали 400–500 хат, 11 міст, що мали 500–1000 хат, маємо 4 міста, які мали більше, ніж 1000 хат»[375]. Називаючи ці міста великими, він, виходячи з числа людності, вважав, що для їхнього населення сільське господарство вже не було першорядним заняттям, тож, на нашу думку, як класифікаційні ознаки дослідник виокремлював економічні функції міста. На мапі «Волинське воєводство 1629 р.: поселення і володіння», яку він створив на підставі подимного тарифу 1629 р., О. Баранович дає кілька умовних позначок поселень, за якими він розрізняє міста відповідно до чисельності населення. Зокрема, він згрупував міста, що мали 101–200, 201–500, 500–1000 і понад 1000 димів, що можна вважати за певну класифікацію міських поселень на підставі їх залюдненості. Попри це, він одним знаком позначає і села, і міста, в яких було від 101 до 200 димів. Так, одним знаком позначено село Тиранівка, яке мало 111 димів, і містечко Сульжин, де налічувалося 168 димів за даними тарифу 1629 р.[376]

І. П. Крип'якевич зазначав, що за числом населення українські містечка були невеликими, налічували подеколи менше 100 дворів, ремісниче виробництво в них було нерозвинутим, а більшість населення становили землероби. Справжніми великими містами він вважав стародавні міста, які досягли свого розквіту ще в давньоруський період. Саме вони, на його думку, мали високорозвинене та диференційоване цехове ремесло, яке виробляло продукцію не тільки для місцевих потреб, а й на широкий ринок[377]. Проте він відзначав роль і невеликих містечок у розвитку місцевої торгівлі.

Кілька слів про панівні історіографічні стереотипи. Існує погляд, що через скупченість міських будівель санітарно-гігієнічні умови життя в містах були гіршими і внаслідок цього, смертність населення була вищою. Зокрема, такої думки дотримувалися Егон Вельрозе і Тадеуш Ладогурський, які, виводячи нижчий коефіцієнт залюдненості диму в місті, ніж на селі, пояснювали це гіршими гігієнічними умовами міст, а відтак і вищою смертністю[378]. Так само вважав і Ярослав Кісь, зазначаючи, що природний приріст населення в містах був меншим, а смертність більшою[379]. Цезарій Кукльо нібито не робить різниці між

375 *Баранович О.* Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – С. 21–22.
376 *Там само.* – С. 137.
377 *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький. – С. 34–35.
378 *Vielroze E.* Ludność Polski od X do XVIII w. // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – R. 5. – Z. 1. – S. 15; *Ładogórski T.* Studia nad zaludnieniem Polski XIV w. – Wrocław, 1958. – S. 30–59. Докладніше про це див. S. 45–47.
379 *Кісь Я. П.* Джерела до демографії українського феодального міста (XVI–XVIII ст.). – С. 27.

санітарно-гігієнічними умовами села й міста, вважаючи, що ні там, ні там вони не відповідали нормам. Разом із тим дослідник зауважує, що більшість старопольських міст, зокрема й столиця Варшава, через брак санітарного та комунального обладнання не могла дати собі раду з міськими нечистотами, чим пояснюється швидке поширення епідемічних захворювань[380].

На нашу думку, цей висновок є прийнятним для західноєвропейських міст, які немов «корсетом» були стиснуті кам'яною міською стіною, котра не давала змоги місту розширювати свою площу. Західноєвропейські міста зростали завдяки щільності забудови міських кварталів, де поступово внаслідок цього житлові будівлі стали впритул прилягати одна до одної. Тому в цьому плані слушним видається погляд Ст. Александровича, який вважав, що завдяки просторішій забудові міст санітарні умови в містах ВКЛ були не гіршими, ніж на селі, оскільки більшість міст і містечок мала відкритий характер[381].

Словник Антуана Фюретьєра 1690 р. визначає місто як «місце проживання доволі великого числа людей, зазвичай замкнене мурами»[382]. Як відомо, словники та енциклопедії подають загальноприйняте тлумачення того чи іншого поняття, котре стало вже звичним для сучасників. Українські міста не були винятком і навіть найменші з них мали оборонні укріплення, щоправда, більшість їх, на відміну від західноєвропейських, були не кам'яними, а дерев'яними. Але архітектурно-планувальні особливості українських міст принципово відрізнялися від західноєвропейських. Якщо західноєвропейське місто оточували фортечні мури, що становили своєрідне «камінне кільце», котре охоплювало все місто, то українські міста зберігали у своєму плануванні традиційні засади давньоруських міст. Вони складалися з двох частин: власне укріпленої частини міста – дитинця (замку) і посаду, розташованого поза межами дитинця. З часом, коли місто розросталось, його дерев'яні стіни легко розсувалися і, приймаючи нових мешканців, місто разом з ними зростало територіально. Коли нових поселенців прибувало дуже багато, поряд із так званим Старим містом поступово виникало Нове, котре водночас становило його складову частину, а подеколи існувало незалежно як його своєрідне місто-супутник. Довкола деяких міст виникало по кілька таких менших міських осередків-супутників, з яких складалася цілісна територія великого міста. В інвентарі 1620 р. одна з частин міста Острога називається «Miasto Zastawie

380 *Kuklo C.* Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. – S. 248.
381 *Alexandrowicz St.* Zaludnienie miasteczek Litwy i Białorusi w XVI–XVII w. – S. 49–50.
382 *Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XVI–XVIII ст. – Т. І. – С. 423.

za groblą przy Ostrogu»[383]. А на середину XVII ст., крім Старого та Нового міста і відомих острозьких передмість Зарванського, Загроддя, Завалля, Заріччя і Залужжя, виросло ще одне місто-супутник «Miasto Karolin przy Ostrogu»[384]. Тож прийняття нових городян відбувалося не внаслідок ущільнення внутрішньої міської забудови, а за рахунок нових земель, які поступово входили до міської території. Характерна для українських міст садибно-дворова забудова не відзначалася щільністю. Отже, завдяки просторій забудові, санітарно-гігієнічні умови життя в українських містах були кращими не тільки порівняно з західноєвропейськими, а й з багатьма польськими містами, котрі, стиснуті мурами на взірець західноєвропейських, часто були забудовані дво- і триповерховими будинками.

Більш-менш детальні описи міських поселень, подані в інвентарях, дають можливість провести низку історико-демографічних досліджень. Зокрема, послуговуючись матеріалами інвентаря 1620 р. щодо чисельності житлових приміщень – «димів», а також відомими за публікацією А. Яблоновського даними поборових реєстрів 1570–1583 рр. та матеріали подимного тарифу 1629 р., шо опубліковані О. Барановичем, можна простежити коливання числа «димів», а отже, дослідити кількісні зміни населення низки міст протягом 1570–1629 рр.[385] На підставі зазначених джерел складено порівняльну таблицю* числа димів, яка відображає тогочасні демографічні процеси, а саме: динаміку зростання, а подеколи й зменшення чисельності їх мешканців протягом 50–60 років їхньої історії. Це відкриває перспективи для реальніших обрахунків чисельності населення цих міст та дає можливість проаналізувати причини їхнього піднесення або ж занепаду.

На підставі цієї таблиці підтверджуються висновки багатьох дослідників щодо недосконалості поборових реєстрів та неповноти

383 *Ossolineum*. – Sygn. 3669/II. – S. 203; *Описи* Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття. – С. 193.

384 *Описи* Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття. – С. 366.

385 *Źródła dziejowe*. – T. XIX. – S. 3–158; *Баранович О.* Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – С. 114–140; *Ossolineum*. – Sygn. 3669/II. – S. 140–143 zw., 373–376 zw., 286–289 zw., 322 zw.–323 zw., 182–183 zw., 108–109, 315–319, 175–180, 426–438, 319 zw.–320 zw., 448–462 zw., 475–477, 196–207, 361–370 zw., 127 zw.–131 zw., 305 zw.–307 zw., 270–275, 294–297, 321 zw. (в зв'язку з тим, що міста в таблиці подані в алфавітному порядку, сторінки також подаємо відповідно до цього порядку).

* *Оскільки* в інвентарі 1620 р. подано опис частини Острога, то в графі «за інвентарем 1620 р.» йдеться лише про половину міста, яка внаслідок поділу 1603 р. відійшла до кн. Олександра, а в подальшому до його спадкоємців. Дані щодо міста Луцька не внесено до таблиці, оскільки в інвентарі 1620 р. подаються лише окремі будинки з «пляцами»-садибами, що належали до Олександрової частини.

Таблиця 1

Число димів деяких волинських міст за даними поборових реєстрів 1570–1583 рр., інвентаря 1620 р. та подимного тарифу 1629 р.

№ п/п	Назва міста	Число димів				
		за побором 1570 р.	за побором 1577 р	за побором 1583 р.	за інвентарем 1620 р.	за подимним тарифом 1629 р.
1	Александрія	–	–	–	321	357
2	Баранівка	–	–	–	302	282
3	Березділ	–	37	65	333	289
4	Дубрівка	–		–	118	112
5	Дорогобуж	139	76	47	83	122
6	Жорнів	–	–	–	131	150
7	Звягель	150	90	92	408, з них 55 підсусідків	451
8	Козлин	–	–	–	184, ще 24 садиби порожні	250
9	Лабунь	–	–	95	139	303
10	Любар	–	–	–	1079	445
11	Несолонь	–	–	–	167	–
12	Острог (Олександрова частина)	–	–	–	589, ще 14 садиб порожні	1655 (ціле місто)
13	Острополь	–	–	662	1250	1002
14	Полонне	–	130	71	823	970
15	Рівне	–	–	–	413	505
16	Смолдирів	–	–	–	172	226
17	Сураж	–	–	–	203	288
18	Хлапотин (Красностав)	–	–	14	399	383
19	Черниці	–	–	–	250	–

їхніх відомостей стосовно числа податкових одиниць[386]. Можемо пересвідчитися, що іноді в них відсутня інформація про наявні на час проведення поборів великі населені пункти. Відомо, наприклад, що місто Любар (Любартів), яке не фіґурує в матеріалах жодного з поборів 1570–1583 рр., було засноване ще в XIV ст. великим литовським князем Любартом. Подеколи в поборових реєстрах подано разом відомості про цілу низку поселень, що не дає реального уявлення щодо

386 *Баранович О.* Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – С. 6–7; *Компан О. С.* Міста України в другій половині XVII ст. – С. 62–63.

залюднення кожного з них. Зокрема, побор 1570 р. фіксує загальне число димів (892) десяти волинських міст (Острога, Березdова, Рівного, Жорніва, Полонного, Янушполя, Сульжина, Колодного, Красилова, Черняхова) узятих разом[387], що не дає змоги використати ці відомості. Цілком очевидно, що це число не відображало справжньої картини, оскільки в такому разі на кожне з цих міст припадало в середньому лише 89,2 дими, тоді як побор 1577 р. тільки в Острозі фіксує 316 димів[388].

Можна говорити також про недостатньо повні дані й подимного тарифу 1629 р. Зокрема, за тарифом у Любарі налічується лише 445 димів, а за інвентарем 1620 р. там було 1079 житлових будинків[389], тож лише тут недораховано 634 дими або майже ціле доволі велике місто. За цим самим тарифом, у м. Заславі зафіксовано 875 димів, а за інвентарями 1631 і 1636 рр. в обох його частинах (Старому і Новому містах) налічувалося 1314 димів, отже, невраховано 439 димів[390]. Тож, цілком очевидно, що подимний податок 1629 р. було сплачено лише з частини цих міст. Не могло також протягом дев'яти років, що відділяють складення інвентаря 1620 р. від подимного тарифу 1629 р., зникнути два міста – Несолонь та Черниці, в яких у 1620 р. налічувалося, відповідно, по 167 та 250 житлових будинків[391].

Наведена вище таблиця дає можливість певною мірою простежити темпи зростання деяких міст. Як можна пересвідчитись, швидкими темпами зростало місто Острополь, засноване князем Василем-Костянтином Острозьким 1576 р.[392] Через сім років після заснування, за побором 1583 р., в місті налічувалося 662 житлові будівлі, а ще через 37 років, на 1620 рік, місто зросло майже удвічі, охоплюючи 1250 садиб. За кількістю будинків Острополь був найбільшим з описаних в інвентарі 20 міст та складався з двох частин: поряд зі Старим містом, яке, вочевидь, уже не могло вмістити всіх нових поселенців, виросло Нове місто, яке, з одного боку, було своєрідним супутником Старого міста, а з другого, маючи всі атрибути повноцінного міста аж до окремого міського уряду на чолі з бурмистром, функціонувало абсолютно автономно. На цей час Старе місто (разом з передмістям) налічувало 986,

387 *Źródła dziejowe*. – T. XIX. – S. 14–15.
388 *Ibidem*. – S. 37.
389 *Ossolineum*. – Sygn. 3669/II. – S. 430 zw.–438; *Ворончук І.* Місто Любартів (за інвентарем маєтностей князів Острозьких 1620 р.) // Житомирщина на зламі тисячоліть: Наук. зб. «Велика Волинь». – Житомир, 2000. – Т. 21. – С. 96.
390 *Arch. Sang.* – Sygn. 64/11a, 64/12.
391 *Ossolineum*. – Sygn. 3669/II. – S. 319 zw.–321 zw.
392 *Острозький* літописець. – С. 129.

а Нове – 264 садиби[393]. Як бачимо, Нове місто було значно меншим від Старого Острополя, але водночас значно більшим від таких міст, як, наприклад, давній Дорогобуж, де на цей час було лише 83 житлові будівлі[394], або Жорнів чи Лабунь, що нараховували, відповідно, по 131 та 139 пляци-садиби[395].

Як засвідчують інвентарі, головним елементом будівної структури волинських міст залишалася садибно-дворова забудова, в якій простежуються традиції і засади, характерні для давньоруських міст[396]. За своїм плануванням та організацією волинські міста мали сотенно-десяткову систему, за якої населення оселялося десятками (на чолі з десятниками), котрі об'єднувались у сотні, очолювані сотниками. Сотники й десятники відповідали за порядок у своїх сотнях та десятках, сплату податків, виконання міських повинностей тощо. Так, у Старому Острополі налічувалося шість сотень, на чолі яких стояли сотники: Харко Соколик, Ярмол, Петро, Кость, Кривошия, Копець. До кожної сотні входило від чотирьох до шести десятків, а всього їх було 26. Проте сотні й десятки не можна розуміти буквально, оскільки десятки зазвичай охоплювали значно більшу кількість садиб, ніж десять (подеколи від 17 до 40), а отже, щонайменше і таке ж число господарств. Так само й сотні включали значно більше ніж 100 пляців. Зокрема, Копцьова сотня складалася з шести десятків. А ці так звані десятки налічували таку кількість садиб-пляців: десяток Малого – 25 пляців, Гаврилів десяток – 7, Ясків – 23, десяток Івана Босого – 31, Петра Парканного – 27, десяток Йовця – 38. Таким чином, ця сотня об'єднувала 161 садибу. Ще більше садиб, а саме 176 було в Петровій сотні[397]. Нове місто взагалі складалося лише з однієї сотні, на чолі якої стояв сотник Кулий. До неї входило вісім десятків, які охоплювали разом щонайменше 264 дворові садиби.

Так само на сотенно-десятковій системі було засноване місто Любартів, де у Старому місті налічувалося 14 десятків, а в Новому – 16, а десятки Нового міста містили в собі від 17 до 56 садиб. Спостереження над текстовими описами міст інвентаря 1620 р. дає під-

393 *Ossolineum.* – Sygn. 3669/II. – S. 448–462. *Ворончук І.* Середньовічний Остроль (за інвентарем володінь князів Острозьких) // Острогіана в Україні і Європі. – Старокостянтинів, 2001. – С. 249.

394 *Ossolineum.* – Sygn. 3669/II. – S. 182–183 zw.

395 *Ibidem.* – Sygn. 3669/II. – S. 108–109, 474–477.

396 *Кутовой А. И.* Усадьбы как основные элементы градостроительной структуры древнерусского города // Древнерусский город: Материалы Всесоюзн. археол. конф., посвящ. 1500-летию г. Киева. – К., 1984. – С. 65–66.

397 *Ворончук І.* Середньовічний Остроль (за інвентарем володінь князів Острозьких). – С. 249–250.

стави сприймати десятки як своєрідні вулиці. Можна припустити навіть, що деякі з них мали вже й свої назви, але, за звичкою, а, можливо, й задля зручності, ревізори описували посілість міщан за сотнями й десятками. На цю думку наштовхує згадка ревізорів про вулицю Калік або Старців у Любарі («Ulyca Kaleczka albo Dziadow przy Cerkwi Przecystej»), де мешкали каліки і старці міста[398].

Водночас у містах було дуже багато порожніх садиб. Так, в обох частинах міста Острополя налічувалося 257 пусток[399]. Причому це були не просто нові місця для майбутніх поселенців, а вже обжиті, але покинуті своїми колишніми мешканцями. У більшості випадків ревізори навіть зазначають імена та прізвища колишніх господарів покинутих пляців, а це є свідченням, що їхні мешканці залишили свої домівки не так уже й давно. Тож якщо в місті нараховувалось усього 1250 садиб, то 257 або трохи більше 20 % на час складання інвентаря стояли порожніми. У Любартові на 1079 садиб пустками стояли 91, отже 8,4 % сімей, навіть якщо рахувати по одній родині на порожню садибу, залишили місто[400]. Це дає можливість зробити висновок, що заселеність цих міст бувала значно більшою, ніж на час складання інвентаря.

Загалом мобільність тогочасного населення була доволі великою і майже в кожному поселенні стояли пусті садиби. Проте, щоб одразу п'ята частина міських житлових приміщень виявилася порожньою, як бачимо в Острополі, та більше восьмої частини у Любартові, повинні були відбутись якісь дуже серйозні події, що спричинили значне зменшення їхнього населення. На думку про велике спустошення міст наштовхує ще одне спостереження. В Острополі налічується 62 жінки (у Старому місті – 44, в Новому – 18), які через відсутність чоловіків у родині, фігурують в описі як господарки садиб. Подібна ситуація простежується в той час і в Острозі, де на 578 домогосподарств Олександрової частини міста (за винятком шляхетських дворів) налічувалося 29 жінок-удів та ще 12 самотніх жінок-голів домогосподарств, але при цьому не зазначалося, що вони вдови[401]. Такого великого числа самотніх жінок немає в описах інших, навіть дуже значних, міст. Для тогочасної демографічної поведінки самотність як

398 *Ossolineum*. – Sygn. 3669/II. – S. 437 zw.; *Ворончук І.* Місто Любартів (за інвентарем маєтностей князів Острозьких 1620 р.). – С. 96.

399 *Ossolineum*. – Sygn. 3669/II. – S. 448–462; *Ворончук І.* Середньовічний Острополь (за інвентарем володінь князів Острозьких). – С. 250

400 *Ossolineum*. – Sygn. 3669/II. – S. 426–438; *Ворончук І.* Місто Любартів (за інвентарем маєтностей князів Острозьких 1620 р.). – С. 96.

401 *Ibidem*. – Sygn. 3669/II. – S. 196–207.

чоловіків, так і жінок була рідкісним явищем. За тих часів несімейні господарі як на селі, так і в місті трапляються дуже рідко[402]. Адже самотнє життя створювало для тогочасних людей додаткові труднощі, тому в разі смерті шлюбного партнера повторні шлюби укладалися доволі швидко. Вочевидь, ця ситуація стала наслідком якогось серйозного катаклізму – значної пожежі, пошесті або татарського нападу. Можна припустити, що в Острозі ця ситуація була пов'язана саме з пожежою, оскільки 38 домогосподарів називаються погорільцями, тож, вірогідно, що незадовго перед тим у місті сталася пожежа, під час якої могли загинути міські жителі. Можливо, ця ситуація була пов'язана з великими татарськими нападами на Волинь у 1616, 1617 і 1618 рр., під час яких частина населення цих міст могла загинути, інша частина – потрапити до ясиру, як це сталося з мешканцями цілої низки сіл, про що власне й повідомляє опис 1620 р. Крім того, внаслідок постійних татарських нападів міщани, шукаючи надійного захисту для себе і своїх родин, часто залишали насиджені місця для пошуків безпечніших місць проживання.

3.2.3. Структура міського диму та його заселеність

Більшість дослідників, зокрема й західноєвропейські, хоча й мають у своєму розпорядженні метричні книги, відзначають складність визначення чисельності міського населення ранньомодерного часу. Ще складніше зробити обрахунки людності українських міст, оскільки, як слушно зауважують вітчизняні дослідники, демографія українського міщанства ранньомодерного періоду може опиратися хіба що на неповні відомості щодо кількості жителів, які донесли до нас фіскальні реєстри[403]. При цьому «дим» зазвичай ототожнюється з однією родиною, коефіцієнт якої майже для всіх страт населення (селянства, шляхетства, міщанства, духівництва) обчислюється у 5–6,5 особи[404]. Помноженням кількості димів на його коефіцієнт було отримано число міських мешканців Волині в середині XVII ст. Саме так обраховували чисельність української людності, зокрема й міської, А. Яблоновський, М. Ф. Владимирський-Буданов, О. І. Баранович, О. С. Компан,

402 *Баранович А.* Население предстепной Украины в XVI в. – С. 205.

403 *Капраль М.* Національні громади Львова XVI–XVIII ст. (соціально-правові взаємини). – Львів, 2003. – С. 247.

404 *Ворончук І.* До питання методології та методики обрахунку міської людності України XVI – першої половини XVII ст. (на матеріалах Волині) // Матеріали V конгр. Міжн. асоц. україністів. Історія: Зб. наук. ст. – Чернівці, 2003. – Ч. І. – С. 176.

М. Г. Крикун та ін.[405] Причому Александр Яблоновський вважав міщанські родини меншими від селянських («przyjmuąc rodziny miejskie za mniej «siemieniste» (5–6 głów) od wieśniaczych»), тож обраховував міську людність з розрахунку п'ятеро осіб на сім'ю[406]. Олексій Баранович виходив з однотипності формування як селянських, так і міщанських родин, застосовуючи коефіцієнт 6 для родин усіх тогочасних страт волинського населення[407]. Цей самий показник для міщанської родини приймала і Олена Компан[408]. Однак аналіз джерел переконує, що в цих обчисленнях бралися до уваги лише квантитативні показники, а квалітативна інформація щодо структури родини та залюдненості диму певною мірою іґнорувалася.

Розглядаючи демографічні характеристики населення Львова своїми попередниками, Мирон Капраль демонструє їхню непевність, показуючи, що за даними Юзефа Бартоломея Зіморовича та обрахунками Корнелія Гека, Романа Зубика і Ярослава Кіся коливання чисельності мешканців цього міста в першій половині та середині XVII ст. становить подеколи 2–3 рази[409]. Зупиняючись на методиках демографічного обрахунку, дослідник вважає найпоширенішим загальноприйнятий метод, який полягає «у з'ясуванні кількості будинків або сімей на підставі числа платників податку та визначенні демографічного множника на один будинок або на одного платника податку з наступним обрахунком орієнтовної чисельності»[410]. Як бачимо, М. Капраль також ототожнює такі поняття, як житлове приміщення – *дим* та *родина*, що взагалі є характерним для вітчизняних дослідників. Так, О. Компан, намагаючись з'ясувати чи збігалося поняття «дим» з поняттям *дім*, *родина*, підкреслювала заслугу Олексія Барановича саме в тому, що, на її думку, він встановив відповідність волинського *диму* поняттю *родина* для 1629 р.[411] Попри те, що думка Барановича не була цілковито однозначною, він, насправді, обраховував чисельність населення Волині на середину XVII ст., виходячи з коефіцієнта 6 для диму, зокрема й місь-

405 *Źródła* dziejowe. – T. XIX. – S. 57–61; *Ibidem*. – Warszawa, 1897. – T. XXII. – S. 497; *Владимирский-Буданов М. Ф.* Население Юго-Западной России от второй половины XV в. до Люблинской Унии (1569) // АЮЗР. – Ч. VII, т. II. – К., 1890. – С. 33; *Баранович О.* Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – С. 16–17, 21–22; *Компан О. С.* Міста України в другій половині XVII ст. – С. 62; *Крикун М. Г.* Чисельність населення Волинського воєводства у першій половині XVII ст. // – С. 80.

406 *Źródła* dziejowe. – T. XIX. – S. 58.

407 *Баранович О.* Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – С. 16–17.

408 *Компан О. С.* Міста України в другій половині XVII ст. – С. 62.

409 *Капраль М.* Національні громади Львова XVI–XVIII ст. (соціально-правові взаємини). – С. 248–249.

410 *Там само*. – С. 248.

411 *Компан О. С.* До питання про заселеність України в XVII ст. // УІЖ, 1960. – № 1. – С. 67.

кого, прирівнюючи його до родини[412]. Саме такою методикою послуговуються всі вітчизняні дослідники понині: більшість із них ідентифікує дим з родиною, а величину диму – з величиною родини[413].

Водночас деякі дослідники заперечували тотожність термінів *дим* і *родина*, вважаючи, що термін *родина* не покриває поняття *дим*, яке є значно ширшим. Так, Митрофан Довнар-Запольський вказував на складність визначення числа мешканців диму, оскільки в одному димі могло проживати близько 7–10 осіб чоловічої статі. Такі великородинні дими він прирівнює до цілої родинної спільноти, називаючи її общиною[414]. Юзеф Можи також зауважував, що сільський чи міський дим не завжди відповідав поняттю *родина*, через що ідентифікація міського диму з родиною може, з одного боку, призвести до завищеної цифри в обрахунку пересічної родини, з іншого, – до заниженого результату. Він зазначав, що нерідко дим був заселений двома і навіть трьома родинами. Свої міркування дослідник підкріплює джерелами. Зокрема, за документальними даними 1646 р., в маєтності Соколні Оршанського повіту на 169 димів налічувалося 210 родин, тож багатородинні дими становили 24 %. На його думку, у великих містах відсоток багатородинних димів був ще вищим. Він наводить приклади м. Вільна, де в 1676 р. в 76 будинках мешкало 186 родин, отже, на один дим припадало 2,4 родини, та м. Слуцька, де в 1689 р. на дим у середньому припадало 2 родини[415]. Ст. Александрович також не ототожнював дим із родиною, розуміючи міський дим як господарську цілість, яка об'єднувала не лише членів близької і далекої родини, що до неї належали, а й домашню службу, челядь, коморників та інших домочадців, тобто він абсолютно чітко прирівнював дим до домогосподарства[416]. Василь Мелешко також вважав міський дим складною структурою, зауважуючи, що в багатьох міських домах проживало по кілька родин[417]. Саме такої думки дотримувався і О. Баранович, який, на відміну від М. Ф. Владимирського-Буданова, вважав, що дими не «можуть бути за точні вказівки про склад людности»[418]. Дослідник

412 *Баранович А.* Население предстепной Украины в XVI в. – С. 206

413 *Білоус Н.* Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування. – К., 2008. – С. 85–88.

414 *Довнар-Запольський М.* Очерки по организации Западно-русского крестьянства в XVI в. – С. 211; *Доўнар-Запольскі М.* Соцыяльна-эканомічная структура Літоўска-Беларускае дзяржавы ў XVI–XVIII сталецьцях // Гістарычна-археолёгичны зборнік. – Менск, 1927. – С. 18–19.

415 *Morzy J.* Kryzys demograficzny na Litwie i Białorusi w II połowie XVII wieku. – S. 124–126.

416 *Alexandrowicz St.* Zaludnienie miasteczek Litwy i Białorusi w XVI–XVII w. – S. 49.

417 *Мелешко В. Й.* О торговле и торговых связях Могилева в XVII в. // Труды Института Истории Академии Наук БССР. – Минск, 1958. – Выпуск 3. – С. 48.

418 *Баранович О.* Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – С. 6.

писав: «Важко сподиватися, щоб в поданих міських кам'яницях, принаймні у більшості їх, жила тільки одна родина. Та і не в кам'яницях, за аналогією з пізнішими часами в цім краї, XVIII ст., за аналогією з містами Західньої Європи XVII ст., можна сподиватися тут більше ніж одну родину»[419].

Попри це, більшість вітчизняних дослідників і сьогодні продовжує ототожнювати терміни *дим* і *родина*. Як бачимо, ця проблема в українській історіографії залишається невирішеною. Отже, спробуймо на волинському документальному матеріалі з'ясувати, що являли собою міщанська родина та міський дим у демографічному плані та чи збігалися ці поняття. З цією метою розглянемо спершу структуру та величину міщанської родини.

3.2.3.1. Міщанська родина та її коефіцієнт

Без з'ясування структури та коефіцієнта міщанської родини неможливо зробити обґрунтовані обрахунки загальної чисельності міського населення. Однак це завдання доволі складне, оскільки тогочасні інвентарі та інші документи здебільшого не містять безпосередньої інформації про склад міської родини, її чисельність та структуру. Фіскальні, або так звані описово-статистичні матеріали обмежуються зазначенням власників міських будинків або садиб-пляців, тобто голів родин, і лише подеколи вказано голів інших господарів-сусідів, які проживали там само, іноді названо підсусідків та коморників, проте склад окремих родинних структур не зазначається.

До усталених стереотипів належить поширене в літературі переконання, що на відміну від села, де панувала велика патріархальна родина (extendend family), у місті з самого початку утвердилася мала або нуклеарна сім'я (nuclear family), що складалася з батьків і дітей[420]. Це певною мірою механістичний підхід. Адже міщанами зазвичай ставали вчорашні сільські мешканці, котрі приносили з собою звичні для них психологічні стереотипи, зокрема звичку спільного проживання близьких родичів. Як відомо, усталені віками психологічні традиції та звички мають стійкий характер, вони не піддаються одномоментному руйнуванню, їхня трансформація та набуття людьми нових життєвих пріоритетів, особливо в сімейній сфері, відбуваються доволі складно і впродовж тривалого часу.

---

419 *Там само*. – С. 15.

420 *Bogucka M.* Rodzina mieszczańska XVI–XVII wieku // Rodzina w polskim mieście XVI–XVII wieku: wprowadzenie w problematykę // Przegląd Historyczny. – 1983. – T. LXXIV, z. 3. – S. 496.

Вважається, що міське право відкрито протегувало одруженим людям. Одруження сприймалось як певна умова стабільності та виваженої людської поведінки, тому нерідко міські уряди вимагали укладення шлюбу протягом року після отримання чоловіком обивательських міських прав. Так само ремісничі цехи та купецькі гільдії часто вимагали одруження перед переведенням «товариша» (помічника) або челядника ремісника на майстра. Попри це, Марія Богуцька зауважує, що в кожному місті мешкало багато самотніх людей: удівців та вдів, членів подружніх пар, покинутих своїми партнерами, нарешті самотніх жінок та чоловіків, котрі ніколи не укладали шлюбів[421]. Аналізуючи документальні матеріали XVI–XVII ст., польські дослідники спостерігають значний відсоток неповних міщанських родин, у яких не було батька або матері. Так, досліджуючи матеріали податного списку 1590 р., Станіслав Вашак підрахував, що в Познані число родин з обома родичами становило 78,3 %, вдови з дітьми – 16,7 %, а вдівці з дітьми – 5 %[422]. На підставі списків поголовного податку 1659 р. у Старій Варшаві (без передмість) число повних родин з обома батьками дорівнювало майже 76 %, вдови з дітьми становили близько 15 %, а удівці з дітьми – 9 %[423]. Як бачимо, показники Познані й Варшави майже збігаються. Значний відсоток повних родин у цих містах Богуцька пояснює швидкими повторними шлюбами, тобто вступом удівців та вдів у нові подружні союзи[424]. Її гіпотезу підтверджує обрахований Вашаком коефіцієнт шлюбності в 11,5–14 %, що засвідчує значне число повторних шлюбів (других, третіх і навіть четвертих) тогочасних людей. Так, протягом 1610–1619 рр. у познанському костьолі Св. Войцеха на загальне число 295 шлюбів 179, тобто 60,6 %, було «вдовиних», тобто повторних, і лише 39,4 % припадало на перші шлюби[425].

Вважають, що до середини XVIII ст. тривалість подружнього життя на селі була значно довшою, ніж у місті: якщо на селі період шлюбного життя становив приблизно 15 років, то в Старій Варшаві та Познані XVII ст. він дорівнював в середньому 10 рокам[426]. Найдовше тривали шлюби представників найбагатших груп суспільства, зокрема патри-

421 *Ibidem*. – S. 497.
422 *Waszak St.* Dzietność rodziny mieszczańskiej w XVI i XVII w. i ruch naturalny ludności miasta Poznania w końcu XVI i w.XVII wieku. – S. 356.
423 *Źródła* do dziejów Warszawy. Rejestry podatkowe i taryfy nieruchomości 1510–1770 / Wyd. A. Berdecka, J. Rutkowska, A. Sucheni-Grabowska, H. Szwankowska. – Warszawa, 1963. – S. 136–140.
424 *Bogucka M.* Rodzina mieszczańska XVI–XVII wieku. – S. 497.
425 *Waszak St.* Dzietność rodziny mieszczańskiej w XVI i XVII w. i ruch naturalny ludności miasta Poznania w końcu XVI i w XVII wieku. – S. 346–350.
426 *Kuklo C.* Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. – S. 285.

ціату та заможного міщанства і ремісництва, і не лише через меншу смертність, а й з огляду на більшу міцність подружніх зв'язків, завдяки економічним чинникам. Водночас шлюби міської бідноти розпадалися доволі часто й легко, причому не стільки внаслідок смертності, скільки через те, що члени подружжя (частіше чоловіки), покидали шлюбного партнера нерідко з дітьми, йдучи з насиджених місць в пошуках кращої долі[427]. Можливо, саме цим пояснюється те, що в описах мешканців українських міст поряд з іменами жінок-удів, як-от: «Woitowa stara wdowa», «Mielniczka wdowa», називаються жінки за іменами своїх чоловіків, але без означувального слова «вдова», наприклад, «Obuchowa» або «Oniskowa». Це особливо впадає в око, коли ці різні означення жінок вживаються підряд, як-от в інвентарі м. Жорніва[428]. В описі острозьких міщан 1622 р. з парафії фарного костелу на 128 родин названо двох жінок, покинутих своїми чоловіками. Одна з них залишилася з дітьми: «Katarzyna Ferensowa, mąż od niej poszedł za kucharkę, mieszka przez męża, ma dzieci», а інша – Регіна, чоловік якої «precz poszedł» мешкала з родиною своєї сестри Аполонії, дружини Криштофа Римаря [429].

Для встановлення родинного коефіцієнта дуже важливим є визначення середньої дітності пересічного міщанського подружжя. Більшість польських дослідників вважає, що за часів відносного демографічного спокою коефіцієнт народжень був доволі високим і становив близько 45 %, що відповідало більш менш природній плідності. Проте так само високим був і показник смертності, який становив 42–43 %. Це означало, що природний приріст, який розуміють як різницю між коефіцієнтом народжень і коефіцієнтом смертності, становив 2–3 % або 2–3 народження на 1000 осіб. Подеколи дослідники вбачають різницю демографічної поведінки міщан залежно від величини міста. Так, Цезарій Кукльо вважає, що у великих містах шлюби укладались у пізнішому віці, ніж у невеликих, а тривали коротший час, тому показник народжень у великих містах був нижчим і часто коливався в межах 35–40 %. Свою думку він обґрунтовує на прикладі міста Гданська з населенням 50 тис., де рівень плідності в XVII–XVIII ст. сягав ледь 35 %, натомість у Познані, де 1793–1799 рр. було близько 10 тис. населення, коефіцієнт плідності був значно вищим і становив подібно до сільських показників 44,7 %, а коефіцієнт смертності, навпаки, був нижчим, близько 37,5 %[430].

427 *Bogucka M.* Rodzina mieszczańska XVI–XVII wieku. – S. 497; *Kuklo C.* Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. – S. 286.

428 *Ossolineum.* – Sygn. 3669/II. – S. 109.

429 *Akta* kościoła farnego ostrogskiego od 1622 r. – S. 196, 200.

430 *Kuklo C.* Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. – S. 247.

Доведено, що більшість міщанських родин були дітними[431]. Згідно з дослідженням Станіслава Вашака в Познані на зламі XVI і XVII ст. дітні родин становили 70 %[432]. Так само в Гданьську наприкінці XVI – початку XVII ст. картина була аналогічною, тут близько 65–68 % усіх родин були дітними[433]. Дослідники вважають, що в старопольських родинах перша дитина народжувалась не так швидко, як можна було б очікувати. Так, у середовищі багатого міщанства Старої Варшави в XVII ст. перша дитина народжувалася протягом першого року спільного життя подружжя (через 8–12 місяців) у 42,8 % родин, після 13–24 місяців – у 28,3 %, через два і більше років – у 16,8 %. У XVIII ст. у варшавських родинах Святохресної парафії перші пологи в середньому відбувалися через 14 місяців[434].

На підставі метричних реєстрів Ірена Гейшторова обчислювала на один міський шлюб 5 народжень[435]. Проте з цим числом не погоджувався Тадеуш Ладогурський, вважаючи, що така норма радше відповідала сільській місцевості. За його обрахунками, в шльонських містах наприкінці XVIII ст. на шлюб припадало 4,6 народжень, тоді як у сільських повітах – 5,1[436]. Кукльо на прикладах Варшави, Гданьська та Познані обраховує коефіцієнт плідності пересічної міської родини в 4,0 дитини, а сільських спільнот – понад 4,5[437]. Однак, обчислюючи на підставі документальних матеріалів за 1740–1769 рр. теоретичну плідність варшавських міщанок віком від 15 до 50 років, він збільшує цю цифру у 2,5 рази, визначаючи число народжених ними дітей у 10,87[438].

Подеколи коефіцієнт плідності міщанських родин обраховують залежно від заможності родини. Так, Вашак і Богуцька обумовлюють дітність родини її майновим станом. Вашак, обчислюючи пересічну дітність познанської родини у 3–3,5 дитини, на заможну родину рахував у середньому 4, а на біднішу – менше 2-х дітей. У Старій Варшаві в 1659 р.

431 *Bogucka M.* Rodzina mieszczańska XVI–XVII wieku. – S. 498.
432 *Waszak St.* Dzietność rodziny mieszczańskiej w XVI i XVII w. i ruch naturalny ludności miasta Poznania w końcu XVI i w XVII wieku. – S. 365.
433 *Bogucka M.* Rodzina mieszczańska XVI–XVII wieku. – S. 498.
434 *Gieysztorowa I.* Sprawozdanie z konferencji poświęconej zastosowaniu technik komputerowych w badaniach historyczno-demograficznych XVII i XVIII w. // Przeszłość Demograficzna Polski. – 1987. – T. 17. – S. 269; *Kuklo C.* Rodzina w osiemnastowiecznej Warszawie. – Białystok, 1991. – S. 209; *Ejusdem.* Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. – S. 338.
435 *Gieysztorowa I.* Niebezpieczeństwa metodyczne polskich badań metrykalnych XVII–XVIII wieku // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – 1971. – T. 19. – S. 591.
436 *Ładogórski T.* Odpowiedź Pani Irenie Gieysztorowej // Przeszłość Demograficzna Polski. – 1975. – T. 7. – S. 305.
437 *Kuklo C.* Próba sondażowego określenia wartości wybranych zespołów metrykalnych do badań nominatywnych // Przeszłość Demograficzna Polski. – 1981. – T. 13. – S. 89–116.
438 *Kuklo C.* Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. – S. 337–338.

середній показник дітності становив двоє дітей на родину, а в заможних сім'ях – троє[439]. Найчисельнішу групу становили родини з однією дитиною, яких було близько 50 %, водночас родини з чотирма або п'ятьма дітьми трапляються рідко. Богуцька простежує зменшення розмірів родини мірою просування вниз щаблями міської соціальної та майнової драбини. За її спостереженнями, в середовищі бідноти поширеною була родина з 3–4 осіб, а іноді вона складалася навіть з 2–3 членів[440].

На українських матеріалах, зокрема на підставі раєцьких актів 1460–1550 рр., М. Капраль визначає пересічний коефіцієнт біологічної львівської родини, що проживала в центрі міста, як 4,2 особи. Оскільки цей показник збігається із західноєвропейськими, дослідник вважає його цілком прийнятним. Проте, на нашу думку, порівняння із західноєвропейськими містами не зовсім виправдане, оскільки західноєвропейські родинні структури мали великі відмінності від східноєвропейських, зокрема українських, родинних спільнот. Беручи до уваги неповнолітніх дітей, службу та підмайстрів і учнів, М. Капраль отримує гіпотетичний показник родини – 8 осіб. Слід наголосити, що в його інтерпретації застосовується саме термін *родина*, хоча ідеться не про родину, а про домогосподарство[441]. Дослідник застосовує диференційований підхід, обраховуючи окремо чисельність населення середмістя Львова та його передмість. Для середміських родин він встановлює коефіцієнт 8 осіб на родину, а для Татарського, Галицького та інших передмість – 6, не пояснюючи, як і чому різнилася демографічна поведінка львівських міщан різних районів міста. Так само коефіцієнт 6 він поширює на родини навколишніх сіл, що входили до міської території[442]. Як бачимо, Капраль ототожнює такі поняття, як родина, дим й домогосподарство. Некоректність такого ототожнення підтверджують наведені самим же дослідником документальні відомості. Так, вказуючи число житлових будівель (287) та число їхніх мешканців (3 343) за поголовним податком 1662 р.,[443] він не звернув увагу на те, що якраз ці відомості надають можливість визначити коефіцієнт мешканців пересічного будинку, що становить 11,64 особи на житловий будинок. Це набагато перевищує запропоновані ним коефіцієнти 8 та 6 осіб. Причому цей показник припадає на часи після страшних катаклізмів, що

439 *Waszak St.* Dzietność rodziny mieszczańskiej w XVI i XVII w. i ruch naturalny ludności miasta Poznania w końcu XVI i w XVII wieku. – S. 343, 359.
440 *Bogucka M.* Rodzina mieszczańska XVI–XVII wieku. – S. 498.
441 *Капраль М.* Національні громади Львова XVI–XVIII ст. (соціально-правові взаємини). – С. 250.
442 *Там само.* – С. 250–251.
443 *Там само.* – С. 256.

сталися в середині XVII ст. в українських землях, зачепивши майже кожну родину. Крім того, поголовним податком не обкладалися діти до 11 років та деякі інші категорії людності. Тож, можна припустити, що довоєнний показник мав би бути ще більшим.

Документальні свідчення щодо дітності волинських міщанських родин рідкісні, і все ж іноді вони трапляються. Щоправда, у магістратських та ратушних книгах на позначення дітей здебільшого вживаються терміни: «сыны», «дочки», «дѣти», «потомки» або «братя» і «сєстры», що заважає визначенню їхнього реального числа. Наведімо кілька прикладів: 18 квітня 1618 р. вижівські міщани Васко Кизевич і Самон здійснили продаж половини дворища «сами *ωд* сєбє и *ωд* по*томков* своих»[444]; 12 березня 1620 р. «Вєрка Ѡхрѣмова из сынами своими зозна*ли*»[445]; «Трохи*м* Гарасимович ... поспо*л* з жоною своєю и ди*тми* своими добровол*нє* зозналъ»[446]; 25 квітня 1620 р. Ігнат Бакунович «из братєю своєю рожоною» продали 2 морги власного ґрунту[447]; 21 січня 1621 р. вижівський коваль Яцько Михневич «з братєю своєю» визнали продаж «по*л*пляцу»[448]. Тож на підставі цих документів можна зробити висновок лише про найменше число дітей у родині. Наприклад, 14 січня 1629 р. Раска Юскова з м. Вижви «вєспу*л* зь сынами своими, такъ тєжъ и дочками зознали, и*ж* єсми продала на вєчность з ди*тми* до*м* мо*и* влас*ныи*»[449], тож за цим записом можна припустити, що вона мала щонайменше чотирьох більш-менш дорослих дітей. Вижівський міщанин Мисько Сендик разом із дружиною 3 січня 1631 р. визнав, що продав «час*т* свою выдилєную *ωт* бра*тє* рожоных *ωт*чизную ... шос*т*ая (!) час*т*»[450]. Оскільки нерухомість розподілялась між нащадками чоловічої статі порівну, можна припустити, що всіх братів було шестеро.

3 липня 1636 р. луцький міщанин Томаш Ясінський заповів 200 злотих двом сестрам та ще 200 злотих брату Юзефові[451]. Серед шістьох свідків, які мали присягнути разом зі Стефаном Лихоімовичем, засвідчуючи перед луцьким магістратським судом його невинуватість у смерті дівчини-служниці Федори, були його брат Прокіп та дві сестри[452].

444 *ЦДІАК* України, ф. 32, оп. 1, спр. 1, арк. 43–43 зв.
445 *Там само*, ф 32, оп. 1, спр. 1, арк. 59.
446 *Там само*, ф 32, оп. 1, спр. 1, арк. 132.
447 *Там само*, ф. 32, оп. 1, спр. 1, арк. 58–58 зв.
448 *Там само*, ф. 32, оп. 1, спр. 1, арк. 64 зв.
449 *Там само*, ф. 32, оп. 1, спр. 1, арк. 104.
450 *Там само*, ф. 32, оп. 1, спр. 1, арк. 132 зв.
451 *Там само*, ф. 23, оп. 1, спр. 1, арк. 16 зв.; *Білоус Н.* Заповіти луцьких міщан кінця XVI – першої половини XVII ст. // Старий Луцьк: Наук.-інформ. зб. ЛДІКЗ. – Луцьк, 2011. – Вип. VII. – С. 198.
452 *ЦДІАК* України, ф. 23, оп. 1, спр. 1, арк. 125 зв.–126 зв.

В одному з документів дубенського магістрату ідеться про чотирьох рідних братів-млинарів Тимоша, Леска, Івана і Потія, які працювали «nierozdzielnie»[453]. В червні 1658 р. дубенські міщани брати Юско і Гаврило Січкарі скаржилися на другу дружина покійного брата Павла, яка вижила з дому свого пасинка, їхнього небожа Васка, котрий тепер «po ludziach sie tula»[454].

У 1625 р. чотири мешканці з містечка князя Михайла Воронецького Райміста і серед них «Карпъ Кушнир з сынами само чєтвєрть» перейшли до нового містечка Брехова (або Янова), де «бытом осєли и мєшъкают»[455]. 21 липня 1638 р. до луцького ґродського суду було занесено скаргу шляхтича Яхима Горковського про напад, що стався 13 травня того ж року в м. Горохові під час обіду в домі Олександра Блендовського, куди він був запрошений господарем після недільної церковної служби. З-поміж міщан, які взяли участь у нападі, названо горохівських передміщан: Корецького з трьома синами, Абрама Жученяту з чотирма синами, Хвеска Косинського з двома синами, Клима Ґерницького з трьома синами, його брата Галивника з синами* та зятем із села Рачина[456]. Тож на п'ять міщанських родин (до обрахунків не беремо до уваги зятя Галивника, який мешкав на селі) припадало щонайменше 14 синів або 2,8 сина на родину, зрозуміло, що в нападі брали участь лише дорослі сини. Додавши таку саму кількість дорослих дочок, отримуємо 5,6 дорослих дітей на родину. Луцький райця Іона Михайлович із дружиною мали шістьох дочок, які всі в 1650 р. були заміжніми, тож досягли дорослого віку[457]. Інший луцький райця, на той час уже покійний, Самійло Кирилович мав з дружиною Катериною трьох синів Івана, Кирила, Захарія (останній під іменем Зосима був ченцем луцького братського монастиря) і двох дочок, одна з яких Парасковія була замужем за Семеном Соколяничем, а друга Марина – ще панною[458]. У 1650 р. діти торговицького війта Івана Завадського Юско, Стефан, Овдотя і Федя разом зі стрієм Тимошем Завадським позивали Яна Будзинського щодо забиття на смерть їхнього батька[459]. Отже, останні три родини відповідно складалися щонайменше з 8, 7

453 *Там само*, ф. 33, оп. 1, спр. 1, арк. 11 зв.–12.
454 *Там само*, ф. 33, оп. 1, спр. 1, арк. 46–46 зв.
455 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 145, арк. 79–81; *Селянський* рух на Україні. 1569 – 1647 рр. – С. 188–190.
* Оскільки число синів Галивника не зазначено, приймаємо його за найменше значення 2.
456 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 214, арк. 117–121; *Селянський* рух на Україні. 1569–1647 рр. – С. 302–306.
457 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 265, арк. 433–435.
458 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 265, арк. 435–437.
459 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 265, арк. 571–572 зв.

та 6 осіб. У 1622 р. родина острозького аптекаря Валентія складалася з нього, дружини Ядвіги та її дітей від першого шлюбу 18-річного сина та дочок, Софії, Анни й Катерини, а Миколай Пекар проживав з дружиною Софією та синами Григорієм, Бартоломеєм і Миколаєм[460]. У 1607 р. Василь Визгерд Бранський позивався з мінським воєводою Яном Пацом щодо своїх міських підданих «чоловѣковъ трохъ в мѣстѣ Чарторыску на имѣ Ивана Счѣрбача з сынами, Кондрата Кораба з братею, Сахона Пытля з сынами»[461]. Тож чоловіча частина кожної з названих родинних структур складалася щонайменше з трьох дорослих осіб, причому зберігалася розширена родинна структура, бо сини з батьками та рідні брати продовжували мешкати разом.

Наведімо кілька прикладів з ратушних книг м. Ратно. Так, 1599 р. ратненський міщанин Хома Тишевич заповів маєтність, зокрема «dom ten w kturimem mieszkał yz brathem swym» дружині та іншим родичам[462]. Упродовж чотирьох місяців, з 12 лютого по травень 1600 р., у ратненському суді тягнулася справа про розподіл маєтності покійного Сидора Котовича між його синами, Яковом і Олифіром, та трьома зятями, Юском, Данилом і Зелюнкою[463]. У травні 1600 р. п'ятеро братів Салогубків з міста Ратнова ділили між собою материзну[464]. Тож ці приклади підтверджують, що доволі часто міщанські родини були багатодітними.

Певну частину населення великих волинських міст становили єврейські кагали в Луцьку, Острозі, Дубні, Олиці, Заславі, Збаражі, Кременці, Сатанові, Базилії, Полонному, Старокостянтинові та інших містах, найбільшими з яких були луцький, володимирський, кременецький та острозький[465]. Наведімо кілька прикладів про дітність єврейських родин. Так, протягом кількох років син покійного луцького єврея Єфраїма Докторовича Ґершон Єфраїмович виступав опікуном молодших братів Мошки, Михеля та Вікдора у справі про повернення князем Юхимом Корецьким позиченого у їхнього батька боргу[466]. 1597 р. ще один луцький єврей Аврам Давидович Болоховець разом зі своїми синами Давидом, Мошкою та Йосифом продали свою садибу в м. Луцьку Григорію Юнковичу Колмовському[467]. Отже, лише чоловіча частина

460 *Akta* kościoła farnego ostrogskiego od 1622 r. – S. 198, 200.
461 *ЦДІАК* України, ф. 26, оп. 1, спр. 16, арк. 546 зв.–548 зв.
462 *Там само*, ф. 31, оп. 1, спр. 1, арк. 2 зв.
463 *Там само*, ф. 31, оп. 1, спр. 1, арк. 13–13 зв., 23 зв.
464 *Там само*, ф. 31, оп. 1, спр. 1, арк.. 20 зв.–21.
465 *Еврейские* хроники XVII столетия (Эпоха «Хмельниччины») / Исследование, пер. и коммент. С. Я. Борового. – Москва; Иерусалим, 1997. – С. 195–198.
466 *ЦДІАК* України, ф. 26, оп. 1, спр. 11, арк. 356.
467 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 11, арк. 805–807.

родини Єфраїма Докторовича складалася з п'яти, а Аврама Болоховця – з чотирьох осіб. Якщо до чоловічої частини цих родин додамо жіночу, їх склад значно зросте. Вижівський єврей Шмойлович, який мав «матку свою и братю свою и сєстры при собѣ и в ωпєцѣ своєи», 15 березня 1618 р. продав батьківський будинок «в мѣстє Вижвє у ринку на рогу ... , ωтдаляючи вжє ωд того инъших молодших братю и сєстры своє»[468]. Тож подружжя Шмойлів мало щонайменше п'ятьох дітей. 27 травня 1565 р. п'ятеро братів Левеєвичів: Яхно, Шлома, Сачко, Мошка і Шимха проводили поділ майна після смерті свого батька. Можна припустити, що в родині були не лише брати, а й сестри[469]. Єврейська великородинність спостерігається і за польськими матеріалами, що дослідники пов'язують із ранньою шлюбною моделлю[470]. Щоправда, наведені вище приклади, які загалом є дуже цікавими, оскільки розкривають життя конкретних тогочасних людей, справляють враження лише вибіркової ілюстрації, бо на них неможливо побудувати статистичні обрахунки.

Проте вдалося відшукати кілька міських інвентарів, що містять певну статистику, яка дає змогу, хай і приблизно, вирахувати коефіцієнт міщанської родини. Це інвентарі Заслава і Білогородки 1617 р. та інвентар Заславської волості 1625 р. Насправді унікальними є інвентарі міст Заслава і Білогородки 1617 р.[471], де число кожної родини зазначено в такий спосіб: «Piotr samopiąt, pods[susiedok] samowtor»[472]. Щоправда, навіть і за цим описом важко зрозуміти, чи йдеться лише про чоловічу частину, чи про всю родину; незрозуміло також чи входять у це число недорослі діти. Як зазначалося вище, місто Заслав поділялося на дві частини. Тож інвентар 1617 р. описує лише половину міста, що належала князю Олександру Янушовичу Заславському, до якої входили частково як Стара, так і Нова частини міського поселення. На 505 родин цієї частини міста налічувалося 33 одинокі особи, а також 40 родин, що складалися з двох осіб, 100 – з трьох, 115 – з чотирьох, 96 – з п'яти, 54 – з шести, 35 – з семи, 16 – з восьми, 9 – з дев'яти, 3 – з десяти, 2 – з 11,

468 *Там само*, ф. 32, оп. 1, спр. 1, арк. 47–48.

469 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 7, арк. 113; Русско-еврейский архив. Документы и материалы для истории евреев в России. Т. I. Документы и регесты к истории литовских евреев (1550–1569) / Собрал и издал С. А. Бершадский. – СПб., 1882. – С. 141–142.

470 Польські дослідниці Анна Міхаловська і Божена Умінська зазначають, що для євреїв характерними були ранні шлюби. Середній вік заміжжя для жінок становив 16 років, для чоловіків – 17 р., що забезпечувало великородинність єврейських сімей. Див.: *Michałowska A.* Rodzina żydowska w Radoszkowicach w końcu XVIII wieku // Kwartalnik Historyczny. – 2003. – T. 110 (1). – S. 59–74; *Umińska B.* Pozycja kobiety w tradycyjnym prawie żydowskim // Studia z Dziejów Żydów w Polsce. – 1995. – T. 1. – S. 149–167.

471 *Arch.* Sang. – Sygn. 64/26.

472 *Ibidem*. – S. 4.

1 – з 14 і 1 – з 17 осіб. Тож одинаки становили 6,53 % родинних структур міста, сім'ї з двох осіб – 7,92 %, з трьох – 19,8 %, з чотирьох – 22,7 %, з п'яти – 19 %, з шести – 10,6 %, з семи – 6,9 %, з восьми – 3,1 %, з дев'яти – 1,7 %, родини, до яких входило від 10 до 17 осіб, становили разом 1,4 %[473]. Якщо до недітних родин відносимо не лише цілком одиноких, а й родини, що складалися з двох осіб (хоча серед них могли бути і вдови або удівці з однією дитиною), а дітними вважаємо родини від трьох осіб і більше, то недітні родини становитимуть 14,45 %, а дітні – 85,55 %. Якщо багатодітними вважати сім'ї з чотирма дітьми і більше, то на 505 родин таких було 121 або 23,96 %, тобто приблизно четверта частина родинних структур.

У Білогородці налічувалося 139 родин, з них самотнім був лише один мешканець, що становить 0,7 % усіх міщанських родин, 4 родини (2,87 %) складалися із двох осіб, 14 (10 %) – із трьох, 32 (23,02 %) – з чотирьох, 34 (24,4 %) – з п'ятьох, 20 (14,38 %) – з шістьох, 18 (12,94 %) – з сімох, 9 (6,47 %) – з вісьмох, 5 (3,59 %) – з дев'ятьох, одна родина (0,7 %) – з 11, і одна (0,7 %) – з 14 осіб[474]. Отже, тут недітних родин було 3,57 %, а переважна більшість або 96,43 % – дітними. Найбільший відсоток – більше третини міської популяції – становили родини, що складалися з п'ятьох осіб. Якщо вважати великородинними сім'ї від 6 осіб і більше (в даному разі ті, що мали від 4 до 14 дітей), то на 139 родинних структур таких припадало 54 або 38,78%.

Родини з однією дитиною у Заславі становили 19,8 %, а в Білогородці – 10 %, тож ці результати значно відрізняються від обрахунків Богуцької по Варшаві, де в 1659 р. найчисельнішу групу (близько 50%) становили родини з однією дитиною. Водночас не можна не помітити, що показники Заслава і Білогородки значною мірою різняться: у Білогородці спостерігається значно більший відсоток багатородинних сімей, що, можливо, було пов'язано з розмірами міст.

На підставі цих інвентарів спробуймо визначити коефіцієнт міської родини, але до обрахунків слід додати малолітніх дітей, яких не вносили до описів. Аналізуючи міські інвентарі XVI–XVII ст., Юзеф Можи звернув увагу на те, що в них не реєструвалися недорослі діти, люди похилого віку та непрацездатні. Зокрема, в інвентарі маєтності Деречина вказано, що списувати потрібно людей, «nie rachując do lat 10 dziecі і żebraków ubogich»[475]. На підставі інвентарів XVIII ст. Станіслав Александрович дійшов висновку, що дітей до десятирічного віку

473 *Ibidem*. – S. 1–20.
474 *Ibidem*. – S. 21–25.
475 *Morzy J.* Kryzys demograficzny na Litwie i Białorusi w II połowie XVII wieku. – S. 128.

було 30 %. З такою цифрою погоджується і Можи, проте задля обережності він у власних обрахунках до цих 30 % зараховує не лише дітей, а й службу і коморників, людей похилого віку та не здатних до праці. Митрофан Довнар-Запольський вважав, що діти становили близько 50 % людності, щоправда, не зазначає при цьому до якого віку[476]. Борис Урланіс обраховував дітей до 14 років на 35 %[477]. Вітольд Куля і Егон Вельрозе відводили на дітей 38 % населення[478]. Такий самий відсоток приймав і Тадеуш Ладогурський[479], а Адам Щипьорський обраховував дітей до 14 років на 20,7 %, а до 18 років – на 38 %[480]. Як бачимо, за обчисленнями різних дослідників відсоток недорослих дітей коливається в доволі широкому діапазоні від 20 до 50 %. Враховуючи це, ми застосуємо в обчисленнях середній і найвживаніший варіант – 32 %.

За інвентарем, у Білогородці на 139 родин названо 737 осіб. Додамо тепер 32 % малолітніх дітей, що в числовому вираженні становитиме 235, тоді на 139 родин припадатиме 972 особи, а родинний коефіцієнт становитиме 7 осіб. За описом Заслава нараховуємо 2204 дорослі особи. Додавши до цього числа 704 особи недорослих дітей, отримаємо 2908 осіб на 505 родин, а на біологічну родину 5,75 осіб.

Інвентар Заславської волості 1625 р., крім голів родин, містить перелік синів у містах Краснокорці та Новому Заславі[481]. Зокрема, у Краснокорці на 235 батьків – голів родин зазначено 305 синів[482]. Як зазначалось вище, йдеться про дорослих синів. Число дорослих жінок – матерів (можливо, іноді мачух) дорівнюватиме кількості дорослих чоловіків – голів родин, тобто 235, а кількість дорослих дочок – числу дорослих синів. Незважаючи на різне число народжень дітей різної статі, демографи довели, що протягом їхнього дорослішання різниця між числом хлопців і дівчат нівелюється, і в зрілому віці чисельність чоловіків і жінок є майже однакова[483]. Отже, на 235 родин припадатиме 1080 дорослих осіб, а на родину – 4,5 дорослої особи, недорослих дітей – 380. Таким чином, на одну родину, навіть не враховуючи старих бать-

476 *Доўнар-Запольскі М.* Соцыяльна-эканомічная структура Літоўска-Беларускае дзяржавы ў XVI–XVIII сталецьцях. – С. 23.

477 *Урланис Б.* Рост населения в Европе. – С. 87.

478 *Kula W.* Stan i potrzeby badań nad demografią historyczną dawnej Polski (do początków XIX wieku). – S. 62; *Wielrose E.* Ludność Polski od X do XVIII w. – S. 10–13.

479 *Ładogórski T.* Studia nad zaludnieniem Polski XIV wieku. – C. 43.

480 *Szczypiorski A.* Na marginesie książki S. Szymkiewicza (o spisie ludności w roku 1792) // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – 1960. – R. VIII. – № 4. – S. 588. Див. також: *Szymkiewicz S.* Warszawa na przełomie XVIII i XIX w. w świetle pomiarów i spisów. – Warszawa, 1959.

481 *Arch.* Sang. – Sygn. 64/9.

482 *Ibidem.* – S. 18–25.

483 *Ковалевский М. М.* Социология и конкретные науки об обществе. Исторический очерк развития социологии. – СПб., 1910. – С. 29.

ків, припадало щонайменше 6,21 особи. У Новому Заславі на 340 родин названо 434 синів[484]. Застосовуючи наведену вище методику обрахунку, отримуємо коефіцієнт біологічної міщанської родини 6,27 особи.

Якщо брати до уваги класифікаційну систему щодо величини міст, то маємо визнати, що ці міста істотно різнилися, оскільки Заслав належав до великих міст. У 1629 р. там налічувалося 875 димів[485], а за інвентарями 1631 і 1637 років ще більше – 1314). Красний Корець належав до середніх міст (в 1629 р. у ньому налічувався 331 дим), тож це місто було вчетверо меншим, ніж Заслав[486]. Проте в цьому випадку величина міста не впливає на величину родини, оскільки родинні коефіцієнти цих міст майже збігаються. Маючи кілька отриманих на підставі документального матеріалу коефіцієнтів волинської міщанської родини: 5,75, 6,21, 6,27 та 7, обраховуємо середній показник волинської міщанської родини – 6,3 особи.

Потребує розв'язання також питання структури міщанської родини: чи була вона, як вважають деякі дослідники, нуклеарною, чи залишалася складною і розширеною. Джерела не дають чіткої відповіді, проте навіть за недосконалості інвентарних описів, натрапляємо на свідчення і згадки про спільне проживання рідних братів, батьків із синами, зятями та іншими родичами. Так, за інвентарем Заслава 1625 р. 12 родинних структур складалися з двох споріднених сімей, дві родини – з трьох, а можливо і більшого їх числа. Зокрема, міщанин Устян мешкав разом із трьома синами, а в його старшого сина було вже двоє своїх синів, себто ця родина складалася щонайменше із двох споріднених сімей[487]. Із 333 будинків м. Березdова у 1620 р. 83, тобто четверта частина, були заселені більше як однією родиною, причому в 67 випадках разом мешкали по дві родини, у 15 – по три, а в одному – п'ять. У 16 випадках це були родичі: у восьми – брати, в одному – син із батьком, у п'яти – батьки із зятями, у двох – свояки. Зокрема, Васько Глинницький проживав із батьком, Курило Сидореня – разом із братом Мартином, Карп Вахонченя – з братом Васьком, Дацько Верещака – теж із братом, Іван Жорновець – з двома братами Левком і Дмитром, Невдаш – із зятем Максимом, Андрій Швець – із зятем Дмитром, Васько Залин – із зятем Яцком, Тиміш Гаратимишин – із зятем Філцем Киренею, Марко Колачник – з невісткою[488]. У м. Острополі в 24 випадках в одному житловому

484 *Arch.* Sang. – Sygn. 64/9. – S. 53–70.
485 *Баранович О.* Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – С. 122.
486 *Там само.* – С. 125.
487 *Arch.* Sang. – Sygn. 64/9. – S. 69–70.
488 *Ossolineum.* – Sygn. 3669/II. – S. 286–297; *Володіння* князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року) – С. 208–217.

приміщенні налічувалося по 2 родини, у 13 з них це були родичі, а в 11 – сусіди. 9 господарів і з-поміж них Марко, Бакуринський, Трохим, Павло Бурмистр та інші проживали разом із рідними братами, три – із зятями, а Мартиниха – з родиною сина[489].

Подібна ситуація простежується і в інших містах. В описі острозьких міщан 1620 р. жодного разу не зазначаються близькі родичі, сусіди, підсусідки чи коморники, котрі мешкали разом із родинами домогосподарів, імена яких називаються[490]. Однак серед небагатьох джерел внутрішню структуру міщанських родин і димів частково розкриває список парафіян острозького фарного костьолу. Саме цей документ засвідчує, що міщанська родина доволі часто була розширеною та складною, бо до неї нерідко входили близькі родичі. Всього в парафіяльному списку названо 145 димів і дворів, зокрема й 10 дворів та 22 шляхетські доми. Проте частину дворів лише названо за іменами їхніх власників, але детальних описів немає. Тож до уваги взято 86 міщанських домів, мешканців яких описано. На 86 домів припадало 128 родин, з яких 19, тобто майже сьома частина, мешкали зі своїми близькими родичами, три подружжя проживали разом із матерями дружин – тещами, чотири – із зятями, у девятьох проживало 11 братів і сестер подружньої пари, в одній – сестриниця господарки, в одній – тітка, а ще в одній – родичка, яка називається «powinna ich»[491]. Наприклад, з родиною пекаря Войцеха жив його брат Матяш. Разом із Криштофом Римарем та його дружиною Аполонією мешкали брат Криштофа Ян та дві сестри дружини – Ядвіга і Регіна, причому Регіна була заміжньою, але на час опису чоловік покинув її[492]. Разом із родиною острозького війта Войцеха Медзвецького водночас проживали три сестриниці його дружини Софії. Серед мешканців Острога інвентар 1620 р. називає аптекаря Луренса, будинок якого розташовувався в Ринку. Цей самий Луренс фігурує також у парафіяльному описі 1622 р., завдяки чому ми дізнаємось, що за цей час він одружився і, взявши за дружину «córkę Spirendzynę», мешкає в домі свого тестя Спіренди. Тож родина останнього складалася з двох малих сімей, сім'ї самого власника дому та сім'ї його зятя[493]. Як зазначалося, на 86 домів припадало 128 подружніх пар, тож на один дім – 1,4 родини.

За інвентарем 1620 р. в жодному з 20 міст число міських димів не збі-

489 *Ossolineum*. – Sygn. 3669/II. – S. 446–462 zw.
490 *Ibidem*. – S. 196–207; *Описи* Острожчини другої половини XVI – першої роловини XVII ст. – С. 188–199.
491 *Akta* kościoła farnego ostrogskiego od 1622 r. – S. 192–203.
492 *Ibidem*. – S. 198.
493 *Ibidem*. – S. 198–199.

галося з числом родин, яких було значно більше. Про заселеність міських будинків більше, ніж однією родиною, свідчить і «Рєєстръ бранья грошей з мѣста Луцкого», в якому зазначена частина домогосподарів та характер податку, який вони сплатили 1566 р. Насамперед звернімо увагу на складні родинні структури, що складалися з близьких родичів. Про це, наприклад, свідчить такий запис: «Снервитка Швец – з ремесла, з перепечайства», а зразу під ним іде наступний запис: «Воитко Кушнер, зят его – з ремесла, диму»[494]. Як бачимо, ремісник Снервитка сплачує податок лише з ремесла, але не сплачує з диму, тому що з диму сплачує його зять Войтко Кушнір. Отже, ця родина складалася з двох сімей, але проживала разом в одному житловому приміщенні. Інший запис: «Якубец, Вачинчин сын – з кушнирства», тож син, мешкаючи разом із батьком, сплачував податок лише з ремесла, а податок із диму брали з батька. Так само запис: «Яковец, Микитин брат – з перепечайства» засвідчує, що брати Яковець і Микита мешкали разом, і якщо Яковець сплачував податок лише зі свого ремесла, то за дим сплачував Микита[495]. Проте подеколи сплачували навіть не з цілого дому, а лише з половини: зокрема, «Федко Голтяй, седелник – з півдому, ремесла», а «Кузьма, тесть його – «з торгу»[496]. Отже, Кузьма та його зять Федко Голтяй проживали разом однією родиною, ведучи спільне господарство, але податок з диму сплачував не Кузьма, а його зять Федко Голтяй. Причому ця складна родина займала не весь дім, а лише половину.

Підсумовуючи, зауважимо: частина міщанських сімей мала нуклеарний характер, складаючись з найближчих родичів: батьків і недорослих дітей, водночас багато родин зберігали ще складну структуру, складаючись подеколи з 2–3 і більше нуклеарних сімей, проживаючи в одному домі. Звісно, порівняно із селом, у містах розширені і складні родинні структури трапляються рідше. Проте на підставі аналізу інших волинських документальних матеріалів спостерігаємо, що в документах частіше фіксуються факти спільного проживання дорослих одружених уже синів із батьком, який продовжує очолювати спільну велику родину. І, навпаки, вкрай рідко простежуються випадки проживання похилого віку батьків в родинах дорослих дітей, коли господарство вже перейшло до рук дорослого сина (синів), оскільки, вочевидь, люди похилого віку, які втратили працездатність, не цікавили ревізорів. Тож припускаємо, що в тогочасному реально-

494 *Рєєстръ* бранья грошей з мѣста Луцкого. // Атаманенко В. Свідчення описово-статистичних джерел про населення Луцька в другій половині XVI – першій половині XVII ст.– С. 52.
495 *Там само.*
496 *Там само.*

му житті складних родинних структур, які об'єднували два-чотири покоління близьких родичів, було значно більше. Усе це дозволяє зробити висновок, що поняття *родина* не збігалося з поняттям *дим*, яке було значно ширшим, тож правильніше ідентифікувати його з поняттям *домогосподарство*.

3.2.3.2. Сусіди

У міських житлових будівлях часто на рівних правах проживали не споріднені родини, а просто сусіди. Про сусідство в міських будинках як звичне побутове явище свідчить і урядова документація. Так, у постанові Віленського сейму про сплату поголовного податку в 1566 р. чітко роз'яснювалися як суми внесків, так і конкретні платники: «И таковымъ ѡбычаємъ тотъ податокъ маєть быти даван: Напєрвєй з мєщан ... с кождого домового господара, братьи и сусєдовъ ... ѡт головы по шєсти грошєй»[497]. Про це ж свідчать й інші документальні матеріали. Зокрема, 20 травня 1578 р. слуга луцького і берестейського біскупа Вікторина Вербицького Стефан Нешковський скаржився, що 18 травня було вчинено напад на дім біскупського підданого «мєщанина торчинъского на имя Конона, жону єго Параску и жону сусѣда єго Игната на имя Гасю»[498]. У Старому Любартові зафіксовано 431 дим, у 93 із яких мешкало по два господарі. В десятку Мартина Полуляха у 13 з 30 житлових помешкань проживало по дві родини, але якщо Никон Кравець мешкав разом із братом, то Лесько, Юнах Рибітв та Лаврін – із сусідами. Крім того, в Старому місті проживало ще вісім коморників, які також збільшували число мешканців одного житла. Таким чином, на 431 садибу-дим припадало щонайменше 532 родини або на одне помешкання – 1,23 родини. У Новому Любартові на 648 осілих димів припадало 672 родини. Крім того, на трьох пляцах було розташовано по два житлові приміщення, а також у місті проживало ще й 36 коморників. Тож на 988 осілих димів міста Любартова (Старого і Нового) припадало 1233 родини, а на один житловий будинок – 1,25 родини[499].

Подібну картину спостерігаємо і в Луцьку за «Рєєстром» 1566 р. Наприклад, Пархом Половкович платив податок «з півдому» та торгової комори. Отже, другу половину будинку займав інший власник, тобто сусід. Із названих у реєстрі 383 міщан налічується 38 домогосподарів,

497 *Archiwum* książąt Lubartowiczów-Sanguszków w Sławucie. – Lwów, 1910. – T. 7. – S. 88.
498 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 241 зв.
499 *Ossolineum*. – Sygn. 3669/II. – S. 426–439; *Ворончук І.* Місто Любартів (за інвентарем маєтностей князів Острозьких 1620 р.). – С. 96.

котрі сплачували лише з півдому, тобто ділили будинок із сусідами[500]. Ще 87 міщан платили лише з ремісництва, не сплачуючи податок з диму. Тож загалом 125 міщанських сімей мешкали в домі з іншими родинами – спорідненими або сусідськими.

Так було і в інших містах. За інвентарем Заслава 1612 р. багато міщан мешкали із сусідами, маючи по півдому або й лише четверту частину будинку, наприклад: «Стєцко з Самоиликомъ», «Матфѣи Ступак гаидук а Гордѣи с полдому» або «Гаврило Литвин полдому»[501]. У місті Козлині також були домогосподарі, які займали лише половину дому, сплачуючи податок зі своєї частини. Наприклад, міщани Зубар та Іван сплачували кожний «z domu swego połowy»[502], отже, вони були рівноправними власниками-сусідами житлового приміщення – дому. У місті Полонному багато міщан займали половину пляцу, якому відповідала і половина дому: «Dmitr Hurka puł placu, a puł placu chata pusta»[503].

Про спільне проживання в одному житловому приміщенні неспоріднених між собою родин, а саме сусідів, чітко інформують самі джерела. Так, в описі березділвських міщан 1620 р. зазначено: «Hryczko Burmistrzenia, u niego sąmsiadów dwa» або «Tysczycha Hanczycha, u niey sąmsiadów dwa»[504]. Очевидно, так само про сусідів ідеться в наступних записах: «Jacko Krawiec y Fiedor Głuchy» або «Andrzey Rzeznik y Zakim», або «Onisko y Wasko z Bokszyna» чи «Trochim y Hawryło z Równego»[505], бо коли йдеться не про рівноцінних співвласників–сусідів уживається запис іншого характеру, а саме: «Semen Teresczenia u niego Tyszko» або «Stepan Krawiec u niego Wasko Jarmoszenia»[506]. Так само в книзі луцького магістрату під 1639 р. зазначено, що вдова Палажка Юскова мешкала «u Chomy w domu»[507]. Тож за цими записами можна зрозуміти, що один із названих є власником дому. Очевидно, ці записи свідчать про винайняття у власника дому частини житлового приміщення. Конкретнішим є запис у книзі ковельського магістрату: міський писар Доменік

500 *Реєстръ* бранья грошей з мѣста Луцкого. // Атаманенко В. Свідчення описово-статистичних джерел про населення Луцька в другій половині XVI – першій половині XVII ст.– С. 51–54.
501 *Arch.* Sang. – Sygn. 64/24. – S. 7, 9, 18.
502 *Ossolineum*. – Sygn. 3669/II. – S. 178.
503 *Ibidem*. – S. 363.
504 *Ibidem*. – S. 286–286 zw.; *Володіння* князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року) – С. 208–209.
505 *Ossolineum*. – Sygn. 3669/II. – S. 286–289 zw.; *Володіння* князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року).– С. 208–217.
506 *Ossolineum*. – Sygn. 3669/II. – S. 287–287 zw.; *Володіння* князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року) – С. 211–212.
507 *ЦДІАК* України, ф. 23, оп. 1, спр. 1, арк. 119 зв.–121.

Стефанович протягом трьох років винаймав частину дому у Миколая Філіповича, не сплативши останньому за проживання[508]. При розгляді справи 1638 р. між луцькими міщанами, сином Петра Мєнького та Стефаном Собковичем, були «pozwani mieszkaiące u powoda», тобто, очевидно, жильці, які винаймали частину дома[509]. Луцькі кушніри Стефан Лихоіванович і Левко мешкали в одному «domu za Gluscem»[510]. Під час пожежі 7 червня 1637 р. в м. Тучині на Межиріцькій вулиці «домов также пят погорѣло, в которых тых домах мѣшкало на пляцах пѣредних и затылковых господаров тридцет и пят»[511].

Наведені приклади засвідчують спільне проживання неспоріднених родин, тобто сусідів, в одному житловому будинку. Тому число родин не збігається з числом міських домів. Наприклад, на 333 житлові будівлі міста Березdова припадало 433 родини, тобто на один дим – 1,3 родини. У м. Птича 1640 р. на 261 дим нараховувалася 291 родина, або на дим припадала 1,1 родини[512]. В Новому Заславі 1612 р. на 506 димів припадало 558 родин, або 1,1 родини – на будинок[513]. В м. Межиріччі 1640 р. у 56 з 257 осілих домів мешкало по дві родини, тож на дім припадало 1,2 родини[514]. Таким чином, за нашими обрахунками на міський дим припадало 1,4, 1,25, 1,3, 1,1, 1,1, 1,2 родини, або в середньому 1,2 родини, що в числовому вираженні становитиме 7,5 особи на дим.

Подібну ситуацію простежують дослідники і на польських матеріалах. Так, Марія Богуцька зазначає, що 1579 р. у Варшаві на дім припадало пересічно 1,4 родини, а 1620 р. – 1,7, зауважуючи при цьому, що останнє число є дуже скромним для того часу[515]. Особливо великими розмірами вирізнялися будинки, розташовані в центральній частині міста – на Ринковій площі, де були зведені найбільші міські кам'яниці, в яких проживали найбагатші міські мешканці. В Ринку Старого міста Варшави лише в 10 кам'яницях мешкало по одній родині, у 8 – по 2, в 10 – по 3, в 9 – по 4, в 2 – по 5, в 2 – по 6, в 4 – понад 6 родин (точніше не встановлено). Виходячи з цих відомостей, М. Богуцька відводить на одну кам'яницю пересічно по 2,2 родини[516].

508 *Там само*, ф. 35, оп. 1, спр. 2, арк. 12 зв.
509 *Там само*, ф. 23, оп. 1, спр. 1, арк. 23.
510 *Там само*, ф. 23, оп. 1, спр. 1, арк. 119 зв.–121 зв.
511 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 205, арк. 324 зв.
512 *Arch.* Sang. – Sygn. 117.
513 *Ibidem*. – Sygn. 64/24. – S. 1–20.
514 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 131, арк. 469 зв.–470 зв.; *Описи* Острожчини другої половини XVI – першої роловини XVII ст. – С. 311–313.
515 *Bogucka M.* Mieszczaństwo Warszawy w XVI i w pierwszej połowie XVII w. // Społeczeństwo Warszawy w rozwoju historycznym. – Warszawa, 1977. – S. 395.
516 *Źródła* do dziejów Warszawy. – T. I. – S. 84, 136–154; *Bogucka M.* Mieszczaństwo Warszawy w XVI i w pierwszej połowie XVII w. – S. 412.

Дослідники неодноразово зауважували, що значна частина міської людності ніколи не потрапляла до інвентарних описів. Так, Генрик Самсонович вважав зроблені його попередниками обрахунки населення Пшемишля заниженими, оскільки до них не потрапили такі групи міської людності, як світське і чернече духовенство, міські наймити, учні, замкова залога, шляхта разом з її службою, а також представники суспільного марґінезу[517].

Обраховуючи кількісні параметри міського населення достатистичної доби, деякі дослідники підходили диференційовано до різних його категорій. Наприклад, Іван Крип'якевич у соціальному плані поділяв міських мешканців на кілька великих груп: міський патриціат, заможних ремісників і купців та «поспільство» – плебеїв, до яких він відносив підмайстрів, селян-утікачів, найманих робітників[518]. Обчислюючи тогочасну людність, Адольф Павінський, враховуючи різний соціальний стан міщанства, також застосовував диференційований підхід. Проте, на відміну від Крип'якевича, він не вважав ремісників заможною групою населення, обчислюючи будинки ремісників та корчмарів на 5 осіб[519]. Владзімєж Черкавський, який загалом критично поставився до обрахунків Павінського, погоджувався з ним щодо ремісничого населення і, прирівнюючи ремісників до халупників, обраховував їхні родини на 5 осіб[520]. Так само Стефан Інглот вважав, що ремісниче родина складалася в середньому з 5 осіб, прирівнюючи ремісників до коморників та загородників[521]. Низькі коефіцієнти ремісничого диму, запропоновані Павінським, Черкавським та Інглотом, не приймав Юзеф Можи, оскільки, на його думку, ремісничий дим був залюднений не менше від селянського. Якщо ремісник у XVI–XVII ст. займався лише ремісничою справою, зазначає він, то обов'язково мав челядників та учнів, яких слід брати до уваги під час обчислення диму[522]. Думка Ю. Можи видається цілком слушною, тим більше, що в цьому переконують і джерела.

Уже за середньовіччя процес поділу праці досяг високого рівня, технологія виготовлення ремісничої продукції передбачала кілька стадій ремісничого виробництва, таким чином, навіть за давньорусь-

517 *Samsonowicz H.* Struktura majątkowa mieszkańców Przemyśla w drugiej połowie XV w. – S. 274–275.
518 *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький. – С. 38.
519 *Pawiński A.* Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym // Źródła dziejowe. – Warszawa, 1883. – T. XII. – S. 105.
520 *Czerkawski W.* Metoda badania zaludnienia Polski w XVI w. – S. 12.
521 *Inglot S.* Stosunki społeczno-gospodarcze w dobrach biskupstwa włocławskiego w pierwszej połowie XVI w. – S. 40–42.
522 *Morzy J.* Kryzys demograficzny na Litwie i Białorusi w II połowie XVII wieku. – S. 100, 289.

ких часів ремісництво не могло вестися однією людиною, одним майстром. Зазвичай майстер мав помічника або й кількох, а також учнів, які, беручи безпосередню участь у процесі виготовлення продукції, водночас проходили в такий спосіб курс навчання ремісничої професії. Помічник майстра називався *товаришом* і здебільшого проживав в будинку з родиною майстра. Так, у переліку ремісників Кременця 1563 р. вказано їхні повинності та податки, але при цьому обумовлено, що жоден із них «od towarzyszow nie powinien placic»[523]. За поборовим реєстром Острозької волості 1576 р., острозькі ремісники сплачували по 4 гроші «изъ ремесла кождого», а «*ωт* товарышов ихъ по полгрошу». Далі названо імена 27 товаришів ремісників [524].

Про «товарышов» ремісників повідомляє також «Реєстръ бранья грошей з мѣста Луцкого», де поіменно називаються: «Кондрат Швец, товарыш – з ремесла» або «Петръ Слесар, товарыш – з ремесла»[525]. Щоправда, на 383 ремісників та промисловиків, яких зазначено в цьому документі, товаришів-помічників мало бути б набагато більше, ніж названо. Про товаришів ідеться також у переліку острозьких міщан, які належали до парафії фарного костьолу. Зокрема, в будинку ремісника Петра Римаря разом з його родиною мешкав «towarzysz», тобто помічник, Мартин Полак[526]. Тож наявність помічників у майстрів-ремісників була поширеною і звичною практикою.

Зрозуміло, що майстри-ремісники не могли працювати без учнів, які майже не фіґурують у подібних документах. Це ще раз підтверджує думку щодо недосконалості з демографічної точки зору тогочасних описів міст. Так, в описах жодного з 20 міст інвентаря 1620 р., де інколи зазначаються міщани-ремісники, не згадано про їхніх помічників та учнів. Про недосконалість описів свідчать, зокрема, інвентарі Заслава. За наявності доволі великої кількості інвентарних описів і поборових реєстрів цього міста за першу половину XVII ст. тільки у двох, згадано учнів «w rzemiośle». Так, «Реєстръ браня побору з Нового мѣста Жаславля» 1609 р., називаючи майстрів, іноді перелічує учнів, що проживали разом ними: «Грицко Кушнь*р*, в нєго кушнь*р*чиков 4», «Васко Тєля швє*ц*, в нєго шєвчиков 2», «Ярєма, Тєлятин братъ, в нєго шєвчиков 2»[527]. За «Реєстром» мешканців Заслава 1662 р. називаються «Хвєдко Швєц с Климєня*м*, в нєго Васко шєвчикъ», «Хвєдо*р* Пашєня

523 *ЦДІАК* України, ф. 20, оп. 1, спр. 1, арк. 77.
524 *Описи* Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII ст. – С. 47, 51, 52.
525 *Реєстръ* бранья грошей з мѣста Луцкого. // Атаманенко В. Свідчення описово-статистичних джерел про населення Луцька в другій половині XVI – першій половині XVII ст.– С. 52.
526 *Akta* kościoła farnego ostrogskiego od 1622 r. – S. 196.
527 *Arch.* Sang. – Sygn. 64/2. – S. 3, 9, 10.

швєцъ, в нєго шєвчиков три»[528]. Цікаво, що тут згадується відомий уже за «Реєстром» 1609 р. «Васко Тєля швєць». Важко припустити, що через 53 роки йдеться про того самого майстра. Швидше за все, відповідно до багатовікової традиції й тодішньої практики, коли набуті досвідом знання, навички, вміння та таємниці ремесла не розголошувались, а ремісничa професія успадковувалася синами (серед наведених прикладів два брати Васко Теля і Ярема займаються шевським ремеслом), а в родині з покоління до покоління передавалось родинне ім'я, можна гадати, що це, вочевидь, був унук Васка, названого 1609 р. Учні ремісників зазначаються і в описі парафіян м. Острога 1622 р., що був значним ремісничим центром. Зокрема, крім товариша Мартина Полака, в будинку ремісника Петра Римаря разом з його родиною проживав ще й «uczeń w rzemiośle»[529].

У реєстрі м. Нового Заслава 1609 р., лише за безпосередньою вказівкою його укладачів ми нарахували 112 ремісників і промисловиків, що, з огляду на величину міста не відображає повного числа ремісників у ньому та наявності допоміжного персоналу – товаришів, учнів, можливо, ще й ремісничої челяді, які брали безпосередню участь у виготовленні товарної продукції та в домашній роботі. Тож, цілком очевидно, що до обрахунку ремісничого господарства потрібно долучити певну кількість помічників та учнів, які проживали разом із майстрами, входячи до ремісничо–господарських структур.

3.2.3.3. Підсусідки й коморники

Чималу групу міського населення становили підсусідки і коморники, які, не маючи власного житла, винаймали його у домогосподарів-власників. Щодо термінів *підсусідок* і *коморник* слід зауважити, що підсусідків не можна плутати із «sąsiadamy», які, на нашу думку, були повноцінними господарями житлового приміщення, а підсусідки, тим більше коморники, ніколи не були власниками помешкання, в якому проживали. Чітку інформацію про коморництво як звичне побутове явище містить «Уставъ о волоках» 1557 р., де 12 параграф «О коморникахъ в местахъ» зазначав: «Коморники в местехъ быти могутъ, которые жадныхъ роботъ на насъ ани на врядъ нашъ делати не маютъ; одъно ижъ торговъ и вольностей местъскихъ уживають ... , мають давати кожъдый год до скарбу нашого по 2 грошы и прото врядови маютъ господары, коморники приймуючы, оповедати»[530]. За

528 *Arch.* Sang. – Sygn. 64/19. – S. 12, 14, 16.
529 *Akta* kościoła farnego ostrogskiego od 1622 r. – S. 196.
530 *ПКК.* – К., 1898. – Т. I–II. – Отдел II. – С. 511.

описом Луцька 1552 р. навіть не всі ремісники мали власні будинки, зокрема кілька теслярів винаймали житло, а дехто проживав у міщан на правах «komornykow»[531]. В люстрації м. Кременця 1563 р. зазначалося: «Komornicy w miescie tutesznem, ktory izbę albo komorę u gospodarza naymuią»[532]. Піп кременецької Воскресенської церкви Олифір сплатив у 1583 р. побор за 10 коморників[533].

Спорадична інформація про підсусідків і коморників трапляється в актових книгах судових установ. Так, 1590 р., коли «громада мужовъ» суходольських звинуватила міщанина з м. Деражні Ювка у крадіжці коня, він, намагаючись спростувати звинувачення, пояснював: «я-мъ, деи, панове, того коня купилъ в дому месчанина володимерского, въ Нестера, у коморника его у Федка Венцка»[534].

Кількість підсусідків і коморників не була сталою. Це були тимчасові мешканці, котрі часто переходили з місця на місце. У 1637 р. в м. Краснокорці на 311 димів налічувалося 19 коморників, але при цьому зазначалося, що «bywa ich czasem wiencey»[535]. Справді, 1624 р. у цьому самому місті на 231 дим було 45 коморників[536]. Іноді в інвентарних описах коморників та підсусідків навіть не називали поіменно, вказуючи лише загальне їх число. Так зроблено, наприклад, в описі Старого Полонного 1620 р., де зокрема, уточнено: «dla tego ymion ych nie opisuie się, iż są nie pewni y pomykaią się z mieisca na mieisce[537]. Проте в описі другої частини міста – Нового Полонного, коморники вписані поруч із господарями, в яких вони мешкали: «Kuzma Stary, puł włoky, tamże komornik w domu» або «Andrzey Jęmiec, włoka, ma komornika z koniem»[538]. Подеколи у господарів було і по два коморники, як у наступному прикладі: «Demianicha wdowa z Demiankiem, puł włoki, tamże dwa komorniki, ieden s koniem»[539]. В описі міщан Баранівки коморники взагалі не зазначаються, проте їх згадано при визначенні міщанських повинностей: «... od komornikow, co koni maią, a iest ich teraz № 5 po g[roszy] 15 polskich, od komornikow bez koni, których yest [число їх не вписане – *І. В.*] po g[roszy] 6 lytow[skich]»[540]. Отже, міська влада подеколи навіть не знала числа коморників, які проживали в місті, бо спеціально їх ніхто

531 *АЮЗР.* – Ч. VII, т. II. – С. 170.
532 *АЮЗР.* – Ч. VII, т. II. – С. 72
533 *Źródła* dziejowe. – T. XIX. – S. 148.
534 *АЮЗР.* – Ч. VI, т. I. – С. 211–214.
535 *Arch.* Sang. – Sygn. 64/13. – S. 91.
536 *Ibidem.* – Sygn. 61/10. – S. 103–117.
537 *Ossolineum.* – Sygn. 3669/II. – S. 363 zw.
538 *Ibidem.* – S. 366 zw
539 *Ibidem.* – S. 368 zw.
540 *Ibidem.* – S. 373 zw.

не обраховував, тож пропущене місце для вписання їхнього числа так і залишилося незаповненим. В описах острозьких міщан 1603, 1620, 1621 рр. ні підсусідки, ні коморники не згадуються, навіть під час визначення міщанських повинностей Старого міста в інвентарі 1620 р. їх не зазначено, хоча, як показує частковий опис міщан Острога 1622 р., їх тут було чимало: на 86 домів, де проживало 128 родин, названо іноді за іменами 19 коморників, з них 10 були сімейними, семеро мали жінок, двоє – дітей, а один був з дружиною і сином, тож разом з родинами коморників налічувалося 30. Так, у домі Миколая Пекаря, де він мешкав із дружиною Софією, синами Григорієм, Бартоломеєм, Миколаєм і слугою, проживав і коморник Єжи Пекар з дружиною Ядвігою. В домі Мартина Пивовара, який мешкав із дружиною Малгожатою та сином Войцехом, проживав також коморник Петро з дружиною Доротою і сином Урбаном та ще один коморник Станіслав[541]. 2 березня 1562 р. органіст луцького костьолу св. Трійці Станіслав скаржився у ґродському суді про побиття його коморника з дружиною[542].

Як бачимо, коморники і підсусідки не завжди були одинаками, як прийнято вважати, нерідко вони були сімейними людьми. Так, за інвентарем 1625 р., в Новому Заславі на 10 коморників налічувалося 10 синів, а на 31 підсусідка – 35 синів[543]. У 1620 р. на 405 будинків міста Старого Полонного налічувалось 107 коморників (не враховуючи коморників міських фільварків), тож коморник (коморницька родина) припадав на кожні 3,78 домогосподарства[544]. У другій половині міста, в Новому Полонному на 404 дими зазначено 68 коморників (також без фільварків), тож коморник чи коморницька родина припадала на кожні 6 димів[545]. Крім того, місто мало свої міські фільварки: на тих, що належали до Старого міста, мешкало 19 господарів, у яких, як сказано, в минулому році було 34 коморників, а у фільварках Нового міста – 15[546]. Отже, на 809 міщан-господарів разом було 224 коморників, або 1 коморник на 3,6 дима. В м. Дорогобужі на 83 міщанські господарства налічувалося 25 підсусідків або один підсусідок (підсусідська родина) припадав на кожні 3,3 домогосподарства[547]. У Звяголі на 334 господаря

541 *Akta* kościoła farnego ostrogskiego od 1622 r. – S. 202.
542 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 4, арк. 48.
543 *Arch.* Sang. – Sygn. 64/9. – S. 53–70.
544 *Ossolineum*. – Sygn. 3669/II. – S. 361 zw.–365; *Ворончук І.* Володіння князів Острозьких на Східній Волині. – С. 237–249.
545 *Ossolineum*. – Sygn. 3669/II. – S. 366–370 zw.; *Ворончук І.* Володіння князів Острозьких на Східній Волині. – С. 250–259.
546 *Ossolineum*. – Sygn. 3669/II. – S. 365, 369 zw.–370; *Ворончук І.* Володіння князів Острозьких на Східній Волині. – С. 248–249, 259–260.
547 *Ossolineum*. – Sygn. 3669/II. – S. 182 zw.–183 zw.;

було 57 підсусідків (причому зазначено, в яких господарів вони проживали), тож підсусідська родина припадала в середньому на кожні 5,8 господарства[548]. У Суражі на 200 міщан зафіксовано 35 коморників (з чіткою вказівкою, у кого вони мешкали), отже, тут коморницька родина припадала на 5,7 димів[549]. 1623 р. в Шепетівці на 112 димів налічувалося 26 коморників або додаткова родина на кожний четвертий дім. В інвентарі Шепетівки 1644 р. коморників взагалі не згадано, але в переліку міщанських повинностей зазначено: «Cisz mieszczanie powinni jeden wedle drugiego groble, mosty, waly wespoł ys komornikamy naprawowac»[550]. 1599 р. в місті Закриничче міщанських димів було 92, а підсусідків у них – 20[551]. 1615 р. в Сульжині на 136 міських будинків було 15 підсусідків, в Кузьмині на 72 дими – 20, у Красилові на 160 – 31 підсусідок, у Базалії на 475 господарів – 148 коморників, у Костянтинові на 409 димів – 70 коморників (без коморників на фільварках)[552]. Ці приклади, що стосуються окремих міст і різних років, підтверджують поширеність «підсусідства» та «коморництва» як явища, а простежити його побутовість і вивести кількісні характеристики дають можливість документальні описи міста Заслава за кілька років першої половини XVII ст., на підставі яких складено наведену нижче таблицю[553].

Таблиця 2

Співвідношення підсусідків і коморників до димів міста Заслава у першій половині XVII ст.

№ п/п	Дата опису міста	Кількість міщан-домогосподарів	Кількість підсусідків і коморників	Середня кількість підсусідків і коморників на 1 дим
1	Новий Заслав 1609 р.	370	68 підсусідків	1 на 5,4
2	Новий Заслав 1617 р.	362	65 підсусідків	1 на 5,5
3	Новий Заслав 1624 р.	335	42 підсусідки, 4 коморники	1 на 7,3
4	Новий Заслав 1625 р.	354	47 підсусідків, 5 коморників	1 на 6,8
5	Новий Заслав 1631 р.	1000	200 підсусідків (новоприйшлі не зазначені)	1 на 5
6	Старий Заслав 1636 р.	314	62 підсусідки	1 на 5

548 *Ibidem*. – S. 315 zw.–319.
549 *Ibidem*. – S. 270–275.
550 *Arch*. Sang. – Sygn. 64/8; Sygn. 127/2. – S. 17 zw.
551 *Ibidem*. – Sygn. 47.
552 *ЛНБ* ім. В. Стефаника. Від. рукописів, ф. 91, спр. 39/I–1. – S. 1–164.
553 *Arch*. Sang. – Sygn. 64/2, 64/9, 64/10, 64/10a, 64/11a, 64/12.

Отже, в першій половині XVII ст. в Новому Заславі на кожні 5,8 домогосподарств припадав додатково один підсусідок/коморник або одна підсусідська/коморницька родина. Проте, як засвідчують подані вище відомості, співвідношення числа підсусідків і коморників, які належали до міських господарських структур, подеколи різко коливалось, як, наприклад, у Старому Полонному або Дорогобужі. Юзеф Можи обраховував коморників і челядь міст Литви й Білорусі середини XVII ст. на 12 % міського населення. На його думку, серед коморників переважали жінки, які, за його підрахунками, становили близько 60 %[554]. За нашими джерелами, коморниками були переважно чоловіки, причому часто одружені, які мали дружин і дітей.

3.2.3.4. Служба й челядь

Вивчення документальних матеріалів показує, що найчастіше в джерелах зазначається найзаможніша і, як вважається, найменш численна група міської людності, її повноправні обиватели (civis, posesjonaci), а цього недостатньо для відтворення цілісного образу міського суспільства. Як зазначалось, поділ міщан на багатих патриціїв, рядове міщанство та плебс в демографічному плані нічого не пояснює.[555]. Важливим моментом, який до цього часу не брали до уваги вітчизняні дослідники, є наявність значної кількості слуг та челяді не тільки в шляхетських дворах і будинках, а й у домах міських обивателів: ремісників, купців, промисловиків, дрібних торговців та ін. Більшість істориків-демографів зауважує, що, крім міщан-обивателів, у містах було багато людей, які, не маючи обивательських прав, бувши міськими мешканцями найнижчого рангу, практично не потрапляли до списків та переліків міщан, що їх містять інвентарі. Зокрема Мирон Капраль зазначає, що у львівських фінансових книгах майже не згадувались наймані робітники, прислуга, учні, підмайстри, тобто найбідніша частина міського суспільства (плебс), яка водночас становила більшість населення Львова[556]. Це можна віднести й до переважної більшості документальних матеріалів Волині фіскального характеру за XVI–XVII ст.

Проте тогочасне законодавство добре знало ці групи міського люду. Зокрема, Статут 1566 р., регламентуючи міський порядок, неодно-

554 *Morzy J.* Kryzys demograficzny na Litwie i Białorusi w II połowie XVII wieku. – S. 127.
555 *Samsonowicz H.* Struktura majątkowa mieszkańców Przemyśla w drugiej połowie XV w. – S. 265.
556 *Капраль М.* Національні громади Львова XVI–XVIII ст. (соціально-правові взаємини). – С. 248.

разово згадує міських слуг і челядь: «Уставуем, которие бы слуги ... або челядь невольная втекли от княжат, панов або от которого шляхтича» до міста, то в разі прийняття слугами міського права, вони переходили під міську юрисдикцію і вийти не мали віддавати їх колишнім панам, «а што дотычет челяди неволное, которые бы пришли до мест наших, тым ани права Майдеборского принятье, ани оселость, ани теж заседене десети лет ку помочи быти не маеть»[557].

Наявність у містах значного числа служебної людності: слуг, челяді та наймитів добре ілюструє вже згадувана постанова Віленського вального сейму про сплату поголовного податку в 1566 р. Зокрема, в листі Зиґмунта II Августа від 3 січня 1566 р. до житомирського старости Романа Санґушки при переліченні різних категорій міської людності, які повинні сплачувати поголовне, зазначено: «А з наймитовъ зъ их властного мыта, або найму,ωт жон и дѣтєй ихъ, пановє их с каждоє головы мають дати по три гроши. ... А з жидовъ ... ωт каждоє головы по пѣтнадцати грошєй, а ωт слугъ и чєлєди их, нє жидовъ, наймитовъ и наймичокъ, которых в домєх своих для послугъ своих ховають, ωт головы по два гроша» [558].

На думку Марії Богуцької, домашня служба, яка з XVI ст. починає відігравати дедалі більшу роль, уже в XVII ст. налічувала десятки осіб не тільки в шляхетських і маґнатських домах, а й у міщанських кам'яницях[559]. На підставі документального матеріалу дослідниця обрахувала, що в Старій Варшаві челядь використовувалась у 80 % міщанських родин і лише 20 % найубогіших родин обходилися без домашньої служби. Цезарій Кукльо вважає, що характерним явищем сіл, містечок і міст Польщі пізньофеодальної доби була наявність значного прошарку домашньої служби, число якої переважало подібні популяції Західної Европи[560].

Найчисленнійшу групу з-поміж промислово-ремісничої та торговельно-купецької челяді становила домашня служба: хлопці, парубки, дівки, служебниці, кухарки, візники, мамки, особливо в домах удівців з немовлятами. Вважають, що швидше за все функції більшості з них не були чітко визначеними, тож їх могли використовувати як для домашніх потреб, так і в ремісництві та торгівлі. Кількість челядників у міщанських родинах була різною. Польські джерела фіксують доволі значні розбіжності: від однієї особи в незаможних родинах до 7–8,

557 *Статут* 1566 р. – Розд. III, арт. 29. – С. 85.
558 *Archiwum* książąt Lubartowiczów-Sanguszków w Sławucie. – T. 7. – S. 88–89.
559 *Bogucka M.* Mieszczaństwo Warszawy w XVI i w pierwszej połowie XVII w. – S. 404–405.
560 *Kuklo C.* Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. – S. 367.

а інколи й 10 осіб у найбагатших міщан. На підставі цього склалася думка, що на вищих щаблях міського соціуму була поширена велика родина-домогосподарство, водночас серед бідноти типовою моделлю була мала нуклеарна родина, іноді навіть неповна, особливо часто через відсутність батька[561].

Вітчизняні документальні відомості про міську службу й челядь дуже обмежені. Це поодинокі згадки, які вкрай рідко знаходимо в судових актах, маґістратських і ратушних книгах. Передусім зазначимо, що челядь проживала в міських замках, обслуговуючи їх потреби. Так, за інвентарем Кременецького замку, складеним 1480 р. під час подання його в управління Олізара Шиловича зазначено: «А челяди дворное што в городѣ: три паробки а чотыри жонки, а двѣ дѣвъцѣ. А у дворцы въ королевомъ, миля отъ города: тамъ въ томъ дворцы жонка зъ дѣтми сама четверта»[562]. До Кременецького староства належала низка сіл, зокрема Кокорів, у «дворци» (очевидно, належному до староства) якого було 13 осіб невільної челяді, а в селі Воля – 6 челядників, які працювали на Кременецькй замок. 1563 р. у фільварку Кременецького замку названо шестеро осіб невільної челяді, а у Вілійському – 21, з них восьмеро були сімейними, в одному випадку чоловік Марцин мав дружину, а в сімох – жінки мали дітей (4 – по двоє, а 3 – по одній дитині)[563].

За описом Луцького замку 1552 р., у дворах, що належали до Луцького староства, зокрема Гнідавському, налічувалося шестеро невільних челядників: Яцько з жоною Катериною та сином Івашком, Демко, Наталя та жінка Овдотя. У дворі села Красного серед невільної челяді названо трьох братів: Опанаса, Гарасима й Васка, їхню сестру Томилу, Мишка Станковича з синами Годаром та Мінчулом, Марка Пизовича та Андрія Ячинича – усього 9 осіб[564]. Тож разом у цих дворах на Луцький замок працювало щонайменше 16 невільних челядників.

Про слуг і челядь у рядових міщан згадок мало. Вони трапляються лише тоді, коли йдеться про незвичайні випадки або конфліктну ситуацію, в якій задіяні слуги та челядь. Наприклад, 25 серпня 1575 р. луцький міщанин Федір Маляр скаржився в луцькому ґродському суді на Яна та Олександра Томиловичів Ворон Боратинських через пограбування ними в урочищі Рокитовий Лужок трьох його челядниць – Марушки,

561 *Bogucka M.* Rodzina mieszczańska XVI–XVII wieku. – S. 498–499.
562 *Акты*, относящиеся к истории Южной и Западной России (далее – Акты ЮЗР). – Т. II. 1599–1637. – СПб., 1865. – С. 110.
563 *ЦДІАК* України, ф. 20, оп. 1, спр. 1, арк. 3-3 зв.; АЮЗР. – Ч. VII, т. II. – С. 32.
564 *АЮЗР*. – Ч. VII, т. II. – С. 171.

Ганки і Огапки[565]. Матис Славоґурський позивався з князем Яцьком Четвертенським, який 12 лютого 1575 р. напав на його дім в м. Яровиці і забрав його наймичку дівку Софію[566]. 9 червня 1576 р. «подворник» Луцького замку Терешко Сагайдачник скаржився на замкового воротного Офанаса Рупшу, який напав на дім луцького мостовничого Івана Борзобагатого Красенського, що був розташований на території замку, з наміром ув'язнити його «подворика» та «подворницю» луцького двору Федора Загоровського Грицковую Ганнуску, яка побила його дружину Настю[567]. Тут, по-перше, повідомляється про шляхетські будинки на території Луцького замку, а, по-друге – про наявність у шляхетських домах постійної домашньої прислуги, зокрема двірників. 12 січня 1594 р. володимирський міщанин Семен Єсифович вніс заяву до ґродського суду про нещастя, яке сталося того дня з його челядничкою: «дєвка нєдорослая Та*т*яна з дому моєго, кгды*м* єщє спал, в нєвєдомости моє*и* вышла, ω которо*и* кгды ми жона моя и чєля*д* домовая дали знати», було вже пізно, бо вона втопилася[568]. Як бачимо, йдеться не про одну загиблу дівчинку-челядницю, а про наявність у Семена Єсифовича ще й іншої «домової» челяді. Луцький міщанин Томаш Ясінський[569] у заповіті від 1636 р. згадує свого слугу хлопця Валка, якому заповідає коня з сідлом за умови, що хлопець буде при ньому під час смерті[570]. У тестаменті 1638 р. луцький міщанин Криштоф Немиський називає слугу Стаса та служницю Параску[571]. Деякі категорії міського населення мали доволі значне коло служебної людності. Так, 1583 р. кременецький доктор Лейба сплатив побор за 15 єврейських слуг[572].

19 серпня 1638 р. дівчина-сирота з Луцька Галжбета Калинівна разом із опікуном Миколаєм Слонкевичем визнала, що, не маючи чим сплатити борг у 6 злотих і 9 грошів, погоджується відробити цю суму кредиторові («za spolną zgodą rok caly służyć submitowała sie»)[573]. 5 червня 1638 р. луцька міщанка Анна Васильова Цвілова присягнула перед луцьким магістратом, що нічого не винна Дороті Петровій за

565 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 392.
566 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 53 зв.
567 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 213.
568 *Там само*, ф. 28, оп. 1, спр. 27, арк. 8 зв.–9 зв.
569 Томаш Ясінський та Криштоф Немиський – колишні здрібнілі шляхтичі, прийнявши міське громадянство, перейшли під міську юрисдикцію. Див.: *Білоус Н.* Заповіти луцьких міщан кінця XVI – першої половини XVII ст. – С. 191.
570 *ЦДІАК* України, ф. 23, оп. 1, спр. 1, арк. 16 зв.; *Білоус Н.* Заповіти луцьких міщан кінця XVI – першої половини XVII ст. – С. 198.
571 *ЦДІАК* України, ф. 23, оп. 1, спр. 1, арк. 30 зв.–32; *Білоус Н.* Заповіти луцьких міщан кінця XVI – першої половини XVII ст. – С. 200.
572 *Źródła* dziejowe. – T. XIX. – S. 148.
573 *ЦДІАК* України, ф. 23, оп. 1, спр. 1, арк. 30.

«шинкування», «kromia tego, co czeladz iey napila»[574]. Коли у шляхтянки Настасі Калусовської під час перебування в Луцьку зник «kleinot sczyrą złoty kosztuiący złotych tysiąc», вона позвала до суду не лише господиню дому, в якому заночувала, Настасю Олександрову Бендерманову, а й «czeladz iey»[575]. Луцький кушнір-«партач» Семен Самуйлович скаржився 1638 р. на кравецького цехмістра Станіслава Буковського, який викрав у нього кожухи і «na pozytek swoi obrocił y czeladzi swey»[576]. Дочка Грицька Ізика Федора, «iescze lat niedorosly», служила у кушніра Стефана Лихоівановича в домі[577]. Коли 1638 р. в Луцьку сталася пожежа, Шимон Кравець разом зі служницею «na ten czas mieszkał w tylie u paniey Nastazii Aleksandrowey Bendermanowey»[578].

Про домашню службу згадується в окремих записах «Рєєстру бранья грошей з мѣста Луцкого» 1566 р. Зокрема, серед міщан названо кілька «роботников», очевидно, найманих, а саме: «Пархомец с Красного, роботник», «Матъфиец Роботник»[579]. Про домашню службу свідчать і наступні записи: «Мацко, што в Полонки Яна служил», або «Волос, што в Посолейка служил» чи «Иванец, што был молодцем местцким»[580]. Щоправда, Мацко, який колись перебував на службі у Яна Полонки, котрий сплатив податок «з дому, меду, пива», фіґурує в іншому статусі, бо за реєстром він уже сплачував податок «з ремесла»[581], тож можна припустити, що він навчився ремесла, перебуваючи на службі у свого колишнього господаря-майстра Яна Полонки.

Найкраще проблему міської служби розкривають два документи: згадуваний інвентар м. Заслава 1617 р., в якому вказується загальне число челяді в описаній частині міста, та опис міщанських домів в «Akta kościoła farnego ostrogskiego od 1622 r.», де разом із господарями перелічено їхніх слуг, челядників та коморників. Зокрема, серед домашньої служби згадуються: «sługa», «komornica», «komornik», «kucharka», «swaczka», «czeladnik w rzemiośle», «uczeń w rzemiośle», «diwka», «chlopiec». Так, чотирьох слуг мав удівець Давид Шуберт. У будинку кравця Миколая Румовського, крім дружини, пасерба, сина і чотирьох учнів-«krawczykow», мешкала кухарка[582]. Шинкар Симон

574 *Там само*, ф. 23, оп. 1, спр. 1, арк. 6 зв.
575 *Там само*, ф. 23, оп. 1, спр. 1, арк. 50 зв.–51.
576 *Там само*, ф. 23, оп. 1, спр. 1, арк. 122–123 зв.
577 *Там само*, ф. 23, оп. 1, спр. 1, арк. 119 зв.–121 зв.
578 *Там само*, ф. 23, оп. 1, спр. 1, арк. 91–91 зв.
579 *Рєєстръ* бранья грошей з мѣста Луцкого // Атаманенко В. Свідчення описово-статистичних джерел про населення Луцька в другій половині XVI – першій половині XVII ст. – С. 53.
580 *Там само*. – С. 52–53.
581 *Там само*. – С. 53.
582 *Akta* kościoła farnego ostrogskiego od 1622 r. – S. 197.

Хойновський з жоною, сином і трьома слугами проживав у будинку Яна Врубловського, родина якого складалася з п'ятьох осіб і слуги[583]. У Матиса Шевця з дружиною Марушею було троє челядників. У домі Станіслава Трускулацького служницею була 12-річна дівчина Ядвіга[584]. На 86 описаних будинків названо 46 слуг, 8 челядників, 4 кухарки, 5 учнів «w rzemiośle», одна дівка, один хлопець – або разом 65 слуг і челядників[585].

Деякі будинки були доволі щільно заселеними. Так, у домі Петра Маляра, де він мешкав із дружиною Катериною та дітьми, число яких не зазначено, бо «dziatki u Rusi chrzczą», проживав Ян Шидловський із дружиною Катериною та її дітьми від першого шлюбу, сином Яном і дочкою Ядвігою. З ними проживала коморниця Катерина Симонова зі своїм сином Якубом. Тож у домі мешкало три родини, з яких коморницька була неповною, без чоловіка. Якщо приймемо слово «dziatki» щодо дітей Петра Маляра за найменше його значення 2, то вийде, що в цьому домі проживало щонайменше 10 осіб[586]. В будинку Миколая Пекаря, де він мешкав разом з дружиною Софією, синами Григорієм, Бартоломеєм та Миколаєм, жили слуга Андрій та коморник Андрій Пекар з жоною Ядвігою. Тут же мешкав староста острозьких кальвіністів Хоментовський із дружиною Ядвігою й трьома слугами Яном Войцеховським, Катериною та Агнешкою. Тож у цьому домі водночас проживало 13 осіб[587]. У будинку Спіренди, разом з яким мешкав його зять аптекар Луренс, було двоє слуг Софія та Станіслав. Крім них, у цьому ж будинку мешкали дві коморницькі родини – Ян Кравець із жоною Анною та їхньою прислугою Анною, а також Ян Меховник із дружиною Софією[588]. Таким чином, навіть якщо Луренсові слуги Софія та Станіслав не були подружньою парою, то й тоді в цьому будинку мешкало чотири подружжя – разом 11 дорослих осіб.

За інвентарем міста Старого Заслава 1617 р., де вказано загальне число «czeliadzi wsech na Starim Miesczie», на 169 міщанських родин зазначено 572 особи челяді, що становить 3,3 особи на родину[589]. Відомо, що Заслав і Острог належали до великих волинських міст, проте подібна ситуація спостерігається і в маленьких містах. Так, 1578 р. під час татарського нападу на містечко Жуків у 16 господарів було забрано в ясир

583 *Ibidem*. – S. 198.
584 *Ibidem*. – S. 202.
585 *Ibidem*. – S. 195–203.
586 *Ibidem*. – S. 199.
587 *Ibidem*. – S. 200.
588 *Ibidem*. – S. 198–199.
589 *Arch*. Sang. – Sygn. 64/24. – S. 1–15.

35 челядників, тобто в середньому по 2,2 особи з домогосподарства[590]. Іноді усереднені показники мало про що говорять, тож уточнімо: лише у міщанина Хилимона було забрано шістьох челядників, а в Устяна – чотирьох. Інформацію про домашню службу й челядь, як складову частину українських міщанських родин, містять документальні матеріали інших українських земель, зокрема тестаменти київських міщан[591].

Отже, наведені документальні матеріали засвідчують, що міщанська родина ще не перетворилася на нуклеарну, оскільки під одним дахом із нею нерідко проживали близькі родичі, часто підсусідки і коморники, а також підмайстри, учні, слуги й челядь, становлячи разом із родиною господарів єдину домогосподарську структуру. Основними типами міщанських родинних спільнот були просте, розширене та складне сімейне домогосподарство.

3.2.3.5. Шляхетські двори в містах. Коефіцієнт міського диму

Кількість міського населення зростала за рахунок шляхетських дворів, що були в містах. У невеликих містечках їх було небагато, у великих – значно більше. Так, у Березdові налічувалося лише два шляхетські двори, у Звяголі – три, у Рівному – чотири, у Хлапотині (Красноставі) – п'ять, у Старому Полонному – 14[592]. Ще більше шляхетських дворів було в Острозі: за дільчим актом 1603 р. на 903 осілих дворів та будинків нараховувалося 30 шляхетських (28 дворів та 2 будинки)[593]. На 1620 р. тільки в Олександровій частині міста шляхетських дворів було 12, ще 8 дворів-домів були розміщені на вулицях поміж міщанськими будівлями[594]. Вочевидь, не менше було шляхетських дворів і в Янушевій частині Острога. Відповідно до «Akta kościoła farnego ostrogskiego od 1622 r.» до цієї парафії належало сім шляхетських дворів та 5 будинків. За інвентарем 1615 р. у Базалії налічувалося 13 шляхетських дворів, у Красилові – 10, у Костянтинові – 27[595]. В описі 1631 р. у Новому Заславі зафіксовано 21 шляхетський двір[596], у Шепетівці 1643 р. на 320 димів їх було 7[597].

590 *ЦДІАК України*, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 194–196.
591 *Biłous N.* Testamenty mieszkańców Kijowa z XVI – pierwszej połowy XVII wieku // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – 2010. – № 2. – S. 250.
592 *Ossolineum*. – Sygn. 3669/II. – S. 127 zw.–131 zw., 286–289 zw., 294–297, 315–319, 361–365.
593 *ЛНБ* ім. В. Стефаника. Від. рукописів, ф. 91, спр. 181/VI–4. Ч. 1а, арк. 3–9 зв.; ЦДІАК України, ф. 223, оп. 1, спр. 332, арк. 1–10; *Описи* Острожчини другої половини XVI – першої роловини XVII ст. – С. 74–100.
594 *Ossolineum*. – Sygn. 3669/II. – S. 196–207.
595 *ЛНБ* ім. В. Стефаника. Від. рукописів, ф. 91, оп. 1, спр. 39/I–1, арк. 18–25, 50–61, 71–75.
596 *Arch*. Sang. – Sygn. 63. – S. 13–14.
597 *Ibidem*. – Sygn. 127/1.

20. План забудови Луцького окольного замку XVI ст.
Реконструкція Бориса Сайчука

Значно більше шляхетських дворів було в «столечному» Луцьку, де мати власний двір вважалося не лише діловою потребою, а й, вочевидь, справою шляхетського престижу. Тож значна частина волинської шляхти мала там свої окремі двори, або кілька споріднених сімей одного роду поділяли між собою частини великого спільного двору. Наприклад, дім Івана Козинського був розташований між дворами зем'ян Свищовських і Чарнецкого в Луцькому окольному замку[598]. 1619 р. Зиґмунт Боратинський став на постій в «в дому єго мл. пна Кєндзєрского шляхєцком тут в Луцку для приєзду и впокою своєго збудованом»[599].

За описом Луцького замку вже 1552 р. поблизу церкви св. Дмитрія розташовувалося 45 шляхетських дворів і пляців, зокрема: Петра Чаплича, пані Богушової, Василя Рудецького, Богдана Семашка, Петра Кадянова [Чаплича Шпановського – *І. В.*], Звіра Тишкевича, пані Романовоє Калиноє, Дмитра Санґушка, княгині Ілліної [Беати Костелецької – *І. В.*], Охримовичів, Петра Кірдея, Івана Шимковича, Михайла Свинюського, Данила Рогозинського, Михайла Єловича, Івана Гулевича,

598 *ЦДІАК України*, ф. 25, оп. 1, спр. 111, арк. 460 зв.–461.
599 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 111, арк. 216 зв.–217.

Василя Дрозденського, Михайла Хрінницького, Івана N (підскарбія), Михайла Гулевича, Ярофія Гостського, Василя Литовського, Григорія Гулевича, хорунжого Михайла Сербина, Михайла Осовського, Гаврила Воютинського, Федора Мишчича, Петра Семашка, пані Дахновоє, Тихона Хом'яка, Романовських, Гештольда, Івана Вашкевича, Княгининських, Олехна Козинського, Андрія Свищовського, князів Матвія Четвертенського, N Кошерського, Федора Головні, Матвія Сокольського, Дмитра Буремльського, Якова Крокотки Єловицького, Олександра Чорторийського. Ще 39 дворів князівських та зем'янських волинських родів, «kotoryie ne sut powynowactwje żadnom z mestem», лежали в центрі міста[600]. Таким чином, вже на середину XVI ст. в Луцьку було щонайменше 84 шляхетські двори. Тож значна частина ґрунтів у Луцьку як головному місті воєводства зосереджувалася в шляхетських і маґнатських руках. Шляхта, яка не мала власних будинків, часто наймала приміщення у міщан, подеколи тримаючи там своїх слуг і челядь.

Цілком зрозуміло, що ці двори і пляци вирізнялися числом задіяної там служби, тож були багатолюднішими, ніж міщанські, оскільки там мешкало багато дворових слуг і челяді, які мали забезпечувати їх функціонування й потреби господарів. Про їх заселеність довідуємося з опису острозького двору шляхтича Станіслава Закревського. У дворі проживали: Станіслав Закревський з дружиною Елжбетою та їхні «dziatki małe», число яких не зазначене; разом з ними жили сестри дружини, Анна й Катерина, а до своєї смерті – і матір дружини Софія Броневська. Цю відносно невелику шляхетську родину з п'яти дорослих та кількох малих дітей обслуговували 13 слуг, зокрема: дві служебниці Елжбети Закревської, п'ятеро особистих слуг господаря, а також візник Мацей, кухар Ян, дівчина Ганнушка, «mamka» Регіна, «Halska, mamka z Rusi» та коморниця[601] Катерина. Якщо приймемо вираз «dziatki małe» за найменше його значення – 2, то й тоді у цьому дворі на цей час проживало разом 19 осіб (до смерті Елжбетиної матері мешканців двору було 20, або й більше, оскільки й вона могла мати особистих слуг)[602]. Проте, вочевидь, не всіх слуг, а особливо челядь, названо, бо за логікою у дворі мав би бути двірник, покоївки, пралі тощо. У дворі пана Валентія Моленди названо його дружину, рідного брата Петра з дружиною Оленою та їхню сестру Анну, чотирьох слуг господаря, а також Томаша Фурмана з дружиною і дочкою та ще двох жінок –

600 *АЮЗР.* – Ч VII, т. I. – С. 163–164.

601 У цьому випадку слово «коморниця» означає людину, яка завідувала панським господарством і мала ключі від комори, де зберігалися харчові припаси та інші речі.

602 *Akta* kościoła farnego ostrogskiego od 1622 r. – S. 194–195.

разом 14 осіб, з яких – 13 дорослих[603]. У будинку шляхтича Войцеха Козерацького, де він мешкав разом із дружиною Анною, трьома синами Томашем, Юзефом, Степаном та дочкою Софією, проживали ще четверо коморників: Анна, Амбросина та Яшко з дружиною Анною, тобто щонайменше 10 осіб[604]. Щоправда, за описом, не всі двори були такими населеними, але й покладатися на ретельність переписувачів не можна, оскільки в кількох місцях копії трапляються недописані речення і залишені чистими місця, які свідчать про те, що або копіїст не розібрав написане, або, можливо, ці пропуски містяться в самому оригіналі. Так, у дворі пана Єловицького (ім'я якого не вказане) зазначено лише чотирьох челядників. В домі пана Кокорики мешкав Ян Копинський із дружиною Доротою та п'ятьма дітьми: трьома синами – Валентієм, Йозефом, Андрієм та двома дочками – Катериною і Софією, тож ця родина складалася з 7 осіб[605]. Цілком зрозуміло, що шляхетський двір не функціонував без служби, проте тут вона не згадується. На вісім шляхетських дворів, розташованих на вулицях Острога, названо 67 осіб, або пересічно – 8,5 на двір.

Відомо кілька чисельних характеристик міського населення та коефіцієнтів міського диму. Почнімо з найменших показників. Так, Софія Daszyńska-Golińska застосовувала коефіцієнт 5 осіб на дим[606]. Генрик Ловмянський, прирівнюючи дим до родини, обраховував міщанську сім'ю на 5 осіб[607]. Так само Самсонович визначав число людності Пшемишля наприкінці XV ст. на підставі родинного коефіцієнта 5[608]. У Станіслава Пазири цей коефіцієнт становив 6[609]. Досліджуючи демографічні зміни міста Коцка Луковської землі Люблінського воєводства впродовж XV–XX ст., Станіслав Йоп обчислював його мешканців у XVI–XVIII ст., виходячи з коефіцієнта диму 6,5[610]. Такий самий показник отримав і Богдан Пучинський[611]. Ірена Гейшторова пропону-

603 *Ibidem*. – S. 200–201.
604 *Ibidem*. – S. 200.
605 *Ibidem*. – S. 195.
606 *Daszyńska-Golińska Z.* Uście Solne. Przyczynki historyczno-statystyczne do dziejów nadwiślańskiego miasteczka. – Kraków, 1906. – S. 134.
607 *Łowmiański H.* Wchody miast Litewskich // Ateneum Wileńskie. – 1923. – R. I. – № 3–4. – S. 404 (nota 2).
608 *Samsonowicz H.* Struktura majątkowa mieszkańców Przemyśla w drugiej połowie XV w. – S. 275.
609 *Pazyra S.* Studia z dziejów miast na Mazowszu od XIII do początków XX w. // Badania Dziejów Społecznych i Gospodarczych. – Lwów, 1939. – T. 34. – S. 275–303.
610 *Jop S.* Przemiany demograficzne w Kocku od XV do XX wieku // Studia z dziejów Kocka / Pod redakcią Ryszarda Szczygła. – Lublin, 2003. – S. 53–54.
611 *Puczyński B.* Ludność Brzeżan i okolicy w XVII i XVIII w. // Przeszłość Demograficzna Polski. – 1972. – T. 5. – Cz. II. – S. 11.

вала коефіцієнт: 6–7 осіб на міщанський будинок[612]. Ст. Александрович на підставі документальних матеріалів виводив показник: 7 людей на міський дим[613]. За коефіцієтом 7 осіб на дом обраховував людність Браславського повіту Отто Гедеман[614]. Проте пересічну залюдненість міського диму XVI–XVII ст. він обчислював на підставі сільських інвентарів другої половини XVIII ст. Тому його обрахунки не прийняв Леонід Житкович, який на підставі люстрацій 15 литовських містечок кінця XVIII ст. дійшов висновку, що залюдненість диму не перевищувала 6 осіб[615]. Питання залюдненості міст досліджував також Єжи Охманський, який обраховував дим на 6–6,5 осіб[616]. Владислав Чвік обчислював міську єврейську людність Люблінщини за коефіцієнтом диму 7, щоправда, для другої половини XVIII ст.[617]. Юзеф Можи виходив з однакового показника для сільського й міського диму: 8 осіб, зауважуючи водночас, що залюдненість міського диму була вищою, а його диференціація залежала від величини самого міста[618]. Тож найбільший коефіцієнт запропонував Ю. Можи. Додамо, що на підставі інвентарів XVIII ст. він виводить ще вищий коефіцієнт міського диму для Білорусі та Литви, а саме 8,4, пояснюючи це число докладнішою інформацією інвентарів XVIII ст.[619]

На волинському документальному матеріалі ми визначили коефіцієнт біологічної міщанської родини – щонайменше 6,3 особи, але на міський дим припадала не одна сім'я, а в середньому – 1,2 родини або 7,5 осіб. До цього числа слід додати слуг, челядь, підмайстрів, учнів, коморників та підсусідків, які брали безпосередню участь в організації та функціонуванні внутрішнього життя міського домогосподарства. Проте, обчислюючи міську домогосподарську структуру, візьмімо до уваги й такі обставини. Міське населення складалося з різних соціальних шарів: багатого патриціату, заможних торговельно-купецьких та ремісничих груп і незаможного прошарку, між якими існувало значне

612 *Gieysztorowa I.* Wstęp do demografii staropolskiej. – S. 184.
613 *Alexandrowicz St.* Zaludnienie miasteczek Litwy i Białorusi w XVI–XVII w. – S. 54–55.
614 *Hedemann O.* Historia powiatu brasławskiego. – Wilno, 1930. – S. 99, 329; *Ejusdem.* Dzisna i Druja, magdeburskie miasta. – Wilno, 1934. – S. 46.
615 *Żytkowicz L.* Recenzja pracy Hedemanna, Dzisna i Druja // Ateneum Wileńskie. – 1935. – R. 10. – S. 438.
616 *Ochmański J.* W kwestii agrarnego charakteru miast W. Ks. Litewskiego. – S. 294; *Ejusdem.* Renta feudalna i gospodarstwo dworskie w dobrach biskupstwa wileńskiego od końca XIV do połowy XVI wieku // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Historia, z. 5. – Poznań, 1961. – S. 38–39.
617 *Ćwik W.* Ludność żydowska w miastach Lubelszczyzny w drugiej połowie XVIII w. // Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego. – 1966. – T. 59. – S. 42 n.
618 *Morzy J.* Kryzys demograficzny na Litwie i Białorusi w II połowie XVII wieku. – S. 129–132.
619 *Ibidem.* – S. 130.

майнове розшарування, що не могло не впливати на величину родинних структур кожної з цих груп. Крім того, слугами та учнями і підмайстрами могла виступати сусідська міська молодь і швидше за все так і було. Щоб не порахувати їх двічі (як дітей і як слуг, учнів, тощо) і не перевищити коефіцієнт міського диму, додамо лише 1–1,5 особи (в якості товаришів-помічників, слуг, челяді, учнів) на пересічне домогосподарство. Отже, коефіцієнт волинської міської домогосподарської структури становитиме 8,5–9 осіб, і, на нашу думку, він не є завищеним.

* * *

Підсумовуючи, слід зазначити: попри те, що міщанська біологічна родина видається більш індивідуалізованою, ніж селянська, в більшості випадків вона також являла собою ще розширену та складну структуру, оскільки під одним дахом подеколи мешкали близькі родичі. Тож за типологією міщанська родина була зрідка простою, а частіше розширеною та складною. Крім того, до її складу часто входили й неспоріднені з нею особи, серед яких були коморники, підсусідки, «товариши», учні, слуги, «мамки» й челядь, яка дуже вирізнялася за своїми функціями, але без якої жодна заможна міщанська родина не обходилася. Тож здебільшого міщанська родина не була ще нуклеарною сім'єю, за своєю структурою вона становила родину-домогосподарство, головними засадами якої були не лише біологічні, а й соціально-економічні чинники.

Крім того, міщанську родину не можна ототожнювати з димом, їхні параметри не збігалися. Дим був значно більшим за родину, оскільки охоплював не лише біологічну родину господаря, а й домашніх слуг, помічників та челядь, тобто ціле домогосподарство з усіма його домочадцями, які подеколи теж мали власні сім'ї. Більше того, інколи під одним дахом могли проживати і сусіди, тобто зовсім неспоріднені між собою домогосподарські структури, кожна зі своїми рідними і близькими, слугами, челяддю, коморниками, підсусідками, що значно збільшувало пересічний коефіцієнт диму.

РОЗДІЛ 4

Вплив природних та воєнно-політичних катаклізмів на структуру української родини

«Господи, спаси від пошесті, голоду, вогню та війни».

4.1. Кліматичні негоди, неврожаї, голод, пошесті й пожежі

4.1.1. Природні чинники й розвиток суспільства

Вадою існуючих нині оцінок чисельності населення України XVI – першої половини XVII ст., зокрема й Волині, є статичність, оскільки вони не враховують вплив тогочасних катаклізмів та пов'язаних з ними демографічних спадів та піднесень. Говорячи про демографічні ритми, Фернан Бродель зауважує: «демографічні припливи та відпливи були символом життя минулих часів: спади й піднесення, що змінювали одне одного, причому перші вперто зводили майже нанівець – але не до кінця! – другі. Порівняно з цими фундаментальними реальностями все (або майже все) може видатися другорядним»[1].

На щоденне людське життя впливали різні порушення його нормального плину, як глобальні: кліматичні негоди, неврожаї, голод, пошесті, пожежі, військові дії, так і локальні: жовнірські постої, сусідське свавілля та розбійні напади тощо, не брати до уваги які означало б створити неповний та однобічний образ тогочасної доби.

Клімат завжди впливав і продовжує впливати на історію людства[2]. Розвиток і загибель деяких цивілізацій Африки та Близького Сходу були пов'язані зі змінами клімату, а зникнення поселень вікін-

---

1 *Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. – Т. І. – С. 14.

2 *Черняков Т.* Роль екологічних та кліматичних змін у розвитку стародавнього суспільства на Україні (X тис. до н. е. – I тис. н.е.) // Вісн. Нетішинського краєзнавчого музею. – Нетішин, 2003–2004. – Т. 2–3. – С. 106.

гів у Гренландії в часи малого льодовикового періоду пояснюють насамперед погіршенням природних умов[3]. У часи розбудованої науки і потужних технологій залежність людини від погоди та зміни клімату начебто повинна була б зменшитися, проте насправді так не сталося, хоча людство володіє значно більшими можливостями для подолання наслідків кліматичних негод[4]. Навіть сьогодні не лише непередбачувані, а й спрогнозовані кліматичні негоди серйозно впливають на життя населення різних країн і народів. Природа постійно демонструє свою силу і владу над людьми: лише 2010 р. під час великих злив, що охопили різні континенти, багато країн, зокрема Бразилія, Китай, Німеччина, Україна, Франція, Чехія, зазнали величезних матеріальних збитків і людських втрат. Наприклад, у Китаї тільки під час однієї з повеней загинуло понад 200 осіб, а про масштаби лісових пожеж у цій країні говорить уже те, що в їх гасінні одночасно брали участь 7,5 тис. пожежників. Під час липневих пожеж у Росії лише в одній місцевості загинуло понад 30 осіб, яких не встигли вивезти в безпечні місця. Повіні в Мексиці та Пакистані, знищивши фермерські господарства та врожаї, поставили мільйони людей перед загрозою голоду. Наслідки аналогічних природних катаклізмів попередніх епох були не менш руйнівними, а їхній вплив на людей – значно більшим.

Отже, говорячи про біологічний вимір історії, для повнішого розуміння людини необхідним є знання як суспільної, так і природної реальностей, зокрема природних чинників: біологічних структур, кліматичних ритмів, що впливали на соматичне і психічне здоров'я як окремої людини, так і соціуму загалом, та на зміни, які відбуваються в процесі життя окремої особи й цілої популяції[5]. Не можна зрозуміти мотивації та підсвідомість окремої особи й колективну свідомість певного соціуму, не беручи до уваги його природного оточення та умов повсякденного життя, адже з'ясовано, що між особливостями культури та біологічними й природними домінантами будь-якого середовища існує безпосередній зв'язок. Тож лише поєднання соціального і при-

3 *Борисенков Е. П.* Климат и деятельность человека. – М., 1982. – С. 4–5; *Борисенков Е. П., Пасецкий В. М.* Экстремальные природные явления в русских летописях XI–XVII вв. – Л., 1983. – С. 6–7.

4 *Борисенков Е. П.* Климат и деятельность человека. – С. 5.

5 *Kuchowicz Z.* O biologiczny wymiar historii. – Warszawa, 1985. – S. 7–13; *Olszewski T.* Człowiek i jego środowisko. Ekologia społecznego bytu – zarys geograficzny. – Warszawa, 1971. – S. 7–8; *Dembińska M.* Materialne i biologiczne warunki bytu // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – 1968. – T. 16, № 2. – S. 361–371; *Tyszkiewicz J.* Uwagi o historii medycyny w Polsce // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – 1975. – T. 23, № 2. – S. 245–254; *Ejusdem.* Człowiek w środowisku geograficznym Polski średniowiecznej. – Warszawa, 1981; Ejusdem. Ludzie i przyroda w Polsce średniowiecznej. – Warszawa, 1983.

родного може забезпечити всебічне вивчення людини й людського суспільства. Відтак, в історико-демографічних дослідженнях слід брати до уваги різні природні чинники, особливо такі, як надзвичайні природні явища: буревії, повені, посухи, пожежі, пошесті, інфекційні хвороби, а також втоми, стреси, війни, які впливають на окрему особу і на суспільство загалом, формуючи систему уявлень, загальний та індивідуальний габітус, визначаючи життєві орієнтири, поведінкові стереотипи та загальну діяльність людей.

Попри величезну роль біологічної сфери в житті соціуму, вітчизняна історична наука ще не підійшла до з'ясування цих проблем. Зокрема, зовсім не вивчено питання про вплив різних природних катаклізмів та війн на демографічні процеси й масову демографічну поведінку населення України XVI–XVII ст.

Відомий кліматолог і географ Михайло Олександрович Боголєпов присвятив низку праць проблемам коливання клімату в Європі, пов'язавши з погодними змінами високу або низьку врожайність сільськогосподарських культур та простежуючи появу внаслідок неврожаїв такого явища, як голод[6]. Значення і вплив клімату та погоди на сільське господарство досліджували також кліматолог Олександр Іванович Воєйков[7], метеоролог Петро Іванович Броунов[8] та Анатолій Борисов[9]. На широкому європейському матеріалі кліматичні умови минулих часів розглянув у своїй праці «Klimat through the Ages» (London, 1950) Чарльз Брукс (Charles Ernest Pelham Brooks), перекладеній російською мовою[10]. Історії клімату в Європі присвячено також працю Еммануеля Ле Руа Ладюрі (Emmanuel Le Roy Ladurie)[11]. Зміни клімату за історичний період вивчали Джон Гріббін (John Gribbin) та Губерт Лем (Hubert Horace Lamb)[12]. Проблему неврожаїв та їх зв'язок із погодними умовами на історичному тлі Європи розглянув Семен Бараш[13].

6 *Боголепов М. А.* О колебаниях климата Европейской России в историческую эпоху // Землеведение, 1907. – Т. I–II. – С. 58–162; Т. III–IV. – С. 1–58; *Его же.* Колебания климата в Западной Європе с 1000 по 1500 г. // Землеведение, 1908. – Т. 15, кн. II. – С. 42–58; *Его же.* Колебания климата и историческая жизнь. – М., 1911. – С. 1–22; *Его же.* Наступающие возмущения климата по историческим данным. – М., 1921. – С. 1–30; *Его же.* Причины неурожаев и голода в России в историческое время. – М., 1922. – С. 1–38.

7 *Воейков А. И.* Климаты земного шара, в особенности России. – СПб., 1884.

8 *Броунов П. И.* О климате и погоде, их значении для сельского хозяйства. – СПб., 1914.

9 *Борисов А. А.* Климаты СССР в прошлом, настоящем и будущем. – Л., 1975.

10 *Брукс К.* Климаты прошлого / Под ред. Б. П. Алисова и В. И. Громова; Пер. с англ. В. Г. Левинсона. – М., 1952. – С. 273–293.

11 *Ладюри Руа Ле Э.* История климата с 1000 года / Под ред. д-ра геогр. наук Т. В. Покровской; Пер. с фр. А. С. Чаплыгиной. – Л., 1971.

12 *Гриббин Дж., Лэм Х.* Изменение климата за исторический период // Изменения климата / Под ред. Дж Гриббина; Пер. с англ. – М., 1980 . – С. 102–121.

13 *Бараш С. И.* История неурожаев и погоды в Европе. – Л., 1989.

На важливість природних кліматичних явищ для історії господарства звернув увагу польський дослідник Францишек Буяк, який 1918 р. сформулював завдання створення хроніки природних явищ, що, на його думку, мало стати допоміжним засобом саме з погляду вивчення економічної історії[14]. Це завдання виконав один із його учнів Антоній Валавендер, який, створюючи хронологію природних катаклізмів на території Польщі протягом 1450–1586 років, розкрив їх значення не тільки для розвитку господарства, а й для наук, пов'язаних із вивченням клімату в минулому[15]. Праця Валавендера спирається на опрацювання вченим кількасот опублікованих джерел, до яких він підходить з належною науковою критикою. Перший том присвячено метеорологічним чинникам та залежним від них явищам, як-от нападам сарани, оскільки вони впливали на результати сільськогосподарської праці, а відтак – на умови щоденного людського життя: подешевшання чи здорожчення продуктів харчування або навіть їх відсутність, що викликало голод. У цьому томі подано також хронологію епідемій та пошестей. Другий том містить хроніку пожеж та воєнних подій і втрат, до яких дослідник цілком доречно долучає шкоди, завдані не лише іноземними військами, але й власним військом. Він показує як жовніри, вдаючись до надмірних продовольчих реквізицій, знищували засоби виробництва, а іноді навіть і місцевих мешканців[16]. Цитуючи та порівнюючи повідомлення різних джерел, Валавендер супроводжує їх власними коментарями, встановлюючи їх достовірність та адекватність тогочасним реаліям. Праця містить також інформацію, що стосується і волинських теренів. Продовженням цього дослідження можна вважати виконану графічно хроніку природних явищ, що охоплює 1587–1648 рр., складену Станіславом Гошовським[17]. Взявши за основу підходи й принципи Валавендера, Станіслава Намачинська опублікувала хроніку природних катаклізмів протягом 1648–1696 років в Речі Посполитій та сусідніх з нею країнах[18].

14 *Bujak F.* Uwagi o potrzebach historii gospodarczej // Nauka polska, jej potrzeby, organizacja i rozwój. – Warszawa, 1918. – T. I. – S. 275–286.

15 *Walawender A.* Badania klęsk elementarnych (metoda i znaczenie) // Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych. – 1931. – T. I. – S. 79.

16 *Walawender A.* Kronika klęsk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1450–1586. I. Zjawiska meteorologiczne i pomorzy (z wykresami). – Lwów, 1932; *Ejusdem.* Kronika klęsk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1450–1586. II. Zniszczenia wojenne i pożary (z wykresami). – Lwów, 1935.

17 *Hoszowski St.* Klęski elementarne w Polsce w latach 1587–1648 // Prace z dziejów Polski feudalnej ofiarowane Romanowi Grodeckemu w 70 rocznicę urodzeń / Pod red. Z. Bunowej i in. – Warszawa, 1960. – S. 453–465.

18 *Namaczyńska St.* Kronika klęsk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1648–1696. – Lwów, 1937.

Інформацію про кліматичні негоди в Польщі на підставі хроніки Яна Длугоша та інших наративів, виданих у серії «Monumenta Poloniae historica», зібрала Марія Полячкувна, зосередивши головну увагу на атмосферних явищах[19]. Хроніку природних катаклізмів на території Галичини протягом 1772–1848 років склав Ян Шевчук[20]. Екстремальні природні явища за давньоруськими та російськими літописами XI–XVII ст. найповніше простежили Євген Борисенков та Василій Пасецький[21], щоправда, першим таку вибірку з літописів зробив Іван Бучинський, проте його таблиці менш докладні і не мають посилань на конкретні джерела[22]. Є. Борисенков тісно пов'язував з кліматом конкретну людську діяльність, зазначаючи, що її різновиди залежали саме від певних кліматичних умов регіону[23].

Значна література присвячена також проблемам голоду. Одним із перших цю проблему порушив професор історії Московського університету Василь Миколайович Лєшков, який не лише характеризує неврожаї, а й висвітлює правові й медичні аспекти їх наслідків[24]. Увага багатьох російських дослідників XIX–XX ст. до проблем голоду була пов'язана із серією великих неврожаїв у Росії 1833, 1839, 1840, 1850 та 1891 років, які спричинили голодні роки та велику смертність населення[25]. Проблему сарани як природного явища, з яким часто пов'язували голод, досліджував у низці праць Микола Щербиновський[26].

Питанням мору (щоправда, з медичного погляду) присвячено працю доктора медицини Яна Лернета, в якій автор розглядає природу

19 *Polaczkówna M.* Wahania klimatyczne w Polsce w wiekach średnich // Prace geograficzne, wydawane przez prof. Romera. – 1925. – T. 2, z. V. – S. 1–80.

20 *Szewczuk J.* Kronika klęsk elementarnych w Galicji w latach 1722–1848. – Lwów, 1939.

21 *Борисенков Е. П., Пасецкий В. М.* Экстремальные природные явления в русских летописях XI–XVII вв. – Л., 1983; *Их же.* Тысячелетняя летопись необычайных явлений природы. – Л., 1988.

22 *Бучинский И. Е.* Климат Украины в прошлом, настоящем и будущем. – К., 1963.

23 *Борисенков Е. П.* Климат и деятельность человека. – С. 4–5, 72.

24 *Лешков В. Н.* О народном продовольствии в древней Руси // Москвитянин. – 1854. – № 5. – С. 1–62; *Его же.* Что и как делалось в древней России на пользу народного здравия. – М., 1854.

25 *Князьков С. А.* Голод в древней России. – СПб., 1908; *Леонтович Ф. И.* Голодовки в России до конца прошлого века // Северный вестник. – 1892. – № 3. – С. 47–76; № 4. – С. 33–63; *Пашуто В. Т.* Голодные годы в древней Руси // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы, 1962. – Минск, 1964. – С. 61–94; *Станиловский Л. М.* Хронология голодных годов за 14 столетий в метеорологическом отношении // Проблемы урожая. – М., 1926. – С. 309–339; *Щепкин В. Н.* Очерк голодовок в Западной Европе и Ост-Индии // Известия Моск. Гос. думы. – 1881. – Вып. XVI. – С. 44–70; Вып. XVIII. – С. 14–40; *Его же.* Голода в России // Ист. вест. – 1886. – Т. XXIV, кн. VI. – С. 489–521.

26 *Щербиновский М. С.* Пустынная саранча шистоцерка. Проблемы защиты южных территорий СССР от вторжения стай шистоцерки. – М., 1952; *Его же.* Основные закономерности массовых размножений саранчи и миграций ее стай. – М., 1958; *Его же.* Сезонные явления в природе. – М., 1966.

мору як явища, його ознаки, симптоми проявів, засоби запобігання тощо. У зв'язку з цим дослідник подав у хронологічному порядку відомості про найбільші пошесті у Польщі, що стосуються досліджуваного періоду.[27] Окремі випадки епідемічних захворювань XVI–XVII ст. містить праця Людвіка Гонсьоровського, яка загалом присвячена життєписам лікарів та аналізові медичної літератури[28]. Синтетичну працю про епідемії в Польщі написав професійний лікар Францишек Гедройц, який, використовуючи нагромаджений на той час документальний матеріал, з'ясовував причини, перебіг та методи боротьби з епідеміями[29]. Ці праці і понині зберігають велике пізнавальне значення.

Серед дослідників, які розглядали проблеми пошестей, потрібно згадати Людвіка Кубалю[30], Станіслава Тинца[31], Зиґмунта Клюковського[32] та Яна Крачика (щоправда, праця останнього має науково-популярний характер)[33]. Проблемам заразних захворювань присвячено також дослідження Богдана Ткача та Моніки Шнайдерман, які з'явились в другій половині минулого століття[34].

Питанням реального впливу пошестей на долю мешканців Речі Посполитої в XVI–XVII ст. присвячено ґрунтовну працю Анджея Карпінського, де автор на значному документальному матеріалі досліджує питання генези, типології, хронології, частотності та профілактики епідемічних захворювань у Речі Посполитій, а також з'ясовує їх демографічні, економічні, психологічні, релігійні, культурні та політичні наслідки[35]. Попри бажання автора охопити якнайширшу територію не лише польських теренів, але й земель ВКЛ, стан джерельної бази не дав такої можливості, тож полем дослідницького спостереження стали переважно великі польські міста: Гданьськ, Варшава, Краків, Познань, Торунь, Ельблонг, Люблін, українське місто Львів, столиця ВКЛ Вільно

27 *Lernet J.* Rozprawa o morze // Roczniky Towarzystwa Warszawskiego Przyjacielów Nauk. – 1817. – T. XI. – S. 1-258.

28 *Gąsiorowski L.* Zbiór wiadomości do historji sztuki lekarskiej w Polsce od czasów najdawniejszych aż do najnowszych. – T. I. – Poznań, 1839; T. II, 1853; T. III, 1854; T. IV, 1855.

29 *Giedroyc Fr.* Mór w Polsce. – Warszawa, 1899.

30 *Kubala L.* Czarna Śmierć // Szkice historyczne. Seria I-II. – Warszawa, 1923. – S. 327–335.

31 *Tync St.* Toruński «Ojciec zadżumionych». Obrazek z przeszłości. – Toruń, 1925.

32 *Klukowski Z.* Opis dżumy w Lublinie w r. 1625 // Archiwum Historii i Filozofii Medycyny. – 1927. – T. V, № 1. – S. 1–5.

33 *Kracik J.* Pokonać Czarną Śmierć. Staropolskie postawy wobec zarazy. – Kraków, 1991.

34 *Tkacz B.* Zarazy w Polsce do końca XVIII wieku. Próba ustalenia chorób zakaźnych, które panowały nagminnie na ziemiach polskich w świecie materiałów historycznych (машинопис докторської дисертації 1960 р. зберігається в Głównej Bibliotece Lekarskiej w Warszawie); *Sznajderman M.* Zaraza. Mitologia dżumy, cholery i AIDS. – Warszawa, 1994.

35 *Karpiński A.* W walce z niewidzialnym wrogiem. Epidemie chorób zakaźnych w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku i ich następstwa demograficzne, społeczno-ekonomiczne i polityczne. – Warszawa, 2000.

і лише інколи провінційні міські осередки й села. Водночас джерельна база цієї праці заслуговує на увагу, оскільки, крім судових та метричних книг, Анджей Карпінський використав різні хроніки, сеймові конституції, королівські універсали, розпорядження, ухвали, інструкції місцевих сеймиків тощо.

В українській історіографії є лише кілька невеличких розвідок, у яких порушувалися ці питання. Одним із перших, хто зацікавився даними проблемами, зокрема кліматичними та метеорологічними явищами в Україні, був Іван Крип'якевич, який протягом 1926–1928 років опублікував низку розвідок. Вони були присвячені літописній хронології голодних років (охоплюють 1124–1673/1674 роки)[36], землетрусам, астрономічним явищам[37] та нападам сарани на українські зе́млі[38]. Щоправда, дослідник вважав ці явища важливими не так для історії, як для природничих наук, зокрема географії.

Проблему пошестей на львівських матеріалах розглянула Люція Харевічова. Збираючи матеріали з історії економічного розвитку Львова, вона звернула увагу на значний деструктивний вплив епідемій на господарське і культурне життя міста впродовж XVII–XVIII ст.[39] Дослідниця наголошує, що пошесті, які, поширюючись тривали по кілька років поспіль, мали набагато більший руйнівний вплив, ніж облоги, напади та пожежі, бо вогонь нищив речі, а пошесті забирали життя великої кількості населення. Тож, на її думку, найжорстокіші мушкетні та гарматні обстріли не мали таких смертоносних і жахливих наслідків, як заразні віруси та мікроби[40].

Гальмуючий вплив пожеж на розвиток волинських міст розглядає у низці розвідок дослідник урбанізаційних процесів на Волині в XVI–XVII ст. Андрій Заяць[41].

---

36 *Крип'якевич І.* Голодівки на Україні XVII ст. // Вісн. природознавства. – Х., 1926. – № 3. – С. 34–37.

37 *Крип'якевич І.* Землетруси на Україні в XVII та XVIII в. // Вісн. природознавства. – Х., 1927. – № 3–4. – С. 206; Його ж. Астрономічні явища в українських літописах XI–XVIII вв. // Зб. фізіогр. коміс. Наукового т-ва ім. Шевченка. – Л., 1930. – Вип. 3. – С. 45–58.

38 *Крип'якевич І.* Саранча на Україні в XI–XVIII століттях // Вісн. природознавства. – Х., 1928. – № 3–4. – С. 183–191.

39 *Charewiczowa L.* Klęski zaraz w dawnym Lwowie. – Lwów, 1930. – S. 6.

40 *Ibidem.* – S. 5.

41 *Заяць А.* Пожежі в містах Волині XVI – першої половини XVII ст. (за архівними джерелами) // Шоста всеукр. наук. конф. з історичного краєзнавства. – Луцьк, 1993. – С. 417; *Його ж.* Умови функціонування міських поселень Волині XVI – першої половини XVII ст. (стримуючі фактори розвитку) // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. іст. – Л., 2002. – Вип 37/1. – С. 103–120.

4.1.2. Клімат Волині в XVI – першій половині XVII ст. Неврожаї та голод

Метеорологічні явища: буревії, великі зливи та повені, ранні морози, посухи й похідні від них – неврожаї, напади сарани, тощо не могли не впливати на життя людей, оскільки майже до кінця XVIII ст. світ становив величезну селянську країну, де від 80 до 90 % людей жили плодами землі, тож від урожаїв залежало подеколи все матеріальне життя. Одним із найважливіших чинників, що справляли істотний вплив на демографічні коливання населення світу, Фернан Бродель називає кліматичні умови: «Календар», хоч сприятливий, хоч ні, панує над людьми». Наводячи приклади безпосереднього впливу клімату на врожаї, він не лише відзначає слабкість тогочасної людини перед силами природи, а й доводить, що природа повсякчас демонструє свою силу та вплив на людське життя, і навіть сьогодні людина не звільнилася від цього жахливого тиску[42]. Тож цілком логічно, що історики пояснюють економічні ритми, особливо за старих часів, чергуванням високих, менш високих та низьких урожаїв.

Однією з причин, яка в доіндустріальні часи постійно викликала голод та спустошення в Європі, був низький рівень агрокультури. «Протягом століть голод приходить до людей з такою настійливістю, що стає елементом їхнього біологічного режиму, однією із структур їхнього повсякденного життя»[43]. Так, за підрахунками Жана-Баптиста Мохо (Jean-Baptiste Moheau), впродовж X–XVIII ст. Франція зазнала 89 періодів голоду, зокрема: в X ст. їх було 10, у XI – 26, у XII – 2, у XIV – 4, у XV – 7, у XVI – 13, у XVII – 11, у XVIII – 16[44]. Проте, зауважує Бродель, навіть цей перелік, складений у XVIII ст., може виявитися надто оптимістичним, оскільки не бере до уваги сотні й сотні періодів локального голоду, які не завжди збігаються із загальними. За його спостереженнями, Флоренція з 1371 по 1791 р., тобто протягом 420 років, пережила 111 голодних років, а врожайними за цей великий проміжок часу були лише 16[45].

Згадки про надзвичайні природні явища та пов'язані з ними катаклізми, зокрема несприятливі кліматичні умови, неврожаї, голод, пошесті в Україні, у тому числі на Волині, містять іноді документальні та

42 *Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. – Т. I. – С. 29–30.
43 *Там само.* – С. 50.
44 *Moheau J.-B.* Recherches et Considérations sur la population de la France. – P. 264.
45 *Braudel F.* La Méditerranée et le monde méditerranien à l'époque de Philippe II. – Paris, 1966. – T. I. – P. 301; *Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. – Т. I. – С. 52.

наративні джерела, що дає можливість певною мірою дослідити їх частотність і загрозу для тогочасного суспільства. З цією метою на підставі актових джерел, літописів і хронік було складено каталог природних катаклізмів на Волині за досліджуваний період (див. Додатки, табл. V).

Цей каталог наочно демонструє залежність тогочасного людського життя від клімату, підтверджуючи, що в період низької врожайності зернових культур «два поганих врожаї поспіль ведуть до катастрофи»[46]. Сприятлива погода забезпечувала добрий урожай, а отже, нормальне харчування, яке зміцнювало людський організм, даючи йому достатні для відпірності вірусам та хворобам життєві сили, і навпаки, – негоди призводили до неврожаїв, а далі – дорожнечі, голоду, епідемій, а все разом – до підвищеної смертності.

За кліматичними умовами в Європі XVI століття різко поділяється на два періоди: перший вирізнявся м'яким кліматом, але з 60-х років почався період похолодання, який тривав до кінця XVII ст. Зокрема, м'які та вологі зими спостерігалися в такі роки: 1501/1502, 1504/1505, 1509/1510, 1513, 1515, 1516, 1519, 1520–1523, 1526, 1527–1534, 1537–1542, 1550[47]. У другій половині століття погодні умови різко погіршилися, що більшість дослідників пов'язує з так званою малою льодовиковою епохою, «малим оледенінням» (little ice age), яку хронологічно окреслюють 1430–1850 роками, а кульмінаційним періодом вважають 1550–1700 рр.[48] Вже 1554 р. в Європі встановилася сувора зима, такими ж холодними були 1556/57, 1561, 1564/65, 1567/68, 1570/71, 1572/1573, 1575, 1578, 1580, 1583/1584, 1586/87, 1589, 1590, 1591, 1593–1595, 1597–1599, 1600 роки. Особливо морозними і суворими були зими протягом 1583–1597 років[49].

Зима 1567/68 р. в Європі запам'яталася великими морозами та снігопадами, холодним і сніжним видався й наступний 1569 р. як у Європі, так і в Європейській частині Росії[50]. Тож несприятливі погодні умови, що склалися в Україні 1568 р., коли сніг випав після Великодня, яке припадало на 18 квітня, відповідали загальноєвропейській кліматичній ситуації[51]. Ще гіршою спостерігається погода на Волині 1569 р., коли травневий сніг поморозив посіви зернових, що спричинило, як зазначає Острозький літописець, дорожнечу та великий голод. Подіб-

46 *Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. – Т. І. – С. 50.
47 *Бараш С. И.* История неурожаев и погоды в Европе. – С. 176–197.
48 *Гриббин Дж., Лэм Х.* Изменение климата за исторический период. – С. 105–106, 118; *Ладюри Руа Ле Э.* История климата с 1000 года. – С. 13–14; *Колебания* климата за последнее тысячелетие / Под ред. Е. П. Борисенкова. – Л., 1988. – С. 209.
49 *Бараш С. И.* История неурожаев и погоды в Европе. – С. 176, 197-224.
50 *Там же.* – С. 206.
51 *Львівський* літопис. – *С. 101.*

на ситуація склалась і в наступні роки: 1570 р. «мороз жито поморозил въ самое цвіты», а 1571 р. мороз вдарив улітку і впродовж трьох днів «все збоже озимое і ярину побилъ»[52].

Описані погодні умови призвели до неврожаїв, наслідком яких був великий голод, що тривав протягом кількох років і забрав життя багатьох людей: «былъ такой голодъ великий, ажъ люди з голоду мерли, а звлаща в Литве и на Полесю»[53]. Саме через голод 1569 (або 1571) р.[54] з маєтків князя Романа Санґушка: сіл Буцин, Боровно, Березів, Воєгоща, Грибовиця, Дороготище (Попівське), Кречевичі, Лапневичі, Ломачинська Воля, Старе село, Сереховичі, а також монастирських сіл: Комарів, Пісочне, Синів, Солов'їв Несухоїзької волости Володимирського повіту 117 родин «проч пошли ... для голоду кормитися», ще 15 господарів, до краю зубожівши, покинули земельні наділи, перетворившись на городників, інші стали жебраками, почавши «про Бо*г* проси*т*»[55]. У Київському літопису зазначено, що голод тривав «6 літ посполь, скончился року 1576»[56], Острозький літописець говорить про голод 1569 р., а документально голод на Волині, зокрема у Кременці, фіксується уже 1568 р. Отже, на Волині голодними були не 6, а 8 років поспіль. Неврожаї та спричинений ними голод спостерігаються в 1570 р. і в більшості країн Європи. Історики-демографи вважають, що тоді рівень дитячої смертності європейських країн дорівнював сьогоднішній ситуації в країнах «третього світу»[57].

Як відомо, пошесті та голод завжди йдуть поряд. Так, вже 1568 р. внаслідок «повєтрия морового» «в Крємѣнцу сєє ѡсени нємало людєи зацныхъ, так хрєстия*н* яко и жидо*в* помєрло». Через припинення постачання продовольства («люди з волости до торгу Крємянєцкого мало єздя*т*») в місті розпочався голод, тож міщани, як повідомляє джерело, самостійно «для живности на сєла єздятъ»[58].

---

52 *Там само*. – С. 127.

53 *Киевская* летопись // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. – К., 1888. – С. 75.

54 Упорядники збірника «Селянський рух на Україні. 1569–1647 рр.» зазначають, що точна дата документа не вказана, проте В. Атаманенко, подаючи у своїй публікації додаток «Первинний поборовий реєстр Несухоїзької волості», датує його 1569 р. Див.: *Селянський* рух на Україні. – С. 44; *Атаманенко В.* Описи поліських маєтностей кн. Романа Сангушка 1569 р. // Минуле та сучасне Волині та Полісся. Сереховичі та Старовижівщина в історії України, Волині та Полісся. Наук. зб. – Луцьк, 2006. – Вип. 21. – С. 219.

55 *ЦДІАК* України, ф. 44. оп. 1, спр. 1, арк. 67–93; *Селянський* рух на Україні. 1569–1647 рр. – С. 44–46; *Атаманенко В.* Описи поліських маєтностей кн. Романа Сангушка 1569 р. – С. 219–229.

56 *Киевская* летопись. – С. 75.

57 *Бараш С. И.* История неурожаев и погоды в Европе. – С. 208.

58 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 11, арк. 137–137 зв.; *Торгівля* на Україні. XIV – середина XVII століття. Волинь і Наддніпрянщина / Упоряд. В. М. Кравченко, Н. М. Яковенко. – К., 1990. – С. 128.

21. Алегоричне зображення: смерть стинає дерево життя. XVI ст.

Тепер уже голод, розпочавшись 1568 р., спровокував пошесть, яка 1570 р. поширилася на всю волинську територію: «... на другое літо по томъ голоді былъ моръ великый на Волыні»[59]. 1571 р. «моровое повѣтриє» охопило міста Клєвань, Торчин, Заслав, а протягом 1571–1574 рр. – поселення усієї Острозької волості[60]. Упродовж цих років пошесть вирувала і в самому Острозі, про що свідчить скарга острозьких міщан на Миколая Олехновича Монвида Дорогостайського, який, бувши протягом 1571–1574 рр. державцею Острога, «спадки по умєрлых в повѣтриє мимо потомков и близких ... бєзъ слушноє причины побрал»[61].

Про пошесть у Кременці в 1571 р. повідомляють місцеві євреї-орендарі. Скаржачись кременецькому старості князю Миколаю Андрійовичу Збаразькому про понесені ними збитки внаслідок пошесті, вони зазначають час її тривання: «року тєпєр прошлого тисєча пятсоть сємъдєсят пєрвого ωт початку повєтрия ωт мсца ωктєбра трєтєгонадцат дня аж до мсца фєвраля», отже, пошесть косила людей щонайменше чотири місяці з жовтня 1571 до лютого 1572 р. Орендарі просили старосту надати «возного Василя Михаиловича Рытля для ωгледаня мєртвых людеи єщє нє погрєбєных и новопохованых, которыє, деи, в тоє повєтриє помєрли». Як бачимо, засвідчено факт значної смертності жителів міста від пошесті, проте розміри її встановити не вдалось, оскільки акт уривається на самому початку інформації возного,

59 *Киевская* летопись. – С. 76.
60 *ЦДІАК* України, ф. 25. оп. 1, спр. 14, арк. 192–192 зв., 217–217 зв., 302; спр. 16, арк. 287 зв.; спр. 248, арк. 398–398 зв.; ф. 26, оп. 1, спр. 2, арк. 608 зв.; *Arch.* Sang. – Sygn. 27. – S. 132–133; *Киевская* летопись. – С. 76; *Острозький* літописець. – С. 128.
61 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 287 зв.

який за завданням уряду оглядав тіла жертв мору[62]. Про пошесть 1572 р. у Заславі йдеться у заяві міщанина Андрія Юхновича про смерть його товариша – свояка Івана Євхимовича, «коли тут у Жеславли з допущенъя Божего было повѣтрее ... у тые часы, яко люди мерли»[63].

За цих часів, у 1570–1572 роках, значний неврожай та голод охопили Білорусь в районі Вітебська та Росію, особливо Тверську, Псковську й Новгородську землі, де спостерігалися навіть випадки канібалізму. За джерелами, у Твері та Новгороді від голоду померло втричі більше людей, ніж від погромів опричників Івана Грозного, які відбувались у цей самий період[64]. Гадаємо, що великими були людські втрати і в українських землях.

Протягом цілої низки років повідомлень про погодні умови на Волині в українських джерелах немає. Наступна інформація про холодну і тривалу зиму та весняну посуху («великая зима и весна сухая») стосується 1585 р., який літописець характеризує як «літо не рожайное»[65]. Вочевидь, погані врожаї наступних років призвели до нового спалаху морового «повѣтрия», задокументованого 1588 р. в Луцькому та Володимирському повітах[66], яке тривало до 1590 р., через що в Луцькому повіті судові «роки ... для вєликих повѣтриєвъ с пєвных причин нє доходили и сужоны нє были»[67]. Цього часу неврожаї, голод та епідемії, зокрема висипного тифу, спостерігаються в північно-західній Росії, зокрема в Новгородській та Псковській землях, Білорусі та столиці ВКЛ – Вільні[68]. Дорожнечу та голод в українських землях відзначають літописи в 1591 р., що, швидше за все, було продовженням попередньої голодно-епідемічної ситуації, яка, вочевидь, тривала чотири роки (1588–1591) поспіль.

У 1598 р. літописи фіксують падіж худоби, пов'язаний, можливо, з зоонозами, спровокованими черговим неврожаєм та загальною епідемічною ситуацією. Так, «Острозький літописець» під цим роком пові-

62 *Там само*, ф. 21, оп. 1, спр. 15, арк. 15 зв.
63 *Arch.* Sang. – Sygn. 27. – S. 132–133, 145.
64 *Скрынников Р. Г.* Иван Грозный. – М., 1975. – С. 143–144; *Бараш С. И.* История неурожаев и погоды в Европе. – С. 207; *Борисенков Е. П., Пасецкий В. М.* Экстремальные природные явления в русских летописях XI–XVII вв. – С. 106.
65 *Киевская* летопись. – С. 75.
66 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 61, арк. 25 зв.–26 зв., 396; ф. 28, оп. 1, спр. 21, арк. 514 зв., 796–796 зв.; *Заяць А.* Умови функціонування міських поселень Волині XVI – першої половини XVII ст. (стримуючі фактори розвитку). – С. 118.
67 *ЦДІАК* України, ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 732 зв.
68 *Словцов Ф. И.* Историческое и статистическое обозрение неурожаев в России // Сб. стат. сведений о России: Изд. Русск. географ. об-ва. – М., 1858; *Бараш С. И.* История неурожаев и погоды в Европе. – С. 217.

домляє про «повітря неслиханое», яке «кілька літ було»[69]. Не кращими були кліматичні умови і в наступні роки, зокрема 1599 р. «сніг великий випав на завтреє Покрови», яке припадало на 2 жовтня, через що люди не змогли вчасно посіяти озимину і змушені були сіяти вже пізньої осені після 21 листопада[70], а восени 1601 р. два місяці поспіль «дождь непрестанно ішол»[71]. Падіж худоби відбувся також упродовж 1599–1600 рр. Спалахнула нова пошесть, а можливо, панівна епідемія поширилася на нові місцевості. В усякому разі 1 жовтня 1601 р. у Луцькому повіті було відкладено сесію земського суду через: «нєбєзпєчности повєтрия морового в повєтє тутошнємъ Луцкомъ на колко мєстцахъ понєдалєко мєста тутошнєго Луцкого, а што болшого, ижъ и тутъ в мєстє Луцкомъ вжє домъ ωдинъ в рынку Малхєра Балвєровъ повєтриємъ заражоныи вымар и єсть затворєн»[72].

Докладнішу інформацію про цю пошесть, яка вирувала і в інших волинських містах і селах, подав 7 грудня 1601 р. поборця Волинського воєводства Лаврентій Дривинський. Пояснюючи причину несплати побору, він заявив: «В року нинєшнєм шєстъсот пєрвомъ з допущєнъя Божого в мєстє єго кр. млти Луцъком, почавъши ωт дня двадцат шостого сєнътєбра аж до сєго часу и дня мсца дєкабра сємого дня, повєтрєє пановало, ... такъжє в мєстє єго кр. млсти Володимєрскомъ, в мєстє Ковєлском, [...]*, Миляновичах, такъжє и в сєлах нєкоторих панов ωбывателєв воєводства Волынъского повєтрєє пановало єщє ωт дня второго сєнътєбра и до сєго часу єщє пануєтъ»[73]. Протягом 1602 р. мор фіксується в поселеннях Кременецького повіту[74], а 1604 р. – в одному з найбільших міст Волині – Острополі[75]. Отже, можна припустити, що епідемія тривала на Волині протягом 1601–1604 рр.

Складність ситуації в сільському господарстві 1612 та 1615 рр. була пов'язана з нашестям сарани, яка «поїла гречки і проса»[76]. Несприятливими були кліматичні умови і впродовж 1619 р., який спершу відзначився суворими морозами, а посеред зими після свята Богоявлення (6 січня), сталася така велика повінь, що «греблі порвало» та «млини позносило». Під час Великого посту, який того року починався 8

69 *Острозький* літописець. – С. 130.
70 *Там само.*
71 *Там само.*
72 *ЦДІАК* України, ф. 25 оп. 1, спр. 62, арк. 755 зв.
* Назву ще одного міста не вдалось відчитати.
73 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 62, арк. 793 зв.
74 *Там само*, ф. 22, оп. 1, спр. 14, арк. 168–172.
75 *Острозький* літописець. – С. 130.
76 *Львівський* літопис. – С. 103; *Острозький* літописець. – С. 133; *Черниговская* летопись // Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским. – К., 1856. – Т. I. – С. 13.

лютого[77], «сніг випав так великий», що люди без сторонньої допомоги не могли вийти з хат, засипаних снігом по вікна і двері, й до того ж знову встановився «мороз лютий», що «хто по дрова поїхал, то змерз». Така погода тривала до кінця посту, а коли люди почали сподіватися на встановлення тепла, 5 травня «в самий цвіт» знову випав сніг[78].

Про суворі морози згадує французький інженер Гійом Левассер де Боплан, який мешкав в Україні, перебуваючи на службі у Станіслава Конєцпольського протягом 1630–1647 рр. Зокрема, він писав, що під час проживання в Україні переконався, що мороз не менш всесильний, ніж вогонь, протягом кількох років морози були такими суворими і різкими, «що неможливо було витримати не тільки людям ... , але й худобі». Він наводить приклад, коли 1646 р. від морозу польське військо втратило понад 2 тисячі вояків, з яких 1000 померла, а інші, відморозивши ноги, стали каліками[79].

Кліматичні умови 1619 р. спричинили поганий урожай, внаслідок чого в 1620–1621 рр. настала дорожнеча: жито коштувало по 12 злотих, ячмінь по 8, а овес по 6, через що «у крамах все поднялося дорого»[80]. Тож «приморки», які фіксуються літописцями 1621–1622 рр.[81], переросли в нову пошесть, що протягом 1623–1624 років охопила територію усієї Волині і з особливою силою проявилась у містечках Баранівці та Мирополі Кременецького повіту[82].

30-ті роки XVII ст. в українських землях, зокрема й на Волині, позначилися новою пошестю: «морь барзо великий», розпочавшись навесні 1630 р., тривав до кінця грудня[83]. Шерег нових голодних років відкрив 1637 р., коли стався «неврожай барзо великий», що призвело до стрімкого зростання цін на збіжжя та голоду «и їли люде листъ и лободу, зілъе розмаитое»[84]. Неврожайним виявився й наступний 1638 р., коли спершу навесні довго тривала посуха – «три місяцы не было дожду»[85], а пізніше навіть ті незначні посіви, що зійшли, знищили хробаки: «хто що посыяв, то рубакъ изъив, и мало що озимины было»[86]. Становище помалу стабілізувалося лише 1641 р., коли нарешті в українських зем-

77 *Острозький* літописець. – С. 161.
78 *Там само*. – С. 134–135.
79 *Боплан Г. Л.* Опис України. Острозький літописець. – С. 93–95.
80 *Острозький* літописець. – С. 135.
81 *Львівський* літопис. – С. 105.
82 *ЦДІАК* України, ф. 21, оп. 1, спр. 71, арк. 412; *Острозький* літописець. – С. 136.
83 *Софонович Ф.* Хроніка з літописців стародавніх. – К., 1992. – С. 226.
84 *Хмельницкая* летопись // Летопись самовидца по новоокрытым спискам. – К., 1878. – С. 77–78.
85 *Там же*. – С. 78.
86 *Там же*.

лях, як повідомляють літописи, «врожай великий був» і добре вродило озиме та яре збіжжя[87].

Значну шкоду сільському господарству в досліджуваний період завдавали напади сарани, які документально фіксуються в 1534, 1541, 1542, 1603, 1612, 1615, 1645 та 1646 роках. Сарана є одним із найнебезпечніших і найпоширеніших шкідників сільськогосподарських культур, боротьба людини з яким почалася майже з самого початку виникнення землеробства. За даними зоолога-ентомолога Федора Петровича Кеппена, перша згадка про нашестя сарани відноситься до 1490 р. до н. е. Ф. Кеппен першим висловив думку про циклічність розмноження сарани, пов'язуючи це із сонячною активністю[88]. Цю гіпотезу розвинув та обґрунтував на історичному матеріалі Микола Щербиновський, який за останні 150 років нарахував 13 сплесків значного розмноження та нашестя сарани із пересічним проміжком 11–12 років, що відповідає 11-річному циклу сонячної активності[89].

Зазвичай сарана прилітає в Україну зі сходу або південного сходу. Спостерігаючи її нашестя у 1645 і 1646 роках, вражений Боплан писав, що це видовище змусило його пригадати «кару, яку господь наслав колись на Єгипет з наміром упокорити фараона». Ці комахи прилітали «не просто полчищами, а цілими хмарами, розтягаючись на 5–6 льє в довжину і 2–3 в ширину. Її кількість – це те, що нелегко описати, бо все повітря буває заповнене нею, аж довколо темно. ... Вона все спустошує, поїдаючи посіви і траву навіть ще недозрілими. ... Менш як за годину, сарана пожирає усе до грунту, потім знімається і її несе туди, куди дме вітер». «Усі будинки були нею заповнені, ця нечисть заповзала в конюшні, хліви, кімнати, на горища і навіть у погреби ... , як тільки відчинялися двері, незліченна кількість сарани залітала всередину ... Дуже неприємно було виходити на вулицю, коли ці істоти ударялися об твоє обличчя, ніс, очі і щоки, так що неможливо було навіть відкрити рота, щоб туди не залетіло кілька з них»[90]. На подібні записи натрапляємо в літописах, де говориться, що сарана «така густа, що облаки закривала» або «така велика саранча летіла ..., що сонця не було видно»[91]. Подеколи її описують так: «летіла полками», «летіла туманами», «хмарою грубою від землі на 50 ліктів»[92].

87 *Там же.*
88 *Кеппен Ф. П.* О саранче. – СПб., 1870. – С. 17.
89 *Щербиновский Н. С.* Основные закономерности массовых размножений пустынной саранчи и миграций ее стай. – С. 11–12; Его же. Сезонные явления в природе. – С. 143–146.
90 *Боплан Г. Л.* Опис України. – С. 86–87.
91 *Петрушевич А.* Сводная галицко-русская летопись 1600–1700. – Л., 1874. – С. 180, 228.
92 *Gloger Z.* Encyklopedia staropolska. – Warszawa, 1903. – T. IV. – S. 304.

У XVI ст. в Західній Європі зафіксовано 88 років з екстремальними кліматичними умовами, 73 недороди та 42 голодні роки[93]. Протягом 1569–1648 рр. на Волині джерелами зафіксовано 28 років зі складними погодними умовами та 13 голодних років, зокрема 1569–1576, 1591, 1599, 1601, 1637, 1638. Гадаємо, що голод супроводжував також пошесть 1601–1604 рр. Несприятливою для доброго врожаю була кліматична ситуація 1619 р. Враховуючи ці роки, отримуємо 18 голодних років на Волині. Тож, порівняно із Західною Європою, ситуація на Волині начебто видається значно кращою. Проте дійсність, вочевидь, була значно ближчою до європейської, оскільки інформацією про кліматичні умови Волині ми оперуємо лише з кінця 60-х років XVI ст., але не маємо відомостей за першу половину століття. Можна також припустити, що безліч локальних випадків таких подій взагалі залишилися поза увагою літописів і хронік.

Звісно, неврожаї, голод та пошесті супроводжувались людськими жертвами. Проте подеколи метеорологічні катаклізми ставали безпосередньою причиною людських втрат. Так, 1614 р. «буря великая», охопивши територію між Острогом та Заславом, не лише завдала місцевому населенню значної матеріальної шкоди, «пущі крушила, сади ломила», порозкидала складене в копицях збіжжя, поруйнувала маківки церков та позносила церковні дзвони, а й спричинила загибель людей: «людей, котрії в полю того часу робили, носило поверх дерева, інших мертвих познаходили»[94].

Упродавж тисячоліть людство було абсолютно беззахисним перед природними силами, тож, покладаючись на Господа Бога, люди зверталися до нього з молитвами, просячи убезпечити їх від усіляких нещасть, виробивши певну вербальну формулу, яка донині залишається в людській пам'яті: «Від пошесті, голоду, вогню і війни спаси нас, Господь» («Od powietrza, głodu, ognia i wojny wybaw nas, Panie»). Отже, найбільше люди боялися пошестей, голоду, пожеж та воєн. Постійне очікування небезпеки відображалось і в щоденній життєвій практиці, зокрема в багатьох угодах на оренду та заставу маєтків зазвичай обумовлювалися надзвичайні події, які могли порушити нормальний хід життя. Наприклад, в угоді 1601 р. про передання в оренду маєтків князівським подружжям Григорієм Санґушком Кошерським та Софією Головчинською передбачені певні умови на випадок таких подій: «А кгды бы уховаи, панє Божє, на тыє имєня наши ωтъ нєприятєля коронного якоє спустошєнє припало, або зъ якоє колвєкъ мѣры, съ припадку спалєня дворовъ або тєжъ съ тыхъ имєнєи нашихъ подданыє

93 *Бараш С. И.* История неурожаев и погоды в Европе. – С. 224.
94 *Острозький* літописець. – С. 132.

розыити бы ся мєли, ... або тєжъ уховаи, панє Божє, повєтрия морового ...»[95].

4.1.3. Пошесті й хвороби

Тогочасні люди були переконані, що голод є наслідком війни, а пошесть починається з голоду («Głód z wojny, a powietrze bywać zwyklo z głodu»)[96], проте часто бувало й навпаки – голод виникав внаслідок пошесті. Хоч би як там було, однією з причин тогочасної великої смертності населення були різні захворювання, передусім інфекційні. Пошесть не милувала нікого, встеляючи трупами палаци й монастирі так само, як і помешкання простолюду. Так, протягом 1605–1608 рр. померли троє малолітніх нащадків – онуків князя Василя-Костянтина Острозького. В 1634 р. від віспи помер королевич Олександр-Кароль, брат майбутнього короля Яна-Казимира[97].

Заразна хвороба може виявлятися спорадично, ендемічно чи пандемічно. Спорадично – це коли трапляються поодинокі випадки, не пов'язані між собою ні в часі, ні в просторі. Натомість про ендемічне захворювання свідчить частотність випадків, коли на конкретній території постійно відбуваються певні захворювання. Епідемія – це ситуація, під час якої в короткий термін з'являються численні захворювання на одну недугу. Територія епідемії може обмежуватись як одним селом або окремою дільницею міста, так і одночасно охоплювати багато районів і навіть цілу країну. Якщо епідемія поширюється на інші країни або навіть на континенти, говорять про пандемію[98].

За давніх часів будь-яку хворобу вважали наслідком чарів або виявом Божої волі. Теологи повчали: не було людини без гріха, тож кожний за погані вчинки мав очікувати на Божу кару, яка приходила у вигляді хвороб. Отже, причиною захворювань вважали «causa moralis», згідно з якою хвороба була справедливою Божою карою за гріхи. Саме таке сприйняття хвороби як Божої волі спостерігається в тогочасних тестаментах, наприклад: «будучи на тот час з воли Божєи хоробою ωбложонъ ...» (Гаврило Бокій Печихвостський, 1573 р.), «будучи на сєсь час ωт Бога сотворитєля ωбложною хоробою навєжона ...» (Олена Білостоцька, 1590 р.),

95 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 63, арк. 484–486; *АЮЗР*. – Ч. VI, т. I. – С. 283–289. (В оренду передавалися містечка Горохів і Перемиль та села Горохів Старий, Озерці, Рачин, Марковичі, Конюхи, Кути, Біле Поле, Смолява, Вербень Луцького повіту).

96 *Charewiczowa L.* Klęski zaraz w dawnym Lwowie. – S. 8–9.

97 *Львівський* літопис. – С. 113–114; *Zubrzycki D.* Kronika miasta Lwowa. – Lwów, 1844. – S. 278; *Trzebiński St.* Medycyna w Polsce w świetle niektórych pamiętników XVII wieku // Archiwum historji i filozofji Medycyny. – Poznań, 1924. – T. I, z. I. – S. 37.

98 *Karpiński A.* W walce z niewidzialnym wrogiem. – S. 20.

«будучи *ѡт* пна Бга на тєлє хоробою навєжоны*и* ...» (Ян Ґесинський, 1592 р.), «будучи *ѡт* Бога створитєля хоробою *ѡ*бложною навєжо*н* ...» (Мартин Приборський, 1593 р.)[99]. Але так само від Бога чекали й порятунку від хвороби. Так, покладаючись на Божу волю, Матвій Майко Мислинський в тестаменті від 22 листопада 1595 р. зазначає: «*Иж* єсми в то*и* хоробє моє*и* панъ Богъ з воли своє*и* свєтоє на мєнє смєрть допустит ...», про це ж говорить і Олена Білостоцька: «ижъ єстли на мєнє пан Богъ сотворитєлъ смєртъ допусти*т* ...»[100].

Поширеною була також астрологічна теорія, відповідно до якої від певного розташування небесних тіл – планет і зірок – залежали поява зіпсованого повітря, отруйних випарів, які провокували епідемії та згубно впливали на стан здоров'я людей. Подеколи пошесті пов'язували з появою комет, які начебто були безпосередніми провісниками великих епідемій[101].

Тогочасні люди сприймали епідемії як страшний і незрозумілий Божий бич, оскільки хвороби часто забирали життя найневинніших немовлят, адже їхня відпірність вірусам була настільки слабкою, що новонароджені становили чи не найбільше число жертв[102]. Проте люди не відразу зрозуміли всю загрозу морів: віра в безперечну залежність людини від Божого провидіння виявилася сильнішою за людський інстинкт самозбереження. Тривалий час поширеною була думка, що лікування заразної людини суперечить Божій волі, оскільки рятувалися від смерті та мук лише ті, кого обирав особисто Господь. Тому тогочасні лікарі більше дискутували та писали про хвороби, ніж справді лікували хворих. За спостереженнями Харевічової, протягом XIV–XV ст. Львів переніс щонайменше десять великих епідемій, що сталися в 1348, 1362, 1365, 1439, 1441, 1464, 1467, 1479, 1480, 1484 роках. Лише у 1467 р. місто усвідомило потребу їх запобіганню та обов'язок піклуватися про здоров'я своїх мешканців і запросило на кошти міста краківського лікаря Зиґмунта, який став першим міським лікарем Львова. Протягом XVII ст. Львів пережив 14 пошестей, тобто в середньому мор відбувався кожні 7 років[103].

Поступово турбота про здоров'я стає поширеною в суспільній психіці, люди намагаються запобігати захворюванням. В житті людей, за-

99 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 14, арк. 256–259 зв.; ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 444–445; спр. 8, арк. 330-332; ф. 27, оп. 1, спр. 8, арк. 4 зв.–7 зв.

100 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 10, арк. 27–28 зв.; спр. 7, арк. 444–445.

101 *Karpiński* A. W walce z niewidzialnym wrogiem. – S. 32–44; Детальніше про це див.: *Wrzesiński* Sz. Oddech Śmierci. Życie codzienne podczas epidemii. – Kraków, 2008. – S. 9–15.

102 *Charewiczowa L.* Klęski zaraz w dawnym Lwowie. – S. 7.

103 *Ibidem.* – S. 7–8.

уважує Фернан Бродель, триває нескінченна боротьба на два фронти: проти вбогості й браку харчування та проти підступної і багатоликої недуги, що чатує на них. «І в обох цих планах людина епохи Старого порядку постійно перебуває в нестійкому становищі. Хоч би де жила людина, до 19 ст. вона могла розраховувати лише на короткий відрізок життя, плюс декілька років додаткового для багатих»[104].

Серед тогочасних інфекційних хвороб найпоширенішими були: віспа, сухоти, інфекційна дизентерія, кір, малярія, ангіна, рожа, тиф, чума, від яких гинули люди протягом XVI–XVIII ст. На думку Анджея Карпінського, найгрізнішою з них була чума[105]. Бродель називає її «головною дійовою особою», що нагоняла страх на людей, «багатоголовою гідрою», «дивним хамелеоном», оскільки її прояви були настільки різними за своїми формами, що сучасники нерідко плутали її з іншими недугами[106]. Після чуми найзагрозливішою та найпоширенішою хворобою була віспа, оскільки її лікування було малоефективним, до того ж вона була страшною своїми ускладненнями: сліпотою, глухотою та різними каліцтвами[107]. Діти часто хворіли на кір. Так, у червні 1616 р. князь Олександр Заславський писав про своїх дітей Констанцію, Сузанну і Кароля: «Moich dziatek troje Pan Bog korom nawiedzył». Через кілька днів потому хворіло вже четверо дітей: «Mocną rękę Swoję znacznie Pan Bóg wsciągnął nade mną, nawiedziwszy bowiem troje dziatek okrutnym korem, mnie czwartego gwałtowną złożył gorączką, co dalej z nami będzie czynił, u Samego to w wiadomości»[108]. Наслідком низького рівня гігієни, вживання неочищеної води та заражених продуктів харчування були черевний тиф та інфекційна дизентерія[109].

Поширеною була подагра (відома під назвою «pańskiej choroby»), яка, провокуючи гострі больові атаки, нерідко призводила до смерті. Її причиною вважають нераціональне харчування та надмірне переїдання за відсутності фізичної праці. Обіди аристократії іноді тривали по декілька годин, прийнято було подавати до 10–20 страв. Тож серед тогочасної еліти було багато огрядних людей, зокрема дуже гладким був король Владислав IV, ще гладкішими – Ян III, підскарбій ВКЛ Тризна та ін. Багато можновладців страждали на подагру, ожиріння, каміння в нирках та жовчному міхурі. Зокрема, на подагру хворіли королі Зиґмунт III, Ян Казимир, князь Ольбрахт Радзивілл, чоловік Катерини

104 *Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. – Т. І. – С. 66.
105 *Karpiński A.* W walce z niewidzialnym wrogiem. – S. 44–47.
106 *Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. – Т. І. – С. 57.
107 *Karpiński A.* W walce z niewidzialnym wrogiem. – S. 48–49.
108 *Arch.* Sang. – Sygn. 75. – T. I. – S. 2–7.
109 *Karpiński A.* W walce z niewidzialnym wrogiem. – S. 49-50.

Острозької Томаш Замойський та ін. Чи не найбільше від подагри потерпав Владислав IV, котрого часто на засідання сенату гайдуки виносили в ліжку, оскільки він не міг ходити[110].

Поширеними були також нервові та психічні розлади: істерія, епілепсія, «melancholia», як тоді називали мігрень. Князь Олександр Заславський у своїх листах неодноразово згадує «gorączku», на яку хворіли його діти[111]. Постійні стреси були причиною, через яку шляхтянки часто хворіли на істерію та ковтун. Вияви останньої, яку місцеве населення називало гостець («goschest»), детально описав Г. Боплан[112].

В різні епохи одна з хвороб стає своєрідною «міс біологічного страху», лише згадка про неї викликає серед людей паніку. Такою хворобою в XVI ст. є сифіліс, у XVII – чума, у XVIII – тиф та віспа, у XIX – сухоти й холера[113]. Харевічова вважала, що в XV ст. серед заразних хвороб в українських землях була відома також проказа, очевидно, занесена з Польщі, до якої потрапила з Німеччини. Найбільший вияв прокази в Європі, Польщі та, вірогідно, й в українських землях стався у XV ст., оскільки саме в першій чверті XV ст. для хворих на неї – прокажених – за мурами Львова, поблизу Краківської брами, було збудовано притулок – лепрозорій[114].

Починаючи з урочистостей із нагоди повернення Колумба 1493 р. до Іспанії, поширюється сифіліс – епідемічна смертельна хвороба, яка за 4–5 років охопила всю Європу, переходячи з країни до країни під різними назвами: неополітанська хвороба, французька хвороба. На території ВКЛ вона була відома під назвою «двірцевої хвороби» або «східної прокази»[115].

В актовій документації для позначення різних заразних хвороб вживаються наступні терміни: «*повѣтриє*», «*повѣтриє моровоє*», «*фороба*», «*gorączka*», «*biegunka*», в наративних джерелах – «*мор*», «*примор*ок», тобто терміни, які не розкривають характер та ознаки хвороби, її перебіг, отже, визначити, про яку саме хворобу йдеться і яка була поширена в той чи той час майже неможливо. Щоправда, деякі дослідники, зокрема Анджей Карпінський, вважають, що до кінця XVI ст. терміни

110 *Trzebiński St.* Medycyna w Polsce w świetle niektórych pamiętników XVII wieku. – S. 44–45.
111 29 квітня кн. О. Заславський посилав коней за лікарем Малхером, просячи його терміново прибути, бо «dzieciątko jedne chore .., przypadla jej gorączka, a tej dziewczince niemasz lat więcej pięci». Див.: *Arch.* Sang. – Sygn. 75. – T. I. – S. 208.
112 *Боплан Г. Л.* Опис України. – С. 83-84.
113 *Kuchowicz Z.* O biologiczny wymiar historii. – S. 141.
114 *Charewiczowa L.* Klęski zaraz w dawnym Lwowie. – S. 24-26.
115 *Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. – Т. I. – С. 59; *Charewiczowa L.* Klęski zaraz w dawnym Lwowie. – S. 28; *Karpiński A.* W walce z niewidzialnym wrogiem. – S. 66.

22. Транспортування хворого на чуму до шпиталю

«мор» та *«повѣтриє моровоє»* стосувалися швидше за все до чуми[116]. Однак під цими назвами могли критися і такі захворювання, як віспа, висипний (плямистий) та черевний тиф, дизентерія, грип, малярія тощо. Зокрема, від віспи 1634 р. у Львові помер 21-річний королевич Александр-Кароль Ваза, заразившися на неї від свого брата – майбутнього короля Яна-Казимира. Доволі небезпечною була також інфекційна дизентерія («biegunka», «czerwonka»), яка атакувала усі страти людності, а найчастіше вражала військо. Саме від неї за три дні помер син Владислава IV королевич Зиґмунт[117]. Ця хвороба і досі залишається дуже небезпечною, спричиняючи високу смертність, особливо серед немовлят.

Грип міг називатися «gorączka», «febra» (лихоманка), ці ж терміни позначали і малярію, яка також була доволі поширеним захворюванням[118]. Отже, без докладних уточнювальних відомостей неможливо зробити висновки щодо характеру епідемій, які протягом досліджуваного часу вражали населення Волині.

Документи донесли до нас інформацію, що 1564 р. в с. Рогізному Луцького повіту поширилася «фороба ωгнєвая»[119], цілком ймовірно, так називали висипний тиф, відомий у Росії під назвою «огневая болезнь»[120], а в Польщі – «багряна» або «гнильна» лихоманка[121]. Тогочасні люди подеколи просто не знали, від якої хвороби помирали їхні рідні та сусіди. Так, 16 червня 1566 р. Стефан Краєвський повідомив про загадкову хворобу, від якої на той час уже помер Ярош Прушинський та захворіли Балцер Нешавський з дружиною[122].

116 *Karpiński A.* W walce z niewidzialnym wrogiem. – S. 21.
117 *Trzebiński St.* Medycyna w Polsce w świetle niektórych pamiętników XVII wieku. – S. 38–39.
118 *Karpiński A.* W walce z niewidzialnym wrogiem. – S. 23–24.
119 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 6, арк. 209 зв.
120 *Бараш С. И.* История неурожаев и погоды в Європе. – С. 207.
121 *Kuchowicz Z.* Z badań nad stanem biologicznym społeczeństwa polskiego od schyłku XVI do końca XVIII wieku. – Łódź, 1972. – S. 21–22.
122 *ЦДІАК* України, ф. 28, оп. 1, спр. 1, арк. 35 зв.

На підставі джерел встановлено 12 спалахів великих пошестей на Волині, які сталися в 1564, 1566, 1569–1576, 1588, 1590, 1598, 1601–1603, 1604, 1621, 1623, 1624, 1630 роках. Деякі з них, наприклад, епідемії 1569–1576 та 1601–1604 рр., тривали декілька років поспіль, охоплюючи територію цілого воєводства. Великим епідеміям заразних хвороб зазвичай передували неврожай та голод. Кореляція пошестей з неврожайними роками, дорожнечою і голодом спостерігається на Волині в 1569–1576, 1588–1590, 1598, 1601–1604 рр., про що ішлося раніше.

Поширенню заразних хвороб сприяло кілька чинників. Одним із них було військо, саме у військовому середовищі часто хворіли на дизентерію, черевний та плямистий тиф, чому сприяло зосередження значної кількості людей в одній місцевості, полегшуючи зараження через недоїдання у зв'язку з нестачею продовольства та ослабленням фізичних сил, низький рівень гігієни, брак якісної питної води, недостатньо швидку ізоляцію хворих, особливо під час військових переходів, та незадовільну організацію військової медичної служби. У такій ситуації військові дії та переходи теренами Речі Посполитої полегшували поширення заразних хвороб. Відомо, наприклад, що 1580 р. військо Стефана Баторія занесло плямистий тиф з Малопольщі до ВКЛ, військові формування, які повернулися з Ливонії, вважають відповідальними за епідемічну ситуацію 1599–1606 рр., апогей якої припав на 1601–1602 рр.[123] Цілком імовірно, що саме з цим була пов'язана пошесть 1602 р. в Кременецькому повіті, що тривала до 1604 р. Польське військо, яке брало участь у битві під Хотином 1621 р., стало переносником збудників чуми, що завдала великих втрат населенню цілої Речі Посполитої впродовж 1623–1625 рр.[124] Можливо, що мор, який охопив у 1623–1624 рр. Кременецький повіт, особливо містечка Миропіль та Баранівці, був також виявом цієї страшної епідемії.

Військові підрозділи були не єдиним чинником поширення інфекційних захворювань. Епідемії могли переносити також купці та перекупники, приїжджаючи на ярмарки й торги з епідемічних районів. Поширенню хвороб та інфекцій сприяли також різні з'їзди (вальні сейми, повітові сеймики, судові та трибунальські рочки, церковні собори тощо) шляхти й духовенства, а крім того, низький рівень загальної та особистої гігієни і брак медичних знань.

Міські та сільські житлові будинки, переважно дерев'яні, часто не мали димарів – опалювалися по-чорному, погано провітрювались і, зберігаючи підвищену вологість, ставали місцем поширення парази-

123 *Giedroyc F.* Mór w Polsce. – S. 52; *Karpiński A.* W walce z niewidzialnym wrogiem. – S. 26, 70; *Tkacz B.* Zarazy w Polsce. – S. 57, 60.

124 *Karpiński A.* W walce z niewidzialnym wrogiem. – S. 27.

23. Лікар обстежує хворого на чуму. XVI ст.

тів: бліх, вошей, клопів тощо, які є переносниками заразних хвороб. У коморах, де вікна взагалі не передбачалися, також жили люди, які перебували у домогосподаря на становищі коморників; там же розміщувалась і численна домашня служба. Взимку в коморах, де жили люди, часто тримали худобу та домашніх птахів: курей, гусей; нерідко домашню худобу та птахів заводили навіть у житлові приміщення. Подібна практика спостерігалась і в містах. Попри те, що в українських містах не було такої щільної забудови, як у західноєвропейських і навіть польських містах, проте нерідко в одному помешканні проживало по кілька родин (як наприклад, в Острозі, про що йшлося вище), де в одній кімнаті розміщувалася велика родина, а в одному ліжку могло спати по кілька осіб[125]. Оскільки міщани були ще тісно пов'язані з сільським господарством, то худобу вони також часто тримали в міських житлових будівлях. Так, 1638 р. під час пожежі в Луцьку один з пожильців свідчив, що, коли його збудили, він «zaraz konie swoie powywodził s tego domu»[126]. Все це сприяло перенесенню різних зооноз, тобто інфекційних захворювань тварин, що можуть вражати й людей.

В помешканні готувалась їжа, тут снідали й обідали, тут проходило щоденне сімейне життя в усіх його проявах. Узимку в хатах біля печей сушили білизну, взуття та одяг, їх випари без належного провітрювання приміщень призводили до антисанітарного стану й задухи, створюючи умови для виникнення різних інфекцій. Тому взимку в селах поширювалися віспа та гарячка (під якою могли виступати грип, запалення легенів, лихоманка тощо).

125 *Karpiński A.* Biedota miejska wobec zaraz i innych klęsk żywiołowych w Warszawie w latach 1526–1655 // Rocznik Warszawski. – R. XVI, 1981. – S. 82; *Kuchowicz Z.* Warunki zdrowotne wsi i miasteczek województw łęczyckiego i sieradzkiego w XVIII wieku. – Łódź, 1961. – S. 27–29.

126 *ЦДІАК* України, ф. 23, оп. 1, спр. 1, арк. 91–91 зв.

Більшість міст, особливо невеликих, не мали бруківок, каналізаційної мережі та місць для відходів, нечистоти найчастіше виливали просто на вулиці або скидали десь поблизу подвір'я[127]. Щоправда, волинські міста й містечка мали громадські лазні, проте сучасні епідеміологи вважають, що саме там можна було легко підхопити різні хвороби, адже ними могли користуватися міські жебраки та волоцюги[128]. Ситуацію в містах погіршувала локалізація міських цвинтарів при церквах, розташованих зазвичай у центрі. У разі підвищеної смертності (під час голоду та пошестей) саме сюди звозили трупи, які не завжди встигали вчасно захоронювати, і вони ставали вогнищами нових заражень.

М'ясні ятки різників, шкіряні заклади, броварні, солодовні, а також обори та стайні, що розміщувалися в межах міських мурів та на селянських подвір'ях, ставали місцем зосередження мишей і щурів, які були носіями і головними збудниками бубонної чуми[129].

Стан щоденної особистої гігієни залишався низьким на усіх рівнях соціального життя, майже в усіх соціальних групах. Як засвідчують документи, не лише шляхта, а й більшість селян мала постіль: подушки, простирадла, ковдри, які взагалі на той час вважалися коштовними речами. Проте ліжко, якщо й було, то одне, в ньому зазвичай спало одночасно кілька осіб, але навіть велике ліжко не могло вмістити усіх домочадців. Більшість членів великої селянської родини, особливо діти, спали на печах та лавах, що стояли біля печей. Не всім вистачало простирадел та ковдр, навіть заможні люди накривалися відповідно до пори року кожухами і сукманами – тим, у чому ходили вдень. Ще складніше було з особистою білизною, яку прали дуже рідко.

Гігієну щоденного життя погіршувало багато інших чинників, наприклад такі, як примітивний спосіб прийняття їжі: уся родина їла з однієї загальної миски в найкращому разі дерев'яними ложками, а швидше за все руками. Шкідливою звичкою була також купівля одягу та постілі, що могли бути в користуванні хворих, а отже, й переносниками різних хвороб. Часто люди, помираючи від хвороб, передавали власний одяг у спадок або дарували його. Так, княгиня Марія Юріївна Гольшанська, хворіючи 1576 р., заповідала: «платє моє бєлоє, кошули и кошулки, рантушки, рубъки, такжє и шаты повшєхнєнныє ... тым ...

127 *Karpiński A.* W walce z niewidzialnym wrogiem. – S. 30.

128 *Kuchowicz Z.* Z badań nad stanem biologicznym społeczeństwa polskiego od schyłku XVI do końca XVIII wieku. – S. 76.

129 *Kuchowicz Z.* Warunki zdrowotne wsi i miasteczek województw lęczyckiego i sieradzkiego w XVIII wieku. – S. 32, 62; *Karpiński A.* W walce z niewidzialnym wrogiem. – S. 30.

роздати, которыє у форобє моєи ωколо мєня служили, а постєлю мою на *ш*питал ωтда*ти*»[130]

На думку Збігнєва Куховича, внаслідок зубожіння населення протягом XVI–XVII ст. спостерігається зниження загального рівня гігієни, про що свідчить зменшення числа лазень. На території цілої Речі Посполитої, зазначає дослідник, лазні утрималися лише на сході, тобто на руських теренах[131]. Справді, наявність лазень фіксується джерелами не лише в шляхетських маєтках, а й у селянських дворах, що говорить про певний рівень побутової культури українського населення.

До погіршення санітарно-гігієнічного стану призводили також корчемні заклади, які виконували різні функції. Головною функцією корчми був продаж або вживання в ній алкогольних напоїв. Тож насамперед вона була шинком, але і гостинним домом для ночівлі подорожніх, а крім того, якщо не щоденним, то щотижневим місцем забав і зібрань місцевого населення. Селяни, виконуючи підводну повинність, ночували саме в корчмах, санітарний стан яких був дуже поганим. Головним приміщенням у корчмі була гостинна ізба, яка слугувала подорожнім спальнею, вона була і їдальнею, і розважальним танцювальним залом. Менше приміщення – комора – служила для родини корчмаря та його слуг. Подорожні спали в гостинній ізбі зазвичай на підлозі. В корчмах часто зупинялися брудні та хворі жебраки, які були поширювачами багатьох хвороб. Тож подеколи шляхта навіть остерігалася зупинятись у корчмах, оскільки там «люди пьяные и гости розмаитыє, и люди люзныє ночовать звыкли»[132]. За санітарним станом цих закладів ніхто не стежив. Тож паразитів там було так багато, що заможні люди воліли возити з собою гамаки, щоб не ночувати в переповнених незнайомими людьми та різними інсектами приміщеннях.

Низький стан гігієни не був українською особливістю. Низьким він був у більшості європейських країн. Воші й блохи, попри боротьбу з ними, були звичайним явищем. Зрештою, як зазначав Збігнєв Куховичі, навіть королівський двір вражав брудом та неохайністю[133].

Яскравим підтвердженням низького рівня тогочасної гігієни був ковтун, або гвоздець, який поширився саме наприкінці XVI ст. і тримався протягом цілого XVII ст. Причиною цієї хвороби була насамперед неохайність: волосся розчісували чи не один раз на тиждень, мили взагалі раз на півроку, іноді селяни натирали волосся жиром і навіть

130 *Жизнь* князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни. – Т. I. – С. 77.
131 *Kuchowicz Z.* Lęki i gusła dawnej wsi. – Warszawa, 1954. – S. 44–46.
132 АЮЗР. – Ч. I, т. II. – С. 420; Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К., 2002. – С. 116.
133 *Kuchowicz Z.* Lęki i gusła dawnej wsi.. – S. 42.

улітку носили хутряні шапки. Немите і нечесане волосся, яке вже не піддавалося розчісуванню, збивалося в один суцільний клубок, закриваючи усю голову. Ковтун масово вражав селян, хоча іноді поширювався і в шляхетському середовищі.

Під час пошестей життя, особливо в містах, припинялося, посадові особи виїздили, магістрат не збирався, відкладалися судові сесії, закривались ярмарки і торги. Так, у жовтні 1566 р. під час пошесті в Луцьку міщани збиралися покинути місто, побоюючись голоду, оскільки припинився підвіз продовольства: «єстли, деи, так должеи трвати будет, мы сами з мєста для голоду выехати мусим»[134]. 1588 р., коли епідемія охопила Луцький повіт, шляхта, з'їхавшись на земські роки, «домавялася, абы тые роки для нєбєзъпечєнства повєтрия на тотъ часъ ωтправованы и сужоны нє были». Тож судовий уряд, «видечи ясъные и досконалые доводы ω таковомъ повєтрию моровомъ в повєте Луцкомъ, на розных мєстъцахъ ωказалого», відклав судові засідання, які «в тот час за повєтриєм сужоны нє были»[135].

Універсальним порятунком від смерті в періоди спалахів інфекційних захворювань вважалося виселення хворих за міські мури[136]. Часто під час пошестей, як учив анонімний автор брошури «Nauka przeciw morowemu powietrzu»[137], міщани, сподіваючись знайти безпечніші умови, самостійно виїздили з міст, оселяючись у фільварках, лісах чи полях, і в такий спосіб намагались уберегтися від зараження. Так, у 1572 р. заславський міщанин Андрій Юхнович після смерті свояка Івана Євхимовича «у тые часы, яко люди мєрли .., боячисє того повєтрия, з мєста на полє мєшкати вышол»[138]. Іноді міські брами зачиняли і нікого не впускали. Так сталося 1568 р. в Кременці, коли під час голоду «мєщанъ, деи, крємянєцъких, которые для живности на сєла єздятъ, тых и на господы нє пущают»[139].

Поступово на практиці вироблялися певні застережні заходи. Остерігаючись зараження внаслідок контактів із хворими, люди починали розуміти, що переносниками хвороб можуть бути не лише хворі, а й їхні речі, отже, намагалися вберегти себе, відмовляючись від користування ними. Тож коли вже хворий заславський міщанин Іван Євхимович, «товариш» і свояк Андрія Юхновича, під час епідемії хотів відда-

134 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 1, арк. 125–126 зв., спр. 8, арк. 432, 487 зв.
135 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 61, арк. 25 зв.–26 зв., 396.
136 *Charewiczowa L.* Klęski zaraz w dawnym Lwowie. – S. 20.
137 *Wrzesiński Sz.* Oddech Śmierci. Życie codzienne podczas epidemii. – S. 53–57.
138 *Arch.* Sang. – Sygn. 27. – S. 132–133, 145.
139 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 11, арк. 137–137 зв.; *Торгівля* на Україні. XIV – середина XVII століття. Волинь і Наддніпрянщина. – С. 128.

24. Лікарі купують цілющі трави

ти йому гроші («мнє полчєтвєртадцат коп грошєи до рукъ моих давал»), той їх не взяв, пояснюючи свою відмову так: «я ѡт нєго тых пнзєи для повитрия нє брал»[140].

Не підлягає сумніву, що за середньовіччя і ранньомодерної доби епідемічні захворювання мали великий вплив на залюднення країн і континентів, оскільки смертність від чуми, тифу та віспи досягала інколи 50–100 % усіх заражених. Менше жертв (від кількох відсотків до 1/5–1/4 хворих) забирали інші вірусні інфекції: дифтерит, скарлатина, дизентерія, коклюш, кір, грип[141]. Відповісти на підставі джерельної бази на питання, якими були демографічні втрати міст і сіл Волині внаслідок епідемій, які групи населення потерпали більше та як епідемічні захворювання впливали на приріст людності, неможливо через брак будь-яких статистичних відомостей. Складність цієї проблеми відмічають і польські дослідники, хоча загалом джерельна база історії Польщі є значно повнішою. Проте, якщо автори польських хронік XVI–XVII ст. часто перебільшують число жертв епідемій, яке, як вважають дослідники, подеколи перевищує загальне число мешканців поселень, то вітчизняні джерела обмежуються зауваженнями на зразок: «люди з голоду мерли», «моры были сильные» чи «того ж року мор был великий .., же большего не помнять», не вказуючи жодних чисельних показників смертності. Тож маємо констатувати, що стан вітчизняної джерельної бази не дає можливості створення статистики смертності від епідемічних захворювань.

Разом з тим цілком очевидно, що в досліджуваний період епідемії призводили до значної смертності волинського населення. Анджей Карпінський на підставі порівняння даних деяких польських міст вва-

140 *Arch. Sang.* – Sygn. 27. – S. 132–133.
141 *Karpiński A.* W walce z niewidzialnym wrogiem. – S. 193.

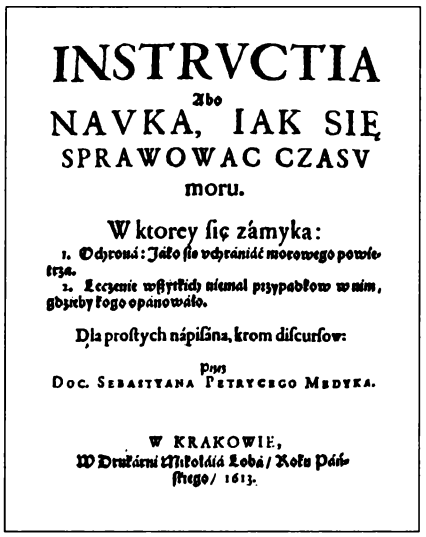

INSTRVCTIA
Albo
NAVKA, IAK SIĘ
SPRAWOWAC CZASV
moru.

W ktorey ſię zámyka:
1. Obrona: Jáko ſię vchránić morowego powietrzá.
2. Leczenie wſzytkich niemal przypadkow w nim, gdyby kogo opanowáło.

Dla proſtych nápiſána, krom diſcurſow:

przez
Doc. Sebaſtyana Petrycego Medyka.

W KRAKOWIE,
W Drukárni Mikołáiá Lobá / Roku Páńſkiego / 1613.

25. Титульна сторінка порадника лікаря Себастіяна Петрица «Інструкція або наука, як діяти під час мору». 1613 р.

жає, що подеколи смертність під час епідемій могла винищити від 1/3 до 1/2 усієї місцевої популяції[142]. Як свідчать польські дані, найбільше жертв забирала бубонна чума, особливо в літній період, а з настанням осінніх холодів смертність спадала. Так, під час краківської епідемії чуми 1543 р., яка тривала впродовж чотирьох місяців (липень–жовтень), померло 10436 осіб. У 1652–1653 рр. щотижневе число жертв чуми у Кракові становило близько 2 тисяч. Аналогічна ситуація спостерігалась і в інших країнах: під час епідемії 1630–1631 рр. Венеція втратила 30–33 % свого населення, Мілан – 46–51 %, Верона – 57 %, а Неаполь у 1656 р. – майже 60 %[143]. В одній із краківських кам'яниць на вул. Ґродській під час епідемії чуми 1707–1708 рр. померло 25 осіб, а у дворі плоцького воєводи у Варшаві – 67 людей[144].

Проте існує думка про завищені оцінки епідемічної смертності міського населення у XVI–XVIII ст.[145] Зокрема, вважають значно перевищеними втрати волинських міст Дубна (8 тис. осіб) та Заслава (4 тис.) під час чуми 1769–1771[146]. Такої думки дотримується, наприклад, Мауріцій Горн, який вважає, що епідемічні втрати міст Ярослава і Кросно впродовж 1602–1641 рр. становили лише 13 % загального числа їх населення[147].

Найбільш вразливими до епідемічних захворювань були малі діти. За соціально-професійною ознакою значних втрат під час епідемій зазнавали служителі церкви, адже вони мали виконувати різні відправи при заражених хворих, брали участь у поховальних обрядах тощо. На підставі польських джерел встановлено, що серед міського населен-

142 *Ibidem*. – S. 195.
143 *Ibidem*. – S. 196 (nota 11), 197.
144 *Ibidem*. – S. 200.
145 *Ibidem*. – S. 208–209.
146 *Giedroyc F.* Mór w Polsce. – S. 64; *Gąsiorowski L.* Zbiór wiadomości do historji sztuki lekarskiej w Polsce od czasów najdawniejszych aż do najnowszych. – T. II. – S. 85; *Kuchowicz Z.* Warunki zdrowotne wsi i miasteczek województw łęczyckiego i sieradzkiego w XVIII wieku. – S. 132.
147 *Horn M.* Epidemie chorób zakaźnych na Rusi Czerwonej w latach 1600–1647 // Studia Historyczne. – 1968. – R. XI, z. 1 (40). – S. 13–31.

ня найвразливішу групу становила домашня служба та міська біднота. Зокрема, під час епідемії 1624–1625 рр. у Варшаві померла домашня прислуга склала 17,2 %, а міська біднота – 21 %[148], що разом становить 38,2 %, тобто понад третину усіх померлих.

Побутує думка, що заможні групи населення (шляхта, духовенство, патриціат) мали більше можливостей для самозбереження (виїзд до інших маєтків, ретельна ізоляція, поживне харчування), ніж представники рядового населення, тому серед жертв епідемій тогочасна еліта становила мінімальний відсоток[149]. Водночас відомо багато випадків смертності в часи епідемій у шляхетському, зокрема й маґнатському та князівському середовищах.

Цілком очевидно, що одним із демографічних наслідків пошестей було значне зменшення числа народжень у період найвищого вияву епідемії. Періоди епідемій були несприятливими для укладання шлюбів та прокреації, а народжені в цей час немовлята майже не мали шансів на виживання. Проте зробити бодай якісь висновки та обрахунки чисельних втрат волинської людності внаслідок епідемій на вітчизняних матеріалах не уявляється можливим.

4.1.4. Пожежі

Чинником, що негативно впливав на загальний демографічний тренд, зменшуючи людську популяцію, були також часті пожежі, оскільки більшість тогочасних волинських поселень, зокрема міста, були забудовані дерев'яними спорудами. Переважно дерев'яними були не лише маґнатські резиденції, а й укріплені замки-фортеці. Говорячи про головні міста «Wołynskiej krayny», Йоахим Бєльський відзначав їх дерев'яну забудову: «Luckie miasto prowincyalne drzewniane .., Włodzimierz miasto z drzewa .., Krzemieniec miasto z drzewa». Італієць Маласпіна називав їх «гарно складеною купою палива»[150]. Часті пожежі завдавали значних матеріальних збитків, але ще відчутнішими були людські втрати. Проте скупі повідомлення джерел не дають змоги визначити загальне число пожеж та пов'язаних із ними людських втрат.

Подеколи горіли окремі будинки, проте часто вогонь швидко перекидався на сусідні будівлі, тож вигорали цілі вулиці й навіть значні частини міста. Так, у 1570 р. сталася пожежа в містечку Межиричі Луць-

148 *Karpiński A.* W walce z niewidzialnym wrogiem. – S. 206–207.
149 *Ibidem.* – S. 202.
150 *ЛНБ* ім. В. Стефаника. Від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 113, арк. 186; *Łoziński W.* Życie polskie w dawnych wiekach. – Kraków, 1964. – S. 14; *Заяць А.* Пожежі в містах Волині XVI – першої половини XVII ст. (за архівними джерелами). – С. 417.

кого повіту[151]. 1588 р. вигоріла половина міста Рівного, цього ж року значні пожежі відбулися в містах Базалії та Літовіж[152]. 19 вересня 1588 р. було надано «волност до чотырох лєт мєщаѧном ровєнскимъ ѡт плачєня побору для пожоги»[153]. Наступного року знову горіли міста Рівне, Базалія та Дубно[154]. 1596 р. велика пожежа сталася в м. Кременці[155], в 1635 р. у ньому згоріла 161 житлова будівля[156], тож вогнем було знищено сьому частину міста[157].

Часто горіло і «столечне» місто Луцьк: значні пожежі тут задокументовані у 1571, 1580, 1581, 1582, 1583, 1617, 1633, 1638 роках. У 1583 р. Луцьк горів двічі: перша пожежа охопила місто в липні, друга – в жовтні. Про значні матеріальні збитки міста свідчить звільнення королем луцьких міщан від сплати податків на чотири роки[158]. Частими були також пожежі й у м. Володимирі, який горів у 1560, 1563, 1564, 1567, 1568, 1573, 1632, 1641 роках. Про масштаби завданих місту пожежою 1563 р. збитків говорить звільнення міщан від податків на десять років[159].

Двічі в 1624 р. горів Ковель, в 1629 р. – двічі Олика, пожежа в Олиці повторилась і наступного року. У 1637 р. «прєз ѡгон припадковыи в сєрєдномъ мєстє Ѡлыцє згорєло домовъ рынковых ... двадцатъ чотыры, а уличных ... двадцатъ ѡдєн до счєнту погорєли»[160]. 1630 р. вогонь знищив 44 міщанські садиби двох вулиць та передмістя в м. Несухоїжі[161]. 1637 р. сталися дві пожежі в м. Тучині, під час першої з них 7 червня згоріло 62 будинки, а також «ратуша с коморами и крамницами» та людьми, а через місяць, 8 липня, вогонь знищив ще 40 домів[162]. За тарифом 1629 р. Тучин налічував 452 будинки[163], тож під час цих пожеж,

151 *ЦДІАК* України, ф. 28, оп. 1, спр. 5, арк. 357–358 зв.

152 *AGAD.* Archiwum Skarbu Koronnego. Dział I. – Sygn 31. – S. 9 zw.–11 zw., 146 zw.; *ЦДІАК* України, ф. 28, оп. 1, спр. 21, арк. 495–496; *Заяць А.* Умови функціонування міських поселень Волині XVI – першої половини XVII ст. (стримуючі фактори розвитку). – С. 118.

153 *Руська* (Волинська) Метрика. – С. 432.

154 *AGAD.* Archiwum Skarbu Koronnego. Dział I. – Sygn 31. – S. 6 zw.

155 *ЦДІАК* України, ф. 22, оп. 1, спр. 9, арк. 800 зв.-803.

156 *Заяць А.* Пожежі в містах Волині XVI – першої половини XVII ст. (за архівними джерелами). – С. 417.

157 *Баранович О.* Залюднення Волинського воєводства у першій половині XVII ст. – С. 125.

158 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 29, арк. 78; спр. 30, арк. 64–65; *Заяць А.* Пожежі в містах Волині XVI – першої половини XVII ст. (за архівними джерелами). – С. 417.

159 *ЦДІАК* України, ф. 28, оп. 1, спр. 2, арк. 157 зв.; спр. 3, арк. 166 зв.; *Заяць А.* Пожежі в містах Волині XVI – першої половини XVII ст. (за архівними джерелами). – С. 417.

160 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 205, арк. 93–94.

161 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 173, арк. 1592–1592 зв.; *Заяць А.* Пожежі в містах Волині XVI – першої половини XVII ст. (за архівними джерелами). – С. 417; *Його ж.* Умови функціонування міських поселень Волині XVI – першої половини XVII ст. (стримуючі фактори розвитку). – С. 118.

162 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 205, арк. 324–326, 558–558 зв.

163 *Баранович О.* Залюднення Волинського воєводства у першій половині XVII ст. – С. 138.

що сталися протягом одного місяця, вогонь знищив четверту частину міста. 1636 р. вигоріла третина міста Жорніва Луцького повіту[164].

Про велику пожежу в Острозі під 1604 р. повідомляє острозький літописець: «Того же року у Острозі пожога великая була, всі міста [йдеться про різні дільниці міста – *І. В.*] разом горіли»[165]. 1634 р. вогонь знищив в Острозі 20 будинків, через рік згоріло ще 235 житлових приміщень[166]. В інвентарних описах міст і сіл часто зазначаються погорільці або погорілі дими. Так, в інвентарі Краснокорця 1617 р. таких димів наведено 30[167].

Цілком очевидно, що численні пожежі завдавали значних втрат населенню, забираючи людські життя, про що повідомляє Львівський літопис. Говорячи про пожежу 1625 р. у Ярославі, літописець записав: «Шкода незлічоная і людей много погоріло»[168]. Проте, це повідомлення чи не єдине, бо у джерелах, подеколи описуються матеріальні збитки, але не згадується про людські жертви. Так, Острозький літописець, оповідаючи про пожежу в Острозі 1604 р., говорить про небезпеку для людей, які, не дбаючи вже про нажите добро, змушені були рятували себе, а про людські жертви не згадує: «неможная рече[й] рятовати, аж сами мусили з міста убо утікати, а скрині і іноє метали у воду, бо по землі горіли тріски, мости аж до самої води, і млини»[169].

Маємо лише два повідомлення про загибель людей від пожеж. Зокрема, 14 листопада 1570 р. під час пожежі Межирицького замку князя Богуша Федоровича Корецького «колконадц*ат* служєбников и служєбниц єго мл. народу шляхєцкого ... *ωт* кгвалтовного пламєни захвачоны и погорєли. А сам, дєи, єго милост княз староста луцкии з малжонкою и з дєтми своими босо и бєз шапок, в чом на ложках лєжали, с того кгвалтовного поломєни чєрєз явную моц Божую толко в том выбавєни»[170]. В акті про пожежу в місті Тучині спершу зазначено, що «людєи двоє згорєло на смєрть», а потім згадується ще про трьох загиблих від вогню[171].

164 *ЦДІАК* України, ф. 26, оп. 1, спр. 40, арк. 397–399.
165 *Острозький* літописець. – С. 130.
166 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 195, арк. 678 зв.; *Заяць А.* Пожежі в містах Волині XVI – першої половини XVII ст. (за архівними джерелами). – С. 417; *Його ж.* Умови функціонування міських поселень Волині XVI – першої половини XVII ст. (стримуючі фактори розвитку). – С. 118.
167 *Arch.* Sang. – Sygn. 64/5. – S. 24–33.
168 *Львівський* літопис. – С. 105.
169 *Острозький* літописець. – С. 130.
170 *ЦДІАК* України, ф. 27, оп. 1, спр. 1, арк. 214 зв.–217; АЮЗР. – Ч. VIII. – Т. IV. – С. 124–126.
171 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 205, арк. 248–248 зв., 324–326, 558–558 зв.

Спорадичні свідчення джерел не дають можливості скласти повну хронологію тогочасних пожеж, а тим більше обрахувати пов'язані з ними людські втрати. Проте не сказати про них означало б значно спростити тогочасну картину реального життя, адже вогонь нищив цілі міста та їх дільниці: в полум'ї згоряли не тільки будинки, а й людське майно, запаси продовольства, худоба, ремісничі вироби, тож люди мусили витрачати фізичні зусилля та матеріальні ресурси на відбудову житла, вироблення нових знарядь та засобів праці. Проте, не можна погодитися з думкою Хоревічової, що вогонь нищив тільки речі та завдавав лише матеріальних збитків. Вогонь був і залишається найнебезпечнішою з природних стихій; тодішні пожежі забирали багато людських життів. Вочевидь, передусім, гинули люди похилого віку та малі діти, які самостійно не могли врятуватися.

Звичайно, складена на підставі документальних матеріалів таблиця «Природні катаклізми, пошесті та пожежі на Волині у XV – першій половині XVII ст.» (див. Додатки, табл. V) не дає вичерпної інформації щодо природних негараздів та пов'язаних із ними втрат волинського населення. Безсумнівно, різні природні катастрофи та епідемічні захворювання забирали життя значного числа населення, проте брак докладної інформації в джерелах не дає можливості створити статистику для визначення хоча б приблизно пов'язаного з ними числа людських жертв. Водночас відомості навіть про ті природні катаклізми та явища, що їх вдалося виявити, дають уявлення про складність тогочасного людського життя, яке нерідко залежало не стільки від самих людей, скільки від випадкового збігу обставин та переплетення багатьох незалежних від них чинників.

4.2. Руйнівний вплив татарських нападів на родинні структури

«Хто з істориків підрахував, скільки десятків тисяч узяли татари наших братів у цей чи інший час, хто склав до купи цілу суму і при цьому підрахував приплід, який могли дати ті захоплені, мешкаючи серед нас і збільшуючи кількість нашого народу? Хто може додати цю суму приплоду до суми захоплених і полонених? Хоча, кажуть, ця кількість безконечна, але я не знаю, чи вистачить цифр, щоб вирахувати таку велетенську кількість людей, яку втратив наш народ через татар і все ще втрачає».

Grabowski Piotr
Polska Niżna albo osada polska ... .
– Kraków, 1859. – S. 7.

4.2.1. Кримський ханат і його політика

Це питання епіграфу, яке, замисливши над людськими втратами Речі Посполитої внаслідок татарських нападів, у 1596 р. поставив тогочасний публіцист Пьотр Грабовський, попри величезний проміжок часу (понад чотири століття), який відділяє від тієї доби, не вирішене й досі[172].

Період з кінця XV і майже до кінця XVII ст. історики одностайно називають часом постійних спустошливих татарських і турецьких нападів, що «були справжнім лихом для південних земель Речі Посполитої»[173]. Агатангел Кримський характеризує ці часи як еру «систематичних хронічних спустошливих забігів татар на українські краї»[174], внаслідок чого руські землі стали головним джерелом постачання рабів на східні невільницькі ринки. Вражений величезною кількістю руських бранців єврей-митник у Перекопі запитував: «Чи ще залишились люди у ваших землях, чи ні, і звідки їх там береться так багато?»[175]. Тож не випадково Михайло Грушевський навіть попередні напади кочовиків вважав меншим злом: «З кінцем XV в. прийшло ся українським землям ... випити чашу, якої ще на пам'яти історії вони не знали. Ні печенізький погром, ні половецька гроза XI в., ані походи Бату не обіймали такої величезної території, ані дорівнювали інтензивністю своєю руїнним наслідкам сеї нової грози...»[176].

Як держава Кримський ханат виник за сприяння і допомоги володарів ВКЛ, зокрема великих князів Вітовта і Казимира, тому історики вважають, що перші 50 років свого існування ханат не загрожував сусідам, дехто навіть стверджує, що кримський хан виконував роль вартового південно-східної колонізації, охороняючи спокій українських земель[177]. Справді, засновник Перекопської орди, або Кримського ханату, Хаджі-Герей до своєї смерті у 1466 р. залишався вірним союзником ВКЛ[178]. Але його син і наступник Менглі-Герей, уклавши союз із московським царем Іваном III, порушив традиційну політику добросусідства з ВКЛ. Однак, організовуючи напади на землі ВКЛ,

172 *Дашкевич Я. Р.* Ясир з України (XV – перша половина XVII ст.) як історико-демографічна проблема // Укр. археограф. щорічник. – К., 1993. – Випуск 2. – Т. 5. – С. 40.
173 *Baranowski B.* Chłop polski w walce z tatarami. – Warszawa, 1982. – S. 4.
174 *Кримський А.* Історія Туреччини. – К.; Л., 1996. – С. 183.
175 *Литвин М.* Записки // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. I (XVI ст.). – К., 1890. – С. 19; *Яковенко Н.* Нариси історії середньовічної та ранньомодерної України. 2-ге вид. – К., 2005. – С. 184..
176 *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1993. – Т. IV. – С. 334.
177 *Jabłonowski A.* Historia Rusi południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej. – Kraków, 1912. – S. 127; *Кримський А.* Історія Туреччини. – С. 117, 183.
178 *Русина О.* Україна під татарами і Литвою. – К., 1998. – С. 141–142.

26. Укріплення Перекопу. XVIII ст.

він упродовж багатьох років запевняв литовських володарів у дружбі. 1507 р., звертаючись до «брата нашого» короля Зиґмунта, він присягався: якщо його люди «шкоду вчинят, сами приидутъ, скараемъ и сами инемъ выдадимъ вамъ, а приведеные побраные полоненики вернемъ»[179].

Всупереч запевненням приязні стосунки доволі швидко змінилися на агресію Криму проти ВКЛ. Причину цього більшість дослідників вбачає у геополітичних змінах: утвердженні турецького султана Мегмеда II Завойовника на півдні Кримського півострова, зокрема в генуезьких колоніях, та перетворенні кримських ханів на султанських васалів[180]. Останнім часом думку щодо політичних та економічних причин татарських нападів піддає критиці Олександр Галенко на тій підставі, що напади татар на ВКЛ почалися до 1475 р., коли впливу Осман-

179 *Lietuvos* Metrika. Knyga № 8 (1499–1514). Užrašymų knyga 8. – Vilnius, 1995. – S. 85.

180 *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IV. – С. 318–324; *Кримський А.* Історія Туреччини. – С. 117–119; *Смирнов В.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. – СПб., 1887. – С. 273; *Pułaski K.* Stosunki Polski z Tatarszczyzną w połowie XV wieku // Ateneum, 1882. – T. II; *Kolankowski L.* Dzieje chanatu krymskiego Girejów w XV i XVI wieku // Sprawozdanie Akademii Umiejętności w Krakowie. – 1918. – T XXIII. – № 5. – S. 11; *Małowistem M.* Kaffa–kolonia genueńska na Krymie i problem wschodni w latach 1453–1475. – Warszawa, 1947. – S. 339; *Ochmański J.* Organizacja obrony w Wielkim księstwie Litewskim przed napadami Tatarów krymskich w XV–XVI wieku // Studia i materiały do historii wojskowości. – R. 5. – Warszawa, 1960. – S. 355–357; *Апанович О. М.* Запорозька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії. 50–70-і роки XVII ст. – К., 1960. – С. 4–7; *Панашенко В. В.* Агресія Кримського ханства і султанської Туреччини на Україну в кінці XV – першій половині XVI ст. // Феодалізм на Україні. – К., 1990. – С. 114; *Інальджик Г.* Османська імперія. Класична доба. 1300–1600. – К., 1998. – С. 39; *Його ж.* Боротьба за східно-європейську імперію, 1400–1700 рр. Кримський ханат, Османи та піднесення Російської імперії // Кримські татари: Історія і сучасність (До 50-річчя депортації кримськотатарського народу): Матеріали міжнар. наук. конф. (Київ, 13–14 трав. 1994 р.). – К., 1995. – С. 117; *Русина О.* Україна під татарами і Литвою. – С. 143.

ської імперії ще не було[181]. Посилаючись на опубліковане Олексієм Малиновським листування Менглі-Герея з Іваном III, він стверджує, що походи кримчаків на Україну були наслідком московсько-кримського альянсу, спрямованого проти Золотої Орди та Великого князівства Литовського[182], проте ця теза давно була обґрунтована дослідниками, зокрема Оленою Русиною[183]. На його думку, нез'ясованими залишаються економічні мотивації татарських нападів (раццій), оскільки протягом тривалого часу дослідники ігнорували історичні традиції работоргівлі в Північному Причорномор'ї, започатковані генуезцями задовго до появи в Криму татар[184]. Щоправда, економічні причини походів за невільниками пояснював умовами татарського життя сам хан Кримської орди Менглі-Герей. У відповідь на претензії великого литовського князя Казимира Ягелончика він, виправдовуючи агресію підданих, писав, що голодні люди годуються там, де можуть знайти поживу[185].

Невеликий за територією півострів Крим не міг прогодувати своїх мешканців. За умовами і способом життя Крим різко поділявся на дві частини: північну степову та південне узбережжя. На півдні були розташовані багаті міста, які процвітали завдяки торгівлі. Найбільшим містом Криму в XVI–XVII ст. була Кафа (сучасна Феодосія), де було близько 6 тис. домів, тобто більше, ніж у тогочасній Варшаві. Щоправда, південне узбережжя Кримського півострова не підпорядковувалося ханові, влада там належала турецькому султану в особі його намісника[186].

---

181 *Галенко О. І.* Про татарські набіги на українські землі // УІЖ, 2003. – № 6. – С. 53–54. Проте аргументи автора подеколи суперечливі. Так, заперечуючи агресивну сутність політики Османської держави, він водночас стверджує, що завоювання Угорщини було головною метою імперії. Говорячи про стосунки Порти з Річчю Посполитою та Московією, які, на його думку, до кінця XVII ст. контролювалися кримськими ханами, він зазначає, що відмова ханів брати участь у виправах Порти не одному з них коштувала не лише престолу, а й життя. Говорячи про мирну угоду Сулеймана із Зиґмунтом Старим та домовленості про делімітацію кордонів з Польсько-Литовською державою, які супроводжувались обіцянками відпустити усіх захоплених татарами невільників, автор значною мірою ідеалізує ситуацію. Див. також: *Галенко О.* Крим у 1438 р. (подорожні нотатки Перо Тафура) // Україна в минулому. – К.; Л., 1996. – Вип . VIII. – С. 189-190.

182 *Малиновский О.* «Историческое и дипломатическое собрание дел, происходивших между Российскими Великими Князьями и бывшими в Крыму царями с 1462 по 1533 год» // Зап. Одесс. об-ва истории и древностей. – Одесса, 1863. – Т. V. – С. 178–419; *Галенко О. І.* Про татарські набіги на українські землі. – С. 53.

183 *Русина О.* Україна під татарами і Литвою. – С. 143.

184 *Галенко О. І.* Про татарські набіги на українські землі. – С. 63–64; *Його ж.* Крим у 1438 р. (подорожні нотатки Перо Ґафура). – С. 176, 189.

185 *Stosunki* z Mendli-Girejem, chanem Tatarów perekopskich (1469–1515). Akta i listy // Wydał i szkicem historycznym poprzedził K. Pułaski. – Kraków; Warszawa, 1881. – S. 290; *Ochmański J.* Organizacja obrony w Wielkim księstwie Litewskim przed napadami Tatarów krymskich w XV–XVI wieku. – S. 358.

186 *Podhorodecki L.* Tatarzy. – Warszawa, 1975. – S. 244.

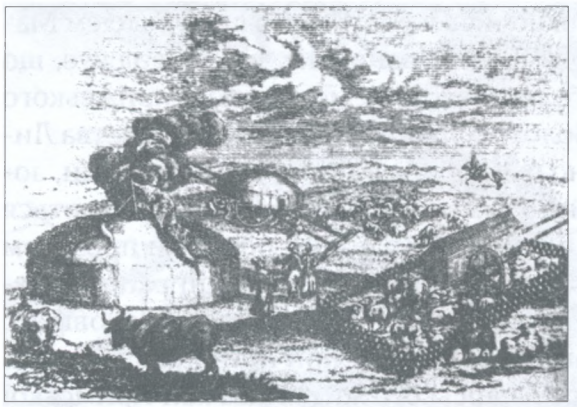

27. Татарське житло

У степовій частині Криму проживала більшість татарського населення, яке складалося ще з родоплемінних кланів, вело напівкочовий спосіб життя і розводило худобу, головним чином, коней та овець. Землеробства, яке могло б забезпечити людей продуктами харчування, татари майже не знали, тож достатньо було одного неврожайного року, щоб перед ними постала загроза голоду. Найкращим порятунком вважалася організація грабіжницьких нападів на сусідні землі, а військова здобич ставала головним засобом існування, особливо тоді, коли внаслідок посухи або епізоотії масово гинула худоба, і тисячні загони вирушали у воєнні виправи[187]. Не випадково разом із людьми вони виводили величезну кількість худоби. Сучасники зазначали, що татари мали два промисли: скотарство і добування невільників для рабства. Як писав Г. Боплан, «ці розбійники (а саме так слід називати цих татар) приходять у Польщу зовсім не для того, щоб битися, а для того, щоб зненацька пограбувати і захопити здобич»[188]. Отже, грабіж сусідніх держав був головним джерелом їхнього добробуту. Прибутки від продажу бранців на східних невільничих ринках або викупу багатих полонеників давали татарам змогу вижити, особливо в період голодних років, що часто повторювалися[189].

Кримський хан як васал турецького султана мав постачати в'язнів і для Туреччини. А. Кримський, визнаючи, що «невільниками-українцями Туреччина аж кишіла», наголошував, що основну масу ясиру приганяли «не самі османи, а васальний туркам Крим»[190]. Турецький султан тримав «Кримську орду напоготові, як мисливець держить у своїх руках напоготові свору хортів»[191]. Тож татари нерідко чинили на-

187 *Смирнов В. Д.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. – С. 536; *Маркевич А.* К вопросу о положении христиан в Крыму во время татарского владычества. – Симферополь, 1910. – С. 25; *Baranowski B.* Chłop polski w walce z tatarami. – S. 6.

188 *Боплан Г. Л.* Опис України. – С. 61.

189 *Хензель В.* Проблема ясыря в польско-турецких отношениях XVI–XVII вв. // Россия, Польша и Причерноморье в XV–XVIII вв. – Москва, 1979. – С. 152–153.

190 *Кримський А.* Історія Туреччини. – С. 182.

191 *Там само.* – С. 183–184.

пади за наказом турків. Так було, наприклад, 1526 р., коли Сулейман Пишний, ідучи на завоювання Угорщини та намагаючись не допустити допомогу їй з боку Польщі, наказав татарському ханові напасти на Україну, внаслідок чого було спустошено Волинь[192]. Як стверджував В. Хензель, татарські напади завдавали величезної шкоди передусім східним окраїнам Речі Посполитої, отже, їх жертвами найчастіше ставало українське населення[193].

Походи на територію ВКЛ та Польського королівства влаштовувала не лише Перекопська орда, а й підпорядковані владі кримського хана інші орди, зокрема Ногайська або Очаківська (між гирлами Дніпра й Дністра), Мала Ногайська та Буджацька (між гирлами Дунаю й Дністра), Білгородська, що кочувала в Бесарабії поблизу Білгорода (Аккермана) та Добруджська, що контролювала степ на південь від Дунаю в Добруджі[194]. Подеколи орди об'єднувались для організації походів, які відбувалися в будь-яку пору року, але часто влаштовували напади власними силами. Як зазначалося в інструкції київського сеймику на сейм 1586 р., татарин «николи погоды до шарпанья тых панствъ нє ωмєшкиваєт»[195]. У першій половині XVII ст. суперником Кримського ханату стала Буджацька орда, очільник якої Кантемир-мурза («Кривавий меч») уславився особливо жорстокими нападами[196].

4.2.2. Неспроможність литовського та польського урядів захистити південно-східні кордони

Дослідники твердять, що найбільше від татарських нападів потерпали українські землі, проте оборона південно-східного кордону не була належною, бо, як зауважували сучасники, «в малости людєи жолнѣрских ... на тамтом пограничю служат»[197]. На відміну від Російської держави, яка протягом кількох століть побудувала захисні лінії на південних кордонах, уряд ВКЛ не дбав про укріплення власного прикордоння для стримування татарських нападів. На півдні Московської держави ще в XIV ст. було встановлено вістову службу, а постійні сторожові «застави» і «станиці», зведені вздовж річки Угри у 20-х рр. XVI ст., давали змогу

192 *Acta* Tomiciana. – Posnanie, 1871. – T. IX. – S. 50.
193 *Хензель В.* Проблема ясиря в польско-турецких отношениях XVI–XVII вв. – С. 153.
194 *Яворницький Д. І.* Історія запорізьких козаків: У 3-х т. / З рос. пер. Іван Сварник. – Л., 1990. – Т. І. – С. 237–238. На початок XVIII ст. Апполон Скальковський називає такі орди: Буджацьку, Єдичульську, Єдисанську, Джамбулуцьку, Кубанську. Див.: *Скальковський А. О.* Історія Нової Січі або останнього коша запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. – С. 45–47;
195 *Arch.* Sang. – Sygn. 32. – S. 58.
196 *Baranowski B.* Chłop polski w walce z tatarami. – S. 7.
197 *Arch.* Sang. – Sygn. 32. – S. 57.

успішно відбивати ординські напади[198]. Протягом 30–40 рр. було створено ще дві потужні оборонні лінії: одна по р. Оці, друга на рубежі «городов от поля»: Пронськ – Михайлів – Зарайськ – Тула – Одоїв – Білів – Козельськ – Карачів – Мценськ. Так, завдяки планомірному оборонному будівництву, було створено суцільну систему фортифікацій, що складалась із «застав», засік, ровів, земляних валів з частоколами, жилих острожків зі сторожовими баштами та гарнізонами, які захищали центральні райони Московської держави від татарських вторгнень[199].

Натомість польсько-литовська держава не спромоглася створити оборонну лінію і майже не вживала заходів для захисту південно-східних кордонів[200]. Низка сеймових ухвал (1518, 1520, 1525 рр.) про кредити на утримання прикордонного війська та створення сторожової служби залишилася порожніми розмовами[201]. Навіть Єжи Охманський, заперечуючи негативну оцінку А. Яблоновського, М. Владимирського-Буданова та М. Грушевського урядових заходів щодо створення системи оборони ВКЛ, врешті змушений був визнати, що ці заходи були недостатніми[202]. Ярослав Дашкевич взагалі вважав, що польський уряд

198 *Беляев И.* О сторожевой, пограничной и полевой службе на польской Украине Московского государства до царя Алексея Михайловича. – М., 1846. – С. 1–2; *Апанович О. М.* Запорозька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії. 50–70-і роки XVII ст. – С. 11–12; *Каргалов В. В.* На степной границе. Оборона «крымской украины» Русского государства в первой половине XVI столетия. – М., 1974. – С. 73–75.

199 *Апанович О. М.* Запорозька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії. 50–70-і роки XVII ст. – С. 11–12; *Каргалов В. В.* На степной границе. Оборона «крымской украины» Русского государства в первой половине XVI столетия. – С. 80–86, 100–111.

200 *Рудницький С.* Руські землі польської корони при кінці XV в. // ЗНТШ. – Л., 1899. – Т. XXXI–XXXII, кн. V–VI. – С. 1–3; *Wałāwender A.* Kronika klęsk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1450–586. II. Zniszczenia wojenne i pożary (z wykresami). – S. 63; *Голобуцький В.* Запорозьке козацтво. – Дніпропетровськ, 1994. – С. 92–93; *Podhorodecki L.* Tatarzy. – S. 276; *Апанович О. М.* Запорозька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії. 50–70-і роки XVII ст. – С. 7; *Панашенко В. В.* Агресія Кримського ханства і султанської Туреччини на Україну в кінці XV – першій половині XVI ст. – С. 125, 127; *Дашкевич Я.* Крим у геополітиці минулого і сучасного // Кримські татари: Історія і сучасність (До 50-річчя депортації кримськотатарського народу): Матеріали міжнар. наук. конф. (Київ, 13–14 травня 1994 р.). – К., 1995. – С. 82; *Мальченко О.* Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV – середина XVII ст.). – К., 2001. – С. 16, 19, 23, 29, 31–41; *Черкас Б.* Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515–1540 рр.). – К., 2006. – С. 87, 123; *Атаманенко В.* Князь К. І. Острозький та оборона Волині від татарських нападів // Наук.-інформ. зб. Луцьк. держ. істор.-культ. запов. «Старий Луцьк». – Луцьк, 2011. – Вип. VII. – С. 92, 99; *Вихованець Т.* Костянтин-Василь Острозький і татарське питання (середина – 2 половина 70-х рр. XVI ст.): причинки до проблеми // Наук.-інформ. зб. Луцьк. держ. істор.-культ. запов. «Старий Луцьк». – Луцьк, 2011. – Вип. VII. – С. 105.

201 *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. VII. – С. 27–32; *Черкас Б.* Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515-1540 рр.). – С. 118.

202 *Ochmański J.* Organizacja obrony w Wielkim księstwie Litewskim przed napadami Tatarów krymskich w XV–XVI wieku. – S. 397.

відверто не дбав про український люд, бо ясир з України створював своєрідний щит для польських земель[203].

У першій половині XVII ст. вздовж кордону довжиною майже 2 тис. км були розташовані залоги, які налічували в сукупності 3–4, а подеколи – заледве 2 тис. жовнірів[204]. Щоправда, південні старости повинні були виставляти уздовж татарських шляхів пости для оповіщення населення про появу ворога, проте цих сторожових роз'їздів було замало. Так, Барське староство мало виставляти на Чорному і Кучманському шляхах по 4 кінні сторожі[205], але вони були малоефективними, тож барська шляхта, для якої це становило головну повинність, 1570 р. визнавала, що, навіть помітивши ворога, завчасно сповістити про напад неможливо[206]. Аналогічну заяву зробили 1552 р. і мешканці Житомира: «ижъ сторожа не велми великая потреба, бо николи сторожа не встережетъ, а хотя тежъ и подстерегутъ татаръ, тогды до замку втичы передъ ними не могутъ[207].

Нападам сприяло гео-топографічне, а особливо гідрографічне розташування південних українських територій. Вододілами річок Дніпра, Буга та Дністра нападники з легкістю досягали найвіддаленіших українських, а також литовських і коронних польських земель. Головних шляхів, які відповідали названим вододілам, було чотири: Чорний шлях (Джорна іслях), що пролягав у басейні Дніпра і Буга, Кучманський – між Бугом і Дністром, Волоський – за Дністром, Муравський – за Дніпром. Вихідним пунктом усіх цих шляхів був Перекоп[208]. Маршрути зазначених шляхів відомі за описом земель українського прикордоння, зробленим у 1576 р. під керівництвом королівського люстратора Яна Сененського і вміщеним Станіславом Сарніцьким до праці «Descriptio veteris et novae Poloniae» (Опис давньої та нової Польщі. – Краків, 1585)[209]. Опис цих шляхів, поданий казимирським райцею і

203 *Дашкевич Я.* Крим у геополітиці минулого і сучасного. – С. 82.

204 *Baranowski B.* Chłop polski w walce z tatarami. – S. 18; *Podhorodecki L.* Tatarzy. – S. 282; Про чисельність гарнізонів українських прикордонних замків початку XVI ст. див.: *Мальченко О.* Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств. – С. 34–38.

205 *АЮЗР.* – К., 1894. – Ч. VIII, т. II. – С. 156.

206 *АЮЗР.* – Ч. VII, т. II. – С. 267.

207 *Грушевский М.* Акты Барского староства XV–XVII в. // *АЮЗР.* – К., 1893. – Ч. VIII, т. I. – С. 68.

208 *Jabłonowski A.* Historia Rusi południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej. – S. 128–129; *Rulikowski E.* Dawne drogi i zslaki na prawym brzegu Dniepru i ich znaczenie historyczne // Ateneum. – Wilno, 1878. – T. III. – S. 502–528; T. IV. – S. 58–84; *Кісь Я. П.* Татарські шляхи на Україні в XVI–XVII ст. // Жовтень. – Л., 1986. – № 4. – С. 135–136; *Яворницький Д. І.* Історія запорізьких козаків. – Т. І. – С. 35–36; *Крикун Н.* Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XV–XVIII вв.: границы воеводств у свете источников. – К., 1993. – С. 72–74.

209 *Вирський Д.* Околиця Ренесансу: річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.). – К., 2007. – Ч. 1. – С. 142–143; Ч. 2. Додатки. – К., 2007. – С. 34–35.

хроністом Марцином Голінським у 1649 р., повністю збігається з люстрацією Яна Сененського[210].

Найчастіше Чорним шляхом татари проривалися на східні околиці Кузьминської волості Волині. Саме тут Чорний шлях поділявся на два рукави: головний повертав на Стару Синяву, а далі через села Баглаї та Веснянку йшов повз Старокостянтинів на Григорівку та Кузьмин. Другий рукав, відділившись від головного поблизу с. Лажева, йшов через Ладиги, Самчики, Киселі, Огіївці, Кустівці, а далі на Гриців, Лабунь та Полонне. Звідси татарським чамбулам відкривалася дорога на Судилків, Шепетівку, Баранівку, Дубрівку, Острожок, Звягель, Березділв та Корець. Понині місце за селом Самчики, де татари переходили річку Случ, місцеві жителі називають «татарським бродом»[211]. Отже, Чорний шлях, пролягаючи вздовж річок Стир, Случ і Горинь, безпосередньо вів у центр Волинської землі, тому саме тут важливо було створити захисну лінію укріплень, яка зупиняла б татарські загони.

У вітчизняній літературі побутує думка, що найвагоміші заходи з укріплення кордонів та облаштування фортифікаційних споруд здійснювала держава, а замки в приватних містах були мало придатними для захисту від ворога й годилися хіба що для відбиття нападів свавільних сусідів[212]. Розглядаючи архітектурно-планувальні принципи міст ВКЛ, Петро Сас зазначає, що замки в приватних містах були значно меншими, ніж у державних[213]. Не заперечуючи цього, зауважимо, що на території Волинського воєводства великі фортеці мали «столечне» місто Луцьк та центри повітів Володимир і Кременець, проте їхня обороноздатність не завжди підтримувалась на належному

210 «Slaki Tatarskie zwyczayne, ktoremi wpadają do ziem Ruskich y Wołoskich, są 3: jeden Kuczmenski, 2 Czarny slak, 3 Wołoski.

1. Slak Kuczmenski naprzod z Oczakowa 8 mil do Czapraki, od Czapraki do Szawraniu mil 10, od Szawranu do Kodyny mil 40, od Kodyny do rzeki Brodu Kuczmenu 10 mil, od ktorey rzeki ten slak zowią Kuczmanski, od Kuczmeny do Szarawki 20 mil, od Szarawki do Lwowa droga wiadoma. Temi tez slakami y naszi do nich chodzą.
2. Slak Czarny ze Lwowa do Sokala 12 mil, z Sokala do Łucka nad Styr 12, z Łucka do rzeki Horenia 11 mil, od Horenia do brodu rzeki Słczcy (!), przez Zasław y Połonną mil 10, od Połonny do Kijowa 40 mil, od Kiiowa do Kaniewa 16 mil, od Kaniewa do Czyrkas 15 mil, od Czyrkas do Dorochowa 12 mil, od Dorochowa do Tomakowki 11 mil, ztąmtąd do Torkowiska 6 mil, tu iuz na czykach (!) do Oczakowa y gdzie chce zajachac moze.
3. Slak Wołoski przez Buczac, Skalę, Zynyow y przez rzeki Mszyca, Dzwon, Rusiawa a potym ztąmtąd przez Wołochy brzegami rzeki Tyru, ktorą pospolicie Niestrzem nazywają». Див.: *ЛНБ* ім. В. Стефаника. Від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 32, с. 230–231.

211 *Пажимський Б.* Чорний дим над Случем // Старокостянтинів і край в просторі часу. – Хмельницький; Старокостянтинів; Самчики, 1996. – С. 151–152.

212 *АЮЗР.* – Ч. VII, т. III. – К., 1905. – С. XXXVI; *Баранович А. И.* Украина накануне освободительной войны середины XVII в. – М., 1959. – С. 55.

213 *Сас П. М.* Феодальные города Украины в конце XV – 60 годах XVI в. – С. 48.

рівні, що неодноразово фіксували ревізії. Так, королівські ревізори Юрій Фальчевський та Лев Потійович Тишкевич, оглядаючи 1545 р. Володимирський, Луцький і Кременецький замки з їхніми арсеналами, констатували, що з 70 (насправді – 69) городень Володимирського замку «лихих двадцєтъ», а чотири з п'яти веж «ωправєнъя», тобто ремонту, потребували. В Луцькому окольному замку було зведено 69 городень та 8 башт, але, оскільки у верхньому замку усі 3 вежі були в поганому стані, то ревізори ризикнули піднятися лише на надворітну («Воротну»), а «на инъшии вєжы за вєликим а нєбєзпєчнымъ хожєнъємъ нє могли єсмо взыити». Кременецький замок складався з 25 городень і трьох веж[214].

Потребувало поліпшення військове озброєння та забезпечення замкових цейхгаузів (арсеналів): мізерною була кількість артилерії (найбільше – 29 гармат було в Кременецькому замку, та й ця кількість була недостатньою), рушниць (гаківниць), запасів пороху тощо[215]. Жалюгідний стан замкових укріплень засвідчили і люстрації 1552, 1570, 1618 років[216]. Упродовж першої половини XVII ст. на місцевих волинських сеймиках шляхта постійно порушувала питання про необхідність забезпечення Луцького й Володимирського замків військовим спорядженням, зокрема гарматами, за кошти державного скарбу[217]. Отже, занедбаність господарських замків свідчить про недостатню увагу держави до організації захисту окраїнних територій.

Водночас на середину XVII ст. у 102 приватних містах Волині існували замки, збудовані за ініціативи та кошти волинської шляхти, насамперед князів і маґнатів.[218]. Найголовніша роль у будівництві волинських фортифікаційних споруд і створенні оборонної лінії

214 *Ревізії* українських замків 1545 року // Литовська метрика. Книга 561. – С. 110, 131, 143 200, 202; *Кравченко В. М.* Найдавніші інвентарі Луцького замку і староства (кінець XVI – початок XVII ст.) // Архіви України. – 1986. – С. 19–26; *Його ж.* Невідомі інвентарі Луцького замку 1598 і 1600 рр. // Минуле і сучасне Волині: тези доп. і повідомлень Волин. регіон. іст.-краєзнавчої конф. (26–28 верес. 1985 р.). – Луцьк, 1985. – С. 224-227; *Його ж.* Документи володимирських ґродських книг до історії Володимирського замку останньої третини XVI – першої половини XVII ст. // Середньовічні і ранньомодерні оборонні споруди Волині: Зб. наук. праць. – Кременець, 2006. – С. 92–99; *Троневич П.* Луцький замок. – Луцьк, 2003; *Атаманенко В.* Описово-статистичні джерела до історії Володимира та староства // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Володимир-Волинський в історії України. – Луцьк, 2004. – С. 4–9.

215 *Мальченко О.* Арсенали українських замків XV–XVII ст. – К., 2004. – С. 90–101.

216 АЮЗР. – Ч. VII, т. I. – С. 152–184; Ч. VII, т. II. – С. 23–35, 128–363; Ч. VII, т. III. – С. XVIII; Źródła dziejowe. – T. V. – S. 142–193.

217 *АЮЗР.* – К., 1861. – Ч. II, т. I. – С. 78; *Кулаковський П.* Міська проблематика на шляхетському сеймику Волинського воєводства (1-а половина XVII ст.) // Студії і матеріали з історії Волині. – Кременець, 2009. – С. 16–17.

218 *Заяць А.* Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. – С. 129–134.

укріплень належить князям Острозьким, Заславським, Збаразьким, Вишневецьким, Корецьким та ін.[219] Зокрема, князь Костянтин Іванович Острозький, очолюючи боротьбу з татарськими нападами як великий гетьман ВКЛ, розпочав зведення укріпленої лінії, виносячи її оборонні пункти на рубіж річки Случ. Отримавши 1497 р. від великого литовського князя Олександра пожалування на с. Красилів та 8 селищ, він на початку XVI ст. заклав дерев'яний замок у с. Красилові, яке лежало на Чорному шляху. Замок, вперше згаданий 1511 р., поклав початок перетворенню Красилова на адміністративний центр волості[220].

Пізніше при злитті річок Случ та Ікопоть на місці с. Коліщинці Василь-Костянтин Острозький протягом 1561–1571 рр. збудував фортецю Костянтинів (Старокостянтинів), яка призначалася для стримання

219 *Jabłonowski A.* Ziemia Wołyńska w połowie XVI wieku // Źródła dziejowe. – Warszawa, 1877. – T. VI. – S. VII–XLIX; *Стеллецкий Б.* Клеванский замок: Историческая справка. – К., 1911; *Грушевский М. С.* Южнорусские господарские замки в половине XVI века; *Prusiewicz A.* Zamki i fortece na Wołyniu. – Łuck, 1922; *Грушевський О. С.* Питання оборони замків Великого князівства Литовського в XVI в. // Іст.-геогр. зб. – К., 1928. – Т. 2. – С. 1–9; *Годованюк О.* Пам'ятки будівельної діяльності князів Острозьких в Острозі // Острозька давнина: дослідження і матеріали. – Л. 1995. – С. 40–58; *Мацюк О.* Замки і фортеці Західної України. – Л., 1997; *Його ж.* Пам'ятки оборонного будівництва Острога та околиць (короткий історіографічний огляд) // Осягнення історії: Зб. наук. праць на пошану проф. Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. – Острог; Нью-Йорк, 1999. – С. 361–369; *Берковський В.* Інвентарі Подольських та Степанських маєтностей князя Януша Острозького від 1614–1615 рр. // Матеріали VII–IX Острозької конф. «Острів на порозі 900-річчя». 1996–1998 роки. – Острів, 2000. – С. 17; *Мальченко О.* Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств. – С. 57–60; *Ворончук І.* Фортифікаційні споруди Острожчини (за інвентарем маєтків князів Острозьких 1620 року) // Середньовічні і ранньомодерні оборонні споруди Волині: Зб. наук. праць. – Кременець, 2006. – С. 126–136; *Собчук В.* Мережа оборонних споруд південної Волині (серед. XIV – 1-а половина XVII ст.) // Середньовічні і ранньомодерні оборонні споруди Волині: Зб. наук. праць. – Кременець, 2006. – С. 17–56; *Атаманенко В. Б.* Південноволинські маєтності Я. Острозького у першій чверті XVII ст. // Наук. зап.: Зб. праць молодих вчених та аспірантів: Ін-т укр. археогр. та джерелознав. ім. М. Грушевського. – К., 2002. – С. 21–34; *Його ж.* Інвентарні описи Межиріччя XVII століття // Укр. археограф. щорічник. – Київ; Нью-Йорк, 2002. – С. 73–75; *Його ж.* Описи замків князів Острозьких першої половини XVII ст. // Середньовічні і ранньомодерні оборонні споруди Волині: Зб. наук. праць. – Кременець, 2006. – С. 118–125; *Заяць А.* Обороноздатність волинських міст XVI – першої половини XVII ст. // Середньовічні і ранньомодерні оборонні споруди Волині: Зб. наук. праць. – Кременець, 2006. – С. 57–63; *Ульяновський В.* «Славний для всіх часів чоловік»: князь Костянтин Іванович Острозький. Сер. «Видатні постаті Острогіани». – Острог, 2009. – Вип. 2. – С. 38.

220 Пізніше, 1517 р., К. Острозькому була пожалувана вся Кузьминська волость. Див.: *Ossolineum.* – Sygn. 3669/II. – S. 12 zw., 22–22 zw.; *Archiwum* Sanguszków. – Lwów, 1887. – T. I. – S. 144; Lwów, 1889. – T. III. – S. 156–160; *Ворончук І.* Передмова // Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року). – С. 117, 119; *Байдич О.* Красилів Острозький // Старокостянтинів і край в просторі часу.– Хмельницький; Старокостянтинів; Самчики, 1996. – С. 34–35.

28. Луцький замок

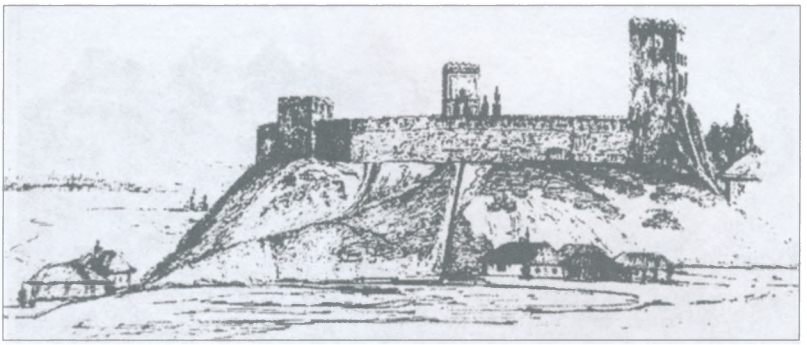

29. Мурована башта Острозького замку

татарських загонів і прикриття Острога[221]. Лук з натягнутою тятивою на гербі міста мав символізувати готовність його мешканців до відсічі ворогові. Майже в цей самий час було зведено кілька міст з укріпленими замками-фортецями, зокрема Сульжин (вперше згаданий 1570 р.), Базалія (1574 р.), Остропіль (1576 р.)[222]. На 1620 рік в маєтках князів Острозьких існувало щонайменше 25 замків, найпотужнішими з яких були

221 *Баранович О. І.* Нове місто Західної України XVI ст. (Заснування Старокостянтинова) // Опис володінь князя Януша Острозького у південно-східній Волині 1615 року / Упоряд.: В. Атаманенко, І. Рибачок. – Острог, 2009. – С. 58–93; *Журко О.* Старокостянтинів: штрихи до історії градогенези // Старокостянтинів і край в просторі часу. – Хмельницький; Старокостянтинів; Самчики, 1996. – С. 74.

222 *Атаманенко В.* Князь К. І. Острозький та оборона Волині від татарських нападів. – С. 100; *Атаманенко В., Рибачок І.* Обороноздатність міст південно-східної Волині в к. XVI – першій половині XVII ст. // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії краю. Наук. зб. – Луцьк, 2009. – Вип. 30. – С. 143.

30. Дубенський замок. XVI ст.

Острозький, Дубенський, Старокостянтинівський, Остропольський, Любарський, Полонський. При їх спорудженні було використано найновіші досягнення західноєвропейського фортифікаційного будівництва. Більшість замків прикривали міцні «пригородки» з вежами та комплексом укріплень, тобто вони мали подвійну систему захисту, а деякі, зокрема Острог, Любар, Полонне, Остріполь, Лабунь – потрійну систему оборонних споруд, які складались не лише з дерев'яно-земляних, а й мурованих конструкцій[223].

Другу укріплену лінію на території південно-східної Волині було створено над річкою Горинь завдяки князям Заславським (Старий та Новий Заслав, Білогородка, Краснокорець, Славута, Шепетівка, Ташків) та Збаразьким (Збараж, Гриців)[224].

Важливим захисним елементом замків було військове спорядження їхніх арсеналів – цейхгаузів. На озброєнні усіх замків були гармати, гаківниці, готові кулі та форми для їх відливання, порох тощо. Найбільший арсенал мав Острозький замок, де 1620 р. налічувалося 22 гармати (разом з мортирами), 103 гаківниці, 14 алебард та 28 одиниць старої зброї, 18 залізних рогатин, 12,5 великих бочок та 14 барилок пороху, 1164 зарядів до великих гармат і 813 до малих, до них же 1333 залізних шротів, 1000 куль та 613 шротів до гаківниць, форми для відли-

223 *Ossolineum*. – Sygn. 3669/II. – S. 82–484; *ЛНБ* ім. Стефаника, Від. рукописів, ф. 91, спр. 39/I-1, арк. 1–164; *Ворончук І.* Інвентарі дворів та замочків Острожчини // Острозька давнина: дослідження і матеріали. – Л., 1995. – С. 125–138; *Її ж.* Роль князів Острозьких у розбудові волинських міст (на матеріалах інвентаря 1620 р.) // Старокостянтинів і край в просторі часу.– Хмельницький; Старокостянтинів; Самчики, 1996. – С. 50–53; *Її ж.* Фортифікаційні споруди Острожчини (за інвентарем маєтків князів Острозьких 1620 року). – С. 126–136; *Собчук В.* Мережа оборонних споруд південної Волині (серед. XIV – 1-а половина XVII ст.). – С. 33–41; *Войтюк О.* Характеристика розвитку оборонних систем Волині на прикладі замків в Острозі і Олиці // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії краю. Наук. зб. – Луцьк, 2009. – Вип. 30. – С. 111–112; *Атаманенко В., Рибачок І.* Обороноздатність міст південно-східної Волині в к. XVI – першій половині XVII ст. – С. 141–152.

224 *Атаманенко В.* Князь К. І. Острозький та оборона Волині від татарських нападів. – С. 101.

31. Вежа Дубенського замку. XVI ст.

вання куль, шишаки тощо[225]. У Рівненському замку було 52 гармати, 10 гаківниць, чотири з половиною копи зарядів до гармат, чотири копи ладунків з порохом до гаківниць та ін.[226] У Старокостянтинівському кам'яному цейхгаузі 1615 р. було 10 гармат з 1800 зарядами до них, 25 гаківниць, 324 рушниці, 6 бочок з кулями, ще 840 куль для рушниць, 60 бочок пороху[227]. Арсенал Полонського замку у 1620 р. налічував п'ять гармат, 4 копи зарядів до них, 19 гаківниць, 650 десятків куль до них, 62 мішки пороху тощо[228]. Крім того, оскільки оборона міста була одним з обов'язків міщан, то зброю мали також різні цехові організації. Так, на озброєнні ремісничих цехів м. Базалії було 7 гаківниць, 2 мушкети та ще 259 рушниць і півгаків у міщан, а в Старокостянтинові – дві гармати, 70 гаківниць і 7 мушкетів[229].

Захисні укріплення у вигляді оборонних дворів або невеликих замків, які згадуються у джерелах під назвою «двор», «замок», «замочок», існували і в деяких селах. Так, замочки в с. Здолбиці та Глинську відомі вже наприкінці XV ст.[230], у Хлапотині, Голятині та Тесові вони існували, відповідно, у 1539, 1545 та 1546 рр.[231]. Укріплені двори були також у селах:

225 *Ossolineum*. – Sygn. 3669/II. – S. 198–198 zw.
226 *Ibidem*. – S. 127.
227 *ЛНБ* ім. Стефаника. Від. рукописів, ф. 91, спр. 39/I–1, арк. 16; *Описи* володінь князя Януша Острозького у південно-східній Волині 1615 року / Упоряд. В. Атаманенко, І. Рибачок. – Острог, 2009. – С. 119; *Пероговський В.* із історії міста Старокостянтинова // Описи володінь князя Януша Острозького у південно-східній Волині 1615 року. – С. 17; *Баранович А. И.* Украина накануне освободительной войны середины XVII в. – С. 55.
228 *Ossolineum*. – Sygn. 3669/II. – S. 360.
229 *ЛНБ* ім. Стефаника. Від. рукописів, ф. 91, спр. 39/I–1, арк. 25, 76 зв.
230 *Ossolineum*. – Sygn. 3669/II. – S. 12 zw.; *Archiwum* książąt Lubartowiczów-Sanguszków. – Lwów, 1887. – T. I. – S. 144.
231 *Archiwum* Sanguszków. – Lwów, 1890. – T. IV. – S. 208, 488; *Литовська* метрика. Книга 561. Ревізії українських замків 1545 року. – С. 185.

32. Замок в селі Біла Криниця Кременецького повіту

Борухів – (1565 р.), Мирківці – (1573 р.), Толмахів – (1583 р.), Гулівці – (1586 р.), Матвіївка – (1595 р.), Колмів – (1601 р.), Новий Двір – (1601 р.), Тихомль – (початок XVII ст.), Верба – (1610 р.), Немирів – (1616 р.), Загайці – (1625 р.), Затурці – (1626 р.), Брани – (1630 р.), Звиняче – (1637 р.), Камінь – (1639 р.), Богурин – (1645 р.), Ярославичі – (1645 р.)[232]. Оборонні замки (двори) існували також у селах: Біла Криниця, Бродів, Верхів, Городок, Грем'яче, Крупа, Заріччe, Здолбиця, Кураш, Милятин, Мізоч, Монастирок, Мощаниця, Оженін, Розваж, Точевики, Хорів, Хоцин, Хрінники[233].

Створена система укріплень відігравала значну роль у захисті центральної Волині від татарських спустошень. Так, у 1524, 1573 і 1575 роках військові загони князів Острозьких, розгромивши ординців під мурами Красилівського замку, не пропустили їх далі[234].

232 *ЦДІАК* України, ф. 22, оп. 1, спр. 24, арк. 380–380 зв.; ф. 25, оп. 1, спр. 7, арк. 65 зв.; спр. 14, арк. 103 зв., 459; спр. 30, арк. 154 зв., 693; спр. 66, арк. 85; спр. 62, арк. 228; спр. 64, арк. 63; спр. 145, арк. 27 зв.; спр. 151, арк. 23; спр. 153, арк. 101 зв.; спр. 173, арк. 1380; спр. 205, арк. 645 зв.; спр. 243, арк. 365 зв.–366; спр. 244, арк. 1105 зв.; ф. 28, оп. 1, спр. 61, арк. 801–801 зв.; *Заяць А.* Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. – С. 134, посилання 464; *Собчук В.* Мережа оборонних споруд південної Волині (серед. IV – 1-а половина XVII ст.). – С. 42, 48, 50.

233 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 5, арк. 3–5; *Stecki T.* Z boru i stepu. Obrazy i pamiątki. – Kraków, 1888. – S. 75, 86–88, 90, 94, 121, 191; *Ворончук І.* Інвентарі дворів та замочків Острожчини. – С. 125–138; *Годованюк Е. М.* Исследование бастионных замчищ Волыни // Исследования и охрана архитектурного наследия Украины. – К., 1980. – С. 83–84; *Маюк О.* Пам'ятки оборонного будівництва Острога та околиць. – С. 362–367.

234 *Байдич О.* Красилів Острозький. – С. 39; *Панашенко В. В.* Агресія Кримського ханства і султанської Туреччини на Україну в кінці XV – першій половині XVI ст. – С. 126.

4.2.3. Військові сили Кримського ханату й тактика грабіжницьких нападів

Грабіжницьким нападам на сусідні країни була підпорядкована уся організація татарського війська. Проте якщо тривалий час військові сили Кримського ханату та число захоплених ними невільників перебільшувались, то останнім часом вважається, що татарське військо не було настільки численним, щоб виводити до Криму такі значні маси людей, як це подають тогочасні джерела. Так, аналізуючи польські джерела, Єжи Охманський доводить, що вони мають тенденцію до перебільшення чисельності орди, обчислюючи її астрономічними цифрами, які іноді сягають кількох сот тисяч вояків. Винятком, на його думку, можуть бути лише відомості Яна Длугоша. Дослідник демонструє, як легко повідомлення про невеликі татарські загони перетворювалися на збільшені в десятки разів військові формування. Так, він наводить зізнання полоненого 1512 р. татарина, що на Волинь наступало 10 тис. татар, в той час як, спираючись на це свідчення, король Зиґмунт говорить один раз про 10 тис., а другий раз – вже про 20 тис. нападників[235]. Свого часу Г. Боплан лише Буджацьку орду обрахував на 20 тис. війська[236].

На підставі згаданих джерел сформувалась і аналогічна історіографічна традиція. Так, Людвік Коланковський доводив, що наприкінці XV ст. Перекопська орда налічувала 200 тис., а в середині XVI ст. – вже 500 тис. воїнів[237]. Трохи меншим, але однаково численним вважав татарське військо Джафар Сейдамет, обраховуючи його у 150–200 тис.[238] Дмитро Яворницький вважав, що чисельність татарського війська залежала від очільника походу: під проводом хана могло виступати близько 80 тис., мурзи – до 40–50 тис. війська, водночас загальну чисельність усіх орд на 1625 р. він визначав на 560 тис.[239] На думку Всеволода Коховського, для великих походів кримський хан збирав до 1/3 чоловічого населення країни[240]. Стефан Кучинський обчислював татарське військо у 60 тис.[241] Майже так само у 50–60 тис. оцінював військові сили Криму і Зиґмунт Лясоцький[242]. Значно перебільшували чисельність татар

235 *Ochmański J.* Organizacja obrony w Wielkim księstwie Litewskim przed napadami Tatarów krymskich w XV–XVI wieku. – S. 360.
236 *Боплан Г. Л.* Опис України. – С. 63.
237 *Kolankowski L.* Problem Krymu w dziejach jagiellońskich // Kwartalnik Historyczny. – R. XLIX. – Lwów, 1935. – S. 182.
238 *Sejdamet D.* Krym, przeszłość, teraźniejszość i dążenia niepodległościowe Tatarów krymskich. – Warszawa, 1930. – S. 25.
239 *Яворницький Д. І.* Історія запорізьких козаків. – Т. І. – С. 239, 242.
240 *Коховський В.* Опыт изучения войн Б. Хмельницкого. – СПб., 1862. – С. 66.
241 *Kuczyński St. M.* Tatarzy pod Zbarażem // Przegląd Historyczno-Wojskowy. – T. VIII, z. 1. – S. 143.
242 *Lasocki Z.* O Tatarach d-ra Górki. – Kraków, 1935. – S. 9.

російські та українські дослідники[243]. Зокрема, Аполлон Олександрович Скальковський припускав, що на початку XVIII ст. Кримська орда становила близько 500 тис. осіб, а загальне число усіх інших орд (Буджацької, Єдисанської, Єдичкульської, Джамбулуцької та Кубанської) – 60 тис. осіб, тож разом близько 560 тис.[244] Володимир Голобуцький вважав, що в 1558 р. на московську державу наступало 100-тисячне татарське військо[245].

У ході дискусії, яка розгорнулася в 30-х роках минулого століття, фантастичні оцінки було піддано критиці й переглянуто Ольгердом Гуркою[246]. Аналізуючи джерела та польську історіографію XVI–XVII ст., Гурка дійшов висновку, що тогочасні польські воєначальники переоцінювали військові сили Кримського ханату внаслідок помилок військового мислення. Арґументуючи свою думку, він спирається на оцінки гетьмана Яна Тарновського, який вважав, що навіть турецький султан, чиє військо на той час було наймогутнішим у Європі, не виставляв до бою більше 60 тис. добірного війська, та на урядові донесення 1623 р., що обраховують загальне число яничар на 45 тис.[247]

Останнім часом дослідники дійшли думки, що населення Кримського ханату загалом не було таким численним, як вважалося раніше. Взято до уваги, що префект Кафи Еміддіо Дортеллі д'Асколі (Emiddio Dortelli d'Ascoli) в 1634 р. обчислював усю людність півострова на 60 тис. родин[248]. Це збігається і з гіпотезою О. Гурки, який на підставі документальних, зокрема російських матеріалів середини і другої половини XVIII ст., передусім списку кримської людності 1783 р., та кримських відомостей XVI–XVII ст., доводив, що все населення Кримського ханату в XVI–XVII ст. не перевищувало 200–250 тис. осіб, з яких лише 180–200 тис. становили власне татари. Чисельність інших татарських орд разом він визначив у 50 тисяч[249]. Його числові обрахунки підтри-

243 *Маркевич А.* К вопросу о положении христиан в Крыму во время татарского владычества. – С. 27–28.

244 *Скальковський А. О.* Історія Нової Січі або останнього коша запорозького. – С. 45–47. Саме це обчислення Скальковського приймав і Дмитро Яворницький. Див.: *Яворницький Д. І.* Історія запорізьких козаків. – Т. І. – С. 239.

245 *Голобуцький В. О.* Запорозьке козацтво. – С. 82.

246 *Górka O.* «Ogniem i mieczem a rzeczywistość historyczna. – Warszawa, 1933. – S. 136; *Ejusdem.* Uwagi orientacyjne o Tatarach polskich i obcych // Rocznik Tatarski. – 1930. – T. II. – S. 11; *Ejusdem.* Liczebność Tatarów Krymskich i ich wojsk // Przegląd Historyczno-Wojskowy. – 1938. – T. VIII, z. 2. – S. 185.

247 *Górka O.* Liczebność Tatarów Krymskich i ich wojsk. – S. 76.

248 *Podhorodecki L.* Tatarzy. – S. 248.

249 *Górka O.* Liczebność Tatarów Krymskich i ich wojsk // Przegląd Historyczno-Wojskowy. – T. VIII, z. 2. – S. 61–77.

мали Єжи Охманський і Лешек Подгородецький[250]. Утім, Олександр Олександрович Русов станом на 1705 р. нараховував у чотирьох ордах, зокрема Буджацькій, Єдисанській, Джамбулуцькій та Кубанській, 60 тис. кочового населення[251].

Враховуючи загальне число мешканців Криму, Гурка розглядає мобілізаційні можливості кримських ханів і на підставі компаративного зіставлення їх з тогочасними та пізнішими військовими силами інших країн доводить, що в XVI–XVII ст. військо Кримської орди не могло перевищувати 8 % усієї людності Криму, себто становило 15–16 тис. На його думку, лише за великої потреби, виставивши синів поруч із батьками, цю цифру можна було збільшити до 18 тис., а залучивши буджацьких та ногайських татар – до 20–22 тис.[252] Саме ці 20 тис. виступали у виправах кримчаків під проводом хана, у менших походах, очолюваних калгами, нуреддінами, візирами та мурзами, сили були значно менші, становлячи 8–10, а подеколи 3–5 тис. війська. Лише в період 1640–1690 рр. дослідник припускав можливість численніших контингентів[253].

Німецький історик Ніколаус Карл Ернст на підставі реляції московського посла Мамонова оцінював сили Менглі-Герея на початку XVI ст. у 25 тис.[254] Свої міркування дослідник підтверджував повідомленням Михалона Литвина, який писав, що кримські татари «настільки розплодилися .., що можуть виставити на війну до 30 тис. війська»[255]. Підтримуючи арґументацію О. Гурки щодо чисельності татарського війська, Єжи Охманський зазначав, що Ернст не звернув уваги на подальший текст реляції, де Михалон Литвин додає, що число в 30 тис. досягалося лише завдяки призову вже не здатних до служби людей, які ледве можуть сісти на коня[256]. Підсумовуючи, наголосимо: на думку сучасних істориків, у розпорядженні кримських ханів було щонайбільше

250 *Ochmański J.* Organizacja obrony w Wielkim księstwie Litewskim przed napadami Tatarów krymskich w XV–XVI wieku. – S. 359–365; *Podhorodecki L.* Tatarzy. – S. 248.

251 *Русов А. А.* Русские тракты в конце XVII и начале XVIII веков и некоторые данные о Днепре из атласа конца прошлого столетия. – К., 1876. – С. 62.

252 *Górka O.* Liczebność Tatarów Krymskich i ich wojsk. – S. 99–102.

253 *Ibidem.* – S. 109. За реєстром татарських сил 1649 р., під титулом «Potęga z Krymu, z Nogaj, Białogrodżcow, Oczakowcow y Dobruczan», в якому зазначаються навіть імена начальників окремих підрозділів, їх разом обчислено на 61600. Див.: *Biblioteka* Jagiełłońska. Dział rękopisów. – Sygn. 90. Bbb. I. 30. – K. 15 zw.

254 *Ernst N.* Die ersten Einfälle der Krymtataren in Südrussland // Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte. – Berlin, 1913. – T. III. – S. 19.

255 *Литвин М.* Записки. – С. 11; *Мемуари* до історії Південної Русі. Вип 1: XVI ст. – Дніпропетровськ, 2005. – С. 21.

256 *Ochmański J.* Organizacja obrony w Wielkim księstwie Litewskim przed napadami Tatarów krymskich w XV–XVI wieku . – S. 358–359.

20–22 тис. війська[257]. Проте, зазначав О. Гурка, 20 тис. добірної, дисциплінованої, добре вишколеної татарської кінноти становили за тих часів значну ударну силу першорядної якості[258].

У татарському війську служили усі чоловіки, починаючи з 14–15-річного віку. За Бопланом, їх залучали до війська ще раніше – з 12 років[259]. Татарська армія могла виступати і як платне професійне військо турецького султана, який використовував її для спустошення інших країн, за що вони отримували невелику винагороду. Найбільшою перевагою татарського війська була незвичайна швидкість і рухливість на полі битви, добра організація походів та жорстка дисципліна. М. Литвин зауважував, що татари «ніколи не зв'язують себе в поході ні обозами, ні якоюсь ношею, ні зброєю, ні харчами»[260]. Кожний воїн мав кілька невибагливих коней (т. зв. бахматів), які були дуже витривалими і могли без перепочинку робити швидкі переходи на значні відстані: «Коней вони завше беруть у похід дуже багато, кожний у їхньому війську веде по п'ятеро запасних коней»[261]. Завдяки цьому орда могла протягом дня долати великі відстані, подеколи понад 100 км, що становило тоді своєрідний рекорд. Легко і швидко долали татари також водні перешкоди. На зворотному шляху один кінь призначався для здобичі. Кожний татарин мав кресало, шило, шкіряні ремені для зв'язування невільників, прив'язаний до сідла мішок з пряженим борошном, 8–10 фунтів проса, шкіряний мішок з брагою або молоком та шматок сушеного сиру[262]. Їхнім озброєнням були кістяна або дерев'яна палиця та лук зі стрілами. «Заледве десятий чи двадцятий мав шаблю або сагайдак, панцирі стрічалися ще рідше ... . Зате ніхто не вирушає без кількох свіжих пасів, особливо коли прямують в наші краї, тоді вони більше дбають про засоби в'язання нас, аніж про зброю для власного захисту», – писав М. Литвин. Він підкреслював надзвичайну силу і витривалість татар, які «відзначаються вмінням переносити голод, спрагу, працю, безсоння, спеку, холод і загалом усі злигодні та негоду»[263]. На цих рисах татар наголошували також Зиґмунт Герберштайн[264] та Блез де Віженер, який писав: «Татари можуть не вставати з коня по чотири доби без їжі

257 *Podhorodecki L.* Tatarzy. – S. 262.
258 *Górka O.* Liczebność Tatarów Krymskich i ich wojsk. – S.103.
259 *Боплан Г. Л.* Опис України. – С. 53.
260 *Литвин М.* Записки. – С. 11; *Мемуари* до історії Південної Русі. – С. 21.
261 *Литвин М.* Записки. – С. 11; *Мемуари* до історії Південної Русі. – С. 22; *Яворницький Д. І.* Історія запорізьких козаків. – Т. І. – С. 240–244.
262 *Литвин М.* Записки. – С. 11; *Боплан Г. Л.* Опис України. – С. 55; *Podhorodecki L.* Tatarzy. – S. 265.
263 *Литвин М.* Записки. – С. 11; *Голобуцький В.* Запорозьке козацтво. – С. 93.
264 *Герберштейн С.* Записки о Московии. – М., 1988. – С. 167.

33. Битва з татарами

та питва»[265]. Слабкою стороною татарського війська була відсутність вогнепальної зброї, що ускладнювало для них боротьбу з піхотою.

Дослідники, зокрема О. Гурка та М. Горн, поділяли татарські виправи залежно від чисельності учасників на три види: генеральні, великі й невеликі[266]. Щоправда, аналогічний поділ був відомий ще у XVII ст.: за свідченням Челебі, у походах першого типу (sefer), очолюваних ханом або членами його родини, брало участь усе військо; в середніх експедиціях (czapul) – 8–10 тис. вояків, а менші напади невеликих 2–3-тисячних загонів проводились під керівництвом мурз. Найдрібніші виправи, відомі під назвою «bez basz», що дослівно означало «п'ять голів», переслідували економічну грабіжницьку мету і часто споряджались окремими військовими або багатими купцями[267]. Так, на початку XVII ст. одним із найвідоміших організаторів татарських походів був заможний купець з Очакова Кульгавий Гасан (Kulawy Hassan), який за власний кошт споряджав їх учасників зброєю та кіньми[268]. Посилаю-

265 *Виженер Блез де*. Описание польского королевства и порубежных с ним стран // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. I (XVI ст.). – К., 1890. – С. 80; *Мемуари* до історії Південної Русі. – С. 96–97.

266 *Górka O.* Liczebność Tatarów Krymskich i ich wojsk. – S. 109; *Horn M.* Skutki ekonomiczne najazdów tatarskich z lat 1605–1633 na Ruś Czerwoną. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1964. – S. 91.

267 *Хензель В.* Проблема ясыря в польско-турецких отношениях XVI–XVII вв. – С. 155; *Baranowski B.* Chłop polski w walce z tatarami. – S. 4.

268 *Podhorodecki L.* Tatarzy. – S. 278.

чись на Челебі, Богдан Барановський припускав, що у виправах «bez basz» брало участь не більше 2–3 тис. вояків, серед яких нерідко були приваблювані надією на багату здобич мешканці турецьких причорноморських земель, зокрема цигани, турки, болгари, румуни та ін.[269]

Унаслідок численних походів на сусідні землі татари виробили своєрідну тактику грабіжницьких нападів. По-перше, намагаючись обманути систему охорони південно-східних рубежів Речі Посполитої і вийти з Криму непоміченими, вони готувалися до походу таємно. По-друге, під час руху вони не виходили на відкриту місцевість, а пересувалися балками, зупинки робили рідко та й то лише для короткого перепочинку і випасання коней. Якщо перед кордоном робили кількаденний привал, то ставали у глибокій балці або біля лісу, щоб їх не помітили, не розпалювали вогнищ, а відпочивши, через кілька днів стрімко нападали. По-третє, якщо все-таки їх помічала сторожа, вони удавали, ніби переривають виправу і повертаються назад, а коли сторожа, повіривши, що небезпека минула, розпускала місцеве ополчення, – знову поверталися. Подеколи вони навіть висилали невеликі фальшиві чамбули одним шляхом, тоді як головні сили проривалися в іншому напрямку. Зазвичай татари оминали великі оборонні центри і швидко, не даючи місцевій владі можливості організувати відсіч, захоплювали здобич та поверталися назад[270].

Якщо татарська виправа мала значні розміри, орда закладала кіш (татар. «кхош»)[271], тобто укріплену стоянку, табір, з якого в різні боки розходилися на грабунок великі загони, які своєю чергою поділялися на дрібніші чамбули. Ця тактика забезпечувала одночасно дії на великій території і захоплення значного числа бранців[272]. Підібравшись непомітно до села, татари оточували його, виставивши сторожові пости довкола всіх виходів, щоб не випустити людей з оточення. Запаливши скирти та стодоли, вони упродовж ночі підтримували великі вогнища, дим від яких був сигналом для інших чамбулів, що територія вже захоплена. Потім татари грабували майно, спалюючи не лише окремі будинки, а й цілі села та міста. Їхньою найголовнішою здобиччю були бранці – т. зв. ясир, тому вони намагалися захопити якомога більше молодих чоловіків, жінок, парубків та дівчат, проте забирали з собою

269 *Baranowski B.* Chłop polski w walce z tatarami. – S. 9.

270 *Pisma* Marcina Bielskiego. Sprawa Rycerska // Archiwum domowe do dziejów i literatury krajowej / Wyd. Kaz. Wł. Wojcicki. – Warszawa, 1856. – S. 329-331; *Яворницький Д. І.* Історія запорізьких козаків. – Т. І. – С. 242–245.

271 Про походження слова див.: *Яворницький Д. І.* Історія запорізьких козаків. – Т. І. – С. 58–59.

272 *Апанович О. М.* Запорозька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії. 50–70-і роки XVII ст. – С. 69.

34. Схема руху татарських загонів

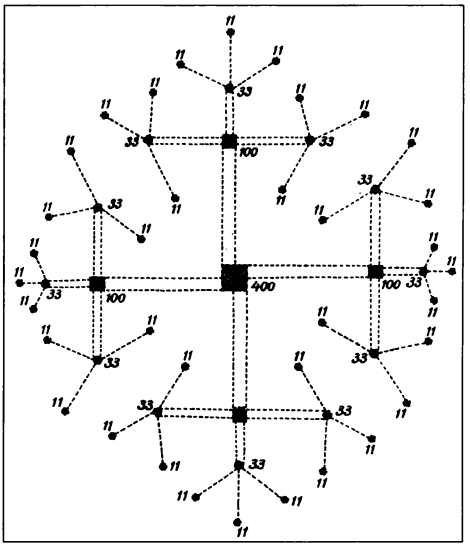

не лише людей, а й худобу: коней, волів, корів, баранів, кіз, а свиней, вважаючи нечистими тваринами, спалювали разом із хлівами[273].

Спустошивши край, татари знімали кіш і разом з награбованою здобиччю та невільниками швидко повертались у степ. Намагаючись уникнути бою з регулярною армією, вони майже ніколи не поверталися тією дорогою, якою увійшли. Проте, коли доходило до битви, билися мужньо і, намагаючись прикрити основне військо, яке відходило з награбованим майном і невільниками, робили щось на зразок кола, зберігаючи повний бойовий порядок[274]. При цьому татари застосовували стару практику, закидаючи противника хмарами стріл на повному ходу настільки влучно, що не промахувалися з відстані 60–100 кроків. Нападаючи невеликими загонами, вони далеко не заглиблювалися і якнайшвидше поверталися назад, не залишаючись довше, ніж два дні. Отже, тактика була розрахована на швидкий напад, грабунок і таку саму швидку втечу[275].

Постійні напади ординців стримували колонізаційні процеси південних українських регіонів та їх загосподарення і завдавали величезних матеріальних та людських втрат. Добре залюднені та освоєні вже місцевості перетворювалися на справжні пустелі. На території Поділля, південно-східної Волині й південної Київщини час від часу припинялося утворення нових поселень, різко сповільнювалася урбанізація місцевостей, що перебували під постійною загрозою нападів. Так, 1620 р. жодної людини не було в селах Гавратин та Завистівка (Zawiże?), у Гавратині вже почали западати хати, що залишились без господарського догляду[276]. За підрахунками Едварда Руліковського, внаслідок нападів татарських орд у XVI–XVII ст. приблизно щодвадцять років кожне українське село щезало з лиця землі[277].

273 *Боплан Г. Л.* Опис України. – С. 59–67; *Podhorodecki L.* Tatarzy. – S. 267–268.
274 *Герберштейн С.* Записки о Московии. – С. 168.
275 *Боплан Г. Л.* Опис України. – С. 61–62; *Яворницький Д. І.* Історія запорізьких козаків. – Т. І. – С. 242–245; *Podhorodecki L.* Tatarzy. – S. 267.
276 *Ossolineum.* – Sygn. 3669/II – S. 401 zw.
277 *Мацюк О.* Замки і фортеці Західної України. – С. 6.

4.2.4. Доля українських бранців

Тяжкою була доля невільників, яких пішки гнали сотні кілометрів у голоді та холоді до Криму, лише в разі переслідування татари садовили невільників на коней, але це траплялося тільки тоді, коли бранців було небагато[278]. Блез де Віженер вважав полон незрівнянно гіршою долею за найлютішу смерть[279]. Тогочасні татарські письменники XVI ст., зокрема Ходжа Раммаль, описують, що татари-вершники, оточуючи бранців ланцюгом, підстьобували їх нагаями, а щоб не переплутати їх, нерідко, як худобу, позначали розпеченим тавром[280]. Багато невільників, не витримуючи тяжкої дороги до Криму, помирали, часто самі татари немилосердно знищували слабких, а молодих продавали потім на невільничих ринках[281].

Частину ясиру татари мали віддавати ханові як податок, інша розподілялася між учасниками походу. Михалон Литвин писав, що у перекопців «рабів ... набагато більше, ніж худоби, тому вони постачають їх в інші країни; ... їхні ринки й гавані славляться цим товаром, який у них завжди є і для себе, і на продаж, і для застави, і на подарунок. На продаж цих нещасних виводять на майдан, скувавши за шиї вервечкою по десятеро, ніби журавлів, що налагодилися до вирію; продають їх з аукціону десятками»[282]. Невільникам визначалась ціна відповідно до статі, віку, краси та фізичної сили. Посилаючись на турецькі джерела, Кримський наголошує, що особливо цінувались українські невільники як дуже старанні й незрадливі[283].

Центрами продажу невільників у Криму були Бахчисарай, Очаків, Білгород, Силістрія, Кілія, але головне місце тримала Кафа та залежні від неї порти в Азові, Керчі, Тамані, Копі. Зазвичай рабів з Тамані завозили до Кафи, де невільницький ринок завжди був відчинений для прийому рабів[284]. Саме сюди з'їжджалися купці для їх купівлі. При виїзді з Криму вони повинні були сплачувати мито в кафській митниці (нагадаймо, що в Кафі розташовувалась турецька адміністрація). Про

278 *Акты ЮЗР.* – СПб., 1869. – Т. VI. – С. 29; *Апанович О.* М. Запорозька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії. 50–70-і роки XVII ст. – С. 70.

279 *Віженер Блез де.* Описание польского королевства и порубежных с ним стран. – С. 81; *Мемуари* до історії Південної Русі. – С. 98.

280 *Хартахай.* Историческая судьба Крымских татар // Вестн. Европы. – 1867. – Т. II, отд. III. – С. 152 (за Ходжа-Раммалем, пол. XVI ст.); *Литвин М.* Записки. – С. 19–20; *Мемуари* до історії Південної Русі. – С. 22–24; *Кримський А.* Історія Туреччини. – С. 190.

281 *Кримський А.* Історія Туреччини. – С. 195.

282 *Литвин М.* Записки. – С. 20; *Мемуари* до історії Південної Русі. – С. 30.

283 *Кримський А.* Історія Туреччини. – С. 192–193.

284 *Хартахай О.* Историческая судьба крымских татар // Вестн. Европы. – 1867. – Т. II, отдел III. – С. 174.

35. Татари женуть полонених

масштаби работоргівлі дають уявлення державні прибутки від цього промислу. Податок на кожного раба становив чотири золоті дукати. Тож про число невільників можна судити за сумою мита, яке збирала митниця і яке становило значну частину прибутків османської скарбниці. Так, наприкінці 1527 р. візир Сулеймана Пишного нахвалявся трансильванському послові, що за останні роки митниці Кафи та Кілії принесли прибутків на 30 тис. дукатів, тобто значно більше, ніж давали доти[285]. Але 1590 р. митні прибутки вже лише самої Кілії без Кафи та залежних від неї портів піднялися до 30 тис. золотих дукатів[286]. Подеколи татари продавали десятки тисяч ясиру щорічно. Б. Барановський припускав, що в XVII ст. з Криму до Туреччини щороку вивозилося на продаж до 20 тис. невільників[287], що могло бути пов'язано з розмахом нападів, які того часу відбувалися практично щороку. Не випадково Михалон Литвин називав Кафу «безоднею, що поглинає нашу кров»[288].

Багато бранців відправляли до Стамбула, де розташовувався один з найбільших невільничих ринків, «na którym ludzie przedają». Відвідавши цей ринок у 1640 р., королівський посол до Туреччини Войцех Мясковський, вражений побаченим, занотував, що подібного «nigdy nie widział» і зазначив, що найбільше невільників було з Речі Посполитої[289]. Нерідко українські бранці опинялися в Єгипті, Палестині, Сирії,

285 *Кримський А.* Історія Туреччини. – С. 195.
286 *Інальджик Г.* Османська імперія. Класична доба 1300–1600 / Пер. О. Галенко. – К., 1998. – С. 145.
287 *Baranowski B.* Chłop polski w walce z tatarami. – S. 56.
288 *Литвин М.* Записки. – С. 21; *Голобуцький В.* Запорозьке козацтво. – С. 95.
289 *Wielka* legacja Wojciecha Miaskowskiego do Turcji w 1640 r. / Opracował A. Przyboś. – Warszawa, 1985. – S. 70.

36. Кафа

Ірані, Ефіопії та ще віддаленіших країнах, іноді їх вивозили навіть у Синоп та Інеболу[290]. Крім того, п'яту частину ясиру (так званий «pendzik») з кожного походу татари мусили поставляти Туреччині як своєрідний податок султанові[291]. У 1578 р. венеціанський посол Джованні Карреро повідомляв, що мешканці Стамбула: турки, євреї та християни не тримають найманої прислуги, використовуючи лише рабів і рабинь[292].

Проте, як свідчив боярський син Олексій Захаров, один із московських невільників, якому вдалося втекти з полону, коли один зі ставленників турецького султана на кримський престол зобов'язався подарувати йому за це 20 тис. бранців, татари «нового хана за полоняниковъ, которыхъ учалъ было собирать въ отдачю султану, взволновались и тотъ новый ханъ побѣжалъ в Царьгородъ». Подібну заяву зробив і другий утікач з татарського полону Степан Яковлів, який проживав в іншому регіоні Криму[293]. Можливо, це число було настільки великим, що спричинило справжній бунт.

Здавалося б, татарська неволя мала стерти станову різницю поміж бранцями, адже перед страшною недолею всі були рівними. Однак насправді походження та багатство навіть у неволі продовжували відігравати велику роль. На зворотному шляху до Криму ще в Дикому полі татари ділили здобич, намагаючись при цьому з'ясувати майновий та соціальний статус в'язнів, щоб дізнатися, з кого можна отримати викуп. Тож і в неволі бранців утримували по-різному залежно від подальшого їх призначення. Зокрема, шляхту, за яку сподівалися взяти викуп, не використовували на роботах. Проте й викуп невільника не був простою справою. Зібравши інформацію про достаток та статус невільника-шляхтича, його власник призначав суму викупу. Щоправда, якщо вона була надто високою і перевищувала можливості родини, можна було торгуватися. Інколи викупу доводилось чекати роками. Проте, якщо родина тягнула з викупом, в'язень наражався на небез-

290 *Крижанич Ю.* О промысле. – Москва, 1860. – С. 9-10; *Іналджик І.* Османська імперія. Класична доба 1300–1600. – С. 143.

291 *Хензель В.* Проблема ясиря в польско-турецких отношениях XVI–XVII вв. – С. 149.

292 *Бережков М. Н.* Русские пленники и невольники в Крыму. – Одесса, 1888. – С. 15.

293 *Акты ЮЗР.* – Т. VI. – С. 150–151.

пеку: його могли примусити до тяжких робіт, морити голодом, надіти кайдани, кинути до в'язниці і навіть застосувати тортури. Якщо ж доходило до порозуміння і сума була погоджена, про невільника починали дбати, щоб він не помер, побоюючись втратити прибуток. Однак це робилося за додаткову оплату, яку потім додавали до суми викупу[294]. Суми викупу були різними. Так, брацлавський каштелян Василь Загоровський, потрапивши в ясир під час битви 1577 р. біля с. Ридків, просив князя А. М. Курбського позичити йому потрібну на викуп суму, домовляючись з татарами, «абы *ѡт* мєнє яко чоловєка убогого чотыриста золотыхъ чи*р*воныхъ взяли, а на *ѡ*статок и п*я*т*с*от поступоваломъ»[295]. Щоправда, не дочекавшись грошей, він помер у Криму, але Федір Бокій Печихвостський та Непокойчицький, які були захоплені разом із ним, викупились[296]. 1578 р. у ясир потрапили й сини Михайла Джуси Ляховського та «дѣти» луцького возного Богдана Коптевицького, який ледве «са*м* из сыно*м* свои*м* втєкъ»[297]. У 1591 р. до Криму було виведено Богдана Дедеркала[298]. Під час нападу 1593 р. було захоплено Петра Бучайського, у повному складі до ясиру потрапили родини Стефана Покощовського та Нестора Веселовського, окрім них самих[299].

Про абсолютно різні суми викупу свідчать такі факти: шляхтича Подлуського князь О. Заславський викупив у 1617 р. за 300 злотих[300], Олександра Будзієвська була викуплена 1621 р. за 2000 талярів[301], а Анна Поплавська – за 1300 червоних злотих[302]. Подеколи у викупі невільників брали участь купці, які іноді могли навіть збивати ціни на них[303]. Так, 1579 р. купець з Кам'янця Подільського Іванис Богданович викупив остропільську міщанку Ледуху Ігнатівну Пантеліївну за 70 кіп грошів, що дорівнювало 175 польським злотим[304]. 1606 р. володимирський купець Івашко Кононович викупив Софію Флоріанову Зброжкову з її дочкою Анною, «które byli za naiechaniem gwałtownim tatarskiem w ziemie Wolinską ze wsi Rublowki przez ręce ich z wielią inszych ludzi w niewolą

294 *Baranowski B.* Chłop polski w walce z tatarami. – S. 51–53.
295 *Жизнь* князя Анрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни. – Т. I. – С. 286–290; *Федотов-Чеховский А. А.* Каштелян брацлавский, Василий Загоровский, в полоне у татар // Киев. старина. – 1887. – № 2. – С. 360–365.
296 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 539–540.
297 *Там само*, ф. 22, оп. 1, спр. 6, арк. 31 зв.–32; ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 188–188 зв.
298 *Там само*, ф. 22, оп. 1, спр. 8, арк. 116, 315–316.
299 *Там само*, ф. 22, оп. 1, спр. 8, арк. 493 зв.–495; спр. 10, арк. 74 зв.–75.
300 *Arch.* Sang. – Sygn. 75. – T. I. – S. 326.
301 *ЦДІАК* України, ф. 22, оп. 1, спр. 31, арк. 80 зв.–82.
302 *Там само*, ф. 22, оп. 1, спр. 31, арк. 160 зв.–162.
303 *Бережков М. Н.* Русские пленники и невольники в Крыму. – С. 23.
304 *Федотов-Чеховский А. А.* Волынская полоненница XVI в. и ее «орменский» обожатель // Киев. старина, 1887. – № 5. – С. 200–204.

zawzęta[305]. У 1622 р. вірменський купець з Кафи Аслан Вартересович на прохання Венцлава Калусовського викупив його брата Яна[306]. Щоправда, іноді викупу доводилось чекати доволі довго. Так, кілька років пробув у татарській неволі молодий Мирвинський, який у серпні 1605 р. «в пѣти лѣтъ будучы в сєлє Сапоговє под мєстєчком Чарторыю пры дєду своим пану Янє Счєпановским мєшкал и вєспол з бабою своєю нєкгды шляхєтною панєю Зофиєю Скрышєвского Счєпановскою в нєволю татарскую был поиманыи и аж до Крыму завєзєныи». Тоді ж в ясир потрапило багато шляхти, зокрема разом із Мирвинським у неволі перебував син Адама Фаща. Через певний час Софію Скришевську разом з онуком розшукав у Криму її син Ян Щепановський, але, оскільки не вистачило коштів для одночасного викупу їх обох, спочатку з неволі була викуплена Софія Скришевська, а Мирвинський – через кілька років на кошти діда та князя Януша Острозького[307].

Більшість рядових невільників залишалась у татарських господарствах на становищі рабів, яких використовували не лише як звичайну робочу силу в хатніх роботах, на городах та в садах, але часто впрягали замість худоби, зорюючи ними поля[308]. Трохи легшою була доля ремісників, чия майстерність цінувалася настільки, що інколи їм також дозволяли викупитись.

Найгірша доля чекала найміцніших фізично чоловіків, на викуп яких не розраховували. Їх відбирали для робіт у каменоломнях та веслярами на галери – кадирги (українське – като́рги). За повідомленням Юрія Крижанича, на турецьких військових галерах, окрім руських, не було інших гребців[309]. Про це 1640 р. писав і один із учасників посольства Речі Посполитої після відвідин турецької галери: «Widzieliśmy chrześcijaństwa, jako to Rusi mianowicie, kilkaset w łańcuchach za nogi spętanych, a u łopat siedzących po piąci u jednej i po piąci na jednej ławce siedzących»[310]. Навіть в єгипетському флоті веслярами найчастіше були слов'янські невільники. Нерідко на галерах працювали і бранці-

305 *ЦДІАК* України, ф. 28, оп. 1, спр. 38, арк. 263 зв.–264 зв.; *Торгівля* на Україні. XIV – середина XVII століття. Волинь і Наддніпрянщина. – С. 239–240.

306 *ЦДІАК* України, ф. 28, оп. 1, спр. 54, арк. 1200 зв.–1201; *Торгівля* на Україні. XIV – середина XVII століття. Волинь і Наддніпрянщина. – С. 267–268.

307 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 111, арк. 310 зв.

308 *Маркевич А.* К вопросу о положении христиан в Крыму во время татарского владычества. – С. 28–30; *Кримський А.* Історія Туреччини. – С. 196.

309 «На всѣхъ военныхъ корабляхъ Турокъ не видно почти никакихъ другихъ гребцовъ, кромѣ людей русского происхождения». Див.: *Крижанич Ю.* О промысле. – С. 9–10. «На самых тяжелых работах, например на галерах, в XVI и XVII вв. использовались главным образом, пожалуй, славяне». Див.: *Хензель В.* Проблема ясыря в польско-турецких отношениях XVI–XVII вв. – С. 147.

310 *Wielka* legacja Wojciecha Miaskowskiego do Turcji w 1640 r. – S. 144.

шляхтичі. Так, під час перебування королівського посланика Войцеха Мясковського в Стамбулі, до нього прийшли галерні в'язні Лисаковський, Жамицький, Гурський, Сломка, Бжежанський, Кузьминський та інші з проханням допомогти їм у звільнені. (На той час Гурський працював на галерах уже 30, а Сломка – 40 років, але, оскільки вони були на «carskich» галерах, то не могли навіть самостійно викупитись, їх могли звільнити тільки за клопотанням посла). Мясковському вдалося умовити візира («uprosiłem więźniów z galer u wezyra») та викупити декого, зокрема Миколая Лисаковського, Станіслава Яніцького, Якуба Барановського та Мацея Вольштинського[311]. Крім того, великий візир під час аудієнції подарував йому ще кількох в'язнів з числа жовнірів, що потрапили до полону під час Цецорської битви і протягом 20 років працювали на галерах, які «ciężką niewolą zrobieni śmiercі raczej, aniżeli wolności wyglądali»[312].

Прикуті до лавок веслярі вдень і вночі залишалися на галерах. Про їхню чисельність говорить наступне: на галерах було по 24–26 лав, на кожній по 5–6 веслярів з обох боків[313], тож для обслуговування однієї галери потрібно було від 240 до 300 веслярів. Окрім того, для участі у битвах на галерах тримали ще до 300 осіб[314]. Коли галера готувалася до бою, кожний галерник мусив вкладати собі у рот дерев'яну грушу, яка завжди висіла у нього на шиї. Це робилося для того, щоб у разі поранення він стогоном не відволікав інших від роботи. Коли галера тонула, вони не мали жодної можливості врятуватися, прикуті ланцюгами галерники тонули разом з нею[315]. Тож не випадково від назви *«кадирга»* походить слово *«каторга»*, яке набуло значення надзвичайно важкої праці та нестерпного життя.

Щоправда, Богдан Барановський вважає літературним перебільшенням описи про помираючих з голоду в'язнів, яких наглядачі батогами примушували працювати. Невільник коштував дорого, щоб заощаджувати на його харчуванні, тож галерників зазвичай годували відносно добре, оскільки вони мали бути фізично сильними[316]. Водночас з-поміж інших невільників їхнє становище було чи не найтрагічнішим, адже праця на галерах вважалася довічним ув'язненням, з якого не було визволення. Якщо навіть під час битви галеру захоплювали

311 *Ibidem*. – S. 60–61, 134, 144.
312 *Ibidem*. – S. 84.
313 *Кримський А.* Історія Туреччини. – С. 196; *Яворницький Д. І.* Історія запорізьких козаків. – Т. І. – С. 249; *Голобуцький В. О.* Гомін, гомін по діброві. – К., 1968. – С. 19.
314 *Wielka* legacja Wojciecha Miaskowskiego do Turcji w 1640 r. – S. 135–136.
315 *Голобуцький В. О.* Запорозьке козацтво. – С. 263.
316 *Baranowski B.* Chłop polski w walce z tatarami. – S. 57–58.

християни, це ще не означало визволення веслярів. Вони й надалі залишалися прикутими і продовжували свою тяжку працю. Їхня доля не мінялась, мінялися лише їхні власники – з мусульман на християн, але тепер уже одновірці вважали галерників власними невільниками[317]. На початку XVII ст. неаполітанський віце-король подарував Томашу Замойському, який подорожував, двох шляхтичів, колишніх турецьких невільників, які кілька років перебували в його володінні[318]. Щоправда, інколи надія на звільнення справджувалася за допомогою козацьких чайок, але це траплялося вкрай рідко[319]. Відомі також випадки, коли галерники, збунтувавшись проти турецької залоги, захоплювали галери, звільняючись у такий спосіб, проте і це ставалося дуже рідко, зокрема, відомо про три такі випадки, що мали місце в 1627, 1640 і 1643 роках[320].

Зовсім іншою була доля слов'янських невільниць, особливо українських бранок. Ординці зазвичай захоплювали зовсім маленьких дівчаток або молодих жінок, яких називали «білий ясир» або «біла челядь». Таких бранок високо цінували, бо вони давали власникам значні прибутки[321]. Навіть під час утечі, коли інший ясир доводилося кидати, саме дівчат татари намагалися зберегти як найцінніший товар. При обміні бранцями за маленьку дівчинку можна було отримати кілька або й кількадесят інших здатних до фізичної праці невільників. Вродливих жінок і маленьких дівчат спершу віддавали до гаремних шкіл, а звідти продавали до гаремів турецьких і татарських вельмож. На бранок, які потрапляли до рядових татар, чекала тяжка праця та злигодні.

У великій ціні були також зовсім молоді невільники-хлопчаки, яких спершу призвичаювали до ісламу, а потім виховували та навчали військової справи, готуючи з них вояків для корпусу яничар[322].

Утім, дехто з істориків вважає, що татарська неволя зовсім не була такою тяжкою. Так, Олександр Галенко висловлює думку, що «рабство в Османській імперії та Кримському ханаті принципово відрізнялось від класичного рабства періоду античності». «Невільники не були по-

317 *Kot S.* Rzeczpospolita Polska w literaturze politycznej Zachodu. – Kraków, 1919. – S. 111; *Baranowski B.* Chłop polski w walce z tatarami. – S. 58.

318 *Baranowski B.* Chłop polski w walce z tatarami. – S. 57–58.

319 *Кулиш А. П.* История воссоединения Руси. – СПб., 1874. – Т. I. – С. 324–325.

320 *Сказание* о невольниках, освободившихся из турецкой каторги // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. I. – С. 392–397; *Голобуцький В.* Запорозьке козацтво. – С. 262; *Baranowski B.* Chłop polski w walce z tatarami. – S. 81; *Wielka* legacja Wojciecha Miaskowskiego do Turcji w 1640 r. – С. 63, 147.

321 *Яворницький Д. І.* Історія запорізьких козаків. – Т. I. – С. 247; *Кримський А.* Історія Туреччини. – С. 199.

322 *Кримський А.* Історія Туреччини. – С. 196–197; *Антонович В.* Исторические песни малороссийского народа. – К., 1874. – С. 223.

37. Яничари

вністю безправними», а саме невільництво «часто-густо бувало необхідним етапом, який давав можливість зробити кар'єру». Висловлюється міркування і про перспективність служби в яничарах, яка нібито «надавала шанс для одержання навіть багатства та влади». Крім того, зазначає Галенко, існувало багато можливостей позбутися рабства: обмін, викуп, втечі[323]. Іншої думки дотримувався В. Хензель, який зазначав, що такі перспективи і можливості були обмеженими[324]. Справді, обмін існував і викуп також, проте чи могли бути викупленими селяни, які становили найбільше число невільників (здобути село було значне легше, ніж місто). Адже навіть для шляхти було проблемою знайти кошти для викупу своїх рідних.

Активно проводився обмін невільниками та їх викуп на державному рівні між Московською державою та Кримом, що було започатковано ще Іваном Грозним. У складі Софійського II літопису збереглися великокнязівські грамоти, в яких оголошувалося збирання коштів на викуп невільників[325]. Так, викуп значного числа бранців відбувся в 1647 р., коли царський посланник Тимофій Хатунський викупив 878 «полоняников»[326]. Перемовини уряду Речі Посполитої з ханами та султанами про повернення підданих не давали таких масштабних результатів. Численні запевнення султанів, наприклад, Сулеймана в

323 *Галенко О.* Про етнічну спорідненість українців та кримських татар раніше і тепер // Кримські татари: Історія і сучасність (До 50-річчя депортації кримськотатарського народу): Матеріали міжнар. наук. конф. (Київ, 13–14 трав. 1994 р.). – К., 1995. – С. 106–108.

324 *Хензель В.* Проблема ясыря в польско-турецких отношениях XVI–XVII вв. – С. 149–150.

325 *Каргалов В. В.* На степной границе. Оборона «крымской украины» Русского государства в первой половине XVI столетия. – С. 87.

326 *Бережков М. Н.* Крымские дела в старом царском архиве XVI-го века // Оттиск из «Известий Таврической Ученой Архивной Коммиссии». – Симферополь, 1894. – № 19. – С. 11.

1552, 1558, 1564 рр. про видачу невільників, так і залишились обіцянками[327]. Викуп і визволення невільників Речі Посполитої мали випадковий характер і здійснювалися здебільшого приватними особами, переважно родичами, що за соціальним станом належали до верхівки суспільства[328], чи послами. Михайло Бережков слушно зазначав, що навіть коли б хани, відповідно до державних інтересів, і хотіли обмінятися невільниками або відпустити їх без викупу, то рядові татари ніколи на це не погодилися б, оскільки в такому разі вони втрачали великі прибутки[329]. Про складність визволення невільників розповідає посол Войцех Мясковський, якому в 1640 р. вдалося вивезти з собою 260 бранців, деяких навіть з дружинами і дітьми, які народились у неволі. Попри це, він неодноразово описує, як протидіяли викупу та вивезеню невільників їхні власники[330]. У реляції згадується також про селянина Гаврила, забраного в ясир з-під Львова, який протягом 15 років перебування в неволі кілька разів намагався втекти, але його щоразу наздоганяли[331].

Про повернення додому рядових бранців відомо лише кілька випадків. Так, острозький бургграбій Войтех Карпинський, засвідчуючи спустошення 3–6 лютого 1617 р. маєтків князя Януша Острозького, зазначав, що кілька краєвських та новоселецьких «подданыхъ ωдъ татаръ южъ зъ дороги килканадцатъ утєкло»[332]. Зате широковідомими є випадки масового вбивства невільників татарами в разі вдалого їх переслідування шляхетським військом[333]. Виведені до Криму селяни майже ніколи не поверталися на батьківщину. Нам трапився лише єдиний

327 Так, 1552 р. султан Сулейман дав наказ війтам поселень, розташованим уздовж волоського шляху віддавати польському послові невільників: «Gdzieby się trafią poddany krolewski Rusin albo Polak, aby byli wydani wedle przymierza naszego, dowiaduiąc się pilnie, iezli własny poddany krolewski, okrom tych, ktorzy są pobisurmanieni». В листі з Константинополя від 20 травня 1558 р. султан Сулейман визнавав, що син татарського хана Девлет-Герея з чималим військом «do panstw i krolestw waszych wpadłszy, ze niektore zamki y osady y wsi wiele połupił y wniwecz obrocił y ... więzniow nie mało nabrał». Дізнавшись про це, він дав наказ «aby więzniow z panstw waszych wyprowadzonych po stronach nie rozwozono». У жовтні 1564 р. Сулейман черговий раз запевняв польського короля Зиґмунта Августа в тому, що татари роблять напади попри його заборони та суворі мандати, надіслані ним хану Девлет-Герею та білогородському бею Гасану. При цьому обіцяв відпустити лише тих в'язнів, які залишилися в християнській вірі. Див.: *Жерела* до історії України-Руси. – Львів, 1908. – Т. VIII. – S. 25, 32, 35–36.

328 *Апанович О. М.* Запорозька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії. 50–70-і роки XVII ст. – С. 84.

329 *Бережков М. Н.* Русские пленники и невольники в Крыму. – С. 4.

330 *Wielka* legacja Wojciecha Miaskowskiego do Turcji w 1640 r. – S. 84, 90, 91, 96–97, 100.

331 *Ibidem*. – S. 128.

332 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 108, арк. 346; *АЮЗР*. – Ч. VI, т. I. – С. 382.

333 *Korzon T.* Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – Lwów; Warszawa; Kraków, 1923. – T. I. – S. 227.

документ про викуп селянина. У 1583 р. кам'янецький міщанин Федір Хохулевич позивався до князя Андрія Головні Острожецького, який викрав у нього свого підданого «Ѳедора Пацевича, пєрєд тым в полонъ взятого и завєдєного до зємли Турецкоє в Царигороди», оскільки князь не хотів повернути кошти Хохулевичу, який, бувши «при послє єго кролєвскоє млсти пану Филиповском», викупив цього селянина «за нємалую суму пнзєи»[334].

4.2.5. Татарські напади на Волинь

Отже, однією з тогочасних реалій, що вкрай негативно позначалась на чисельності українського населення, був постійний відтік люду, пов'язаний із татарськими нападами, головною метою яких було захоплення ясиру. Формулюючи питання ясиру з України як історико-демографічну проблему, Ярослав Дашкевич назвав одним із найголовніших завдань вітчизняних істориків комплексне дослідження найрізноманітніших типів джерел задля створення якомога повнішого каталогу нападів з їх докладними хронологічними даними, відомостями про охоплену нападом територію, чисельність виведеного ясиру, нищення та руйнацію поселень тощо[335].

Одним із перших українських дослідників хронологію татаро-турецьких нападів на українські землі за польськими хроніками Мартина та Іоахима Бєльських і Мацея Стрийковського склав Ярослав Дзира, вказуючи при цьому на складність загальних статистичних підсумків, оскільки хроністи вкрай рідко наводять кількісні показники виведених невільників та сили ворога[336]. З відібраних ним відомостей про напади татар і турків на українські землі в XIII–XVI ст. тільки у 10 випадках із 80 подано дані про чисельність бранців, що, за його підрахунками, становила 564 070 осіб, а у двох випадках зазначено число відбитих невільників – разом 55 тис.

Вважаючи такі цифри перебільшеними, Дзира поставився до них скептично. Так само нереальним, на його думку, є загальне число нападників – 1 млн. 231 тис., що за цими джерелами нібито взяли участь

334 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 30, арк. 194–195 зв.

335 *Дашкевич Я. Р.* Ясир з Поділля в другій половині XVI ст. // Тези третьої Вінниц. обл. іст.-краєзнав. конф. (4 верес. 1985 р.). – Вінниця, 1985. – С. 56; *Його ж.* Ясир з України (XV – перша половина XVII ст.) як історико-демографічна проблема. – С. 41.

336 *Дзира Я. І.* Татаро-турецькі напади на Україну XIII–XVI ст. за хроніками Бєльських та Стрийковського // Укр. іст.-геогр. зб. – К., 1961. – Вип. 1. – С. 102; *Ворончук І.* Демографічні наслідки татарського нападу 1617 року на Краснокорецьку волость Волині // Осягнення історії: Зб. наук. праць на пошану проф. Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. – Острог; Нью-Йорк, 1999. – С. 230.

Таблиця 3

Чисельні показники захопленого в українських землях ясиру протягом XV–XVI ст. за «Хроніками» Бєльських і Стрийковського

Рік нападу	Територія	Число невільників	
		захоплено	з них визволено
1453	Волинь	9 000	Не зазначено
1469	Волинь, Поділля	10 000	Не зазначено
1473	Київщина	70	Не зазначено
1479	Волинь, Галичина	100 000	Не зазначено
1489	Поділля, Галичина	100 000	Не зазначено
1503	Білорусь, Поділля	100 000	Не зазначено
1506	Поділля та інші землі	100 000	Не зазначено
1512	Волинь, Галичина	15 000	Не зазначено
1516	Галичина, Поділля	Не зазначено	1 000
1527	Белзька земля, Волинь	80 000 (за Бєльськими - 40.000)	80 000
1534	Волинь	15 000	Не зазначено
1575	Поділля	55 340	15 000
Загалом:		**624 410, за Бєльськими 584 410**	**96 000**

у 23 походах[337]. Проте думку Дзири щодо перебільшення в джерелах числа невільників не поділяв Ярослав Дашкевич, вважаючи, що Крим і Туреччина поглинули велетенську масу українського люду. За його гіпотетичними припущеннями, упродовж XV і до середини XVII ст. ясир з України становив щонайменше 2–2,5 млн. людей[338].

За нашими підрахунками, протягом XV–XVI ст. згадані вище хроніки зафіксували 62 татаро-турецькі напади на українські землі, внаслідок чого за Стрийковським було захоплено 624410, а за М. та Й. Бєльськими – 584410 бранців. Особливе значення для нас мають повідомлення про відбиття ясиру, що сталося в 1453, 1469, 1473, 1479, 1489, 1503, 1506, 1512, 1516, 1527, 1534, 1575 роках, проте у більшості випадків хроніки не зазначають їхньої чисельності, обмежуючись зауваженнями, що ясир визволено.

Досліджуючи проблему ясиру, Богдан Барановський виводив пересічне число тогочасних щорічних втрат населення Речі Посполитої –

337 *Дзира Я. І.* Татаро-турецькі напади на Україну XIII–XVI ст. за хроніками Бєльських та Стрийковського. – С. 102.

338 *Дашкевич Я. Р.* Ясир з України (XV – перша половина XVII ст.) як історико-демографічна проблема. – С. 45; *Його ж.* Українці в Криму (XV – початок XX ст.) // *Дашкевич Я. Р.* Україна вчора і нині: Нариси, виступи, есе. – К., 1993. – С. 104.

20 тис., а загальні втрати за 1474–1694 рр., тобто за 220 років, – лише 1 млн. населення[339], проте ці числа не узгоджуються між собою. Його обрахунки розкритикував Алан Фішер (Alan W. Fisher), який вважає будь-які загальні оцінки ясиру, допоки не створено повного каталогу нападів, передчасними. До того ж, на відміну від Дзири, він сприймав зазначені джерелами кількісні показники людських втрат меншими від дійсних[340].

Отже, для з'ясування процесів демографічної динаміки, що відбувалися в українських землях протягом XVI–XVII ст. не можна проігнорувати повідомлення українських літописів XV–XVII ст. про ці події, особливо стосовно аналізу та зіставлення інформації українських літописів з польськими хроніками. З цією метою нами було проаналізовано 14 списків так званого Західноруського літопису, а також: «Лѣтописецъ или описание краткое знатнейших деиствъ и случаевъ, что в которомъ году деялося въ Украине малоросийской», Волинський короткий, Густинський, Київський, Львівський, Межигірський, Хмельницький, Чернігівський, Галицько-руський, Патріарший, Вітебський, Львівський літописи, Острозький літописець, «Хроніка» Феодосія Софоновича, літопис Грабянки[341]. Використано також повідомлення Яна Длугоша, Олександра Гваньїні та Лукаша Гурніцького, опис Йоста Людвіга Деція, «Kronika miasta Lwowa» Дениса Зубрицького, «Skarbiec diplomatów» Ігнатія Даниловича, «Listy i akta» Петра Мишковського, «Kroniki» Бернарда Ваповського, «Kronika» Острозького фарного костьола, «Akta Tomiciana», «Akta Aleksandra, króla polskiego, księcia litewskiego», документальні джерела ЦДІАК України, рукописного відділу ЛНБ ім. Стефаника, музею Чорторийських у Кракові, зібрання Санґушків Краківського архіву та матеріали багатотомних видань, зокрема «Archiwum książąt Lubartowizców-Sanguszków w Slawucie», АЮЗР, Акты, относящиеся к истории Западной России, а також праці Т. Корзона, А. Валавендера, М. Горна, М. М. Карамзіна. На підставі цих джерел складено «Каталог татаро-турецьких нападів на українські землі в XV – першій половині XVII ст.» (див. Додатки, табл. VI).

У зазначених вітчизняних джерелах подано інформацію про 70 ворожі напади на українську територію протягом XV – першої поло-

339 *Baranowski B.* Chłop polski w walce z Tatarami. – S. 49.

340 *Fisher A. W.* Muskowy and Black Sea Slave Trade // Canadian-American Slavic Studies, 1972. – Vol. 6, № 4. – P. 575–594; *Дашкєвич Я. Р.* Ясир з України (XV – перша половина XVII ст.) як історико-демографічна проблема. – С. 44.

341 *Ворончук І.* Українські літописи про втрати українського населення в результаті татаро-турецької агресії протягом XVI – першої половини XVII ст. // Житомирщина на зламі тисячоліть: Наук. зб. «Велика Волинь». – Житомир, 2000. – Т. 21. – С. 86–94.

вини XVII ст. Проте серед цих повідомлень немає даних про 19 нападів татарських і турецьких військ, що сталися 1442, 1448, 1450, 1452 (два напади), 1453, 1457, 1469, 1473, 1477, 1479, 1489 (два напади), 1520, 1541, 1546, 1566, 1573, 1574 роках, інформація про які міститься у хроніках Бєльських, Стрийковського та Гваньїні. Натомість українські джерела повідомляють про вторгнення напасників, інформація про які відсутня у працях польських хроністів. Зокрема, Волинський короткий літопис подає інформацію про 13 невідомих за польськими хроніками нападів на українські землі, в тому числі на Волинь, що сталися у 1491, 1495, 1496, двічі 1497, 1500, 1501, тричі 1503, 1530, 1589 та 1590 роках. Густинський літопис та літопис Рачинського розповідають про похід 1505 р. перекопських татар під проводом Мегмет-Герея. Ще про два походи у тому ж 1505 р. повідомляє Феодосій Софонович у «Хроніці з літописців стародавніх». Про невідомий татарський напад 1507 р. під проводом сина кримського хана Менглі-Герея – Біті-Герея, розповідається у хроніках Биховця та Софоновича. «Острозький літописець» містить відомості про похід турецького війська 1576 р. і татарський напад 1577 р. на Волинь, головний удар якого було спрямовано на Заслав. Ці ж літописи подають відомості про 15 нападів на українську територію, що відбулись упродовж першої половини XVII ст., зокрема п'ять нападів лише протягом 1605 р., а також спустошливі напади в 1606, 1607, 1608, 1611, 1616, 1617, 1618, 1619, 1633, 1640 роках.

Особливо цінні відомості про напади на українські землі містять Львівський літопис і Острозький літописець, які протягом 1498–1633 рр. зафіксували 29 спустошливих вторгнень. Дослідник цих пам'яток Олександр Бевзо зазначав, що «за кількістю і достовірністю звісток про напади татар і турків на Україну Львівський літопис і Острозький літописець, як документи, що складалися невдовзі після подій, мають значення першорядного джерела»[342]. Зокрема, обидва літописи повідомляють про Сокальську битву з татарами 1519 р.[343] Найціннішими є повідомлення Острозького літописця про напади, згадок про які немає в інших джерелах. Таким, зокрема, є свідчення про татарський напад 1607 р.[344] Вочевидь, саме про нього йшлося в листі польського короля Зиґмунта III до турецького султана Ахмета I від листопада 1607 р., в якому король говорить про великі збитки, заподіяні Речі Посполитій[345]. Таким є й повідомлення про напад 1618 р. на місто Острополь,

342 *Бевзо О. А.* Львівський літопис і Острозький літописець. – С. 66.
343 *Львівський* літопис. – С 100; *Острозький* літописець. – С. 125.
344 *Острозький* літописець. – С. 131.
345 *Жерела* до історії України – Руси. – Т. 8. – С. 119–120.

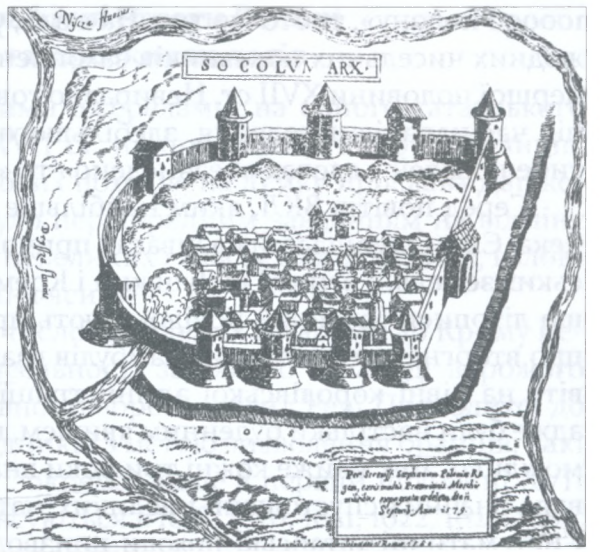

38. Сокальський замок

про що не знаходимо згадок в інших літописах[346].

На жаль, українські літописи, як і польські хроніки, рідко вказують число захоплених невільників, обмежучись зазвичай загальними зауваженнями на зразок «безчислено», «множество» тощо. Наприклад, Волинський короткий літопис, оповідаючи про вторгнення Перекопської орди під проводом синів хана Менглі-Герея 1496 р. на Волинь, зазначив, що вони «много зла сътвориша в Волинскои земли ... полону безчислено взяше»[347]. «Острозький літописець» під 1605 р. повідомляє: «татаре пречиськіі одного року больше ніжлі п'ять крот були і много людей побрали около Звягля, Полонного, Острополя, Межибожа і Шаргорода»[348]. Так само Чернігівський літопис зазначає, що 1616 р. татаре «взяли Шулжинцѣ и людей много набрали»[349].

Лише в дев'яти із зазначених літописами ворожих нападів подано чисельні показники виведеного або відбитого ясиру, які стосуються XV–XVI ст., а саме: в 1497, 1498, 1505, 1506 (два походи), 1516, 1534, 1558, 1575 роках. Отже, на додаток до кількісних показників ясиру, зазначених польськими хроністами, українські літописи подають чисельні показники за 1497, 1505, 1506, 1538, 1558 роки.

Щоправда, розбіжності літописів і хронік щодо чисельності виведеного до Криму ясиру подеколи доволі істотні. Так, якщо Мацей Стрийковський число захопленого 1527 р. ясиру визначає у 80 тис., то Бєльський – у 40 тис., а Деційвключав до числа 40 тис. не тільки людей, а й заграбовану худобу[350]. Польські хроніки під 1575 р. подають 100 тис. виведеного ясиру, тоді як Острозький літописець – «полтора крот

346 Острозький літописець. – С. 134.
347 *Волынская* краткая летопись // Поли. собр. рус. летописей. – М., 1980. – Т. 35. – С.123.
348 Острозький літописець. – С. 130.
349 *Черниговская* летопись // Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским. – К., 1856. – Т. 1. – С. 13.
350 Переклад твору Й. Л. Деція зробив Вирський Д. С. Див.: *Вирський Д. С.* Татарська війна взимку: опис битви під Ольшаницею 1527 р. Й. Л. Деція // УІЖ, 2008. – № 5. – С. 213.

100000 полону», тобто 150 тис. На жаль, українські літописи не містять жодних чисельних показників захопленого в Україні ясиру впродовж першої половини XVII ст. Невиразно говориться й про число забитого під час нападів населення, здебільшого констатується лише факт загибелі людей у словах «безчислено» та «множество»[351].

Серед повітів ВКЛ, яким найбільше загрожувала татарська небезпека, Єжи Охманський називає 11, причому всі вони стосуються українських земель, а в числі їх Луцький і Кременецький[352]. Слід наголосити, що літописи зазвичай повідомляють про великі або середні напади, про вторгнення невеликих чамбулів взагалі не згадують, оскільки навіть на рівні королівської адміністрації ці напади не реєструвались, адже були настільки буденним явищем, що й перерахувати всі було неможливо. Тож майже кожні три роки внаслідок нападів Волинь зазнавала значних спустошень і великих матеріальних та людських втрат. Систематичні татарські походи призводили до глибоких змін: добре залюднені місцевості перетворювалися на справжні пустелі. На території Поділля, південно-східної Волині й південної Київщини час від часу припинялось утворення нових поселень, різко сповільнювалась урбанізація місцевостей, що перебували під постійною загрозою нападів, деякі поселення зникали назавжди. Так, за інвентарем маєтків князів Острозьких 1620 р., складеним після низки татарських нападів упродовж 1616–1618 рр., зовсім безлюдними стояли села Гавратин, Завистівка, Курниківці, Макаринці. У с. Макаринцях не залишилося жодного з 60 селянських дворів, дощенту було спалене с. Курниківці, де раніше було 30 домогосподарств. У с. Мшанець, де налічувалося «podymia 90», залишилася лише шляхетська родина Мшанецьких, а щодо селян ревізори зазначили: «teraz niemasz nic chłopow»[353]. Значна частина селянства через постійну татарську небезпеку покидала насиджені місця. Так, із с. Стецківці, де до нападу 1617 р. налічувалося 41 тягле господарство з 25 підсусідками, чотири домогосподарства у повному складі потрапили в неволю, ще п'ять – частково, а вже після нападу домочадці 21 заможної родини та 18 підсусідків розійшлися[354].

351 *Ворончук І.* Українські літописи про втрати українського населення в результаті татаро-турецької агресії протягом XVI – першої половини XVII ст. – С. 93.

352 *Ochmański J.* Organizacja obrony w Wielkim księstwie Litewskim przed napadami Tatarów krymskich w XV–XVI wieku. – S. 354.

353 *Ossolineum.* – Sygn. 3669/II. – S. 471 zw.–472.

354 *Ibidem.* – S. 440 zw.–441 zw.

4.2.6. Демографічні втрати Волині внаслідок татарських нападів

За татарськими і польськими джерелами, на одного татарського вояка під час нападів у XVI–XVII ст. припадало від 10 до 25 бранців. Тільки під час великих військових походів, на думку Ярослава Дашкевича, захоплення людей не було першорядним завданням на відміну від середніх нападів та набігів невеликих і зовсім малих загонів, головною метою яких було вибирання ясиру[355].

Мауріцій Горн вважав, що число виведених татарами до Криму невільників залежало як від чисельності задіяного в нападі ворожого війська, так і від ступеня готовності збройних сил Речі Посполитої до відсічі та переслідування нападників з метою визволення бранців. Такі спроби були непоодинокими, зокрема, лише в першій половині XVII ст. намагання відбити ясир фіксуються в 1618, 1620, 1621, 1622, 1623, 1624, 1629 та інших роках. Це, на думку дослідника, мало змушувати татар до певного обмеження числа в'язнів, оскільки їх потрібно було забезпечити надійною охороною під час виведеня до Криму. У зв'язку з цим повідомлення галицького ґродського суду, що лише з частини села Жулин Стрийського повіту під час нападу 1622 р. «wielką liczbę poddanych, żon, dzieci i czeladzi ich na 600 wzięli i w niewolę poganską ... zaprowadzili», видалося М. Горну великим перебільшенням. Він вважав, що до подібних відомостей слід ставитися критично, оскільки власники маєтків, зацікавлені у звільнені від податків, подавали завищені цифри про людські втрати. Тож, попри те, що Горн вважав загальні втрати людності внаслідок татарських нападів доволі великими, він все-таки зазначав, що вони були значно меншими, ніж втрати матеріальні[356].

Узявши до уваги зібрані Олексієм Новосельським відомості щодо чисельності виведених татарами московських невільників протягом 30–40-х років XVII ст.[357], Горн обрахував число виведених бранців з Червоної Русі. Відповідно до класифікації нападів, він визначав і величину ясиру: на його думку, під час генеральних походів татари могли захопити до 5 тис. в'язнів, під час великих нападів – до 3 тис., а невеликих – до 250 осіб. Виходячи з цього, демографічні втрати Червоної Русі внаслідок татарських нападів протягом 1605–1633 рр. він обраховував на 100 тис. убитими

355 *Дашкевич Я. Р.* Ясир з України (XV – перша половина XVII ст.) як історико-демографічна проблема. – С. 43.

356 *Horn M.* Skutki ekonomiczne najazdów tatarskich z lat 1605–1633 na Ruś Czerwoną. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1964. – S. 68 (nota 41), 83–85.

357 *Новосельский А. А.* Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века. – М.; Ленинград, 1948. – С. 434–436.

і виведеними до Криму, а з урахуванням числа загамування природного приросту людності – у 129 тис. Загальні втрати цілої Речі Посполитої за цей період, за підрахунками дослідника, становили 250 тис.[358]

На матеріалах Московської держави Єжи Охманський встановив співвідношення чисельності нападників до числа захоплюваних ними бранців як 1,7:1, однак висловив сумнів щодо їхньої адекватності стосовно території ВКЛ[359]. Припускаючи, що на теренах ВКЛ татари брали більший ясир, він схилявся до пропорції 1:1, запропонованої Ернстом, за якою нападники зазвичай приводили стільки ясиру, скільки нараховувало їхнє військо[360]. Проте документальні матеріали заперечують обидва припущення. Так, посол великого московського князя Іван Кубенський 1500 р. повідомляв з Криму, що три татарські мурзи, маючи війська «тысяча человѣкъ ... полону ... съ собою привели пять тысячъ головъ; а имали ... кажуть, Острожского отчину да Луческъ Великой»[361]. Як бачимо, співвідношення становить 1:5. Гадаємо, можна довіряти інформації посла, який, вочевидь, знав її від перших осіб.

Не можна погодитись і з деякими іншими застереженнями Горна, зокрема щодо його недовіри до інформації актових джерел та супроводу бранців. Так, Олена Апанович заперечувала думку Михайла Бережкова та Арсенія Маркевича про виведення невільників лише по закінченні походу. На підставі архівних документів вона стверджувала, що татари відправляли бранців до Криму, не чекаючи закінчення нападу. Вони захоплювали в'язнів одразу, щойно вступали на територію України, і, набравши певне число, відправляли до Криму окремими партіями, щоб вони не перешкоджали просуванню головного війська. Ці групи бранців конвоювали спеціально створені для цього загони, які, виводячи людей, продовжували примножувати свій ясир[362].

Якщо ставитись, як це робить М. Горн, з недовірою до актових документів, то виникає питання, чому за одним і тим самим документом з одного поселення татари вивели 300 осіб, з другого – лише 17, а з іншого взагалі жодної людини. До того ж, спустошення маєтків засвідчувалося судовими виконавцями – возними, які несли кримінальну відповідальність за неправдиві свідчення. Та найважливішим, на нашу

358 *Horn M.* Skutki ekonomiczne najazdów tatarskich z lat 1605–1633 na Ruś Czerwoną. – S. 91.

359 *Ochmański J.* Organizacja obrony w Wielkim księstwie Litewskim przed napadami Tatarów krymskich w XV–XVI wieku. – S. 366.

360 *Ernst N.* Die ersten Einfälle der Krymtataren in Südrussland. – S. 49.

361 Сборник императорского русского общества. Т. 41: Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымскою и Нагайскою ордами и с Турцией. Т. I (1474–1505). – СПб., 1884. – С. 323.

362 *Апанович О. М.* Запорозька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії. 50–70-і роки XVII ст. – С. 67.

думку, є той факт, що реєстри людських втрат були не абстрактними, а цілком конкретними. В них подавалися не тільки загальні цифри виведеного ясиру, а й імена конкретних домогосподарів із зазначенням їхнього сімейного стану, переліком, інколи поіменним, забраних у неволю членів родини, а інколи навіть наймитів та челяді. На важливості таких офіційних списків, які складалися в межах маєтків одного власника або окремих адміністративних одиниць, для обрахунків демографічних втрат наголошував Ярослав Дашкевич[363]. Очевидно, потім на їх підставі спеціально призначені для цього комісари складали в масштабах цілої Речі Посполитої реєстри по волостях, у яких зазначалася вже лише загальна кількість ясиру, виведеного з окремих поселень. Спроби таких підрахунків, на думку деяких дослідників, простежуються в п'ятьох випадках і стосуються втрат, заподіяних татарами у 1567, 1575, 1593, 1617, 1618 роках[364]. Нам вдалося віднайти фраґменти таких списків за 1577, 1578, 1593, 1617, 1618, 1621 роки. Про розмір спустошень свідчать також присяги («юраменти») війтів, урядників та реляції возних, у яких не наводяться чисельні втрати, проте за ними можна зрозуміти їх масштаби. Отже, розгляньмо проблему людських втрат Волині на підставі конкретних виявлених документальних матеріалів.

Вважається, що в другій половині XVI ст. сталося шість значних татарських вторгнень у межі польсько-литовської держави. Проте за нашими підрахунками, за цей час відбувся 31 напад на українські землі, зокрема 20 на Волинь, із них великими силами здійснено напади в 1566 (1567), 1575, 1577 (тричі), 1578 (двічі), 1589, 1593 роках.

За повідомленням Бжеського, 1567 року татари пограбували і зруйнували 351 українське поселення, забрали 250 тис. голів худоби, в тому числі 9353 коней, та вивели до Криму понад 9 тис. людей[365].

1573 р. ротмістр надворної міліції князя В.-К. Острозького Ярмолинський за допомогою красилівських міщан розгромив татарські чамбули під с. Чернелівкою, що було розташоване за 12 км західніше Красилова. Під час нападу 1574 р. татари вивели з собою 3 тис. невільників, але цей напад Пантелеймон Куліш називав лише пробою сил. Справжній напад великими силами відбувся навесні 1575 р.[366] Про приготування татар до походу дізналися заздалегідь, тож, готуючись до відсічі, жоден український маґнат не прибув на конвокаційний сейм.

363 *Дашкевич Я. Р.* Ясир з України (XV – перша половина XVII ст.) як історико-демографічна проблема. – С. 41.

364 *Там само.* – С. 42; *Zajączkowski A., Reychman J.* Zarys dyplomatyki osmansko-tureckiej. – Warszawa, 1955. – S. 115–118.

365 *Байдич О.* Красилів Острозький. – С. 39; *Пажимський Б.* Чорний дим над Случем. – С. 152.

366 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 423 зв.–424.

Коли татарське військо вступило на Волинь, його зустріло 4-тисячне шляхетське військо на чолі з князем В.-К. Острозьким. Діставши відсіч під Красиловом, татари змушені були втікати. Проте вже у вересні вони через територію Молдови увійшли спершу на Поділля, розбили кіш під Тернополем і розпустили загони аж до Львова, а потім стрімко рушили на Волинь. Раптове вторгнення дало їм можливість спустошити територію на 40 миль уздовж і 20 вширш, тобто щонайменше на 320 км уздовж та 160 км уширш. Про чисельність людських втрат можна судити за враженнями сучасників: після нападу волинські посли приїхали на сейм в жалобних убраннях[367]. Значну частину території Волині було повністю спустошено, вціліли тільки замки та панські двори великої шляхти, де була вогнепальна зброя. За відомостями Свентослава Ожельського, нападники вивели понад 35 тис. невільників, із яких десята частина (переважно діти) перепала турецькому султанові[368]. За хроніками Бєльських і Стрийковського, бранців було 100 тис., а Острозький літописець збільшує їх число до 150 тис.

Про напад 1576 р. можемо робити висновки не лише за повідомленням Острозького літописця, а й на підставі акту про звільнення від податків на 4 роки міста Заслава та інших маєтностей князів Януша і Михайла Заславських, спустошених у зв'язку з «вторгнєньємъ воиска нєприятєля нашого татарского в панство нашє в зємлю Подолскую и Волынскую»[369].

У 1577 р., попри відправку урядом упоминків до Криму, татари здійснили три великі напади на Волинь: один навесні і два восени[370]. Деякі знайдені документи дають інформацію про перший, що стався «у пост вєликии». Так, про спустошення свого маєтку в цей час заявив ґродському урядові Ян Бокій Зарецький: «... подданых моихъ поганъство татарє на вєсъни в року тєпєрєшънємъ сємдєсят сємомъ побрали»[371]. Докладніше про людські втрати інформував урядник маєтків Ґесинських: «у дворѣ, дєи, Дублянъскомъ взяли паробков дворныхъ двох, трєтєго хълопца, в Илпибоках урядника и дѣвку»[372]. Крім них, в Дублянах до ясиру потрапило «шєстънадцат чоловєковъ», в с. Лішня – «пятнадцать чоловєковъ», а в селі Ілпибоки забрали «чоловєка одного»[373]. Ще

367 *Кулиш П. А.* История воссоединения Руси. – Т. I. – С. 84; *Антонович В.* Исторические песни малороссийского народа. – С. 167.

368 *Orzelski S.* Dzieje Polski 1572–1575 / Przełożył Wł. Spasowicz. – СПб., 1856. – T. II. – S. 175–176, 180; *Кримський А.* Історія Туреччини. – С. 190.

369 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 286–286 зв.

370 *Korzon T.* Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – T. II. – S. 29–30.

371 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 697 зв.–698.

372 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 760 зв.–761.

373 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 760 зв.–761; *Ворончук І.* До проблеми чисельності людських втрат Волині внаслідок татарських нападів протягом XVI – першої половини XVII ст. – С. 133.

у трьох селах Луцького повіту Залав'є, Озерне, П'яне було зруйновано 36 родин-домогосподарств: 5 людей було забито, зокрема двох малих дітей, одного дорослого сина та двох голів родин, забрано до ясиру 35 членів родин, а ще 19 наймитів і челядників, разом 54 особи[374] (див. Додатки, табл. VII.1).

Один з осінніх нападів відбувся у вересні. 1 вересня 1577 р. луцький староста Олександр Жоравницький відмінив судову сесію через оголошення волинським маршалком князем В.-К. Острозьким шляхетського рушення проти татар[375]. Проте нападникам вдалося прорватися вглиб Волині, спустошити значну її територію та захопити багато бранців.

На початку 1578 р. татари знову з'явилися під Острогом. Як зазначалось, успішність татарських походів залежала від несподіваності і швидкості, зокрема цей напад відбувся протягом трьох днів 7–9 лютого. Спустошивши місцевість та захопивши бранців, татари з'єдналися під Тернополем і в районі Кам'янця переправились через Дністер. Низка знайдених документів дає уявлення про масштаби спустошень. Так, під час нападу на містечко Жуків та села Жуківської волості: Старий Жуків, Новосілки, Новий Став та Сухівці постраждали 44 домогосподарства, 7 людей із них було забито, 12, до яких додаємо двох дочок, сестричну дружини та двох слуг-шляхтичів пана Гуменицького, взято в ясир. Крім того, із селянських господарств було забрано в неволю ще 95 челядників. Отже, 44 господарства втратили 114 осіб[376] (див. Додатки, табл. VII.2). З 36 інших поселень Луцького повіту до Криму було виведено 85 родин-домогосподарств у повному складі з наймитами та челяддю, а з двох сіл Волосової Волі та Старого – всіх жителів «ωт мала до вєлика»[377]. За побором 1577 р. Волосова Воля налічувала 4 домогосподарства, Старе село – 13[378], тож число забраних до ясиру родин у повному складі становило щонайменше 102. З інших домогосподарських структур у неволю потрапила ще 491 особа (див. Додатки, табл. VII.3). Виходячи з того, що селянське домогосподарство складалося пересічно з 11,5–12,5 осіб, отримуємо щонайменше 1745 осіб, узятих у неволю;

374 *ЦДІАК України*, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 61 зв.-66 зв.; *Ворончук І.* До проблеми чисельності людських втрат Волині внаслідок татарських нападів протягом XVI – першої половини XVII ст. – С. 133.

375 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 512.

376 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 194–196.

377 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 125–128 зв., 174–175 зв., 197 зв.–199 зв., 355 зв.–356 зв.

378 Село Старе приймаємо за Старе Березке, яке так називається за побором 1577 р. За подимним тарифом 1629 р., очевидно, назва втратила свою другу частину, оскільки на мапі Барановича поруч із Волосовою Волею розташоване село під назвою Старе. Див.: *Źródła* dziejowe. – T. XIX. – S. 66; *Баранович О.* Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – С. 136 та мапа «Волинське воєводство 1629 р.: поселення і володіння».

крім того, 52 людей було забито. Отже, загальне число забитих і виведених у неволю з 41 поселення становило щонайменше 1797 осіб або в середньому 43,8 особи на одне поселення.

Проте цим не обмежуються тогочасні втрати, оскільки спустошених маєтків було значно більше. За реляцією ревізора Івана Покотила, серед маєтків князя В.-К. Острозького протягом 1577 і 1578 рр. «ѡт нєприятєля поганцовъ татар» були спустошені «всѣ сєла так замковыє, яко и зємянскиє, ни ѡдного нє выимуючи» в Острозькій, Дубенській, Сатиївській, Крупецькій, Здолбицькій, Глинській, Жорнівській, Дорогобузькій, Берездівській волостях Луцького повіту, а в Кременецькому – Красилівська, Костянтинівська, Колоденська, Чернехівська, Сульжинська, Полонська волості, тож разом 15 волостей. Було спустошено також міста Острог, Дорогобуж, Берездів, Колодно, Чернехів, Сульжин, Красилів та передмістя Дубна і Полонного, тобто щонайменше 300 маєтків одного власника[379]. Якщо застосувати визначений вище коефіцієнт втрат, то з них могло бути виведено щонайменше 14–15 тисяч людей[380]. Загальну картину спустошення Волині засвідчує поборовий реєстр 1578 р., за яким «dla wielkiego zwojowania, popalenia i do gruntu spustoszenia od pogańców tatar, poboru ... w roku 1578 nie oddali» вся погоринська шляхта, а також шляхта цілого Кременецького, трьох частин Луцького та двох частин Володимирського повітів[381]. Отже, спустошення Волині не обмежилось розоренням 300 маєтків, а було в кілька разів більшим, бо вціліли лише четверта частина маєтків Луцького та третина Володимирського повіту, який був значно меншим від Кременецького та Луцького.

Татарські напади на Волинь відбулися також у 1579, 1583, 1588, 1589, 1590 роках. 18 серпня 1589 р. татари, розбивши кіш під Тернополем, широко розійшлися по Волині. Про значне розорення волинських маєтностей свідчили возні Криштоф Щука і Станіслав Янковський, які, 1601 р. оглянувши вісім поселень: п'ять міст (Збараж, Купіль, Плебанівку, Чернехів, Колодне) і три села (Базаринці, Медин і Стриєвку), спустошені в 1589 р., зазначали: «мєстєчка и сєла и до того часу пусты єсть и людєи въ нихъ нимашъ»[382]. На зворотному шляху татар погромили козаки, відібравши ясир, але на підмогу татарам прийшов ще один загін. Козаки були змушені відступити, а татари знову «Pobrali ... bardzo wiele naszych ludzi slachetskich osob». Серед бранців опинився і князь

379 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 41, арк. 558–559 зв.
380 *Ворончук І.* До проблеми чисельності людських втрат Волині внаслідок татарських нападів протягом XVI – першої половини XVII ст. – С. 133–134.
381 *Źródła* dziejowe. – T. XIX. – S. 78.
382 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 49, арк. 575 зв.–578; спр. 62, арк. 793 зв.–795 зв.; *АЮЗР*. – Ч. VI, т. I. – С. 289–292.

Збаразький з дружиною, який помер у Криму, а його дружину було викуплено[383].

Один з найстрашніших нападів кримчаки вчинили 1593 р. Скориставшися відсутністю чоловіків, які в цей час перебували на сеймі й трибуналі, де якраз тоді розглядалися справи Волинського воєводства, татари розбили військо, яке намагалося їх затримати, прорвалися на Волинь і розташували свій кіш під Костянтиновом. Не зустрівши опору, вони «wybrali szlacheckich domow wiele, zwlaszcza białey płci»[384]. В рукописному відділі ЛНБ ім. Стефаника зберігається реєстр людських втрат Костянтинівської, Красилівської, Любартівської та Острополь-ської волостей Кременецького повіту, завданих внаслідок цього нападу[385]. Щоправда, цей список не поіменний, у ньому наведено загальні числа забраних до Криму невільників з окремих поселень. Однак, на нашу думку, цьому документу можна довіряти, бо поряд із числом 500 людей, забраних у ясир із Лажева, зазначено, що з Волиці виведено 24, з Баглайок – 22, з Городища – 12, а з сіл Іршики та Яворівці – по 10 осіб. Найбільше постраждали села Сковородка, звідки було забрано 1500 осіб, Губин – 1005, Западинці – 1000, Черленківці – 800.

Олексій Баранович поставився з недовірою до цього документа, хоча зазначав, що перелічені волості зазнали великого спустошення[386]. Тож постає питання, наскільки відповідає дійсності така велика кількість жителів для тогочасного села. За реєстром поселень, складеним О. Барановичем на підставі подимного тарифу 1629 р., переконуємось, що подеколи села були доволі багатолюдними, зокрема в 65 селах налічувалося від 100 до 150 домогосподарств. Наприклад, у Воєгощі подимне було сплачено зі 125 димів, у Ворокомлі – зі 132, у Дідичах – зі 135, в Довгошиях – зі 144, в Бущі – зі 146. Сім сільських осад охоплювали від 150 до 200 димів, а ще сім – понад 200. Зокрема, в Блудові був 171 дим, у Залісцях – 174, в Борисові – 187, у Верхові – 202, у Вельбовно – 204, в Дорогостаях – 215[387]. За цим самим тарифом, Сковородки з Новосілками разом налічували 92 дими[388]. Зауважимо: йдеться про подимне, сплачене після цілої серії татарських нападів у 1617 (двічі), 1618 (двічі), 1619, 1621, 1624 роках, кожний з яких більшою

383 *Bielski J.* Dalszy ciąg kroniki polskiej, zawierającej dzieje od 1587 do 1598 r. – Warszawa, 1851. – S. 103–105.
384 *Ibidem.* – S. 202.
385 *ЛНБ* ім. В. Стефаника. Від. рукописів, ф. 91, спр. 27/II-3, арк. 37–39.
386 *Баранович А.* И. Украина накануне освободительной войны середины XVII в. – М., 1959. – С. 126–127.
387 *Баранович О.* Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – С. 114–140.
388 *Там само.* – С. 136.

чи меншою мірою призводив до зменшення жителів поселень, особливо південно-східних волинських волостей, які були розташовані на так званих татарських шляхах. Аналіз і зіставлення реєстрів мешканців деяких поселень за різні роки засвідчує, що людські втрати внаслідок нападів та пов'язані з цим міграційні процеси призводили до різкого коливання числа жителів. Можна припустити, що в 1593 р. Западинці, Сковородки та інші села були значно багатолюднішими. Очевидно, саме внаслідок величезних втрат цього та наступних татарських нападів у 10–20-х роках XVII ст. чисельність людей не відновилася до 1629 р.

За реєстром 1593 р. зі 107 поселень чотирьох волостей Кременецького повіту до Криму було виведено 24203 особи[389], або пересічно 226 людей на одне поселення (див. Додатки, табл. VII.4). Проте цей реєстр не повний. Відомості про кількість спустошених 1593 р. маєтків доповнюють переліки волинських возних Кіндрата Пашковича 1596 р. та Криштофа Щуки і Станіслава Янковського 1601 р., які оглядали їх за дорученням волинського поборця Лаврентія Дривинського. Возні називають 37 поселень Полонської волості, 17 Сульжинської, 67 Костянтинівської, 15 Красної, 7 Любартівської, 27 (у тому числі 2 міста) Остропольської, 21 Базалійської, 42 Заславської, а також 17 (у тому числі 1 місто) в маєтностях Криштофа Лабунського та ще 10 сіл інших власників. Тож у переліках возних вказано на 27 поселень більше, ніж в реєстрі по Костянтинівській, та на 8 – по Остропольській волостях. Разом за реєстром та списками возних було спустошено 301 маєток. Якщо рахувати число бранців, виходячи з отриманого числа спустошених маєтків, то число ясиру слід збільшити майже у 2,5–3 рази, отже, воно могло становити щонайменше 50 тис. осіб[390].

Новий великий напад татари вчинили 1594 р., через що у Волинському воєводстві були відмінені засідання земських судів, «*иж* вєликиє нєбєзпєчєнства и трывоги *ωд* татар пришли, такжє универсаль *єго кр.* млсти и пна гєтмана коронного, в которых пишєт єго кр. мл., абы-*с* мы вси вобєц на воину єхали». У зв'язку з цим 20 жовтня володимирські земські урядники, «засєдши мєстца своє, яко суд зуполныи ... ωныє роки ωтволати казали»[391].

Перша половина XVII ст. була часом найвищої потужності Кримського ханату. За підрахунками дослідників, протягом 1612–1621 рр. та-

389 *ЛНБ* ім. В. Стефаника. – Від. рукописів, ф. 91, спр. 27/II–3, арк. 37–39.
390 *АЮЗР*. – Ч. VI, т. I. – С. 289–292; *Ворончук І.* До проблеми чисельності людських втрат Волині внаслідок татарських нападів протягом XVI – першої половини XVII ст. – С. 134–135.
391 *ЦДІАК* України, ф. 27, оп. 1, спр. 8, арк. 169.

тари нападали на Річ Посполиту 31 раз, а протягом 1600–1647 рр. відбулося 76 походів[392], зокрема на Волинь було вчинено щонайменше 24 великі напади. Особливо складним для українських земель виявився 1605 р., коли татари «больше ніжлі п'ять крот були і много людей побрали около Звягля, Полонного, Остроголя, Межибожа і Шаргорода»[393]. Це повідомлення «Острозького літописця» підтверджується документальними джерелами. Один із нападів того року стався у серпні, коли «нєприятєл татарын инкурсъ в зємлю Києвскую и Волынскую учынил и загоны аж под Звягєл и Полонноє роспустил»[394]. На жаль, ми не маємо конкретної інформації про тогорічні втрати, але красномовним є сам факт прориву напасників на лінію Заслав–Полонне, що може свідчити про спустошення та зруйнування значного числа сільських поселень.

Під 1611 роком Чернігівський літопис розповідає, що «татаре выбрали Острожокъ»[395]. Вочевидь, ідеться про містечко Кременецького повіту, що розташовувалось майже на самому східному кордоні Волині.

За хронологією татарських нападів 1600–1647 рр., складеною М. Горном, протягом лютого–вересня 1617 р. сталося п'ять нападів татар на українські землі[396], два з них на Волинь. На підставі універсалів коронного гетьмана Станіслава Жулкевського від 4 лютого 1617 р. та руського воєводи Яна Даниловича від 23 лютого 1617 р., де вони повідомляли шляхту про вторгнення ворога, Горн зробив висновок, що ординці вдерлися на Волинь приблизно в останні дні січня або в перші дні лютого[397]. Дату вторгнення уточнює Острозький літописець та документальні джерела. Зокрема, в Острозькому літописці під 1617 р. зазначено: «Того ж року пред Стрітенієм Господнім калга мурза з татари поважне в землю нашу вшедше мимо Любартов і Полонний, под Шульжинцами кошем стояли, Шульжинці спалили, аж сягнули за Остругмиль 12, коло Ляховець, і Янполя, і Жаславля, і Полонного брали і попалили і індей много із великою здобиччю до землі своєї вернулися». За церковним календарем, Стрітення відзначається на 40-й день після

392 *Horn M.* Skutki ekonomiczne najazdów tatarskich z lat 1605–1633 na Ruś Czerwoną. – S. 12–13; *Ejusdem.* Chronologia i zasięg najazdów tatarskich na ziemie Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1600–1647 // Studia i materiały do historii wojskowości. – Warszawa, 1962. – T. VIII, cz. 1. – S. 65–67; *Podhorodecki L.* Tatarzy. – S. 276.

393 *Острозький* літописець. – С. 130.

394 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 111, арк. 309 зв.–311.

395 *Черниговская* летопись. – С. 13.

396 *Horn M.* Chronologia i zasięg najazdów tatarskich na ziemie Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1600–1647 – S. 66.

397 *Ibidem.* – S. 23.

Різдва, тобто 2 лютого[398]. Цю дату підтверджують тогочасні документи, зокрема волинський возний Іван Дешковський, оглядаючи зруйновані маєтки князя Януша Острозького, на підставі інформації острозького бурґрабія зазначив, що спустошення сталося 3–6 лютого 1617 р.[399]

Відомості щодо числа нападників суперечливі. С. Жулкевський, подібно до Яна Даниловича, в універсалі від 24 лютого 1617 р. вказує, що татарська орда налічувала кілька десятків тисяч. М. Горн вважав цю цифру перебільшеною на тій підставі, що рік потому, на початку 1618 р., сам гетьман у звіті Варшавському вальному сеймові говорив лише про «kilku tysiecy»[400]. На нашу думку, військо було достатньо великим, оскільки Жулкевський, який мав у розпорядженні 700 жовнірів, не зміг протистояти татарам. Не змогли відбити цей напад і козаки. Татари прорвалися вглиб Волинської землі, спустошуючи села й міста. Конкретну картину завданих збитків розкриває віднайдений у Краківському архіві опис «Року тисяча шєстьсотного сємнадцатого списанє маєтности его кнж. мл. по спустошєню ѡт татар ѡ громницах што ся ѡ[с]тало»[401]. Реєстр фіксує втрати містечка Краснокорця та 47 сіл Краснокорецького, Жуківського, Міньківського, Судилківського, Вовківського та Дяківського ключів Кременецького повіту. В ньому не йдеться про міста Любар, Полонне, Сульжин, Острог, Ляхівці, Ямпіль, Заслав та їхні волості, які також були спустошені за свідченням «Острозького літописця». Тож це не повний перелік усіх шкод, завданих унаслідок цього татарського нападу, а лише їх невеликий фраґмент. На наш погляд, до цього документа можна ставитися з повною довірою, оскільки в ньому не просто подаються загальні оцінки на зразок «безчисленно» чи «мнозство», а називаються поселення й конкретні люди, зокрема голови домогосподарств, вказується стан їхніх житлових будівель (цілі чи спалені), число синів, а також кількість худоби, що залишилася після нападу, загальне число «dusz», які «s tego siola wzięto» як ясир та число забитих господарів (див. Додатки, табл. VII.5).

Отже, за «списанєм» до нападу в 47 селах було 1207 димів, з яких 784, що становили 65 % від усіх житлових будівель, були спалені. Особливо страшну картину являли собою села Міньківці (69 димів), Ва-

398 *Бевзо О.* Львівський літопис та Острозький літописець. – С. 134, 160.

399 *АЮЗР.* – Ч. VI, т. I. – С. 382.

400 Цит. за *Horn M.* Chronologia i zasięg najazdów tatarskich na ziemie Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1600–1647. – S. 23.

401 *Arch.* Sang. – Sygn. 64/6. – S. 1–43; *Ворончук І.* Демографічні наслідки татарського нападу 1617 року на Краснокорецьку волость Волині. – С. 229–239; *Її ж.* До проблеми чисельності людських втрат Волині внаслідок татарських нападів протягом XVI – першої половини XVII ст. – С. 136–139.

чова (33), Симонівка (26), Пузирки (10), Припутні (5), Гуска (9), де всі житла були спалені дощенту[402]. У с. Мокіївцях з 55 димів згоріло 54, у Пиляях з 44 – 40, у Бачманівці з 37 – 35, у Семаках з 35 – 34, у Судилкові з 33 – 30, у Нічогівці з 20 – 18, у Коморівці Волі з 11 – 9, у Лучниках (Василевських) з 11 – 9, у Сивках з 9 – 7, у Лутавці Волі з 8 – 6, у Каменці з 4 – 3[403]. Тож, можна вважати, що 17 із 47 сіл були повністю зруйновані. До того ж, татари вивели до Криму величезну кількість робочої та великої рогатої худоби. На 1207 селянських господарств після нападу залишилися 651 кінь, 247 волів, 31 бик, 268 корів і 31 яловиця, 390 телят-«ωзимків», 1223 вівці та 1614 свиней, або в середньому на одне селянське господарство після татарського нападу припадало 0,53 коня, 0,22 вола (разом з биками), 0,24 корови, одна вівця та 1,3 свині. У селах Цвітоха (17 господарств), Мочуловка Воля (7) і Понорка (7) взагалі не лишилося жодної робочої худоби. У 13 селах, зокрема Мокіївцях (55 господарств), Нічогівці (20), Жилинцях (16), Гусці (9), Припутнях (5) та інших, де до нападу налічувалось 236 господарств, не лишилося жодного вола, у 13 із 47 сіл – жодної корови.

Ще жахливішими були людські втрати. За кількісними показниками реєстру, з міста Краснокорця та його передмістя Городища було забрано в полон «душъ триста сорок дєвят»[404], а з 47 сіл – 4039 осіб[405]. Проте й це число не є повним, бо в реєстрі не зазначено загальні числа невільників, забраних з восьми сіл: Ягідного, Новоставців, Котечина, Пузирків, Жилинців, Зубового, Понорки, Зубовщини. Спробуймо за текстом документа хоча б мінімально їх підрахувати. Так, у селі Ягідному було забрано «ωтамана», а про підданого Пальчика говориться, що він «сам ωстал»[406]. Крім того, тільки в чотирьох із 34 димів залишилося п'ятеро синів, отже, з решти димів молодь була виведена до Криму. Звісно, серед цих 30 родин могли бути й молоді подружжя без дітей, але, безперечно, були і багатодітні сім'ї. Крім того, в трьох домогосподарствах мешкало більше, ніж одна селянська родина, зокрема Тиміш Дудка проживав разом із двома братами, Хвеско – з одним, а Трохим – з дорослим сином. Проте, аби не допустити похибки і не перебільшити втрат, вважатимемо, що на один дим припадало по два сина. Це означатиме, що з 30 димів було забрано щонайменше 60 хлопців (у документі про дочок взагалі не згадується). Домогосподарство селянина

402 *Arch.* Sang. – Sygn. 64/6. – S. 10–12, 19, 26, 33.
403 *Ibidem.* – S. 40, 38–39, 13, 36–37, 20, 41–42, 8, 16, 28, 9, 14.
404 *Ibidem.* – S. 3.
405 *Ворончук І.* Демографічні наслідки татарського нападу 1617 року на Краснокорецьку волость Волині. – С. 232.
406 *Arch.* Sang. – Sygn. 64/6. – S. 17–18.

Пальчика, який залишився самотнім, обраховуємо як пересічне, разом із челяддю, на 12 осіб. Тоді можна вважати, що з с. Ягідного до Криму було виведено щонайменше 72 особи, хоча в селах з приблизно таким числом домогосподарств було забрано людей удвічі більше. Наприклад, з 33 господарств с. Вачова було виведено 170 підданих, з 30 димів с. Пліщин – 120, з 32 родин с. Шепетівки – 146, з 33 димів с. Перемишль – 176[407].

З 12 господарів с. Новоставці татари забрали шістьох. Крім того, хати трьох з них – Лучки, Андрія і Дудки – залишилися порожніми[408], тож разом із господарями до ясиру потрапили їхні родини та служебна челядь у повному складі. Отримуємо 33 особи. На інші дев'ять димів залишилося лише троє синів. Тож із цього села щонайменше було забрано: 6 господарів, 33 домочадця з трьох господарств та ще мінімум 15 синів з інших родин, тобто разом щонайменше 54 особи. Дев'ять господарів с. Котечин: Івашко Олисієня, Олешко Бородатий, Лукаш, Юхим, Дмитро, Бартко Мацкевич, Ісай, Голяк і Савка Пастух потрапили в полон. По двох із них, Голяку і Савці, «нє ωстало ниц». Ще двоє, Шимко і Семен, залишилися самотніми, а 12 родин втратили своїх синів[409]. Застосовуючи аналогічну методику, можна підрахувати, що з цього села щонайменше було забрано в неволю 77 осіб. Шість селян-господарів: Грицик, Андрій Лантух, Яцик, Богдан, Владичка і Строк потрапили до ясиру із с. Пузирки (Поліські). Підданий Кузьма втратив усю свою родину, а сім димів залишилися без синів[410]. Крім того, було забрано і «самих бояров», які тримали це село на умовах служби. Якщо рахувати «бояров» лише за дві родини-домогосподарства, то це щонайменше 24 особи. Тож можна припустити, що з цього села було взято в ясир щонайменше 55 людей. У с. Жилинці в неволю потрапили селяни Маско Новак, Грицько, Трохим, Левко Новик, Федір Кушнір, а двоє – Ярош і Федір Гуска залишилися самотніми. Ще вісім родин втратили своїх синів[411]. Отже, із цього села було забрано не менше 32 осіб. У с. Зубові сім господарів: Лушпай, Харко, Васко Пікуленя, Росчиниха, Андрій Нетреба, Никон, Іван Гоголка та родини трьох підданих – Савки, Велендина та П'ятниці – були забрані в ясир. Ще дев'ять домогосподарств залишилися без синів[412], тож село втратило щонайменше 61 людину. У с. Понорка на шість селянських господарств не зазначено жодного

407 *Ibidem*. – S. 12, 15, 21–22, 43.
408 *Ibidem*. – S. 23.
409 *Ibidem*. – S. 25.
410 *Ibidem*. – S. 26.
411 *Ibidem*. – S. 28–29.
412 *Ibidem*. – S. 31–32.

сина, тобто і тут було забрано не менше 12 осіб[413]. З с. Зубовщина в ясир потрапив селянин Парфило, а 11 димів залишилися без синів, тож із цього села у полон було взято щонайменше 23 особи. Таким чином, згідно з нашими підрахунками із 47 сіл у полон було забрано щонайменше 4425 людей, а разом з містом Краснокорець – 4774[414]. Найбільше постраждали села: Мочуловка Воля, де з семи димів до ясиру «wzięto dusz» 62, тобто в середньому 8,9 людини з диму, Деражня Воля, з 24 димів якого було забрано 200 бранців або 8,3 особи з диму, Семаки, з 35 димів якого було виведено 285 людей, тобто 8,1 особи з диму[415]. В середньому більше, ніж по п'ять осіб з диму, було взято в ясир із сіл: Пиляї (з 44 димів – 250 осіб), Вачова (з 33 димів – 170), Лучники (з 29 димів – 166), Ногачівка (з 17 димів – 86)[416].

Деякі родини потрапили до татарської неволі у повному складі. Так, у переліку півдворищних селян і городників с. Лучники зазначено, що їх забрано до полону, а щодо їхніх родин та майна говориться «нє ωстало ниц». Тож, не лише селяни Пашко, Михно, Роман, Гаврило Габа, Стецко Габа, Гриць, Смочиха, Ісай, Стас Зубко, Холодиха, Грициха вдова, Михно Солодовник, Лобко, Грицько Швець, Грицько Новак, Лучка, Млинар, а й усі домочадці їхніх 17 домогосподарств опинилися в неволі[417]. В с. Лутавка Воля у пана Мончинського «подданых забрано, ωстало пустокъ три». Така ж доля спіткала багатьох підданих інших сіл[418]. За нашими підрахунками, 170 родин-домогосподарств, що становить 14 % від загального числа домогосподарств цих поселень, у повному складі потрапили в ясир[419].

Крім того, ще 454 родини були зруйновані повністю або частково. Зовсім самотніми залишилися 104 чоловіки, ще 14 – з дітьми, але без жінок; стали самотніми також і 46 жінок, а ще 35 залишилися з дітьми без чоловіків. Так, у с. Бачманівка на 37 родин самотніми стало семеро домогосподарів: Хвеско Плютеня, Іван Сверщик, Мартин Глух, Леско Соцький, Ярмак Кравець, Пашко, Михно, які втратили усіх рідних та близьких. Ще двоє, Першко та Аврам, втратили своїх жінок, залишившися з дітьми. До ясиру потрапили також отаман Філець та селянин

413 *Ibidem*. – S. 28.
414 *Ворончук І.* До проблеми чисельності людських втрат Волині внаслідок татарських нападів протягом XVI – першої половини XVII ст. – С. 138.
415 *Arch*. Sang. – Sygn. 64/6. – S. 18–19, 17, 36–37.
416 *Ibidem*. – S. 8–9, 12, 16, 37–39; *Ворончук І.* Демографічні наслідки татарського нападу 1617 року на Краснокорецьку волость Волині. – С. 233.
417 *Arch*. Sang. – Sygn. 64/6. – S. 16.
418 *Ibidem*. – S. 9.
419 *Ворончук І.* Демографічні наслідки татарського нападу 1617 року на Краснокорецьку волость Волині. – С. 234.

Вакула, а їхні жінки, які мали по двоє синів, мусили тепер заступити в господарстві своїх чоловіків. У полоні опинилися ще п'ятеро підданих, причому по двох із них, Олешкові Гурчину і Стасисі, не залишилося нікого, тож їхні родини у повному складі також потрапили в неволю. По трьох підданих, Федору, Леску й Демку, залишилося, відповідно, по одному, двоє і троє синів. Отже, 17 родин було зруйновано, а дві у повному складі потрапили в ясир, тож з 37 родинних спільнот 19, або понад 50 % було зруйновано[420]. Якщо врахувати виведених до Криму дітей, то, очевидно, вийде значно більша цифра, бо всього із с. Бачманівки було забрано 117 невільників. Ще дві родини, Ігната Малежика та Максима вже після нападу, покинувши домівки, пішли геть[421].

Справжню трагедію мали пережити люди, які водночас втратили всю родину: чоловіки – жінок, жінки – чоловіків, і ті, і другі – своїх дітей. Так, самотніми залишилися жінки селян Захарки із с. Цвітохи, Павла Гури із с. Пліщина, Грицька із с. Деражні, Євтуха та Мартина Бречки із с. Симонівки, Конона, Левка та Говді з с. Судилкова, Янка, Степана Лашеня, Івана Рибака, Войцеха із с. Вовківці та інші, чоловіків і дітей яких було забрано до Криму[422]. Крім того, 18 жінок стали вдовами, їхні чоловіки були забиті (16 під час сутичок із татарами, а двоє «змарли», очевидно, від ран)[423].

Драматичною була також доля дітей, що втратили своїх батьків. Так, у с. Жукові без батьків залишилося троє синів Андрія Барана та двоє Михайла Путри[424]. У с. Семаках сиротами залишилися 11 синів[425]. Усього, за нашими підрахунками, щонайменше 122 дітей стали сиротами, але очевидно, дітей-сиріт було значно більше. Майже усі дівчата були виведені нападниками як найкоштовніший «товар», оскільки на весь документ діти жіночої статі згадуються лише у п'яти випадках, якот: у с. Симонівці «Ярмашъ забран, дивка ωстала», у с. Вовківцях з усієї родини Миска Шелеста залишилася лише дочка[426].

Складно, але все-таки легше долалися матеріальні втрати: вже за півроку певна частина дворищних будівель була відбудована. За інвентарем Дяківського ключа, у жовтні 1617 р. у с. Дякові чотири «дворисчныє дымы» були «по татарсчини побудованыє», у с. Семаках

420 *Там само.*
421 *Arch.* Sang. – Sygn. 64/6. – S. 13.
422 *Ibidem.* – S. 14–15, 17, 19, 20, 37–38.
423 *Ворончук І.* Демографічні наслідки татарського нападу 1617 року на Краснокорецьку волость Волині. – С. 234.
424 *Arch.* Sang. – Sygn. 64/6. – S. 3.
425 *Ibidem.* – S. 36–37.
426 *Ibidem.* – S. 19, 37–38; *Ворончук І.* До проблеми чисельності людських втрат Волині внаслідок татарських нападів протягом XVI – першої половини XVII ст. – С. 138–139.

з 34 спалених димів 17 селян «новопобудовалися», а в с. Мірутині з 25 спалених димів було 17 новопоставлених[427].

Територія володінь князя Олександра Заславського, спустошена татарами в 1617 р., була значно більшою, про що свідчать його листи, написані в березні до різних осіб, у яких він скаржиться на велике спустошення «ogniem i mieczem» маєтностей та виведення з них підданих «w niewolą poganską»[428]. Тож, князь розпорядженням від 15 березня 1617 р. надав постраждалим від татарського нападу мислятинським підданим 5 років «woli od wszelakich powinnosci i podatkow ... i od robot ... ktorescie oddawali» з обіцянкою продовжити ці пільги[429].

Демографічна ситуація на Волині ускладнювалася ще й тим, що напади на одну й ту саму місцевість відбувалися майже щорічно, а подеколи й кілька разів на рік. Так, ще не встигли забутися страхіття попереднього (1617 р.) нападу, як у 1618 р. сталися нові напади: перший у травні, другий наприкінці вересня. За повідомленням Острозького літописця, друге вторгнення відбулося «о святом Євстафії». О. Бевзо датував цей напад 20 вересня, коли об'єднані Кримська і Буджацька орди вступили на територію Речі Посполитої[430]. Цьому є і документальне підтвердження: «Року прошлого тисєча шєстсот ωсмнадцатого мсца сєнътєбра двадцатого дня, кгды нєприятєл Крыжа Свтого погансκии татарсκии цар з нємалым воиском татаровъ, турковъ, єничаровъ, волоховъ, цыгановъ и инших посторонных людєи, вшєдъши в зємълю господара кр. єго млсти пана нашого»[431]. Проте, зустрівши стійкий опір польсько-козацького війська, вони зненацька повернули від Дністра і з властивою їм швидкістю вступили на Волинь: «Року прошлого, тисєча шєстсот ωсмнадцатого, мсца сєнътєбра двадцатъ дєвятого и тридцатого днєвъ, татаровъ вєликое воиско прєзъ Волохи до панъствъ короля єго мл. до воєводъствъ Подолского, Волынъского, вторъгнувши»[432]. Дійшовши до Ямполя, Острополя, Базалії, Старокостянтинова та Кременця, татари розбили кіш під Заславом і розпустили чамбули в різних напрямах. Оскільки ніхто не чекав такого раптового повороту подій, місцеве населення не встигло сховатися, а військо не змогло його захистити, тож татарам вдалося захопити значне число бранців: «тамъ жє на ωн час вєликоє спустошєнъє и знисчєнє и шкоды мєчємъ, ωгнємъ и забранє многих людєи у полон

427 *Arch.* Sang. – Sygn. ƀ4/5. – S. 37–40.
428 *Arch.* Sang. – Sygn 75. – T. I. – S. 144, 145, 154, 161, 166.
429 *Ibidem.* – S. 174.
430 *Бевзо О.* Львівський літопис та Острозький літописець. – С. 134, 160.
431 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 111, арк. 443 зв.–444.
432 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 111, арк. 456; *АЮЗР.* – Ч. VI, т. I. – С. 417–418.

учиныли, ... мужовъ, жонъ и дѣтокъ их ... забравшы з собою, до Ордy загнали и запровадили»[433]. Під час цього вторгнення нападники захопили не лише селян і міщан, а й «szlachty, szlachcianek sila»[434]. Набравши невільників, татари, побоюючись нового зіткнення з польським військом, перейшли на Чорний шлях і «z wielką nieoszacowaną szkodą i korzyscią» повернулися до Криму. Лише за два дні, 29 і 30 вересня, вони так спустошили Волинську землю, що з приводу цього розорення король писав: «Poganin ... srogiem wojewaniem i pladrowaniem, malo kiedy slychanym, kraje tamte niemal wszystkie ... funditus zniosl i wniwecz obrocil»[435].

Присяги війтів та отаманів багатьох волостей і маєтків князя Януша Острозького та Анни Острозької дають змогу встановити територію та розмір заподіяних спустошень. Так, базалійський війт Дем'ян Кокорика, красилівський і костянтинівський присяжні Ян і Мацько, жеребівський отаман Яцько Балакир, отаман Дубенської волості Сахно та отаман Острозької волості Юско присягали у луцькому ґродському суді, що «за прудкимъ вторгнѣнѣмъ въ краи тутошъные Волынскиѣ ... волости часть Острозскоѣ и Дубѣнъскоѣ, а Базалииская, Красиловская и Костанътиновъская з мѣстами их прѣз татарина в року тисѣча шѣстсот ѡсмнадцатомъ восѣни в мцу сѣнътѣбру зъ кгрунту спалѣны, выбраны и спустошѣны»[436]. Зазнали нового нападу і серйозно постраждали також Березділська, Звягельська, Колодненська, Лабунська, Любартівська, Остропольска, Полонська, Рівненська, Смолдирівська, Суразька, Хлапотинська та Чернехівська волості князя Януша Острозького, які навіть не встигли ще відновитися після вересневого спустошення 1617 р.[437] Про руйнування своїх поселень «прѣз татарина двукротного», маючи на увазі і попередній напад 1617 р., свідчили війти сіл Вербівці, Лище та Нового села[438].

Присяги відтворюють загальну картину спустошень: «Што было ѣсчѣ троха зостало хатъ, людеи, добытка ѡтъ пѣръшого вторгнѣнъя татарского, которое сѣ въ року прошломъ, тисѣча шѣстсот сѣмънадцатомъ, стало, то въ остатънѣмъ в томъ вторгнѣню попалили, людѣ и добытокъ побрали и внивѣчъ вси сѣла обѣрнули»[439].

433 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 111, арк. 443 зв.–444.
434 *Horn M.* Chronologia i zasięg najazdów tatarskich na ziemie Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1600–1647. – S. 30.
435 Цит. за *Horn M.* Chronologia i zasięg najazdów tatarskich na ziemie Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1600–1647. – S. 30.
436 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 111, арк. 454–454 зв.; *АЮЗР.* – Ч. VI, т. I. – С. 415–417.
437 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 111, арк. 408 зв.–409 зв., 456–456 зв.; *АЮЗР.* – Ч. VI, т. I. – С. 413–414, 417–419.
438 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 111, арк. 273 зв.
439 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 111, арк. 456; АЮЗР. – Ч. VI. – Т. I. – С. 417–418.

Конкретну картину людських і матеріальних втрат, заподіяних татарами 1618 р., розкриває «Рєєстръ списаня маєтности*и* єго кн*ж*. м*л*. по спустошню *ѡт* татар, што ся в котором сєлѣ ѡстало, такъ тєж и пустизнъ» Новоселецького, Тележинського, Волковицького, Вербовецького та Новозаславського ключів Кременецького повіту князя Олександра Заславського[440].

За цим реєстром, на 54 села налічувалося 952 дима, з яких 352, що становить третину, або 33,5 %, було спалено дощенту. Так, селяни с. Нове втратили 37 будинків з 62, у с. Тарнавці було спалено 30 домів з 55, у с. Теліжинці (Другі) – 10 з 14, у Малих Топорах – 10 з 15, тобто більша частина жител. Особливо жахливу ситуацію зафіксовано у таких селах, як Орлинці, де з 29 будинків на попіл було обернено 26, Васківці Зелені – з 22 димів було спалено 21, Закриничче – з 54 домів уцілів лише один, Сахнівці – з 19 димів залишилося тільки 2 житлові будівлі, с. Пузирки, де вціліла лише одна оселя, та с. Голодьки, де взагалі не залишилось жодного дому[441].

Татари вивели до Криму велику кількість робочої та великої рогатої і дрібної худоби: після нападу залишилося лише 764 коней, 449 волів, 21 бик, 388 корів і 41 яловиця, 218 телят-озимків, 1180 вівців з козами та 2380 свиней. Найбільше налічувалось свиней, що доволі незвично, бо татари, які мали до них відразу, зазвичай заганяли їх до найбільших хлівів та спалювали. Вочевидь, цього разу вони просто не встигли це зробити, адже напад був дуже швидким і тривав лише протягом двох днів. Проте, як бачимо, навіть під час великих походів для нападників найважливішим було захоплення ясиру та худоби. Після їх відходу деякі села залишилися без робочої худоби, зокрема в селах Волиця Булаєвська, Даньківці, Жилинці, Красівка, Орлинці, Пилки, Підлісці Нові, Пузирки, Якимівці, Салиха, Свиридівка, Тележинці, Тишевичі, Юначка не залишилося жодного вола. В с. Закриничче, де налічувалося 54 господарства, та в с. Зубівці, де було 10 господарств, залишилося по одному волу, у с. Даньківці, де було 16 господарств, зосталось 6 коней, у с. Салиха (в частині пана Грішника) – 2 коня, а в селах Пузирки (в частині пана Брезинського) на 46 господарств та Підлісці Нові на 11 господарств залишилось по одному коню.

У деяких селах не було не тільки робочої, а й продуктивної худоби. Зокрема, в с. Якимівці не залишилось жодної корови, вівці та кози. По-

440 *Arch*. Sang. – Sygn. 64/7. – S. 1–52; *Ворончук І.* Демографічні втрати Кременеччини внаслідок нападу татар 1618 р. // Студії і матеріали з історії Волині / Ред. вип. В. Собчук. – Кременець, 2009. – С. 92–103.

441 *Ворончук І.* Демографічні втрати Кременеччини внаслідок нападу татар 1618 р. – С. 96.

дібна ситуація склалася в селах Волиця Булаєвська, Орлинці, Тележинці. В частині с. Салиха сім домогосподарств, які належали панові Жарському, так само після нападу не мали жодної корови, вівці, кози, а на 13 селянських господарств пана Грішника налічувалося лише шість кіз та сім свиней. У с. Даньківці на 18 селянських і п'ять шляхетських дворів залишилося тільки 20 свиней, але не було жодної іншої худоби. У с. Малі Топори, де було 15 господарств, після нападу нарахували лише 4 вола, 6 корів та 20 свиней. У с. Плєсна на 14 селянських і два панських господарства налічувалось 5 волів, 6 коней, 2 корови, 3 вівці, 5 свиней. Для порівняння зазначимо, що лише в господарстві одного селянина Романа з с. Гурки якимось чином залишилося 40 овець та 15 свиней, у городника цього ж села Пашка – 15 свиней, що свідчить про добру забезпеченість господарств худобою, причому й це могла бути лише частина тієї худоби, яку вони мали до нападу. Тож селянські господарства, що повністю забезпечували себе продовольством, залишилися без важливої для власного прохарчування продукції тваринництва[442].

Найстрашнішими були людські втрати: за реєстром, із цих сіл було виведено до Криму 2008 невільників, ще 213 людей, переважно голів домогосподарств, було забито (див. Додатки, табл. VII.6). Таким чином, за два дні було втрачено 2221 особу. Деякі з родин потрапили в ясир у повному складі, ця доля спіткала 124 родини. Від 182 родин-домогосподарств залишилося лише по одній особі. Зовсім самотніми без жінок та дітей залишилося 60 чоловіків, без чоловіків і дітей – 49 жінок, які до того мали повні родини, ще 37 жінок стали одинокими матерями, а 83 дітей – повними сиротами[443]. Отже, одним із трагічних наслідків нападів було руйнування родини як сімейної спільноти.

У Новому селі 8 родин у повному складі потрапили до полону. З усієї родини Федора Дубаника залишилася лише стара матір. Від родини Левка Бакая, який потрапив у полон, залишилося тільки двоє: дружина та син. До полону потрапив, очевидно, з іншими домочадцями Карп Іваниченя, бо з усієї родини названо лише одного сина. Так само один хлопець залишився від колишньої родини Ілляша Чубаря. «Сам толко ωсталъ» Степан Москаль, «сама толко ωстала» Федориха Беззуба. У Никона, який був головою великої родини і потрапив у ясир, залишились лише його мабуть молодші брати («братов ωстало три»), очевидно, усі інші домочадці разом із ним також потрапили в неволю. З 62 селян-домогосподарів Нового села 19 загинуло, 18 було забрано

442 *Ворончук І.* До проблеми чисельності людських втрат Волині внаслідок татарських нападів протягом XVI – першої половини XVII ст. – С. 140–141.

443 *Ворончук І.* Демографічні втрати Кременеччини внаслідок нападу татар 1618 р. – С. 98.

татарами, тобто 37 родин втратили голів своїх сімейств. Повними сиротами стало восьмеро дітей[444].

Слід наголосити: адекватність даних реєстру тодішнім реаліям засвідчують зафіксовані в ньому абсолютно різні числа захопленої в полон людності сусідніх поселень. Очевидно, деякі села, зокрема Нове, Тарнавка, Васьківці, Закриничче та інші були захоплені зненацька, тому тут руйнування і людські втрати були значно більшими. Так, якщо в Новому селі було спалено 37, у Тарнавці – 30, у Васьківцях – 21, у Закриниччі – 53 житлові будівлі, то в с. Зубівці, Чижівка, Чотирбоки, Зубове реєстр не зазначає жодного спаленого диму. Подібна ситуація простежується і щодо вбитих та забраних у ясир: з Нового села було виведено 124 невільники, з Тарнавки – 104, з Васьківців – 117, із Закриниччя – 300, а з сіл Припутні, Великих Топорів, Підлісців, Гурців, Чижівки в неволю не потрапила жодна людина. У деяких селах було забрано незначне число мешканців, зокрема з с. Тишевичі – одну людину, з с. Зубарі – шістьох, а з с. Білів – двох[445].

Одинадцять сіл, названі в реєстрі 1618 р., зокрема: Білів, Вовківці, Гуска, Жилинці, Зубове, Мокіївці, Пиляї, Плєсна, Припутні, Пузирки, Тишевичі фігурують також у списку спустошених 1617 р.[446] Це дає можливість зіставити та зрозуміти, з одного боку, темпи відновлення економічного потенціалу селянських господарств, з другого – демографічні наслідки постійних татарських нападів. Якщо в селі Вовківці 1617 р. з 62 димів татари спалили 47, то на час нового нападу у 1618 р. бачимо тут 36 димів, отже, протягом півтора року вдалося відновити 21 житлове приміщення. У с. Гуска, де 1617 р. з дев'яти димів не залишилося жодного, у 1618 р. налічувалося тільки п'ять помешкань. В с. Мокіївці, де 1617 р. з 55 димів вцілів тільки один, на час нападу у 1618 р. було відбудовано 23 садиби. У с. Білів 1617 р. з 16 димів цілими залишилося 10, а 1618 р. тут налічувався вже 31 дим. У с. Жилинці під час попереднього нападу з 16 димів 10 було спалено, а 1618 р. бачимо лише 7 димів, тобто за цей час було відновлено тільки один. У с. Зубове 1617 р. було спалено 9 димів з 33, а 1618 р. налічувалося 28, тобто наново побудовано лише чотири. Значно більше постраждало під час нападу 1617 р. с. Пиляї, де із 44 селянських жител було зруйновано 40, а на час наступного нападу налічувалось 11 будівель, тобто за півтора року було відбудовано 7. У с. Плєсна 1617 р. татари зруйнували 8 димів із 33,

444 *Arch.* Sang. – Sygn. 64/7. – S. 1–52; *Ворончук І.* Демографічні втрати Кременеччини внаслідок нападу татар 1618 р. – С. 98.

445 *Arch.* Sang. – Sygn. 64/7. – S. 1–52; *Ворончук І.* Демографічні втрати Кременеччини внаслідок нападу татар 1618 р. – С. 100.

446 *Arch.* Sang. – Sygn. 64/6. – S. 1–43.

а 1618 р. заселеними тут було лише 14 житлових приміщень, з яких три знову були спалені. У с. Припутні 1617 р. було зруйновано п'ять димів з п'яти, а в 1618 р. тут уже було 9 жител. Майже зовсім не відновилося село Тишевичі, де 1617 р. нараховувалось 43 димй, з яких 31 було спалено, а 1618 р. тут налічувалося лише 9 осілих димів[447]. Отже, загалом в 11 зруйнованих поселеннях, де 1617 р. було спалено 219 садиб, за півтора року було заново побудовано лише 90. Два села, Плєсна й Тишевичі, не лише не відновили господарські структури, а й мали навіть від'ємне число порівняно з тим, що залишилися після нападу 1617 р. На 1618 р. число домогосподарств у с. Плєсна зменшилося на 11, а в с. Тишевичі – на 3.

Щодо людності цих поселень, то картина виглядає такою: 1617 р. з Вовківців до Криму нападники вивели 256 осіб, ще одну людину забили, у 1618 р. в неволю потрапило 79, а семеро були забиті. Отже, протягом двох нападів село втратило 343 мешканці. З села Гуска 1617 р. було виведено 30, а 1618 р. – ще восьмеро бранців. У с. Мокіївцях до 132 невільників, узятих в 1617 р., через півтора року додалися ще дванадцятеро, а одного господаря було забито, за два роки село втратило 145 мешканців. У с. Пиляї на додачу до 250 селян, забраних до ясиру в 1617 р., ще 15 було взято 1618 р. Із с. Білів 1617 р. татари вивели 43 особи, в 1618 р. – ще двох, а шляхтича Гурковського забили. Село Плєсна впродовж двох років втратило 182 людей, виведених до Криму, ще два господаря було забито. З с. Тишевичі 1617 р. татари забрали 122 жителів, а 1618 р. – ще одного. Крім того, у реєстрі зазначено, що підданий Іванець залишився зовсім самотнім, тож родина цього селянина або загинула, або повністю була забрана в неволю[448]. Таким чином, внаслідок двох татарських нападів 1617 і 1618 рр. лише 7 сіл Волині втратили полоненими й забитими 1155 мешканців, тож пересічно на одне село людські втрати становили 165 осіб.

Вірогідно, що ці ж села могли зазнати спустошень і під час наступних татарських нападів на Волинь 1620, 1621, 1624 років. Наше припущення підтверджується невеликим фраґментом свідчення про людські втрати внаслідок нападу 1621 р., де в числі спустошених знову названо села Васьківці, Підлісці (з якого в ясир було забрано 13 людей) та Со-

447 *Ворончук І.* Демографічні наслідки татарського нападу 1617 року на Краснокорецьку волость Волині. – С. 237–238; *Її ж.* Демографічні втрати Кременеччини внаслідок нападу татар 1618 р. – С. 100; *Її ж.* До проблеми чисельності людських втрат Волині внаслідок татарських нападів протягом XVI – першої половини XVII ст. – С. 141–142.

448 *Arch.* Sang. – Sygn. 64/7. – S. 42–43, 41, 44, 36–37; *Ворончук І.* Демографічні втрати Кременеччини внаслідок нападу татар 1618 р. – С. 100–101.

снівка[449]. За цим документом, із 29 сіл Заславської волості в ясир потрапило 424 особи, у тому числі понад 180 челядників (у двох випадках число селян-господарів подано разом із челяддю)[450] (див. Додатки, табл. VII.7).

Крім маєтків, згаданих у реєстрах, актові джерела зафіксували зруйнування та спустошення 1618 р. містечка Судилків та сіл Біла Криниця, Березна, Лозична, Красносілка Кременецького повіту[451], а також маєтків Андрія Чолганського Бережинці, Бісівка, Гулівці, Камінь, Вишній Камінь, Куща (Кунча?), Мискова Воля, Новоставці, Ридка в Кременецькому повіті[452]. З маєтків князя Олександра Порицького Буглів, Коростова, Кутищі, Оришковичі, Печерна, Пліска «подданых всих, албо барзо мало што зоставивши, зо всими добытками их выбрали»[453]. В маєтку київського хорунжого Гаврила Гостського Ридомель Кременецького повіту «людєи подлых єго мл. мужовъ, жонъ и дєтокъ их .., забравшы з собою, до ωрды загнали и запровадили»[454]. Постраждали також жителі поселень Боложівка, Борблин, Борушківці, Волиця, Горбівці, Горинка, Данилівка, Загайці, Залужже, Кошелівка, Мизюринці, Окніни, Перерослe, Семенів, Темногайці, Тулин, Турівка, Човгузів, Шумбар, Юсківці, Яремичі та міста Корниця[455].

Спустошення маєтків занотували й ревізори, які складали 1620 р. інвентар маєтків спадкоємців князя Олександра Острозького. Щоправда, іноді (і то зрідка) говориться про «dwulietnie», подеколи про трилітню «tatarczyznu», тож складно віднести описані руйнування та спустошення до якогось певного року. Проте підраховано, що за цим інвентарем упродовж 1617 та 1618 рр. було спустошено щонайменше (до уваги взято тільки безпосередні вказівки саме на татарське спустошення) 71 маєток, зокрема: Бакамівка (Попівці), Березівка, Березна, Білецьке, Вайки, Вилуски, Воля Дубровна, Воля Каленицька, Гавратин, Головлі, Голубче, Городище, Горошки [Друге – *І. В.*], Губин, Демківці, Довжок, Жолудки, Закриничче, Завишше, Здановичі, Іршики, Каленичі, Калинівка, Канони, Киселі, Клюбаче, Корпилівка, Котівка, Коханів-

449 *ЦДІАК* України, ф. 21, оп. 1, спр. 68, арк. 124 зв.–125 зв.

450 *Там само*; *Ворончук І.* До проблеми чисельності людських втрат Волині внаслідок татарських нападів протягом XVI – першої половини XVII ст. – С. 142.

451 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 111, арк. 300–300 зв.

452 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 111, арк. 321–322.

453 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 111, арк. 375–375 зв.

454 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 111, арк. 444. Маєток Ридомель був досить великим. За подимним тарифом 1629 р. в ньому було 205 димів. Див.: *Баранович О.* Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – С. 134.

455 *ЦДІАК* України, ф. 25, оп. 1, спр. 111, арк. 422 зв.–423 зв., 439 зв.–440, 454 зв.–455, 458 зв.–459, 460–460 зв.

ка, Кричанівка, Курниківці, Кустівці, Ладиги, Ледава, Малишівка, Махаринці, Медведівка, Микулин, Мотовилівка, Мужиловка, Мшанець, Нараївка, Начпали, Новоселиця, Онацьківці, Попівці, Райки, Решнівка Друга, Решнівка Мала, Свинна, Скніт, Скніт Другий, Станіславівка, Стецьки, Стовби, Сушки, Сягрів, Татаринівка, Терешки, Тиранівка, Травулин, Убельці, Улашанівка, Хижники, Ходаки, Хоровець, Хоростів, Хролин, Черниця, Чорна, Яремичі[456].

За підрахунками В. Пероговського, під час травневого татарського нападу 1618 р. було спустошено 5 міст і 122 села[457], а через півроку в жовтні – ще 110 сіл[458]. За неповними даними (без Колодненської та Чернехівської волостей), нами підраховано, що в 1618 р. було спустошено 268 поселень, зокрема 8 міст, а серед них такі значні, як Острог, Дубно, Базалія, Красилів та Старокостянтинів. Щоправда, не завжди можна конкретизувати під час якого нападу було спустошено те чи інше поселення, але в будь-якому разі безпомилково можна вважати, що ці відомості далеко не повні і не відображають усієї картини завданих спустошень, це лише ті відомості, які залишилися в документах, завдяки чому й дійшли до нас.

Дослідники вказують на складність та й взагалі неможливість створення вичерпної хронології усіх татарських нападів, оскільки не всі вони фіксувалися[459]. Антоній Ролле, який одним із перших склав хронологію татарських нападів на Поділля, налічував їх 35, зокрема протягом 1450–1550 рр. – 24, у 1566–1599 рр. – 6, у 1600–1633 – 5[460]. За дослідженням Антонія Валавендера, упродовж 136 років (1450–1586) було вчинено 90 нападів, з них виключно татарами – 84, разом із турками і волохами – 4, турецькими силами – 2[461]. Серед територій, що найчастіше зазнавали нападів, він називає Поділля, Волинь і Червону Русь, нараховуючи при цьому 30 вторгнень на Волинську землю[462], тобто третину встановлених ним нападів. Єжи Охманський за період 1474–1569

456 *Ossolineum*. – Sygn. 3669/II.

457 *Пероговский В.* Из истории города Староконстантинова // Волынские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1881. – № 3. – С. 61–81; № 4. – С. 109–116; № 6. – С. 165–176; № 7. – С. 204–209; № 9. – С. 276–288. *Пероговський В.* Із історії міста Старокостянтинова // Опис володінь князя Януша Острозького у південно-східній Волині 1615 р. – Острог, 2009. – С. 25.

458 *Пероговський В.* Із історії міста Старокостянтинова // Опис володінь князя Януша Острозького у південно-східній Волині 1615 р. – С. 25–27.

459 *Baranowski B.* Chłop polski w walce z tatarami. – S. 9.

460 *Rolle A. J.* Zameczki podolskie na kresach multańskich. – Warszawa, 1880. – S. 13–17 (przypisy), 37–38 (przypisy).

461 *Walawender A.* Kronika klęsk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1450-1586. II. Zniszczenia wojenne i pożary (z wykresami). – S. 63.

462 *Ejusdem*. – S. 64.

рр. наводить 56 татарських нападів Кримської орди, але, оскільки він узяв до уваги напади лише кримчаків, оминаючи вторгнення інших орд, то загалом отримав за 95 років 75 нападів на польські та литовські землі[463]. За хронологією Мауріція Горна, протягом 1600–1647 рр. сталося 76 татарських нападів на Річ Посполиту, з них 6 – на Волинь[464].

Певний час поширеною була думка про 300 нападів на польські й литовські землі, враховуючи й напади невеликих загонів. Проте Богдан Барановський зауважував, що не можна кваліфікувати як напад вторгнення кількох десятків ординців, які перетинали кордон задля пограбування невеликої череди худоби та захоплення кількох бранців, бо таких інцидентів було безліч. Тож Барановський пропонував прийняти число 140–150 більш-менш значних татарських нападів як таке, що відповідає тогочасним реаліям[465]. Однак, якщо до обрахунків, встановлених Валавендером (90) і Горном (76), додати 5 нападів, що сталися між 1586 і 1600 рр., то вийде щонайменше 171 великий напад на польсько-литовську державу. За складеним нами «Каталогом» татарських нападів, за період 1416–1647 рр., тобто протягом 231 року, сталося щонайменше 162 напади на українські землі, з них на Волинь – 79 (до уваги взято лише ті факти, коли джерело територією нападу чітко називає Волинь, випадки, коли називаються українські землі без чіткого їх окреслення, до обрахунку волинських нападів не враховано). 24 із 79 нападів припали на першу половину XVII ст. Тож протягом XV–XVI ст. пересічно кожні 2,9 року відбувався великий напад на волинську територію, а в першій половині XVII ст. навіть ще частіше – кожні 2 роки.

Описуючи українські землі, Блез де Віженер цілком слушно зауважував, що цей край був би значно багатолюднішим, якби не постійні вторгнення татар[466].

Проте, якщо раніше дослідники перебільшували втрати мирного населення внаслідок татарських раццій, то останнім часом простежується легковаження проблемою понесених Україною втрат величезних людських ресурсів. Так, Дмитро Вирський, говорячи про відбитих у татар 1527 р. під Ольшаницею невільників, число яких, за Й. Л. Децієм, становило 40 тис. «голів», враховуючи як людей, так і худобу, зазначає:

463 *Ochmański J.* Organizacja obrony w Wielkim księstwie Litewskim przed napadami Tatarów krymskich w XV – XVI wieku. – S. 361–364.

464 *Horn M.* Chronologia i zasięg najazdów Tatarskich na ziemie Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1600–1647. 1. – S. 65–71.

465 *Baranowski B.* Chłop polski w walce z tatarami. – S. 9–10.

466 *Виженер Блез де.* Описание польского королевства и порубежных с ним стран. – С. 61; *Хензель В.* Проблема ясиря в польско-турецких отношениях XVI–XVII вв. – С. 149.

«цей ретельний підрахунок дуже цікавий, оскільки сильно підважує популярні «величезні» обрахунки «невільницьких» втрат з-поміж української людності під час кримськотатарських нападів»[467]. Водночас Деций, на якого він посилається, повідомляє, що для вивезення лише звільнених бранців-діток гетьман та інші вельможі не лише віддали свої карети, для цього було пристосовано ще й 400 трофейних татарських юрт на гарбах[468].

Припустімо, що на гарбу могли посадити 4–5 дітей, тоді їх гіпотетично можна обрахувати щонайменше на 2 тис. А якщо з 40 тис. захоплених «голів» на дорослих людей відвести половину або ж навіть і четверту частину, то хіба 20 або й 10 тис. виведеного до неволі люду це замало?

Постійні руйнування і спустошення одних і тих самих поселень призводили до зменшення їх потенційних можливостей щодо відновлення не лише людських, а й матеріальних втрат. Так, за інвентарем Заславської волості 1625 р., 26 спустошених у 1617 р. сіл ще не відновилися і, якщо до нападу 1617 р. тут налічувалося 788 димів, то в 1625 р. – лише 456, тобто 58 % попереднього числа, що свідчить про значне зменшення чисельності мешканців[469]. Утім, спостерігаються не лише кількісне зменшення населення, а й негативні якісні зміни. Якщо до спустошення 1617 р. у цих селах налічувалося 504 тяглі господарства та 254 городника, то в 1625 р. – лише 382 тяглі господарства, 24 городника та 99 підсусідків і коморників. Як бачимо, кількість повноцінних тяглих заможних (дворищних і півдворищних) господарств зменшилася на 24 %, натомість з'явилося багато підсусідків і коморників, тобто найбідніших категорій селянського населення, які зазвичай не мали земельних наділів і найчастіше працювали наймитами в заможних господарствах. Отже, наслідком тяжких татарських спустошень стало зменшення числа заможних селянських господарств, бо не всі колишні міцні домогосподарства змогли відновитися повною мірою.

* * *

Отже, одним з важливих чинників українського життя, що негативно впливав на демографічний стан українських земель, зокрема й Волині, були безперервні татарські напади, наслідком яких був постійний відтік населення з України до Криму. З 79 нападів на Волинь значними за числом татарського війська та вдалими для напасників

467 *Вирський Д. С.* Татарська війна взимку: опис битви під Ольшаницею 1527 р. Й. Л. Деція. – С. 213.
468 *Там само.*
469 *Arch.* Sang. – Sygn. 64/9. – S. 1–52.

за кількістю захопленого ясиру було щонайменше 36, що сталися 1474, 1490–91, 1495, 1496, 1498, 1499, 1500 (двічі), 1502 (1503), 1506, 1512, 1516, 1519, 1524, 1534, 1549, 1558, 1566 (1567), 1575, 1577 (двічі), 1578 (двічі), 1593, 1595, 1605 (щонайменше двічі), 1616, 1617 (двічі), 1618 (двічі), 1621, 1626, 1640, 1647 рр. Тож за нашими припущеннями, які мають під собою конкретні чисельні обчислення, Волинь втратила виведеними до Криму та вбитими щонайменше 500 тисяч люду. Зазвичай татари не брали в полон осіб похилого віку, бранці були молодими, здатними до репродуктивної функції людьми. Тож, очевидно, до людських втрат полоненими і загиблими варто зараховувати й потенційне потомство, яке могли дати полонені. М. Горн на 100 тис. невільників додавав 29 тис. приплоду. Якщо вважати, що кожна пара з 500 тис. невільників могла дати хоча б двоє дітей, отримаємо щонайменше 500 тис. приплоду. Звісно, ця кількість дітей не відповідала тодішньому стереотипу демографічної поведінки, але навіть якщо прийняти цей мінімум приплоду, отримаємо щонайменше 1 мільйон втраченого волинського люду. Щоправда, виникає питання, як обрахувати той приплід, що могли дати не лише бранці, а й їхні діти, онуки і дальші нащадки? Відновити ці людські втрати було неможливо: адже частина невільників гинула під час важких переходів, інша, потрапляючи в неволю, збільшувала чисельність Криму і Туреччини.

РОЗДІЛ

5
Залюдненість Волині на середину XVII ст.

5.1. Методологічні засади обрахунків населення

Для того, щоб отримати загальне уявлення про населення, його роль і заселеність тієї чи тієї території, потрібно насамперед з'ясувати, чисельність окремих верств, зокрема селянства, міщанства, шляхетства, духовенства та визначити співвідношення між найголовнішими й найчисленнішими тогочасними стратами.

Нині число людності будь-якої країни визначають за переписами населення, які є найдавнішим виявом статистичної діяльності. За характеристикою перепис населення становить демографічну акцію, оскільки під час опитування людям ставлять демографічні запитання, відповіді на які дають змогу встановити різні параметри населення, як-от: вік, стать, плідність, родинний стан, соціальний статус тощо[1]. Перший перепис населення в Польщі, а отже, й на Волині, було проведено 1789 р.

У зв'язку з цим постає проблема джерел для визначення залюдненості земель у XVI–XVII ст. Зважаючи на важливість демографічних знань, без яких не можна з'ясувати цілої низки проблем в інших галузях історичної науки, не лише економічної, а навіть і політичної, на господарській секції VI з'їзду польських істориків у вересні 1935 у Вільні було заслухано доповідь видатного польського історика Францишка Буяка, присвячену проблемі джерел з історії залюднення Польщі. Підкреслюючи значення демографії для історичних досліджень, учений наголошував, що кожний сумлінний історик має

1 *Pavlik Z.* Demograficzne, geograficzne, ekonomiczne i społeczne problemy spisów ludności w rozwoju historycznym // Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych. – 1967. – T. XXVIII. – S. 11–20.

знати чисельність населення тієї території, яку він вивчає, якщо хоче зрозуміти загальні тенденції її розвитку. Число людності само по собі має дуже велике значення, оскільки свідчить про політичну силу держави, говорить про значення провінції або міста для держави, бо від чисельності населення залежать і розміри державного бюджета. Так само економічний розвиток краю, ступінь розвитку продуктивних сил та обміну залежить від числа його жителів. Географічне розселення, види господарської діяльності та спеціалізація регіону впливають на напрям і характер міграційних процесів в межах держави або навіть і поза її межі[2].

В дискусії, що безпосередньо торкалася джерел з історії людності Речі Посполитої взяли участь Ян Рутковський, Стефан Інглот, Казимир Тименецький, Кароль Бучек, Юзеф Орда та ін. Зокрема Рутковський зазначав, що давні відомості про людність здебільшого є недокладними, фраґментарними й посередніми[3]. Бучек взагалі зауважив, що найповніші матеріали до історії людності Польщі відносяться вже до кінця XVIII ст., але навіть стосовно й цього часу списків населення є небагато, до того ж вони доволі різної вартості. Тож, навіть для обрахунків населення XVIII ст. спиратися доведеться швидше за все на тарифи димів[4].

З'ясувати, якою була чисельність населення будь-якої країни в XVI–XVII ст., тобто в так званий достатистичний період, коли демографічні акції ще не проводилися, дуже складно. Джерела не дають прямих свідчень про чисельність тогочасного люду, оскільки ні власники маєтків, ні загальнодержавні органи не робили підрахунків усієї людності (осіб різної статі, дорослих і дітей тощо)[5]. Тому дослідники змушені звертатися до вивчення об'єктів, які можуть дати лише непрямі відомості щодо чисельності населення. Такими є різні господарські одиниці, число й характер яких становили особливий інтерес для їхніх власників під час визначення прибутковості маєтків, і були важливими для загальнодержавних органів, що визначали певні об'єкти для обкладання їх державним податком. Тож відомості про господарські одиниці можна виявити в інвентарях маєтків та люстраціях (описах) королівщин. У цих документах називаються двори, фільварки, пасіки, млини, корчми, рудні тощо. Вони містять також перелік селянських господарств за їх категоріями (здебільшого відповідно до розмірів зе-

2 *Bujak F.* Źródła do historii zaludnienia Polski // Pamiętnik VI powszechnego zjazdu historyków polskich w Wilnie 17–20 września 1935 r. II. Protokoły. – Lwów, 1936. – S. 297–319.
3 *Pamiętnik* VI powszechnego zjazdu historyków polskich w Wilnie. – S. 109–110.
4 *Ibidem*. – S. 114.
5 *Баранович А. И.* Население предстепной Украины в XVI в. – С. 201.

мельних наділів), ремісників за їхньою спеціалізацією, міщан та ін. Ці джерела є найповнішими, а інвентарі, як вважають, ще й найдостовірнішими. Якщо землевласники, а також державці королівщин могли подеколи приховувати від представників державної влади дійсне число об'єктів обкладання податком і прибутковість маєтків, то в інвентарях, що їх складали для власних господарських потреб, самі власники намагались якнайповніше і найдокладніше з'ясувати усі складові господарства для правильного визначення економічного потенціалу маєтку[6].

Слід зауважити, що інвентарі й люстрації як джерела обчислення населення мають недоліки: по-перше, їх збереглося небагато, по-друге, вони охоплюють незначну територію. До того, як уже зазначалося, на Волині королівщин загалом було мало. Тому на підставі цих документів можна зробити лише вибіркове спостереження, стосовно лише невеликої території. Недоліком цих документів, як зазначав О. Баранович, є також те, що вони не завжди є прозорими, зрозуміти й розтлумачити їх буває доволі складно. Так, в інвентарях і люстраціях нерідко йдеться про дворища, волоки, плуги, служби, пляци, а що на той час ці об'єкти являли собою та скільки людей в середньому припадало на кожен із них, виявити складно. Визначити на підставі скупих відомостей заселеність великих територій, наприклад, цілого воєводства не видається можливим[7]. Тож дослідники давно дійшли висновку, що загальне число населення країни чи регіону можна з'ясувати тільки на підставі документів про сплату державних податків, тобто податкових документів, якими для українських земель у XVI–XVII ст. були поборові, подимні реєстри та списки поголовних податків.

Поборові реєстри це списки помайнового податку, де предметом обкладання виступали різні об'єкти: земельні наділи (лани), рудні, млинові кола, ступи, фолюші, горілчані котли, ремісничі спеціальності тощо. Найдавніші поборові реєстри своїм походженням сягають XV ст. Дослідники вважають, що відносно повні поборові списки було складено в 1518, 1552, 1563, 1569, 1572, 1582 роках. З поборовими реєстрами тісно пов'язаний міський податок, який сплачувався від будинків, так званий шос. Він був запроваджений як окремий податок міщан у XIV ст. і поступово перетворився на податок від будинків, пляців, ґрунтів[8].

6 *Там же.* – С. 201.
7 *Там же.* – С. 202.
8 *Кісь Я.* Джерела до демографії українського феодального міста (XVI–XVII ст.) – С. 25.

З метою збільшення прибутків державної скарбниці конституція Варшавського вального сейму від 20 лютого 1629 р. запровадила новий податок – подимний, що сплачувався з кожного диму і комину у великому будинку. Саме реєстри сплати подимного податку 1629 р. та наступних років використовуються дослідниками для з'ясування залюдненості земель Речі Посполитої в першій половині XVII ст.[9]

Ще одним податком було так зване поголовне, вперше запроваджене в Польщі в 1498 р. Спочатку поголовний податок стягували лише з євреїв, циган і татар в обмін на правову опіку з боку держави. Як податок, накладений на всі верстви населення, у тому числі й привілейовані, поголовне вводилося тільки у виключних випадках. Уперше його запровадили відповідно до сеймової ухвали в Бидгощі в 1520 р. у зв'язку з частими татарськими нападами, вдруге – у 1590 р. за конституцією Варшавського сейму у зв'язку з підготовкою Речі Посполитої до війни з Туреччиною. Тож обидва рази поголовний податок кваліфікувався як винятковий і накладався внаслідок надзвичайної загрози для держави[10]. Введення поголовного збору в 1662 р. було пов'язане з необхідністю врегулювати ситуацію, спричинену невдоволенням коронного війська. Через хронічну заборгованість держави перед військом у травні 1661 р. жовніри відмовилися виконувати накази, утворили конфедерацію і вислали депутацію на сейм з метою домогтися виплати боргу. У другій половині XVII ст. поголовне збиралося значно частіше – у 1672, 1674, 1676, 1677, 1683, 1686 роках. Його сплачувало все населення, крім дітей до 11 років, немічних і жебраків, «co sobie zaradzić nie mogą»[11]. Реєстри поголовного, щоправда, не так часто, як документи попередніх поборів (ланового і подимного), також використовуються дослідниками в історико-демографічних працях[12].

Дослідження проблем чисельного визначення народонаселення України XVI – першої половини XVII ст., започатковане наприкінці XIX ст. працями Александра Яблоновського та Михайла Флегонтовича Владимирського-Буданова і продовжене в 30-ті роки XX ст. Олексі-

9 *Guldon Z., Krikun N.* Spis dymów prawobrzeżnej Ukrainy z roku 1775 // Studia Źródłoznawcze. – Warszawa, Poznań. – 1979. – T. XXIV. – S. 181.

10 *Kleczyński J.* Pogłówne generalne w Polsce i oparte na niem popisy ludności // Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny. Ser. II. – Kraków, 1894. – T. V. – S. 243; *Kopczyński M.* Studia nad rodziną chłopską w Koronie w XVII–XVII wieku. – S. 35; *Senkowski J.* Uniwersał poboru pogłównego z 1590 roku // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – 1970. – T. XVIII. – S. 61–84.; *Weymann St.* Pierwsze ustawy pogłównego generalnego w Polsce (rok 1498, 1520) na tle ówczesnego systemu podatkowego // Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych. – 1956. – T. XVIII. – S. 11–74.

11 *Kopczyński M.* Studia nad rodziną chłopską w Koronie w XVII–XVIII wieku. – S. 36.

12 *Ibidem.* – S. 38.

єм Івановичем Барановичем[13], пізніше не дістало широкого наукового зацікавлення. За радянських часів історико-демографічні проблеми українських земель XVI–XVII ст. вивчала доволі обмежена група істориків[14]. Певною мірою це зумовлено складністю самого процесу дослідження, пов'язаного з потребою копіткого опрацювання документальних джерел і проведення тривалих пошуків для створення певної статистики. Власне, цим і можна пояснити той факт, що за цей час майже не робилися спроби переглянути запропоновані попередніми дослідниками підходи, методи, характеристики та оцінки чисельності населення.

Отже, мусимо констатувати, що й сьогодні ми достеменно не знаємо числа української людності XVI–XVII ст. загалом та окремих регіонів України. Існуючі на сьогодні обрахунки українського населення достатистичного періоду не відповідають історичним реаліям. Як зазначалося, нині існує кілька квантитативних оцінок населення Волині XVI – середини XVII ст., які мають істотні розбіжності. Так, А. Яблоновський, обстоюючи теорію культурницької місії польської шляхти щодо українських земель, нараховував на Волині кінця XVI ст. лише 293780 жителів[15]. О. Баранович на підставі подимних списків 1629 р. довів значно більшу заселеність цього краю, і, обчислюючи її населення, отримав 655 тисяч мешканців.[16] М. Г. Крикун, послуговуючись матеріалами того ж подимного тарифу, обрахувавши населення Волині середини XVII ст., дістав 770 тис.[17] Отже, ми маємо три чисельні харак-

13 *Jabłonowski A.* Ziemie ruskie. Wołyń i Podole // Źródła dziejowe. – T. XIX. – S. 7–128; *Владимирский-Буданов М. Ф.* Население Юго-Западной России от второй половины XV в. до Люблинской Унии (1569) // АЮЗР. – К., 1890. – Ч. VII, т. II; *Баранович О. І.* Залюднення України перед Хмельниччиною. І. Волинське воєводство. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – К., 1930; *Його ж.* З історії заселення південної Волині. Спостереження над колонізацією і економічним життям волинського пограниччя XVI–XVII вв. // Зап. іст.-філолог. відділу ВУАН. – К., 1925. – Кн. VI. – С. 10–19; *Баранович А. И.* Новый город Западной Украины XVI в. (основание Староконстантинова) // Уч. зап. Ин-та славяноведения АН СССР. – М., 1951. – Т. III. – С. 236–263; *Его же.* Население предстепной Украины в XVI в. // Ист. зап. – М., 1950. – Т. 32. – С. 198–232.

14 *Компан О. С.* Міста України в другій половині XVII ст.; *Крикун Н. Г.* Народонаселение Подольского воеводства в XVII–XVIII вв.: Автореф. дис. канд. ист. наук. – Л., 1965; *Його ж.* Населення Подільського воєводства в першій половині XVII ст. // Укр. іст.-геогр. зб. – К., 1971. – Вип. 1. – С. 115–135; *Його ж.* Колонізація Подільського воєводства у першій половині XVIII ст. // Там само. – К., 1972. – Вип. 2. – С. 85–104; *Його ж.* Чисельність населення Волинського воєводства у першій половині XVII ст. – С. 71–82; *Сіреджук П. С.* Народонаселення Північного Прикарпаття третьої чверті XVII ст. – С. 57–61; *Копчак С. І.* Населення українського Прикарпаття у докапіталістичний період // Демографічні дослідження. – К., 1971. – Вип. 2. – С. 208–238.

15 *Zrodła* dziejowe. – T. XIX. – S. 73.

16 *Баранович О.* Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – С. 32–34.

17 *Крикун М. Г.* Чисельність населення Волинського воєводства у першій половині XVII ст. – С. 80.

теристики людності Волині, причому результат А. Яблоновського менший за оцінку О. І. Барановича майже у 2,2 раза та у 2,6 раза – за оцінку М. Г. Крикуна, а оцінка О. Барановича більше, ніж у двічі перевищує цифру А. Яблоновського, але на 20 відсотків менша від оцінки М. Г. Крикуна.

Таку ситуацію можна пояснити застосуванням різних методологічних концепцій, методичних засад і підходів до обрахунків волинської людності. Вочевидь, не останню роль відіграло використання дослідниками різних документальних джерел.

При визначенні дослідниками чисельності населення певної території ступінь адекватності одержаних ними результатів реальному стану заселеності знаходиться у прямій залежності від розуміння ними призначення і змісту використовуваних джерел[18]. Наголошується також на неможливості отримати вірогідні демографічні показники на неякісних матеріалах. Так, співставляючи дані поборових реєстрів XVI ст. з даними інших джерел, М. Г. Крикун дійшов висновку, що внаслідок відсутності державного контролю за відомостями власників маєтків, які подавали занижені дані, відбулося зниження якості самих податкових документів, отже, поборові реєстри чим далі все більше розходились з дійсністю[19].

Подібної думки дотримувалася і більшість польських істориків. Так, Зенон Гульдон узагалі підкреслював непридатність поборових реєстрів XVI ст. для простеження динаміки змін соціально-господарської структури села. Навіть попри значно більшу вірогідність реєстрів другої половини XVI ст., порівняно з реєстрами першої половини століття, зазначав він, і вони показували значне відхилення від інвентарних даних. Доведено, що між поборовими реєстрами і хронологічно співпадаючими з ними інвентарями спостерігається значна невідповідність між числом селянських ланів. На відміну від документів інвентарного характеру, в деяких селах і навіть цілих ключах реєстри подають лише близько 50 % ланів, що рахуються за інвентарями. На думку Гульдона, ця різниця є наслідком ухиляння платників від сплати побору з частини ланів, які підлягали оподаткуванню, у зв'язку з чим він і висував застереження щодо вірогідності поборових

18 *Крикун М. Г.* Питання чисельності населення на Правобережній Україні другої половини XVI – середини XVII ст. у радянській історіографії // Вісн. Львів. ун-ту. Серія істор. – Л., 1980. – Вип. 16. – С. 74.

19 *Крикун Н. Г.* Документальные источники по истории населения Правобережной Украины кануна и периода освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. // Проблемы историографии и источниковедения истории СССР. – Днепропетровск, 1979. – С. 130.

реєстрів[20]. Зовсім по-іншому пояснював цю ситуацію Пьотр Шафран, який вважав, що причина розбіжностей між реєстрами і інвентарями полягала у тому, що реєстр подавав лани великі, а інвентарі – малі[21]. Ірена Гейшторова висунула гіпотезу, що лани, які фігурують у поборових реєстрах, становили однорідні землемірні одиниці, натомість лани, які виступають в інвентарях, були лише господарськими одиницями. Тож, оскільки навіть хронологічно близькі інвентарі (або люстрації) і реєстри подають неоднорідні, а отже й непорівнювальні дані, то одночасне їх використання є методичною помилкою[22].

Цю думку підтримує більшість дослідників. Тим не менше спершу головною підставою досліджень для з'ясування залюдненості українських земель у XVI–XVII ст. були податкові реєстри[23]. Саме до них у другій половині XIX ст. звернулися Адольф Павінський та Александр Яблоновський, які зробили спробу визначити чисельність населення Речі Посполитої, у тому числі й українських земель, на підставі поборових реєстрів XVI ст. Ці реєстри, як уже зазначалося, становлять списки помайнового податку, де предметом обкладання є найрізноманітніші об'єкти. Селяни, зокрема й загородники, підсусідки, коморники та інші категорії сільського населення, сплачували податок залежно від розміру земельного наділу, міщани, ремісники – від будинків, а власники млинів, гут, тартаків, броварень, горілчаних котлів тощо – від промислових об'єктів. Яблоновський зауважував, що визначити число людей, пов'язаних із такими різними об'єктами, дуже складно. Водночас, попри критику ним поборових реєстрів через неповноту їхніх відомостей та різноманітність об'єктів, обкладених податком, дослідник вважав їх придатними для обрахунку населення[24].

Тож А. Яблоновський, виводячи чисельність населення Волині за матеріалами поборових реєстрів, обчислював сільську людність, виходячи з кількості землі, обкладеної податком. При цьому в підходах і поглядах дослідника спостерігаються певні суперечності. З одного боку,

20 *Z. Guldon.* Zmiany arealu uprawnego i zaludnienia w badaniach nad osadnictwem nowożytnym (W związku z pracą P. Szafrana) // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – Warszawa, 1962. – R. X . – № 3–4. – S. 653–661; *Ejusdem.* Uwagi w sprawie przydatności badawczej rejestrów poborowych z XVI w. // Zapisky Historyczne. – R. 1966. – Toruń, 1966. – T. XXXI, z. 1. – S. 73–79; *Ejusdem.* Badania nad zaludnieniem Ukrainy w XVII wieku // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. 1963. – Warszawa, 1965. – R. XIII. – № 3. – S. 561–565.

21 *Szafran P.* Inwentarze czy rejestry poborowe? // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – Warszawa, 1962. – R. X. – №. 3–4. – S. 68.

22 *Gieysztorowa I.* Źródła i szacunki w badaniach osadnictwa i demografii Polski XVI i XVIII w. // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – R. X . – 1962. – №. 3–4. – S. 583–584.

23 *Guldon Z., Krikun N.* Spis dymów prawobrzeżnej Ukrainy z roku 1775 // Studia Źródłoznawcze. – Warszawa; Poznań, 1979. – T. XXIV. – S. 181.

24 *Źródła* dziejowe. – T. XIX. – S. 36.

він визнавав, що за попередньої доби в багатьох волостях Волині панував старий економічний лад, коли навіть у межах однієї волості селянські господарства значно відрізнялися між собою за розмірами, про що свідчили вже самі їхні назви: служба, дворище, волока. Дворищну систему учений вважав доволі складним господарством, що охоплювало значні земельні обшари і велося кількома спільниками, які, господарюючи разом, залежали від головного хазяїна дворища. Дослідник наводить приклад по Клеванській волості, де в 1570 р. у двох поліських селах на 16 дворищах розміщувалося 56 димів, тобто в середньому на дворище припадало 3,5 дима. Проте водночас він зауважував, що дворищна система утримувалася лише подекуди і тільки в половинній формі, тобто – півдворищній. Крім того, він вважав служби господарствами, значно більшими від дворищ, хоча за розмірами не рівнозначними. А. Яблоновський стверджував, що після запровадження за часів правління Зиґмунта II Августа аграрної реформи 1557 р. волочна система існувала поряд із дворищною. Отже, визнаючи, що на Волині одночасно функціонували дві системи селянського господарювання – дворищна і волочна, дослідник проте наголошував, що економічний розвиток Волинського реґіону вже наприкінці XVI ст. призвів до уніфікації селянських господарств, що стало підставою для введення єдиної форми оподаткування. Таким чином, констатуючи наявність на Волині дворищної форми, він за головну підставову норму селянського господарства визнавав лан, який, на наш погляд, абсолютно неправомірно ототожнював із дворищем та службою[25]. Отже, переважаючою нормою податку дослідник вважав лан, щоправда, не стільки як міру, скільки як загальний термін[26].

Беручи за одиницю обрахунку людності лан, Яблоновський усі селянські господарства зводить до ланів і на підставі загальної кількості наділів-ланів станом на 1569 р. визначає кількість сільського населення. Оскільки поборові відомості не містять вказівок на чисельність людей, які господарювали на ланах, він гіпотетично бере 12 осіб на лан, зазначаючи при цьому, що дослідники, обчислюючи населення в басейні річок Вісли і Варти, рахують на лан лише 11 осіб. Обґрунтовуючи запропоноване ним число – 12 осіб, він наголошує, що на Волині селяни переважно господарювали за старим звичаєм на дворищах, де здебільшого мешкало більше двох селянських родини, кожну з яких традиційно обраховували на п'ять осіб. Проте, враховуючи великі розміри господарств українського селянства, він вважав, що можна об-

25 *Ibidem*. – S. 27–28, 33.
26 *Ibidem*. – S. 29.

числювати людність лану, виходячи з 12 осіб. Врешті-решт, збільшити чисельність людей на лан його спонукала, за висловом самого дослідника, відома великородинність південного [тобто українського – *І. В.*] селянина, який господарював на родючих ґрунтах. На півланове господарство, яке Яблоновський ототожнював з півдворищним, він вираховує шістьох осіб, включаючи до родини з п'ятьох людей ще «parobka też czy dziewkę», а родину городника та коморника, якого він ідентифікував з підсусідком, обраховує на чотири особи. Так само на чотири особи Яблоновський обчислює родини сільських ремісників, зауважуючи, що поряд із багатодітними були й неодружені[27]. По-іншому він розв'язує питання щодо категорій сільських промисловців: млинарів, корчмарів, пивоварів, рудників та інших, які, на його думку, мали численніші родинні структури, оскільки до них належали помічники, тому їхні родини він обраховує в середньому на шістьох осіб. Серед сільської людності Яблоновський називає також пасічників, мисливців, пастухів, які не оподатковувалися, зазначаючи, що їх також потрібно враховувати під час загальних обчислень населення. Тож, додаючи на лан ще по шестеро осіб інших категорій сільської людності (городників, коморників, винокурів, млинарів, пасічників та ін.), дослідник загалом вираховує на лан по 18 осіб сільської людності.

Бояр, чиї родини Яблоновський обчислював, як і ланових селян, на 12 осіб, він відносив до категорії дрібної заґродової шляхти. До них він прирівнював і близьких, на його думку, за фактичним становищем отаманів і війтів.

Зрештою, для остаточних підрахунків сільської людності, наголошує А. Яблоновський, до оподаткованого населення слід додати мешканців фільварків і дворів, про яких не містять жодних відомостей ні реєстри, ні інвентарі, оскільки ці категорії сільської людності не підлягали оподаткуванню, а приватна землевласність не фіґурує в поборових реєстрах[28]. Не маючи інформації про число фільварків, А. Яблоновський на підставі окремих фактів припускав, що під фільварками незалежно від їх приналежності (панський, королівський чи церковний) перебувала третина оброблюваних селянами ланів. При цьому на кожні 5 сіл він рахував один фільварок[29]. Але щодо самої фільваркової людності дослідник пропонує кілька варіантів її обчислень. Спершу гіпотетично обраховує фільварок щонайменше на 15–20 осіб, потім на підставі опису челяді двох подільських фільварків Кам'янецького і Ле-

27 *Źródła* dziejowe. – T. XIX. – S. 34.
28 *Ibidem*. – S. 36.
29 *Ibidem*. – S. 54.

тичівського староств станом на 1566 р. відносить на 15-лановий фільварок 50 осіб челяді, а на трилановий – 10. Тож, припускаючи існування одного фільварку на п'ять сіл, він вирахував на Волині 15950 осіб фільваркової служби[30].

Виходячи з оподаткованих на Волині в 1569 р. 12930 ланів, А. Яблоновський визначає ланову сільську людність на 232740 осіб. Щоправда, за побором 1576 р. податок було сплачено з 12884 ланів, що дає 231912 осіб, а разом із фільварковою челяддю дослідник отримав загальне число селянського населення – 248690 осіб[31].

Міську людність А. Яблоновський обчислював, виходячи із суми шосу, сплаченого в 1578 р., рахуючи на 1 злотий 4–5 димів, або 25 осіб. У невеликих містечках, де з будинку сплачувалося менше, він прийняв на 1 злотий по 7 димів, або по 35 осіб, вважаючи, що міські сім'ї були не такими великими, як сільські[32]. Тож, за його підрахунками, у містах налічувалося всього 8673 дими, в яких проживало 43365 міщан.

Станом на 1583 р. А. Яблоновський налічував у волинських містах 122 священики, а рахуючи на одного священика 12 людей, отримав 1440 осіб (без монастирів). До міського населення, зауважував він, потрібно додати також і людність католицьких костьолів і монастирів, включаючи монастирську службу разом із її домочадцями. Проте, не маючи жодних відомостей про людність католицьких церков і монастирів, він обрахував її гіпотетично на 480 осіб[33].

Окремо А. Яблоновський обчислював населення міських і сільських замків та замочків, яке їх обслуговувало. Він припускав, що в них могло бути пересічно 50 людей обслуги, не враховуючи воєнної залоги, яка, за його висловом, взагалі не піддається обчисленню («nie dających się ująć obrachunkiem»). Зафіксувавши на Волині 65 замків, він налічував там 3250 осіб замкової служби.

Додаючи чисельність обрахованого ним духовенства та замкову обслугу, дослідник визначав кількісний склад міського населення Волинського воєводства на 45090 осіб. Водночас він зауважував, що, вочевидь, це число не охоплює всієї міської людності, бо подеколи міські привілейовані будинки не сплачували шосу. Крім того, обчислюючи міську родину на 5 осіб, дослідник одночасно сам собі заперечує, стверджуючи, що швидше за все це пересічне число слід відносити лише до «chalup ubogich». Врешті-решт, обраховуючи загальну чисельність

30 *Ibidem*. – S. 54.
31 *Ibidem*. – S. 55–57.
32 *Ibidem*. – S. 57–61.
33 *Ibidem*. – S. 69–70.

населення Волинського воєводства як 293780 осіб, він зазначає, що це число, як і всі інші, виведені ним, є мінімальним[34].

Публікація А. Павінським і А. Яблоновським наприкінці XIX ст. поборових реєстрів та запропонована ними методика інтерпретації їхніх відомостей викликали тривалі дискусії стосовно придатності цих реєстрів як вірогідного джерела для демографічних досліджень[35]. Після виходу друком перших томів видання «Źródła dziejowe», присвячених поборовим реєстрам Мазовії, Великопольщі та Малопольщі, одним із перших різкій критиці піддав як саме джерело, так і підходи названих дослідників В. Черкавський, який не сприйняв низької оцінки залюдненості лану, оскільки вважав, що на лан припадало не дві, а щонайменше 2,5 родини[36].

Нині більшість дослідників вважає поборові реєстри малоінформативним джерелом, придатним для обрахунку людності лише в поєднанні з іншими відомостями та джерелами[37]. Нерідко поборові списки були неточними, а податок сплачували за старими «квитами», які вже не відповідали дійсному станові речей. Так, сеймові універсали 1626 і 1627 рр. наказували сплачувати побор відповідно до «квитів» 1578 р., а якщо хтось їх не мав, тоді згідно з «квитами» пізніших поборів[38]. Тому деякі дослідники, як наприклад Ірена Гейшторова, до отриманого на підставі цих реєстрів числа населення додають подеколи від 10 до 33 відсотків[39].

Методологія, за якою обраховував чисельність волинського населення А. Яблоновський, викликала сумніви у Барановича, який не бачив підстав для прирівнювання селянських земельних наділів до ланів, адже на Волині селяни переважно господарювали на дворищах і лише в рідкісних випадках – на волоках. Не погоджувався він і з визначенням фільваркової служби в 50 осіб, оскільки сам же Яблоновський внаслідок обчислення населення Кам'янецького фільварку отримав 35, а Летичівського – 25 осіб[40].

О. Баранович вказував також на недосконалість самого джерела – поборових реєстрів, на підставі яких Яблоновський обрахував населення Волині. На думку Барановича, величезне число об'єктів було

34 *Źródła* dziejowe. – T. XIX. – S. 39–40, 71–73.
35 *Gieysztorowa I.* Wstęp do demografii staropolskiej. – S. 163–164, 180.
36 *Czerkawski W.* Metoda badania zaludnienia Polski w XVI wieku. – S. 9.
37 *Кісь Я.* Джерела до демографії українського феодального міста. – С. 25.
38 *Volumina* legum. – Petersburg, 1859. – T. III. – S. 252, 266; *Guldon Z., Krikun N.* Spis dymów prawobrzeżnej Ukrainy z roku 1775. – S. 181.
39 *Gieysztorowa I.* Badania nad historią zaludnienia Polski // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – Warszawa. – 1963. R. XI. – № 3–4. – S. 522.
40 *Źródła* dziejowe. – T. XIX. – S. 54; *Баранович А. И.* Население предстепной Украины в XVI в. – С. 202.

виключено з оподаткування, про що свого часу зазначав і сам Яблоновський[41]. О. Баранович доводив, що, по-перше, насправді в багатьох тогочасних поселеннях було значно більше будинків, по-друге, кількість самих населених пунктів також була більшою. Річ у тім, що закон звільняв від сплати поборового податку не тільки окремі господарства, а й цілі поселення, зокрема новозасновані села й міста мали сплачувати податок лише через чотири роки після їх заснування. Так само звільнялися від побору погорілі та спустошені татарами поселення. До того ж кількість об'єктів для обкладання податком вказували самі власники, а правильність їхніх показань уряд не перевіряв. На підставі цього О. Баранович припускав, що власники могли зменшувати число об'єктів оподаткування, а отже, насправді як число поселень, так і їхніх мешканців було значно більшим[42].

Тому О. Баранович одним із перших використав для обчислення населення Волині першої половини XVII ст. інше джерело – подимний тариф 1629 р. Конституція Варшавського вального сейму від 20 лютого 1629 р., запроваджуючи новий податок, чітко роз'яснювала, що саме є об'єктом обкладання. Новий податок мав сплачуватися від кожного диму і комину у великому будинку. Всі міста Речі Посполитої було поділено на чотири групи-класи і залежно від цього встановлено розмір податку. До того устави XVII ст. виокремлювали три категорії міст, але Бидгоська, а потім і Варшавська конституції поділили міста на чотири категорії. До великих міст було віднесено Краків, Познань, Львів. У цих «miastach głownieyszych mieszczanie od kamienic większych, od kożdey maią dawać po złotych trzy; od mnieyszych po złotych dwa, a od domkow ktore przy mieście bywaią, po pułzłotego. Na przedmieściach także od większych domow szynkowych, po złotych dwa, a od domkow mnieyszych po pułzłotego»[43].

До другої категорії увійшли великі торговельні центри, такі, як Казімеж під Краковом, у руських землях – Пшемишль, Сянок, Кросно, Ярослав.

Третю групу становили міста, в яких відбувалися щорічні ярмарки і тижневі торги, четверту – міста, де провадилися лише місцеві, вузьколокальні торги. Міщани третьої і четвертої груп сплачували подимного по півзлотого («od kożdego domu, tak wielkiego iako y malego, po pułzłotego dawać maią»)[44].

41 *Баранович О.* Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – С. 6–7.
42 *Баранович А. И.* Новый город Западной Украины XVI в. (основание Староконстантинова) – С. 237.
43 *Volumina* legum. – T. III. – S. 290.
44 *Ibidem.*

Запровадження подимного податку відразу збільшило на 60 % надходження до державної скарбниці[45]. Дехто з дослідників, зокрема Ян Рутковський, Зиґмунт Глогер, Ярослав Кісь, вважали, що від подимного були звільнені міські броварні, кузні, солодовні, рудні та інші об'єкти[46]. Однак це не відповідало дійсності, оскільки ці будівлі використовувалися не лише за виробничим призначенням, а й для проживання в них господарів-власників разом із родинами, слугами та челяддю. На підставі конституції, в якій проголошувалося: «Młyny, papiernie, kuźnie, huty, y ynsze wszystkie domy, w ktorych ludzie mieszkaią, do tychże podatkow y rachunkow należeć y po pułzłotego placić maią»[47], О. Баранович обґрунтовано довів, що об'єктом обкладання була кожна будівля, в якій проживали люди[48]. Від сплати подимного звільнялися і тому не фіґурували у реєстрах помісна шляхта, а також безпомісна шляхта, яка виконувала служебні функції управителів та урядників маєтків маґнатів та інших великих землевласників, католицьке духовенство, фільваркова челядь та сільські євреї[49].

Цікавим і водночас важливим для нас фактом є те, що конституція 1629 р. відзначає таке демографічне явище, яке чітко простежується за документальними матеріалами Волині – багатородинність шляхетських родів, що розростались у доволі великі родові спільноти. Зокрема у Варшавській конституції 1629 р. читаємо: «W niektorych Woiewodztwach stanu szlacheckiego ludzie, ktory się rozrodzili, na kmiecych rolach budynki maią, ... tedy z tych wszystkich domow, ktore na takich rolach, z ktorych pobory dawali ... ci co na włokach siedzą, po złotemu, a ci co na puł włoczkach, po pułzłotego, a co na mnieyszych, po groszy dziesięć od domu placić powinni»[50].

Більшість дослідників вважає реєстри подимного придатнішим джерелом для обчислення населення Речі Посполитої XVI–XVII ст. Саме подимні тарифи 1629 р. та наступних років були підставою для обрахунків залюднення Волинського, Белзького, Подільського воєводств та інших земель Речі Посполитої[51].

45 *Rutkowski J.* Historia gospodarcza Polski (do 1864 r.). – S. 169; *Кісь Я.* Джерела до демографії українського феодального міста (XVI–XVII ст.). – С. 24.

46 *Rutkowski* J. Historia gospodarcza Polski (do 1864 r.). – S. 169; *Gloger Z.* Encyklopedia Staropolska ilustrowana. – Warszawa, 1903. – T. IV. – S. 52.

47 *Volumina* legum. – T. III. – S. 290.

48 *Баранович А. И.* Население предстепной Украины в XVI в. – С. 203–204.

49 Крикун Г. Н. Народонаселение Подольского воеводства в XVII–XVIII вв. – С. 6.

50 *Volumina* legum. – T. III. – S. 290.

51 *Баранович О.* Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. С. 8–10; *Horn M.* Zaludnienie województwa Bełzkiego w 1630 r. // Roczniki Dziejów Społecznych i gospodarczych. 1959. – Poznań, 1960. – T. XXI. – S. 67–97; *Крикун М. Г.* Населення Подільського воєводства в першій половині XVII ст. – С. 115–135.

Характеризуючи подимний тариф 1629 р. як джерело для обрахунку населення і протиставляючи його поборовим спискам, О. Баранович наголошував на його адекватності тогочасним реаліям: тоді як поборові реєстри вилучали з оподаткування новоосаджену людність, погорільців, спустошені татарськими нападами поселення, подимне мало братися «з сіл усіх, нових осад, слобід, воль»[52]. Оскільки подимне було новим податком, то під час його введення докладно описувався порядок його стягнення як у законодавчих актах, так і під час його проведення на практиці. Найголовніше, що в конституції було чітко визначено об'єкт обкладання – дим (дім), а точніше будь-яка будівля, в якій проживали люди, що підтверджується і джерельними матеріалами XVII ст.[53] О. Баранович на документальному матеріалі довів, що саме так об'єкт обкладання розуміли й тогочасні платники податку[54]. Дослідник вважав, що списки подимного є найкращим з відомих історикам джерел для з'ясування чисельності населення Речі Посполитої першої половини XVII ст., оскільки його легко інтерпретувати, а сам об'єкт обкладання тісно пов'язаний з числом людей. У листі до Центрального архівного управління О. Баранович писав: «Джерела не дають можливості обрахувати залюднення України ні в який інший рік першої половини XVII ст. Обчислення людности 1629 р. є єдине можливе обчислення числа людности України перед Хмельниччиною, єдине можливе для всієї першої половини XVII ст.»[55]

Розглядаючи порядок збирання податків у Речі Посполитій, О. Баранович встановив, що технічно цей процес складався з таких етапів: 1) з'ясування кількості податкових одиниць – димів у кожному маєтку, 2) власне збирання податкових сум. У часі ці два етапи могли бути віддаленими один від одного. Тож нові об'єкти оподаткування, що з'явилися пізніше, не бралися до уваги. Якщо до 1627 р. податки збирали за «квитами» 1578 р., тобто за відомостями 50-річної давнини, то це означало, що, незважаючи на виникнення нових поселень, поборові списки не відображали цих змін, не беручи на облік нові поселення, які з'явилися протягом цього часу.

Такий порядок і техніка збирання податків залишалися й після впровадження податкової реформи 1629 р. В конституції було записано, що відомості про число димів, тобто об'єктів обкладання, у формі атестації мали подавати самі власники маєтків: «A porachowanie domow

52 *Баранович О.* Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – С. 9.
53 *Там само.* – С. 8–9.
54 *Баранович А. И.* Население предстепной Украины в XVI в. – С. 203–204.
55 *Баранович О.* Лист до Центрального архівного управління УРСР // Центральний державний архів вищих органів влади та управління, ф. 14, оп. 1, спр. 1212, арк. 12.

wiele ich, attestacyą dzierżawca albo dziedzic napisawszy, sub poenis supra nominatis, do Grodu bliższego ma podać»[56]. Власники маєтків могли це зробити особисто або через своїх слуг чи війтів, які мали скласти присягу про правильність поданих відомостей. Проте державного контролю за поданою власниками інформацією не було. На підставі цього О. Баранович дійшов висновку, що вказане в атестаціях число димів у тарифах було набагато меншим за справжнє. Навіть якби поборці й захотіли перевірити правильність поданої інформації, то реально цього неможливо було виконати у визначений термін, бо збирання подимного у Волинському воєводстві в 1629 р. мало бути проведено упродовж трьох місяців – з 1 червня до 1 вересня. Навіть дуже сумлінний поборця фізично не був спроможний перевірити подані відомості щодо великої території в такий термін.

Водночас конституція передбачала відповідальність за неправдивість свідчень. Попри це, документальні матеріали засвідчують, що ухиляння від сплати податку було масовим. До того самі поборці не відрізнялися великою чесністю, тож нерідко у сеймових конституціях зазначалося, що дехто з них подав неповну атестацію. Вже на наступному сеймі, що відбувся 27 листопада 1629 р. було прийнято постанову про ухиляння від сплати подимного, де констатувалося, що деякі землевласники приховали цілі містечка, нові осади, села та «волі». Їм надавалася можливість протягом шести тижнів подати правдиві свідчення про кількість поселень і димів та сплатити податки за приховані ними об'єкти: «Wolno im tych attestacyi poprawić z oddawaniem Poborcy co przychodzi»[57].

Будь-який податок та порядок і спосіб його сплати в Речі Посполитій ухвалювали на вальних сеймах, а місцеві сеймики вирішували питання лише стосовно поборці. Тож, якщо на сеймі 1635 р. розглядалося питання про подимне, то його мали збирати на підставі попередньої практики, тобто попередніх атестаційних списків. Виходячи з цього, О. Баранович зробив висновок, що в 1635 р. дими визначалися і подимне збиралося на підставі ухвали про податок 1629 р. Більше того, проаналізувавши документальні матеріали, О. Баранович довів, що подимне наступних 1631, 1635, 1640, 1642, 1648, 1650 років сплачувалося на підставі даних за 1629 р.[58] На його переконання, відомості про оподатковані об'єкти не могли перевищувати реальної кількості самих об'єктів, бо ніхто не став би сплачувати з того, чого не існувало, тож показники про об'єкти могли бути тільки заниженими, отже, зауважував

56 *Volumina* legum. – T. III. – S. 290.
57 *Ibidem*. – S. 311.
58 *Баранович О.* Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – С. 10.

дослідник, його обрахунки жодним чином не можуть перебільшити дійсне число тогочасної волинської людності[59].

Таким чином, О. Баранович встановив, що серед реєстрів першої половини XVII ст. найбільше потрібної інформації містить саме реєстр подимного тарифу Волинського воєводства 1629 р., який він виявив і опублікував у 1930 р. Щоправда, деякі відомості, яких не було в реєстрі 1629 р., він доповнив на підставі виправлених атестацій і присяг відповідно до листопадової конституції 1629 р., що зобов'язувала власників, які подали неповні відомості про свої маєтки, виправити ці дані. Проте О. Баранович відмічав, що в луцькій ґродській книзі, яка містить дані, зокрема й виправлені, в кінці бракує аркушів, а встановити їхню кількість неможливо[60]. Так само неповною виявилася і книга з присягами Володимирського ґроду. Проте найгірше було з відомостями щодо Кременецького повіту, оскільки ця ґродська книга взагалі виявилася розбитою. Тому О. Баранович змушений був скористатися інформацією про номенклатуру поселень і кількість димів у цьому повіті, яку містить подимний тариф 1631 р., а оскільки в ньому також бракувало даних про Костянтинівську волость, він використав список вибирання подимного 1635 р., який тоді зберігався в доступному для нього архіві Жевуських. Згодом картину залюдненості усіх трьох повітів Волинського воєводства дослідник доповнював, послуговуючись подимними матеріалами 1648 р.[61] Крім того, О. Баранович звірив свій реєстр із поборовим списком поселень Волинського воєводства, опублікованим Яблоновським. Внаслідок багаторічної скрупульозної роботи зведення до купи поданих до актових книг атестацій і присяг дослідник обрахував число населених пунктів та загальну кількість димів Волині станом на 1629 р.: «На 2200 поселень маємо міст 114. На 108460 димів підданих маємо димів в містах більше як 32369». Разом із тим, наголошуючи на складності завдання, О. Баранович усвідомлював, що його реєстр не охоплював усіх тодішніх поселень, тому сам зауважував, що йому не вдалося встановити повне число димів[62].

Роботу О. Барановича продовжив Микола Григорович Крикун, який вніс певні корективи до реєстру О. Барановича. За його підрахунками, у реєстрі волинських поселень О. Барановича названо 116 міст, 2146 сіл та 108750 димів. Ретельно проаналізувавши цей список,

59 *Баранович А. И.* Население предстепной Украины в XVI в. – С. 204

60 *Баранович О.* Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – С. 11–13.

61 *Там само.* – С. 13–14; *Його ж.* Нариси маґнатського господарства на півдні Волині у XVIII ст. // Студії з виучування історії України науково-дослідчої кафедри історії України. – К., 1926. – Т. І. – С. 5–6.

62 *Баранович О.* Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – С. 14–15, 21.

М. Крикун встановив, що з числа поселень слід вилучити 16, оскільки вони були розташовані за межами Волинського воєводства (йдеться про місто Губків і 14 сіл Київського воєводства, а також одне село, що належало до Подільського воєводства, в яких разом налічувалося 673 дими). Отже, в опублікованому Барановичем подимному реєстрі Волинського воєводства насправді значилося 115 міст, 2130 сіл та 108077 димів[63].

Досліджуючи подимні реєстри 1629, 1630, 1640, 1648, 1650 років, М. Крикун, як і О. Баранович, дійшов висновку, що наступні після 1629 р. подимні реєстри не були оригінальними, в найкращому разі вони повторювали відомості цього року, а чимдалі подавали менше число димів[64]. Проте, зіставляючи ці реєстри з іншими джерелами, Микола Крикун уточнив кількість поселень і димів низки воєводств Правобережної України першої половини XVII ст., зокрема й Волині[65]. На підставі подимного реєстру Волинського воєводства 1630 р., що зберігається у Львівському архіві, він встановив, наприклад, існування 610 димів у 27 селах, невідомих Барановичу, та додав 1152 дими до поданих Барановичем 9 міст і 103 сіл. На підставі багаторічного вивчення масиву інших документальних матеріалів М. Крикун склав картотеку населених пунктів Волині, завдяки якій збільшив їхню кількість ще на 100 поселень, не зазначених у жодному із подимних списків другої чверті XVII ст. Виходячи з того, що кожне із 27 сіл, названих в інвентарі 1630 р., мало пересічно 23 дими, Крикун застосував цей коефіцієнт і для 100 виявлених ним сіл і отримав додатково ще 2300 не охоплених подимними реєстрами димів. Таким чином, на підставі уточнень Крикун на 1629 р. налічує на Волині щонайменше 115 міст, 2260 сіл, тобто разом 2375 населених пунктів, в яких було 113296 димів. Застосувавши виведений ним коефіцієнт 6,5 особи на дим, він отримав 736424 людей. Додавши до цього числа 33265 осіб неоподаткованої людності дворів і фільварків та 288 осіб католицьких плебаній, М. Крикун визначив загальну чисельність волинського населення на 769978 людей, тож дослідник вважає, що на Волині налічувалося не менше 770 тис. осіб[66].

63 *Крикун М. Г.* Чисельність населення Волинського воєводства у першій половині XVII ст. – С. 72.

64 *Крикун М. Г.* Подимні реєстри XVII ст. як джерело // Третя респ. наук. конф. з архівознавства та інших спец. іст. дисциплін: Друга секція. Спеціальні історичні дисципліни. – К., 1968. – С. 72–80; *Його ж.* Чисельність населення Волинського воєводства у першій половині XVII ст. – С. 77–80.

65 *Крикун М. Г.* Чисельність населення Волинського воєводства у першій половині XVII ст. – С. 71– 82; *Його ж.* Населення Подільського воєводства в першій половині XVII ст. – С. 115–135.

66 *Крикун М. Г.* Чисельність населення Волинського воєводства у першій половині XVII ст. – С. 74–75, 80.

Водночас і М. Крикун, і О. Баранович неодноразово наголошують, що кількість димів є неповною, оскільки в багатьох випадках податок вносився лише з частини окремих поселень, а що становила ця частина – залишається невідомим. Проте інколи джерела показують, як і на скільки частин могли розподілятися шляхетські маєтки. Наведімо кілька прикладів. Так, 1589 р. Семен Іванович Козинський продав володимирському войському Василеві Гулевичу «ча*сти* свои, которыє мнє на дєлу *ѡт* брата моєго рожоного пана Па*в*ла и братанича моєго пана Гнєвоша Кози*н*скихъ вєдлє рєи*є*стровъ зостали, с половицы Борисовичъ трєтюю часть, што *єст* усихъ Борисович шостая ча*ст*, а у Цєвовє с пятоє части трєтюю ча*ст*, што *єст* усєго Цєвова пятаяна*д*ца*т* частъ, а в Сє*р*ховє ты*м* жє способо*м* с половицы Сє*р*хова пятаяна*д*ца*т* ча*ст*»[67].

6 жовтня 1593 р. в луцькому земському суді було зареєстровано угоду про розподіл с. Княгинина, за якою одна частина його відходила братам Івану й Богдану Олехновичам Княгининським, друга – князю Юрію Пузині, Тимофію Ржищовському і Марку Збранному, третя – братам Кіндратові й Петру Хорошкам[68]. Тож, навіть якщо це був перший поділ маєтку, то його розподілили на три частини, з яких одну поділили між собою брати Княгиниські, другу – три спільники, а третю – два брати Хорошки, отже, село поділялося загалом на сім частин. Через 14 років, 6 жовтня 1607 р., Тимофій Ржищовський обмінявся з Григорієм і Гаврилом Богдановичами Княгининськими маєтками: він віддав їм свої частини, тобто також частки, в селах Любитові, Волі Любитовській та Клодниці, а вони віддали йому свою шосту частину в Княгинині[69]. 1645 р. Єрий Бережницький протестував проти Якуба Подскарського, який чинив шкоди в с. Олізарові, де дружина Бережницького Полонія Станіславівна Олізаровська «шє*ст*на*д*цатую ча*ст* маєтъ»[70]. Отже, інколи поселення поділялися на 15–16 і навіть більше часток.

Як зазначалось, методологічні засади та методика обрахунку людності XVI–XVII ст. полягає у встановленні трьох найважливіших показників: кількості поселень, чисельності димів, тобто житлових приміщень у них, та пересічного числа мешканців одного диму, який вітчизняні дослідники ототожнюють з родиною. Спробуймо обрахувати волинську людність середини XVII ст. на підставі іншого підходу, головним засадничим принципом якого є обчислення найголовніших страт населення

67 *ЦДІАК* України, ф. 26, оп. 1, спр 61, арк. 275 зв.–277 зв.
68 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 188–190.
69 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 16, арк. 154–155, 155 зв.–156 зв.
70 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 243, арк. 101–102 зв.

на основі отриманих за документальними матеріалами нових показників – коефіцієнтів домогосподарських структур, які охоплювали не лише біологічну родину, а всіх домочадців. Отже, ми розглядаємо дим не як нуклеарну родину, а як домогосподарську структуру.

5.2. Обчислення волинської людності середини XVII ст.

5.2.1. Селянство

Найчисленнішою верствою тогочасної української людності було селянство, отже з нього і почнімо обраховувати волинську людність середини XVII ст. Першим чисельну оцінку селянства Волині на підставі поборового реєстру запропонував Александр Яблоновський. Виходячи з 1595 сільських осад та оподаткованих у Волинському воєводстві станом на 1569 р. 12930 селянських ланів і припущення, що на один лан припадає 18 осіб, А. Яблоновський обчислив усе волинське селянство кінця XVI ст., включаючи й фільваркову людність, на 248690 людей[71].

Це число переглянув Олексій Баранович, який на підставі подимного реєстру 1629 р. встановив існування на Волині значно більшого числа сіл – 2130, у яких налічував 74791 дим. Обраховуючи селянську родину на 6 осіб, він обчислив селянське населення на 448746 осіб[72].

На підставі опрацювання нових, невідомих О. Барановичу документальних джерел, Микола Крикун збільшив загальне число волинських сіл до 2260, а кількість димів в них – до 79392. Проте чисельність селянської людності М. Крикун обчислював, виходячи з виведеного ним збільшеного коефіцієнта. На підставі кількох списків населення, яке підлягало поголовному оподаткуванню у 1662 р., де на 782 дима припадало 5386 осіб, М. Крикун отримав пересічний показник диму – 6,89 особи, а з урахуванням дітей до 10 років, які не підлягали оподаткуванню (насправді за конституцією оподаткуванню не підлягали діти до 11 років), збільшив цей показник до 10 осіб. Дослідник звернув увагу на строкатість структури та якісний склад людності димів, що відображено в поголовних списках, оскільки разом із господарями, крім їхніх батьків та дітей, часто проживали брати, сестри, невістки, племінники, дядьки, тітки, онуки, а також не-

71 *Źródła* dziejowe. – T. XIX. – S. 54–55.

72 *Баранович О.* Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – С. 21; *Крикун М. Г.* Чисельність населення Волинського воєводства у першій половині XVII ст. – С. 74.

кровноспоріднені співгосподарі та слуги – челядь, коморники й підсусідки. Нагадаймо, що виведений ним показник цілковито збігається з обрахунками Генрика Ловмянського. Проте, оскільки показник було виведено на підставі відносно невеликого числа поселень (7 міст і 42 села), М. Крикун характеризує його як нетиповий. Водночас, усвідомлюючи, що коефіцієнт диму на Волині був вищим за 6 осіб, тим більше, що показник 6,89 стосується періоду значних соціальних потрясінь, що вкрай негативно вплинули на демографічний стан населення краю, він піднімає цей показник до 6,5 осіб[73]. На користь запропонованого коефіцієнта він наводить свої ж обрахунки, за якими наприкінці XVIII ст. залюдненість диму на Волині була приблизно такою самою[74]. Щоправда, це порівняння видається не зовсім коректним, оскільки політичні катаклізми середини XVII ст. (Хмельниччина, а потім Руїна) заподіяли страшні спустошення на території Волині. Наслідком цих подій стала справжня демографічна катастрофа, окреслена в загальних рисах на підставі документального матеріалу М. Ф. Владимирським-Будановим[75], і розкрита на прикладі міста Старокостянтинова О. Барановичем[76]. Тож невідомо, як довго відбувалося і чи взагалі відбулося протягом XVIII ст. відтворення населення Волині до його передвоєнного стану, оскільки такі дослідження на українському матеріалі взагалі не проводилися. Використовуючи отриманий ним коефіцієнт – 6,5 особи на селянську родину та ототожнюючи її з димом, М. Крикун обрахував волинське селянство 1629 р. на 516049 осіб.

На жаль, Крикун не зазначив назви жодного зі 130 додатково виявлених ним сіл. Нами на підставі інвентарів 1614, 1615, 1620 років та інших документів, зокрема ґродських і земських судів Волині, також встановлено понад 100 сіл, яких немає у реєстрі О. Барановича. Зокрема, там не зазначено поселень, опис яких містить інвентар Острозьких володінь 1620 р., тож цілком зрозуміло, що вони не могли не існувати у 1629 р. Йдеться про села: Бортники (Другі), Волиця Суха Княгининська, Деревичі Малі, Доросин, Кияш, Клинки, Котелянка (Друга), Кошатів (Другий), Макаринці, Молдрики, Мшенець, Новокрочиця, Перемі-

73 *Крикун М. Г.* Чисельність населення Волинського воєводства у першій половині XVII ст. – С. 76–77.

74 *Крикун Н. Г.* Население Правобережной Украины в 1789 г. // Проблемы исторической демографии СССР. – Таллин, 1977. – С. 97–102.

75 *Владимирский-Буданов М. Ф.* Передвижение южно-русского населения в эпоху Богдана Хмельницкого. – С. 79–116.

76 *Баранович О.* Панське місто за часів Польської держави. Старий Костянтинів. – К., 1928. – С.1–63.

лівка (Друга), Підлужжя[77], Словенщизна, Хоняків, Хотичин, Шемів. Так само низку сіл, які відсутні в реєстрі О. Барановича, встановлено за інвентарями маєтків князів Заславських.

Проте, оскільки М. Г. Крикун посилається також на зазначені документальні матеріали, сподіваємося, що вони вже увійшли до числа встановлених ним 130 поселень. Тож у наших обрахунках виходитимемо з числа сіл і димів, встановлених М. Г. Крикуном (2260 сіл і 79392 димів). Проте не можемо погодитись із запропонованим ним коефіцієнтом 6,5 осіб на сім'ю, оскільки, як було вище доведено, селянська родина становила складну домогосподарську структуру, до якої, крім членів біологічної родини, входили неспоріднені члени: підсусідки, коморники, наймити, слуги, челядь та ін. Про це говорить і сам дослідник, наголошуючи на строкатості структури селянської родини. Отже, виходячи з отриманого пересічного числа селянського домогосподарства у 11,5–12,5 осіб, застосуємо найменший показник – 11,5 осіб. За нашими обрахунками, волинське селянство становило щонайменше 913000 осіб.

5.2.2. Міщанство

Другою за чисельністю верствою волинського населення була міська людність. Спробу першого обрахунку волинського міщанства здійснив А. Яблоновський на підставі загальної суми шосу за 1578 р. Зокрема, він встановив, що на цей час (кінець XVI ст.), на Волині існувало щонайменше 68 міських поселень, в яких сплачено податок з 8673 димів. Як зазначалося вище, А. Яблоновський також вважав, що кількісно міська родина була меншою за сільську. Тож, рахуючи 25 людей на 1 злотий сплаченого податку, ідентифікуючи дим із родиною та рахуючи на дим 5 осіб, він обчислив міський люд і отримав 43365 міщан[78]. Проте незрозуміло, чому дослідник, приймаючи в невеликих містечках на 1 злотий податку 7 димів і 35 осіб, обраховував усю міську людність, виходячи із засади 25 осіб на злотий, адже, на його думку, більшість тогочасних волинських міст не відрізнялася значними розмірами. Великими міськими осадами були лише повітові міста Луцьк, Володимир і Кременець та ще декілька приватних князівських міст (Острог, Старокостянтинів, Заслав, Любартів, Острополь та ін.).

77 У реєстрі поселень О. Барановича є два села з цією назвою, але вони належать до Полонської волості. Див.: *Баранович О.* Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – С. 132; *Ворончук І.* Передмова // Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року). – С. 98.

78 *Zrodła* dziejowe. – T. XIX. – S. 58-61.

До міського населення Яблоновський відносив і духівництво, яке, на його думку, слід обраховувати окремо. Він гіпотетично припускав наявність у містах 120-122 православних церков, на кожну церкву рахував по одному священику з дяком та їхніми родинами – всього 12 осіб, враховуючи і службу. Отже, за його обчисленнями, міське духовенство становило 1440 осіб, щоправда, без монастирів, оскільки він не міг встановити їх число (których ani liczby, ani możliwej ilości przypadających na nie głów nie znamy»). Додавши чисельність вирахуваного ним міського духовенства та 3250 осіб замкової обслуги (виходячи із числа 65 волинських замків), дослідник визначив загальну чисельність міського населення Волині у 45090 осіб[79].

Послуговуючись подимним тарифом 1629 р., О. Баранович підняв число міських поселень до 115 і нарахував у них понад 32369 димів, зауваживши однак, що насправді їх було більше, бо в це число не увійшли дими Мильська та Андріїва, оскільки число їхніх димів подано в реєстрі разом із димами цілої волості[80]. Тож О. Баранович збільшив кількість міських димів, порівняно з відповідним результатом А. Яблоновського у 3,7 рази[81]. Баранович не обчислив міщан окремо, але знаючи, що він виходив із пересічного коефіцієнта диму у 6 осіб, ми легко вирахуємо, що, за О. Барановичем, у містах (без урахування жителів Андріїва і Мильска) мешкало шонайменше 194214 міщан.

М. Г. Крикун, збільшивши число міських димів 1629 р. до 33904, визначив чисельність усього міського населення Волині у 220376 мешканців[82]. Як бачимо, ні Баранович, ні Крикун не обчислюють окремо міське духівництво, адже, як зазначав Баранович, подеколи дими священиків вказуються в подимних тарифах[83]. Спираючись на кількість міських димів, уточнених М. Крикуном, але, застосовуючи обчислений нами на підставі вивчення документального матеріалу, на нашу думку, дуже поміркований коефіцієнт – 8,5 людей на міський дим (наголошуємо не на родину, а на дим), дістаємо 288184 осіб міського люду, що майже на 68 тис. більше обрахунків М. Крикуна.

5.2.3. Шляхта

Підраховуючи чисельність населення Волині, А. Яблоновський навіть приблизно не визначає кількість людності, яка не сплачувала по-

79 *Ibidem*. – S. 69–71.
80 *Баранович О.* Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – С. 21.
81 *Там само*.
82 *Крикун М. Г.* Чисельність населення Волинського воєводства у першій половині XVII ст. – С. 73.
83 *Баранович О.* Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – С. 18.

бор, тож він зовсім не заторкає питання чисельності волинської шляхти. З'ясовуючи залюднення Волинського воєводства першої половини XVII ст., О. Баранович, застосувавши, за його висловом, статистичний метод масового спостереження, на підставі подимного тарифу 1629 р. встановив 448 дідичів-землевласників, хоча зауважував, що подеколи в цьому документі фігурує лише фамілія, а скільки родин вона охоплює невідомо. Попри понятійну невизначеність, яку допускає Баранович, вживаючи подеколи термін родина, а подеколи збірне поняття – фамілія, вважаємо, що в розважаннях дослідника все-таки йшлося не про родину, а про рід-фамілію. Пошлемося на його ж вислів: «Аджеж в цих самих списках дідичів маємо багато ще невиявлених дідичів, там бачимо подані тільки фамілії, а скільки в цій фамілії було родин, ми того не знаємо». Як приклади він наводить роди Батьківських, Вербських, Крупецьких, Ледухівських, Мокосіїв Баковецьких, князів Ружинських та інших, які, за документальними матеріалами, були доволі багатородинними, проте окремих дідичів цих фамілій він у подимному не виявив, отже, до обрахунку вони не увійшли[84]. Ще складніше, зазначав Баранович, було виявити посесорів маєтків, число яких він встановив у 300. Тож усіх неоподаткованих шляхетських родин дослідник нараховує загалом 750, а усю шляхетську страту, виходячи з його коефіцієнта 6 осіб на родину, обчислює на 4400 осіб[85]. Як бачимо, попри розуміння, що виявлені шляхетські прізвища становили фамілію, тобто цілий рід, в конкретних обрахунках шляхетської верстви Баранович виходив не з роду, а з родини.

Водночас О. Баранович наголошував, що, крім землевласницької, була ще й служебна шляхта, проте обчислювати її не взявся, бо, на його думку, уявити хоча б приблизно її кількість, не знаючи структури тодішнього великопанського двору, неможливо, оскільки невідомо, як широко використовувалася праця шляхтичів в управлінні ключів, окремих маєтків та у фільваркових господарствах великих землевласників. При цьому дослідник усвідомлював, що неврахування служебної шляхти є недоліком у підрахунку шляхетської людності, разом з тим вважав, що цей недооблік не такий уже й великий, «як це може здаватися на перший погляд»[86].

М. Крикун, обчислюючи волинську землевласницьку шляхту, отримав 860 родин, враховуючи як спадкових власників, так і тимчасових – посесорів[87].

84 *Баранович О.* Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – С. 4, 17.
85 *Там само.* – С. 18.
86 *Там само.*
87 *Крикун М. Г.* Чисельність населення Волинського воєводства у першій половині XVII ст. – С. 78.

Встановлюючи критерії співвідношення кількості шляхти, зазначеної у тарифі 1629 р., з тією, яка з різних причин до нього не потрапила, Наталя Яковенко за умовний показник бере кількість маєтків на одну шляхетську родину, яка в ролі дідича, посесора чи урядника мала стосунок до землеволодіння. Посилаючись на відомості подимного тарифу 1629 р. та виходячи з даних Крикуна, вона за усереднений показник бере 2,5 поселення, а з розрахунку 2260 поселень (2260 : 2,5) отримала щонайменше 900 родин шляхтичів-землевласників[88]. Послуговуючись відомостями М. Крикуна, який за власною картотекою налічує на Волині 634 маєтки-частки, Н. Яковенко обраховує щонайменше 250 родин шляхтичів-частинників, зафіксованих тарифом 1629 р., або 29 % землевласників, які володіли не цілими поселеннями, а їх частками. Водночас дослідниця висловлює сумнів щодо вичерпності даних подимного стосовно цієї шляхетської групи. На її думку, частинні володіння, особливо у князівських латифундіях, які на Волині становили 79,8 % земельного фонду, були доволі характерними для цього краю, проте це не знайшло документальної фіксації в подимному реєстрі. На підставі зіставлення відомостей про шляхту-частинників, що їх містили тарифи подимного Волинського, Київського і Брацлавського воєводств (де вони становили відповідно 29, 20,6 та 36,4 %) Н. Яковенко дійшла висновку, що кількість волинської шляхти на частках коливалася в межах 30–35 % шляхетського загалу, а отже, гіпотетично збільшила число шляхти, зафіксованої тарифом, на 5 % або 40 родин[89].

О. Баранович та Н. Яковенко зауважують, що тариф слабо відображає дроблення сіл малоземельних зем'ян, зокрема таких, як Гуляльницькі, Дедеркали, Гурки Омелянські та інші, на співвласницькі частки. О. Баранович зазначив у примітках 41 село, податок з яких сплачував один власник, тоді як ішлося про частинне землеволодіння[90]. Справді, за подимним списком Баковецькі володіли 19 димами в с. Баківці, а їх там було щонайменше п'ятеро – Іван, Остап, Януш, Антон і Миколай[91].

Наталя Яковенко обраховує на Волині 220 маґнатських фільварків. Рахуючи фільварки заможної та середньої шляхти, вона припускає, що

88 *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. – С. 286–287.

89 *Там само.* – С. 288–289.

90 *Баранович О. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст.* – С. 44, 48,52, 57, 62, 65 та ін. Н Яковенко нарахувала у Барановича лише 24 села, що поділялися на частки. Див.: *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. – С. 288–289.

91 *Баранович О.* Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – С. 67, примітка 1.

разом їх могло бути близько 600–700 таких, якими керувала наймана адміністрація. Обчислюючи так звану фільваркову шляхту, дослідниця звертає увагу на українську специфіку, що полягала у наявності значного прошарку бояр-слуг, які нерідко виконували урядницькі функції в маєтках своїх панів. Враховуючи тенденцію до «аристократизації» управлінського персоналу, вона припускає, що в маґнатських і князівських фільварках шляхтичі були не лише урядниками, а й служебниками. У зв'язку з цим Н. Яковенко вважає, що усереднену чисельність управлінської шляхти на Волині можна прирівняти до числа фільварків, тобто 600–700 (усереднено 650) родин, або 75 % загального числа землевласницької шляхти, зафіксованої тарифом[92]. Аналізуючи стан маґнатських латифундій, вона припускає, що частина цих земель могла перебувати в руках дрібної шляхти на умовах ленного володіння, а тому вони не фіґурують у подимних списках. Орієнтовна чисельність шляхти показана в табл. 23, де подано наступні групи: шляхта, вирахувана за кількістю поселень – 900 родин, зафіксовані у тарифах шляхтичі-частинники – 40 родин, урядницька шляхта фільварків – 650 родин, ленна шляхта – гіпотетично близько 400 родин. Служебна неосіла шляхта обраховується на підставі співвідношення, характерного для інших реґіонів Речі Посполитої – в середньому на 20 % шляхетського загалу, або 490 родин. Тож Н. Яковенко вираховує 2480 родин усієї шляхти, а виходячи з показника 6 осіб на сім'ю, отримує 14880 осіб шляхетського походження, що, на її думку, становило 2,2 % волинського населення[93].

Однак 12-томна Польська шляхетська енциклопедія, в якій подано список шляхти Речі Посполитої за архівними джерелами, документальними публікаціями та працями відомих істориків і генеалогів, зокрема Яна Длугоша, Адама Бонецького, Єжи Борковського, Бенедикта Хмельовського, Станіслава Дунчевського, Войцеха Кояловича, Адама Косинського та інших, за нашими підрахунками, називає за прізвищами 625 волинських родів XVI–XVII ст.[94] Якщо це число порівнювати з числом шляхетських родин, то за обрахунками М. Крикуна на рід припадатиме 1,3, а за обчисленнями Наталі Яковенко – 3,9 родин. Проте, за генеалогічними схемами навіть на князівські родові структури припадало значно більше сімей. Так, на рід князів Острозьких у другій половині XVI ст. по чоловічій лінії припадало 3 родини, на рід князів Курцевичів – 8, на них же на початку XVII ст. – 6, на рід князів Зба-

92 *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. – С. 290–291.
93 *Там само.* – С. 292–293.
94 *Polska* encyklopedja szlachecka. W 12 t. – Warszawa, 1936–1939. – T. IV–XII.

разьких – 6, на рід князів Вишневецьких – 5, на одне покоління роду Воронецьких – 9 родин[95].

У зв'язку з цим, на нашу думку, обраховуючи шляхту, потрібно виходити не лише з чисельності родин, а й з кількості родів. Тож наші обрахунки шляхетської верстви принципово відрізнятимуться іншим підходом, оскільки ми відштовхуємось не від родин, а від родів. Складений нами за документальними даними список землевласницької волинської шляхти включає щонайменше 1000 родових прізвищ. Наші спостереження та створені нами генеалогічні таблиці рядової шляхти (які власне і були складені для одержання певної статистики), засвідчують, що шляхетські роди охоплювали значне число споріднених сімей. Зокрема, дуже розгалуженими були роди Білецьких, Білостоцьких, Бранських, Гулевичів, Гуляльницьких, Дривинських, Козинських, Киселів та ін. У другій половині XVI ст. лише в одному поколінні роду Білостоцьких по мечу, тобто по чоловічій лінії, нараховується 14 родин[96]. У роді Козинських одночасно було щонайменше 19 потомків чоловічої статі, з яких десятеро мали власні сім'ї з дітьми, а в роді Дривинських таких було 9[97]. В одному з документів одночасно називається 27 представників різних родинних структур роду Гуляльницьких, які були співвласниками різних часток села Гуляльники. В одному поколінні князів Ружинських з 11 потомків чоловічої статі семеро мали власні родини з нащадками[98].

Для визначення кількості родин, що припадали на рід, було проаналізовано 63 шляхетські роди, зокрема Білостоцьких, Боговитинів, Бокіїв Печихвостських, Борзобагатих, Бранських, Ворон Боратинських, Гостських, Гулевичів, Гулевичів Воютинських, Гулевичів Дрозденських, Гулевичів Радошинських, Гуляльницьких, Ґесинських, Долмат Ісайковських, Дривинських, Дубровських, Єловицьких, Єло Букоємських, Єло Малинських, Жабокрицьких, Жоравницьких, Загоровських, Калусовських, Киселів, Клюських, Княгининських, Козинських, Колпитовських, Крокоток Єловицьких, Куневських, Ледуховських, Лешницьких, Линевських, Мишків Варковських, Мишків Холоневських, Мокосіїв Баковецьких, Мокренських, Монтовтів, Бережецьких, Несвіцьких, Олізаровських, Оранських, Мушат Охлоповських, Ощовських, Павловичів, Порванецьких, Радовицьких, Ржищовських, Рогозинських, Рудець-

95 *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. – С. 306–307, 312–313, 334–339.
96 *Ворончук І.* Родоводи волинської шляхти XVI – першої половини XVII ст. – С. 182–185.
97 *Там само.* – С. 219–220, 239–241.
98 *Там само.* – С. 281–283; *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. – С. 316–317.

ких, Семашків, Сербинів, Смиковських, Солоневських, Фальчевських, Хом'яків Смордовських, Хребтовичів Богуринських, Хрінницьких, Чапличів Шпановських, Чеконських, Шпаковських, Яковицьких, Ясениницьких[99]. Унаслідок підрахунків було виявлено, що в середині і другій половині XVI ст. в одному поколінні по чоловічій лінії на 63 роди припадало щонайменше 332 родини, або 5,26 сім'ї на рід. Отже, виходячи з отриманого показника – 5,26 сім'ї на рід, вийде щонайменше 5260 родин землевласницької шляхти.

На нашу думку, потрібно підняти число й служебної неосілої шляхти. Наталя Яковенко слушно наголошує, що тенденція до «аристократизації» управлінського апарату всіх щаблів, знайшла вияв і на рівні управління маґнатськими і князівськими маєтками, де шляхтичі були не лише урядниками, а й служебниками[100]. До того ж служебна шляхта обслуговувала не лише потреби двору як господарсько-економічного комплексу, вона перебувала і на послугах окремих членів панської родини, виконуючи функції особистих слуг. Якщо в середньому припустити на князівські та маґнатські родини (не роди, а родини) по 10–20 осіб двірської служби, це не буде перебільшенням. Згадаймо, що Анна-Алоїза Острозька називає в тестаменті 57 слуг чоловічої і жіночої статі, яким вона призначила доживоття на своїх маєтках, більшість з них була шляхетського стану. Тож, за нашими спостереженнями, число неосілої служебної шляхти, яка подеколи фіґурує в актах, можна рахувати в межах 700–800 (усереднено 750) родин, які виступають в якості слуг багатшої землевласницької шляхти. Швидше за все шляхта саме цієї категорії виступала й управителями та урядниками фільварків. Вважаємо, що це число не вичерпує повного складу неосілої шляхти, але зауважимо, що служебниками та слугами в князівських і маґнатських маєтках часто виступала й малоземельна та середньоземельна шляхта, яка вже порахована.

Що стосується ленної шляхти, наведемо такі дані: за описом маєтків спадкоємців князя Олександра Острозького 1620 р. із 300 сільських поселень 164 перебували в ленному держанні щонайменше 154 слуг (подеколи ленники–родичі називаються у множині, тож точніше обрахувати неможливо). За інвентарями 1614 і 1615 р. маєтків князя Януша Острозького зі 179 сіл більше половини (94) перебувало у володінні 97 ленних слуг[101]. При цьому осадження не завжди відповідало принципу «один слуга – одне село». Подеколи один слуга

99 *Ворончук І.* Родоводи волинської шляхти XVI – першої половини XVII ст. – С. 179–307.
100 *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. – С. 291.
101 *ЛНБ* ім. В. Стефаника. Від. рукописів, ф. 91, спр. 39/I–1, арк. 1–164.

мав у держанні кілька сіл, зокрема Миколай Глембоцький тримав на службі села Доросин, Кияш, і П'ятигорщину, а пан Кжечовський – Кургани, Яшківці, Могиляни і Волошківці[102]. Інколи, навпаки, одне село тримало кілька родичів, як наприклад, брати Григорій і Прокіп Стралки служили разом з одного села Кошутова, село Здановичі перебувало у держанні чотирьох братів Здановичів, Мала Решнівка – в держанні Івана, Онуфрія, Миколая і ще одного Івана Решнівських, а с. Мшанець – тримали шість панів Мшанецьких[103]. Подеколи село поділялося на кілька частин, з яких окремо виконувалася військова служба. Так, одну частину с. Березівки тримав на службі пан Курниківський, дві частини – Белчинський, а ще одну – Березівський[104]. Тож лише за цими документами на князів Острозьких припадало разом близько 240–250 слуг-ленників, а якщо врахувати інші їхні маєтки, то кількість залежної лише від них шляхти могла становити щонайменше 300–400 родин. На цій підставі гадаємо ленних держань в маґнатських латифундіях було значно більше, а отже, й кількість оселеної в них залежної шляхти.

Якщо вважати, що маґнатам належало 79,8 % поземельного фонду Волині, то на ці відсотки припадатиме щонайменше 1800 сільських поселень. Тоді, виходячи з пропорції 240–250 слуг-ленників на 479 сіл, одержимо на 1880 маґнатських маєтків щонайменше 900 родин, а подеколи – родів. Отже, слуг-ленників обчислюємо на 900 родин. Таким чином, за нашими обрахунками різні категорії шляхетського стану разом налічували 6910 родин. Виходячи з обрахованого нами коефіцієнта шляхетської родини у 8 осіб, загальне число осіб шляхетської верстви становило щонайменше 55280 осіб.

Проте біологічна шляхетська родина ще не відокремилася від служби, вона доволі щільно була пов'язана зі своїм «двором», що складався зі слуг, челяді та інших домочадців. Тож розглядаємо шляхетську родину як складну домогосподарську структуру, в основі якої лежали не лише кровно-споріднені зв'язки, а передусім господарсько-функціональні засади. Тому шляхетську родину не можна обраховувати окремо від служби. До загальних обрахунків шляхетської страти відносимо і маґнатську верхівку, яка в середині XVII ст. становила доволі обмежену групу. Нагадаємо, що коефіцієнт шляхетського двору нами обраховано пересічно на 19–20 людей, отже, помноживши 6910 родин на даний показник, отримаємо населення шляхетських дворів – 138200 осіб разом

102 *Ossolineum*. – Sygn. 3669/II. – S. 83–84 zw., 250 zw.
103 *Ibidem*. – S. 159 zw., 353, 472, 472 zw.
104 *Ibidem*. – S. 473 zw.

зі шляхетською родиною та її службою. Отже, дворова служба становила щонайменше 82920 людей.

5.2.4. Духовенство

А. Яблоновський відносив до сільської людності й сільське православне духовенство, приймаючи для Волині одного священика на п'ять сіл. Застосувавши цю норму до цілого воєводства, станом на 1583 р. він отримав 320 церков, щоправда зазначав, що за поборовими списками 1589 р. їх було менше: у Луцькому повіті – 140, Володимирському – 81, Кременецькому лише – 21, тож разом – тільки 242[105]. Незалежно від розміру земельних наділів він рахував, як уже зазначалося, на сільську церкву по одному священику з дяком, їхніми родинами й двома служками разом – 12 осіб. Проте в остаточних обрахунках А. Яблоновський виходив із числа 320 церков, обчислюючи, таким чином, щонайменше 3830 осіб православного сільського духовенство разом із родинами. На 122 міські церкви (без монастирів) він отримав 1440 осіб[106]. Щодо католицького парафіяльного духовенства дослідник зауважував, що, оскільки їхні землі не оподатковувалися і в поборових реєстрах інформації про них немає, він не може їх обрахувати, тож гіпотетично обчислив їх на 480 осіб[107].

О. Баранович взагалі вважав, що обрахувати духовенство ще важче, ніж шляхту. При цьому він зауважував, що священики грецького обряду подеколи сплачували подимне, тож у цих випадках вони увійшли до числа порахованих димів. Якщо вони не сплачували податок, але про них була згадка в атестаціях, то Баранович сам вносив їх до числа димів. Проте, не знаючи точного числа монастирів і приблизної кількості ченців у них, він, як свого часу і Яблоновський, відмовився їх обчислювати[108]. Що стосується духовенства латинського обряду, то він прийняв гіпотетичний обрахунок А. Яблоновського – близько 500 осіб[109].

Сучасні дослідники за документальними матеріалами фіксують на Волині досліджуваного періоду 315 церков і 52 монастирі східного об-

105 *Zrodła* dziejowe. – T. XIX. – S. 50.
106 *Ibidem*. – S. 69.
107 *Ibidem*. – S. 70.
108 *Баранович О.* Залюднення Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – С. 18; *Źródła* dziejowe. – T. XIX. – S. 69.
109 *Баранович О.* Залюднення Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – С. 19; *Źródła* dziejowe. – T. XIX. – S. 70.

ряду[110], а також 92 костьоли і 18 кляшторів латинського обряду[111]. Отже, всього церков обох обрядів виходить 407, а монастирів – 70, разом – 477. В інвентарі Острозьких володінь 1620 р. названо ще 64 церкви, які не увійшли до зазначених обрахунків[112]. Тож за далеко не повними відомостями маємо 471 церкву, хоча тривалий час вважали, що лише у володіннях князів Острозьких було близько 600 церков.

Церкви й монастирі були забезпечені церковним кліром зі своїми родинами та слугами. Так, у с. Крупі священик мав 9 городників (на 20 волоках), які працювали на нього. У Сатиєві до церкви належало п'ять підданих з наділами[113], у Княгинині піп мав сім власних осілих підданих, які по одному дню на тиждень працювали на нього «o strawie»[114]. У м. Смолдирів при руській церкві було сім підданих[115]. Власних підданих мав також священик у с. Вельбовно[116].

У монастирях та кляшторах проживали ченці, на утримання яких надходили пожертви. Так, 1640 р. Варвара Лозчанка заповіла 300 злотих, 1643 р. Потенція Патрикіївна – 50 злотих, Анастасія Зубцовська – 300 злотих на монастирських черниць, які проживали у Святопрео-

110 *Довбищенко М. В.* Волинська шляхта у релігійних рухах кінця XVI – першої половини XVII ст. – К., 2008. – С. 617–749; *Горін С.* Монастирі Західної Волині (друга половина XV – перша половина XVII століть). Львів, 2007. – С. 61–78, 80–113, 122, 140–241, 244–248; *Пам'ятки.* Архів Української Церкви. – Т. 3. – Вип. 1. Документи до історії унії на Волині і Київщині кінця XVI – першої половини XVII ст. / Упоряд. М. В. Довбищенко. – К., 2001. – С. 101–103, 112–113, 119–121, 124, 141–142, 160–162, 168–169, 183, 189–190, 197, 236–237, 257, 270–271, 275–278, 392–394, 398–407; *Троневич П. О., Хілько М. В., Сайчук Б. Т.* Втрачені християнські храми Луцька. – Луцьк, 2001. – С. 9–26, 29–31; *Теодорович Н. И.* Город Владимир Волынской губернии в связи с историей Волынской епархии. – Почаев, 1893; *Его же.* Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Почаев, 1899. – Т. IV. – С. 14, 46–49; Т. V. – С. 44–45, 49, 57–60; *Терський С.* Храми середньовічного Володимира та його околиць: історія, локалізація, конфесії // Релігія і церква в історії Волині. – Кременець, 2007. – С. 10–11, 15; *Stecki T.* Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym. Serya 2. – Lwów, 1871. – S. 431–435.

111 *Довбищенко М. В.* Волинська шляхта у релігійних рухах кінця XVI – першої половини XVII ст. – С. 750–811; *Горін С.* Монастирі Західної Волині (друга половина XVI – перша половина XVII століть). – С. 251–273, 284–286; *Троневич П. О., Хілько М. В., Сайчук Б. Т.* Втрачені християнські храми Луцька. – С. 47–49, 54–56; *Теодорович Н.* Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Т. IV. – С. 47; *Stecki T.* Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym. – S. 431–435; *ks. Krolik L.* Organizacja dekanalna diecezji Luckiej i Brzeskiej w XVII i XVIII wieku. – Lublin, 1981. – S. 15–16.

112 *Ossolineum.* – Sygn. 3669/II. – S. 83, 89–92 zw., 106, 121, 138, 158 zw., 169, 170, 183, 188 zw., 210 zw., 213 zw., 216, 218, 245, 284–289 zw., 295, 305 zw., 315–318, 319 zw., 322 zw., 336, 340, 353 zw., 361, 375 zw., 378, 380, 393 zw., 395, 398 zw., 404 zw., 407 zw., 412, 413 zw., 415, 416–416 zw., 421, 428 zw., 431–438, 442 zw., 469, 472, 480.

113 *Ibidem.* – S. 98–92 zw., 91, 95.

114 *Ibidem.* – S. 117

115 *Ibidem.* – S. 305 zw.

116 *Ibidem.* – S. 216.

браженському монастирі в Чернчицях[117]. Михайло Довбищенко зафіксував п'ять черниць у 1583 р. в Луцькому Пречистенському монастирі, 6 ченців у 1612 р. – у Пересопницькому, у 1625–1630 рр. там же – 8, у Дерманському монастирі Св. Трійці в 1634–1647 рр. – 11 ченців[118]. У Жидичинському Свято-Миколаївському монастирі чисельність монахів становила 15–20 осіб[119]. За документами у Загорівському монастирі в 1610–1624 рр. було 6 ченців, а між 1641–1660 роками – 14[120]. У Затурецькому августинському монастирі латинського обряду протягом 1627–1661 років у джерелах занотовано 15 ченців[121], у Милецькому монастирі Св. Миколая впродовж першої половини XVII ст. – 10[122].

При багатьох церквах, наприклад, Пречистенській та Спаській у Любарі були шпиталі, де знаходили притулок і проживали старці, немічні та самотні люди похилого віку[123]. Шпиталі існували при руській церкві та католицькому костьолі м. Рівного[124], у Четвертенському монастирі Св. Спаса[125], у Зимнівському монастирі Успіння Пресвятої Богородиці, в Локачах, у Милецькому монастирі Св. Миколая Чудотворця[126]. Шпиталі згадуються майже в усіх містах за багатьма інвентарними описами. У шпиталі, заснованому Василем Загоровським при Іллінській церкві у Володимирі, утримувалося «на кождыи год по дванадцати особ убогих а здоровья неспособного»[127]. За фундушевим записом 1567 р. Петра Загоровського на шпиталь при Загорівському чоловічому монастирі Різдва Пресвятої Богородиці щорічно мали давати 10 мац жита, 2 маци ячменю, 2 маци гречки та інші продовольчі припаси[128].

Рахуємо на церкву по одному священику і дяку. Проте не беремо до уваги їхніх підданих, оскільки, швидше за все, вони вносились до загального податного реєстру. Виходячи зі стереотипу демографічної

117 *Довбищенко М. В.* Волинська шляхта у релігійних рухах кінця XVI – першої половини XVII ст. – С. 731.
118 *Там само.* – С. 672, 679, 693, 717.
119 *Горін С.* Жидичинський Свято-Миколаївський монастир (до середини XVII ст.). – К., 2009. – С. 146.
120 *Горін С.* Монастирі Західної Волині (друга половина XV – перша половина XVII століть). – С. 138–139.
121 *Там само.* – С. 280–281.
122 *Там само.* – С. 184, 219.
123 *Ossolineum.* – Sygn 3669/II. – S. 437–438.
124 *Ibidem.* – S. 126–127.
125 *Довбищенко М. В.* Волинська шляхта у релігійних рухах кінця XVI – першої половини XVII ст. – С. 732.
126 *Горін С.* Монастирі Західної Волині (друга половина XV – перша половина XVII століть). – С. 184, 219.
127 *Там само.* – С. 77.
128 *Там само.* – С. 133–134.

поведінки, притаманної усім тогочасним стратам населення, зокрема і священослужителям, що підтверджується і документальними матеріалами, та беручи до уваги, що за побутом сільські священики стояли дуже близько до селянської верстви, обчислюємо пересічну священицьку родину на 10 осіб, а домогосподарство разом з родиною та слугами – щонайменше на 12 осіб. Тоді духовенство становитиме 4710, а разом зі слугами – щонайменше 5652 особи.

Припустімо, що в монастирях (кляшторах) усіх насельників разом із настоятелями, церковним причтом, їхніми слугами та ченцями проживало пересічно близько 30 осіб, тоді населення 70 монастирів становитиме щонаймеше 2100 людей. Отже, біле і чорне духовенство православного і римського обрядів разом могло становити 6810, а з усіма домочадцями – щонаймеше 7752 особи.

5.2.5. Населення фільварків

Як форма ведення господарства фільварки на Волині були відомі вже у 1502 р. Обраховуючи їх число на Волині, А. Яблоновський вважав, що наприкінці XVI ст. під фільварки використовувалася третина оброблюваних або принаймні поданих до оподаткування селянських земель[129]. Його припущення щодо їх населення були зроблені на підставі інформації про фільварки двох подільських староств, в одному з яких – Кам'янецькому – налічувалося від двірника до пасічника 10 робітників, а, оскільки не всі вони були сімейними, він обрахував їх на 35 осіб. У меншому Летичівському фільварку, де від урядника до пасічника названо шістьох робітників, Яблоновський разом із їхніми родинами обчислює 25 людей. Звернувши увагу, що в Кам'янецькому фільварку не названо жодного парубка, наймита, лісничого тощо, він на 15-лановий фільварок пропонував рахувати близько 50 осіб. Беручи один фільварок на п'ять волинських сіл, дослідник обчислює фільваркових робітників на 15950 осіб[130].

За підрахунками на підставі інвентаря Острозьких володінь 1620 р., на 320 поселень зафіксовано 109 фільварків, тож один фільварок припадав на 2,9 села[131]. Деякі фільварки були доволі великими. Так, за описом Звягельського фільварку 1620 р., серед його будівель названо новозбудований дім, дві пекарні (стара і нова), комора для молочних продуктів, курятник, велика нова стайня. В гумнах збері-

129 *Źródła* dziejowe. – T. XIX. – S. 53.
130 *Ibidem*. – S. 54.
131 *Ворончук І.* Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року). – С. 91. Див. також табл. 2. – С. 102–109 .

галося 7 стирт і 522 копи жита, 58 кіп пшениці, 200 кіп ячменю, одна стирта гороху, 520 кіп вівса, 122 копи татарки (гречки). Тут було також робочих волів 15, коней – 20, великої рогатої худоби – 34, овець – 130, кіз із козенятами – 63, свиней з поросятами – 69, домашньої птиці (гусей, качок, курей) – 150[132].

На подвір'ї Суслівського фільварку стояла ізба з коморою, пекарня, комора для молочних продуктів, курятник, «сирник», шопа з двома хлівами для волів і дрібної худоби. На 1620 р. тут налічувалося 23 голови великої рогатої худоби, 9 волів, 112 овець, 80 кіз, 96 свиней, 165 штук домашньої птиці[133].

За інвентарями 1614 і 1615 років князя Януша Острозького на 187 поселень названо 26 фільварків, проте деякі з них були значними господарствами. Так, у Лазучинському фільварку зберігалося 1560 кіп старого збіжжя, а також жита врожаїв 1613 і 1614 років – 10 стирт, 794,5 кіп, ячменю – одна стирта і 144 копи, вівса – 5 стирт і 443 копи, проса – 420 кіп. Там було також 46 голів великої рогатої худоби та 55 курей, каплунів і гусей. До цього фільварку були приписані піддані трьох сіл: Лазучина Великого, Лазучина Малого та Котюржинців, де разом налічувалося 103 господарства, з яких дворищних – 61, підворищних – 42 та 48 підсусідків (у Лазучині Малому було ще 7 «wolanykow»)[134]. До деяких фільварків було приписано по 4–5 сіл. Так, на Бутовицькому (Бутинському?) фільварку відробляли селяни п'ятьох сіл, зокрема: Бутина, Волиці Бутовської, Мальків, Стецьків, Куцівців, на замковому Степанському фільварку працювали селяни Медзька Великого і Малого, Коростова та Любаши[135].

Існували також міські фільварки, зокрема 87 фільварків зазначено у Костянтинові, щоправда, 6 з них стояли порожніми. У с. Старики, крім князівського фільварку, названо ще 22 фільварки, які належали старості та замковим слугам, зокрема міському писарю, старостинському кухарю, пушкарю Флоріану, пекарю Андрію, злотнику Михайлу та ін.[136] Вочевидь, такі фільварки, які, до речі, існували і в інших містах, потрібно розуміти як підсобні господарства, що надавалися для забезпечення та виживання окремим князівським або замковим слугам. Такі фільварки

132 *Ossolineum*. – Sygn 3669/II. – S. 312 zw.–313 zw.
133 *Ibidem*. – S. 314–314 zw.
134 *ЛНБ* ім. Стефаника. Від. рукописів, ф. 91, спр. 39/I–1, арк. 87–89 зв.; *Опис* володінь князя Януша Острозького у південно-східній Волині 1615 р. – С. 217.
135 *ЛНБ* ім. В. Стефаника. Від. рукописів, ф. 91, спр. 39/I–1, арк. 32–33; *Опис* володінь князя Януша Острозького у південно-східній Волині 1615 р. – С. 144–146.
136 *ЛНБ* ім. В. Стефаника. Від. рукописів, ф. 91, спр. 39/I–1, арк. 23–24 зв., 27; *Опис* володінь князя Януша Острозького у південно-східній Волині 1615 р. – С. 130–132, 134–135.

могли мати також і заможні мешканці міст, де швидше за все працювали коморники та наймана челядь. Отже, гадаємо, вони не були фільварками в повному розумінні слова, тобто господарствами, створеними для виробництва сільськогосподарської продукції на продаж.

За описами маєтків князя Януша Острозького у 94 селах, наданих, наданих слугам-шляхті на ленних умовах (за виконання воєнної служби), йдеться про врожаї озимини, хоча в документі термін фільварок щодо цих сіл не вживається. До того ж, здебільшого говориться про врожаї, які становили від 40–50 до 100–200 кіп озимини. Як бачимо, справжні потужні фільварки перебували в князівському управлінні, тож економічну спроможність великих землевласників, на нашу думку, не можна переносити на середню і малоземельну шляхту, перебільшуючи її економічні можливості. За нашими обрахунками, на 26 князівських фільварках в маєтках князя Януша Острозького в 1615 р. працювали селяни 60 сіл, тож на фільварок припадало приблизно 2,3 села. У зв'язку з цим припущення М. Крикуна, що на одне село дрібної шляхти припадало до двох або й більше фільварків, на підставі чого він отримує 1553 фільварки на 2260 сіл[137], важко прийняти, оскільки воно не знаходить документального підтвердження.

За названими інвентарями, на 507 маєтків князів Острозьких припадало 135 фільварків, або один фільварок – на 3,7 села. Застосовуючи цю пропорцію до загальної чисельності волинських поселень, отримуємо 641 фільварок, що практично збігається із гіпотетичним числом 600–700 (усереднене 650) фільварків, запропонованим Наталією Яковенко[138].

Вважають, що норму фільваркової служби свого часу обрахував Адольф Павінський, який для фільварків маґнатів запропонував показник 25, а для заможної шляхти – 15 людей. Проте, розмірковуючи над числом фільваркової челяді загродової шляхти, дослідник вважав, що в XVI ст. воно не могло бути великим, оскільки основні панщизняні роботи виконували селяни, а необхідну додаткову працю робили коморники та городники (загородники)[139]. Тож, на його думку, для робіт у фільварковому дворі достатньо було кількох людей, як-от: економа, двірника, дівчини для прибирання, хлопця для догляду за худобою тощо. До того ж він вважав, що нерідко власник сам виконував функції економа. На такий двір-фільварок разом з родиною шляхтича-власника з п'ятьох осіб він додавав 5–6 людей челяді, а разом – 11 осіб[140].

137 *Крикун М. Г.* Чисельність населення Волинського воєводства у першій половині XVII ст. – С. 78–79.
138 *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. – С. 290–291.
139 *Zrodła* dziejowe. – Warszawa, 1883. – T. XII. – S. 105.
140 *Ibidem*. – S. 105–106.

Щоправда, В. Куля вважав ці числа надто низькими[141]. Мауріцій Горн, взявши за основу числа Павінського, обраховував фільваркову службу Белзького воєводства разом з населенням шляхетських дворів[142]. За прикладом Горна М. Крикун обраховує населення фільварків магнатів і багатої шляхти разом з населенням їхніх дворів, пояснюючи свій підхід тим, що «людність цих дворів виділити неможливо»[143]. У зв'язку з цим він відносить на один маєтковий фільварок 25 осіб, а на фільварок у частині села – 15 людей. Як зазначено, аргументація автора щодо визначення числа фільварків видається непереконливою, проте обчисливши фільваркову челядь з розрахунку 1553 фільварків, він отримав 33265 осіб[144]. Щоправда, обраховуючи населення Подільського воєводства станом на 1629 р., він на 540 фільварків нараховує 10,4 тис. фільваркової челяді, тож у цьому разі на один фільварок виходить 19 осіб[145].

На нашу думку, обслуга навіть невеликого фільваркового господарства мала складатися з урядника, двірника, пастуха, кількох парубків, наймитів, що працювали на гумні, у хлівах, оборах, пташниках, та обслуговували не лише саме господарство, а й родину урядника, яка проживала там же. Фільварковий двір не міг обійтися також без кухаря, праль, прибиральників та інших працівників. Тож припускаємо, що лише фільваркових робітників, з яких деякі могли бути одруженими, було щонайменше 20, а рахуючи 640 фільварків, отримаємо 12800 осіб. При цьому власників фільварків та їхніх шляхетних урядників з їхніми родинами не беремо до уваги, оскільки вони вже враховані при обчисленні шляхетської верстви.

Склавши разом обраховану чисельність різних категорій волинського населення, отримаємо 1359936 особи, тож на середину XVII ст. на Волині проживало щонайменше 1 млн. 300 тис. люду. Виходячи з цього числа, відсоткове співвідношення різних страт волинського населення розподіляється наступним чином: на селянство припадало 67,14 %, а разом з фільварковою людністю – 68,08 %, на міщанство – 21,19 %, на шляхту – 4,06 %, а разом з дворовою службою 10,16 %, на духовенство – 0,57 %. Окремо служба шляхетських дворів становила 6,10 %, а фільваркова – 0,94.

141 *Kula W.* Stan i potrzeby badań nad demografią historyczną dawnej Polski (do początków XIX wieku). – S. 61.

142 *Horn M.* Zaludnienie województwa Belzkiego w 1630 roku. – S. 83–84.

143 *Крикун М. Г.* Чисельність населення Волинського воєводства у першій половині XVII ст. – С. 78.

144 *Там само.* – С. 79–80.

145 *Крикун Н. Г.* Народонаселение Подольского воеводства в XVII–XVIII вв. – С. 10.

А. Яблоновський вважав, що заселеність території Волині в середині XVII ст. була більш-менш рівномірною. Різниця в заселеності, на його думку, настала пізніше, коли розвинулось орне господарство. При цьому він вважав доволі заселеним також і Полісся, чому сприяла більша безпечність від татар, велика кількість пасовиськ, звірів, пасік, риби; все це, на його думку, приваблювало людність більше, ніж родючі землі у відкритих для татарських нападів місцевостях[146].

О. Баранович навпаки доводив, що різниця в залюдненості різних частин Волині виступає дуже яскраво, а помилку А. Яблоновського пояснював недосконалістю джерельних матеріалів, зокрема тим, що дослідник користувався відомостями поборів 1577 і 1578 років, коли податок не брали з міцевостей, спустошених внаслідок великих татарських нападів. Крім того, зауважував він, Яблоновський неправомірно відносив до Полісся Олицьку, Клеванську, Рівненську, Дорогобузьку, Межирицьку, Корецьку волості, де знаходилися добре загосподарені і густо залюднені лесові ґрунти.

Розглядаючи заселеність різних географічних районів Волині, він зауважував, що великі природні відмінності, які існували між Волинським Поліссям і черноземною частиною не могли не впливати на їхню загосподареність, а отже, і на залюдненість, особливо за давніх часів. Він виділяв у воєводстві чотири зони, однією з яких була північно-західна частина Володимирського повіту, яка на півдні йшла від Каменя Коширського, на захід від Нуйна, на північ від Качина та Сушичного, залюдненість якої він встановлював у 17 осіб на кв. км. Друга зона лежала на південь від Пісочного Володимирського повіту, де він вивів 6,2 особи на кв. км. Третя зона розташовувалась на південь від Устилуга, заселеність якої було визначено у 11,6 осіб на кв. км. Решта території, яка на його думку, була найбільш загосподареною, характеризується і більшою заселеністю – 20,4 людей на кв. км[147].

Для визначення залюдненості Волині в першій половині XVII ст. О. Баранович приймав площу воєводства за обрахунком А. Раткова – 41637,44 кв. км. На 1 кв. км у нього вийшло 15,7 осіб[148]. Залюдненість повітів, він обчислив наступним чином: Володимирський – 14,6 осіб на кв. км, Луцький – 16, а Кременецький – 15,4[149]. Тож Кременецький повіт, де найкращі землі, виглядає гірше залюдненим ніж Луцький, де було значно менше придатних для землеробства земель. Цю ситуацію Бара-

146 *Jabłonowski A.* Pisma. – Warszawa, 1911. – T. IV. – S. 180.
147 *Баранович О.* Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – С. 20.
148 *Там само.* – С. 19.
149 *Там само.* – С. 21.

нович пояснював небезпекою частих татарських нападів на південно-східну частину воєводства; на його думку, людність здебільшого зосереджувалася в північно-західній частині, яка була безпечнішою для проживання.

При цьому дослідник зазначав, що Волинське воєводство було заселено менше ніж тогочасні Франція, Англія і Саксонія, але більше ніж тодішня Прусія (Курмарк), Данія, Шотландія та Померанія.

За вимірами М. Г. Крикуна площа повітів становила наступні розміри: Володимирський – 5265, Луцький – 21978, Кременецький – 12543 кв. км. Населення, яке обраховано ним на 770 тис., дослідник розподіляє між повітами у таких пропорціях: Володимирський – 12,39 %, Луцький – 55,80 %, Кременецький – 31,81 %, за густотою відповідно: 18,11, 19,55, 19,53, а по воєводству загалом – 19,35 осіб на кв. км[150].

При визначенні залюдненості Волинського воєводства будемо орієнтуватися на загальну його площу в 41637,44 кв.км. Виходячи із встановленого нами числа населення Волині на середину XVII ст. – 1300000[151] осіб, отримуємо залюдненість воєводства – близько 31 особи на кв. км. Отже, за нашими обрахунками, Волинське воєводство на середину XVII ст. було залюднено значно менше ніж Франція (45 осіб на кв. км), Віртемберг (40) і Англія (36), проте мало майже однакову заселеність із Саксонією (30,8), і було набагато щільніше, а не менше залюдненим ніж Померанія, Прусія, Данія та Шотландія.

150 *Крикун М. Г.* Чисельність населення Волинського воєводства у першій половині XVII ст. – С. 80.

151 Навіть сьогодні підрахувати населення з точністю до однієї особи неможливо, бо щохвилини народжуються одні і помирають інші, тож тим більше для періоду XVI–XVII ст. Отже, гадаємо, можна округлити отримане число.

ЗАМІСТЬ ВИСНОВКІВ

Викладений в окремих розділах конкретний матеріал засвідчує, що протягом XVI – першої половини XVII ст., попри природні катаклізми та політичні складнощі, Волинь переживала справжній демографічний бум. Про це свідчить поява значного числа нових осад, спостерігається розширення доступних для людей просторів, відбувається внутрішня колонізація краю, йде заселення нових пустельних колись земель порожніх теренів. Протягом цієї доби на Волині було засновано щонайменше 100 міських поселень, що реально існували на середину XVII ст. Так само зростає число нових сільських поселень: якщо наприкінці XVI ст. їх нараховують 1595, то на середину XVII ст. число їх збільшилося щонайменше до 2260, тобто майже на третину. Саме це і є найбільшим показником демографічного тиску: зростаючи чисельно, сільське населення виходило за межі існуючих сіл на волость, переходячи до нових осад, у тому числі й до міст. Як відомо, міста виникають і живуть за рахунок припливів ззовні і, перш за все, завдяки сільському люду. Тож, стаючи постійними міськими мешканцями, колишні селяни в нових життєвих умовах набували нових професій, змінюючи свій соціальний статус, а водночас і співвідношення різних соціальних страт населення. Можна припустити, що саме за рахунок рядового волинського населення відбувалося також і зростання населення Київського воєводства, про що свідчить активне переселення в цей же час на територію Київщини волинської шляхти, яка за логікою речей мала залучати до цього і власних слуг та підданих.

Вивчаючи коливання населення світу, Фернан Бродель розвинув теорію припливів і відпливів, виходячи з якої, нараховував три великі періоди біологічного зростання населення Європи. Перший з них припадав на 1100–1350 рр., другий – на 1450–1650 рр., а третій починався

з 1750 р. Два великі спади населення він хронологічно окреслював з 1350 по 1450 рр. як вкрай різкий і менш різкий з 1650 по 1750 рр. Подеколи у швидкому зростанні населення Європи протягом так званого довгого XVI ст. (1451–1650 рр.) вбачають певне відновлення після попередніх спадів, коли відбувалася компенсація людських втрат, а відтак перевищення колишнього рівня чисельності людей.

Вочевидь, стосовно українських земель ця періодизація зростання і спадів населення вимагає певних коректив. Зокрема, перший період, який для Європи вважається періодом біологічного зростання, співпадає з татарською навалою на давньоруські землі, яка спричинила такі людські втрати, наслідки якої сучасники порівнювали з наслідками землетрусу. Протягом XVI – першої половини XVII ст. демографічна ситуація, що складається в українських землях, зокрема й на Волині, вповні відповідає процесам демографічного тренду цілої Європи, коли відбувається доволі швидке зростання населення, завдяки чому доба другого підйому дістала характеристику «феномену компенсації» попередніх втрат.

Проте характеристика періоду 1650–1750 рр. щодо України не відбиває того трагічного стану речей, що спостерігаються на її теренах. Якщо в масштабах Європи і світу спад 1650–1750 рр. характеризується як менш різкий, порівняно з першим, то для українських земель цей період, пов'язаний з політичними катаклізмами середини і другої половини XVII ст., був часом катастрофічного зменшення чисельності населення і має характеризуватися як період украй різкого демографічного спаду. Найскладніше переплетення подій Хмельниччини, російсько-польської війни 1654–1656 рр., Руїни, походів Туреччини і Кримського ханату на українські землі в 1672, 1674, 1675, 1678 роках, походів польського війська під проводом Яна Собеського та великого згону населення з території Правобережної України на Лівобережну під проводом сина гетьмана Івана Самойловича – Семена Самойловича 1678 р. спричинило спустошення і обезлюднення значної території України, а найбільше постраждала саме Волинь, яка виявилася в епіцентрі військових дій. За згубністю впливу на демографічний стан тогочасних українських земель, особливо Волинського воєводства, М. Ф. Владимирський-Буданов порівнював період 1648–1654 рр. із наслідками татарської навали на давньоруські землі. Однак жоден із вітчизняних істориків досі не взявся підрахувати втрати українського населення внаслідок цих трагічних подій. Тож ця проблема ще чекає на свого дослідника.

ДОДАТКИ

Таблиця І

Номенклатура багатошлюбності волинських жінок (XVI – перша половина XVII ст.)

№ п/п	Прізвище та ім'я дружини	Прізвище та ім'я чоловіків	Джерело
1	Андрузька Марія Андріївна	1 шл. – N Билчинський 2 шл. – Григорій Сосницький	ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 14, арк. 554 зв.–556.
2	Андрузька Тетяна	1 шл. – Каспер Чеховський 2 шл. – Григорій Костюшкович Хоболтовський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 14, арк. 315–317а-зв.
3	Бабинська Богдана Семенівна	1 шл. – Лев Полоз 2 шл. – Єсиф Немирич	Lietuvos Metrika (1567–1569). Литовская Метрика, книга публичных дел № 9. – Vilnius, 2001. – С. 183
4	Бабинська Катерина Андріївна	1 шл. – Іван Іванович Городиський 2 шл. – Семен Іванович Хребтович Богуринський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 166, 173 зв.–174.
5	Барсанівна Марія Василівна	1 шл. – Зенко Борсук 2 шл. – Семен Порванецький	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 781–810; АЮЗР. – Ч. VIII, т. IV. – С. 179–218.
6	Барсанівна Фенна Василівна	1 шл. – Федір Мушатич 2 шл. – Федір Федорович Селецький	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 781–810; АЮЗР. – Ч. VIII, т. IV. – С. 179–218.
7	Бедрицька Ядвіга	1 шл. – NN 2 шл. – Каспер Черневський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 111, арк. 612 зв.–613.
8	Бережецька Раїна	1 шл. – Юхно Оранський 2 шл. – Матей Вольський	ЦДІАК України, ф. 27, оп. 1, спр. 7а, арк. 285–285 зв.; спр. 10, арк. 119 зв.
9	Березолупська Добрухна	1 шл. – NN 2 шл. – Мелешко Голубич	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 500 зв.–501.
10	Берестська Олександра Михайлівна	1 шл. – Іван Болобан Осекровський 2 шл. – Каспер Цатковський	ЦДІАК України, ф. 27, оп. 1, спр. 3, арк. 31–33; АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 288–289.
11	Білецька Барбара	1 шл. – Яцько Андрійович Дедеркало 2 шл. – Стефан Витковський	ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 14, арк. 819–820.
12	Білецька Галшка	1 шл. – Єронім Єловицький 2 шл. – Фірлей Броневський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 245, арк. 156–158.

Продовження таблиці І

13	Білецька Кристина Олександрівна	1 шл. – Станіслав Вілчинський 2 шл. – Ян Малиновський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 23 зв.
14	Білецька Настася Семенівна	1 шл. – Сава-Гнівош Васильович Рудецький 2 шл. – Дахно Перекальський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 52 зв.
15	Білостоцька Ганна (Овдотя) Ванківна	1 шл. – Іван Іванович Клюський 2 шл. – Михайло Іванович Гулевич Дрозденський	ЦДІАК України, ф. 2228, оп. 1, спр. 720, арк. 1–4.
16	Білостоцька Ганна Іванівна	1 шл. – Яків Васильович Ощовський 2 шл. – Матвій Андрійович Кошка Жоравицький	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 3 зв.; ф. 26, оп. 1, спр. 14, арк. 433–436; спр. 15, арк. 455–456.
17	Білостоцька Ганна Олехнівна	1 шл. – Олехно Гніздицький 2 шл. – Іван Маськович Лосятинський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 139–140.
18	Білостоцька Марина Іванівна	1 шл. – Іван Михнович Гулевич Перекальський 2 шл. – кн. Януш зі Збаража Воронецький	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 14, арк. 830 зв.–832 зв.
19	Білостоцька Марія Романівна	1 шл. – Федір Русин Берестецький 2 шл. – Станіслав Ґожевський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 4, арк. 523 зв.–525; ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 523–524 зв.
20	Білостоцька Софія	1 шл. – кн. Андрій Пузина 2 шл. – Шимон Жабокрицький	АЮЗР. – Ч. І, т. IV. – С. 127.
21	Білостоцька Уляна Романівна	1 шл. – Василь Вигура 2 шл. – Мартин Венжа	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 12, арк. 459 зв. – 460 зв.
22	Білостоцька Федора Олехнівна	1 шл. – Богдан Занкович Смиковський 2 шл. – Андрій Олехнович Олізаровський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 61, арк. 217 зв.–218
23	Боговитинівна Козерадська Барбара Андріївна	1 шл. – Миколай Федорович Чаплич Шпановський 2 шл. – Криштоф Горайн	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 111, арк. 506 зв.–507; спр. 243, арк. 582 зв.–584 зв.; ПКК. – Т. І, отд. І. – С. 18–26.
24	Боговитинівна Козерадська Маруша Адамівна	1 шл. – Адам Човганський 2 шл. – N Оборський	Ворончук І. Родоводи волинської шляхти. – С. 189, 326.
25	Боговитинівна Козерадська Маруша Федорівна	1 шл. – Криштоф Ґуйський 2 шл. – Войцех Мнішек 3 шл. – Ян Лось	ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 14, арк. 367–369, спр. 34, арк. 58 зв.–59 зв., 158 зв.–160 зв.
26	Боговитинівна Шумбарська Богдана Богушівна	1 шл. – Ігнат Джуса 2 шл. – Олексій Зинкович	ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 6, арк. 32; Собчук В. Боговитиновичі. – С. 501
27	Боговитинівна Шумбарська Ганна-Єва Михайлівна	1 шл. – Бартош Лащ 2 шл. – Станіслав Тимінський	ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 14, арк. 691 зв.–693.

Продовження таблиці І

28	Боговитинівна Шумбарська Марина Стефанівна	1 шл. – Василь Павлович 2 шл. – Матвій Михайлович Єло Малинський	ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 14, арк. 41–43; ф. 25, оп. 1, спр. 41, арк. 8–9 зв.
29	Боговитинівна Шумбарська Настася Стефанівна	1 шл. – Федір Вільгорський 2 шл. – Миколай Ярмолинський	ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 12, арк. 114–116 зв., спр. 29, арк. 117 зв.; ф. 25, оп. 1, спр. 111, арк. 424 зв.–425 зв.
30	Боговитинівна Шумбарська Федора Михайлівна	1 шл. – кн. Фрідріх Пронський 2 шл. – Миколай Трибуховський 3 шл. – Михайло Дзялинський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 438–440 зв.; АЮЗР. – Ч. VIII, т. IV. – С. 444–447.
31	Бокіївна Печихвостська Катерина Гаврилівна	1 шл. – Савка Новгородчич 2 шл. – кн. Мартин Васильович Велицький	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 22, арк. 19 зв.–20 зв.; ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 570 зв. –571.
32	Бокіївна Печихвостська Магдалена Гаврилівна	1 шл. – NN 2 шл. – Григорій Абрамович Непокойчицький 3 шл. – Мартин Скотницький	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 531–531 зв.; спр. 9, арк. 723 зв.–726 зв.; спр. 16, арк. 65–69.
33	Болбасівна Ростоцька Ганна Григорівна	1 шл. – Михайло Федорович Сербин Хорохоринський 2 шл. – Іван Чаплич Шпановський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 6, арк. 171–171 зв.; спр. 8, арк. 232–234, спр. 18, арк. 413–414.
34	Болбасівна Ростоцька Марія	1 шл. – Іван Ощовский 2 шл. – Андрій Іванович Колпитовський 3 шл. – Іван Васильович Линевський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 6, арк. 149 зв.–151; спр. 5, арк. 19; АЮЗР. – Ч. VIII, т. VI. – С. 140–143.
35	Болбасівна Ростоцька Настася	1 шл. – Ждан Боровицький 2 шл. – Іван Михайлович Хрінницький	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 111, арк. 445 зв.–447; спр. 243, арк. 443 зв.–445 зв., 437–439.
36	Болбасівна Ростоцька Орина	1 шл. – Прокіп Матвійович Угриновський 2 шл. – Дмитро Іванович Рогозинський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 7, арк. 251 зв; спр. 13, арк. 51; АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 254–255.
37	Болобанівна Осекровська Ганна Іванівна	1 шл. – Федір Шишка Ставецький 2 шл. – Михайло Халаїм 3 шл. – Олександр Федорович Владичко	ЦДІАК України, ф. 27, оп. 1, спр. 3, арк. 31–33; АЮЗР, ч. VIII, т. III, с. 417–418; Волинські грамоти. – С. 40–42.
38	Борзобагатянка Красенська Ганна Іванівна	1 шл. – Януш Федорович Гулевич Долзький 2 шл. – Олександр Маркович Жоравницький	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 4, арк. 430 зв.–431 зв.; спр. 7, арк. 11.
39	Борзобагатянка Красенська Магдалена Олехнівна	1 шл. – Прокіп Григорович Шельвовський 2 шл. – Ян Завадський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 27 зв.–28 зв.
40	Борзобагатянка Красенська Марія Іванівна	1 шл. – Яцько Стецькович Добрилчицький 2 шл. – Василь Іванович Рогозинський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 7, арк. 2; АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 70–73.

Продовження таблиці 1

41	Борзобагатянка Красенська Марія Олехнівна	1 шл. – Іван Сенюта 2 шл. – Олександр Лясота	ЦДІАК України, ф. 27, оп. 1, спр. 1, арк. 62–63; Волинські грамоти, с. 35–36.
42	Борзобагатянка Красенська Раїна Олехнівна	1 шл. – Миколай Рудґерд 2 шл. – Станіслав Держановський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 15, арк. 1254–1255 зв.; спр. 16, арк. 428–429 зв.
43	Боровицька Марія Томилівна	1 шл. – Григорій Колимський 2 шл. – Олізар Єрлич Тиненський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 41, арк. 1–3 зв.
44	Брозовська Раїна	1 шл. – Андрій Рогуський 2 шл. – Миколай Ласинський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 19, арк. 41–43, 232–233, 387–391.
45	Буремльська Марія (Марина) Дмитрівна, кн.	1 шл. – Григорій Єнкович Колмовський 2 шл. – Філон Лукашович Котельницький	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 925–926 зв.; спр. 8, арк. 112 зв.–114 зв.
46	Буремльська Марина Олександрівна, кн.	1 шл. – Петро Мокосій Шибенський 2 шл. – Федір Хмара Миловшський 3 шл. – Ждан Войсецький	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 3, арк. 223 зв.–224, 267 зв.; спр. 8, арк. 38; Яковенко Н. Українська шляхта. – С. 313.
47	Бутовичівна Марія Богушівна	1 шл. – Василь Валах 2 шл. – Каспер Залеський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 41–41 зв.
48	Бутовичівна Олена Семенівна	1 шл. – Криштоф Лащ 2 шл. – кн. Юрій Юрійович Пузина	Jerlicz J. «Latopisiec». – S. 82.
49	Буховецька Маруша	1 шл. – Миколай Гапонович Новоселецький 2 шл. – Станіслав Миколайович Дубровський 3 шл. – Станіслав Рембеський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 12, арк. 287–288 зв., 292–293; спр. 19, арк. 708–710, 740–741.
50	Вагановська Марія Федорівна	1 шл. – кн. Януш Олександрович Порицький 2 шл. – Гаврило Васильович Бокій Печихвостський 3 шл. – Дахно Гулевич Перекальський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 409–410 зв.; ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 277–279 зв.; спр. 7, арк. 625; спр. 9, арк. 543 зв.–546; ф. 28, оп. 1, спр. 1, арк. 348–349.
51	Веденецька Любецька Фенна Дмитрівна, кн.	1 шл. – Малхер Насиловський 2 шл. – Щасний Миколайович Харлинський	Wolff J. Kniaziowie. – S. 207; Яковенко Н. Українська шляхта. – С. 322
52	Венгленська Катерина Якубівна	1 шл. – Павло Черневський 2 шл. – Станіслав Рогульський	ЦДІАК України, ф. 27, оп. 1, спр. 7, арк. 331–338; АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 191–194.
53	Вербентівна Катерина Адамівна	1 шл. – Ян Васильович Красовський 2 шл. – N Алхимовський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 243, арк. 227 зв.–228 зв.
54	Вербицька Євфимія Юріївна	1 шл. – Ян Андрійович Вербицький 2 шл. – кн. Андрій Іванович Вишневецький	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 27–28; Wolff J. Kniaziowie. – S. 568.

Продовження таблиці І

55	Верещака Ганна Щаснівна	1 шл. – Григорій Пашкевич Єлець 2 шл. – Богдан Іванович Гулевич Дрозденський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 11, арк. 459.
56	Вечорина Ганна	1 шл. – N Чагадаєвич 2 шл. – кн. Василь Михайлович Сокольський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 2, арк. 652; АЮЗР. – Ч. VIII, т. VI. – С. 375–378.
57	Вигурянка Маруша	1 шл. – Остафій Дахнович Гулевич Перекальський 2 шл. – Федір Іванович Білецький	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 15, арк. 195 зв.–196 зв., 224 зв.–227; 855–856, 952 зв.–956.
58	Визгердівна Бранська Маруша	1 шл. – Яцько Семенович Минковський 2 шл. – Лукаш Минковський	ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 14, арк. 427–428 зв., 682 зв.–684.
59	Висоцька Катерина (Марина) Духівна	1 шл. – кн. Абрагам Федорович Ружинський 2 шл. – Ян Лимонт	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 34, арк. 270 зв.–271; спр. 52, арк. 56 зв.
60	Вишневецька Олександра Андріївна, кн.	1 шл. – кн. Юрій Іванович Чорторийський 2 шл. – Ян Лагодовський	Wolff J. Kniaziowie. – S. 568–569; Яковенко Н. Українська шляхта. – С. 325, 336.
61	Вишневецька Софія Андріївна, кн.	1 шл. – Ян Домінікович Пац 2 шл. – Криштоф Вацлав Шемет 3 шл. – Ян Остафійович Тишкевич	Яковенко Н. Українська шляхта. – С. 336.
62	Вишневецька Корибутівна Кристина Адамівна, кн.	1 шл. – Миколай Остафійович Єло Малинський 2 шл. – Петро Данилович	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 235, арк. 1052 зв.–1055; спр. 243, арк. 49–50; Wolff J. Kniaziowie. – S. 558.
63	Вільгорська Агнешка	1 шл. – Василь Козаревський 2 шл. – Адам Лащ Стримелецький	ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 14, арк. 463–464 зв.
64	Вількочимська Софія	1 шл. – Станіслав Дунін Пшимеш 2 шл. – Миколай Тишка	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 131, арк. 582–589.
65	Вкринська Кристина	1 шл. – Вацлав Чаплич Шпановський 2 шл. – Мойзеш Сенюта	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 243, арк. 90–91.
66	Волчківна (Волчковичівна) Євфрузина Олізарівна	1 шл. – Мартин Ходоровський 2 шл. – Олександр Замойський	АЮЗР. – Ч. VI, т. I. – С. 538–545.
67	Вольська Агнешка	1 шл. – Василь Козаревський 2 шл. – Адам Лащ Стремелецький	ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 14, арк. 463–464 зв.
68	Вонсовичівна Катерина	1 шл. – N Линевський 2 шл. – Вавринець Роговський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 9, арк. 406 зв.–407 зв.
69	Ворищська Ганна Федорівна	1 шл. – Сидір Васильович Барсан 2 шл. – Марко Васильович Жоравницький	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 781–810; АЮЗР. – Ч. VIII, т. IV. – С. 179–218.

Продовження таблиці 1

70	Воронецька Маруша Станіславівна, кн.	1 шл. – Іван Матвійович Білостоцький 2 шл. – Станіслав Млодзяновський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 14, арк. 1374 зв.–1378 зв.
71	Воронецька Олександра Матясівна (Матушівна), кн.	1 шл. – Іван Григорович Болбас Ростоцький 2 шл. – Криштоф Савич Єловицький	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 14, арк. 343–345 зв.; спр. 15, арк. 463–463 зв.
72	Воронянка Боратинська Овдотя Томилівна	1 шл. – Андрій Добринський 2 шл. – Онизій Лукаревський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 20, арк. 248–251 зв.
73	Воронянка Боратинська Федора Федорівна	1 шл. – Миколай Восґровський 2 шл. – Олександр Стан	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 44, арк. 290–291 зв.
74	Вощатинська Катерина	1 шл. – Іван Клюський 2 шл. – N Гулевич Дрозденський	ЦДІАК України, ф. 2228, оп. 1, спр. 720, арк. 1–4.
75	Врещівна Щасна	1 шл. – Марко Дмитрович Новоселицький 2 шл. – Богдан Кражинський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 9, арк. 92 зв.–93 зв.
76	Гостська Анастасія Романівна	1 шл. – Іван Петрович Калусовський 2 шл. – Ян Гурко Омелянський 3 шл. – Валентій Вкринський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 680–682.
77	Гостська Марія Романівна	1 шл. – Андрій Федорович Єлець 2 шл. – Петро Іванович Хом'як Смордовський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 292 зв.–307; спр. 8, арк. 366 зв.–367.
78	Гостська Настася Василівна	1 шл. – Іван Олеша 2 шл. – Іван Лосятинський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр 5, арк. 389–390 зв.; спр. 61, арк. 279–279 зв.
79	Головинська Федора Яцьківна	1 шл. – Федір Черевчій 2 шл. – Ян Волицький	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 41, арк. 656 зв.–660 зв.; АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 454–459.
80	Головчинська Софія, кн.	1 шл. – кн. Григорій Санґушко Кошерський 2 шл. – Станіслав Мнішек	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 16, арк. 110 зв.; спр. 19, арк. 12–14.
81	Гольшанська Марія Юріївна, кн.	1 шл. – Андрій Якубович Монтовт Коблинський 2 шл. – Михайло Тихнович Козинський 3 шл. – кн. Андрій Михайлович Курбський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 5, арк. 28; Яковенко Н. Українська шляхта. – С. 361.
82	Горайнівна Катерина Федорівна	1 шл. – Петро Дениско Матвієвський 2 шл. – Мартин Якович Ясениницький 3 шл. – Валентій Пашинський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 8 зв.; ф. 26, оп. 1, спр. 61, арк. 287 зв.–289.
83	Горловська Богдана Мойсеївна	1 шл. – Федір Горайн 2 шл. – Петро Олеша	ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 14, арк. 429–430.
84	Грабянка Галжбета	1 шл. – Амброжій Чарнолоський 2 шл. – Валеріан Орховський	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 66, арк. 5–6.

Продовження таблиці І

85	Грузевичівна Ганна	1 шл. – Бенедикт Гуляльницький 2 шл. – Ян Івановський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 16, арк. 257 зв.–259.
86	Гулевичівна Марія Василівна	1 шл. – кн. Іван Дмитрович Буремльський 2 шл. – Ян Федорович Бокій Печихвостський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 3, арк. 804–805; АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 321–323.
87	Гулевичівна Воютинська Ганна Семенівна	1 шл. – Прокіп Микитич Білостоцький 2 шл. – Матис Комнацький	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 116–117 зв.; спр. 14, арк. 1373–1374 зв.; спр. 19, арк. 648–651 зв.
88	Гулевичівна Воютинська Марина Семенівна	1 шл. – Матвій Романович Білостоцький 2 шл. – Ян Закревський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 16, арк.329 зв.–330.
89	Гулевичівна Воютинська Маруша Яцьківна	1 шл. – Остафій Новоселицький 2 шл. – Ян Станський 3 шл. – Станіслав Нашчинський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 5, арк. 43 зв.; спр. 111, арк. 346 зв.–347.
90	Гулевичівна Воютинська Раїна Гаврилівна	1 шл. – Фалалей Іванович Рогозинський 2 шл. – Миколай Михайлович Хрінницький	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 19–19 зв.; спр. 8, арк. 221 зв., 453 зв.–454.
91	Гулевичівна Долзька (Должецька) Федора Янушівна	1 шл. – Павло Васильович Бранський 2 шл. – Ян Напольський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 14–15 зв.; ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 635 зв.
92	Гулевичівна Дрозденська Кристина	1 шл. – Миколай Пузовський 2 шл. – Станіслав Козицький	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 63, арк. 686 зв.–687.
93	Гулевичівна Дрозденська Овдотя Іванівна	1 шл. – Григорій Іванович Козинський 2 шл. – Станіслав Хмелевський 3 шл. – Петро Костюшкович Хоболтовський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 374–375 зв.; спр. 13, арк. 77 зв.–78 зв.
94	Гулевичівна Перекальська Анастасія Дахнівна	1 шл. – Сава-Гнівош Васильович Рудецький 2 шл. – Іван Семенович Білецький	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 13, арк. 82 зв.; спр. 18, арк. 404 зв.–405; 772–772 зв.
95	Гулевичівна Перекальська Марина Іванівна	1 шл. – Томаш Могильницький 2 шл. – Андрій Зджитовецький	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 216, арк. 60 зв.–62 зв.
96	Гулевичівна Перекальська Овдотя Левківна	1 шл. – Федір Ласко 2 шл. – Якуб Медушевський 3 шл. – Ян Тимофійович Майковський ?	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 4, арк. 442зв.; ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 730 зв.–736.; спр. 8, арк. 13 зв.; спр. 11, арк. 2–2 зв.; спр. 12, арк. 104 зв.–105.
97	Гулевичівна Перекальська Раїна Дахнівна	1 шл. – Йона Якимович Мушата Охлоповський 2 шл. – Федір Панасович Лешницький	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 13, арк. 883; ф. 26, оп. 1, спр. 19, арк. 227–227 зв.

Продовження таблиці 1

98	Гулевичівна Піддубинська Богдана Григорівна	1 шл. – кн. Остафій Андрійович Четвертенський 2 шл. – Павло Вишинський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 34–35.
99	Гулевичівна Піддубинська Софія Григорівна	1 шл. – Кіндрат Богданович Смиковський 2 шл. – Григорій Дахнович Жабокрицький	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 395 зв.; ф. 26, оп. 1, спр. 15, арк. 836 зв.–839 зв., 840–841 зв.
100	Гулевичівна Радошинська Констанція Дем'янівна	1 шл. – Адам Федорович Урсул Рудецький 2 шл. – Петро Яцимирський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 65, арк. 70; ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 33 зв.
101	Гулевичівна Радошинська Марія Романівна	1 шл. – Федір Злоба Чернчицький 2 шл. – Ян Роґалина	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 546–546 зв.; ф. 26, оп. 1, спр. 12, арк. 220 зв.–221.
102	Гулевичівна Смоліговська Галшка Василівна	1 шл. – Криштоф Адамович Потій 2 шл. – Стефан Лозка	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 14, арк. 1360 зв.–1363; спр. 19, арк. 102 зв.–104 зв.
103	Гулевичівна Смоліговська Галшка Михайлівна	1 шл. – Петро Станішевський 2 шл. – Петро Підгороденський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 260, арк. 436 зв.–448; АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 603–612.
104	Гулевичівна Смоліговська Ганна Василівна	1 шл. – кн. Федір Іванович Четвертенський 2 шл. – кн. Юрій Богданович Пузина	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 599 зв.; спр. 14, арк. 601–602 зв.
105	Гулевичівна Смоліговська Марина Іванівна	1 шл. – Себестіян Богушевич Приборовський 2 шл. – кн. Станіслав Войнич Воронецький 3 шл. – Павло Андрійович Баковецький	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 20, арк. 476–479 зв.; АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 462–468.
106	Гуменицька Овдотя Наумівна	1 шл. – Григорій Дмитрович Мишка Холоневський 2 шл. – NN	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 511.
107	Гурко Омелянська Барбара	1 шл. – Адам Свищовський 2 шл. – Мартин Матисовський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 265, арк. 434.
108	Ґесинська Ганна Щаснівна	1 шл. – N Смітковський 2 шл. – Гаврило Бронницький	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 37–38.
109	Джусянка Настася Богданівна	1 шл. – Олехно Михайлович Тесовський 2 шл. – Іван Горайн	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 3, арк. 367; АЮЗР. – Ч. I, т. I. – С. 95–116.
110	Дзиківна Марина Миколаївна	1 шл. – Андрій Важинський 2 шл. – Станіслав Бристам	Jerlicz J. Latopisiec. – S. 60.
111	Диковицька Катерина Іванівна	1 шл. – Михайло Михайлович Ощовський 2 шл. – Станіслав Защинський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 812–812 зв.; ф. 26, оп. 1, спр. 61, арк. 384 зв.–385 зв.
112	Добринська Єва Андріївна	1 шл. – Якуб Курош (Куровський) 2 шл. – Миколай Жаковський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 20, арк. 648 зв.–650 зв., 738 зв.–740.

Продовження таблиці І

113	Дривинська Люція-Тереза Лаврентіївна	1 шл. – Олександр Жабокрицький 2 шл. – Стефан-Костянтин Пісочинський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 245, арк. 272–273 зв.; ПКК. – Т. І, отд. І. – С. 81–88.
114	Дривинська Марина	1 шл. – Ян Залеський (Заленський?) 2 шл. – Ян Красовський	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 52, арк. 42–42 зв.
115	Дривинська Настася Василівна	1 шл. – N Федоровецький 2 шл. – Тиміш Васильович Дубницький 3 шл. – Федір Джус	ЦДІАК України, ф. 27, оп. 1, спр. 3, арк. 220–221; Волинські грамоти. – С. 212–213.
116	Дривинська Овдотя Василівна	1 шл. – Прокіп Степанович Гуляльницький 2 шл. – Януш Андрійович Кошка Жоровицький	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 11, арк. 376 зв.–377 зв., 377 зв.–380; ф. 27, оп. 1, спр. 3, арк. 220–221, 223–223 зв.
117	Дрогичинська (з Дрогичин) Галшка	1 шл. – Миколай Мархоцький 2 шл. – Ян Васильович (Михайлович?) Жоравницький	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 11, арк. 645 зв–647 зв.
118	Друцька Любецька Ганна Романівна кн.	1 шл. – Матвій Дубровський 2 шл. – М. Леварт 3 шл. – Андрій Непрецький 4 шл. – Миколай Юрійович Остик 5 шл. – кн. Павло Юрійович Соколинський	Wolff J. Kniaziowie. – S. 204–206; Яковенко Н. Українська шляхта. – С. 323.
119	Друцька Соколинська Марина Андріївна, кн.	1 шл. – кн. Олександр Дмитрович Буремльський 2 шл. – Іван Михайлович Хрінницький	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 936 зв.–939; спр. 12, арк. 465–466 зв.
120	Дубровська Барбара Миколаївна	1 шл. – Ян Комнацький 2 шл. – Ян Гослицький	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 111, арк. 556 зв.–557; ф. 26, оп. 1, спр. 15, арк. 943–945 зв.
121	Єловицька Анна	1 шл. – Єронім Хребтович 2 шл. – Миколай Бабинський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 280, арк. 581–584 зв.
122	Єловицька Катерина Антонівна	1 шл. – N Хом'як Смордовський 2 шл. – Гаврило Романович Гостський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 177.
123	Єловицька Настася Гнівошівна	1 шл. – Якуб Людвиський 2 шл. – Григорій Данилович	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 384 зв., 144 зв.; спр. 37, арк. 320 зв.–324 зв.
124	Єловицька Софія Антонівна	1 шл. – Вацлав Вільгорський 2 шл. – Станіслав Вілам	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 10, арк. 804.
125	Єловицька Федка	1 шл. – Іван Гринькович Козинський 2 шл. – N Клевецький	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 5, арк. 3–4 зв., 14 зв.–15, 28.
126	Єло Куневська Марія Андріївна	1 шл. – Гнівош Пісочинський 2 шл. – Іван Сосницький 3 шл. – Петро Бучайський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 248 зв.–249, 521.

Продовження таблиці І

127	Єло Малинська Анастасія Михайлівна	1 шл. – кн. Андрій Федорович Головня Острожецький 2 шл. – Миколай Олександрович Семашко	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 28–31; спр. 18, арк. 33; ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 94–95, 364–365.
128	Єло Малинська Олена Михайлівна	1 шл. – Григорій Васильович Чаплич Шпановський 2 шл. – Павло Пілавський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 5, арк. 3–4 зв., 14 зв.–15, 28.
129	Єзерська Барбара Левантівна	1 шл. – Остафій Львович Буховецький 2 шл. – Ян Богуфал	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 14, арк. 991 зв.–993 зв.
130	Єничівна Огренка Остахнівна	1 шл. – Маско (Максим) Олехнович Шпаковський 2 шл. – Матвій Росток 3 шл. – Семен N	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 636, 827 зв.; ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 461–461 зв.; спр. 8, арк. 627–627 зв.
131	Єрличівна Феліціяна	1 шл. – Самуель Володкевич 2 шл. – Єремія Тиша Биковський	Jerlicz J. Latopisiec. – S. 60.
132	Єсифовичівна Олена Карпівна	1 шл. – Василь Михайлович Семашко Риканський 2 шл. – Іван Кадянович Чаплич Шпановський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 5, арк. 166; спр. 6, арк. 241 зв.–243.
133	Єсманівна Федора Гливовна (Глібівна?)	1 шл. – NN 2 шл. – Матвій Росток	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 13, арк. 724–725 зв.
134	Жабокрицька Маріанна	1 шл. – N Холоневський 2 шл. – Ярош Григорович Сосницький	Jerlicz J. Latopisiec. – S. 80.
135	Жижемська Ганна Михайлівна, кн.	1 шл. – Немира Богданович Хрінницький 2 шл. – Богуш Боговитинович	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 438–440; АЮЗР. – Ч. VIII, т. IV. – С. 442–447.
136	Житинська Полагія	1 шл. – NN 2 шл. – Андрій Богушевич	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 9, арк. 701 зв.–702 зв..
137	Жуківна Софія Стефанівна	1 шл. – Василь Микитич Ощовський 2 шл. – Федір Михнович Порванецький	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 12, арк. 470 зв.; спр. 13, арк. 601–603 зв.
138	Жуковецька Раїна Янівна	1 шл. – Кмита Посник Івачковський 2 шл. – Гаврило Єрлич Тиненський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 428 зв.–430; спр. 17, арк. 535–535 зв.
139	Жулинська Гелена	1 шл. – Геліяш Павлович Оранський 2 шл. – Петро Лащ	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 44, арк. 2-3, 167 зв.–168.
140	Заберезинська Ганна Янівна	1 шл. – Фрідріх Іванович Сапєга 2 шл. – кн. Стефан Андрійович Збаразький	Wolff J. Kniaziowie. – S. 613. Яковенко Н. Українська шляхта. – С. 334.
141	Загоровська Раїна Янівна	1 шл. – N Шалевський 2 шл. – Станіслав Цуровський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 15, арк. 281–283.

Продовження таблиці І

142	Залеська (Медвідь Залеська?) Галжбета	1 шл. – N Яблоновський 2 шл. – Мар'ян Ґродзинський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 19, арк. 396 зв.–398 зв.
143	Залеська (Медвідь Залеська?) Гелена Станіславівна	1 шл. – кн. Матуш Олександрович Порицький 2 шл. – Фронц Круш	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 7, арк. 93 зв.–95; АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 96–101.
144	Залеська (Медвідь Залеська?) Маруша	1 шл. – N Торчинський 2 шл. – N Милевський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 19, арк. 401–403.
145	Золотолинська (Злотолинська) Галшка Василівна	1 шл. – Петро Рогачевський 2 шл. – Олександр Рубецький Виговський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 19, арк. 231–232, 291–293.
146	Зубцовська Анастасія Кирилівна	1 шл. – Филип Ванко 2 шл. – Лаврентій Васильович Дривинський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 245, арк. 272–273 зв., 574; ПКК. – Т. I, отд. I. – С. 81–88.
147	Зубцовська Федора	1 шл. – Андрій Лаврентійович Дривинський 2 шл. – Самуель Солоневський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 243, арк. 287–288 зв.
148	Іваницька Олександра	1 шл. – Ян Новоселицький 2 шл. – Ян Янович Боговитин Шумбарський 3 шл. – Іван Хребтович Богуринський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 111, арк. 670–670 зв., 679 зв.–680.
149	Іваницька Софія	1 шл. – Шимон Єло Малинський 2 шл. – Юрій Завиша	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 111, арк. 276–276 зв.
150	Івановська Маруша	1 шл. – Якуб Петриковський (Потриковський) 2 шл. – Богдан Шайтур	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 20, арк. 113 зв.–114, 252 зв.–254.
151	Кандибянка Прокшичівна Раїна Станіславівна	1 шл. – Федір Борейко Кнерутський 2 шл. – Михайло Линевський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 15, арк. 293–296, 357 зв.–358; 705–707 зв.
152	Кимберівна Ядвіга	1 шл. – Миколай Лепесовицький 2 шл. – Лукаш Головинський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 258, арк. 15–19.
153	Киселівна Ганна Гнівошівна	1 шл. – Іван Дахнович Жабокрицький 2 шл. – Філон Іванович Полоз 3 шл. – Фалалей Марковський	ЦДІАК України, ф. 27, оп. 1, спр. 3, арк. 132–133; ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 203 зв.–206; спр. 13, арк. 45 зв.–46 зв.; Волинські грамоти. – С. 199–201.
154	Киселівна Марія	1 шл. – Андрій Новоселицький 2 шл. – Федір Федорович Ворона Боратинський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 516.
155	Киселівна Олена Тимофіївна	1 шл. – Михайло Іванович Яковицький 2 шл. – Богдан Костюшкович Хоболтовський	ЦДІАК України, ф. 27, оп. 1, спр. 1, арк. 4 зв. –5 зв., 28–29; спр. 6, арк. 132–133; Волинські грамоти. – С. 218–219.
156	Киселівна Федора Гнівошівна	1 шл. – Ян Львович 2 шл. – Михайло Война Оранський	ЦДІАК України, ф. 27, оп. 1, спр. 3, арк. 202 зв.–203; Волинські грамоти, с. 199–201.

Продовження таблиці 1

157	Кірдеївна Мильська Марія Петрівна	1 шл. – Ян Крупський 2 шл. – Роман Іванович Гостський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 37–39.
158	Клюська Ганна Іванівна	1 шл. – Оникій Бутетицький 2 шл. – Бартош Мешковський	ЦДІАК України, ф. 27, оп. 1, спр. 7, арк. 341 зв.–342; Волинські грамоти. – С. 23–26.
159	Клюська Ганна Матвіївна	1 шл. – N Мелешко 2 шл. – Стефан Михайлович Гулевич Дрозденський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 245, арк. 463–465 зв.
160	Козечанка Ганна Дмитрівна, кн.	1 шл. – Юнко Колмовський 2 шл. – Миколай Дубровський 3 шл. – Шимон Миколайович Харлинський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 397–398; спр. 245, арк. 95 зв.–97 зв.
161	Козечанка Катерина, кн.	1 шл. – Ян Іванович Свищовський 2 шл. – Стефан Коритенський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 243, арк. 110–111 зв., 165 зв.–167.
162	Козинська Барбара Михайлівна	1 шл. – кн. Миколай Ярославович Раполовський 2 шл. – кн. Юрій Андрійович Збаразький 3 шл. – Андрій Фірлей з Дубровиці	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 548 зв.; ф. 26, оп. 1, спр. 9, арк. 61 зв.–63; ф. 28, оп. 1, спр. 6, арк. 96 зв.–100; Wolff J. Kniaziowie. – S. 611–612.
163	Козинська Настася Іванівна	1 шл. – Василь Вигура 2 шл. – Томаш Плонський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 14, арк. 1319 зв.–1321; спр. 15, арк. 136–137 зв.; спр. 16, арк. 139 зв.–140.
164	Козинська Олена Семенівна	1 шл. – Іван Іванович Білостоцький 2 шл. – Войтех Семко 3 шл. – Григорій Горайн	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 65, арк. 436–440; ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 68 зв.; спр. 9, арк. 537–538; спр. 19, арк. 455–456.
165	Козинська Раїна Семенівна	1 шл. – NN 2 шл. – Олександр Львович Вільгорський 3 шл. – N Коленський (Ґоленський)	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 16, арк. 304–309, 314–316 зв., 326–327.
166	Колпитовська Марина Андріївна	1 шл. – Гаврило Семенович Козинський 2 шл. – Богдан Іванович Клюський 3 шл. – Іван Іванович Мишка Холоневський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 55–57; спр. 243, арк. 351–352.
167	Колпитовська Полагя Яківна	1 шл. – Іван Яцькович Літинський 2 шл. – Марко Гаврилович Мишка Холоневський 3 шл. – Богуш Липленський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 30, арк. 47–49; ф. 27, оп. 1, спр. 1, арк. 177–178.
168	Колпитовська Федора Костянтинівна	1 шл. – Василь Михайлович Ощовський 2 шл. – Олександр Григорович Сенюта Ляховецький 3 шл. – кн. Юрій Михайлович Чорторийський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 97–99; Пам'ятки. – С. 88–89.

Продовження таблиці І

169	Коляновська (з Колянова) Катерина	1 шл. – Михайло Малинський 2 шл. – Ян Войтановський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 13, арк. 56 зв.–58 зв.
170	Коптівна Овдотя	1 шл. – N Кропивницький 2 шл. – Михайло Кендзерський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 19, арк. 109–109 зв.
171	Кордишівна Раїна	1 шл. – Іван Олишвенський 2 шл. – Василь Олексійович Околов	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 13, арк. 122–123.
172	Коритенська Ганна Михайлівна	1 шл. – кн. Юрій Богданович Масальський 2 шл. – Михайло Янушович Гулевич Долзький (Должецький)	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 12, арк. 689–689 зв.; спр. 15, арк. 708–711.
173	Коритенська Опранка Федорівна	1 шл. – кн. Остафій Васильович Сокольський 2 шл. – Микита Михайлович Ощовський	ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 14, арк. 309–310 зв.
174	Костюшковичівна Хоболтовська Ганна Богданівна	1 шл. – Іван Романович Сенюта Ляховецький 2 шл. – Костянтин Якович Колпитовський	ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 14, арк. 156–160.
175	Костюшковичівна Хоболтовська Катерина	1 шл. – Богуш Заяць Зденіжський 2 шл. – Ярош Мошинський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 19, арк. 461–462 зв., 464 зв.–466.
176	Костянка Макотерська Ганна Григорівна	1 шл. – Андрій Хмара 2 шл. – Богдан Сосницький	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 6, арк. 16 зв.; спр. 17, арк. 721 зв.; ф 26, оп. 1, спр. 7, арк. 696–698.
177	Краєвська Катерина Станіславівна	1 шл. – Михайло Мелешко 2 шл. – Гаврило Модринський	ЦДІАК України, ф. 27, оп. 1, спр. 26, арк. 361–362 зв.
178	Красносельська Богдана Романівна	1 шл. – Дмитро Олехнович Козинський 2 шл. – Ян N	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 30, арк. 154 зв.–155.
179	Красовська Овдотя Василівна	1 шл. – Федір Федорович Боговитин Козерадський 2 шл. – Олександр Вишинський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 9, арк. 654–656.
180	Кратовичівна Ганна	1 шл. – Фабіян Глиницький 2 шл. – Федір Бруяка	ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 14, арк. 840 зв.–845; ф. 26, оп. 1, спр. 15, арк. 621–625.
181	Крокотчанка (Кропотчанка) Єловицька Марія Яківна, кн.	1 шл. – Василь Красовський 2 шл. – Василь Григорович Приведовський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 3, арк. 100–101; спр. 6, арк. 255–257; ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 170–173 зв.
182	Куликовська Анна	1 шл. – Андрій Мшальський 2 шл. – Самійло Черневський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 273, арк. 492–494.
183	Куровська Катерина	1 шл. – Станіслав Одинець 2 шл. – Григорій Бронницький	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 14, арк. 883–884.
184	Курцевичівна Булижанка Катерина Коріатовичівна, кн.	1 шл. – Михайло Вітонізький 2 шл. – Олександр Вонсович 3 шл. – Ян Прусиновський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 243, арк. 289 зв.–290, 556 зв.–557.

Продовження таблиці I

185	Лагодовська Ганна Ванківна	1 шл. – кн. Богдан Солтанович Сокольський 2 шл. – Федір Дубровський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 3, арк. 54 зв.–55 зв.
186	Лагодовська Томила Ванківна	1 шл. – Семен Тур 2 шл. – Богдан Туминський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 9, арк. 368–369.
187	Лащівна Марета Амброжівна	1 шл. – кн. Андрій Андрійович Буремльський 2 шл. – Матвій Лешнівський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 10, арк. 2 зв.–3 зв.; спр. 12, арк. 655–657 зв.
188	Ледуховська Полонія Гнівошівна	1 шл. – Троян Чернацький 2 шл. – Андрій Волчко	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 14, арк. 865–884.
189	Лепесовицька Настася Григорівна	1 шл. – Григорій Сахнович 2 шл. – Олександр Іванович Козинський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 27–28; спр. 14, арк. 865–868 зв.
190	Лешнівська Катерина	1 шл. – Єронім Янович Харлинський 2 шл. – кн. Стефан Яцькович Святополк Четвертенський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 235, арк. 531–533; спр. 243, арк. 56–57 зв., 275 зв.–277 зв.; спр. 245, арк. 56 зв.–58 зв., 275 зв.–277 зв.
191	Лещинська Маріанна	1 шл. – Андрій Фірлей 2 шл. – кн. Януш Янушович Заславський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 334 зв.–335.
192	Линевська Анна	1 шл. – Іван Свищовський 2 шл. – Андрій Черневський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 111, арк. 214–215.
193	Линевська Маруша Войнівна	1 шл. – Федір Гулевич 2 шл. – Остап Михайлович Мокосій Баковецький	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 10, арк. 88–92, 334–335.
194	Линевська Настася Михайлівна	1 шл. – Ян Фалібовський 2 шл. – кн. Роман Велятицький	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 111, арк. 583–583 зв.
195	Лібішевська Люція	1 шл. – Григорій Дедеркало 2 шл. – Федір Войнич Боговитин Козерадський 3 шл. – Щасний Галезький	ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 14, арк. 88 зв.–90, 953–956 зв.
196	Лозчанка Софія Андріївна	1 шл. – Яків Петрович Боговитин Шумбарський 2 шл. – кн. Василь Сангушко Ковельський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 29, арк. 71; АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 27–30.
197	Лонцька Катерина Янівна	1 шл. – кн. Костянтин Одинець Сокольський 2 шл. – Самуель Пец	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 111, арк. 128–129, 372–372 зв., 396–397.
198	Лосятинська Катерина Іванівна	1 шл. – Станіслав Вросовський 2 шл. – Ждан Опанасович Лешницький	ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 14, арк. 975 зв.
199	Людовичівна Настася	1 шл. – Ян Прокулей 2 шл. – Павло Посник	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 13, арк. 483–483 зв.
200	Масальська Марія Андріївна, кн.	1 шл. – Костянтин Михайлович Єло Малинський 2 шл. – Юрій Бокій Денисловський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 20, арк. 651–655 зв.

Продовження таблиці І

201	Мелешко Марина Іванівна	1 шл. – Прокіп Волчко Жасковський 2 шл. – Олександр Сидорович Бокій	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 8, арк. 677–678; АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 134–137.
202	Мешковська Елжбета	1 шл. – Самуель Тулковський 2 шл. – Станіслав Смитковський	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 85, арк. 4; АЮЗР. – Ч. VI, т. І. – С. 552–558.
203	Микулинська Анна	1 шл. – Андрій Ярмолинський 2 шл. – кн. Стефан Яцькович Четвертенський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 223; спр. 213, арк. 109 зв.; ф. 26, оп. 1 спр. 41, арк. 276–278. Wolff J. Kniaziowie. – S. 43.
204	Микулинська Невидана Олехнівна	1 шл. – N Шельвовський 2 шл. – Григорій Кайдаш	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 56.
205	Микулинська Олена	1 шл. – N Бутович 2 шл. – N Клембовський 3 шл. – Стефан Лев	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 71, арк. 397–397 зв.
206	Минківська Раїна	1 шл. – N Ільяшновицький 2 шл. – NN	ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 14, арк. 267 зв.–270
207	Мировицька Настася Янівна	1 шл. – Павло Пшездецький 2 шл. – Петро Даменський	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 53, арк. 64–66, 67–68 зв.
208	Мишчанка Холоневська Олена Іванівна	1 шл. – Іван Гаврилович Селецький 2 шл. – Іван Михнович Порванецький	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 27, арк. 789–790 зв.; ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 669 зв.–671.
209	Монтовтівна Коблинська Ганна Якубівна	1 шл. – Щасний Ґесинський 2 шл. – Миколай Палуцький	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 16, арк. 127 зв.–132, 532–539 зв.
210	Монтовтівна Коблинська Ганна Янівна	1 шл. – кн. Богуш Дмитрович Любецький 2 шл. – кн. Василь Сокольський 3 шл. – Казимир Ледницький 4 шл. – Павло Згличинський	АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 44–45, 80–81, 179–81, 249, 469–472.
211	Мошинська Марина	1 шл. – Василь Богуцький 2 шл. – Гаврило Михайлович Коритенський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 245, арк. 205–205 зв.
212	Немценовичівна Дорота Петрівна	1 шл. – Григорій Вилковський 2 шл. – Григорій Гнівошович Кисіль	ЦДІАК України, ф. 27, оп. 1, спр. 3, арк. 204 зв.–205; Волинські грамоти. – С. 165–166.
213	Несвіцька Олександра Адамівна	1 шл. – Петро Линевський 2 шл. – Миколай Бобовський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 15, арк. 228–231, 311–312.
214	Новоселицька Опранка	1 шл. – Михайло Літинський 2 шл. – Яцько Гулевич Воютинський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 11, арк. 334 зв.–335
215	Обремська Дорота	1 шл. – Фронц Свідерський 2 шл. – Станіслав Мошенський	ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 14, арк. 276 зв.–281.

Продовження таблиці І

216	Окорська Софія Олехнівна	1 шл. – Михайло Васильович Вітонизький 2 шл. – NN	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 20, арк. 380–382.
217	Окорська Ядвіга Василівна	1 шл. – Іван Маркушевський 2 шл. – Федір Васильович Білостоцький	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 20, арк. 472–474.
218	Олізаровська Катерина Григорівна	1 шл. – Корнило Ладський 2 шл. – Миколай Горловський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 82–84.
219	Олізаровська Полонія Станіславівна	1 шл. – Якуб Подскарбський 2 шл. – Юрій Бережецький	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 243, арк. 101–102 зв., 421 зв.–423 зв.
220	Оранська N Войнівна	1 шл. – N Глинський 2 шл. – Криштоф Резчин	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 79, арк. 1469 зв.–1471 зв.; Пам'ятки. – С. 275–276.
221	Оранська Нерадка	1 шл. – Аврам Тимофійович 2 шл. – Михайло Грицькович Верховський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 47, арк. 76–78 зв.; ф. 28, оп. 1, спр. 1, арк. 55 зв.
222	Орловська Дорота	1 шл. – Генрик Венгнер 2 шл. – Петро Мончинський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 245, арк. 227 зв.–229.
223	Охлоповська Магдалена Якимівна	1 шл. – Ян Русальський 2 шл. – Миколай Васковський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 14, арк. 82–83.
224	Ощовська Настася Василівна	1 шл. – Ян Гапонович Новоселицький 2 шл. – Криштоф Васильович Семашко	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 19, арк. 605 зв.–607, 740–741 зв.
225	Ощовська Настася Микитівна	1 шл. – Ян Медведський з Валюв 2 шл. – Петро Богданович Солоневський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 11, арк. 750–753 зв.; спр. 13, арк. 225 зв.
226	Ощовська Настася Михайлівна	1 шл. – Борис Дахнович Охлоповський 2 шл. – Петро Білецький	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 480–480 зв.; спр. 20, арк. 194–194 зв.
227	Ощовська Софія Іванівна	1 шл. – Микита Романович Білостоцький 2 шл. – Іван Сенюта Ляховецький	ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 14, арк. 768–769 зв.
228	Оханковська Анна Доброгостівна	1 шл. – Миколай Васильович Білостоцький 2 шл. – Федір Тихнович Лешницький	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 16, арк. 540–543 зв.; спр. 20, арк. 118–119 зв.
229	Павловська Ядвіга	1 шл. – Андрій Гурко 2 шл. – Ян Гродицький	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 111, арк. 375 зв.–376.
230	Пашинська Агнешка	1 шл. – NN 2 шл. – Войтех Станішевський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 243, арк. 538–539 зв.
231	Підберезька Федора	1 шл. – Ян Путошинський 2 шл. – Олександр Макарський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 214, арк. 774; АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 595–597.
232	Підгороденська Марина Іванівна	1 шл. – Семен Богушович Пузовський 2 шл. – Ян Касперський	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 12, арк. 389 зв., 391, 395 зв.; АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 309.

Продовження таблиці І

233	Покотилівна Парахна	1 шл. – Станіслав Приборовський (Прибор Билденкович) 2 шл. – Миколай Нападовський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 111, арк. 96 зв. –97 зв.
234	Полубенська Ганна Василівна, кн.	1 шл. – кн. Олександр Андрійович Санґушко Кошерський 2 шл. – Миколай Юрійович Завиша 3 шл. – Размус Богданович Довґирд	Wolff J. Kniaziowie. – S. 372; Яковенко Н. Українська шляхта. – С. 342.
235	Полубенська Марина Андріївна, кн.	1 шл. – Кирило Зубцовський 2 шл. – Ян Вишневский	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 9, арк. 841-841 зв.; спр. 12, арк. 28–29 зв.; спр. 14, арк. 937–939 зв.
236	Полубенська Марина Львівна, кн.	1 шл. – Іван Васильович Копоть 2 шл. – Станіслав Нарушевич	Wolff J. Kniaziowie. – S. 373; Яковенко Н. Українська шляхта. – С. 342.
237	Понятовська Анна	1 шл. – Михайло Мелешко 2 шл. – Матвій Петрович Бродський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 12, арк. 563–564 зв., 744–745 зв.
238	Порванецька Галшка	1 шл. – Вацлав Рищевський 2 шл. – Ян Корчаківський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1. спр. 243, арк. 373 зв.–378 зв.
239	Порицька Барбара Олександрівна, кн.	1 шл. – Ян Якубович Монтовт Коблинський 2 шл. – Олександр Богданович Семашко на Хупкові	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 6, арк. 230; ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 640–643 зв.; АЮЗР. – Ч. VIII, т. VI. – С. 78–79.
240	Посяговецька Марія Томківна	1 шл. – Масько Іванович Хом'як Смордовський 2 шл. – Семен Іванович N	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 3, арк. 31–33 зв.; спр. 6, арк 62 зв.–63; спр. 5, арк. 75, 77–79, 214–216 зв.
241	Потоцька Анна	1 шл. – Станіслав Гольський 2 шл. – кн. Костянтин Янушович Заславський 3 шл. – кн. Кароль Корецький	Wolff J. Kniaziowie. – S. 602; Яковенко Н. Українська шляхта. – С. 310.
242	Приведовська Тетяна Григорівна	1 шл. – Гнівош Гурко Омелянський 2 шл. – Іван Петрович Калусовський 3 шл. – Ян Хрустицький	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 3, арк. 161 зв.–163; спр. 14, арк. 221 зв.–224 зв.; ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 287–293 зв.
243	Прилепська Ядвіґа	1 шл. – Павло Лаврентійович Оранський 2 шл. – Криштоф Заленський	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 53, арк. 339 зв.–341.
244	Пруська Марина Яцьківна	1 шл. – Патрикій Окорський 2 шл. – Лукаш Семенович Гулевич Воютинський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 9, арк. 90–92.
245	Пузина Федора Юріївна, кн.	1 шл. – Філон Єлець 2 шл. – Адам Літинський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 13, арк. 877–888.
246	Путятянка Ганна Богданівна, кн.	1 шл. – Богдан Михайлович Семашко 2 шл. – кн. Андрій Петрович Масальський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 388 зв.; ф. 26, оп. 1, спр. 11, арк. 728–732.

Продовження таблиці І

247	Раївна Євга Василівна	1 шл. – Іван Олізар 2 шл. – Матвій Немирич 2 шл. – Григорій Бутович	АЮЗР, ч. VIII, т. III, с. 443–446; Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. – С. 100, 105.
248	Рахальська Дорота	1 шл. – Андрій Вітвинський 2 шл. – Дмитро Гнівошович Єловицький	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 314 зв.–321 зв.
249	Рикальська з Трещан Барбара	1 шл. – Вавринець Карпинський 2 шл. – Павло Желинський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 111, арк. 254 зв.–255.
250	Рокошовна Анна	1 шл. – Абрам Межинський (Менжинський) 2 шл. – Олександр Вільгорський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 111, арк. 126–127, 133 зв.
251	Ружинська Василиса Василівна, кн.	1 шл. – Іван Дахнович Мушата Охлоповський 2 шл. – Дем'ян Мокренський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 15, арк. 174–175; ф. 28, оп. 1, спр. 17, арк. 129 зв.–131.
252	Ружинська Гелена Кириківна, кн.	1 шл. – Ян Угровецький 2 шл. – Самуель Немста-Славський 3 шл. – Самуель Немста-Славський	Wolff J. Kniaziowie. – S. 419; Яковенко Н. Українська шляхта. – С. 317.
253	Ружинська Катерина Василівна, кн.	1 шл. – Ян Поковський (Панковський) 2 шл. – Василь Яско Васильович Яковицький 3 шл. – N Скотницький	ЦДІАК України, ф. 27, оп. 1, спр. 10, арк. 483 зв.; ф. 28, оп. 1, спр. 1, арк. 84 зв., 119 зв.–122 зв.; спр. 8, арк. 213–214; спр. 12, арк. 115.
254	Ружинська Федора Михайлівна, кн.	1 шл. – Валентій Тинницький 2 шл. – Павло Шапоровський	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 43, арк. 318–318 зв.; спр. 52, арк. 1354 зв.–1356.
255	Ружинська Ядвіга Кириківна, кн.	1 шл. – кн. Іван Ярошович Жижемський 2 шл. – Петро Свирський 3 шл. – Адам Тиравський 4 шл. – Ян Одривольський	Wolff J. Kniaziowie. – S. 419; Яковенко Н. Українська шляхта. – С. 317.
256	Русинівна Берестецька Марина	1 шл. – N Єло Букоємський 2 шл. – Андрій Тихнович Кисіль	ЦДІАК України, ф. 27, оп. 1, спр. 1, арк. 26–26 зв.
257	Русинівна Берестецька Настася Іванівна	1 шл. – Федір Коритенський 2 шл. – Михайло Сваткович Хрінницький	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 3, арк. 429–430, 827 зв.
258	Санґушківна Олена Андріївна, кн.	1 шл. – кн. Петро Тимофійович Масальський 2 шл. – Станіслав Скоп	Wolff J. Kniaziowie. – S. 429; Яковенко Н. Українська шляхта. – С. 329.
259	Санґушківна Федора Романівна, кн.	1 шл. – Станіслав Мартинович Радзимінський 2 шл. – кн. Олександр Фрідріхович Пронський 3 шл. – Андрій Лещинський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 10, арк. 52–55 зв.; спр. 12, арк. 624–629 зв.; ф. 28, оп. 1, спр. 30, арк. 88–89 зв.
260	Свищовська Катерина Іванівна	1 шл. – Яцько Рогачевський 2 шл. – Лев Богданович Перекладовський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 58–60, 64–65; спр. 8, арк. 697–699 зв.

Продовження таблиці I

261	Свідницька (з Свидна) Софія	1 шл. – Адам Григорович Букоємський 2 шл. – Адам Сопотко	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 13, арк. 580 зв.–583.
262	Селецька Богдана Федорівна	1 шл. – Іван Чаруківський 2 шл. – Матвій Сушко Навратинський 3 шл. – Левко Микитич Ржищовський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 126; ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 781–810; АЮЗР. – Ч. VIII, т. IV. – С. 179–218.
263	Селецька Ганна Федорівна	1 шл. – Андрій Свищовський 2 шл. – Андрій Медведський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 30, арк. 31 зв.–36; ф. 26, оп. 1, спр. 9, арк. 123–126 зв.
264	Семашківна Богдана Василівна	1 шл. – кн. Януш Матвійович Четвертенський 2 шл. – Григорій Григорович Волович 3 шл. – Захаріаш Лагодовський 4 шл. – Станіслав Станіславович Каменецький	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1. спр. 18, арк. 724–724 зв.; ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 405 зв.–408; спр. 10, арк. 344–347 зв.; АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 215–222.
265	Семашківна Катерина Миколаївна	1 шл. – Рафал Уханський зі Служова 2 шл. – Адам Прусиновський 3 шл. – Ян-Євстахій Тишкевич	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1. спр. 111, арк. 507 зв.–508.
266	Сенютянка Ляховецька Галшка	1 шл. – Семен (Шимон) Дениско 2 шл. – Миколай Мишка Варковський	ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 14, арк. 129–131.
267	Сенютянка Ляховецька Катерина	1 шл. – Федір Чаплич Шпановський 2 шл. – Ян Комнацький	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 61, арк. 257 зв.–258.
268	Сербинівна Хорохоринська Марія Михайлівна	1 шл. – Федір Балабан 2 шл. – Григорій Желіборський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 16, арк. 354 зв.–355 зв.
269	Сербинівна Хорохоринська Опранка Федорівна	1 шл. – Василь Яцькович Жабокрицький 2 шл. – Іван Павлович 3 шл. – Гурин Дахнович Жабокрицький	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 3, арк. 115 зв.–116., 120 зв.–121; ф. 26, оп 1, спр. 7, арк. 48–52 зв.
270	Сестривитенська Катерина	1 шл. – Стефан Линевський 2 шл. – Станіслав Волчко	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 93, арк. 318–319.
271	Сирнянка (Сернянка) Софія	1 шл. – Андрій Янович Цимінський 2 шл. – Андрій Жолкєвський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 243, арк. 361 зв.–363.
272	Скниловська Гелена	1 шл. – Андрій Глючицький 2 шл. – Криштоф Вілчопольський 3 шл. – Василь Білецький	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 243, арк. 341 зв.–343 зв.
273	Смиковська Настася (Григорівна?)	1 шл. – Ян Медведський 2 шл. – Петро Бенедиктович Вавулич Солоневський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 13, арк. 225 зв.

Продовження таблиці I

274	Соколовська Катерина	1 шл. – Лукаш Хмелецький 2 шл. – Мартин N 3 шл. – Богуслав Горайн	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 286, арк. 569–572 зв. Jerlicz J. Latopisiec. – S. 83.
275	Сокольська Олександра Марківна, кн.	1 шл. – Криштоф Шимкович Шклинський 2 шл. – Криштоф Савич Єловицький	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 26, арк. 871 зв.–872; Wolff J. Kniaziowie. – S. 492.
276	Сокорівна Анна	1 шл. – Федір Обухович 2 шл. – Матвій Бердовський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 9, арк. 777–780 зв.
277	Сосницька Катерина	1 шл. – Щасний Тимінський 2 шл. – Мартин Защинський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 19, арк. 90 зв.–91 зв.
278	Сосницька Овдотя Ярошівна	1 шл. – Миколай Дзик 2 шл. – Бартош Важинський	Jerlicz J. Latopisiec. – S. 83.
279	Сосницька Полонія Григорівна	1 шл. – Олександр Шашкевич 2 шл. – N Марковський	Jerlicz J. «Latopisiec». – S. 90–91.
280	Сосницька Софія Григорівна	1 шл. – Андрій Куневський 2 шл. – Іван Петрович Хом'як Смордовський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 20, арк. 63–64 зв.; Jerlicz J. «Latopisiec». – S. 89–90.
281	Стахорська Раїна Федорівна	1 шл. – кн. Михайло Федорович Ружинський 2 шл. – Мартин Ребелинський 3 шл. – Іван Болобан Осекровський	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 13, арк. 248; спр. 20, арк. 372–372 зв.; ф. 27, оп. 1, спр. 7, арк. 467–469 зв.; Волинські грамоти. – С. 176–177.
282	Стемпковська Констанція Матвіївна	1 шл. – Вацлав Гулевич Воютинський 2 шл. – кн. Михайло Матушович Воронецький	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 20, арк. 767–768 зв.
283	Стрижевська Раїна Гнівошівна	1 шл. – Іван Григорович Гулевич Піддубинський 2 шл. – Якуб Страдомський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 13, арк. 1062–1062 зв.; спр. 15, арк. 214 зв.–217 зв.
284	Струсівна з Коморова Софія	1 шл. – Бенедикт Васильович Гулевич Смоліговський 2 шл. – Щасний Средзинський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 111, арк. 185–185 зв., 466–466 зв.
285	Стужинська (з Стужина) Галшка Каспарівна	1 шл. – кн. Дмитро Васильович Курцевич Булига 2 шл. – Миколай Харлинський	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 31, арк. 349–351; АЮЗР. – Ч. VI, т. I. – С. 263–270.
286	Сулимовська Катерина	1 шл. – Юрій Вербицький 2 шл. – Ян Слонка	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 20, арк. 387 зв.–389.
287	Суроп'ятівна з Оздова Полагя Матясівна	1 шл. – Роман Федорович Гулевич 2 шл. – Іван Патрикій Курозвонський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 7, арк. 161 зв.–162; спр. 14, арк. 363–364; спр. 18, арк. 522; АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 103–104, 281–282..
288	Суходольська (Суходолова) Дорота	1 шл. – Адам Мілевський 2 шл. – Ждан Миронович 3 шл. – Василь Михайлович Хрінницький	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 196–198; спр. 20, арк. 829 зв.–830 зв.

Продовження таблиці 1

289	Тенючанка Настася	1 шл. – Богдан Лук'янович Стичинський (Спичинський) 2 шл. – Киліян Кисіль	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 16, арк. 73 зв., 392–394.
290	Трацевська (Трецевська) Марина	1 шл. – Лаврін Князський 2 шл. – Федір Козинський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 245, арк. 77 зв.–79.
291	Турівна Федора Ярошівна	1 шл. – Данило Костюшкович Хоболтовський 2 шл. – Мартин Войцеховський	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 13, арк. 12; ф. 27, оп. 1, спр. 7, арк. 402–403 зв.
292	Тризнянка Марина	1 шл. – Гнівош Тихнович Кисіль 2 шл. – Ждан Колонтай	ЦДІАК України, ф. 27, оп. 1, спр. 3, арк. 24 зв.–25, 202 зв.–203 зв., 226–227; Волинські грамоти. – С. 80–81, 189–190.
293	Угриновська Богдана Прокопівна	1 шл. – Ян Томилович Ворона Боратинський 2 шл. – N Лисовський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 111, арк. 670 зв.–671 зв.
294	Угриновська Олександра Прокопівна	1 шл. – Левко Котович Несвіцький 2 шл. – Василь Федорович Гулевич Смоліговський (Затурецький)	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 5, арк. 194; ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 652–656 зв.
295	Фальчевська Галшка (Ганна) Францишківна	1 шл. – Андрій Єсифович Халецький 2 шл. – Вавринець Бережецький 3 шл. – Станіслав Милошевський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 13, арк. 547–547 зв., 746 зв.–749; спр. 19, арк. 236 зв.–238 зв.
296	Фальчевська Катерина Францишківна	1 шл. – кн. Дмитро Андрійович Козека 2 шл. – Вацлав Подорецький	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 295–295 зв.; спр. 14, арк. 417–419.
297	Фальчевська Марина (Маруша) Францишківна	1 шл. – Ян Закревський 2 шл. – Ян Котлинський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 23–23 зв.; ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 295–295 зв.
298	Фальчевська Ядвіґа Францишківна	1 шл. – кн. Кирик Остафійович Ружинський 2 шл. – кн. Юрій Михайлович Чорторийський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 356 зв.–360 зв.; спр. 12, арк. 151 зв.–152 зв.; АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 485–490.
299	Фірлеївна Барбара Андріївна	1 шл. – Ян Комнацький 2 шл. – Ян Ґослицький	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 111, арк. 556 зв.–557.
300	Харлинська Барбара Миколаївна	1 шл. – Григорій Колмовський 2 шл. – Ян Боговитин Шумбарський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 111, арк. 617–617 зв.
301	Хмарянка Миловшська Ганна Федорівна	1 шл. – Мойсей Оздовський 2 шл. – Федір Гаврилович Гулевич Воютинський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 9, арк. 660–661 зв.
302	Хмарянка Миловшська Любка Федорівна	1 шл. – Федір Оздовський 2 шл. – Тимофій Обух Вощатинський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 425; спр 10, арк. 5–5 зв.

Продовження таблиці І

303	Хом'яківна Смордовська Марія Петрівна	1 шл. – Семен Гутор 2 шл. – кн. Дмитро Іванович Ружинський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 756; ф. 28, оп. 1, спр. 20, арк. 287а–287а зв.
304	Хом'яківна Смордовська Настася Петрівна	1 шл – Семен Захарович Симоновський 2 шл. – Семен Богданович Круневич	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 402; ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 19–20, арк. 389 зв.–370.
305	Хом'яківна Смордовська Федора Петрівна	1 шл. – Василь Яковович Пруський 2 шл. – Петро Гулевич Воютинський 3 шл. – Патрикій Окорський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 42, арк. 125–125 зв.; ф. 26, оп. 1, спр. 9, арк. 90–92; спр. 111, арк. 517 зв.–518 зв.
306	Хребтовичівна Теодора Любанція	1 шл. – Єреміяш Болбас Ростоцький 2 шл. – Олександр Хом'як Смордовський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 243, арк. 151–152, 504 зв.–506
307	Хребтовичівна Богуринська Анастасія Іванівна	1 шл. – Остафій Свищовський 2 шл. – Вацлав Вільгорський 3 шл. – Борис Іванович Сова Саваройський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 365 зв.–367; АЮЗР. – Ч. І, т. І. – С. 360–364.
308	Хребтовичівна Богуринська Гелена Іванівна	1 шл. – N Савин 2 шл. – Роман Вільгорський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 462 зв.; АЮЗР. – Ч. І, т. І. – С. 360–364.
309	Хребтовичівна Богуринська Марина	1 шл. – Даніель Палуцький 2 шл. – Станіслав Шашевський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 243, арк. 504 зв.–506.
310	Хребтовичівна Богуринська Маруша Іванівна	1 шл. – Іван Петрович Кірдей Мнішинський 2 шл. – Якуб Здитовицький	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 12, арк. 493–497; спр. 19, арк. 392.
311	Хрінницька Ганна Михайлівна	1 шл. – Ждан Коїленський 2 шл. – Яцько Дмитрович Бутович	ЦДІАК України, ф. 27, оп. 1, спр. 7, арк. 177 зв.–179; ф. 28, оп. 1, спр. 20, арк. 127–130; АЮЗР. – Ч. VI, т. І. – С. 40.
312	Хрінницька Полагя Богданівна	1 шл. – Киндин Тихнович Хом'як Смордовський 2 шл. – Гаврило Романович Гостський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 20, арк. 604–606.
313	Хрінницька Федора Іванівна	1 шл. – кн. Юрій Юрійович Пузина 2 шл. – Павло Монвид Дорогостайський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 16, арк. 79–79 зв.; спр. 19, арк. 812–812 зв.
314	Чапличівна Шпановська Федора Іванівна	1 шл. – Юрій Олізарович Кірдей Мильський 2 шл. – Ян Федорович Бокій Печихвостський 3 шл. – кн. Юрій Михайлович Корибут Вишневецький	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 12, арк. 382 зв.–385, 513–518; спр. 15, арк. 696 зв.–698 зв.; спр. 16, арк. 238–242, 271–273.
315	Чаруківська Огренка Іванівна	1 шл. – Петро Посник Івачковський 2 шл. – Андрій Кузьминський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 485–485 зв.; ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 540–541 зв.

Продовження таблиці І

316	Чеконська Галшка	1 шл. – Юрій Гулевич Воютинський 2 шл. – Филип Окорський 3 шл. – Ян Олшамовський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1. спр. 243, арк. 402 зв.–403.
317	Чеконська (Даниловичівна) Раїна Григорівна	1 шл. – Ян Васильович Несвіцький 2 шл. – Ян Венглинський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 111, арк. 51–52 зв.
318	Четвертенська Ганна Яцьківна, кн.	1 шл. – Якуб Страдомський 2 шл. – Іван Радовицький 3 шл. – Криштоф Козловський	Wolff J. Kniaziowie, s. 40; Яковенко Н. Українська шляхта. – С. 353.
319	Четвертенська Гелена Григорівна, кн.	1 шл. – Миколай Олександрович Семашко 2 шл. – Зиґмунт Вилежинський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 243, арк. 225–226 зв., 339 зв.–340 зв.
320	Четвертенська Софія Якубівна, кн.	1 шл. – N Лонцький 2 шл. – N Яновський 3 шл. – Адам Прошицький	Wolff J. Kniaziowie. – S. 40; Яковенко Н. Українська шляхта. – С. 353.
321	Чорторийська Федора Федорівна, кн.	1 шл. – Михайло Михайлович Свинюський 2 шл. – Балтазар Гнівош Олексовський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 157–158 зв., 454 зв.–455.
322	Шацька (Чацька) Катерина Балтромеївна	1 шл. – кн. Ян Михайлович Ружинський 2 шл. – Ян Павлович	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 19, арк. 305–307 зв.; АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 531–533.
323	Шкадянка Томила Павлівна	1 шл. – Федір Сонце Князький 2 шл. – Роман Марковський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 689–691 зв.
324	Шпаковська Марія Гаврилівна	1 шл. – N Лешницький 2 шл. – кн. Юрій Богданович Пузина	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 3, арк. 771 зв.–773.
325	Шпаковська Марія Масківна	1 шл. – Іван Кошка Жоравицький 2 шл. – кн. Іван Одинець Соколовський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 408 зв.–412; спр. 7, арк. 609–610 зв., 702–702 зв.; спр. 9, арк. 721–723 зв.
326	Шпаковська Марія Павлівна	1 шл. – Іван Кукольський 2 шл. – Станіслав Богушевич	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 177 зв.–178 зв.
327	Яковицька Ганна Гаврилівна	1 шл. – Кирик Єнкович Дривинський 2 шл. – Сергій Черкаський	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 5, арк. 76 зв.–79; спр. 7, арк. 402–403 зв; спр. 9, арк. 51–56.
328	Яковицька Марія Гаврилівна	1 шл. – кн. Стефан Федорович Ружинський 2 шл. – Станіслав Молинський	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 17, арк. 173 зв.–177 зв.; спр. 28, арк. 662–662 зв.
329	Яковицька Олена Семашківна	1 шл. – Василь Барсан Жоравницький 2 шл. – Богдан Мишка Холоневський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 781–810; АЮЗР. – Ч. VIII, т. IV. – С. 179–218.
330	Янішевська Анна	1 шл. – Ян Ґрибовський 2 шл. – Станіслав Раковецький	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 243, арк. 321 зв.–323 зв.
331	Янчинська Олександра Богданівна	1 шл. – Михайло Остроухов 2 шл. – Павло Плонський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 13, арк. 188–190 зв.

Продовження таблиці 1

332	N Галжбета Юрківна	1 шл. – N Якубовський 2 шл. – Криштоф Оленський Чурило	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 176, арк. 153; АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 583–587.
333	N Ганна	1 шл. – N Мроковський 2 шл. – Михайло Проскура Сущанський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 12, арк. 208–209 зв.
334	N Магдалена	1 шл. – Ян Русальський 2 шл. – Миколай Васьковський	ЦДІАК України, ф. 27, оп. 1, спр. 8, арк. 135–135 зв.
335	N Марія	1 шл. – Андрій Круш 2 шл. – Семен Розанович	ЦДІАК України, ф. 27, оп. 1, спр. 14, арк. 225 зв.–226 зв.
336	N Овдотя	1 шл. – Іван Жуковецький 2 шл. – Грицько Холоневський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 1, арк. 287; АЮЗР. – Ч. VIII, т. IV. – С. 16.
337	N Овдотя	1 шл. – Насон Перекладовський 2 шл. – Федір Бодачевський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 5, арк. 80 зв.–82 зв.
338	N Овдотя	1 шл. – Семен Федорович Хмара 2 шл. – Павло Ставський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 453 зв.
339	N Овдотя	1 шл. – Ждан Хоревський 2 шл. – Остахно Єнич	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 431 зв.–432.
340	N Овдотя Петрівна	1 шл. – Григорій Обух Вощатинський 2 шл. – Войтех Паєвський	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 5, арк. 261 зв.–264; АЮЗР. – Ч. VIII, т. VI. – С. 305–310.
341	N Ографена Федорівна	1 шл. – Василь Михайлович Брам (Бранський) 2 шл. – Андрій Гришкович 3 шл. – Ян Хоревський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 647; спр. 7, арк. 196 зв.; Lietuvos Metrika. Knyga 531 (1567–1569. – S. 163.
342	N Раїна Кирилівна	1 шл. – Левко Верховський 2 шл. – Парфен Богушович Копач	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 340 зв.
343	N Софія	1 шл. – Григорій Урвенський 2 шл. – Станіслав Криницький	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 12, арк. 181–182.
344	N Софія Томашівна	1 шл. – Ян Котимовський 2 шл. – Станіслав Гасан	АЮЗР. – Ч. VIII, т. VI. – С. 263–265.
345	N Федора Ігнатівна	1 шл. – Іван Михайлович Останко Гуляльницький 2 шл. – Олехно Михайлович Гуляльницький	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 14, арк. 30; АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 278–280.

Таблиця II

Номенклатура багатошлюбності волинських чоловіків (XVI – перша половина XVII ст.)

№ п/п	Прізвище та ім'я чоловіка	Прізвище та ім'я дружини	Джерело
1	Бережецький Аврам	1 шл. – NN 2 шл. – Галшка Хмелецька	ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 14, арк. 430 зв.–432.
2	Бережецький Некрашевич Іван	1 шл. – Федора Лосятинська 2 шл. – Гелена Бранська	ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 14, арк. 699 зв.–702.
3	Бистриковський Ян	1 шл. – Ганна Андріївна Стрептовська (з Стрептова) 2 шл. – Катерина Станіславівна Менкицька	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 12, арк. 198–202.
4	Білецький Іван Семенович	1 шл. – Настася Дахнівна Гулевичівна Перекальська 2 шл. – Марія Климівна Лешницька	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 404 зв.–405; ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 717 зв.; спр. 20, арк. 61–62 зв., 576–577 зв.
5	Білостоцький Прокіп Микитич	1 шл. – Агнешка Серафимівна Ґостирадовська 2 шл. – Ганна Семенівна Гулевичівна Воютинська	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 19, арк. 648–651 зв.; спр. 61, арк. 126–128 зв.
6	Боговитин Козерадський Адам Климентович	1 шл. – Барбара Олександрівна Семашківна 2 шл. – кн. Маруша Дмитрівна Козечанка	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 9 зв.–10 зв., спр. 8, арк. 282–286 зв.
7	Боговитин Козерадський Федір Войнич	1 шл. – NN 2 шл. – кн. Марфа (Марія) Василівна Ружинська 3 шл. – Люція Лібішевська	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 6, арк. 119 зв.–122 зв.; ф. 22, оп. 1, спр. 14, арк. 953–956 зв.
8	Боговитин Шумбарський Іван Богушович	1 шл. – NN 2 шл. – Ганна Коптівна	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 2, арк. 757 зв.; АЮЗР. – Ч. І, т. І. – С. 36.
9	Боговитин Шумбарський Михайло Богушович	1 шл. – кн. Софія Рогатинська 2 шл. – кн. Федора Андріївна Санґушківна	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 6, арк. 164-165 зв.
10	Боговитин Шумбарський Михайло-Миколай Михайлович	1 шл. – Єва Павловичівна 2 шл. – Ганна Ближинська 3 шл. – Марія Єрцовна	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 181–187.
11	Бокій Печихвостський Гаврило Васильович	1 шл. – Марія Федорівна Гулевичівна 2 шл. – Марія Федорівна Вагановська	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 407–410 зв.
12	Бокій Печихвостський Ян Федорович	1 шл. – Марія Василівна Гулевичівна 2 шл. – Марія Яківна Колпитовська 3 шл. – Федора Іванівна Чапличівна Шпановська	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 323 зв.–325 зв.; ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 378, спр. 10, арк. 120–122 зв.; спр. 11, арк. 241–243.

Продовження таблиці II

13	Борзобагатий Красенський Іван	1 шл. – Ганна Василівна Семашківна Риканська 2 шл. – Раїна Михайлівна Єло Малинська	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 14, арк. 171–172.
14	Бранський Семен Михайлович	1 шл. – Катерина Троянівна 2 шл. – NN	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 19, арк. 648–651 зв.
15	Бруяка Федір	1 шл. – Ганна Мартинівна Ясениницька 2 шл. – Ганна Кратовичівна	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 61, арк. 413 зв. –415; ф. 22, спр. 14, арк. 840 зв. –845.
16	Важинський Бартош	1 шл. – NN 2 шл. – Марина Ярошівна Сосницька	Jerlicz J. Latopisiec. – S. 91.
17	Виговський Олександр	1 шл. – N Єничівна 2 шл. – Маруша Левківна Корницька	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 14, арк. 835–838.
18	Вигура Микита	1 шл. – Настася Ботейчанка Чаруківська 2 шл. – N Посяговецька	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 11, арк. 569 зв.–574 зв.
19	Висоцький Тимофій	1 шл. – Софія Привередовська 2 шл. – Марина Василівна N	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 430 зв.; спр. 19, арк. 349–353 зв.
20	Вишневецький Костянтин Костянтинович кн.	1 шл. – Ганна Василівна Загоровська 2 шл. – Урсула Мнішківна 3 шл. – Катерина Корняктівна 4 шл. – Гелена Струсівна	Wolff J. Kniaziowie. – S. 570–571; Яковенко Н. Українська шляхта. – С. 336.
21	Вкринський Валентій	1 шл. – N Миколаївна Збаразька 2 шл. – Настася Романівна Гостська	ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 2, арк. 24; ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 6 зв.
22	Ворищський Стерло Іван	1 шл. – NN 2 шл. – кн. Овдотя Михайлівна Ружинська	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 13, арк. 182.
23	Ворищський Стерло Станіслав Іванович	1 шл. – Раїна Романівна Гулевичівна 2 шл. – Ганна Василівна Гулевичівна	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 13, арк. 560 зв.; ф. 27, оп. 1, спр. 11, арк. 564–565 зв.; Старченко Н. Шлюбна стратегія. – С. 32.
24	Ворона Боратинський Андрій Яцькович	1 шл. – Ганна Григорівна Мишчанка Холоневська 2 шл. – Настася Яківна Русинівна Берестецька	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 9, арк. 431; спр. 14, арк. 726 зв.–728 зв.
25	Ворона Боратинський Олехно Томилович	1 шл. – Овдотя Іванівна Лосятинська 2 шл. – Полагя Богданівна Хорошківна Колмовицька	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 20, арк. 303-304 зв.; ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 43 зв. –45; спр. 9, арк. 549–550.
26	Ворона Боратинський Томило Юхнович	1 шл. – Раїна Смоківна Угровецька 2 шл. – Софія Олехнівна Козинська 3 шл. – Немила Богданівна Джусянка 4 шл. – Маруша Ілляшівна	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 588 зв.–589; ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 57–58 зв.; спр. 7, арк. 355–359; АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 44–45, 633–634.

Продовження таблиці II

27	Ворона Боратинський Федір Яцькович	1 шл. – Марія Ласківна 2 шл. – Марія Киселівна	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 516; спр. 17, арк. 41.
28	Ворона Боратинський Яцько Юхнович	1 шл. – Світохна Дашківна Єло Малинська 2 шл. – Тетяна (Добріяна) Василівна Біликовичівна Свищовська	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 252; спр. 7, арк. 375 зв.–378 зв.; спр. 9, арк. 316 зв.–317.
29	Воронецький Лев Войнич, кн.	1 шл. – Марина Андріївна Куневська (Єло Куневська) 2 шл. – Кристина Андріївна Боговитинівна Козерадська	ПКК. – Т. I, отд. I. – С. 18–26; АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 569–572.
30	Воронецький Станіслав Войнич, кн.	1 шл. – Ганна Тихнівна Хом'яківна Смордовська 2 шл. – Марина Гулевичівна	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 39 зв.
31	Гостський Гаврило Романович	1 шл. – Катерина Антонівна Єловицька 2 шл. – Полонія (Полагя) Богданівна Хрінницька	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 729–729 зв.; спр. 5, арк. 503 зв.; ф. 22, оп. 1, спр. 22, арк. 3–5 зв.
32	Гостський Роман Іванович	1 шл. – кн. Софія Козечанка 2 шл. – Марія Романівна Цатянка 3 шл. – Марина Петрівна Кірдеївна Мильська 4 шл. – Дорота Корчмінська	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 302; спр. 5, арк. 656 зв.–658; АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 356–359.
33	Гостський Ярофій Романович	1 шл. – NN 2 шл. – кн. Катерина Олександрівна Порицька 3 шл. – Кристина Іванівна Кірдеївна Мильська	ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 7, арк. 68 зв.–70; 26, оп. 1, спр. 8, арк. 54 зв.
34	Гольшанський Дубровицький Юрій Іванович, кн.	1 шл. – кн. Юліана Іванівна Ярославичівна 2 шл. – кн. Марія Андріївна Санґушківна	Wolff J. Kniaziowie. – S. 107–109; Яковенко Н. Українська шляхта. – С. 361
35	Гошевський Рафал	1 шл. – Маруша Хорацька 2 шл. – Люція N	ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 14, арк. 638-639.
36	Гулевич Іван Михайлович	1 шл. – NN 2 шл. – Марина Іванівна Білостоцька	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 270–271 зв.; АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 294–296.
37	Гулевич Михайло Федорович	1 шл. – NN 2 шл. – Настася Федорівна Мишчанка Варковська	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 746–746 зв.; ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 298 зв., 344 зв.–346 зв.
38	Гулевич Воютинський Гаврило Зброхович	1 шл. – NN 2 шл. – Марія Петрівна Калусовська	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 3, арк. 188–189; спр. 10, арк. 405–407.
39	Гулевич Воютинський Михайло Федорович	1 шл. – N Павлівна Шпаковська 2 шл. – N Григорівна Бережницька	Ворончук І. Родоводи волинської шляхти. – С. 202.

Продовження таблиці II

40	Гулевич Воютинський Михно Зброхович	1 шл. – NN 2 шл. – кн. Ганна Іванівна Корецька	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 1, арк. 41 зв.; Яковенко Н. Українська шляхта. – С. 318.
41	Гулевич Воютинський Федір Гаврилович	1 шл. – Олена Григорівна Промчейківна Дерев'яницька 2 шл. – Ганна Федорівна Хмарянка Миловшська	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 466; ф. 26, оп. 1, спр. 9, арк. 166 зв. –167; АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 24–27.
42	Гулевич Долзький (Должецький) Януш Федорович	1 шл. – Маруша Федорівна Дривинська 2 шл. – Ганна Іванівна Борзобагатянка Красенська	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 3, арк. 821–822.
43	Гулевич Дрозденський Стефан Михайлович	1 шл. – Анна Матвіївна Клюська 2 шл. – кн. Марина Ружинська	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 34, арк. 43; Ворончук І. Родоводи волинської шляхти. – С. 205.
44	Гулевич Затурецький (Смолиговський) Василь Федорович	1 шл. – Олена Волчківна Жасковська 2 шл. – Олександра Прокопівна Угриновська	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 142–143; спр. 8, арк. 652–656 зв.
45	Гулевич Перекальський Дахно Михнович	1 шл. – Настася Білецька 2 шл. – Марія Федорівна Вагановська 3 шл. – Овдотя Матвіївна Білостоцька	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 752 зв.–753 зв.; ф. 26, оп. 1, спр. 9, арк. 543 зв.–546.
46	Гулевич Перекальський Іван Михнович	1 шл. – NN 2 шл. – Марина Іванівна Білостоцька	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 270–270 зв.; АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 294–296.
47	Гулевич Піддубинський Роман Григорович	1 шл. – Катерина Городиська 2 шл. – Кристина Линевська	Ворончук І. Родоводи волинської шляхти. – С. 210.
48	Гулевич Піддубинський Федір Григорович	1 шл. – Федора Іванівна Патрикіївна Курозвонська 2 шл. – Маруша Михайлівна Линевська	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 12, арк. 443–444 зв.; Ворончук І. Родоводи волинської шляхти. – С. 210.
49	Гулевич Смолиговський Андрій Васильович	1 шл. – Раїна Олександрівна Семашківна 2 шл. – Галшка Добронизька	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 709 зв.; Ворончук І. Родоводи волинської шляхти. – С. 212.
50	Гуляльницький Ілля	1 шл. – Федора Василівна N 2 шл. – N Михайлівна Зиківна	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 142, арк. 91–94.
51	Гуляльницький Ян Ярмошович	1 шл. – NN 2 шл. – Олена Підберезька Водирадська	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 328 зв.–330 зв.
52	Гутор Рогачевський Петро	1 шл. – Ганна Федорівна Гуляльницька 2 шл. – Галшка Василівна Золотолинська	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 15, арк. 125 зв.–127 зв.; спр. 16, арк. 208–210.

Продовження таблиці II

53	Ґаленський Щасний	1 шл. – кн. Анна зе Збаража Воронецька 2 шл. – Люція (Лукра) Лібішевська	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 56, арк. 347 зв.–352 зв.
54	Ґелот Шпиколоський Олександр Андрійович	1 шл. – Марія Олексіївна Волчківна Жасковська 2 шл. – Марія Щаснівна Волчківна Жасковська	АЮЗР. – Ч. VIII, т. IV. – С. 146–149.
55	Ґрибовський Ян	1 шл. – Анна Сулковська 2 шл. – Анна Янішевська	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 243, арк. 321 зв.–323 зв.
56	Ґродзицький N	1 шл. – NN 2 шл. – Ганна Ґлиницька	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 111, арк. 306–307.
57	Даменський Станіслав	1 шл. – кн. Огафія (Ганна) Федорівна Ружинська 2 шл. – Барбара N	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 5, арк. 380–380 зв.; спр. 17, арк. 146–147.
58	Дедеркало Григорій	1 шл. – NN 2 шл. – Люція Лібішевська	ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 14, арк. 88 зв.–90.
59	Дениско Матвієвський Григорій	1 шл. – N Речицька 2 шл. – Галжбета Жабокрицька	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 33, арк. 105 зв.–106; ф. 22, оп. 1, спр. 26, арк. 27 зв.–28.
60	Добринський Андрій	1 шл. – Ганна Богданівна Джусянка 2 шл. – Овдотя Яцьківна Воронянка Боратинська	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 5, арк. 68 зв.; ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 632 зв.; спр. 9, арк. 298–299 зв.
61	Долмат Ісайковський Дмитро Іванович	1 шл. – Федора Матвіївна Єло Букоємська 2 шл. – кн. Маска Яківна Крокотчанка Єловицька 3 шл. – Маруша Гнівошівна Киселівна 4 шл. – Ганна Миколаївна Романовська	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 317 зв.–323; ф. 27, оп. 1, спр. 1, арк. 26-26 зв; ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 361 зв.–362 зв., спр. 8, арк. 741–742 зв.; спр. 11, арк. 103–105.
62	Добрилчицький Яцько Стецькович	1 шл. – Марія Іванівна Борзобагатянка Красенська 2 шл. – Ганна Малинська	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 6, арк. 94; ф. 26, оп. 1, спр. 2, арк. 734.
63	Долмат Ісайковський Ян Дмитрович	1 шл. – Олена Андріївна Телятицька 2 шл. – Марія Шостаківська	Boniecki A. Herbarz Polski. – S. 58–59.
64	Долмат Ісайковський Ян Янович	1 шл. – кн. Євдоксія Друцька Горська 2 шл. – N Матушівна Воронецька	Boniecki A. Herbarz Polski. – S. 59.
65	Дривинський Василь Федорович	1 шл. – N Григорівна Мощеницька 2 шл. – Милка Богданівна Ледуховська 3 шл. – Тетяна Олександрівна Кейстутівна 4 шл. – Ганна Григорівна Яковицька	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 3, арк. 172 зв.–173 зв; спр. 16, арк. 178 зв.–181; ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 677–680 зв., 858–859 зв.; Ворончук І. Родоводи волинської шляхти. – С. 219.

Продовження таблиці II

66	Дривинський Лаврентій Васильович	1 шл. – Овдотя Данилівна Рогозинська 2 шл. – Діана Янівна Боговитинівна Козерадська 3 шл. – Анастасія Кирилівна Зубцовська	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 89, арк. 35–36; ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 109 зв.; спр. 11, арк. 375–376 зв.; АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. –С. 529–531; ПКК. – Т. I, отд. I. – С. 181–184.
67	Душа Подорецький Амброжій Янович	1 шл. – Харитина Матясівна Остриївська 2 шл. – Софія Щаснівна Фурсівна	ЦДІАК України, ф. 26, спр. 13, арк. 98–99.
68	Єло Букоємський Іван	1 шл. – NN 2 шл. – Софія Янівна Плисковська	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 14, арк. 639–641; спр. 20, арк. 538–540.
69	Єло Малинський Миколай Остафійович	1 шл. – Ганна Янівна Загоровська 2 шл. – кн. Кристина Адамівна Вишнівецька	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 243, арк. 42 зв.–44.
70	Єло Малинський Остафій Михайлович	1 шл. – кн. Богдана Іванівна Любецька 2 шл. – Софія Григорівна Чапличівна Шпановська 3 шл. – кн. Олександра Іванівна Одинцовна	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 419 зв.–421; ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 370–371; спр. 11, арк. 830-832 зв.
71	Єрлич Йоахим	1 шл. – NN 2 шл. – Марина Рогуська	Jerlicz J. Latopisiec. – S. 37–38.
72	Єрлич Олізар	1 шл. – Томила Боровицька 2 шл. – Катерина Сосницька	Jerlicz J. Latopisiec. – S. 116.
73	Жабокрицький Дахно	1 шл. – NN 2 шл. – Ганна Черневська	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 5, арк. 77–77 зв.
74	Жоравницький Іван (Ян) Васильович	1 шл. – Дорота Шистовська 2 шл. – Катерина N 2 шл. – Галшка Дрогичинська	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 32 зв.–36; спр. 11, арк. 645 зв.–647 зв.; спр. 20, арк. 778–780.
75	Загоровський Василь Петрович	1 шл. – кн. Марина Миколаївна Збаразька 2 шл. – кн. Катерина Іванівна Чорторийська	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 537–539; АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 147–168, 205–211, 296–298 та ін.
76	Загоровський Петро Богданович	1 шл. – кн. Олена Головчинська 2 шл. – кн. Федора Федорівна Санґушківна	Ворончук І. Родоводи волинської шляхти. – С. 230.
77	Заславський Владислав Домінік, кн.	1 шл. – Софія-Пуденціана Ліґензянка 2 шл. – Катерина Собеська	Wolff J. Kniaziowie. – S. 603–604; Яковенко Н. Українська шляхта. – С. 310.
78	Заславський Януш Янушович, кн.	1 шл. – кн. Олександра Романівна Санґушківна 2 шл. – Мар'яна Лещинська	Wolff J. Kniaziowie. – S. 601–602; Яковенко Н. Українська шляхта. – С. 309.
79	Заяць Богуш Луковський (Зденіжський)	1 шл. – Настася Болобанівна Осекровська 2 шл. – Катерина Петрівна Костюшковичівна Хоболтовська	ЦДІАК України, ф. 27, оп. 1, спр. 4, арк. 195 зв.–196; спр. 6, арк. 282–283; Старченко Н. Шлюбна стратегія. – С. 33.

Продовження таблиці II

80	Збаразький Миколай Андрійович, кн.	1 шл. – кн. N Андріївна Козечанка 2 шл. – Ганна Деспотівна	Wolff J. Kniaziowie. – S. 616; Яковенко Н. Українська шляхта. – С. 334.
81	Збаразький Стефан Андрійович, кн.	1 шл. – Ганна Янівна Заберезинська 2 шл. – кн. Настася Михайлівна Мстиславська 3 шл. – Дорота Андріївна Фірлеївна	Wolff J. – Kniaziowie. S. 613–615; Яковенко Н. Українська шляхта. – С. 334.
82	Збаразький Юрій Андрійович, кн.	1 шл. – Щасна Юріївна Насиловська 2 шл. – Барбара Михайлівна Козинська	Wolff J. – Kniaziowie. – S. 611–613; Яковенко Н. Українська шляхта. – С. 335.
83	Злоба Чернчицький (Чернський) Федір	1 шл. – Магдалена Оличанка 2 шл. – Марина Романівна Гулевичівна	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 673 зв. –674.
84	Золотолинський (Злотолинський) Юрій	1 шл. – Анна Гнівошівна N (Михайлівна Кропивницька?) 2 шл. – Катерина N	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 245, арк. 411–413; 458–459 зв.
85	Кендзерський Михайло	1 шл. – NN 2 шл. – Овдотя Коптівна	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 16, арк. 879 зв.–881 зв.
86	Кисіль Андрій Тихнович	1 шл. – NN 2 шл. – Марина Русинівна Берестецька	ЦДІАК України, ф. 27, оп. 1, спр. 1, арк. 26–26 зв.; Волинські грамоти. – С. 21.
87	Кисіль Низкиницький Григорій Гнівошович	1 шл. – Дорота Петрівна Німценовичівна 2 шл. – Марина Гаврилівна Яковицька 3 шл. – Федора Лазарівна Іваницька	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 7а, арк. 18 зв. –23; Ворончук І. Родоводи волинської шляхти. – С. 235.
88	Клюський (Клюсовський) Войтех	1 шл. – Анна Пашинська 2 шл. – Анна N	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 20, арк. 490–493 зв.
89	Козинський Дмитро Олехнович	1 шл. – кн. Софія Іванівна Масальська 2 шл. – Богдана Романівна Красносельська	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 14, арк. 88 зв.–86 (неправильна нумерація в оригіналі).
90	Козинський Тихно Гринькович	1 шл. – кн. Овдотя Капустянка 2 шл. – кн. Ганна Михайлівна Козечанка	Ворончук І. Родоводи волинської шляхти. – С. 240.
91	Козинський Януш	1 шл. – Анна Ободенська 2 шл. – Анна Станіславівна (?) Олдаковська	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 111, арк. 272–272 зв.
92	Колпитовський Андрій Іванович	1 шл. – Катерина Романівна Білостоцька 2 шл. – Марія Болбасівна Ростоцька	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 5, арк. 113–113 зв.
93	Колпитовський Остафій Якович	1 шл. – Уляна Микитівна Кутровська 2 шл. – Марія Семенівна Костюшковичівна Хоболтовська	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 2, арк. 16 зв.–17; спр. 9, арк. 388–389 зв.; Старченко Н. Шлюбна стратегія. – С. 34.

Продовження таблиці II

94	Котовський Микола	1 шл. – Оршуля Коленська 2 шл. – Федора Станіславівна Прокуліївна	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 306–307, 434–435 зв.
95	Кошка Жоровицький Іван Юхнович	1 шл. – Ганна Гурківна Омелянська 2 шл. – Марія Маськівна Шпаковська	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 13 зв.–15; спр. 7, арк. 115 зв.–117 зв.
96	Краєвський Станіслав	1 шл. – N Францишківна Фальчевська 2 шл. – Галшка Клодинська	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 372–374; АЮЗР. – Ч. VIII, т. VI. – С. 91–92.
97	Курбський Андрій Михайлович, кн.	1 шл. – Марія Тучковна (в Росії) 2 шл. – кн. Марія Юріївна Гольшанська Дубровицька 3 шл. – Олександра Петрівна Семашківна	Wolff J. Kniaziowie. – S. 194–195; Яковенко Н. Українська шляхта. – С. 361.
98	Курозвонський Патрикій Іван Васильович	1 шл. – Олена Романівна Цатянка 2 шл. – Полонія (Полагя) Матясівна Суроп'ятівна з Оздова	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 463–463 зв.
99	Курцевич Булига Дмитро Васильович	1 шл. – Ядвіга Станіславівна Краєвська 2 шл. – Стужинська Галшка Каспарівна	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 31, арк. 349–354; АЮЗР. – Ч. VI, т. I. – С. 263–270.
100	Линевський Іван Васильович	1 шл. – NN 2 шл. – Марія Болбасівна Ростоцька	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 11, арк. 115–117 зв.
101	Линевський Михайло Васильович	1 шл. – Любка Шелвовська 2 шл. – Раїна Павлівна Черневська	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 11, арк. 115–117 зв.
102	Линевський Яким Тихнович	1 шл. – Раїна (Орина) Андріївна Колпитовська 2 шл. – Катерина Богданівна Сенютянка Радогощська	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 61, арк. 218 зв.–221.
103	Лисаковський Миколай	1 шл. – Ядвіга з Сархова 2 шл. – NN	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 30, арк. 84 зв.–85 зв.; Руська метрика. – С. 402.
104	Літинський Іван Васильович	1 шл. – NN 2 шл. – Агнешка Янівна Тарновська	ЦДІАК України, ф. 27, оп. 1, спр. 1, арк. 177–178; Волинські грамоти. – С. 121–122.
105	Ляховський Іван	1 шл. – Гелена Краєвська 2 шл. – Софія Модринська	ЦДІАК України, ф. 27, оп. 1, спр. 5, арк. 185–186 зв.; ф. 28, оп. 1, спр. 18, арк. 167 зв.–168; Старченко Н. Шлюбна стратегія. – С. 33.
106	Марковський Роман Васильович	1 шл. – Анастасія N 2 шл. – Марія Підгороденська	ЦДІАК України, ф. 27, оп. 1, спр. 1, арк. 37 зв.–39 зв.; ф. 28, оп. 1, спр. 2, арк. 18 зв.; АЮЗР. – Ч. VIII, т. IV. – С. 220–224.

Продовження таблиці II

107	Мишка Холоневський Василь Андрійович	1 шл. – Федора Романівна Гулевичівна Радошинська 2 шл. – Любка Олехнівна Білостоцька 3 шл. – Ганна Станіславівна Кошовська	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 9, арк. 830–831 зв.; спр. 14, арк. 363, 764–767; АЮЗР. – Ч. VIII, т. IV. – С. 280–282.
108	Мишка Холоневський Олехно Гаврилович	1 шл. – NN 2 шл. – Ганна Михайлівна Козинська	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 1, арк. 258; ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 605–608.
109	Монтовт Коблинський Ян Якубович	1 шл. – Олена Мацківна 2 шл. – кн. Барбара Олександрівна Порицька	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 462–467 зв., 544–546.
110	Некрашевич Бережецький Іван	1 шл. – Федора Лосятинська 2 шл. – Гелена Бранська	ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 14, арк. 699 зв.–702.
111	Несвіцький Адам Ілляшович	1 шл. – Настася Янівна Загоровська 2 шл. – Анна Констанція Костянка	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 18, арк. 420–420 зв.
112	Обух Вощатинський Григорій	1 шл. – Овдотя Петрівна N 1 шл. – NN	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 5, арк. 223–224.
113	Острозький Костянтин Іванович, кн.	1 шл. – кн. Тетяна Семенівна Гольшанська 2 шл. – кн. Олександра Семенівна Слуцька	Wolff J. Kniaziowie. – S. 347–351; Яковенко Н. Українська шляхта. – С. 307.
114	Острозький Януш Васильович, кн.	1 шл. – Сузанна Середі 2 шл. – Катерина Любомирська 3 шл. – Теофіла Тарлувна	Wolff J. – Kniaziowie. –S. 357–358; Яковенко Н. Українська шляхта. – С. 308.
115	Ощовський Микита Михайлович	1 шл. – N Хрінницька 2 шл. – Ганна Федорівна Коритенська	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 9, арк. 684–684 зв.; Ворончук І. Родоводи волинської шляхти. – С. 274.
116	Павлович Василь	1 шл. – Настася Семашківна 2 шл. – Марина Боговитинівна Шумбарська 3 шл. – Ганна Лукашівна Гулевичівна Воютинська	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 61, арк. 173 зв.–176 зв.; Ворончук І. Родоводи волинської шляхти. – С. 275.
117	Панько Порфирій	1 шл. – Федора Павлівна Яковицька 2 шл. – Тетяна Тенючанка	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 159–161; ф. 27, оп. 1, спр. 1, арк. 230–231.
118	Пашинський Юзеф	1 шл. – Софія Держановська 2 шл. – Катерина Клюська	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 41, арк. 135–135 зв.; ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 10–10 зв.
119	Полоз Філон Іванович	1 шл. – Овдотя Фурсівна 2 шл. – Ганна Андріївна Киселівна	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 203 зв.–206.
120	Порванецький Кузьма Немирич	1 шл. – Овдотя Якимівна Охлоповська 2 шл. – Галшка Іванівна Калусовська	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 65, арк. 753–759; ф. 28, оп. 1, спр. 53, арк. 330–331 зв.

Продовження таблиці II

121	Пузина Юрій Богданович, кн.	1 шл. – Марія Гаврилівна Лешницька 2 шл. – Ганна Василівна Гулевичівна Смоліговська	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 3, арк. 771 зв.–773; спр. 5, арк. 432 зв.
122	Пузина Юрій Юрійович, кн.	1 шл. – Федора Іванівна Хрінницька 2 шл. – Олена Семенівна Бутовичівна	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 19, арк. 812–812 зв.; Яковенко Н. Українська шляхта. – С. 348.
123	Путята Федір	1 шл. – Маруша Мединська 2 шл. – Барбара Слабківська	ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 14, арк. 97 зв.–99, 99 зв.–102.
124	Рогозинський Василь Іванович	1 шл. – Марія Іванівна Борзобагатянка Красенська 2 шл. – N Русинівна Берестецька	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 20, арк. 324 зв.–325; ф. 26, оп. 1, спр. 3, арк. 798–800 зв., 806–808.
125	Рогульський Станіслав	1 шл. – Катерина Венгленська 2 шл. – Софія Грабовська	ЦДІАК України, ф. 27, оп. 1, спр. 7, арк. 193–197 зв., 331–338, 359 зв.–364 зв.; Старченко Н. Шлюбна стратегія. – С. 35–36.
126	Рудецький Адам Федорович	1 шл. – Ганна Дем'янівна Павловичівна 2 шл. – Констанція Гулевичівна Радошинська	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 49, арк. 758–763; Ворончук І. Родоводи волинської шляхти. – С. 280.
127	Ружинський Абрагам Федорович, кн.	1 шл. – NN 2 шл. – Катерина Духівна Висоцька	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 34, арк. 270 зв.–271; Ворончук І. Родоводи волинської шляхти. – С. 281.
128	Ружинський Кирик Остафійович, кн.	1 шл. – Овдотя Андріївна Куневська 2 шл. – Ядвіга Францишківна Фальчевська	Wolff J. Kniaziowie. – S. 417–419; Яковенко Н. Українська шляхта. – С. 317.
129	Ружинський Михайло Федорович кн.	1 шл. – NN 2 шл. – Раїна Федорівна Стахорська	Wolff. Kniaziowie. – S. 417–419; Ворончук І. Родоводи волинської шляхти. – С. 281.
130	Ружинський Стефан Федорович, кн.	1 шл. – Настася Богушівна з Олесного 2 шл. – Марина Гаврилівна Яковицька	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 12, арк. 52–53 зв.; Ворончук І. Родоводи волинської шляхти. – С. 281.
131	Русин Берестецький Федір Іванович	1 шл. – NN 2 шл. – Марія Романівна Білостоцька	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 5, арк. 1 зв.; спр. 17, арк. 695 зв.–697 зв.
132	Санґушко Кошерський Андрій Михайлович, кн.	1 шл. – Ганна Василівна Хребтовичівна 2 шл. – кн. Богдана Михайлівна Мстиславська	Wolff J. Kniaziowie. – S. 437–442; Яковенко Н. Українська шляхта. – С. 326.
133	Санґушко Кошерський Олександр Андрійович, кн.	1 шл. – кн. Ганна Василівна Полубенська 2 шл. – Анастасія Василівна Жилинська	Wolff J. Kniaziowie. – S. 442–444; Яковенко Н. Українська шляхта. – С. 326.

Продовження таблиці II

134	Свищовський Андрій	1 шл. – NN 2 шл. – Ганна Федорівна Селецька	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 30, арк. 31 зв.–36.
135	Свищовський Остафій Андрійович	1 шл. – Ганна Михайлівна Вільгорська 2 шл. – Федора Федорівна Урсулівна Рудецька	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 9, арк. 490–491 зв.; спр. 61, арк. 111 зв.–113.
136	Семашко Миколай Олександрович	1 шл. – Настася Михайлівна Єло Малинська 2 шл. – кн. Гелена Григорівна Четвертенська 3 шл. – Ізабелла зі Служова	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 243, арк. 225–226 зв.; ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 197–197 зв.; АЮЗР. – Ч. VI, т. І. – С. 468.
137	Семашко Олександр Богданович	1 шл. – Настася N 2 шл. – Ганна Григорівна Воловичівна 3 шл. – Барбара Олександрівна Порицька кн.	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 404–405; ф. 28, оп. 1, спр. 5, арк 136–137; АЮЗР. – Ч. VI, т. І. – С. 90.
138	Сенюта Іван Романович	1 шл. – Марія Олехнівна Борзобагатянка Красенська 2 шл. – Ганна Богданівна Костюшковичівна Хоболтовська	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 5, арк. 259 зв.–260; ф. 22, оп. 1, спр. 14, арк. 156–160; Волинські грамоти. – С. 35–36, 150–151.
139	Сенюта Ляховецький Федір	1 шл. – Катерина Михайлівна Малинська 2 шл. – Катерина Фірлеївна	ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 14, арк. 246 зв.–250.
140	Сербин Кобецький Михайло Федорович	1 шл. – NN 2 шл. – Богдана Андріївна Ківерецька	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 11, арк. 817–819.
141	Станішевський Войцех	1 шл. – NN 2 шл. – Ягнешка Бронницька	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 243, арк. 2–3, 3–4 зв.
142	Трецевський (Трацевський) Станіслав-Богуш	1 шл. – Ганна Павлівна Бранська 2 шл. – Анна Мелецька	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 15, арк. 701–705; ф. 25, оп. 1, спр. 206, арк. 675–677 зв.
143	Угриновський Прокіп Матвійович	1 шл. – Софія Ванківна Яковицька 2 шл. – Орина Болбасівна Ростоцька	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 3, арк. 23 зв.–24 зв.; АЮЗР. – Ч. VI, т. І. – С. 31–33, 229–234.
144	Угриновський Януш Прокопович	1 шл. – Оксимія Михайлівна Хрінницька 2 шл. – Ядвіга Троянівна Холоєвська	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 13, арк. 298 зв.–300; спр. 42, арк. 519 зв.–520 зв.; ф. 26, оп. 1, спр. 12, арк. 862 зв.
145	Уєздецький Григорій Гнівошович	1 шл. – Олена Долотецька 2 шл. – Дорота Мруновська (Мроковська)	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 12, арк. 208–209 зв., 210–213.
146	Харлинський Ян Миколайович	1 шл. – Ганна Петрівна Чорна з Витович 2 шл. – Єва Олександрівна Семашківна	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 524–524 зв.; спр. 9, арк. 811–814 зв., спр. 11, арк. 51 зв.–53 зв.

Продовження таблиці II

147	Харлинський Щасний Миколайович	1 шл. – кн. Фенна Дмитрівна Друцька Любецька 2 шл. – кн. Катерина Владиславівна Збаразька 3 шл. – Олена Монвидівна Дорогостайська	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 10, арк. 411; ф. 26, оп. 1, спр. 11, арк. 787–789 зв.; АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 494–502; Ч. VIII, т. VI. – С. 224–227.
148	Холоневський Василь Андрійович	1 шл. – Федора Романівна Гулевичівна 2 шл. – Білостоцька Любка Олехнівна	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 14, арк. 363; ф. 26, оп. 1, спр. 9, арк. 830–831 зв.; АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 280–282.
149	Хом'як Смордовський Іван Петрович	1 шл. – Ганна Болбасівна Ростоцька 2 шл. – Софія Григорівна Сосницька	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 20, арк. 63–64 зв.
150	Хом'як Смордовський Киндин Тихнович	1 шл. – Олена Богуфалівна Лабунська 2 шл. – Полагя Богданівна Хрінницька	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 480–483; ф. 22, оп. 1, спр. 8, арк. 417.
151	Хом'як Смордовський Петро Іванович	1 шл. – Орина N 2 шл. – Марія Романівна Гостська	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 6, арк. 14 зв.; ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 295 зв.–299.
152	Хорошко Колмовицький Богдан	1 шл. – Полагя Іванівна Княгининська 2 шл. – Марія Воронянка Боратинська	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 9, арк. 340–342 зв.; спр. 12, арк. 559 зв.–560 зв.; спр. 14, арк. 960–961 зв.; спр. 19, арк. 255–256.
153	Хребтович Богуринський Іван Іванович	1 шл. – NN 2 шл. – Полонія Олександрівна Сасинівна Количинська	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 226–227 зв.
154	Хребтович Богуринський Семен Іванович	1 шл. – Раїна Андріївна Русинівна Берестецька 2 шл. – Катерина Андріївна Бабинська	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 1, арк. 214 зв.; спр. 5, арк. 672 зв.–673 зв.; спр. 7, арк. 12–12 зв.
155	Хрінницький Василь Михайлович	1 шл. – Дорота Щаснівна Гесинська 2 шл. – Дорота Суходоловна	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 20, арк. 829 зв.–830 зв.; спр. 111, арк. 64 зв.–65.
156	Хрінницький Іван Михайлович	1 шл. – NN 2 шл. – кн. Марина Андріївна Друцька Соколинська 3 шл. – Настася Болбасівна Ростоцька	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 47 зв.–48 зв.; спр. 111, арк. 445 зв.–447; ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 424–426; АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 284.
157	Хрінницький Михайло Сваткович	1 шл. – N Василівна Семашківна Риканська 2 шл. – Настася Іванівна Русинівна Берестецька	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 497 зв.–498; ф. 26, оп. 1, спр. 3, арк. 429–430.
158	Хрустицький Ян	1 шл. – NN 2 шл. – Тетяна Григорівна Приведовська	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 287–293 зв.

Продовження таблиці II

159	Чаплич Шпановський Григорій Васильович	1 шл. – Дорота Миколаївна Реївна з Нагловиць 2 шл. – Олена Михайлівна Єло Малинська	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 597 зв.–600 зв.; спр. 7, арк. 398 зв.–400 зв.; спр. 8, арк. 735–735 зв.
160	Чаплич Шпановський Іван Кадянович	1 шл. – Олена Карпівна Єсифовичівна 2 шл. – Ганна Григорівна Болбасівна Ростоцька 3 шл. – кн. Ганна Четвертенська	ЦДІАК України, Ф. 25, оп. 1, спр. 19, арк. 361 зв.–362; ф. 26, оп. 1, спр. 61, арк. 222–223 зв.; АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 125–130.
161	Чаплич Шпановський Федір Кадянович	1 шл. – Катерина Семенівна Звіровна Тишкевичівна 2 шл. – Катерина Олізарівна Кірдеївна Мильська	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 65, арк. 298 зв.–305; ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 589–590 зв.; спр. 8, арк. 717 зв.–721.
162	Четвертенський Стефан Яцькович, кн.	1 шл. – Ганна Гаврилівна Бокіївна 2 шл. – Анна Микулинська 3 шл. – Катерина Лешнівська	Wolff J. Kniaziowie. – S. 43–44; Яковенко Н. Українська шляхта. – С. 353.
163	Четвертенський Матвій Васильович, кн.	1 шл. – Марія Ванківна Лагодовська 2 шл. – Овдотя Федорівна Вагановська	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 372–374; Wolff. Kniaziowie. – S. 37.
164	Шибенський Яків	1 шл. – Марія Микитянка Кутровська 2 шл. – Софія Кнеранка 3 шл. – NN	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 126–127 зв.; АЮЗР. – Ч. VI, т. I. – С. 108–109.
165	Яковицький Юрій Яковович	1 шл. – N Підгороденська 2 шл. – Марта Мойславська	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 11, арк. 18–18 зв.

Таблиця III

Дітність волинських шляхетських родин XVI – першої половини XVII ст.*

№ п/п	Подружжя	Загалом дітей	У тому числі	
			синів	дочок
1	Андрузький Іван ~ Ледуховська Томила Гнівошівна ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 27–28.	5	2	3
2	Бабинський Андрій Семенович ~ NN ~ Томила Лозчанка ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 13, арк. 626 зв.; спр. 30, арк. 196 зв.–197 зв; ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 185 зв.–189.	6	4	2
3	Балабан Дмитро ~ NN ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 243, арк. 416 зв.–418.	6	4	2
4	Барсан Жоравницький Василь ~ Яковицька Олена Семенівна	3	1	2
5	Бережецький N ~ NN ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк 50.	6	4	2
6	Бережницький Григорій ~ NN ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 14–17 зв.	5	1	4
7	Бережницький Прокіп Григорович ~ Шпаковська Катерина Павлівна ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 14–17 зв.	5	2	3
8	Білецький Богуш Павлович ~ NN	3	–	3
9	Білецький Іван Семенович ~ Гулевичівна Перекальська Настася Дахнівна	8	5	3
10	Білецький Олександр (Олекса) ~ Лосятинська Елжбета	9	7	2
11	Білецький Семен Прокопович ~ NN	6	5	1
12	Білинський Федір Оникійович ~ Ганна з Парцова ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 2, арк. 212 зв.	6	4	2
13	Білостоцький Ванко Іванович ~ NN	10	4	6
14	Білостоцький Василь Григорович ~ Защитовська Ографена Порядничівна	4	3	1
15	Білостоцький Григорій Романович ~ N Катерина	4	2	2
16	Білостоцький Іван ~ NN	6	4	2
17	Білостоцький Іван Іванович ~ Козинська Олена Семенівна	5	–	5

* Таблиця складена па підставі праці: *Ворончук І.* Родоводи волинської шляхти XVI – першої половини XVII ст. (реконструкція родинних структур: методологія, методика, джерела). – К., 2009. Включені до таблиці нові дані мають посилання на джерело.

Продовження таблиці III

18	Білостоцький Іван Лецькович ~ Новоселицька Олена Федорівна	3	1	2
19	Білостоцький Лецько ~ NN	2	2	–
20	Білостоцький Матвій Романович ~ Гулевичівна Воютинська Марина Семенівна	2	1	1
21	Білостоцький Микита Ванкович ~ Ощовська Софія Ванківна	4	1	3
22	Білостоцький Олехно Лецькович ~ NN	5	–	5
23	Білостоцький Роман Іванович ~ N Любка	11	7	4
24	Боговитин Богуш ~ Мушата N	6	5	1
25	Білостоцький Яцько Ванкович ~ NN	6	1	5
26	Боговитин Козерадський Адам Климентович ~ Семашківна Барбара Олександрівна ~ Козечанка Маруша Дмитрівна, кн.	2	–	2
27	Боговитин Козерадський Андрій Климентович ~ Болбасівна Ростоцька Марія Григорівна	6	2	4
28	Боговитин Козерадський Климент Войнич ~ N Катерина Дахнівна	2	2	–
29	Боговитин Козерадський Федір Войнич ~ NN ~ Ружинська Марфа Василівна, кн.	5	3	2
30	Боговитин Козерадський Федір Федорович ~ Красовська Овдотя Василівна	2	–	2
31	Боговитин Козерадський Ян Война ~ N Євдокія	5	4	1
32	Боговитин Шумбарський Іван Богушович ~ NN ~ Коптівна Ганна	10	5	5
33	Боговитин Шумбарський Іван Петрович ~ Лозчанка Софія Андріївна	5	2	3
34	Боговитин Шумбарський Михайло Іванович ~ Русецька Барбара Єронімівна	6	3	3
35	Боговитин Шумбарський Михайло Якович ~ Борзобагатянка Красенська Ганна Олехнівна	2	1	1
36	Боговитин Шумбарський Михайло Миколай Михайлович ~ Павловичівна Євга Михайлівна ~ Ближинська Ганна	3	–	3
37	Боговитин Шумбарський Павло Памфіло Якович ~ Конарська Зоя	2	2	–
38	Боговитин Шумбарський Стефан Іванович ~ Сенютянка Ляховецька Настася Григорівна	5	2	3
39	Боговитин Шумбарський Ян Павлович ~ NN	2	1	1
40	Бокій Денислáвський Юрій ~ кн. Масальська Марія Андріївна ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 111, арк. 651–655 зв.; ф. 26, оп. 1, спр. 20, арк. 84–85, 85–86 зв.	5	1	4

Продовження таблиці III

41	Бокій Печихвостський Василь Іванович ~ NN	5	3	2
42	Бокій Печихвостський Гаврило Васильович ~ Гулевичівна Марія Федорівна ~ Вагановська Марія Федорівна	5 2	3	2 2
43	Бокій Печихвостський Федір Васильович ~ Чешейківна Полагя Григорівна	3	3	–
44	Бокій Печихвостський Филип Гаврилович ~ Ружинська Ганна Остафіївна, кн.	3	2	1
45	Болбас Ростоцький Григорій ~ Цатянка Катерина ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 61, арк. 63–64.	4	2	2
46	Болбас Ростоцький Олександр ~ NN ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 243, арк. 443 зв.–445 зв.	4	2	2
47	Болбас Ростоцький Федір ~ NN ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 243, арк. 443 зв.–445 зв.	4	4	–
48	Борейко Кнерутський Остафій ~ NN ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 9, арк. 839–840.	4	3	1
49	Борзобагатий Красенський Василь Іванович ~ Сокольська Ганна Солтанівна, кн.	4	4	–
50	Борзобагатий Красенський Іван Олехнович ~ Семашківна Риканська Ганна Василівна ~ Єло Малинська Раїна Михайлівна	9	4	5
51	Борзобагатий Красенський Іван Яцькович ~ N Настася Лукашевичівна	4	2	2
52	Борзобагатий Красенський Олехно Яцькович ~ N Марина Федорівна	8	4	4
53	Борзобагатий Красенський Яцько ~ NN	3	2	1
54	Бранський Андрій Михайлович ~ Хом'яківна Смордовська Федора Федорівна ~ Бережецька Горайнівна Любка	3	3	–
55	Бранський Григорій Михайлович ~ NN	3	3	–
56	Бранський Іван Семенович ~ NN	4	3	1
57	Бранський Михайло Іванович ~ N Уляна	6	4	2
58	Бранський Павло Васильович ~ Гулевичівна Долзька (Должецька) Федора Янушівна	3	1	2
59	Бранський Семен Михайлович ~ Троянівна Катерина ~ NN	8	3	5
60	Бранський Юрій ~ NN	2	–	2
61	Бранський Ян (Іван) Григорович ~ Кордишівна Регіна	3	1	2
62	Буркацький Адам ~ NN ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 111, арк. 536 зв.–537.	6	4	2

Продовження таблиці III

63	Бутович Дмитро ~ Золотолинська N Олехнівна	5	2	3
64	Бутович Михайло ~ NN	4	1	3
65	Бутович Олександр Яцькович ~ Бережецька Емілія	1	–	1
66	Бутович Яцько Дмитрович ~ Реївна Ографена	6	5	1
67	Вербента Адам ~ NN ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 243, арк. 227 зв.–228 зв., 230–230 зв.	5	2	3
68	Верховський Грицько ~ NN ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 341–342 зв.	4	4	–
69	Вигура Микита ~ Чаруківська Настася Ботейчанка ~ Посяговецька N ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 11, арк. 569 зв.–574 зв.	5	5	–
70	Висоцький Тимофій ~ Приведовська Софія ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 19, арк. 349–353 зв.; спр. 20, арк. 225–227.	5	2	3
71	Вишинський Павло ~ NN ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 20, арк. 125 зв.–127.	4	1	3
72	Вільгорський Лев ~ Марія Бабинська ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 11, арк. 568-569 зв.	4	3	1
73	Вільгорський Роман Львович ~ Гелена Іванівна Хребтовичівна Богуринська ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 20, арк. 248–251 зв.	3	3	–
74	Вітвинський Бартош ~ Муховецька Катерина ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 577–577 зв.; ф. 27, оп. 1, спр. 3, арк. 118 зв.–119; ф. 28, оп. 1, спр. 21, арк. 64.	9	6	3
75	Вітонізький Михайло ~ Окорська Софія Олехнівна ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 13, арк. 894–897 зв.	5	3	2
76	ВолинецьЧерчицький Ян (Іван) ~ NN ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 13, арк. 883–884 зв.	5	3	2
77	Волковський Петро ~ NN ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 14, арк. 354–355.	5	3	2
78	Волчко Жасковський Яким ~ NN ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 47, арк. 90–91 зв., 135–135 зв.	4	4	–
79	Вольський Миколай ~ NN ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 493–493 зв.	5	3	2

Продовження таблиці III

80	Ворищський (Стерло) Іван ~ NN ~ Ружинська Овдотя Михайлівна, кн. ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 13, арк. 182.	6	4	2
81	Ворищський Федір ~ NN ЦДІАК України, ф. 27, оп. 1, спр. 1, арк. 32 зв.–33 зв.	5	1	4
82	Ворона Боратинський Олехно Томилович ~ Лосятинська Овдотя Іванівна ~ Хорошківна Колмовицька Полагя	3	2	1
83	Ворона Боротинський Томило Юхнович ~ Угровецька Раїна Смоківна ~ Козинська Софія Олехнівна ~ Джусянка Немила Богданівна ~ N Маруша Ілляшівна	5	3	2
84	Ворона Боротинський Юхно Стецкович ~ NN	6	4	2
85	Ворона Боратинський Ян Томилович ~ Угриновська Богдана Прокопівна	4	1	3
86	Ворона Боротинський Яцько Юхнович ~ Єло Малинська Світохна Дашківна ~ Біликовичівна Свищовська Тетяна (Добріяна) Василівна	13	10	3
87	Воронецький Миколай Михайлович, кн. ~ Гіжанка Барбара ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 14, арк. 81–82.	5	4	1
88	Воронецький Станіслав Войнич, кн. ~ Хом'яківна Смордовська Ганна Тихнівна ~ Гулевичівна Смоліговська Марина Янушівна ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 12, арк. 460 зв.–462 зв.	12	5	7
89	Воронецький Станіслав Станіславович, кн. ~ Богушевичівна Галшка ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 16, арк. 387, 622–623 зв.	2	2	–
90	Воронецький Стефан Матушович, кн. ~ Сокольська Варвара, кн. ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 111, арк. 557–558.	3	2	1
91	Гостський Богдан Сенькович ~ NN	4	3	1
92	Гостський Василь Богданович ~ NN	3	2	1
93	Гостський Гаврило Романович ~ Єловицька Катерина Антонівна Хрінницька Полагя Богданівна	3	2	1
94	Гостський Івашко Богданович ~ Биківна N Олександрівна	2	2	–
95	Гостський Роман Іванович ~ Козечанка Софія, кн. ~ Цатянка Марія Романівна ~ Кірдеївна Мильська Марія Петрівна ~ Корчмінська Дорота	6	2	4
96	Гостський Ярофій Романович ~ NN ~ Порицька Катерина Олександрівна, кн. ~ Кірдеївна Мильська Кристина Іванівна	3	2	1

Продовження таблиці III

97	Горайн Богуш Федорович ~ Олешанка Бережецька Олена	4	2	2
98	Горайн Федір ~ Орловська Богдана Мойсеївна	6	3	3
99	Головинський Яцько ~ Бутовичівна Марія Дмитрівна	4	2	2
100	Грабовецький Миколай ~ Манківська Маруша ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 111, арк. 386–386 зв.	6	5	1
101	Грушевський N ~ NN ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 14, арк. 623 зв.–624.	4	4	–
102	Гулевич Михайло Федорович ~ NN ~ Мишчанка Варковська Настася Федорівна	5	–	5
103	Гулевич Федір ~ NN	6	5	1
104	Гулевич Воютинський Богуш Федорович ~ Майківна Мартинелла Матвіївна	7	4	3
105	Гулевич Воютинський Василь Семенович ~ Окорська Федора Іванівна	9	5	4
106	Гулевич Воютинський Гаврило Богушович ~ з Бондкова Елжбета	3	3	–
107	Гулевич Воютинський Гаврило Зброхович ~ Калусовська Марина Петрівна	5	2	3
108	Гулевич Воютинський Зброх ~ NN	4	4	–
109	Гулевич Воютинський Лукаш Семенович ~ Пруська Марина Яцьківна	3	1	2
110	Гулевич Воютинський Михайло Федорович ~ Холоневська Овдотя Марківна ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 243, арк. 310–310 зв.	5	5	–
111	Гулевич Воютинський Михно Зброхович ~ NN ~ Корецька Ганна Іванівна, кн.	7	6	1
112	Гулевич Воютинський Семен Зброхович ~ NN	5	2	3
113	Гулевич Воютинський Федір Гаврилович ~ Промчейківна Деревяницька Олена Григорівна ~ Хмарянка Миловшська Анна Федорівна	5	4	1
114	Гулевич Воютинський Федір Зброхович ~ NN	2	2	–
115	Гулевич Долзький (Должецький) Януш Федорович ~ Дривинська Маруша Федорівна ~ Борзобагатянка Красенська Ганна Іванівна	6	3	3
116	Гулевич Дрозденський Андріян Федорович ~ NN	2	1	1
117	Гулевич Дрозденський Гнівош Семенович ~ Вітонізька Анна Михайлівна	9	4	5
118	Гулевич Дрозденський Іван Дмитрович ~ Угриновська Опрахна	5	4	1
119	Гулевич Дрозденський Кіндрат Федорович ~ Дахновичівна Євфросинія	5	2	3

Продовження таблиці III

120	Гулевич Дрозденський Михайло Іванович ~ Білостоцька Ганна Ванківна	8	6	2
121	Гулевич Дрозденський Михайло Михайлович ~ Полубенська Ганна Федорівна, кн.	2	1	1
122	Гулевич Дрозденський Семен Іванович ~ NN	3	2	1
123	Гулевич Дрозденський Федір Михайлович ~ Павловичівна Галшка (Олена) Василівна	3	2	1
124	Гулевич Перекальський Дахно Михнович ~ Білецька Настася ~ Вагановська Марія Федорівна ~ Білостоцька Овдотя Матвіївна	8	5	3
125	Гулевич Перекальський Іван Дахнович ~ Бранська (Збранська) Раїна Марківна	4	2	2
126	Гулевич Перекальський Іван Михнович ~ Білостоцька Марина Іванівна	3	–	3
127	Гулевич Перекальський Остафій Дахнович ~ Вигурянка Маруша	2	–	2
128	Гулевич Піддубинський Григорій Григорович ~ Дольська Олександра Романівна, кн.	5	4	1
129	Гулевич Піддубинський Григорій Федорович ~ Дахновичівна Магдалена	10	4	6
130	Гулевич Піддубинський Іван Григорович ~ Друцька Любецька Олександра Григорівна, кн.	4	2	2
131	Гулевич Піддубинський Петро Григорович ~ Дривинська Марина Лаврентіївна	3	2	1
132	Гулевич Піддубинський Роман Григорович ~ Городиська Катерина ~ Линевська Кристина	6	5	1
133	Гулевич Радошинський Дем'ян Романович ~ Курозвонська Патрикіївна Настася Іванівна	9	4	5
134	Гулевич Радошинський Роман Федорович ~ Суроп'ятівна з Оздова Полагя Матясівна	7	3	4
135	Гулевич Радошинський Федір Романович ~ Дривинська Марія Василівна	3	–	3
136	Гулевич Радошинський Юрій Дем'янович ~ NN	4	2	2
137	Гулевич Серницький Гаврило Михнович ~ Кутровська Настася Микитівна	3	1	2
138	Гулевич Смоліговський Андрій Васильович ~ Семашківна Раїна Олександрівна ~ Добронизька Галшка	7	3	4
139	Гулевич Смоліговський Бенедикт Васильович ~ Струсівна з Коморова Софія	1	1	2
140	Гулевич Смоліговський Василь Федорович ~ Волчківна Жасковська Олена ~ Угриновська Олександра Прокопівна	7	3	4
141	Гуляльницький Богатко ~ NN ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 111, арк. 543.	3	3	–
142	Гуляльницький Борис Семенович ~ NN	6	6	–

Продовження таблиці III

143	Гуляльницький Іван Микитич ~ NN	4	4	–
144	Гуляльницький Іван Тимошович ~ NN	3	3	–
145	Гуляльницький Кирило ~ NN ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 111, арк. 543.	3	3	–
146	Гуляльницький Ленко ~ NN	4	4	–
147	Гуляльницький Микита ~ NN	3	3	–
148	Гуляльницький Панас Іванович ~ NN	3	3	–
149	Гуляльницький Тимоха ~ NN	3	3	–
150	Гуляницький Федір Ярмошович ~ NN	2	2	–
151	Гуляльницький Филимон Борисович ~ Гуляльницька Орина Дашківна	4	4	–
152	Гуляльницький Юско Ленчич ~ NN	4	4	–
153	Гуляницький Ян Ярмошович ~ NN ~ Водирадська Підберезька Олена Анцухівна	5	5	–
154	Гуляницький Юнко Ярмошович NN	6	6	–
155	Гуляницький Ярмош (Ярмола) ~ NN	6	6	–
156	Гуляльницький Яцько Тимошович ~ NN	4	4	–
157	Гуляльницький Брулкович Мартин Яцькович ~ Яроцька Марія Семенівна	2		2
158	Гуляльницький Брулкович Яцько ~ NN	6	5	1
159	Гуляльницький Мостицький Василь Борисович ~ Гуляльницька Марія Яцьківна	6	4	2
160	Гурко Омелянський N ~ NN ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 19, арк. 446 зв.	5	4	1
161	Гутор Рогачевський Ярош ~ Кривицька Тетяна ЦДІАУК України, ф. 26, оп. 1, спр. 19, арк. 231–232, 234–234 зв.	6	3	3
162	Ґесинський Щасний ~ Монтовтівна Коблинська Ганна Якубівна	8	5	3
163	Ґесинський Ян Щаснович ~ Хом'яківна Смордовська Овдотя Петрівна	7	3	4
164	Ґлазовський Лаврін ~ NN ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 16, арк. 650–651.	4	3	1
165	Данилевич N ~ NN	3	3	–

Продовження таблиці III

166	Данилевич (Данилович) Григорій ~ Крокотка (Кропотка) Єловицька Настася Яківна, кн. ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 408–413.	5	3	2
167	Дедеркало Григорій ~ NN ~ Лібішевська Люція ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 14, арк. 671–672 зв.	3	1	2
168	Дедеркало Яцько Андрійович ~ Барбара Білецька ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 14, арк. 819–820	4	4	–
169	Джуса Богдан Олехнович ~ NN ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 19, арк. 257 зв.–261.	7	2	5
170	Джуса Ігнат Олехнович ~ NN	2	2	–
171	Джуса Олехно ~ NN ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 13, арк. 430.	3	3	–
172	Джуса Кірдеєвич Стефан ~ NN ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 243, арк. 226 зв.–227 зв.	7	4	3
173	Джуса Ляховецький Михайло Гнатович ~ NN ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 7, арк. 47 зв.–48.	3	3	–
174	Дідковський Семен ~ Останкова Мілохна (Окимія) Іванівна ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 13, арк. 734–735 зв.	6	–	6
175	Добрилчицький Яцько Стецькович ~ Борзобагатянка Красенська Марія Іванівна ~ Малинська Ганна ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 6, арк. 94; спр. 7, арк. 251 зв., 253 зв.; ф. 26, оп. 1, спр. 2, арк. 734.	8	4	4
176	Добринський Андрій ~ NN ~ Овдотя Воронянка Боратинська ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 9, арк. 298–299 зв.	6	2	4
177	Долмат Ісайковський Дмитро Іванович ~ Єло Букоємська Федора ~ Кропотка (Крокотка) Єловицька Маселка (Маска) Яківна, кн. ~ Киселівна Маруша Гнівошівна ~ Романовська Ганна Миколаївна	9	7	2
178	Долмат Ісайковський Ян Дмитрович ~ Телятицька Олена Андріївна ~ Шостаківська Марія	7	6	1
179	Дривинський Василь Федорович ~ Мощеницька N Григорівна ~ Ледухівська Милка Богданівна ~ Кейстутівна Тетяна Олександрівна ~ Яковицька Ганна Гаврилівна ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 31, арк. 37.	14	6	8
180	Дривинський Кирик (Кирило) Федорович ~ Яковицька Ганна Гаврилівна	4	3	1

Продовження таблиці III

181	Дривинський Кудин Єнкович ~ NN	2	–	2
182	Дривинський Лаврентій Васильович ~ Рогозинська Овдотя Данилівна ~ Боговитинівна Козерадська Діана Янівна ~ Зубцовська Анастасія Кирилівна	7	4	3
183	Дривинський Федір Єнкович ~ NN	7	5	2
184	Дубницький Абрам Михайлович ~ Обухівна Вощатинська Маруша	3	3	–
185	Дубницький Василь ~ NN ЦДІАК України, ф. 27, оп. 1, спр. 1, арк. 81–81 зв.; спр. 3, арк. 220–220 зв.	4	3	1
186	Дубницький Михайло Васильович ~ Попелівна Томила Данилівна	3	3	–
187	Дубровський Миколай ~ Козечанка Ганна Іванівна, кн.	8	6	2
188	Дьоготь Кузьма ~ NN АЮЗР. – Ч. VIII, т. IV. – С. 392.	3	3	–
189	Дьоготь Мацко Кузьмич ~ NN АЮЗР. – Ч. VIII, т. IV. – С. 394	3	3	–
190	Єзловецький Миколай ~ NN ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 15, арк. 522 зв.–523.	5	5	–
191	Єло Букоємський Григорій Федорович ~ NN	4	1	3
192	Єло Букоємський Іван Федорович ~ Гулевичівна Ганна Михайлівна	4	4	–
193	Єло Букоємський Матвій Федорович ~ NN	3	1	2
194	Єло Букоємський Федір ~ NN	6	5	1
195	Єло Малинський Данило (Дашко) ~ Полжецька Мотрона Курилівна	5	3	2
196	Єло Малинський Казимир Матвійович ~ Биковська Єва	4	4	–
197	Єло Малинський Матвій Михайлович ~ Коїленська Богдана Жданівна ~ Збаразька N Владиславівна, кн. ~ Боговитинівна Шумбарська Марина Стефанівна	5	3	2
198	Єло Малинський Миколай Остафійович ~ Вишнівецька Кристина Адамівна, кн. ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 243, арк. 42 зв.–44.	4	1	3
199	Єло Малинський Михайло Данилович (Дашкович) ~ Єловицька Богдана Гнівошівна	12	7	5
200	Єло Малинський Остафій Михайлович ~ Друцька Любецька Богдана Іванівна, кн. ~ Чапличівна Шпановська Софія Григорівна ~ Одинцевичівна Олександра Іванівна, кн.	3	2	1

Продовження таблиці III

201	Єловицький Антон Гнівошович ~ N Євдоксія ~ Лагодовська Раїна Ванківна	7	3	4
202	Єловицький Гнівош Іванович ~ N Овдотя Іванівна	10	5	5
203	Єловицький Захаріаш Савич ~ Ледуховська Софія	4	3	1
204	Єловицький Івашко (Іван) Пашкович ~ N Дахнівна	4	4	–
205	Єловицький Миколай Антонович ~ Чорторийська Олександра Іванівна, кн.	6	6	–
206	Єловицький Сава Гнівошович ~ Скашевська (Скаршевська) Дорота	5	5	–
207	Єловицький Яцько Пашкович ~ NN	3	3	–
208	Єрлич Василь ~ Бутовичівна Ганна Jerlicz J. Latopisiec. – S. 91.	3	2	1
209	Єрлич Йоахим Олізарович ~ NN ~ Рогуська Марина Jerlicz J. Latopisiec. – S. 60.	9	4	5
210	Єрлич Іван Олізарович ~ Шашкевичівна Кристина Jerlicz J. Latopisiec. – S. 91.	4	4	–
211	Єрлич Олізар Васильович ~ Сосницька Катерина Jerlicz J. Latopisiec. – S. 91.	17	7	10
212	Жабокрицький Дахно Ісаєвич ~ NN ~ ЧернівськаГанна	8	6	2
213	Жабокрицький Іван Ісайович ~ Промчейківна Катерина	6	4	2
214	Жабокрицький Ісайя ~ NN	3	3	–
215	Жабокрицький Януш Іванович ~ Лосятинська Катерина	5	4	1
216	Жабокрицький Яцько ~ Мордвинівна Зиновія	7	1	6
217	Жоравницький Василь Маркович ~ Бокіївна Печихвостська Ганна Янівна	1	1	–
218	Жоравницький Марко Васильович ~ Ворищська Ганна Федорівна	6	4	2
219	Жоравницький Михайло Маркович ~ NN	3	2	1
220	Жоравницький Олександр Маркович ~ Борзобагатянка Красенська Ганна Іванівна	4	2	2
221	Жоравницький Ян Маркович ~ Коптівна Олена Федорівна	1	1	–
222	Жуковський Юрій ~ Окорська Раїна ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 111, арк. 517 зв.–518 зв.	3	2	1

Продовження таблиці III

223	Загоровський Богдан Олександрович ~ Бранська Уляна Юріївна	4	3	1
224	Загоровський Василь Петрович ~ Збаразька Маруша Миколаївна, кн. ~ Чорторийська Катерина Іванівна, кн.	1 2	2	1
225	Загоровський Михайло Янович ~ Левицька Агнешка	3	3	–
226	Загоровський Петро Богданович ~ Головчинська Олена, кн. ~ Санґушківна Федора Федорівна, кн.	8	6	2
227	Загоровський Ян Богданович ~ Боговитинівна Шумбарська Федора Яківна	6	2	4
228	Закревський Войтех ~ Воронецька Раїна Юріївна, кн. ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 14, арк. 81–82.	5	4	1
229	Заяць Марк Богданович ~ N Опранка ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 859 зв.; спр. 12, арк. 842 зв.–845 зв.	5	3	2
230	Заяць Зденіжський Богуш Богданович ~ Костюшковичівна Хоболтовська Катерина ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 13, арк. 60 зв.–61 зв.; спр. 16, арк. 108 зв.–109 зв.	5	3	2
231	Звір Тишкович Семен Львович ~ Посяговецька Огренка Федорівна	7	2	5
232	Золотолинський (Злотолинський) Юрій ~ N (Кропивницька?) Анна Гнівошівна ~ N Катерина ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 245, арк. 411–413, 458–459 зв.	8	5	3
233	Зубцовський Кирило ~ Полубенська Марина Андріївна, кн. ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 12, арк. 28–29 зв.	6	3	3
234	Кайсар Гаврило ~ Велицька Марина Дмитрівна, кн. ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 111, арк. 261 зв.–263.	3	3	–
235	Калусовський Василь ~ NN	4	4	–
236	Калусовський Василь Васильович ~ NN	5	4	1
237	Калусовський Василь Романович ~ Славська Софія	2	2	–
238	Калусовський Гнівош Петрович ~ Несвіцька Богдана Ілляшівна ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 31, арк. 58–58 зв.	8	7	1
239	Калусовський Іван Петрович Старший ~ Гостська Настася Романівна	2	1	1
240	Калусовський Петро Васильович ~ NN	6	3	3
241	Калусовський Роман Васильович ~ NN	2	2	–

Продовження таблиці III

242	Карпинський Вавринець ~ Рикальска з Трещан Барбара ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 111, арк. 354 зв.–355.	4	1	3
243	Кисіль Андрій Тихнович ~ NN ~ Русинівна Берестецька Марина	4	2	2
244	Кисіль Василь Петрович ~ Старосельська Барбара	3	2	1
245	Кисіль Гнівош Тихнович ~ Тризнянка Марина	7	4	3
246	Кисіль Матвій Янович ~ NN	5	5	–
247	Кисіль Микола Григорович ~ з Заленжа Гелена	2	1	1
248	Кисіль Олександр Андрійович ~ Свищовська Анна Остафіївна	5	3	2
249	Кисіль Олександр Янович ~ NN	7	4	3
250	Кисіль Петро Тихнович ~ Совянка Марія	2	2	–
251	Кисіль Тихно (Тимофій) Микитович ~ NN	5	3	2
252	Кисіль Дорогиницький Ян Гнівошович ~ NN	2	2	–
253	Кисіль Низкиницький Григорій Гнівошович ~ Немценовичівна Дорота Петрівна ~ Яковицька Марина Гаврилівна ~ Іваницька Федора Лазарівна	2	2	–
254	Кірдей Мильський Олізар Петрович ~ Гольшанська Ганна Юріївна, кн. ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 15, арк. 28–33, 33–37.	3	1	2
255	Кірдей Мильський Петро ~ NN ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 180–181 зв.	3	2	1
256	Кірдей Мнішинський Іван Іванович ~ Хребтовичівна Богуринська Маруша Іванівна ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 10, арк. 340 зв.–344.	3	2	1
257	Кірдей Мнішинський Іван Петрович Тишкевичівна Магдалена Скуминівна ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 640–642 зв.	2	1	1
258	Клавша Михайло ~ NN ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 13, арк. 671–671 зв.	5	2	3
259	Клюський Войтех Матвійович ~ Пашинська Анна ~ N Анна	5	3	2
260	Клюський Іван ~ N Богдана	6	3	3
261	Клюський Іван Іванович ~ Обухівна Вощатинська Катерина	6	2	4
262	Клюський Матвій Іванович ~ NN	6	5	1

Продовження таблиці III

263	Клюський N ~ NN	3	3	–
264	Княгининський Богдан Олехнович ~ N Полагя	5	4	1
265	Княгининський Богдан Олехнович ~ NN	2	2	–
266	Княгининський Іван Олехнович ~ NN	2	1	1
267	Княгининський Олехно Богданович ~ NN	3	2	1
268	Козинський Богдан Михайлович ~ Гурківна Омелянська Єва	4	3	1
269	Козинський Гаврило Гринькович ~ NN	2	2	–
270	Козинський Григорій Іванович ~ Гулевичівна Дрозденська Овдотя Іванівна	2	1	1
271	Козинський Гринько ~ N	7	7	–
272	Козинський Демид Олехнович ~ Масальська Софія Василівна, кн.	5	3	2
273	Козинський Дмитро Олехнович ~ Масальська Софія Іванівна, кн. ~ Красносельська Богдана Романівна	8	4	4
274	Козинський Іван Гринькович ~ Єловицька Федора Федорівна	6	6	–
275	Козинський Іван Дмитрович ~ Бабинська Софія Андріївна	4	4	–
276	Козинський Іван Іванович ~ Мишчанка Холоневська Марія Гаврилівна ~ Ружинська Тетяна, кн.	6	3	3
277	Козинський Ісайя Олехнович ~ NN	4	3	1
278	Козинський Михайло Іванович ~ Юражанка Ганна Михайлівна	5	2	3
279	Козинський Михайло Тихнович ~ Гольшанська Марія Юріївна, кн.	3	1	2
280	Козинський Олехно Гринькович ~ Головнянка Острожецька Софія Петрівна, кн.	12	9	3
281	Козинський Олехно Дмитрович ~ Гулевичівна Катерина	2	2	–
282	Козинський Павло Іванович ~ Бронницька Марія	2	2	–
283	Козинський Роман Іванович ~ N Уляна Андріївна	4	1	3
284	Козинський Роман Олехнович ~ Ґостирадовська Магдалена Серафимівна	3	1	2
285	Козинський Семен Іванович ~ NN	8	5	3
286	Козинський Тихно Гринькович ~ Капустянка Овдотя, кн. ~ Козечанка Ганна Михайлівна, кн.	5	4	1

Продовження таблиці III

287	Козинський Януш ~ Ободенська Анна ~ Олдаковська Анна ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 111, арк. 272–272 зв.	5	4	1
288	Колпитовський Андрій Іванович ~ Білостоцька Катерина Романівна ~ Болбасівна Ростоцька Марина	4	–	4
289	Колпитовський Іван ~ NN	3	2	1
290	Колпитовський Костянтин Якович ~ Хоболтовська Костюшковичівна Анна Богданівна	5	3	2
291	Колпитовський Яків Іванович ~ N Анна	5	2	3
292	Коритенський Іван Михайлович ~ Жоравницька Олександра Михайлівна ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 243, арк. 326–327 зв.	5	4	1
293	Коритенський Михайло ~ Жоравницька Федора Марківна ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 243, арк. 326–327 зв.	4	3	1
294	Корчевський Василь ~ NN ЦДІАК України, ф 26, оп. 1, спр. 4, арк. 453–453 зв.	7	2	5
295	Костюшкович Хоболтовський Іван ~ NN ЦДІАК України, ф 28, оп. 1, спр. 69, арк. 999–1000 зв.	3	1	2
296	Костюшкович Хоболтовський Петро ~ Гулевичівна Дрозденська Овдотя Іванівна? ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 25, арк. 425.	5	5	–
297	Костюшкович Хоболтовський Семен ~ NN ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 52, арк. 1327 зв.–1328 зв.	4	4	–
298	Кошка Жоровицький Андрій Юхнович ~ NN ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 12, арк. 46 зв.–51.	5	5	–
299	Краєвський N ~ NN	7	4	3
300	Крижицький Левко ~ Селецька Богдана Федорівна ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 781–810.	6	5	1
301	Криницький Самуель ~ NN ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 111, арк. 573–573 зв.	6	3	3
302	Крокотка (Кропотка) Єловицький Василь Іванович ~ NN	2	2	–
303	Крокотка (Кропотка) Єловицький Яків Васильович ~ Козинська Овдотя Олехнівна	6	–	6
304	Куневський Андрій Юхнович ~ N Богдана Денисківна	10	3	7
305	Куневський Юхно (Вохно) ~ NN	3	3	–
306	Курозвонський Патрикій Іван Васильович ~ Цатянка Олена ~ Суроп'ятівна Полагя Матясівна ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 111, арк. 261 зв.–263.	5	1	4

Продовження таблиці III

307	Кухмистрович Дорогостайський Миколай ~ NN ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 111, арк. 261 зв.–263.	5	4	1
308	Кушник Василь ~ Новоселицька Анна ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 111, арк. 261 зв.–263.	3	3	–
309	Ледуховський Богдан Васкович ~ Баєвська Марія Лецьківна	7	3	4
310	Ледуховський Богуш Юхнович ~ N Маруша	6	4	2
311	Ледуховський Гнівош Іванович ~ NN	10	4	6
312	Ледуховський Данило Богушович ~ NN	4	–	4
313	Ледуховський Дениско ~ NN	6	6	–
314	Ледуховський Іван Григорович ~ Длугошівна Ганна ~ Висоцька Катерина	3	1	2
315	Ледуховський Левко Денискович ~ NN	2	2	–
316	Ледуховський Макар Гнівошович ~ NN	4	2	2
317	Ледуховський Олександр Макарович ~ Юревичівна Маріанна	4	–	4
318	Ледуховський Самійло Макарович ~ Шпаковська Раїна Масківна ~ Линевська Олександра Михайлівна ~ Станішевська Елжбета Войцехівна	5	4	1
319	Лепесовицький Сушко Григорій ~ з Валиск Оршуля ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 20, арк. 74–75 зв.	7	5	2
320	Лепесовицький Андрій Григорович ~ NN ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 243, арк. 184–185.	3	3	–
321	Лешницький Клим Опанасович ~ NN	2	1	1
322	Лешницький Опанас Микитович ~ Бережецька Параска Іванівна ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 12, арк. 618–624.	10	10	–
323	Лешницький Федір Микитович ~ NN ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 12, арк. 618–624.	3	3	–
324	Лєщинський Андрій ~ Санґушківна Федора Романівна, кн. ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 19, арк. 339 зв.–340 зв.	5	4	1
325	Линевський Василь Федорович ~ NN	3	3	–
326	Линевський Война Васильович ~ Чернівська Томила Павлівна	4	3	1
327	Линевський Михайло Васильович ~ Шелвовська Любка ~ Чернівська Раїна Павлівна	14	7	7

Продовження таблиці III

328	Линевський Михайло Петрович ~ Черниківська Гелена	5	1	4
329	Линевський Петро ~ NN	7	7	–
330	Линевський Тихно Олехнович ~ NN	2	2	–
331	Линевський Яким Тихнович ~ Колпитовська Орина Андріївна ~ Сенютянка Радогощська Катерина Богданівна	2	1	1
332	Лисаковський Миколай ~ Сарховська Ядвіга ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 20, арк. 89 зв.–90; спр. 30, арк. 84 зв.-85 зв.	4	4	–
333	Лисаковський Якуб ~ Жулинська Катерина ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 62, арк. 294–295 зв.	6	3	3
334	Людвиський Павло ~ NN ЦДІАК України, ф. 21, оп. 1, спр. 15, арк. 127.	3	3	–
335	Майковський Тимофій ~ Ласківна Полагя	7	1	6
336	Марковський Василь ~ Олізаровська Марія Федорівна ЦДІАК України, ф. 27, оп. 1, спр. 1, арк. 37 зв.–39 зв.	1	1	–
337	Марковський Марко ~ NN ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 10, арк. 4.	3	3	–
338	Марковський Михайло Яцькович ~ Добронизька Єва ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 52, арк. 1335 зв.–1336 зв.	4	1	3
339	Марковський Роман Васильович ~ N Анастасія ~ Подгороденська Марія ЦДІАК України, ф. 27, оп. 1, спр. 1, арк. 37 зв.–39 зв.	3	2	1
340	Марковський Фалалей Левкович ~ Киселівна Ганна Гнівошівна ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 20, арк. 1335 зв.–1336 зв.	6	4	2
341	Марковський Яцько Фалалеєвич ~ NN ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 52, арк. 312–315.	3	3	–
342	Масальський Богдан (Богуш) Васильович, кн. ~ Четвертенська N Іванівна, кн. ~ Кощанка Настаєя	2	2	–
343	Масальський Мунча Василь Федорович, кн. ~ NN	3	2	1
344	Масальський Іван Богданович, кн. ~ NN	1	1	–
345	Масальський Юрій Богданович, кн. ~ Коритенська Ганна Михайлівна	5	3	2
346	Медведський з Валюв Ян ~ Ощовська Настася Микитівна ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 19, арк. 127–131 зв.	3	1	2

Продовження таблиці III

347	Медвідь Залеський Станіслав ~ NN ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 11, арк. 3–4.	4	–	4
348	Межинський (Менжинський) Вацлав ~ NN ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 111, арк. 267 зв.	9	4	5
349	Микулинський Мелешко N ~ NN ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 111, арк. 350–350 зв.	3	3	–
350	Микулинський Мелешко N ~ NN ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 111, арк. 350–350 зв.	4	2	2
351	Микулинський Мелешко Михайло ~ Краєвська Катерина Станіславівна ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 111, арк. 350–350 зв.	6	4	2
352	Мировицький Ян ~ NN ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 53, арк. 64–66, 67–68 зв.	5	2	3
353	Миронович Ждан ~ NN ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 111, арк. 64 зв.–65.	7	3	4
354	Мишка Варковський Абрам Михайлович ~ NN	4	1	3
355	Мишка Варковський Михайло Федорович ~ Збонзька з Курова Ядвіга	4	3	1
356	Мишка Варковський Федір Богданович ~ NN	2	1	1
357	Мишка Холоневський Андрій Григорович ~ NN	4	1	3
358	Мишка Холоневський Андрій Дмитрович ~ NN	2	2	–
359	Мишка Холоневський Богдан Петрович ~ Хидеревичівна N	3	3	–
360	Мишка Холоневський Василь Андрійович ~ Білостоцька Любка Олехнівна ~ Гулевичівна Радошинська Федора Романівна ~ Кошовська Ганна Станіславівна	4	3	1
361	Мишка Холоневський Гаврило Богданович ~ NN	7	5	2
362	Мишка Холоневський Григорій Дмитрович ~ Гуменицька Овдотя Наумівна	4	3	1
363	Мишка Холоневський Дмитро Петрович ~ Сокольська Огафія Солтанівна, кн.	5	5	–
364	Мишка Холоневський Іван Гаврилович ~ Білостоцька Анастасія Романівна	6	3	3
365	Мишка Холоневський Марко Гаврилович ~ NN	1	–	1
366	Мишка Холоневський Митько Андрійович ~ NN	2	1	1
367	Мишка Холоневський Олехно Гаврилович ~ Козинська Ганна Михайлівна	6	3	3
368	Мишка Холоневський Петро ~ NN	3	3	–

Продовження таблиці III

369	Мишка Холоневський Прокіп Григорович ~ Князька Настася Микитівна ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 243, арк. 340 зв.–341 зв.	5	5	–
370	Мокосій Баковецький Андрій ~ Ласківна Марія	5	5	–
371	Мокосій Баковецький Дмитро Михайлович ~ NN	2	2	–
372	Мокосій Баковецький Михайло Андрійович ~ NN	9	7	2
373	Мокосій Баковецький Олександр Михайлович ~ NN	2	2	–
374	Мокренський Андрій ~ NN	2	2	–
375	Мокренський Кіндрат Хомич ~ NN	4	2	2
376	Мокренський Хома ~ NN	4	2	2
377	Мокренський N ~ NN	2	2	–
378	Монтовт Коблинський Андрій Якубович ~ Гольшанська Марія Юріївна, кн.	2	2	–
379	Монтовт Коблинський Якуб ~ NN	5	2	3
380	Монтовт Коблинський Ян Якубович ~ Мацківна Олена ~ Порицька Барбара Олександрівна, кн.	3	2	1
381	Мордвин Ян ~ NN ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 243, арк. 184–185.	3	1	2
382	Мутикальський Оникій ~ Єленська Ганна Гаврилівна ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 34, арк. 492–493.	11	6	5
383	Некрашевич Бережецький Іван ~ Лосятинська Федора ~ Бранська Гелена ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 14, арк. 692 зв.–702.	6	4	2
384	Некрашевич Бережецький Михно ~ N Федора ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 36 зв.–38 зв.	5	2	3
385	Непитущий Григорій ~ NN ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 382–383; ф. 26, оп. 1, спр. 15, арк. 1317–1319 зв.	4	3	1
386	Несвіцький Адам Ілляшович ~ Загоровська Настася Янівна ~ Костянка Анна Констанція	6	3	3
387	Несвіцький Андрій ~ NN	3	3	–
388	Несвіцький Богуш ~ NN	4	4	–
389	Несвіцький Василь Андрійович ~ NN	2	1	1

Продовження таблиці III

390	Несвіцький Ілляш Богушович ~ N Олена Федорівна	4	3	1
391	Несвіцький Петро Андрійович ~ NN	4	4	–
392	Несвіцький Ян Васильович ~ Данилевичівна Чеконська Раїна Григорівна	2	2	–
393	Новоселицький (Гапон Новоселицький) Миколай (Михайло ?) ~ Буховецька Марина ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 12, арк. 287–288 зв., 312–314 зв.	4	2	2
394	Ободенський N ~ NN ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 20, арк. 248–251 зв.	5	5	–
395	Обух Вощатинський Григорій ~ N Овдотя Петрівна ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 5, арк. 261 зв.–264.	4	4	–
396	Овлучимський Юрій ~ N Ганна ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 63, арк. 1272 зв.–1274 зв.	5	3	2
397	Одинець Соколовський Іван, кн. ~ NN ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 10, арк. 198–199 зв.	6	6	–
398	Одинець Соколовський Костянтин-Юзеф, кн. ~ Лонцька Катерина ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 111, арк. 396–397.	3	1	2
399	Олізаровський Василь Олехнович ~ Охлоповська Маруша Якимівна	6	4	2
400	Олізаровський Григорій ~ NN	3	–	3
401	Олізаровський Левко Олехнович ~ Смиковська Раїна Миколаївна	4	1	3
402	Олізаровський Олехно Федорович ~ Білостоцька N Ванківна	5	5	–
403	Олізаровський Федір Олехнович ~ Кривицька Ядвіга Станіславівна	4	2	2
404	Олтаревський Станіслав ~ NN ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 243, арк. 5 зв.–6.	7	5	2
405	Опралко Бартоломей ~ NN ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 20, арк. 97–97 зв.	4	–	4
406	Оранський Андрій ~ Орина N	3	3	–
407	Оранський Григорій ~ NN	7	4	3
408	Оранський Лаврін Война Семенович ~ Ласко Чернчицька Марина Семенівна	4	2	2
409	Оранський Михайло Войнич (Лаврінович) ~ Киселівна Федора Гнівошівна	8	4	4
410	Оранський Павло Григорович ~ N Марина ~ N Овдотя	5	4	1

Продовження таблиці III

411	Оранський Семен Григорович ~ NN	2	2	–
412	Оранський N ~ NN	3	3	–
413	Остріївський Матяс Зенкович ~ NN	6	–	6
414	Охлоповський (Мушата Охлоповський) Борис Дахнович ~ Ощовська Настася Михнівна	5	5	–
415	Охлоповський (Мушата Охлоповський) Дахно Олександрович ~ NN	5	3	2
416	Охлоповський (Мушата Охлоповський) Іван ~ Ружинська Василиса Василівна, кн.	2	1	1
417	Охлоповський (Мушата Охлоповський) Іона Якимович ~ Гулевичівна Перекальська Раїна Дахнівна	2	1	1
418	Охлоповський (Мушата Охлоповський) Олександр ~ NN	4	4	–
419	Охлоповський (Мушата Охлоповський) Яким Олександрович ~ Чаруківська Марія Микитянка	8	3	5
420	Охлоповський (Мушата Охлоповський) N ~ NN	2	2	–
421	Ощовський Василь Микитич ~ Жуківна Софія Стефанівна	4	2	2
422	Ощовський Іван Іванович ~ Волчківна Ганна	2	1	1
423	Ощовський Микита Михайлович ~ Коритенська Ганна Федорівна	7	2	5
424	Ощовський Михайло Іванович ~ Посяговецька Марія Томківна	8	5	3
425	Ощовський Михайло Михайлович ~ Диковицька Катерина Іванівна	2	1	1
426	Ощовський Томко Михайлович ~ Холоєвська Галшка Станіславівна	2	1	1
427	Ощовський Федір ~ NN ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 243, арк. 487 зв.–489.	6	1	5
428	Ощовський Яків Васильович ~ Білостоцька Ганна Іванівна	4	2	2
429	Ощовський Ріпа Василь Михайлович ~ Колпитовська Катерина Яківна	6	2	4
430	Павлович Василь ~ Семашківна Настася ~ Боговитинівна Шумбарська Марина Стефанівна ~ Гулевичівна Воютинська Ганна Лукашівна	3	1	2
431	Павлович Михайло ~ Тесовська Борисовичівна Марина Василівна	4	3	1
432	Павлович Прокіп Михайлович ~ Вітонізька Маруша	6	6	–

Продовження таблиці III

433	Павлович Шимон Михайлович ~ NN	2	1	1
434	Павлович N ~ NN	5	5	–
435	Палуцький Миколай ~ NN ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 30, арк. 230 зв.–231 зв.	4	4	–
436	Панько Порфирій ~ Яковицька Федора ~ Тенючанка Тетяна ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 159–161.	8	2	6
437	Пац Ян Домінікович ~ Вишневецька Софія Андріївна, кн. ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 20, арк. 800–802 зв.	6	5	1
438	Пашинський Юзеф ~ Держановська Софія ~ Клюська Катерина ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 9, арк. 135–137 зв.	9	5	4
439	Перекладовський Іван ~ NN ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 16, арк. 120–121.	4	4	–
440	Печаровський Андрій ~ N Галшка ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 243, арк. 339 зв.–340 зв.	4	3	1
441	Пісочинський Гнівош ~ Куневська Марія Андріївна ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 19, арк. 209–211 зв.	7	5	2
442	Пісочинський Лаврін ~ Дубицька Магдалена ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 19, арк. 209–211 зв.	5	2	3
443	Плисковський Ян ~ Копанська Софія ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 19, арк. 274–276.	4	–	4
444	Подгаєцький Гаврило Івашкович ~ Верховська Анна ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 15, арк. 415–417 зв.	3	3	–
445	Подгаєцький Івашко ~ N Зенківна ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 2, арк. 747.	3	3	–
446	Подгаєцький Матвій ~ N Настася Зенківна ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 576 зв.–579.	4	2	2
447	Подгаєцький Мойсей ~ Гуляльницька Полагя Тарасівна ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 122, арк. 17–18.	5	3	2
448	Подгороденський Андрій ~ Желіборська Олександра ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 265, арк. 487 зв.–490 зв.	3	3	–
449	Подгороденський Петро ~ Павловичівна Маруша ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 265, арк. 487 зв.–490 зв.	6	4	2

Продовження таблиці III

450	Подгороденський Фрідріх ~ Потіївна Олександра ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1. спр. 130, арк. 77–78.	4	4	–
451	Покотило П'ятигорський Богдан ~ NN ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 111, арк. 96 зв.–97 зв.	4	2	2
452	Порванецький Іван Тихнович ~ Олізаровська Мотруна Олехнівна	7	4	3
453	Порванецький Клим Немирич ~ NN	3	2	1
454	Порванецький Михно Немирич ~ Охлоповська Опрахна Дахнівна	6	6	–
455	Порванецький Немира Носонович ~ NN	3	3	–
456	Порванецький Семен ~ Барсанівна Марія Василівна	2	2	–
457	Порванецький Тихно Семенович ~ N Овдотя Зенківна	3	2	1
458	Порванецький N ~ NN	4	4	–
459	Посник Семен ~ Єловицька Людмила Занківна ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 158–159 зв.	7	3	4
460	Посяговецький Томко ~ NN ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 12, арк. 727 зв.–731 зв.	6	–	6
461	Потій Адам ~ Головнянка Острожецька Ганна Федорівна, кн. ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 72, арк. 152–153 зв.	5	5	–
462	Потій Ян Адамович ~ Хмелевська Катерина ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 72, арк. 152–153 зв.	4	2	2
463	Приведовський Григорій ~ Баєвська Любка ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 3, арк. 186 зв.–187.	5	2	3
464	Приведовський Михайло Григорович ~ NN	2	–	2
465	Промчейко Дядковський Богуш ~ NN ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 16, арк. 48–50.	5	2	3
466	Пузина Юрій Богданович ~ Гулевичівна Смоліговська Ганна Василівна ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 14, арк. 601–602 зв.	6	4	2
467	Пузина Юрій Юрійович ~ Хрінницька Федора Іванівна ~ Бутовичівна Олена Семенівна ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 262, арк. 542–543.	6	3	3
468	Пузовський Богуш ~ NN ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 13, арк. 9–10.	6	6	–

Продовження таблиці III

469	Пузовський Тиміш Богушович ~ NN ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 26, арк. 198–201.	4	4	–
470	Пузовський Семен Богушович ~ Подгороденська Марія Іванівна ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 13, арк. 65–65 зв.	3	2	1
471	Путошинський Тихно ~ NN ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 4, арк. 48 зв.; ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 584 зв.–585.	4	4	–
472	Радовицький Василь Денисович ~ Порванецька Марина	6	4	2
473	Радовицький Денис Дементійович ~ NN	5	4	1
474	Радовицький N ~ NN	2	2	–
475	Раєцький Станіслав ~ Хмелевська Галшка ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 20, арк. 780–781 зв.	9	4	5
476	Рачинський Мартин ~ Лонцька Анна ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 111, арк. 397–397 зв.	3	2	1
477	Ржищовський Василь Микитич ~ Чаруківська Євросимія Зенківна	4	3	1
478	Ржищовський Левко Микитич ~ Селецька Богдана Федорівна	6	5	1
479	Ржищовський Микита ~ NN	2	2	–
480	Ржищовський Тихон Васильович ~ Ощовська Федора Микитівна ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1. спр. 111, арк. 367–367 зв.	5	5	–
481	Римінський Миколай ~ Вербицька Софія ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1. спр. 9, арк. 151 зв.–152 зв.; ф. 25, оп. 1, спр. 61, арк. 285 зв.–286.	4	4	–
482	Рогозинський Василь Іванович ~ NN ~ Борзобагатянка Красенська Марія Іванівна	4	3	1
483	Рогозинський Данило Іванович ~ NN	4	3	1
484	Рогозинський Іван ~ NN	5	4	1
485	Рогозинський Фалалей Іванович ~ Гулевичівна Воютинська Раїна Гаврилівна	4	3	1
486	Рогуський N ~ NN ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1. спр. 243, арк. 365 зв.–366.	4	3	1
487	Росоловський Юско ~ Людвиська Овдотя ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 14, арк. 710 зв.–712.	4	1	3

Продовження таблиці III

488	Рудецький Адам Федорович ~ Павловичівна Ганна Дем'янівна ~ Гулевичівна Радошинська Констанція Дем'янівна	1	1	–
489	Рудецький Андрій Васильович ~ Стрибилівна Марія	1	–	1
490	Рудецький Василь ~ NN	5	4	1
491	Рудецький Сава-Гнівош Васильович ~ Гулевичівна Перекальська Настася Дахнівна	2	1	1
492	Рудецький Федір Васильович ~ Жабокрицька Любка Іванівна	2	1	1
493	Ружинський Абрагам (Абрам) Федорович, кн. ~ NN ~ Висоцька Катерина Духівна	2	2	–
494	Ружинський Василь Михайлович, кн. ~ Єсманівна Анастасія Львівна	6	2	4
495	Ружинський Григорій Іванович, кн. ~ Шелвовська Богдана Іванівна	6	2	4
496	Ружинський Дмитро Іванович, кн. ~ Хом'яківна Смордовська Марія Петрівна	5	1	4
497	Ружинський Михайло Іванович, кн. ~ Крокотчанка (Кропотчанка) Єловицька Ганна Яківна, кн.	6	3	3
498	Ружинський Михайло Федорович, кн. ~ NN ~ Стахорська Раїна Федорівна	6	4	2
499	Ружинський Стефан Федорович, кн. ~ з Олесного Настася Богушівна ~ Яковицька Марина Гаврилівна	4	3	1
500	Ружинський Федір Михайлович, кн. ~ Угровецька Марія Яцьківна	5	4	1
501	Русин Берестецький Андрій Іванович ~ N Анастасія	2	–	2
502	Русин Берестецький Іван ~ NN	6	3	3
503	Русин Берестецький Петро Федорович ~ Охлоповська Богдана Якимівна	6	2	4
504	Русин Берестецький Станіслав Якович ~ NN	2	–	2
505	Русин Берестецький Степан Федорович ~ Крокотчанка (Кропотчанка) Єловицька Полагна Яківна, кн.	6	2	4
506	Русин Берестецький Федір Іванович ~ NN ~ Білостоцька Марія Романівна	9	6	3
507	Русин Берестецький Яків Іванович ~ Приведовська Марія Григорівна	6	2	4
508	Рутський Ремігіян ~ Ощовська Катерина Яківна ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 243, арк. 351–352.	5	2	3

Продовження таблиці III

509	Свищовський Адам ~ Гурківна Омелянська Барбара ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 265, арк. 434.	6	2	4
510	Свищовський Василь ~ NN ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 111, арк. 353 зв.–354.	10	5	5
511	Свищовський Остафій ~ NN ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 111, арк. 301–303.	3	1	2
512	Свідерський Фронц ~ Обремська Дорота ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 14, арк. 276 зв.–281.	4	1	3
513	Селецький Гаврило Федорович ~ N	4	1	3
514	Селецький Іван Федорович ~ Білостоцька Ганна Ванківна ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 11, арк. 635 зв.–638.	6	1	5
515	Селецький Федір ~ NN	2	2	–
516	Селецький Федір Федорович ~ Барсанівна Фенна Василівна	4	2	2
517	Семашко Богдан Михайлович ~ Путятянка Ганна Богданівна, кн.	4	1	3
518	Семашко Василь ~ N Федора	5	3	2
519	Семашко Василь Петрович ~ Сапєжанка Ганна ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 111, арк. 145–145 зв., 407 зв.–408.	7	6	1
520	Семашко Гринько ~ NN	2	2	–
521	Семашко Михайло ~ Сигнаторівна Марія	4	4	–
522	Семашко Миколай Олександрович ~ Єло Малинська Настася Михайлівна ~ Четвертенська Гелена Григорівна, кн. ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 243, арк. 225–226 зв., 613 зв.–615.	4	3	1
523	Семашко Олександр Богданович ~ N Настася ~ Воловичівна Ганна Григорівна ~ Порицька Барбара Олександрівна, кн.	8	3	5
524	Семашко Петро Михайлович ~ Боговитинівна Шумбарська Софія Яківна	7	4	3
525	Семашко Шимон Васильович ~ Харлинська Софія Шимонівна ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 111, арк. 91–91 зв.; спр. 243, арк. 613 зв.–615.	5	4	1
526	Семашко Якуб Петрович ~ NN	2	2	–
527	Семашко Ярош Петрович ~ NN	3	3	–

Продовження таблиці III

528	Семашко N ~ NN	4	4	–
529	Семашко Риканський Василь Михайлович ~ Єсифовичівна Олена Карпівна	3	2	1
530	Сенюта Ляховецький Григорій ~ Патрикіївна Євфимія-Милка Василівна	5	2	3
531	Сербин Богдан ~ NN	3	3	–
532	Сербин Стефан ~ NN	2	1	1
533	Сербин Кобецький Михайло Федорович ~ Рудецька N ~ Болбасівна Ростоцька Ганна Григорівна	4	1	3
534	Сербин Хорохоринський Федір Федорович ~ N Полагя Богданівна	6	2	4
535	Смиковський Гнівош (Михно) ~ NN	4	4	–
536	Смиковський Богдан Занкович ~ Білостоцька Федора Олехнівна	9	6	3
537	Солоневський Бенедикт Богданович ~ NN	6	3	3
538	Солоневський Богдан ~ NN	4	1	3
539	Солтан Бутетицький Богдан Стецькович ~ NN ЦДІАК України, ф. 27, оп. 1, спр. 3, арк. 208–210 зв.	2	2	–
540	Солтан Бутетицький Григорій Стецькович ~ NN ЦДІАК України, ф. 27, оп. 1, спр. 3, арк. 208–210 зв.	3	3	–
541	Солтан Бутетицький Стецько ~ NN ЦДІАК України, ф. 27, оп. 1, спр. 3, арк. 208–210 зв.	3	3	–
542	Солтан Бутетицький Федір Стецькович ~ Суринівна Богдана ЦДІАК України, ф. 27, оп. 1, спр. 3, арк. 208–210 зв.	6	6	–
543	Сосницький Андрій Григорович ~ Байбузівна Анастасія	6	6	–
544	Сосницький Григорій ~ Боровицька Богдана	7	2	5
545	Спраський Костянтин ~ Моралевська Катерина ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 13, арк. 824 зв.–828 зв.	5	3	2
546	Суходольський Матвій ~ Трембицька Дорота ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 111, арк. 719–720 зв.	5	1	4
547	Тележинський Філон ~ Головинська Магдалена Олехнівна	4	2	2
548	Ушак Куликовський Омелян ~ NN ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 14, арк. 442–446.	4	4	–

Продовження таблиці III

549	Фальчевський Францишк ~ Анна з Соботки	9	2	7
550	Формуз Яцько ~ Ждановичівна Федора ЦДІАК України, ф. 2070, оп. 1, спр. 20, арк. 41–42.	4	4	–
551	Халецький Андрій Єсифович ~ Фалчевська Галшка Францишківна ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 13, арк. 560–570 зв.; спр. 19, арк. 236 зв.–238 зв.	5	3	2
552	Халецький Єсиф ~ NN ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 223 зв.–224 зв.	4	3	1
553	Харлинський Єронім Янович ~ Лешнівська Катерина ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 243, арк. 56–57 зв.	5	2	3
554	Харлинський Миколай ~ Друцька Любецька Ганна Богданівна, кн.	7	4	3
555	Харлинський Щасний Миколайович ~ Друцька Любецька Фенна Дмитрівна, кн.	3	2	1
556	Харлинський Ян Миколайович ~ Чорна (з Витович) Ганна Петрівна ~ Семашківна Єва Олександрівна	3	1	2
557	Хмара Федір ~ Буремльська Марина Олександрівна , кн. ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 8, арк. 38–38 зв.	4	2	2
558	Хом'як Смордовський Іван ~ NN	4	3	1
559	Хом'як Смордовський Максим Петрович ~ Клинська Маруша ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 111, арк. 487–487 зв; спр. 243, арк. 136 зв.–138.	5	3	2
560	Хом'як Смордовський Маско Іванович ~ Посяговецька Марія Томківна	4	4	–
561	Хом'як Смордовський Петро Іванович ~ N Орина ~ Гостська Марія Романівна	9	4	5
562	Хом'як Смордовський Тихно Іванович ~ Стрибилівна Настася	3	2	1
563	Хорковський Матис ~ N Марухна ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 65, арк. 154–155 зв.	7	3	4
564	Хорошко Колмовицький Богдан ~ Княгининська Полагя Іванівна ~ Воронянка Боратинська Марія Яцьківна ЦДІАК України, ф, 25, оп. 1, спр. 20, арк. 303–304 зв.; ф. 26, оп. 1. спр. 13, арк. 22 зв.	7	3	4
565	Хребтович Богуринський Богдан Мартинович ~ Олізаровська N Сеньківна	4	3	1
566	Хребтович Богуринський Василь Богданович ~ NN	1	1	–
567	Хребтович Богуринський Іван Богданович ~ Джусянка Любка	10	6	4

Продовження таблиці III

568	Хребтович Богуринський Іван Іванович ~ NN ~ Сасинівна Количинська Полонія Олександрівна	8	5	3
569	Хребтович Богуринський Кіндрат Іванович ~ NN	4	3	1
570	Хребтович Богуринський Семен Іванович ~ Русинівна Берестецька Раїна Андріївна ~ Бабинська Катерина Андріївна	2	–	2
571	Хрінницький Богдан Михайлович ~ Козечанка Олена Андріївна, кн.	2	–	2
572	Хрінницький Василь Михайлович ~ Гесинська Дорота Щаснівна	4	2	2
573	Хрінницький Волчко Онаній ~ NN	2	1	1
574	Хрінницький Іван Михайлович ~ NN ~ Друцька Соколинська Марина Андріївна, кн. ~ Болбас Ростоцька Настася	6	5	1
575	Хрінницький Микола Михайлович ~ Гулевичівна Воютинська Раїна Гаврилівна	2	1	1
576	Хрінницький Михайло Іванович ~ Маруша Михайлівна Боговитинівна Шумбарська ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1., спр. 243, арк. 443 зв.–445 зв.	2	–	2
577	Хрінницький Михайло Сваткович ~ Семашківна Риканська N Василівна ~ Русинівна Берестецька Настася Іванівна	7	5	2
578	Хрінницький Олександр Іванович ~ Пузина Катерина Юріївна, кн. ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 243, арк. 437–439.	5	2	3
579	Хрінницький Прокіп Михайлович ~ Гулевичівна Воютинська Раїна Григорівна	3	1	2
580	Цимінський Ян ~ Харлинська Галшка Миколаївна ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 111, арк. 257–257 зв.	3	3	–
581	Чаплич Шпановський Адам ~ NN ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 245, арк. 266–269.	3	2	1
582	Чаплич Шпановський Василь Іванович ~ NN	2	1	1
583	Чаплич Шпановський Григорій Васильович ~ Реївна з Нагловиць Дорота Миколаївна ~ Єло Малинська Олена Миколаївна	4	2	2
584	Чаплич Шпановський Івашко Іванович ~ NN	4	4	–
585	Чаплич Шпановський Кадян Іванович ~ Глупонинська Марина Іванівна	3	2	1
586	Чаплич Шпановський Миколай Федорович ~ Боговитинівна Козерадська Барбара Андріївна	3	3	–
587	Чаплич Шпановський Петро Іванович ~ Козечанка Марія, кн.	3	2	1

Продовження таблиці III

588	Чаплич Шпановський Федір Кадянович ~ Звіровна Тишкевичівна Катерина Семенівна ~ Кірдеївна Мильська Катерина Олізарівна	5	5	–
589	Чаруківський Зенко ~ Княгининська Федка Богданівна	5	1	4
590	Чепковський N ~ NN ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 111, арк. 554 зв.–555.	7	7	–
591	Черкаський Іван ~ Туровицька Богумила ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 78, арк. 881–883.	6	3	3
592	Черневський Павло Яцькович ~ Венгленська Катерина Якубівна ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 20, арк. 81 зв.–83.	7	4	3
593	Семен Чернчицький (Ласко Чернчицький) ~ NN ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 31, арк. 61–62.	7	6	1
594	Чечель Новоселицький Яцько ~ Лисичанська Марина ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 243, арк. 78 зв.–79.	3	3	–
595	Шибенський Петро ~ NN ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 452 зв.–453 зв.	3	1	2
596	Шибенський Яків ~ Кнеранка Софія ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 12, арк. 807–811; спр. 15, арк. 651-653.	6	4	2
597	Шимкович Шклинський Криштоф ~ Сокольська Олександра Марківна, кн. ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 243, арк. 353 зв.–354 зв.	3	3	–
598	Шимкович Шклинський Федір Іванович ~ Гелена Францишківна Фальчевська ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 111, арк. 515–515 зв.; ф. 26, оп. 1, спр. 13, арк. 50 зв.–51.	4	4	–
599	Шолуха Дороготийський ~ N Огафія ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 8, арк. 581–591.	3	3	–
600	Шпак Ленко ~ NN	2	2	–
601	Шпаковський Іван Олехнович ~ NN	1	–	1
602	Шпаковський Маско Олехнович ~ Велицька Настася Василівна, кн. ~ Єничівна Огренка Остахнівна	9	5	4
603	Шпаковський Олехно Ленкович ~ NN	4	3	1
604	Шпаковський Павло Олехнович ~ Ворищська Любка Федорівна	8	4	4
605	Яковицький Гаврило Іванович ~ Янчинська Марина Василівна	6	2	4

Продовження таблиці III

606	Яковицький Давид Михайлович ~ Сосновська Полонія ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 54, арк. 454–455 зв.	4	–	4
607	Яковицький Івашко ~ NN	7	7	–
608	Яковицький Михайло Іванович ~ Киселівна Олена Тимофіївна	1	1	–
609	Яковицький Семен ~ N Олена	3	2	1
610	Яковицький Тихно Щаснович ~ NN	5	3	2
611	Яковицький Юрій Яковович ~ Підгороденська N ~ Мойславська Марта ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 11, арк. 18–18 зв.	5	3	2
612	Яковицький Яків Іванович ~ NN ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 6, арк. 346 зв.–348.	5	4	1
613	Яковицький Шолуха Василь Семенович ~ N Марія Андріївна	4	1	3
614	Янковський Ян ~ Анна Бронницька ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 243, арк. 268–269 зв.	3	1	2
615	Янчинський Іван ~ NN ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 569 зв.–574.	3	3	–
616	Янчинський Тихно ~ NN ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 17, арк. 139 зв.–144 зв.	4	4	–
617	Ярмолинський N ~ NN ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 15, арк. 355–356.	5	4	1
618	Яроцький Григорій ~ Ганна Іванівна N ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 20, арк. 193–193 зв.	6	5	1
619	Ясениницький Гермоген Якович ~ Костянка Євфимія-Богдана Григорівна	2	1	1
620	Ясениницький Мартин Якович ~ Горайнівна Катерина Федорівна	5	4	1
		Загалом дітей	**У тому числі синів**	**У тому числі дочок**
Загалом родин	**620**	**2884**	**1794**	**1090**

IV. Реконструкція селянських домогосподарських та родинних структур XVI – першої половини XVII ст.

Таблиця IV.1

Склад селянських родин, які під час оренди 1561 р. покинули села Полонне, Чаруків та Коршів Луцького повіту
(*Джерело*: ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 3, арк. 135–138)

№ п/п	Прізвище та ім'я голови родини	Число дорослих членів родинних структур		
		синів	дочок	братаничів
Село Полонне				
1	Владичка Гринець	3	1	–
2	Панко	1	–	–
3	Ярошина	3	1	–
4	Конаш	2	2	–
5	Сенько	1	2	–
6	Сачко Тишко	1	–	–
7	Савостянець	1	1	–
8	Хведець	2	–	–
9	Киселевич Ярмолець	3	2	–
10	Корнець	1	–	2
11	Малко	2	2	–
12	Степанець	2	3	–
13	Савка Слюсар	3	1	–
14	Стецко	–	4	–
15	Федець	1	–	–
16	Жук	1	–	–
17	Пасюк	2	1	–
Загалом голів родин 17		29	20	2
Село Чаруків				
1	Купріян	3	1	–
2	Каленик	1	4	–
3	Костюк	–	2	–
4	Івашко Лашко	–	4	–
Загалом голів родин 4		4	11	–
Село Коршів				
1	Мордишова вдова	3	–	–
2	Нестер	1	4	–
3	Юшко	1	–	–
4	Тит	1	1	–
Загалом голів родин 4		6	5	–

Таблиця IV.2

Склад дорослої чоловічої частини дворищних селянських домогосподарств села Холпнів та присілків Острів і Володківщина Луцького повіту (1583 р.)

(*Джерело*: ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 412–414)

№ п/п	Перелік дорослої чоловічої частини селянських домогосподарств
	СелоХолпнів
1	Олекса Куневич із братом Іваном і сином Тишком
2	Єско з сином Грицьком; Гордій з братом Яцьком
3	Васко та Іван Романчичі
4	Радко, Юско, Федець Манчичі
5	Андрій, Юско, Кузьма, Васко Мацьковичі
6	Макар Ходорчич з трьома братами Іванами
7	Федець Третяк; Іван Жилка із зятями Матяшем і Минцем
8	Миско, Петро, Федина, Куц, Радець, Іван Лук'яновичі; Веремій Бугай
9	Іван, Івашко, Федець, Андрій, Дмитро Хаєвичі
10	Радко, Демид, Олисій
11	Роман, Дашко, Борис, Костюк, Іван, Лук'ян, Васюта, Стецко, Єско Федчичі
12	Сенко Тихнович; Федець Радчич із сином Михном
13	Хаско з сином Матвієм
14	Іван Грибовець з сином Тимошем
15	Зосим, Пронець Олешкович, Мартин, Васко
16	Гарасим і Никон Гацковичі
17	Данило Смединець із сином Максимом
18	Омелян Рокитник із двома братаничами Стецками
19	Маско з братами Тимошем та Мартином Римаровичами
20	Удова Анна з синами
Загалом домогосподарств 20, в них дорослих чоловіків щонайменше 70	
	Присілок Острів
1	Федець Четко з синами Лук'яном і Сеньком
2	Петро Островерхий з сином і зятем
3	Демид з пасинком Сеньком
4	Янко з сином
5	Петраш з братами Янком та Іваном
6	Сенко Занкович
7	Петро Пінчук
8	Іван Сторко з зятем Нестором та Іваном Волошиним
Загалом домогосподарств 8, в них дорослих чоловіків 18	
	Присілок Володківщина
1	Остап, Курило, Данило
2	Прокіп Мельник, Тихон
3	Омелько і Мартин Васковичі
Загалом домогосподарств 3, в них дорослих чоловіків 7	

Таблиця IV.3

Склад селянських родин сіл Надчиці та Свищово Луцького повіту за інвентарем 1584 р.

(*Джерело*: ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 9, арк. 711–714 зв.)

Село Надчиці

№ п\п	Прізище та ім'я голови родини	Число дорослих членів родини								
		дружин	синів	дочок	братів	сестер	невісток	онуків	онучок	загалом
1	Бартош	1	4	2	–	–	2	2	3	15
2	Барташевич Кіндрат	1	1	2	–	–	–	–	–	5
3	Демко	1	1	1	–	–	–	–	–	4
4	Климкович Кіндрат	1	3	3	1	–	1	–	–	10
5	Козакевич Мартин	1	3	2	–	–	–	–	–	7
6	Колбаска Васко	1	4	1	–	–	–	–	–	7
7	Комарець Грицко	1	2	–	–	–	–	–	–	4
8	Мак Лец	1	1	–	–	–	1	–	–	4
9	Маковичі Івашко	1	1	–	–	–	–	–	–	3
10	Маковичі Полуян	1	1	3	–	–	–	–	–	6
11	Масюк	1	4	1	–	–	–	–	–	7
12	Мойсеєвичі (брати)	1	–	2	3	–	1	–	–	8
13	Лубенич Олекса	1	–	3	–	–	–	–	–	5
14	Литвинович Єрмак	1	1	2	–	–	–	–	–	5
15	Полешко Івашко	1	–	–	–	–	–	–	–	2
16	Прокіп	1	4	1	–	–	2	1	1	11
17	Сац	1	–	2	–	–	–	–	–	4
18	Суховія Радко	1	1	1	1	2	–	–	–	7
19	Трохимович Масюта	1	1	–	1	–	1	–	–	5
20	Федко	1	3	–	–	–	–	–	–	5
21	Шик Максим з матір'ю	1	3	1	–	–	–	–	–	7
22	Шулган Васко	1	4	1	–	–	–	–	–	7
23	Юрко	1	–	–	–	–	–	–	–	2
24	Яцко	1	2	1	–	–	–	–	–	5
Загалом голів родин 24		24	44	29	6	2	8	3	4	145

Село Свищово

№ п/п	Прізвище та ім'я голови родини	Число дорослих членів родини						
		дружин	синів	дочок	невісток	онуків	онучок	загалом
1	Івашкова вдова		2	–	–	–	–	3
2	Костюк	1	3	3	–	–	–	8
3	Левко Андрійович	1	2	1	–	–	–	5
4	Мелешкович Михайло	1	1	2	–	–	–	5
5	Попаддя	1	3	–	1	–	1	7
6	Чернік Іван	1	3	2	–	–	–	7

Продовження таблиці IV.3

7	Чорнобаєвич Гаврило	1	3	2	–	–	–	7
8	Чорнобаєвич Сава	1	5	2	–	–	–	9
9	Щасная удова		2	2	–	–	–	5
10	Яковчая вдова		2	2	–	–	–	5
11	Ярмакович Сенюта	1	3	2	1	1	–	9
Загалом голів родин 11		**8**	**29**	**18**	**2**	**1**	**1**	**70**

Таблиця IV.4

Склад селянських родин сіл Остриїв, Дуліби і Симонів Луцького повіту за інвентарем 1585 р.
(*Джерело*: ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 292 зв.–307)

Село Остриїв

№ п/п	Прізище та ім'я голови родини	Число дорослих членів родинних структур					
		братів	сестер	синів	дочок	зятів	шуринів
1	Боярин Савка	–	–	3	–	–	–
2	Гаврилцевич Терешко	1	2	–	–	–	–
3	Гриц Яцко	–	–	2	1	–	–
4	Денища вдова	–	–	–	–	1	–
5	Дурак Васко	–	–	3	2	–	–
6	Жогло Федір	–	–	–	2	–	–
7	Зичко Сас	–	–	1	1	–	–
8	Іван	–	–	1	3	–	–
9	Калешка Іван	–	–	2	1	–	–
10	Козуля Андрієць	–	–	1	3	–	–
11	Козуля Богданець	–	–	3	1	–	–
12	Комар Лук'ян	2	–	–	5	–	–
13	Конон	–	–	–	–	–	–
14	Корнепелевич Васко	1	–	4	3	–	–
15	Корнепелевич Марко	–	–	1	3	–	–
16	Корній	–	–	1	–	–	–
17	Короманцевич Гриц	–	–	–	–	–	–
18	Костючина	–	–	1	1	–	–
19	Котел Андрій	–	–	5	1	–	–
20	Купчич	2	–	–	–	–	–
21	Куркос	–	–	1	1	–	1
22	Лонцевич	1	–	–	–	–	–
23	Малишко Гапон	–	–	1	1	–	–
24	Мартишевич Самійло	2	–	–	–	–	–
25	Миневич	1	–	–	–	–	–
26	Мойсар	–	–	2	2	–	–
27	Овсяник Савка	1	–	2	1	–	–
28	Романчевич Тиміш	–	–	2	2	–	–
29	Сенецкевич Іван	–	–	2	1	–	–
30	Сенко	–	–	1	3	–	–
31	Сивощич Давидець	2	–	1	–	–	–

Продовження таблиці IV.4

32	Суботич Пац	–	–	1	1	–	–
33	Суботич Остап	1	–	2	1	–	–
34	Тризуб Ігнат	–	–	2	–	–	–
35	Федевич Демко	–	–	–	–	–	–
36	Фединич Яцина	–	–	1	2	–	–
37	Якимович Іговец	–	–	2	–	–	–
38	Ярмола	–	–	4	1	–	–
39	Ярош	–	–	4	1	–	–
40	Ячевич	4	–	–	–	–	–
Загалом голів родин 40		**18**	**2**	**56**	**43**	**1**	**1**
Підсусідки домогосподарських структур							
1	Безушко Савка	–	–	–	–	–	–
2	Васкович Дмитро	–	–	2	1	–	–
3	Лоповтчиха	–	–	2	1	–	–
4	Ониско	–	–	1	–	–	–
Загалом голів родин 4				**5**	**2**		

Село Дуліби

№ п/п	Прізвище та ім'я голови родин	Число дорослих членів родинних структур					
		братів	сестер	синів	дочок	зятів	шуринів
1	Гордій	–	–	2	4	–	–
2	Демко	–	–	2	1	–	–
3	Жданчич Корній*	1	–	2	1	–	–
4	Жданчич Сидір	–	–	2	–	–	–
5	Іванець	–	–	3	–	–	–
6	Карп	–	–	1	–	–	–
7	Купка Єско	–	–	3	1	–	–
8	Купчич Левко	–	–	1	–	–	–
9	Купчич Петро	–	–	2	–	–	–
10	Марко	–	–	4	1	–	–
11	Овощич Васко	–	–	–	1	–	–
12	Пильчич Богдан	–	–	3	2	–	–
13	Сенець	1	–	–	–	–	–
14	Степан	–	–	2	2	–	–
15	Тимко Іван	–	–	2	–	–	–
16	Тимошеня Івашко	–	–	–	1	–	–
17	Хилко	–	–	1	–	–	1
18	Якимович Івашко	–	–	2	–	–	–
19	Якимович Улець	–	–	4	3	–	–
20	Якимович Федір	–	–	–	–	–	–
Загалом голів родин 20		**2**	**0**	**36**	**17**	**0**	**1**

*** В документі говориться, що у Корнія Жданчича були «сини», але їх число не зазначено, тож приймаємо мінімальне значення, рівне 2.**

Продовження таблиці IV.4

Село Симонів

№ п/п	Прізвище та ім'я голови родини	Число дорослих членів родинних структур					
		братів	сестер	синів	дочок	невісток	онуків
1	Логвин	–	–	3	–	–	1
2	Олекшич Грицко	–	–	1	4	1	–
3	Логвинович Савка	–	–	2	2	–	–
4	Логвинович Антон	–	–	3	1	–	–
5	Логвинович Гринець	–	–	–	2	–	–
6	Опанас	1	–	2	–	–	–
7	Прийма Савка	–	–	2	–	–	–
8	Кублович Ярош	2	–	–	1	–	–
9	Бубон Федір	–	–	1	1	–	–
10	Юхнович Трохим	1	–	–	–	–	–
11	Ігнатчиха вдова	–	–	1	2	–	–
12	Потап	1	–	–	–	–	–
13	Федець	–	–	1	3	–	–
14	Данилович Єско	–	–	1	2	–	–
15	Кузьмич Савка	–	–	2	1	–	–
16	Павлюк	–	–	3	1	–	–
17	Комариць Гриц	–	–	2	1	–	–
18	Виртейченя Пилип	–	–	–	–	–	–
19	Ва[...] Степан	–	–	2	1	–	–
Загалом родин 19		5	–	26	22	1	1

Таблиця IV.5

**Склад селянських родин, вивезених 1587 р.
з с. Колодежного до с. Сапогів Луцького повіту**

(*Джерело*: ЦДІАК України, ф. 11, оп. 1, спр. 1, арк. 227 зв.–229; АЮЗР. – Ч. VI, т. I. – С. 170–174)

№ п/п	Прізвище та ім'я голови родини	Число дорослих членів родинних структур				
		дружин	синів	дочок	невісток	онуків*
1	Дашко	1	4	–	4	«дєти»
2	Поколович Сенко	1	2	–	2	–
3	Дашкович Іван	1	4	2	–	–
4	Пиляй Федір	1	3	–	–	–
5	Гребенник Іван	1	2	–	–	–
6	Глиза Степан	1	3	2	–	–
7	Кіт Демко	1	5	–	–	–
8	Гнилиця Іван	1	2	1	–	–
9	Гнилиця Яцко	–	1	1	–	–
10	Дашкович Денис	1	2	–	–	–
11	Федір і Семен	2	4	–	–	–
12	Медвідь Лаврін	1	3	1	–	–
13	Каличич Ждан	1	1	2	–	–
14	Личич Іван	1	3	2	–	–

*** Онуки виступають під терміном «дєти» без зазначення їхнього числа.**

Продовження таблиці IV.5

15	Десятник Першко	1	3	2	–	–
16	Шойкола Павло	1	2	–	–	–
17	Серкович Роман	1	2	3	–	–
18	Серкович Тишко	1	–	–	–	–
19	Дудка Гаврило	1	–	–	–	–
20	Пиляй Степан	1	3	–	–	–
21	Дупля Опанас	1	6	–	–	–
22	Валентій Левко	1	2	–	–	–
23	Кривопляс Яцко	1	5	–	–	–
24	Якубович Мартин	1	2	1	–	–
Загалом родинних структур 24		**24**	**64**	**17**	**6**	**«дети»**

Таблиця IV.6

Реєстр дорослих чоловіків селянських домогосподарських структур с. Привередів Луцького повіту за інвентарем 1590 р.
(*Джерело:* ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 646–647 зв.)

№ п/п	Склад чоловічої частини селянських домогосподарських структур
1	Труш Мискович із синами
2	Артим Олексійович із синами
3	Михно, Аероцький Зінчичі з сином
4	Масина з сином
5	Васко Вацевич із сином
6	Гасюха вдова із сином Іваном
7	Савостян із сином
8	Труш із синами
9	Ігнат Бортник із синами
10	Дмитро Чоботар, «члвкъ волнии»
11	Ігнат і Фурс Матвійовичі з синами
12	Матвій з синами
13	Грицко Трусейко з синами
14	Васко Мартинчич із синами
15	Сенко – вільний
16	Микита – вільний
17	Антон – вільний
Загалом домогосподарів 17, з них 5 господарюють з одним сином, 8 – із «синами»	

Таблиця IV.7

Склад чоловічої частини селянських волочних домогосподарств с. Баїв Луцького повіту за описом 1598 р.
(*Джерело*: ПКК. – К., 1898. – Т. III. – С. 116–117)

№ п/п	Голови домогосподарств, що разом господарювали на волоках	Число синів	
		дорослих	недорослих («малых»)
1	Кунець Тюршинович	1	2
2	Грицко Любецький	2	3
3	Ярмол і Зинко Кривосії	–	–
4	Клим і Тишко Половинчичі	–	4
5	Тискова вдова із зятем	–	2
6	Давид Млинар; Микита Родко	–	–
7	Павло Бубен із сестрою	1	3
8	Яско Михнович; Тома з братом	–	–
9	Герасим Олескович; Улас	4	–
10	Іван Половинчич	3	–
11	Грицко Дубовик	3	–
12	Карп Половинчич з братами*	–	–
13	Андрій Чаба; Федко і Занко Кушнеровичі	1	–
14	Андрій Гунчич з братом Юхимом	–	
15	Пархом Гунчич	4	–
16	Сазон Гораєвич; Мартин Шепель	–	–
17	Каско Гринчич з братами**; Якуб Німець	2	–
18	Панас Боярин; Олешко Кухар	–	–
19	Степан Швець; Марко із зятем	2	–
20	Пилип Швець із зятем; Антон Гуленя	1	–
21	Гаврило; Карп; Івашко Дубровенич	–	–
22	Грицко Жукович; Сенко	2	–
23	Микола Дем'янович; Демко; Потужник	–	–
24	Яско; Іван Лойкович; Андрій Гораєвич	–	–
Загалом волочних домогосподарств 24, родин 51		26	4

* Кількість братів не зазначена.

** В документі говориться «z sinami» без зазначення їхньої кількості, у зв'язку з цим приймаємо мінімальне значення виразу, рівне 2.

Таблиця IV.8

Реєстр дорослих чоловіків селянських домогосподарських структур села Цевів Луцького повіту за інвентарем 1608 р.
(*Джерело*: ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 80, арк. 350–352)

№ п/п	Голова домогосподарства	Число синів
1	Тинець	2
2	Харко	1
3	Демид	5
4	Іван	3
5	Семен, Тиміш, Кузьма Солниковичі	–
6	Євхим Яцкович	–
7	Гринчич Олекса	5
8	Мойсей	–
9	Іван	3
10	Вончич Павло	1
11	Попович Ілляш	–
12	Кузьмич Васко	4
13	Остапець	3
14	Денис Борисович	1
15	Миц	1
16	Кузьма	1
17	Павло Хилькович	1
18	Трохим Іванович	1
19	Карп Ількович	2
20	Ісай Іванович	–
21	Опанас Антонович	2
22	Харкович Куц	–
Загалом тяглих домогосподарств 22, в них голів окремих сімей 24		36
Городники		
1	Іванець	–
2	Курило	–
3	Семен	2
Загалом родин городників 3		2
Загалом домогосподарств 25, в них голів родин 27		**Загалом дорослих синів 38**

Таблиця IV.9

Склад чоловічої частини селянських домогосподарств Андріївської волості за інвентарем 1646 р.
(*Джерело*: ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 245, арк. 903–918)

№ п/п	Голова домогосподарства	Система господарювання	Число синів
	с. Поляни		
1	Іван Пащеня	1/2 волоки	1
2	Самійло Пащеня	1/2 волоки	4
3	Миско Пащеня	1/2 волоки	1
4	Ілля Пащеня	1/2 волоки	2
5	Левон Мищеня	1/2 волоки	2
6	Гуцко Ярошеня	1/2 волоки	2
7	Каско Замченя	1/2 волоки	3
8	Данило Занченя	1/2 волоки	4
9	Марко Петченя	1 волока	4
10	Терешко Тарасеня	1/2 волоки	2
11	Яско Прийма	1/2 волоки	1
12	Мартин Рудика	1/2 волоки	2
13	Павло Хромий	1/2 волоки	2
14	Ігнат Тарасеня	1/2 волоки	4
15	Андрій Воронич	1/2 волоки	1
16	Грицко Сенюта	1/2 волоки	1
17	Тиміш Андрушеня	1/2 волоки	1
18	Малюций Хоменя	1 волока	
19	Яцко Кратеня	1/4 волоки	2
20	Хилимон Кратеня	1/4 волоки	1
21	Павло Міщеня	1/3 волоки	2
22	Іван Міщеня	1/2 волоки	
23	Сидор Семенович	1/2 волоки	2
24	Онопрій Коваль	1/2 волоки	1
25	Борис Онопрій	1/2 волоки	
26	Ярмола, Расков син,	1/2 волоки	2
27	Гарасим	1/2 волоки	2
	с. Бронне		
28	Іван Малченя	1/2 волоки	2
29	Антон Малченя	1/2 волоки	2
30	Юрко Кравець	1 волока	1
31	Тиміш Бучин	1/2 волоки	2
32	Улас Кишуля	1/2 волоки	1
33	Левон Василеня	1 волока	3
34	Гаврило Зупченя	1/2 волоки	2
35	Миско Зупченя	1/2 волоки	1
36	Самійло Саливоненя	1/2 волоки	1
37	Опанас Залозеня	1/2 волоки	3
38	Хома Залозеня	1 волока	3
39	Лук'ян Улізеня	1/2 волоки	2

Продовження таблиці IV.9

40	Олеско Коваленя	1/2 волоки	1
41	Іван Лулченя	1/2 волоки	3
42	Лазор Залозеня	1/2 волоки	2
43	Оверко Малченя	1/2 волоки	1
44	Гаврило Прийма	1/2 волоки	2
45	Мокей Залозеня	1/2 волоки	1
46	Степан Зубченя	1/2 волоки	1
47	Хведор Зубченя	1/2 волоки	2
48	Харипон Василеня	1/2 волоки	1
49	Максим Мачeня	1/2 волоки	1
50	Васко Малезеня	1/2 волоки	9
51	Іван Охрименя	1/2 волоки	1
52	Макар Дудченя	1/2 волоки	2
53	Семен Охрименя	1/2 волоки	2
54	Потій Зиченя	1/3 волоки	2
55	Іван Степаненя	1/3 волоки	2
56	Грицко Степаненя	1/3 волоки	1
57	Артименя (3 брати)	1 волока	
58	Кінан Малченя	1/2 волоки	1
59	Ярмола Улченя	1/2 волоки	1
60	Хведор Улченя	1/2 волоки	4
61	Устян Лазарів	1/2 волоки	1
62	Андрій Хведків	1/2 волоки	1
63	Павло Трухонович	1,5 волоки	4
64	Данило Селівонович	1 волока	3
65	Степан Селівонович	1/2 волоки	2
66	Мирон Степаненя	1/2 волоки	3
67	Конон Сидореня	1/2 волоки	2
с. Орля			
68	Хома Тарасеня	не зазначено	2
69	Павло Арбаченя	не зазначено	
70	Нестор Козелченя	не зазначено	
71	Павлиха вдова	не зазначено	2
72	Северин Коваленя	не зазначено	1
73	Охрим Коваленя	не зазначено	1
74	Андрій Кононеня	не зазначено	
75	Ничипор Кононеня	не зазначено	2
76	Грицко Кононеня	не зазначено	1
77	Матфій Тарасеня	не зазначено	
78	Остап Міщеня	не зазначено	1
79	Миско Прийма	не зазначено	
80	Васко Кущеня	не зазначено	
81	Іван Черначеня	не зазначено	
с. Тишиця			
82	Хилимон Кулак	1/2 волоки	3
83	Мартин Токало	1/2 волоки	1

Продовження таблиці IV.9

84	Трохим Сацький	1/2 волоки	2
85	Іван Клизич	1/2 волоки	1
86	Хома Копитченя	1/4 волоки	1
87	Семен Селченя		3
88	Микита Селко	1/3 волоки	3
89	Наум Селко	1/3 волоки	2
90	Іван Селко	1 волока	3
91	Хома Радишеня	1/3 волоки	3
92	Сидор Радишеня	1/3 волоки	2
93	Іванова вдова	1/3 волоки	2
94	Іван Бондарович	1/2 волоки	3
95	Грицко Бондарович	1/2 волоки	3
96	Тарас Клизич	1/4 волоки	2
97	Романова вдова	1/4 волоки	2
98	Яцко Бондареня	1/2 волоки	2
99	Микита Улашеня	1/2 волоки	2
100	Васко Колченя	1/2 волоки	3
101	Роман Сидоленя	1/2 волоки	
102	Опанас Хвалченя	1/2 волоки	1
103	Тиміш Зелченя	1/4 волоки	3
104	Олексій Зелченя	1/4 волоки	3
105	Грицко Зелченя	1/4 волоки	4
106	Сенюта Клизич	1/2 волоки	2
107	Данило Клизич	1/2 волоки	1
с. Березна			
108	Омелян	1/4 волоки	1
109	Павло Корніїв	1/4 волоки	3
110	Хилимон Гриценя	1/3 волоки	1
111	Ярмола	1 волока	1
112	Хведір Пащеня	1/2 волоки	2
113	Мартиниха вдова	1/2 волоки	3
114	Яцко Зносицький	1/2 волоки	1
115	Прокіп Буйко	1 волока	1
116	Конон Гаченя	1 волока	1
117	Трохим Музичук	1/2 волоки	1
118	Семен Боганік	1/2 волоки	2
119	Токалиха вдова	1/2 волоки	2
120	Дмитро Шариїв	1 волока	2
121	Трохим Кононеня	1/2 волоки	2
122	Войтко Прийма	1/2 волоки	3
123	Логвин Тетяник	1/2 волоки	1
124	Тиміш Старинчик	1 волока	3
125	Йоско Ващеня	1 волока	1
126	Грицко Ващеня	1 волока	5
127	Семен Гриценя	1/2 волоки	4
128	Федір Гриценя	1/3 волоки	2

Продовження таблиці IV.9

129	Семен Клизич	1/2 волоки	4
130	Йовтух, Старинчин зять,	1/2 волоки	3
131	Онопрій Яченя	1/2 волоки	3
132	Дмитро Паличик	1 волока	3
133	Васко Бубич	1 волока	3
134	Андрій Ключник	1/2 волоки	4
135	Йовхим Жук	1/2 волоки	
136	Степан Зубеня	1/2 волоки	
с. Городище			
137	Йовхим Новак	1/2 волоки	2
138	Іван Порекисло	3/4 волоки	1
139	Васко Романович	1/4 волоки	1
140	Борис Хилименя	1/2 волоки	2
141	Семен Хилименя	1/2 волоки	
142	Опанасиха вдова	1 волока	3
143	Йовхим Кисіль	1/2 волоки	1
144	Грицко Міщеня	1 волока	
145	Микита Тесяник	1/2 волоки	2
146	Іван Балваня	1 волока	3
147	Яцків зять	1 волока	
148	Мартин Йолтушеня	1 волока	4
149	Данило Жук	1 волока	2
150	Йовхим Жученя	1/2 волоки	
151	Ярош	1/2 волоки	
152	Грицко Левоненя	1/2 волоки	1
153	Іван Пархоменя	1/4 волоки	1
154	Марко Пархомович	1/4 волоки	1
155	Васко Зданеня	1/2 волоки	1
156	Іван Зданеня	1/2 волоки	2
157	Каленік Зданеня	1 волока	2
158	Курило Зданеня	1 волока	3
159	Конон Тесяник	1/2 волоки	1
160	Ігнат Тесяників	1 волока	2
161	Андрій Тесяників	1 волока	3
162	Хведір Черевко	1/2 волоки	3
163	Грицко Ломака	1/2 волоки	1
164	Марко Рухленя	1/2 волоки	2
165	Ярмола Ломака	1 волока	1
166	Степан Зубеня	1волока	2
167	Грицко Зубеня	1волока	1
168	Іван Калитич	1/2 волоки	3
169	Ілля Прийма	1/4 волоки	2
170	Йовхим Зубеня	1/4 волоки	3
171	Іван Засеня	1/4 волоки	1
172	Семен Клименя	1/4 волоки	1
173	Корній Петрович	1 волока	4

Продовження таблиці IV.9

174	Омелян Ярмоленя	1 волока	1
175	Семен Лазученя	1/3 волоки	
176	Лазучина вдова	2/3 волоки	2
177	Самійло Тесяник	1/2 волоки	3
с. Лізяна			
178	Петро з братом Хведором	1 волока	4
179	Грицко Мищеня	1 волока	2
180	Андрій Остапеня	1/2 волоки	1
181	Іван Тесяник	1/2 волоки	2
182	Мартин Мосеня	1/2 волоки	2
183	Давид Клищеня	1/2 волоки	1
184	Васко Кононеня	1/2 волоки	2
185	Давидів зять	1/2 волоки	3
186	Андрій Трохименя	1/2 волоки	1
187	Жук Трохименя	1/2 волоки	4
188	Гриц Тесяник	1 волока	3
189	Матфій Дудченя	1/2 волоки	
190	Андрій Клименя	1/2 волоки	3
191	Йолтух Черевко	1/3 волоки	3
192	Микита Черевко	1/2 волоки	2
193	Мойсей Хоменя	1/2 волоки	
194	Дмитро Лащеня	1 волока	
195	Полуян Жученя	1/2 волоки	4
196	Савка Сортало	1/2 волоки	2
197	Степан Ярмоленя	1/2 волоки	2
с. Хотинь			
198	Микита Нагорний	1/2 волоки	4
199	Максим Йовхимів	1/2 волоки	1
200	Миско Жданеня	1/3 волоки	3
201	Хотин Жданеня	1/3 волоки	
202	Микита Мельник	1/3 волоки	1
203	Красей Павлюченя	1/4 волоки	3
204	Микита Йовхимів	1/2 волоки	2
205	Грицко Жданів	1/2 волоки	3
206	Ничипір Мазан	1/3 волоки	6
207	Ігнат Павлюченя	1/4 волоки	1
208	Іван Бученя	1/2 волоки	2
209	Іван Красеня	1/4 волоки	2
210	Олян Ченяк	1/4 волоки	
211	Трохим Тимошеня	1/2 волоки	2
212	Павло Тимошеня	1/4 волоки	1
213	Максим Чернік	1/2 волоки	1
214	Степан Кроль	1/2 волоки	3
215	Васко Васюк	1/2 волоки	4
216	Душай Йовхимів	1/2 волоки	1
217	Яків Тимошеня	1/2 волоки	4

Продовження таблиці IV.9

218	Грицко Тимошеня	1/2 волоки	4
219	Федір Десюта	1/2 волоки	5
220	Арост Йовхимів	1/2 волоки	2
221	Красей Четвертинник	нічого не має	
222	Павлюк Буйко	1/4 волоки	1
223	Охрим Кратенік	1/4 волоки	1
224	Микита Кратеня	1/4 волоки	1
225	Тиміш Мартиненя	1/2 волоки	3
226	Хведір Боровець	1/2 волоки	
227	Давид Боровець	1/2 волоки	2
228	Титко Боровець	1/2 волоки	1
229	Филип Мартинів	1/2 волоки	1
230	Кіндрат Мартинів	1/2 волоки	3
231	Сенко Ігнатів	1 волока	4
232	Мирко	1/3 волоки	2
233	Іван Лук'янів	1/3 волоки	2
234	Лаврін Степанович	1 волока	6
235	Пархом Степанів	1/2 волоки	1
236	Тимко Тимошович	1/2 волоки	2
237	Іван Малка	1/2 волоки	4
238	Сидір Узеня	1/3 волоки	1
239	Грицко Узеня	1/3 волоки	
240	Грицко Пєско	1 волока	3
241	Іван, Жданів син	1/3 волоки	2
242	Ждан Старий	1 волока	3
243	Ярмола Нотеня	1 волока	3
244	Роман Селченя	1/2 волоки	
245	Павло Ринович	1 волока	
246	Прокіп Сендушеня	1/2 волоки	1
247	Сидор Сендушеня	1/2 волоки	3
248	Семен Мосеня	1/2 волоки	1
249	Тиміш Мосеня	1/2 волоки	2
250	Гарасим Олесійович	1 волока	4
251	Гаврило Пута	1/2 волоки	2
252	Грицко Узик	1/2 волоки	2
253	Савка Жданів	1 волока	3
254	Мартин Корж	1/2 волоки	2
255	Юрко Коржиєня	1/2 волоки	
256	Іван Коржиєня	1/3 волоки	3
257	Наум Коржиєня	1/3 волоки	1
258	Ничипор Коржиєня	1/3 волоки	3
Всього голів домогосподарств 258			**У них синів 494**

Таблиця IV.10

Склад та структура селянських родин села Брани Луцького повіту (1568 р.)

(*Джерело*: ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 10, арк. 155–161 зв.)

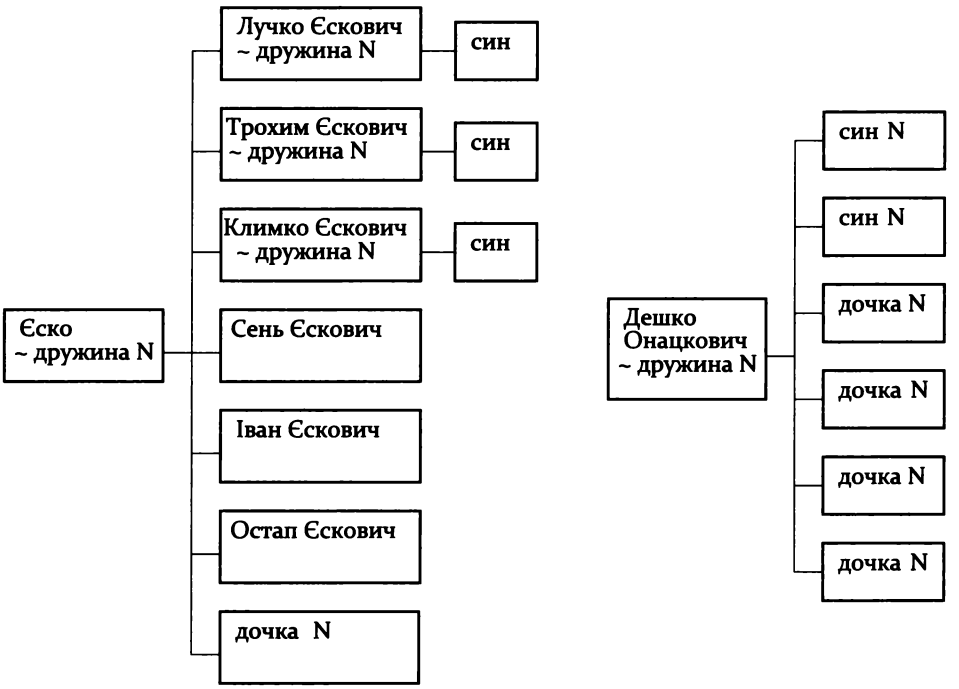

Таблиця IV.11

Склад та структура селянської родини Олешка Андрійовича із с. Дорогостаї Луцького повіту (1572 р.)

(*Джерело*: ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 13, арк. 226; АЮЗР. – Ч. VI, т. І. – С. 89–90)

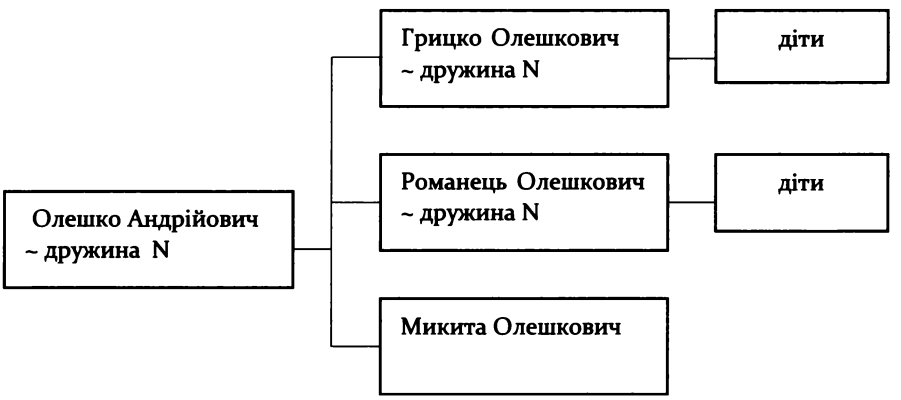

Таблиця IV.12

Склад селянської родини вдови Параски із с. Кривичі Луцького повіту (1576 р.)
(*Джерело*: ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 24 зв.–25)

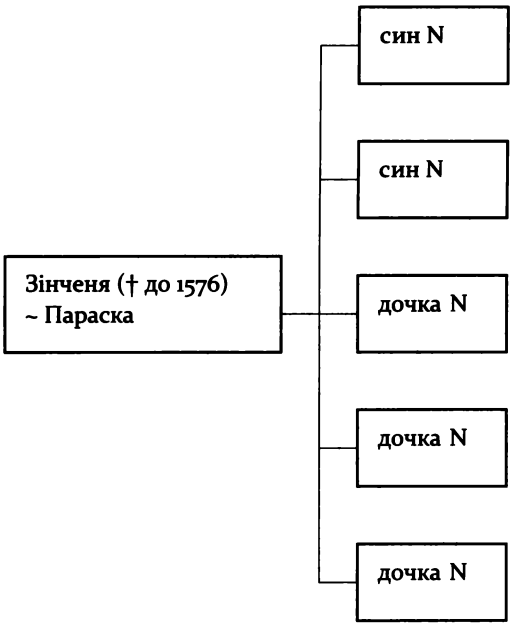

Таблиця IV.13

Склад та структура селянської родини Антона Фамевича з с. Ясенівка Луцького повіту (1595 р.)
(*Джерело*: ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 48, арк. 670 зв.–671 зв.)

Таблиця IV.14

Склад селянської родини вдови Феді (Федори) Кіндратової Шарковичової Кунахової з села Новосілки Луцького повіту (1595 р.)

(*Джерело*: ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 48, арк. 477–478)

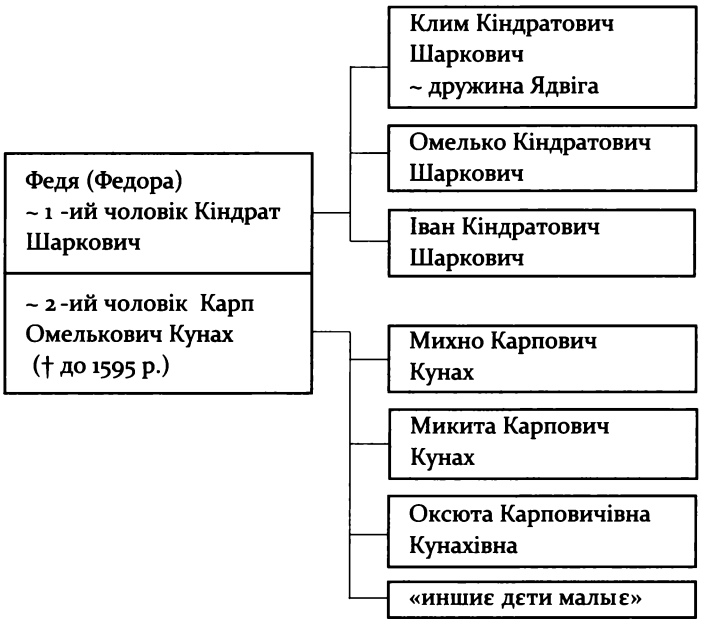

Таблиця IV.15

Склад та структура селянської родини Грицка Капусти с. Шклин Луцького повіту (1595 р.)

(*Джерело*: ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 48, арк. 503–504 зв.)

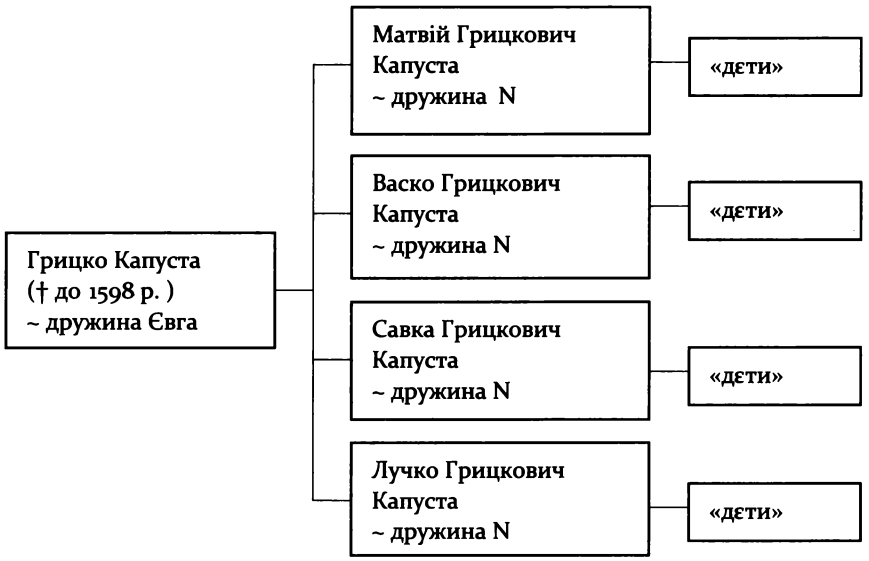

Таблиця IV.16

Склад селянських родин с. Бережниця Степанської волости Луцького повіту (1606 р.)

(*Джерело*: ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 76, арк. 702 зв.–703 зв.)

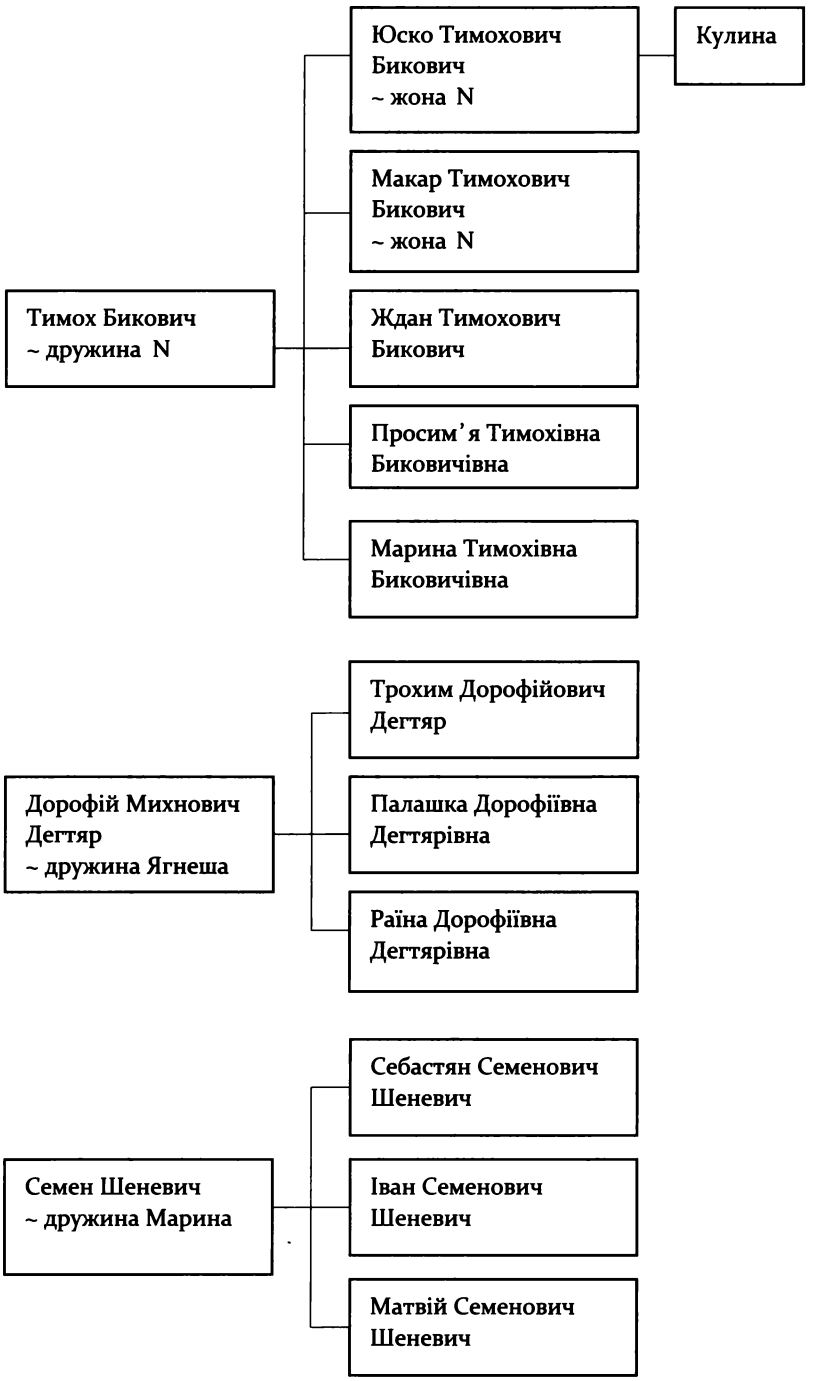

Продовження таблиці IV.16

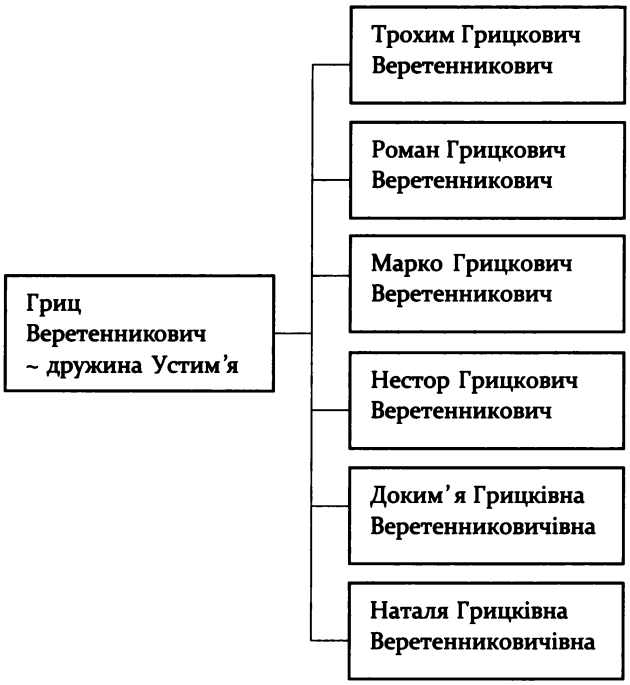

Таблиця IV.17

Структура селянських родин с. Демидів Луцького повіту (1641 р.)

(*Джерело*: ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 227, арк. 169 зв.)

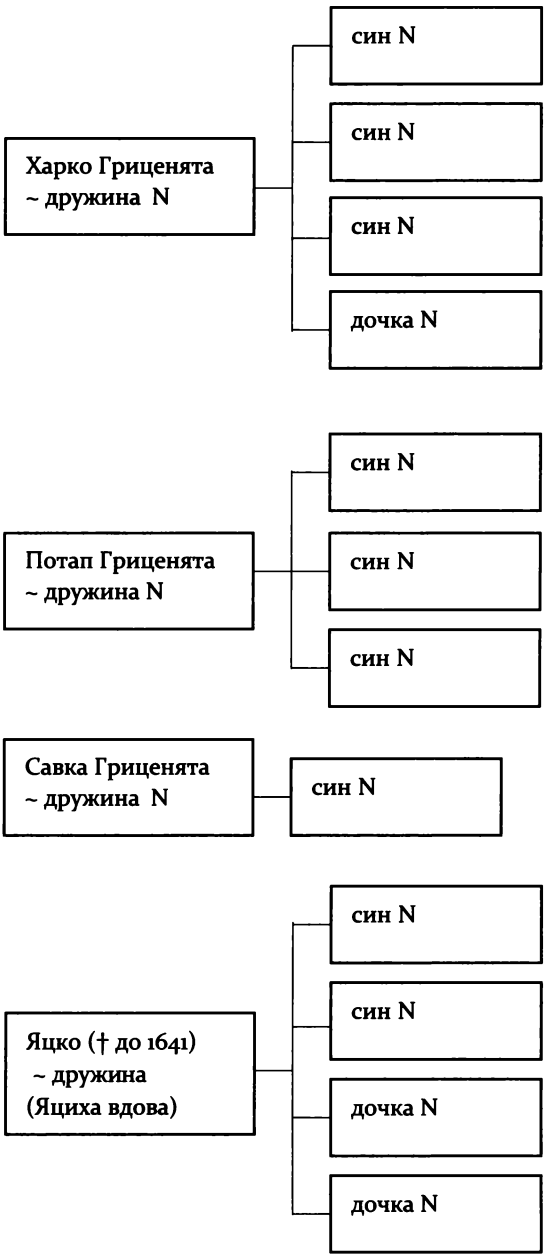

Таблиця IV.18

Структура селянських родин с. Богурин Луцького повіту (1642 р.)

(*Джерело*: ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 231, арк. 744–749)

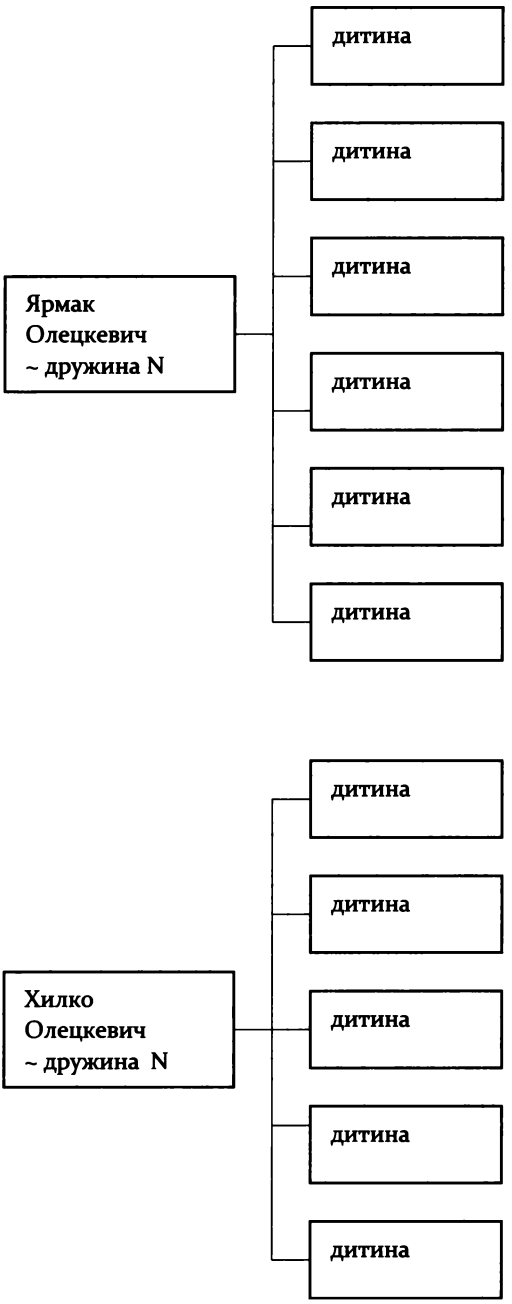

Таблиця IV.19

Склад та структура родини селянина N Вовчика з с. Киверці Луцького повіту (1643 р.)

(*Джерело*: ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 235, арк. 703–704 зв.)

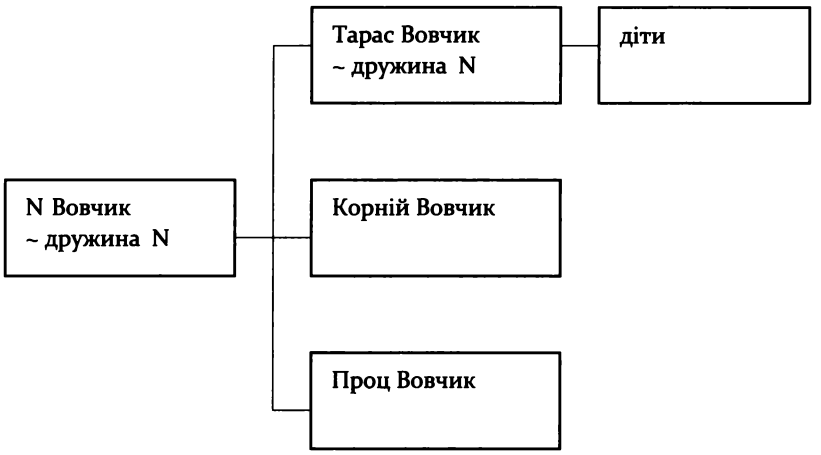

Таблиця IV.20

Склад родини селянина Никона з с. Вітоніж Луцького повіту (1646 р.)

(*Джерело*: ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 253, арк. 99–100 зв.)

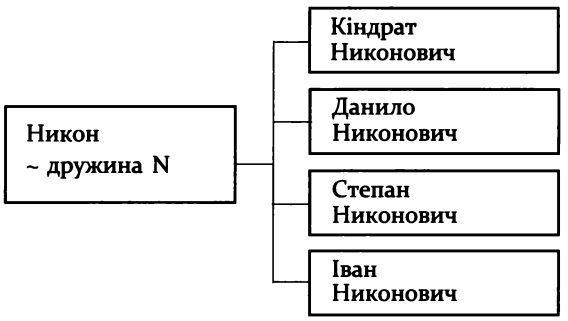

Таблиця IV.21

Структура селянських родин с. Лемешів Луцького повіту (1646 р.)

(*Джерело*: ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 252, арк. 77 зв.–82)

Таблиця IV.22

Склад родини селянина Авдія N з села Козин Луцького повіту (1647 р.)

(*Джерело*: ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 254, арк. 547–547 зв.)

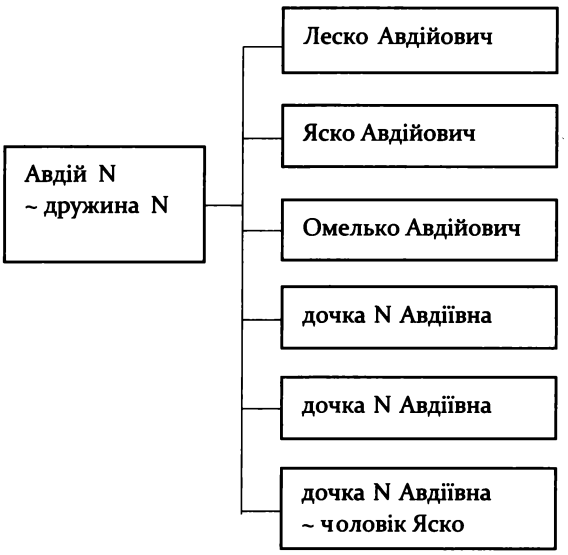

Таблиця IV.23

Склад селянських родин з с. Сарни Луцького повіту (1648 р.)

(*Джерело*: Україна перед визвольною війною 1648–1654 рр. Зб. документів. – К., 1941. – С. 187–188)

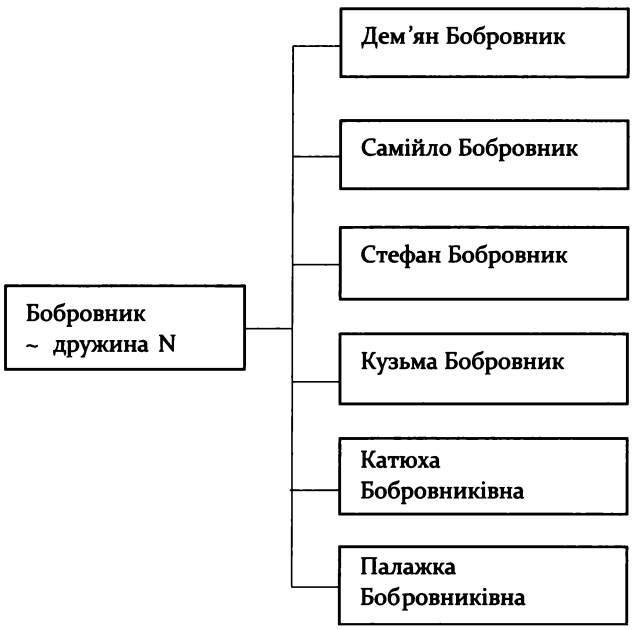

Продовження таблиці IV.23

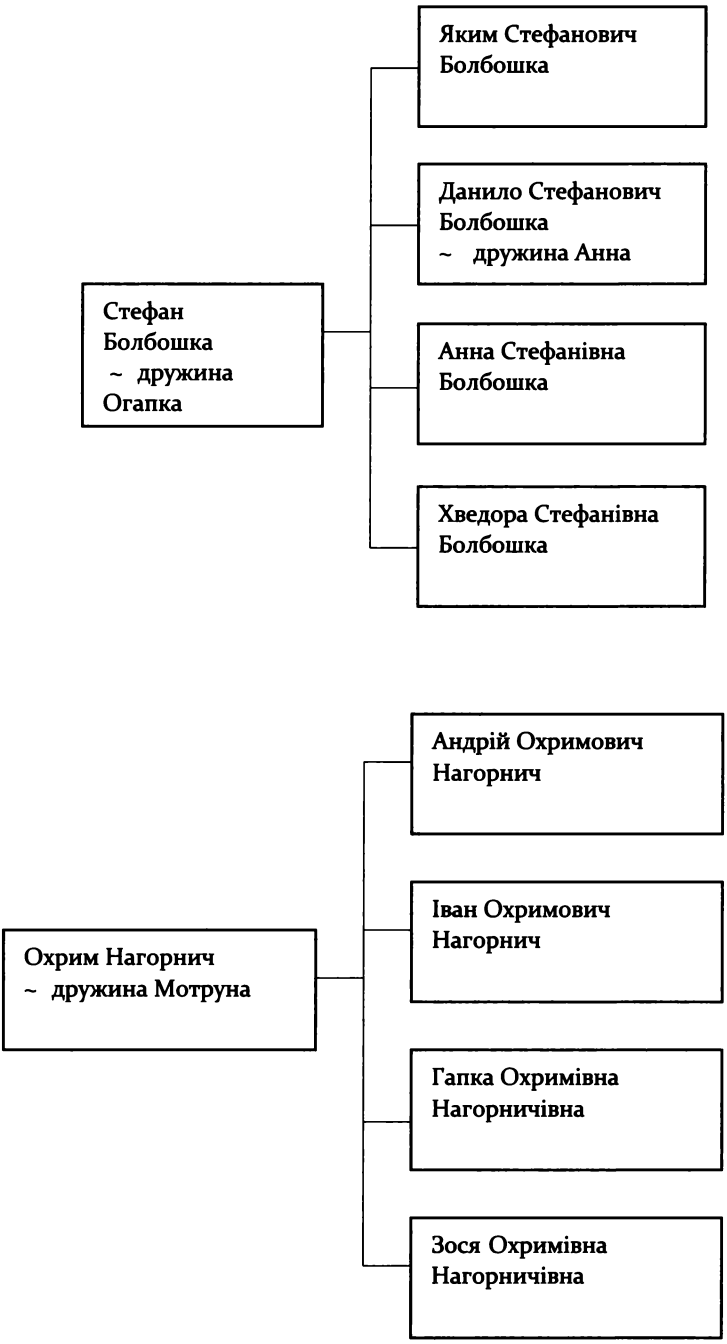

Продовження таблиці IV.23

Продовження таблиці IV.23

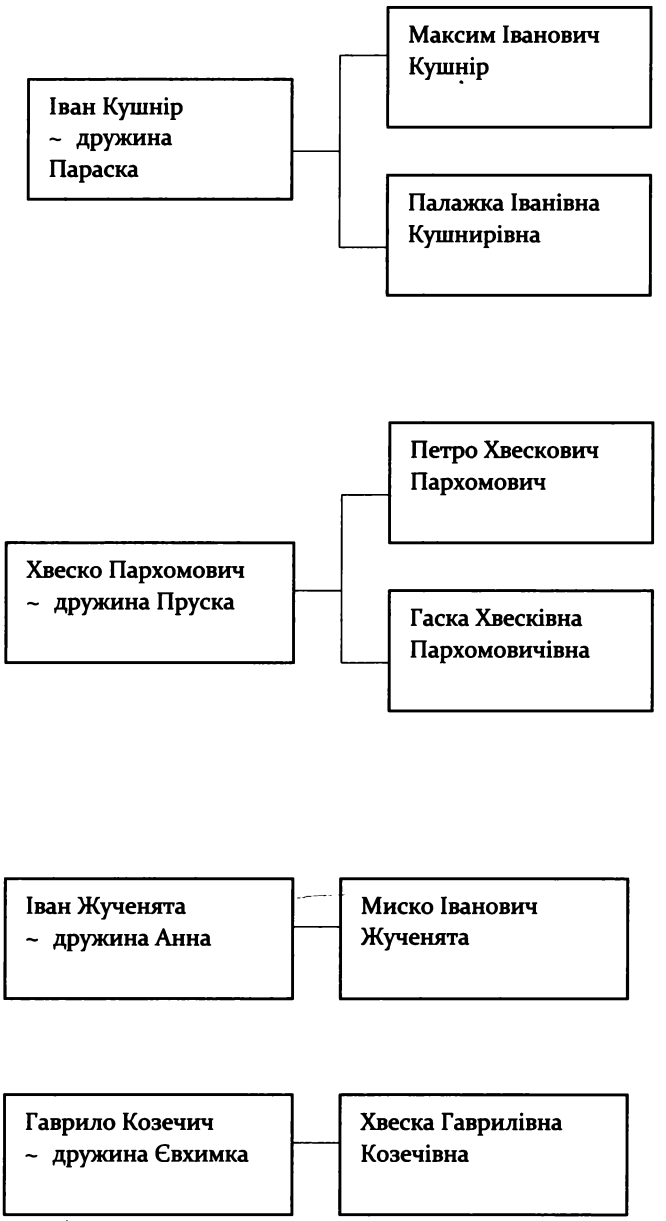

Таблиця IV.24

Співвідношення підсусідків і коморників до тяглих домогосподарств за поборовим реєстром Острозької волості 1604 року

(*Джерело*: Archiwum państwowe m. Krakowa. Archiwum Sanguszków. – Sygn. 65. – S. 1–122; Описи Отрожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття. – Київ; Острог; Нью Йорк, 2004. – С. 105–181)

№ п/п	Назва поселення	Число домогосподарств				Кількість підсусідків і коморників в тяглих домогосподарствах	
		дворищних	волочних	інших*	городників	підсусідків	коморників
1	Білашів	35	–	5	–	11	1
2	Білотин	–	–	32	–	25	8
3	Більчин	21	–	–	–	22	–
4	Борисів	–	–	–	–	–	–
5	Боровиця Мала	10	–	–	–	4	–
6	Бродів	1	30	2	–	10	1
7	Будераж	33	–	–	–	15	–
8	Буща	91	–	3	18	14	–
9	Вельбовно	125	–	5	–	17	12
10	Вілія	18	–	1	–	7	–
11	Вовківці	14	–	–	–	7	–
12	Волбарів	16	–	–	–	8	–
13	Волошківці	6	–	–	4	2	–
14	Глинки	40	–	–	–	10	–
15	Глинське	56	–	26	–	29	21
16	Гнойниця	21	–	–	9	10	–
17	Головлі	24	–	–	–	8	–
18	Голче	53	–	6	–	34	9
19	Грем'яче	15	–	–	–	3	–
20	Грозів	10	–	–	–	15	–
21	Дебрин	6	–	–	–	4	–
22	Дерев'янче	19	–	2	–	11	–
23	Дермань	63	–	13	24	16	9
24	Довжок	15	–	–	4	8	–
25	Долоче	12	–	–	–	8	–
26	Завидів	7	–	–	–	7	–
27	Загірці Попівські	20	–	4	–	21	–

* **В цій графі об'єднано такі категорії сільського населення: бояри, стрільці, гайдуки, шинкарі, корчмарі, мельники, попи тощо.**

Продовження таблиці IV.24

28	Здолбиця	63	–	29	–	39	7
29	Здолбуново	–	9	1	–	4	3
30	Зозулинці	–	8	–	–	1	–
31	Ігрище	5	–	–	–	–	–
32	Калитинці	8	–	1	–	2	–
33	Капустин	6	–	–	4	2	–
34	Карпилівка	14	–	2	–	14	–
35-36	Коломля і Крупа	13	–	–	5	14	–
37	Конюхи	8	–	–	–	3	–
38	Корост Хоровського	6	–	–	–	–	–
39	Коршів	12	–	–	4	–	–
40	Країв	15	–	–	5	8	–
41	Кривін	73	–	11	–	37	22
42	Кунін	34	–	6	3	39	–
43	Кургани	4	–	–	–	–	–
44	Лебеди	8	–	1	3	6	–
45	Лисиця	12	–	–	–	6	–
46	Лідава	4	–	–	4	3	–
47	Лідавка	4	–	–	–	5	–
48	Люсківці	32	–	1	–	23	–
49	Люхче	23	–	1	7	–	–
50	Мищківці	6	–	–	–	–	–
51	Мізоч	–	65	12	23	32	7
52	Мізоч Малий	11	–	–	3	3	–
53	Могиляни	19	–	–	–	2	–
54	Мощаниця	69	–	10	–	20	7
55	Мякоти	28	–	3	–	17	–
56	Нетішин	39	–	–	–	9	6
57	Новосілки	56	–	–	–	9	12
58	Новосілки Войтовичові	10	–	–	3	4	–
59	Омеляна	18	–	–	–	6	–
60	Переволока	10	–	–	–	3	–
61	Плоска	7	–	–	–	12	4
62	Плоска (Малащинського)	10	–	–	–	10	–
63	Плужне	73	–	17	–	40	19
64	Понора	4	–	–	–	6	–
65	Попівці	–	1	–	–	–	–
66	Радогоща	13	–	–	–	10	–
67	Рівки	8	–	–	–	2	–
68	Розваж	52	–	4	–	24	–

Продовження таблиці IV.24

69	Скніт	18		–	–	11	–
70	Суха Воля (Дубровних)	4	–	–	–	6	–
71	Точивикі	13	–	2	–	–	–
72	Убельці	6	–	–	–	8	–
73	Уєздці	8	–	–	2	8	–
74	Урвена	25	–	–	–	4	–
75	Хом'яків	10	–	–	–	6	–
76	Хорів	43	–	–	–	13	–
77	Хотичин	4	–	–	–	2	–
78	Цурків	19	–	2	–	19	–
79	Чесний Хрест	–	–	3	–	3	–
80	Шатерники	4	–	–	–	3	–
81	Шекеринці	8	–	–	6	4	–
82	Назва не зазначена	20	–	–	10	12	–
Загалом		**1690**	**113**	**205**	**141**	**840**	**148**
		Тяглих господарств 2008			**Городників 141**	**Підсусідків і коморників 988**	

Таблиця IV.25

Співвідношення підсусідків і коморників до тяглих домогосподарств у маєтках князів Острозьких за інвентарем 1620 року

(*Джерело*: Ossolineum. – Sygn. 3669/II. – S. 82–484.)

№ п/п	Назва поселення	Число господарств			Кількість підсусідків та коморників		Загалом
		тяглих господарств	городників	халупників	підсусідків	коморників	
1	Арестів	16	–	–	15	–	31
2	Бакамівка (Попівка)	4	–	–	–	–	4
3	Баранівка	24	–	–	1	–	25
4	Бараннє	33	–	–	–	–	33
5	Бармаки	20	–	–	–	–	20
6	Басів Кут	30	–	–	31	–	61
7	Березділвка	5	–	–	2	–	7
8	Березівка	10	–	–	6	–	16
9	Березна	47	–	–	25*	–	72
10	Білецьке	7	–	–	3	–	10
11	Білобережже	28	–	–	10	–	38
12	Білотин	37	–	–	–	–	37
13	Більчин	34	17	–	–	–	51
14	Богдашів	18	–	–	4	2	24
15	Бодаки**	–	–	–	–	–	–
16	Борисів	79	–	–	31	–	110
17	Борисковичі	37	–	–	18	–	55
18	Боровиця Велика	31	13	–	–	–	44
19	Боровиця Мала	10	–	–	11	–	21
20	Бортники	34	–	–	15	–	49
21	Бортники (Другі – *І. В.*)	13	–	–	15	–	28
22	Бражинці	26	22	–	–	–	48
23	Брухів	5	–	–	–	–	5
24	Вайки	12	–	–	–	–	12
25	Вельбовно	123	–	–	36	–	159
26	Вишнє Поле (Вишнопіль)	13	–	–	3	–	16
27	Вілія	25	–	–	11	–	36
28	Віршики	12	–	–	–	–	12

* До татарського нападу було 35 підсусідків.

** В селі Бодаки є підсусідки, але число не зазначене.

Продовження таблиці IV.25

29	Волгошів	13	–	–	7	–	20
30	Волиця Новоселиця	7	–	–	3	–	10
31	Вилуски	16	–	–	15	–	31
32	Волохи	10	–	–	–	–	10
33	Воля Андрушова	17	1	–	–	–	18
34	Воля Дубровна	Спустошена внаслідок татарського нападу; залишилося лише четверо підданих					4
35	Воля Івашківська	13	–	–	4	–	17
36	Воля Каленицька	15	–	–	–	–	15
37	Воля Котовська	16	–	–	–	–	16
38	Воля Потоцького	13	–	–	1	–	14
39	Воробіївка	32	–	–	–	–	32
40	Гавратин	Повністю спустошене внаслідок татарського нападу					
41	Гали	6	–	–	4	–	10
42	Глазів	7	–	–	3	–	10
43	Глєзна	13	–	–	6	–	19
44	Глинки	18	–	–	–	–	18
45	Глинники	32	–	–	19	–	51
46	Глинники (Другі – *І. В.*)	10	–	–	12	–	22
47	Глумча	47	–	–	–	–	47
48	Гнойниця	32	–	–	16	–	48
49	Головлі	21	–	–	8	–	29
50	Голське	24	–	–	14	–	38
51	Голубче	22	–	–	20	–	42
52	Горбаків	22	–	–	6	–	28
53	Горбів	10	–	–	4	–	14
54	Гориці	34	4	–	–	–	38
55	Горки	10	–	–	13	–	23
56	Городище	11	–	–	1	–	12
57	Городниця	23	16	–	5	–	44
58	Горошки	31	–	–	8	–	39
59	Грицківці	2	–	–	–	–	2
60	Гробузна	10	–	–	4	–	14
61	Губин	13	–	–	3	–	16
62	Гуляники	4	–	–	3	–	7
63	Гурщина	4	–	–	3	–	7
64	Двірець	9	–	–	3	–	12
65	Двірець	13	–	–	4	–	17
66	Демківці	12	–	–	5	–	17
67	Деревичі Великі	23	–	–	26	–	49

Продовження таблиці IV.25

68	Деревичі Малі	9	–	–	–	–	9
69	Дертка Велика	25	10	–	–	–	35
70	Дертка Мала	–	5	–	–	–	5
71	Добрин	8	–	–	9	–	17
72	Довжок	27	–	–	–	–	27
73	Долоче	21	–	–	5	–	26
74	Доросин	28	6	–	25	–	59
75	Дроздів	28	–	–	9	–	37
76	Дубрівка Мала	Повністю спустошена внаслідок татарського нападу					
77	Дубровиця	4	–	–	4	–	8
78	Дядковичі	42	3	–	–	–	45
79	Дятелівка	6	–	–	–	–	6
80	Жадківка	40	–	–	49	–	89
81	Жданчин	4	–	–	–	–	4
82	Житин Великий	42	–	–	28	–	70
83	Житин Малий	28	–	–	6	–	34
84	Житинці	3	18	–	–	–	21
85	Жолудське	5	–	–	5	–	10
86	Забороль	41	–	–	11	–	52
87	Завистівка	–	–	4	–	–	4
88	Завиче	Повністю спустошене внаслідок татарського нападу					
89	Загірці	16	–	–	7	–	23
90	Закриничче	18	–	–	–	–	18
91	Залав'є	46	7	–	–	–	53
92	Замлиннє	5	–	–	–	–	5
93	Зарічче	46	11	–	–	–	57
94	Зарудде	27	–	–	2	–	29
95	Зеньки	8	–	–	1	–	9
96	Зеньки Другі	16	–	–	4	–	20
97	Золотіїв	39	–	1	3	1	44
98	Іванківці	23	–	–	14	–	37
99	Іллін	19	–	3	6	–	28
100	Ісерна*	19	–	–	7	–	26
101	Калениче	18	–	–	2	–	20
102	Калинівка	13	–	–	–	–	13
103	Калитинці	8	–	–	6	–	14
104	Каноничі	11	–	–	7	–	18

* До татарського нападу було 35 підсусідків.

Продовження таблиці IV.25

105	Капустин	6	–	–	–	–	6
106	Караєвичі	18	–	–	6	–	24
107	Карпилівка	11	–	–	4	–	15
108	Карпилівка (Друга – *І. В.*)	8	–	–	5	–	13
109	Карпівці	5	–	–	5	–	10
110	Квасилів	23	1	–	5	–	29
111	Кикова	25	8	–	–	–	33
112	Киселі	20	–	–	–	–	20
113	Киянка	91	–	–	25	–	116
114	Кияш	5	3	–	3	–	11
115	Клепачі*	44	2	–	–	–	46
116	Клюбачі	5	–	–	2	–	7
117	Княгинін	78	–	–	27	–	105
118	Княже	16	–	–	6	–	22
119	Кожушки	14	–	–	11	–	25
120	Колоденка	6	–	–	4	–	10
121	Колоденка (Друга – *І. В.*)	41	–	6	16	–	63
122	Коломля	7	–	–	13	–	20
123	Комарівка	12	–	–	–	–	12
124	Коптевичі	10	–	–	–	–	10
125	Коритна Воля	29	–	–	10	–	39
126	Корито	29	2	–	1	–	32
127	Корнін	38	4	–	12	–	54
128	Корнін (Другий – *І. В.*)	27	–	–	28	–	55
129-130	Котелянка, Котелянка Друга	38	20	–	–	–	58
131	Котечин	15	–	–	8	–	23
132	Котів	64	–	2	–	–	66
133-134	Котівка і Скніт	14	–	–	5	–	19
135	Коханівка	14	–	–	11	–	25
136	Кошатів	4	–	–	1	–	5
137	Кошатів Друге	2	–	–	1	–	3
138	Кошки	6	–	–	2	–	8
139	Країв	Повністю спустошене внаслідок татарського нападу					
140	Красносілка	3	–	–	–	–	3
141	Крачанівка	12	–	–	7	–	19
142	Кривін	60	–	–	46	–	106
143	Крупа	51	16	3	20	–	90

* В селі Клепачі є підсусідки, але число не зазначене.

Продовження таблиці IV.25

144	Кропивна (Дятилівка)	11	–	–	4	–	15
145	Крупець	12	–	–	7*	–	19
146	Купчинці	39	–	–	32	–	71
147 148 149 150	Курганки, Волоське, Мищківці, Могиляни	20	–	–	4	–	24
151	Курники	Повністю спустошені внаслідок татарського нападу					
152	Кустівці	28	–	–	24	–	52
153	Ладиги	10	–	–	3	–	13
154	Ленківці	8	19	–	–	–	27
155	Липки	39	5	–	9	–	53
156	Липне	8	–	–	2	–	10
157	Лисиця	15	–	–	13	–	28
158	Лідавка	4	–	–	–	–	4
159	Лучиці	28	–	–	18	–	46
160	Макаринці	1	–	–	–	–	1
161	Малдрики	1	–	–	–	–	1
162	Малишівка	5	–	–	–	–	5
163	Манастирське	16	–	–	6	–	22
164	Манятин	5	–	–	4	–	9
165	Медведівка	17	–	–	5	–	22
166	Микулин	14	–	–	–	–	14
167	Могильне	13	–	–	5	–	18
168	Можків	19	–	–	–	–	19
169	Мокрець	15	–	–	12	–	27
170	Москалівка	11	–	–	3	–	14
171	Мотовилівка (Мотилівка?)	27	1	–	5	–	33
172	Мощаниця	58	–	–	20	–	78
173	Мужиловичі	16	–	–	5	–	21
174	Мшанець	Повністю спустошене внаслідок татарського нападу					
175	Мякоти	31	–	–	10	–	41
176	Нараївка**	6	–	–	4	–	10
177	Нараївка	14	–	–	17	–	31
178	Начпали	18	–	–	25***	–	43
179	Нова Крочиця	17	–	–	–	–	17

* Шість підсусідків напередодні перепису покинули село.

** Вже після татарського спустошення в Нараївці було тяглих підданих 16, а підсусідків 11, але на час списання інвентаря залишилося відповідно 6 і 4.

*** До татарського нападу було 32 підсусідки.

Продовження таблиці IV.25

180	Новий Двір	51	–	–	20	–	71
181	Невірків	18	–	–	14	–	32
182	Нетішин	29	4	–	7	–	40
183	Новичі	22	–	–	10	–	32
184	Новоселиця	33	–	–	17*	–	50
185	Новоселиця	24	–	–	2	–	26
186	Новосілки	23	10	–	–	–	33
187	Озеряни	15	2	–	–	–	17
188	Олибів	34	8	–	–	–	42
189	Онацківці	16	–	–	10	–	26
190	Онисимовичі	11	–	–	5	–	16
191	Онишківці	17	–	–	2	–	19
192	Орепи	8	–	–	8	–	16
193	Острів	18	1	–	1	–	20
194	Переволока	12	3	–	–	–	15
195	Перемилівка	17	–	–	–	–	17
196	Перемилівка Друга (Лукашівка)	Даних немає					
197	Підлужжя	27	11	–	2	–	40
198	Плоска	23	–	–	7	–	30
199	Плоска (Попівська – *І. В.*)	14	–	–	3	–	17
200	Плужне	114	–	–	41	–	155
201	Подоляни	26	–	–	12	–	38
202	Понора	2	–	–	2	–	4
203	Попівці	2	–	–	–	–	2
204	Правутин	13	–	–	3	–	16
205	Привалівка	19	–	–	10	–	29
206	П'яне	74	19	–	–	–	93
207	П'ятерщизна	30	–	–	5	–	35
208	Радогоща	7	–	–	7	–	14
209	Райки	3	–	–	1	–	4
210	Ремель	6	–	–	1	–	7
211	Решнівка	13	–	–	3	–	16
212	Решнівка Велика	6	–	–	4	–	10
213	Решнівка Мала	7	–	–	–	–	7
214	Ржищів	32	–	3	–	–	35
215-216	Рівки і Скніт	32	–	–	–	–	32
217	Рогачів	41	–	–	15	–	56
218	Роговичі	9	–	–	4	–	13

* Ще тринадцять підсусідків було забрано татарами в ясир.

Продовження таблиці IV.25

219	Рожична	21	–	–	–	–	21
220	Романів	23	–	–	9	–	32
221	Сасанівка	5	–	–	3	–	8
222	Сатиїв	59	–	–	14	–	73
223	Свинна	48	–	–	–	–	48
224	Свяче	4	–	–	4	–	8
225	Скашів	13	–	–	2	–	15
226	Солонско (Солонів?)	10	–	–	10	–	20
227	Спасів	37	–	–	14	–	51
228	Ставок	22	1	–	–	–	23
229	Ставки	26	–	–	13	–	39
230	Станіславівка	4	–	–	–	–	4
231	Старики	29	–	–	4	–	33
232	Стецьки	17	–	–	6	–	23
233	Стовби	8	–	–	2	–	10
234	Стрижавка	3	–	–	–	3	6
235	Стриївка	12	–	–	5	–	17
236	Студянка	1	–		4	–	5
237	Суємці	26	1	15	1	–	43
238	Сураж Старий	17	–	–	1	–	18
239	Сусли	27	–	–	19	–	46
240	Суха Воля	14	–	–	–	–	14
241	Сушки*	14	–	–	14	–	28
242	Сягрів	20	–	–	16**	–	36
243	Талки	6	–	–	3	–	9
244	Татаринівка	9	–	–	5	–	14
245	Терешки	7	–	–	–	–	7
246	Тетерів	7	–	–	11	–	18
247	Тинне	35	12	–	6	–	53
248	Тиранівка	42	–	–	81	–	123
249	Титьків	38	–	–	10	–	48
250	Титьків (Суха Воля)	23	–	–	8	–	31
251	Травулин	19	–	–	4	–	23
252	Тшинець ? [Trzciniec]	2	–	–	–	–	2
253	Тупали	18	–	–	5	–	23
254	Турова	17	–	–	3	–	20
255	Убельці	7	–	–	–	–	7
256	Уєздці	40	–	–	7	–	47
257	Ужацин	17	–	–	–	–	17

* Багато мешканців села Сушки було виведено татарами до Криму.
** Ще трьох підсусідків татари забрали в ясир.

Продовження таблиці IV.25

258	Улашанівка	2	4	–	7	–	13
259	Улашинівці	9	–	–	–	–	9
260	Филиповичі	26	–	–	21	–	47
261	Хижівка	10	–	–	6	–	16
262	Хижники	2	–	–	–	–	2
263	Ходаки	17	–	–	1	–	18
264	Ходаки (Другі – *І. В.*)	35	–	–	9	–	44
265	Ходоси	5	–	–	–	–	5
266	Хоняків	14	–	–	6	–	20
267	Хоровець	16	1	–	8	–	25
268	Хоростів	4	2	–	2	–	8
269-270	Хотин і Савчиці	29	9	–	–	–	38
271	Хотянка	14	–	–	–	–	14
272	Хотячів	6	–	–	2	–	8
273	Хролин	25	–	–	16	–	41
274	Цвіла	13	–	–	2	–	15
275	Черниця	12	–	–	4	–	16
276	Черчиці	14	5	–	–	–	19
277	Чорна	13	–	–	13	–	26
278	Шарварки	10	–	–	–	–	10
279	Шатерники	5	–	–	2		7
280	Шекеринці	38	–	–	12	–	50
281	Шенів	21	–	–	–	–	21
282	Шерби (Волошовщизна)	8	–	–	5	–	13
283	Юрківщина	13	–	–	6	–	19
284	Юськівці	15	–	–	4	–	19
285	Яремичі	7	–	–	8	–	15
286	Яцківці	26	–	–	10	–	36
287	Яцківці (Другі – *І. В.*)	19	–	–	22*	–	41
Загалом		**5441**	**307**	**37**	**1854**	**6**	**7649****

* Десять підсусідків покинули село під час оренди.

** В загальне число включені чотири піддані с. Дубровна Воля, які відсутні в підрахунках по окремих господарствах, оскільки в інвентарі їхня категорія не визначена.

Таблиця IV.26

Склад чоловічої частини родинних структур сіл Заславської волості Кременецького повіту за інвентарем 1625 року

(*Джерело*: Archiwum państwowe m. Krakowa. Archiwum Sanguszków. – Sygn. 64/9. – S. 1–55.)

№ п/п	Назва поселення	Число господарів та дорослих синів домогосподарств											
		дворищних	у них синів	півдворищних	у них синів	городників	у них синів	підсусідків	у них синів	коморників	у них синів	стрільців	у них синів
1	Бачманівка	22	32	4	4	–	–	5	10	–	–	3	10
2	Васківці	3	4	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
3	Вачів	4	6	5	10	–	–	10	7	–	–	3	3
4	Вербівці	13	33	17	25	–	–	34	28	3	2	11	13
5	Вовківці	16	26	7	7	–	–	22	27	–	–	–	–
6	Гринівці	17	25	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
7	Деражня	27	40	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
8	Дяків	3	3	3	3	–	–	7	9	–	–	–	–
9	Дятелівка	5	5	–	–	–	–	11	5	–		7	11
10	Жуків	14	23	23	16	–	–	12	9	9	1	–	–
11	Зубовці	5	3	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
12	Зубовщина	21	42	8	20	4	2	5	5	–	–	–	–
13	Ілчани	6	12	11	12	–	–	6	6	2	1	–	–
14	Каменка	9	5	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
15	Кіндратівка	2	3	8	15	–	–	2	3	–	–	2	4
16	Клопотівка	2	3	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
17	Комарівка	15	17	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
18	Корчик	11	12	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
19	Кречківці	4	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
20	Кучманівка	5	5	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
21	Лотівка	15	18	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
22	Меречівка	9	17	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
23	Миньківці	6	11	15	21	5	6	22	26	–	–	4	12
24	Мірутин	7	13	8	12	–	–	18	27	–	–	–	–
25	Мокіївці	17	31	–	–	–	–	18	10	–	–	5	4
26	Нічогівка	5	5	–	–	–	–	7	12	3	–	–	–

Продовження таблиці IV.26

27	Новосілки	12	13	8	12	–	–	12	2	–	–	2	8
28	Ногачівка	33	51	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
29	Пашинці	5	5	14	6	–	–	–	–	2	–	–	–
30	Перегонівка	5	14	–	–	–	–	8	6	4	–	–	–
31	Перемишль	23	30	13	20	–	–	–	–	–	–	–	–
32	Пиляї	12	16	–	–	–	–	11	5	–	–	–	–
33	Підлісці	16	22	–	–	–	–	14	20	3	–	1	1
34	Піски	21	30	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
35	Пліщин	15	18	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
36	Прилуки	6	12	15	31	–	–	–	–	–	–	7	5
37	Путринці	2	2	–	–	–	–	12	16	1	1	–	–
38	Радосілка	3	8	20	22	–	–	43	40			13	22
39	Ріпки	18	31	–	–	–	–	6	9	8	9	11	17
40	Салиха	8	5	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
41	Сахнівці	5	12	4	4	–	–	10	8	–	–	–	–
42	Семаки	4	7	–	–	–	–	6	8	–	–	–	–
43	Симонівка	12	9	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
44	Судилків	9	16	–	–	–	–	14	14	–	–	–	–
45	Сухожинці	11	24	–	–	–	–	5	8	–	–	–	–
46	Теліжинці	7	13	11	20	–	–	4	7	–	–	1	2
47	Тернівка	15	29	3	2	–	–	12	16	–	–	2	4
48	Топори	9	15	3	2	–	–	3	6	–	–	–	–
49	Цвітоха	10	17	–	–	–	–	3	1	–	–	–	–
50	Чижівка	7	12	12	15	–	–	11	12	–	–	1	1
51	Чотирбоки	7	14	–	–	–	–	5	2	3	3	1	1
52	Щурівці	9	12	5	6	–	–	–	–	–	–	2	3
53	Ягідна	12	17	11	15	20	23	–	–	–	–	–	–
Загалом		**549**	**851**	**228**	**300**	**29**	**31**	**358**	**364**	**38**	**17**	**76**	**121**

Таблиця V

Природні катаклізми, пошесті та пожежі на Волині в XV – першій половині XVII ст.

Дата події (явища)	Територія	Характер події (явища)	Джерело
1434	ВКЛ	«Был голод великий, по селам и по городом зверь людей ядал ... . И много лиха того літа учинилося по всей земли Литовской, и много пролития крови сталося, брат брата рожоного своего убивал и моры были сильные».	Евреиновская летопись // ПСРЛ. – М., 1980. – Т. 35. – С. 232.
1486	ВКЛ	«Того ж літа месяца мая 2 дня выпал снег так великі, яко можна было санями їздити; того ж месяца мая 21 дня выпал снег в полголени человека і была студен великая велми».	Список Быховца // ПСРЛ. – СПБ., 1907. – Т. 17. – С. 551.
1497	Волинь	Пошесть у м. Володимирі.	Акты Литовської метрики.– Спб., 1896. – Т. І. – Вып. І. – С. 142–143.
1541	ВКЛ	«Саранча була велика».	Острозький літописець // Бевзо О. Львівський літопис і Острозький літописець. – К., 1971. – С. 127.
1542	ВКЛ	«Того ж літа пришла саранча на Литовскую землю». (Львівський літопис уточнює, що саранча прийшла «о матці Божой», тож, очевидно, це сталося 8 серпня, у день свята Різдва Діви Марії).	Евреиновская летопись. – С. 237; Киевская летопись // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. – К., 1888. – С. 75; Львівський літопис // Бевзо О. Львівський літопис і Острозький літописець. – К., 1971. – С. 100.
1560, 1563, 1564	Волинь	Пожежі в м. Володимирі Володимирського повіту.	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 2, арк. 157 зв.; спр. 3, арк. 166 зв.; спр. 7а, арк. 347 зв.; Заяць А. Умови функціонування міських поселень Волині XVI – першої половини XVII ст. (стримуючі фактори розвитку) // Вісник Львівського ун-ту. Серія історична. – Львів, 2002. – Вип. 37/1. – С. 118.
1564	Волинь	В селі Рогізне Луцького повіту «фороба ωгнєвая».	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 6, арк. 209 зв.
1566	Волинь	Пошесть у м. Луцьку.	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 1, арк. 125–126 зв.; спр. 8, арк. 432, 487.

Продовження таблиці V

1566	Волинь	Пошесть, від якої помирали люди, у Володимирському повіті.	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 1, арк. 18, 35 зв.–37.
1567, 1568		Пожежі в м. Володимирі.	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 67, арк. 466–466 зв.; спр. 76, арк. 291; Заяць А. Умови функціонування. – С. 118.
1568	ВКЛ	«Сніг упал по воскресенії» (тобто після Великодня, яке в 1568 р. припало на 18 квітня).	Львівський літопис. – С. 101.
1569	Волинь	«У дні маєвії сніг великий спал і до 3 дней трвал. Голод великий бул, аж селедявка [оселедець – *І. В.*] по три копи було».	Острозький літописець. – С. 127.
1569-1576	Литва, Полісся	«За короля Августа былъ такой голодъ великий, ажъ люди з голоду мерли, а звлаща в Литве и на Полесю. Былъ тотъ голодъ 6 літ посполъ, скончился року 1576».	Киевская летопись. – С. 75.
1570	Волинь, Поділля	«Мороз поморозил жито мая подполня». «Мороз жито поморозилъ въ самое цвіты и былъ голод великий».	Львівський літопис. – С. 101. Киевская летопись. – С. 76.
1570	Волинь	Пожежа в м. Межиричі Луцького повіту	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 5, арк. 357–358 зв.
1571	Волинь	Пожежа в м. Луцьку.	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 25, арк. 106 зв.; Заяць А. Умови функціонування. – С. 118.
1571-1572	Волинь, Поділля, Литва	«В літі былъ такой мороз три дни, же все збоже озимое и ярину побилъ. На другое літо по томъ голоді былъ моръ великій на Волыні, на Подоли и в Литві, и мало не всюды».	Киевская летопись. – С. 76.
1571	Волинь	«Місяця лютого згриміло з блисканням великим. Рок тот бул неврожайний, люди з голоду умирали».	Острозький літописець. – С. 128.
1571	Волинь Луцький повіт	Пошесть у селі Садів Луцького повіту.	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 2, арк. 608 зв.
1571	Волинь	«Моровоє повєтриє» в м. Торчині Луцького повіту.	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 248, арк. 398–398 зв.
1572	Волинь	Пошесть у м. Клєвані Луцького повіту.	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 14, арк. 302; Заяць А. Умови функціонування. – С. 118.

Продовження таблиці V

1572	Річ Посполита	«Того ж року мор був великий в Польщі, же большего не помнять».	Острозький літописець. – С. 128.
1572-1573	Волинь	Пошесть у місті Заславі Кременецького повіту.	Archiwum państwowe miasta Krakowa. Archiwum Sanguszków. – Sygn. 27. – S. 132–133, 145.
1573	Волинь	Пожежа в м. Володимирі Володимирського повіту.	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 76, арк. 291; Заяць А. Умови функціонування. – С. 118.
1571-1574	Волинь	Пошесть в Острозькій волості.	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 14, арк. 192–192 зв., 217–217 зв.; спр. 16, арк. 287 зв.
1577	Волинь	«Трясеніе землі було».	Острозький літописець. – С. 129.
1578	Українські землі	«Того ж року земля тряслася».	Львівський літопис. – С. 101.
1578	Волинь	Пошесть у м. Кременці.	ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 1480 (ст. N), арк. 354.
1579	Волинь	«Того ж року саранча була».	Острозький літописець. – С. 129.
1579	Волинь	Пожежа в м. Базалії Кременецького повіту.	AGAD, Archiwum Skarbu Koronnego. Dział I. – Sygn. 31, k. 146; Заяць А. Умови функціонування. – С. 118.
1580, 1581, 1583	Волинь	Пожежі в м. Луцьку Луцького повіту «с пятници на суботу мсца июля двадцатъ трєтєго дня ... мѣсто Луцкоє згорѣло» (1583).	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 29, арк. 78; спр. 30, арк. 64–65; Заяць А. Умови функціонування. – С. 118.
1585	Українські землі	«Великая зима и весна сухая, літо не рожайное».	Киевская летопись. – С. 76.
1585	Волинь	Пожежа в м. Дорогостаї Луцького повіту.	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 34, арк. 439 зв.; Умови функціонування. – С. 118.
1587	Волинь	Пожежа в м. Серкизові Володимирського повіту.	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 23, арк. 61; Заяць А. Умови функціонування. – С. 118.
1588	Волинь	«ѡ таковомъ повѣтрию моровомъ в повѣтє Луцкомъ на розных мѣстъцахъ ѡказалого».	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 61, арк. 25 зв.–26 зв., 396.
1588	Волинь	Пошесть в м. Володимирі Володимирського повіту та «краи».	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 21, арк. 514 зв., 796–796 зв.; Заяць А. Умови функціонування. – С. 118.

Продовження таблиці V

1588	Волинь	Пожежа в м. Рівному Луцького повіту, під час якої вигоріла половина міста.	AGAD. Archiwum Skarbu Koronnego. Dział I. – Sygn. 31, k. 9 zw., 11 zw.
1588	Волинь	Пожежа в місті Базалії Кременецького повіту.	AGAD. Archiwum Skarbu Koronnego. Dział I. – Sygn. 31, k. 146 zw.
1588	Волинь	Пожежа в м. Літовіжу Володимирського повіту.	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 21, арк. 495– 496; Заяць А. Умови функціонування. – С. 118.
1589	Волинь Луцький повіт	Пожежі в містах Дубному, Рівному Луцького повіту та місті Базалії Кременецького повіту. «... половина міста Дубенського погоріла».	AGAD. Archiwum Skarbu Koronnego. Dział I. – Sygn. 31, k. 6 zw.
1590	Волинь	Пошесть у Луцькому повіті: «роки ...для вєликих повѣтриєвъ с пєвных причин нє доходили и сужоны нє были»	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 732 зв.
1591	Поділля, українські землі	«Голод великий былъ на Подоли и въ Руси: по шесть золотыхъ былъ корецъ жита». «Дорожиня була, жито було по золотих 9 колода».	Киевская летопись. – С. 77. Львівський літопис. – С. 102.
1591	Волинь	Пожежа в м. Степані Луцького повіту.	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 39, арк.
1596	Волинь	Пожежа в м. Кременці Кременецького повіту.	ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 9, арк. 800 зв.–803.
1596	Волинь	Пожежа в м. Новий Вишнівець Кременецького повіту.	ЦДІАК України, ф. 21, оп. 1, спр. 33, арк. 106–108 зв.; Заяць А. Умови функціонування. – С. 118.
1598	Поділля, українські землі	«Того ж року быдло здыхало по Подолю и по Руси». «По дахах на домах щось писало і падовало на землю, що і люде слихали, як о землю чим ударив, а по тому скот здихал барзо. Того ж року І–ої неділі поста гриміло і блискало».	Киевская летопись. – С. 77. Львівський літопис. – С. 102.
1598	Волинь	«Повітря неслиханоє кілько літ було».	Острозький літописець. – С. 130.
1599	Волинь	Пожежа в м. Старокостянтинові Кременецького повіту.	ЦДІАК України, ф. 21, оп. 1, спр. 35, арк. 180 зв.; Заяць А. Умови функціонування. – С. 118.

Продовження таблиці V

1599	Волинь	Пожежа в м. Володимирець Луцького повіту.	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 55, арк. 246, 486 зв.; Заяць А. Умови функціонування. – С. 118.
1599	Волинь	«Сніг великий випав на завтреє Покрови, а потом згінул. Люди сіяли на завтреє уведенія». [Сніг випав 2 жовтня, а сіяли після 21 листопада – *І. В.*].	Острозький літописець. – С. 130.
1599, 1600	Українські землі	«Быдло на голову здыхало».	Киевская летопись. – С. 77
1601	Волинь	«Осінь була мокрая, два місяца дождь непрестанно ішол». «Był głód y mrozobicie wielkie».	Острозький літописець. – С. 130. Витебская летопись // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. – К., 1888. – С. 229.
1602	Волинь	Пошесть в с. Лещана Кременецького повіту: «повєтриє в сєлє Лєшнои з допущєня Божого пановало».	ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 14, арк. 168–172.
1603	Українські землі	«Ишла саранча месяца августа 16».	Киевская летопись. – С. 78.
1603	Річ Посполита	«Powietrze było wielkie».	Витебская летопись – С. 229.
1604	Волинь	«Того же року у Острозі пожога великая була, всі міста разом горіли, неможная речей рятовати, аж сами мусили з міста убо утікати, а скрині і іноє метали у воду, бо по землі горіли тріски, мости аж до самої води, і млини».	Острозький літописець. – С. 130.
1604	Волинь	«Мор ув Остроголю бул» (Кременецький повіт).	Острозький літописець. – С. 130.
1605	Волинь	«Того ж року декабря 4 трясеніє землі було»	Острозький літописець. – С. 131.
1612	Річ Посполита	«Того ж року шаранча великая вишла була до Польськи».	Львівський літопис. – С. 103.
1613		Пожежа в м. Луцьку Луцького повіту.	Заяць А. Умови функціонування. – С. 118.

Продовження таблиці V

1614	Волинь	«Буря була великая, йшла мимо Острог от Жаславля о полудні, яко ноч, в жнива: пущі крушила, сади ломила по селах – в Борисові, в Плужном і по іних селах. В тих краях, куди йшла буря тая, пашня в копах княжая кілька сот коп рознесло не знати где, так теже і людськая; навіть і людей, котрії в полю того часу робили, носило поверх дерева, інших мертвих познаходили, а інії за дерево ухватившися, і держалися моцно і так живими позоставалися. А інії на полі за стернь моцно взявшися і держалися, єслі не пустили вітру под себе, а которії пустили вітр под себе, то не сдержався, понесло, не знати где. І церкви ломило. В селі Борисові церков була з трима верхи; знесло верхи всі, стелею займаючи зрубу і позаношовало не знати где; так теже і звони, аж не борзо пастухи познаходили в полі розно звони; так теже і маковиці, котрії були обиті білим желізом, познаходили на чотири часті поколото; і іноє все покрушило».	Острозький літописець. – С. 132.
1615	Річ Посполита, Волинь	«Саранча была всюды великая: въ Полщи, въ Литви, на Вкраини». «Того ж року саранча великая була, іже поїла гречки і проса».	Черниговская летопись // Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским. – К., 1856. – Т. I. – С. 13; Острозький літописець. – С. 133.
1616	Волинь	«Суша була великая».	Острозький літописець. – С. 133.
1616, серпень	Волинь	Напад сарани: «strasływa szarańca .... wszystkie zboża y trawy do namnieyszego zdzoła zjadła».	Archiwum Państwowe w Krakowie. Archiwum Sanguszków. – Sygn. 1031 Kronika Kościoła Farnego Ostrogskiego. S. 113–114.
1617	Волинь	Грамота короля Зиґмунта III місту Луцьку на дозвіл магістрату отримувати прибутки від продажу сіна, смоли і дьогтю для відновлення міста після пожежі.	АЮЗР. – К., 1869. – Ч. V, т. I. – С. 133.
1617	Волинь	Саранча в с. Городищі Луцького повіту: «въ селе Городищу ... виделъ на обшарах дворныхъ гречку и просо презъ шаранчу все до щенту зъедено».	ЦДІАК Ураїни, ф. 25, оп. 1, спр. 59, арк. 10 зв.; АЮЗР. – Ч. VI, т. I. – С. 387–389.

Продовження таблиці V

1617	Волинь	В с. Зборишові Луцького повіту «нєурожай».	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 111, арк. 255 зв.–256.
1618	Волинь	В с. Олізарові Луцького повіту «за навєжєнємъ пана Бога всємогусчого в року нєдавно прошлом тисєча шєстсот ѡсмнадцатомъ ... град увєс ѡсивокъ такъ ѡзимыи яко и ярыи побил».	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 111, арк. 308 зв.–309 зв.
1618	Волинь	«Того ж року в Бересті гусеница була, цвіт і лист об'їла».	Острозький літописець. – С. 134.
1619 травень	Волинь	«Місяця мая дня 5 був сніг в самий цвіт і не могла животина ходити на поле для снігу і морозу. А сіно було дорого».	Острозький літописець. – С. 134.
1619 вересень	Волинь	«Того ж року септемврія 11 буря була барзо великая, іже все дерево по садах поломила і вежу замковую в Бересті з годиником у воду вкинула і двур Сопіжин стерла. В том же року зима була лихая, бо по рождестві Христові пустила була зима, на завтреє Богоявленія вода була великая, греблі порвало, млини позносило і всі м'ясниці тії тепло було, юж ніхто не сподівався, жеби зима міла бути. Аж на масниці приморозки, а, запустивши на великий пост, сніг випал так великий, же ніхто не мог с хором, сиріч з дому, вийти, не прокидавши лопатою, окна і двері завіяло, і мороз лютий був, хто по дрова поїхал, то змерз. І так було увесь пост, а на Воскресеніє Христово болото великоє було, аж по коліна. Того ж року звізда з хвостом указовалася на небі през всю зиму».	Острозький літописець. – С. 134–135.
1620	Волинь	«Того ж року ноєврія дня 1 трясеніє землі було».	Острозький літописець. – С. 135.
1621	Волинь	«Того ж року дорожина була: жито по 12 злот., ячмінь по 8, а овес по 6. І того ради і у крамах все поднялося дорого».	Острозький літописець. – С. 135.
1621	Українські землі	«Приморки були всюди і дорожня».	Львівський літопис. – С. 105.
1622	Українські землі	«Дорожня, жита колода по золотих 24».	Львівський літопис. – С. 105.

Продовження таблиці V

1623	Волинь	Пошесть у Кременецькому повіті.	ЦДІАК України, ф. 21, оп. 1, спр. 71, арк. 412; Заяць А. Умови функціонування. – С. 119.
1624	Волинь	Пожежі (двічі) в м. Ковелі Володимирського повіту.	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 61, арк. 173; Заяць А. Умови функціонування. – С. 118.
1624	Волинь	«Мор бул в Миропольї і в Барановці. Того ж року мор великий бул в Бересті і в Слуцьку».	Острозький літописець. – С. 136.
1626	Волинь	Пожежа в м. Вишгородку Кременецького повіту.	ЦДІАК України, ф. 21, оп. 1, спр. 73, арк. 128–128 зв.; Заяць А. Умови функціонування. – С. 118.
1628	Волинь	Пожежа в м. Олиці Луцького повіту.	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 165, арк. 72 зв.–73; Заяць А. Умови функціонування. С. 118
1629	Волинь	Пожежа в м. Степані Луцького повіту.	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 170, арк. 156; Заяць А. Умови функціонування. – С. 118.
1629, 1630	Волинь	Пожежа в м. Олиці Луцького повіту.	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 172, арк. 220–220 зв; Заяць А. Умови функціонування. – С. 118.
1630	Волинь	Пожежа в містечку Несухоїжі Володимирського повіту, під час якої згоріло 44 міщанські садиби.	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 173, арк. 1592–1592 зв.
1630	Українські землі	«Того ж року восени морь барзо великий был по всей Украине, начался мсца июля, а скончился на концу мсца декаврия».	Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. – К., 1992. – С. 226.
1632	Волинь	Пожежа в м. Володимирі Володимирського повіту.	Заяць А. Умови функціонування. – С. 118.
1633	Волинь	Пожежа в м. Луцьку Луцького повіту.	Заяць А. Умови функціонування. – С. 118.
1634 квітень	Волинь	Пожежа в с. Желинові Володимирського повіту: «в мсцу априлю сєло Жєлиновъ загорєлосе».	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 69, арк. 988–988 зв.
1634	Волинь	Пожежі в містах Рівному, Тайкурі, Соколі, Острозі Луцького повіту.	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 195, арк. 332 зв., 628, 639, 641, 668, 678 зв., 731; Заяць А. Умови функціонування. – С. 118.

Продовження таблиці V

1635	Волинь	Пожежа в м. Острозі Луцького повіту.	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 195, арк. 678 зв.; Заяць А. Умови функціонування. – С. 118
1635	Волинь	Пожежі в містах Дорогобужі, Мильську, Острозі, Клєвані Луцького повіту та Маначині Кременецького повіту.	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 196, арк. 606 зв.; Заяць А. Умови функціонування. – С. 118.
1636	Волинь	Пожежа в містечку Жорнів Луцького повіту, під час якої згоріло 40 будинків [майже 1/3 міста – *І. В.*].	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 40, арк. 397–399.
1637	Українські землі	«Того ж року неврожай барзо великий, же рвали збоже въ новину. По десять золотыхъ было жито и всякая пашня не таней. Того ж року о Рождестве Христове было жито по 16 золотыхъ, а о масницы по десять золотыхъ стало. Въ Петровщину по двадцать золотыхъ было жито и по 4, просо по 12 и гречка, а овесъ по осмъ золотыхъ; и їли люде листъ и лободу, зілъе розмаитое. Трудно ся убогому человеку поживыти, поки до нового. А въ новое тежъ малая была утіха: жита рвали и за диво единъ щобъ обачивъ хто снопъ жатый: бо тои весны три місяцы не было дожду».	Хмельницкая летопись // Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. – К., 1878. – С. 77–78.
1637	Волинь	Пожежа в м. Олиці Луцького повіту: «прєз ѡгон припадковыи в сєрєдномъ мєстє Ѡлыцє згорєло домовъ рынковых ... двадцатъ чотыры а уличных ... двадцатъ ѡдєн до счєнту погорєли».	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 205, арк. 93–94.
1637 7 червня, 8 липня	Волинь	Велика пожежа в м. Тучині Луцького повіту, під час якої згоріло 62 будинків, а також «ратуша с коморами и крамницами» та людьми. Друга пожежа в м. Тучині, під час якої згоріло ще 40 домів.	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 205, арк. 324–326, 558–558 зв.
1638	Волинь	«Хто що посыяв, то рубакъ изъвъ, и мало що озимины было. И то рокъ былъ тугый. Еслибъ не ярина, гречки и проса, то люде бъ зъ голоду помирали».	Хмельницкая летопись. – С. 78.
1639	Волинь	Пожежа в м. Луцьку.	ЦДІАК України, ф. 23, оп. 1, спр. 1, арк. 91–91 зв.

Продовження таблиці V

1641	Волинь	Пожежа в м. Володимирі Володимирського повіту.	Заяць А. Умови функціонування. – С. 118.
1641	Волинь	«Того ж року врожай великий былъ, и озимина, и ярина».	Хмельницкая летопись. – С. 78.
1644	Волинь	Неврожай озимини в с. Сенів Луцького повіту.	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 243, арк. 204–204 зв.
1645	Волинь	Пожежа в м. Хлапотині (Краснставі) Луцького повіту.	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 243, арк. 196 зв.–197 зв.; Заяць А. Умови функціонування. – С. 118.
1645 червень	Волинь	Падіж худоби в с. Симонові Луцького повіту	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 243, арк. 136–136 зв.
1645	Волинь	«Року 1645 месеца ыюля 28 дня саранча великая ишла мимо Переяславль и очеретъ поила, и березя, и овесъ на нивахъ, и иншихъ шкод много въ полю починила».	Межигорская летопись // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. –К., 1888. – С. 96; Боплан Г. Л. де. Опис України. – К., 1990. – С. 86–87.

Каталог татаро-турецьких нападів на

Дата нападу	Нападники	Територія, охоплена нападом	Кількість нападників	Кількість загиблих нападників	Кількість людей, захоплених у ясир
1416	Заволзькі татари	Київ та околиці			«Много ясиру»
1430	Заволзькі татари	Поділля			«Wielkie łupe i połon wzieli»
1432	Татари	Київщина, Чернігівщина			«Зі здобиччю пішли»
1435	Татари	Галичина, Поділля			
1436	Татари	Галичина, Поділля			
1438	Заволзькі татари				
1442	Татари	Галичина та інші руські землі			«Забрано багатьох людей»
1445	Заволзькі татари	ВКЛ			
1448	Заволзькі татари	Поділля			«Ludzi liczbę ogromną popędził w wieczystą niewolę»
1450	Татари	Українські землі			«Plon niemały wygnali»
1452	Заволзькі татари	Галичина, Поділля, Волинь			«Ludzie wielie nieopatrznie pobrał»
1452 кілька нападів	Татари	Галичина, Поділля			
1453 взимку	Татари	Поділля, Волинь			9.000

Таблиця VI

українські землі в XV – першій половині XVII ст.

Кількість звільненого ясиру	Кількість розорених міст і сіл	Джерело
		Bielski M. Kronika. – Sanok, 1856. – T. I. – S. 564; Stryjkowski M. Kronika. – T. II. – Warszawa, 1846. – S. 154; Ejusdem. O początkach, wywodach, dzielnościach sprawach rycerskich i domowych sławnego narodu litewskiego, żemojdzkiego i ruskiego. –Warszawa, 1978. – S. 371; Супрасльская летопись // ПСРЛ. – М.,1980. – Т. 35. – С. 58; Слуцкая летопись // Там же. – С. 73; Академическая летопись // Там же. – С. 106.
		Stryjkowski M. O początkach, wywodach, dzielnościach. – S. 416.
		Гваньїні О. Хроніка Європейської Сарматії. – К., 2009. – Кн. II. – С. 335.
		Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – Lwów; Warszawa; Kraków, 1923. – T. I. – S. 224.
		Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – T. I. – S. 224.
		Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – T. I. – S. 225.
Частину ясиру відбито	Спустошено велику територію до Львова	Bielski M. Kronika. – T. I. – S. 673– 674; Гваньїні О. Хроніка. – Кн. II. – С. 337.
		Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – T. I. – S. 225.
Частину ясиру відбито		Bielski M. Kronika. – T. I. – S. 691; Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – T. I. – S. 225.
		Bielski M. Kronika. – T. II. – S. 711; Stryjkowski M. Kronika. – T. II. – S. 224.
	Спустошено на Поділлі Рів (Бар), на Волині Луцьк і Острог	Bielski M. Kronika. – T. II. – S. 718; Stryjkowski M. Kronika. – T. II. – S. 230; Archiwum Państwowe w Krakowie. Archiwum Sanguszków. – Sygn. 1031. Kronika Kościoła Farnego Ostrogskiego. – S. 12–14. Ioannis Długosz senioris canonici Cracoviensis Liber Beneficiorumd dioecesis Cracoviensis. – Cracoviae, 1863. – T. I. – S. 112–113, 118.
		Bielski M. Kronika. – T. II. – S. 720; Stryjkowski M. Kronika. – T. II. – S. 231.
	Спутошено територію навколо Луцька та Олеська	Ioannis Długosz senioris canonici Cracoviensis Liber Beneficiorumd dioecesis Cracoviensis. – T. I. – S. 130–134; Bielski M. Kronika. – T. II. – S. 721; Stryjkowski M. O początkach, wywodach, dzielnościach. – S. 477; Zubrycki D. Kronika miasta Lwowa. – Lwów, 1844. – S. 108; Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – T. I. – S. 225.

1453 (на Великдень)	Татари	Поділля, Волинь. Кіш між м. Острог і Зеньками		Розбито	
1457	Татари	Поділля			
1458	Перекопські татари	Руські землі (Поділля?)			
1462	Заволзькі татари	Поділля, Волинь			10.000
1468	Заволзькі татари	ВКЛ, Поділля, Волинь		Нападників розгромлено	10.000
1469	Заволзькі татари	Поділля, Волинь			10.000
1471	Татари	Руські землі			
1473		Руські землі			700
1474* влітку	Татари	Галичина, Поділля, Волинь	7.000		40.000 (за Бєльським) 100.000 (за Гваньїні)
1479	Кримські татари	Поділля			«Z plonem wielkim w cale uszli»
1482** 1 IX.	Татари	Київ та Київщина			

* Валавендер подає цей напад під 1473 р.
** В рукописі Євреїновського літопису ця подія датується 1452 р., *І. Данилович* (Skarbiec

Продовження таблиці VI

		Bielski M. Kronika. – T. II. – S. 721; Stryjkowski M. Kronika. – T. II. – S. 235. Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – T. I. – S. 226.
		Bielski M. Kronika. – T. II. – S. 754.
		Гваньїні О. Хроніка. Кн. II. – С. 338.
	Спустошено територію навколо Володимира, Кременця, Житомира	Гваньїні О. Хроніка. Кн. II. – С. 338.
	Спустошено територію навколо Кам'янця, Житомира, Володимира	Stryjkowski M. O początkach, wywodach, dzielnościach. – S. 516.
	Спустошені околиці міст Володимира, Кременця, Чуднова, Кузьмина, Житомира	Bielski M. Kronika. – T. II. – S. 830; Stryjkowski M. Kronika. – T. II. – S. 271; Ioannis Długosz senioris canonici Cracoviensis Liber Beneficiorumd dioecesis Cracoviensis. – T. I. – S. 530–531. Walawender A. Kronika klęsk elementarnych w Polsce i krajach sąsiednich w latach 1450–1586. – T. II. – Lwów, 1935. – S. 42.
		Walawender A. Kronika klęsk elementarnych. – T. II. – S. 44.
	Київ	Ioannis Długosz senioris canonici Cracoviensis Liber Beneficiorumd dioecesis Cracoviensis. – S. 590; Bielski M. Kronika. – T. II. – S. 847; Гваньїні О. Хроніка. Кн. II. – С. 343.
	Спустошено Галич, Глиняни, Дунаїв, Кам'янець, Збараж	Ioannis Długosz senioris canonici Cracoviensis Liber Beneficiorumd dioecesis Cracoviensis. – T. I. – S. 608–609; Bielski M. Kronika. – T. II. – S. 855–856; Stryjkowski M. Kronika. – T. II. – S. 271; Stryjkowski M. O początkach, wywodach, dzielnościach. – S. 522–523; Гваньїні О. Хроніка. Кн. II. – С. 344; Archiwum Państwowe w Krakowie. Archiwum Sanguszków, – Sygn. 1031. Kronika Kościoła Farnego Ostrogskiego. – S. 16; Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – T. I. – S. 226; Walawender A. Kronika klęsk elementarnych. – T. II. – S. 52–53.
	Спалено Брацлав	Bielski M. Kronika. – T. II. – S. 875; Гваньїні О. Хроніка. Кн. II. – С. 345.
	Спалено Київ	Skarbiec diplomatów. – Wilno, 1862. – T. II. – S. 221; Волынская краткая летопись // ПСРЛ. – М., 1980. – Т. 35. – С. 122; Летопись Рачинского // Там же. – С. 166; Евреиновская летопись // Там же. – С. 253; Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – T. I. – S. 228.

diplomatów) та Волинський короткий літопис датують її під 1483 р.

1486	Татари	Поділля			Вивели «чимало людей і худоби»
1487 восени	Заволзькі татари	Поділля, Руське воєводство		Татари розгромлені	
1488	Татари	Поділля			
1489	Татари	Поділля, Галичина	10.000	25.000 загинуло	
1489 взимку	Татари	Поділля		9.000	
1490-91 взимку	Заволзькі татари	Волинь	10.000	9.000 загинуло	
1494 вересень	Перекопські татари	Поділля, Волинь			
1495	Перекопські татари	Волинь. Кіш біля м. Корець			
1496	Перекопські татари	Волинь	Уся Перекопська орда		«Полону безчислено взяше»
1496 28. XI.	Перекопські татари	Волинь, Брацлавщина			«Множество безчислено христиан плениша, а иных различными смертьми уморишa»
1497 20. III.	Татари і турки	Волинь			400

Продовження таблиці VI

		Густынская летопись // ПСРЛ. – СПб., 1843. – Т. 2. – С. 360; Гваньїні О. Хроніка. – Кн. II. – С. 346; АЮЗР. – Ч. VIII, т. I. – С. 65.
		Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – T. I. – S. 228.
		Густынская летопись. – С. 360; Гваньїні О. Хроніка. Кн. II. – С. 346; АЮЗР. – Ч. VIII, т. I. – С. 65.
«Plon niemały odbili»		Bielski M. Kronika. – T. II. – S. 882–883; Stryjkowski M. Kronika. – T. II. – S. 288; Ibidem. O początkach, wywodach, dzielnościach. – S. 535–536; Густынская летопись. – С. 360; Гваньїні О. Хроніка. Кн. II. – С. 346; АЮЗР. – Ч. VIII, т. I. – С. 65.
		Bielski M. Kronika. – T. II. – S. 883; Stryjkowski M. Kronika. – T. II. – S. 288.
Звільнено ясир (1.000)	Спустошено м. Володимир та багато інших міст і сіл	Skarbiec diplomatów. – T. II. – S. 225; Волынская краткая летопись. – С. 122; Супрасльская летопись. – С. 139. Гваньїні О. Хроніка. Кн. II. – С. 347; Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – T. I. – S. 229; Walawender A. Kronika klęsk elementarnych. – T. II. – S. 66.
	Спустошено Вишнівець	Bielski M. Kronika. – T. II. – S. 894; Stryjkowski M. Kronika. – T. II. – S. 297; Ejusdem. O początkach, wywodach, dzielnościach. – S. 545; Густынская летопись. – С. 360; АЮЗР. – Ч. VIII, т. I. – С. 65; Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – T. I. – S. 229; Walawender A. Kronika klęsk elementarnych. – T. II. – S. 69–70.
	Спустошено Володимир та околиці Корця	Skarbiec diplomatów. – T. II. – S. 244; Волынская краткая летопись. – С. 123; Walawender A. Kronika klęsk elementarnych. – T. II. – S. 70–71.
	Спустошено м. Рівне та взято викуп	Skarbiec diplomatów. – T. II. – S. 244–245; Волынская краткая летопись. – С. 123; Walawender A. Kronika klęsk elementarnych. – T. II. – S. 71.
	Спустошено Брацлав та околиці	Волынская краткая летопись. – С. 123; Гваньїні О. Хроніка. Кн. II. – С. 349; Źródła dziejowe. – T. X. – S. 64.
400 Звільнено осіб	Спустошено околиці Кременця	Skarbiec diplomatów. – T. II. – S. 247; Волынская краткая летопись. – С. 124; Walawender A. Kronika klęsk elementarnych. – T. II. – S. 72.

1497 квітень (?)	Перекопські татари	ВКЛ	340	340	
1498 квітень-травень	Турки, татари, волохи	Галичина, Поділля			100.000 «людей безчислено пленивши». «Wielkość ludzi obojej płci w niewolę ... wywiedli»
1498 липень	Перекопські татари	Галичина, Поділля, Волинь			Виведено великий ясир
1498 листопад	Турки	Галичина, Поділля	70.000	40.000 загинуло від морозів	
1499 влітку	Перекопські татари	Волинь			
1499 вересень	Перекопські татари	Волинь, Підляшшя			«З великим добитком повернули»
1500 (один з яких навесні, другий у вересні)*	Перекопські татари під проводом Мухамет Герея та турки	Галичина, Волинь, Поділля	15.000 (за Карамзіним)		Під час першого нападу виведено 5.000, під час другого 50.000 (за Карамзіним)

* Подеколи один з цих нападів датують 1501 р. Див.: Akta Aleksandra, króla polskiego, wielkiego Poloniae illustrantia. – Kraków, 1927. – T. XIX. – S. 125, 153.

Продовження таблиці VI

Ясир звільнено	Спустошено Олевську і Мозирську волості	Skarbiec diplomatów. – T. II. – S. 247; Волынская краткая летопись. – С. 124. Walawender A. Kronika klęsk elementarnych. – T. II. – S. 72.
	Спустошено Перемишль, Родимно, Преворськ	Bielski M. Kronika. – T. II. – S. 903; Stryjkowski M. Kronika. – T. II. – S. 305; Ejusdem. O początkach, wywodach, dzielnościach. – S. 555; Listy i akta Piotra Myszkowskiego ... zebrane przez Adolfa Pawińskiego // Archiwum Komisyi Historycznej. – Kraków. – 1898. – T. VIII. – S. 318, 319, 321; Волынская краткая летопись. – С. 124; Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. – К., 1992. – С. 214; Львівський літопис // Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. – К., 1971. – С. 99, 142; АЮЗР. – Ч. VIII, т. I. – С. 65.
		Bielski M. Kronika – T. II. – S. 904; Stryjkowski M. Kronika. – T. II. – S. 306; Ejusdem. O początkach, wywodach, dzielnościach. – S. 555; Густынская летопись. – С. 361; Гваньїні О. Хроніка. Кн. II. – С. 349–350; Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – T. I. – S. 230.
	Спустошено Галич, Жидачів, Дрогобич, Самбір	Stryjkowski M. O początkach, wywodach, dzielnościach. – S. 555; Густынская летопись. – С. 361; Kroniki Bernarda Wapowskiego z Radochoniec część ostatnia (1480–1535). // Scriptores rerum Polonicarum. – Kraków, 1874. – S. 33–34; Гваньїні О. Хроніка. Кн. II. – С. 350; Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – T. I. – S. 230.
	Спустошено околиці міст Красного Ставу, Туропина, Володимира, Берестя, Урендова	Bielski M. Kronika – T. II. – S. 909; Густынская летопись. – С. 362; Listy i akta Piotra Myszkowskiego. – S. 321.
	Спустошено Володимир, Берестя, Острог, Чуднів	Bielski M. Kronika – T. II. – S. 909; Stryjkowski M. Kronika. – T. II. – S. 310–311; Густынская летопись. – С. 362; Список Быховца // ПСРЛ. – СПб., 1907. – Т. 17. – С. 561; Гваньїні О. Хроніка. Кн. II. – С. 352. Listy i akta Piotra Myszkowskiego. – S. 348, 357–358.
	Спустошено Ярослав, Белз, Львів, Холм, Рогатин, Сокаль, Вишнівець, Кременець, Володимир, Луцьк, Березна, Володимирець	Львівський літопис. – С. 99; Список Быховца. – С. 561; Kroniki Bernarda Wapowskiego. – S. 37; Карамзин М. История государства российского. – М., 1826. – Т. VI – С. 88, 276; Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – T. I. – S. 231; Walawender A. Kronika klęsk elementarnych. – T. II. – S. 81–83; Сборник императорского русского общества. – СПб., 1884. – Т. 41. – С. 323, 359–360.

księcia litewskiego (1501-1506), wyd. Fryderyk Papée // Monumenta mediiaevi historica res gestas

1502*	Перекопські татари	ВКЛ, у тому числі Волинь	30.000		
1503 серпень	Перекопські татари	Поділля, Білорусь. Кіш під м. Слуцьк	3.000 (за М. Стрийковським 6.000)		
1503 восени	Перекопські татари	Поділля		Нападників розбито	
1504	Татари	Галичина, Поділля		Нападники загинули	
1505 серпень	Перекопські татари	ВКЛ. Кіш під м. Мінськ			100.000
1505	Татари	ВКЛ	40.000		
1506 травень	Перекопські татари	ВКЛ, Поділля	5.000		100.000
1506 серпень (Спасів піст)	Перекопські татари	ВКЛ, Поділля, Волинь. Кіш під м.Клецьк	30.000	В битві під Клецьком розбито 20.000 татар, взято в полон 3.000	100.000 30.000 (за Гваньїні)
1506	Перекопські татари	Волинь		Розбиті	

* Стрийковський подає цей напад під 1503 р. Див.: Stryjkowski M. Kronika. – T. II. – S. 318.

Продовження таблиці VI

	Спустошено Ярослав, Кунів, Лагів. Через велике спустошення волинських зем'ян звільнено на 12–14 років від сплати податків.	Bielski M. Kronika – T. II. – S. 917; Список Быховца. – С. 563; Гваньїні О. Хроніка. Кн. II. – С. 354–355; Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической Комиссиею. – СПб., 1846. – Т. I. – С. 350.
Ясир відбито	Спустошено околиці Клецька, Несвіжа, Слуцька, Новогрудка	Bielski M. Kronika – T. II. – S. 919; Stryjkowski M. O początkach, wywodach, dzielnościach. – S. 570–571; Список Быховца. – С. 563; Густынская летопись. – С. 364; Летопись Рачинского. – С. 167; Гваньїні О. Хроніка. – Кн. II. – С. 355; Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – T. I. – S. 232. Walawender A. Kronika klęsk elementarnych. – T. II. – S. 91.
Ясир відбито		Bielski M. Kronika – T. II. – S. 919–920; Stryjkowski M. Kronika. – T. II. – S. 319–320; Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – T. I. – S. 232–233.
Ясир відбито		Гваньїні О. Хроніка. Кн. II. – С. 355. Walawender A. Kronika klęsk elementarnych. – T. II. – S. 98–100.
		Густынская летопись. – С. 364; Летопись Рачинского. – С. 167; Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. – С. 215; Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – T. I. – S. 233.
		Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. – С. 215.
		Stryjkowski M. Kronika. – T. II. – S. 330; Ejusdem. O początkach, wywodach, dzielnościach. – S. 585; Густынская летопись. – С. 364.
Ясир відбито		Bielski M. Kronika – T. II. – S. 930–932; Stryjkowski M. O początkach, wywodach, dzielnościach. – S. 586–587; Летопись Рачинского. – С. 167; Ольшевская летопись // ПСРЛ. – М., 1980. – Т. 35. – С. 192; Румянцевская летопись // ПСРЛ. – М., 1980. – Т. 35. – С. 213; Евреиновская летопись. – С. 234; Гваньїні О. Хроніка. Кн. II. – С. 355–357; Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – T. I. – S. 233–234.
Ясир відбито		Гваньїні О. Хроніка. Кн. II. – С. 362.

1507 липень	Перекопські татари під проводом сина хана Менглі-Герея – Біті Герея	ВКЛ, Поділля		2.000	
1508	Перекопські татари	Волинь		Розбиті	
1509	Татари	Галичина, Поділля			
1510	Перекопські татари	ВКЛ	15.000		Виведено 70.000 ясиру
1511	Татари	Київщина, Поділля, Волинь		8.000	
1512*	Перекопські татари	Галичина, Поділля, Волинь. Кіш між Буськом та Олеськом.	20.000 **	12.000 (за літописом Рачинського 24.000) (за Гваньїні 25.000)	
1515 березень	Татари	Поділля	2.000		

* Гваньїні датує цей напад 1511 р., а під 1512 р. подає ще один напад перекопських татар на ВКЛ.

** За Бельським, Гваньїні та «Хронікою з літописців стародавніх» Ф. Софоновича татарське військо становило 25 тисяч.

Продовження таблиці VI

Ясир відбито	Спустошено територію навколо Меджибожа	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 33, арк. 105 зв.–106; Bielski M. Kronika – T. II. – S. 940–941; Stryjkowski M. Kronika. – T. II. – S. 345; Acta Tomiciana. – Posnaniae, 1852. – T. I. – S. 22; Список Быховца. – С. 569–572; Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. – С. 185–186; Густынская летопись. – С. 365; Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – T. I. – S. 235.
		Bielski M. Kronika – T. II. – S. 949–950; Stryjkowski M. Kronika. – T. II. – S. 351–352.
	Спустошено околиці Кам'янця	Acta Tomiciana. – T. I. – S. 39–40; Walawender A. Kronika klęsk elementarnych. – T. II. – S. 110–112.
		Bielski M. Kronika. – T. II. – S. 958; Stryjkowski M. Kronika. – T. II. – S. 352; Летопись Рачинского. – С. 168; Гваньїні О. Хроніка. Кн. II. – С. 363; Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – T. I. – S. 235.
		Stryjkowski M. Kronika. – T. II. – S. 362; Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. – С. 186; Acta Tomiciana. – T. I. – S. 158, 171, 197; Walawender A. Kronika klęsk elementarnych. – T. II. – S. 113–114. Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – T. I. – S. 235.
Звільнено 16.000 полонених, (за Густинським літописом – 60.000)	Спустошено Галичину, Поділля, Волинь. Битва під м. Вишнівець***	Bielski M. Kronika – T. II. – S. 963–966; Stryjkowski M. Kronika. – T. II. – S. 365–371; Гваньїні О. Хроніка. Кн. II. – С. 363–364; Acta Tomiciana. – Posnaniae, 1853. – T. II. – S. 44, 68–72; Львівський літопис. – С. 125; Густынская летопись. – С. 366; Летопись Рачинского. – С. 168; Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. – С. 186; Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – T. I. – S. 235–236.
		Bielski M. Kronika – T. II. – S. 986; Stryjkowski M. Kronika. – T. II. – S. 388; Густынская летопись. – С. 367.

*** Київський літопис та літопис Рачинського говорять про битву «на Лопушне».

1516 червень	Перекопські татари	Галичина, Поділля, Волинь. Кіш під м. Буськ	40.000		50.000–80.000
1516 грудень	Перекопські татари	Поділля та інші руські землі	30.000	Татар розбито	
1517 листопад	Татари	Галичина, Поділля, Волинь			
1518 жовтень	Перекопські татари	Волинь		1100	
1519 липень-серпень	Татари	Галичина, Волинь	80.000 (за Томіцьким 40.000)		
1520	Татари	Поділля	2.000		
1523	Турки	Галичина, Поділля, Волинь			
1524 кілька нападів, у тому числі один навесні	Білгородські татари і турки	Перемиська, Сяноцька, Белзька землі, Поділля, Волинь	12.000, з них 4.000 становили білгородські татари. В іншому поході 40.000	Кілька загонів розгромлено	Виведено багато людей в ясир

Продовження таблиці VI

	Спустошено волості навколо м. Вишнівець	Bielski M. Kronika. – T. II. – S. 989; Stryjkowski M. Kronika. – T. II. – S. 388; Kroniki Bernarda Wapowskiego. – S. 157; Acta Tomiciana. – Posnaniae, 1855. – T. IV. – S. 69–70; Острозький літописець. – С. 125; Густынская летопись. – С. 367; Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – T. I. – S. 236–237.
	Спустошено Кам'янець, Меджибіж, Зиньків, Летичів	Bielski M. Kronika. – T. II. – S. 991–992; Stryjkowski M. Kronika. – T. II. – S. 389–390; Гваньїні О. Хроніка. Кн. II. – С. 367–369; Острозький літописець. – С. 125; Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – T. I. – S. 237.
		Bielski M. Kronika. – T. II. – S. 999; Kroniki Bernarda Wapowskiego. – S. 157; Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – T. I. – S. 237.
		Bielski M. Kronika. – T. II. – S. 1004; Kroniki Bernarda Wapowskiego. – S. 157; Гваньїні О. Хроніка. Кн. II. – С. 370; Acta Tomiciana. – T. IV. – S. 76–77; Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – T. I. – S. 233.
	Битва під м. Сокаль	Bielski M. Kronika. – T. II. – S. 1007–1009; Stryjkowski M. Kronika. – T. II. – S. 392; Гваньїні О. Хроніка. Кн. II. – С. 370–371; Львівський літопис. – С. 100; Острозький літописець. – С. 125; Летопись Рачинского. – С. 169; Киевская летопись // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. – К., 1888. – С. 75; Acta Tomiciana. – Posnaniae, 1855. – T. V. – S. 73–77; Kroniki Bernarda Wapowskiego. – S. 159–160; Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – T. I. – S. 237.
		Bielski M. Kronika. – S. 1013; Гваньїні О. Хроніка. Кн. II. – С. 372.
		Kroniki Bernarda Wapowskiego. – S. 191; Acta Tomiciana. – Posnaniae, 1857. – T. VI. – S. 308; Ibidem. – Posnaniae, 1857. – T. VII. – S. 24.
Відбито 40.000, за деякими даними - 80.000	Спустошено Зиньків, Красилів	Bielski M. Kronika. – T. II. – S. 1026–1027; Гваньїні О. Хроніка. Кн. II. – С. 373; АЮЗР. – Ч. VIII , т. I. – С. 66; Львівський літопис. – С. 100; Острозький літописець. – С. 126; Летопись Рачинского. – С. 169; Acta Tomiciana. – Posnaniae, 1857. – T. VII. – S. 30, 37–47, 112; Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – T. I. – S. 238.

1524 червень	Татари	Українські землі	40.000		
1525	Турки				
1526	Татари	Галичина, Волинь	9.000		
1527*	Перекопські татари	Галичина, Волинь, Київщина (битва на Ольшаниці)	26.000 (за Бєльським) 34.000 (за Стрийковським)	Загинуло 24.000 (за М. Стрийковським), захоплено 700 (за М. Бєльським)	
1528	Татари	Галичина, Поділля,		1.000	
1529	Перекопські татари	Галичина			Багато людей виведено в ясир
1530	Татари	Українські землі			
1531	Татари	Українські землі			
1532	Перекопські татари і турки	Київщина			
1533	Татари	Поділля			
1534 навесні	Перекопські татари	Волинь			15.000
1534 жовтень	Татари	Поділля, Волинь	10.000		15.000 (за М. Бєльським)
1538	Татари під проводом Белек-мурзи	Поділля	600.000 (?)		

* Київський літопис датує цей напад 1526 р. Див.: Киевская летопись. – С. 75.

Продовження таблиці VI

	Спалено передмістя Львова	Bielski M. Kronika. – T. II. – S. 1027–1028.
	Облога турками Рогатина**	Львівський літопис. – С. 100.
		Kroniki Bernarda Wapowskiego. – S. 207.
40.000 (за Бєльським) 80.000 (за Стрийковським)		Acta Tomiciana. – Posnaniae, 1876. – T. IX. – S. 45, 211; Bielski M. Kronika. – T. II. – S. 1040; Stryjkowski M. Kronika. T. II. – S. 394; Гваньїні О. Хроніка. Кн. II. – С. 376–377; Летопись Рачинского. – С. 170; Ольшевская летопись. – С. 192; Евреиновская летопись. – С. 235; Острозький літописець. – С. 126; Румянцевская летопись. – С. 213; Kroniki Bernarda Wapowskiego. – S. 218.
	Битва під м. Кам'янець-Подільський	Гваньїні О. Хроніка. Кн. II. – С. 377; Acta Tomiciana. – T. XI. – S. 241.
		ЦДІАК України, ф. КМФ 15, оп. 1, спр. 7, арк. 31 зв.
	Битва на р. Голтві	Летопись Рачинского. – С. 170; Ольшевская летопись. – С. 192; Евреиновская летопись. – С. 235; Румянцевская летопись. – С. 213.
		Acta Tomiciana. – Posnaniae, 1901. – T. XI. – S. 249.
	Здобували Черкаси, але не взяли	ЦДІАК України, ф. КМФ 15, оп. 1, спр. 10, арк. 78 зв.; Bielski M. Kronika. – T. II. – S. 1055–1056; Острозький літописець. – С. 126.
	Спустошено околиці Зинькова	Kroniki Bernarda Wapowskiego. – S. 246; Walawender A. Kronika klęsk elementarnych. – T. II. – S. 174.
	Спустошено околиці м.Вишнівець	Bielski M. Kronika. – T. II. – S. 1065; ЦДІАК України, ф. КМФ 15, оп. 1, спр. 8, арк. 57.
	Спустошено Заслав та інші міста і села	Bielski M. Kronika. – T. II. – S. 1065; Stryjkowski M. Kronika. – T. II. – S. 397; Гваньїні О. Хроніка. Кн. II. – С. 379; Острозький літописець. – С. 126; Летописецъ или описание краткое // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. – К., 1888. – С. 1; Kroniki Bernarda Wapowskiego. – S. 255; Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – T. I. – S. 239.
		Stryjkowski M. Kronika. – T. II. – S. 398-399; Евреиновская летопись. – С. 237.

** М. Бєльський відносить облогу турками м. Рогатина до 1524 р. Див.: Bielski M. Kronika. – T. II. – S. 1027.

1541 восени	Татари	Поділля та інші українські землі			
1545	Перекопські та білгородські татари	Київщина			Виведено великий ясир
1546	Білгородські та очаківські татари	ВКЛ, Київщина, Волинь			Багато людей виведено в ясир
1549 вересень	Татари	Галичина, Поділля, Волинь			«У неволю побрали та багато люду вимордовали»
1550* восени	Татари	Галичина, Поділля	20.000		«Z wielkim łupem odeszli»
1558 7 січня	Перекопські татари	Поділля, Підляшшя, Волинь	20.000		40.000
1559 вересень	Татари	Брацлавщина			«Немало братьи в полонъ побравшы до Орды повели»
1561	Татари	Поділля	6.000		
1562	Татари	Поділля та інші українські землі			
1563	Татари	Волинь			
1564 (двічі)	Татари	Поділля та ін. укр. землі			

* М. Бєльський подає цей напад під 1551 р. Див.: Bielski M. Kronika. – T. II. – S. 1107-1108.

Продовження таблиці VI

	Спустошено територію навколо м. Вінниці	Bielski M. Kronika. – T. II. – S. 1085; ЦДІАК України, ф. КМФ 15, оп. 1, спр. 9, арк. 57; Гваньїні О. Хроніка. Кн. II. – С. 380; Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – T. I. – S. 239.
	Спустошено околиці міст Києва, Канева, Черкас	Книга посольская Метрики Великого княжества Литовского, содержащая в себе дипломатические сношения Литвы в государствование короля Сигизмунда Августа (с 1545 по 1572 год) / Изд. М. Оболенским и И. Даниловичем. – М., 1845. – Т. I. – С. 21.
	Спустошено багато поселень	Archiwum Czartoryzkich . – Sygn. 285 (Zwód Karnkowskiego). – S. 93, 139, 149; Walawender A. Kronika klęsk elementarnych. – T. II. – S. 184–186; Acta Tomiciana. – Posnaniae, 1915. – T. XIII. – S. 93, 149.
	Спалено Перемирський замок, зруйновано Єлтушків	Bielski M. Kronika. – T. II. – S. 1100– 1101; Stryjkowski M. Kronika. – T. II. – S. 403; Киевская летопись. – С. 75; АЮЗР. – Ч. VIII , т. I. – С. 103; Górnicki Ł. Dzieie w Koronie Polskiey. – Kraków, 1637. – S. 34; Zubrzycki D. Kronika miasta Lwowa. – S. 171; Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – T. I. – S. 239.
	Спалено Брацлав	Киевская летопись. – С. 75; Острозький літописець. – С. 127.
		Archiwum książąt Lubartowiczów-Sanguszków. – Lwów, 1910. – T. VII. – S. 21–22; АЮЗР. – Ч. VIII, т. II. – С. 237, 241, 265; Львівський літопис. – С. 101; Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью // ПСРЛ. – Спб., 1904. – Т. 13, первая половина. – С. 289; Walawender A. Kronika klęsk elementarnych. – T. II. – S. 188–190.
	Спустошено Брацлав. Звільнення міщан від сплати мита на 5 років	Акты ЮЗР. – СПб., 1863. – Т. I. – С. 146; Акты ЮЗР. – СПб., 1865. – Т. II. – С. 152.
		Lietuvos Metrika. Knyga № 564. 1553-1567. Книга публичных дел 7. – Vilnius, 1996. – S. 48–49.
		АЮЗР. – К., 1894. – Ч. VIII, т. II. – С. 260. Bielski M. Kronika. – T. II. – S. 1141–1142.
		ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 5, арк. 74 зв.
	Спустошено територію навколо Меджибожа	Острозький літописець. – С. 127; АЮЗР. – Ч. VIII, т. II. – С. 218, 220, 230, 264; АЮЗР. – К., 1893. – Ч. VIII, т. I. – С. 233.

1566	Татари	Волинь			
1567*	Татари	Поділля, Волинь			
1568	Татари				
1569 (1570)	Татари	Поділля, Волинь			
1573	Татари	Поділля	1800	Татари розгромлені	
1573	Татари	Волинь		Напасників розгромлено під с. Чернелівка	
1574	Татари	Галичина, Поділля			
1575 вересень–жовтень	Татари	Галичина, Поділля, Волинь. Кіш під м. Тернопіль	80.000 (за М. Бєльським)		55.000 (за М. Бєльським і М. Стрийковським) 150.000 (за Острозьким літописцем)
1576	Турки	Поділля, Волинь			
1577 березень, «у пост великий»	Перекопські татари	Волинь. Кіш під м. Дубно			
1577 серпень	Татари	Волинь			
1577 листопад	Перекопські татари	Волинь. Кіш під м. Заслав			

* М. Бєльський описав цей напад під 1566 р. Див.: Bielski M. Kronika. – T. II. – S. 1163.

Продовження таблиці VI

		Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – T. I. – S. 239.
	Спустошено 351 поселення Волині	АЮЗР. – Ч. VIII, т. I. – С. 116, 246–247; Львівський літопис. – С. 101.
		АЮЗР. – Ч. VIII, т. I. – С. 233, 247.
	Спустошено місто Рівне	АЮЗР. – Ч. VIII, т. I. – С. 233, 247; Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1890. – S. 818, 820.
		Stryjkowski M. Kronika. – T. II. – S. 420.
	Спустошено маєтки князя В.-К. Острозького	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 14, арк. 86, 100 зв. Walawender A. Kronika klęsk elementarnych. – T. II. – S. 224.
	Спалено Кам'янець	Walawender A. Kronika klęsk elementarnych. – T. II. – S. 224–225.
15.000	«Подоле и Волинь по самый Илвовъ и Сокаль велми звоевали». Спустошено м. Буремль та навколишні села Волиця, Збитин, Золочівка, Кути, Корито, Озерці, Хрінники, Юшківці	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 423 зв.–424, 425 зв.–426, 431–431 зв., 435–453 зв.; 435 зв.–440 зв.; спр. 16, арк. 181 зв.–182, 204–204 зв.; спр. 17, арк. 383, арк. 694 зв.; Bielski M. Kronika. – T. III. – S. 1366–1368; Львівський літопис. – С. 101; Острозький літописець. – С. 128; Киевская летопись. – С. 76; Zubrzycki D. Kronika miasta Lwowa. – S. 197–198.
	Зруйновано м. Будзик. Спустошено Заслав та села Заславської волості	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 172–172 зв., 286–286 зв.; Острозький літописець. – С. 129; Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – T. II. – S. 29.
	Спустошено Малин, Уєздці, Горохів, Перемиль, П'яне, Залав'є, Озерне, Шпаків, Збитин, Озерці, Волиця, Золочівка, Корито, Кути, Дубляни, Лішня, Ілпибоки, Заріччe	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 280 зв.–281, 286–286 зв., 365; 467, 512, 515, 661 зв.; 694 зв.; 697 зв.–698; 760 зв.–761; спр. 18, арк. 61 зв.–66 зв., 236 зв.; спр. 41, арк. 558–559 зв.; Bielski M. Kronika. – T. III. – S. 1405–1407; Stryjkowski M. Kronika. – T. II. – S. 426; Острозький літописець. – С. 128; Киевская летопись. – С. 76; Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – T. II. – S. 29–30.
		ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 13, арк. 849 зв.–853.
	Спустошено м. Буремль та села Волиця, Збитин, Золочівка, Корито, Кути, Озерці	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 13, арк. 849 зв.–853; спр. 17, арк. 435–435 зв., 661 зв., 694 зв., 760 зв.–761, спр. 18, арк. 236 зв.; АЮЗР. – Ч. VIII, т. I. – С. 295-296. Stryjkowski M. Kronika. – T. II. – S. 429; Острозький літописець. – С. 129.

1578* лютий	Перекопські татари	Волинь. Кіш під м. Острог			
1578	Татари	Волинь			
1579	Татари	Волинь			
1583		Волинь			
1588 березень	Татари	Волинь			
1588 серпень	Татари	Українські землі			
1589 серпень	Татари	Поділля, Волинь. Кіш під м. Тернопіль	20.000		
1590	Татари	Галичина			
1593	Татари	Волинь Кіш під м. Костянтинів			«Wybrali szlacheckich domow wiele zwłaszcza białey płci» За неповними даними захоплено в ясир 24.203

* Острозький літописець датує цей напад 1577 р., а Київський літопис – 1578 р.

Продовження таблиці VI

	Спустошено 56 поселень, у тому числі міста Білів, Жуків, Хорлупа та передмістя Клевані – Застава.	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 61–66 зв., 70 зв.–71, 72–73, 75–75 зв., 76–76 зв., 78–78 зв., 83–84, 84–86, 86–86 зв., 95 зв.–96 зв., 125–128 зв., 174–175 зв., 188–188 зв., 191–191 зв., 194–196; 197–197 зв., 215–215 зв., 234–236, 316–316 зв., 355–356 зв., 424 зв., 521 зв.–523, 569–569 зв.; спр. 31, арк. 1216–1216 зв.; Bielski M. Kronika. – T. III. – S. 1435–1436; Острозький літописець. – С. 129; Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – T. II. – S. 30.
	Спустошено Березdівська, Дорогобузька, Дубенська, Жорнівська, Острозька, Полонська волості Луцького повіту та Колодненська, Костянтинівська, Кузьминська, Сульжинська, Чернихівська волості та м. Красилів Кременецького повіту	ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 6, арк. 31 зв.–32; спр. 7, арк. 15 зв.–16. ф. 25, оп. 1, спр. 41, арк. 558–559 зв.; Киевская летопись. – С. 76
		ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 31, арк. 1216–1216 зв.
	Спалено місто Рожищі Луцького повіту та 20 поселень Кременецького повіту	Źródła dziejowe. – T. XIX. – S. 92, 132.
		ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 33, арк. 105 зв.–106, 106–106 зв.
		Львівський літопис. – С. 102.
	Спустошено міста Збараж, Колодне, Чернехів та села: Бадаринці, Купель, Медин, Плебанівка, Стриївка	Bielski J. Dalszy ciąg kroniki polskiej. – Warszawa, 1851. – S. 103–104; Zubrzycki D. Kronika miasta Lwowa. – S. 216; ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 62, арк. 793–793 зв.; АЮЗР, ч. VI, т. I. – С. 292; Киевская летопись. – С. 77.
	Спалено Галич	Львівський літопис. – С. 102.
	Спустошено м. Кузьмин, Краснопіль, Судилків та щонайменше 260 сіл Базалійської, Заславської, Костянтинівської, Любартівської, Остропольської, Полонської, Сульжинської волостей	ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 8, арк. 315–316, 522 зв.–523, 547; спр. 9, арк. 110–111; ф. 25, оп. 1, спр. 62, арк. 793–793 зв. ЛНБ ім. В. Стефаника. Від. рукописів, ф. 91, спр. 27/II–3, арк. 37–39; АЮЗР. – Ч. VI, т. I. – С. 289–292. Bielski J. Dalszy ciąg kroniki polskiej. – S. 202;

1594	Татари	Галичина			
1595	Татари	Волинь, Підгір'я, Покуття			
1603 серпень		Волинь			
1605 («п'ять разів були»).	Татари	Поділля, Волинь. «Над Тараски кошем стояли»			«Людей забрали около Звягля, Полонного, Остроголя, Меджибожа Шаргорода»
1605 серпень	Татари	Волинь. Кіш під м. Звягель			
1606 січень	Татари	Брацлавщина			
1607	Татари	Брацлавщина			
1608 листопад	Татари	Поділля. Кіш під м. Гайсин			
1610 квітень-травень	Татари	Київщина, Брацлавщина			
1611	Татари	Волинь			
1612 лютий	Татари	Поділля			
1612 серпень	Татари	Поділля, Брацлавщина			
1613 вересень	Татари	Галичина			
1613 листопад	Татари	Поділля			
1614	Татари	Поділля, Брацлавщина			
1615 серпень	Татари	Волинь			

Продовження таблиці VI

	Спалено міста Галич, Снятин, Жуків, Тлумач, Тисмениця та інші	Bielski M. Kronika. - T. III. – S. 1712–1714; Львівський літопис. – С. 102.
	Спустошені Костянтинівська, Красилівська, Кузьминська, Любартівська, Остропільська волості	Киевская летопись. – С. 77.
	Спустошені поселення Кременецького повіту	ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 14, арк. 228–229.
	Спустошені околиці Звягеля, Полонного, Острополя, Меджибожа, Шаргорода	Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1908. – Т. VIII. – С. 111–112; Острозький літописець. – С. 130; Черниговская летопись // Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским. – К., 1856. – Т. 1. – С. 12.
	Спустошено Звягельську волость	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 111, арк. 309 зв.–311; ф. 26, оп. 1, спр, 14, арк. 453.
	Спустошено с. Щеніїв	АЮЗР. – Ч. VI, т. I. – С. 310–311; Horn M. Chronologia i zasięg najazdów tatarskich na ziemie Rzeczypospolitej polskiej w latach 1600–1647. – S. 65.
	Спустошені Вінниця, Гайсин, Шаргород	Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1908. – Т. VIII. – С. 119–120; Острозький літописець. – С. 131.
	Спустошені Прилуки, Немирів, Вінниця	Острозький літописець. – С. 132; Петрушевич А. Дополнения к Сводной Галицко-русской летописи. – Львов, 1874. – С. 40–41.
		Horn M. Chronologia i zasięg najazdów tatarskich. – S. 65.
	«Татаре выбрали Острожокъ»	Черниговская летопись. – С. 13.
		Horn M. Chronologia i zasięg najazdów tatarskich. – S. 66.
		Horn M. Chronologia i zasięg najazdów tatarskich. – S. 66.
		Horn M. Chronologia i zasięg najazdów tatarskich. – S. 66.
		Horn M. Chronologia i zasięg najazdów tatarskich. – S. 66.
		Horn M. Chronologia i zasięg najazdów tatarskich. – S. 66.
	Спустошені м. Козин Луцького повіту та с. Доманінка Кременецького повіту	ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 23, арк. 179–180; спр. 24, арк. 20–21; Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1908. – Т. VIII. – С. 166–167; Horn M. Chronologia i zasięg najazdów tatarskich. – S. 66.

1616 восени	Татари	Поділля, Волинь			«Людей много набрали»
1617 лютий	Перекопські татари під проводом Девлет Герея та турецьке військо	Київщина, Поділля, Волинь	20.000 татар та 30.000 турків		
1617 восени	Перекопські татари	Волинь			
1618 травень	Перекопські татари під проводом хана Девлет Герея	Волинь	20.000		30.000
1618 вересень-жовтень	Перекопські татари під проводом Арка-мурзи	Волинь			
1619 жовтень	Татари	Волинь			
1620 жовтень	Татари	Поділля, Волинь			
1621 січень	Татари	Волинь			
1621 червень	Татари	Поділля			

Продовження таблиці VI

	Спустошені Берездівська, Звягельська, Лабунська, Любарська, Острозька, Рівненська, Смолдирівська, Суразька, Сульжинська, Хлапотинська волості	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 111, арк. 458 зв.–459, 459 зв.; Острозький літописець. – С. 133; Черниговская летопись. – С. 13
	Спустошені Заславська, Любарська, Ляховецька, Полонська, Сульжинська, Ямпільська волості	ЦДІАК України, ф, 25, оп. 1, спр. 108, арк. 346; АЮЗР. – Ч. VI, т. І. – С. 380–383; Острозький літописець. – С. 134; Horn M. Chronologia i zasięg najazdów tatarskich. – S. 66.
	Спустошено 47 поселень Жуківського, Мінківського, Судилківського, Вовківського, Дяківського ключів Краснокорецької волості	Archiwum Sanguszków. – Sygn. 64/6. – S. 1–43.
	Спустошено поселення Кременецького повіту	ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 28, арк. 55 зв.–56, 74, 74 зв.–75; Львівський літопис. – С. 104.
	Спустошені Берездівська, Дубенська, Звягельська, Лабунська, Любартівська, Острозька, Остропольська, Полонська, Рівненська, Смолдирівська, Суразька, Хлапотинська волості Луцького повіту та Базалійська, Красилівська, Костянтинівська, Колодненська, Чернихівська Кременецького повіту	ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 30, арк. 9а, 48 зв.–50, 118–119; спр. 31, арк. 80 зв.–82, 160 зв.–162; ф. 25, оп. 1, спр. 111, арк. 273 зв., 300–300 зв., 321–322, 375, 408, 422 зв.–423, 439 зв.–440, 443 зв.–444, 454–455, 456–456 зв.; 458 зв.–459., 460–461; АЮЗР. – Ч. VI, т. І. – С. 412–413, 417–419; Archiwum Sanguszków. – Sygn. 64/7. – S. 1–52; Острозький літописець. – С. 134.
		ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 30, арк. 5, 6, 9а, 48 зв.–50; Львівський літопис. – С. 104.
		Horn M. Chronologia i zasięg najazdów tatarskich. – S. 66.
	Спустошено щонайменше 30 поселень Кременецького повіту	ЦДІАК України, ф. 21, оп. 1, спр. 68, арк. 124 зв.–125 зв.; ф. 22, оп. 1, спр. 32, арк. 39 зв.–40, 58 зв.–60, 227; Horn M. Chronologia i zasięg najazdów tatarskich. – S. 66.
		Horn M. Chronologia i zasięg najazdów tatarskich. – S. 66.

1621 вересень-жовтень	Татари	Галичина, Поділля, Волинь			
1622 червень	Татари	Поділля			
1623	Татари	Галичина			Виведено значний ясир
1624 січень	Ногайські і буджацькі татари	Поділля, Волинь	60.000	Татар розбито	
1624	Татари	Волинь			
1626 лютий	Татари	Галичина, Волинь			
1626 вересень-жовтень	Татари	Київщина, Поділля. Кіш під м. Біла Церква	30.000	Татар розбито, взято в полон 1200, у тому числі 50 мурз	
1628 січень	Татари	Поділля			
1629 травень	Татари	Київщина, Брацлавщина			
1629 вересень-жовтень	Перекопські і буджацькі татари	Галичина		Взято в полон 2.000	
1630	Татари	Волинь			
1632 лютий-березень	Татари	Київщина			
1633	Турки 30.000, татари 15.000, волохи 10.000	Поділля, битва під Кам'янцем		Нападників розбито	
1636 липень	Татари	Поділля, Брацлавщина			
1640 лютий	Татари	Київщина, Волинь			Виведено 30.000 ясиру
1641 восени		Київщина, Брацлавщина			
1644 січень	Татари	Київщина		Татар розбито, з них 5000 забито	
1647	Татари	Волинь			Багато людей виведено в ясир

Продовження таблиці VI

		Horn M. Chronologia i zasięg najazdów tatarskich. – S. 66.
		Horn M. Chronologia i zasięg najazdów tatarskich. – S. 67.
		Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – T. II. – S. 218.
Ясир звільнено		Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – T. II. – S. 219–222.
		Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – T. II. – S. 219–222.
	Спустошено Луцьк, Володимир, Збараж, Олика, Тернопіль, Львів	Horn M. Chronologia i zasięg najazdów tatarskich. – S. 67; Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – T. II. – S. 222–223.
		Horn M. Chronologia i zasięg najazdów tatarskich. – S. 67; Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – T. II. – S. 222–223.
		Horn M. Chronologia i zasięg najazdów tatarskich. – S. 67.
		Horn M. Chronologia i zasięg najazdów tatarskich. – S. 67.
		Horn M. Chronologia i zasięg najazdów tatarskich. – S. 67; Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – T. II. – S. 223.
	Спустошено с. Букойма Луцького повіту	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 175, арк. 443 зв.–445 зв.
		Horn M. Chronologia i zasięg najazdów tatarskich. – S. 67.
	Спустошено м. Студениця	Грабянка Г. Летопись. – К., 1854. – С. 41; Horn M. Chronologia i zasięg najazdów tatarskich. – S. 67; Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – T. II. – S. 224.
		Horn M. Chronologia i zasięg najazdów tatarskich. – S. 67.
	Спустошені Рівненська та Александрівська волості з містами	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 43, арк. 1220–1221; Межигорская летопись. – С. 96; Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – T. II. – S. 225.
		Horn M. Chronologia i zasięg najazdów tatarskich. – S. 67.
		Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – T. II. – S. 225; Horn M. Chronologia i zasięg najazdów tatarskich. – S. 67.
	Спустошено м. Мельниця та волость	Horn M. Chronologia i zasięg najazdów tatarskich. – S. 67.

VII. Людські втрати Волині внаслідок татарських нападів протягом XVI – першої половини XVII ст.

Таблиця VII.1

Людські втрати поселень Луцького повіту внаслідок татарського нападу навесні 1577 р.

(*Джерело:* ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 61 зв.–66 зв.)

№ п/п	Назва поселення	Глава домогосподарства	Забрано у ясир		Забито
			члени родин	челядь	
1	П'яне	Панський двір	–	двірник Каленик	–
		Сенко Юха, корчмит	зять Каленик	пастух Лазорець	–
		Горайн Човлович	глава домогосподарства	–	–
		Степан Метелиця	жона з трьома дітьми	–	замордовано одне дитя
		Васко Шум	–	молодець Федец Ничипорович	–
		Опанас Лопушко	–	пастух Іванець	–
		Яким Муленет	тесть Гринчук	пастух Федець	–
		Хома Ескович	жона з дитиною	–	главу домогосподарства
		Радко Яцкович	жона з трьома дітьми	–	забито одне дитя
		Олекса	–	–	тестя Петра
		Остапко Селезень	глава домогосподарства	–	–
		Корнило Баран	–	наймит Іван Приходько	–
Всього з с. П'яне		**З 12 домогосподарств**	**14 членів родин**	**6 челяді**	**4 членів родин**
2	с. Озерне	Іван Плешкан	син Сава	наймит Федко	–
		Олешко Кулик	син Лаврін	–	–
		Олексій Гриневич	–	наймит Микита з дочкою	–
		Грицько Ювжич	два сини Ігнат і Мартин	–	–
		Микита Баранович	два сини Гриц і Ярош	–	–
		Степан Гук	син Гаврило	–	–
		Максим Новик	брат Денис	–	–
		Денис Баранович	син Кузьма	–	
		Грицко Ранович	брат Гаврило Кушнір	–	–
		Лазутко Савчич	глава домогосподарства	молодець Івашко	–

Продовження таблиці VII.1

		Ювко Савчич	дочка Федя	молодець Степанець	–
		Іван Гриневич	–	молодець Трохим	–
		Федина Томилович	–	два молодці Ігнат і Степан	–
		Мишко Плескановича	син Ювко, дочка Євга	–	–
		Сидір Квачевич	жона Аннушка	–	–
		Роман Климкович	глава домогосподарства	–	–
		Роман Жукович	–	пастух Гринько Сенькович	–
		Гриц Кулик	син Федец	–	–
		Федко Гукович	син Хома	–	син Данило
Всього з с. Озерне		**З 19 домогосподарств**	**Забрано у ясир 18 членів родин**	**9 наймитів**	**1 член родини**
3	с. Залав'є	Кіндрат Рилцевич	–	молодець Андрій Литвин	–
		Іван Бабайко	син Давид	наймичка з дитиною	–
		Радко Шатиленята	–	молодець Панфило	–
		Курило Бородинич	син Матвій	–	–
		Грицько Боярин	син Єрмола	–	–
Всього з с. Залав'є		**З п'яти домогосподарств**	**3 сина**	**4 наймита**	**–**
Загалом з 3 сіл		**З 36 домогосподарств**	**Забрано в ясир 35 членів родин**	**19 наймитів**	**5 забито**

Таблиця VII.2

Людські втрати населення Жуківської волості Луцького повіту внаслідок татарського нападу в лютому 1578 р.

(*Джерело:* ЦДІАК країни, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 194–196)

№ п/п	Назва поселення	Глава домогосподарства	Забрано в ясир		Забито
			члени родин	челядь	
1	Жуків містечко	Устян, орендар	–	4	–
		Хилимон	–	6	–
		Трохим	–	2	–
		Мойсей Скочка	–	2	–
		Сподарець	–	1	–
		Яцко	–	2	–
		Клим Хилимонович	син	–	–
		Охрім	2 сина	–	главу домогосподарства
		Борис	–	–	главу домогосподарства
		Сенко	–	2	–
		Яцко Коваль	–	1	–

Продовження таблиці VII.2

		Мишко Ігнатович	–	1	–
		Федір Косовський	–	2	–
		Филип Хрещенята	–	1	–
		Кардаш	–	3	–
		Клим Сухий	–	2	–
		Павлюк Карпенята	–	2	–
		Миколай Литвин	–	2	–
Всього з містечка Жуків		**З 18 домогосподарств**	**3 синів**	**33 челяді**	**2 забито**
2	Старий Жуків	Федко Лисович	–	3	–
		Федко Олехнович	–	3	–
		Іван Зубченята	–	«слугу взяли»	–
		Антип Юс	–	2	–
		Федко Плоча	–	2	–
		Федец Огородник	–	2	–
Всього з с. Старий Жуків		**З 6 домогосподарств**	**–**	**13 челяді**	**–**
3	Новосілки	Сава Попченята	–	2	–
		Качан	–	3	–
		Чиранов	–	3	–
		Кунидель	–	1	–
		Дашук	–	2	–
Всього з с. Новосілки		**5 домогосподарств**		**11 челяді**	**4 забито**
4	Новий Став	Генц	–	3	–
		Богдан Пінчук	–	4	–
		Стецина	–	2	–
		Масюк Левонович	–	2	–
		Сава Онисимцович	–	3	–
		Онанкович Холоденята	–	6	–
		Кривий	–	2	–
		Гаврило	–	3	–
		Каленик	–	1	–
		Гирко Матвійович	–	3	–
		Івашко Говоров	–	–	брата
Всього з с. Новий Став		**З 11 домогосподарств**	**–**	**29 челяді**	**1 забито**
5	Сухівці	Пан Гуменицький	2-і дочки, сестрична – дружини	2 слуги шляхтичі	–
		Тарас Онацкович	–	3	–
		Кононович	–	2	–
		Жук	–	2	–
Всього з с. Сухівці		**З 4 домогосподарств**	**3 членів родин**	**9 челяді**	**–**
Загальні втрати 5 поселень Жуківської волості		**З 44 домогосподарств**	**12 членів родин забрано в ясир**	**95 слуг та челяді забрано в ясир**	**7 членів родин забито**

Таблиця VII.3

Таблиця людських втрат поселень Луцького повіту внаслідок татарського нападу 1578 р.

(*Джерело:* ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 125–128 зв., 174–175 зв., 191–191 зв., 197 зв.–199 зв., 355 зв.–356 зв.)

№ п/п	Назва поселення	Число забраних у ясир родин-домогосподарств у повному складі разом з дітьми та челяддю	Число людей, забраних у ясир з інших родин	Число забитих	Число людей, що залишилися після нападу
1	Коростятин	23	5	1	Не зазначено
2	Волиця Пустомит	10	–	–	Не зазначено
3	Мощаниця	3	–	–	Не зазначено
4	Волиця Воронів	9	4	1	Не зазначено
5	Бистричі	12	–	1	Не зазначено
6	Щекичанка	1	6	–	Не зазначено
7	Старий Хупків	15	–	–	Не зазначено
8	Шостаків	2 подружжя	–	2	Не зазначено
9	Макотерти	2	18	–	Не зазначено
10	Білів, містечко	–	20	–	Не зазначено
11	Новий Став	–	2	–	Не зазначено
12	Колдирів	–	12	2	Не зазначено
13	Дерев'яне	1	–	1	Не зазначено
14	Ярославичі	–	7	–	Не зазначено
15	Княгинін	–	13	–	Не зазначено
16	Городниця	–	4	–	Не зазначено
17	Воротнів	3	5	–	Не зазначено
18	Довгоший	–	1	1	Не зазначено
19	Летчана	–	11	–	Не зазначено
20	Дідич	–	19	–	Не зазначено
21	Дерн	–	5	–	Не зазначено
22	Пітушки	–	1	–	Не зазначено
23	Мительно	8	–	–	Не зазначено
24	Хорлупа, місто	–	28	2	Не зазначено
25	Пележа	–	8	1	Не зазначено
26	Покощів	–	5	2	Не зазначено
27	Посників	–	–	8	Не зазначено
28	Жорнищі	–	1	–	Не зазначено
29	Носовичі	–	9	1	Не зазначено
30	Солибери	–	–	4	Не зазначено
31	Берестечко, місто	–	98	12	Не зазначено
32	Вічини	–	50	–	Не зазначено
33	Зубільне	–	120	1	12
34	Стидень	–	44	12	16
35	Волосова Воля	всіх «от мала до велика»	–	–	–
36	Старе	всіх забрали	–	–	8
Загалом з 36 поселень		**Забрано до полону повністю 92 родини-домогосподарства з челяддю та ще всі родини з 2 сіл**	**Окремо з інших родин 491 особу**	**Забито 52**	

Таблиця VII.4

Втрати поселень Кременецького повіту внаслідок татарського нападу 1593 р.

(*Джерело:* ЛНБ ім. Стефаника. Від. рукописів, ф. 91, спр. 27/II–3, арк. 37–39)

№ п/п	Назва поселення	Число виведеного ясиру
Костянтинівська волость		
1	Баглаї	170
2	Волиця	120
3	Волиця	250
4	Волиця (біля Алтина)	24
5	Волчин	134
6	Волчин Другий	190
7	Грибова	102
8	Грижинці	146
9	Демківці	160
10	Деречівка	20
11	Жабче	130
12	Жеребки	112
13	Житинці	160
14	Костянтинів, місто (Старокостянтинів)	537
15	Красносілка	60
16	Лажева	500
17	Мазепинці	50
18	Мацевичі	180
19	Новосілки	500
20	Огіївці	108
21	Остриківці	150
22	Паверехбородинці ?	50
23	Пашківці	34
24	Печиски	200
25	Писарівка	516
26	Погоріла	150
27	Погоріла Друга	200
28	Растовка (Ростоки?)	112
29	Самчинці	190
30	Самчинці Другі	312
31	Сахнівці	244
32	Свинна	200
33	Семеренки Старі	154
34	Семеренки Другі	120
35	Семеренки Треті	160
36	Сковородки	1500
37	Сорокодуби	104
38	Черленівці (Черниківці ?)	800
39	Чернятин Нижній	208
40	Яцківці	55
Всього з Костянтинівської волості		9172

Красилівська волость		
1	Баглайки	22
2	Булаївка	54
3	Бутии	70
4	Вакулинці	40
5	Волиця	26
6	Волиця	80
7	Волиця Друга	150
8	Воробіївка	280
9	Воронківці	100
10	Голики	70
11	Гребенинка	30
12	Григорівка	112
13	Дубищі	70
14	Єреміївці	66
15	Жураволинці	36
16	Западинці	1000
17	Іршики	10
18	Кобиллє	200
19	Котюржинці	60
20	Красилів, місто	100
21	Марківці	86
22	Мацевичі Старі	180
23	Мацевичі Нові	30
24	Митинці	92
25	Михалківці	80
26	Мовчани	23
27	Мончинці Другі	50
28	Москалівка	130
29	Мокре	70
30	Пашутинці	90
31	Писарівка	22
32	Попівці	84
33	Росолівці	200
34	Сошки	40
35	Сужелникі ?	10
36	Хижники (Хижки?)	100
37	Цеценівці	45
38	Чернява (Чорна ?, Черниківці?)	120
39	Яворівці	10
Всього з Красилівської волості		**3858**
Любартівська волость		
1	Березівка	120
2	Волиця	600

Продовження таблиці VII.4

3	Гавратин	34
4	Демківці	10
5	Коськів	14
6	Любар, місто	112
7	Мотоволів (Мотилівка?)	508
8	Стиховці?	74
Всього з Любартівської волості		**1472**
Остропольська волость		
1	Веселе (Віселе?)	106
2	Городище	12
3	Краснопіль, місто	2000
4	Кузьмин, місто	5080
5	Курники	34
6	Ладиги	105
7	Малинки	400
8	Махаринці	260

Продовження таблиці VII.4

9	Мшанець	20
10	Носовиця	30
11	Остроль, місто	107
12	Попівці	20
13	Райки	12
14	Решнівка	10
15	Станіславівка	70
16	Татаринівка	80
17	Терешки	30
18	Троянівка	40
19	Хабин (Хабне?)	1005
20	Яремичі	80
21	Ярчики (Єрчики?)	200
Всього з Остропольской волості		**9701**
Загалом забрано в ясир		**24203**

Таблиця VII.5

Людські втрати поселень Волині внаслідок татарського нападу 1617 р.
(*Джерело:* Archiwum państwowe m. Krakowa. Arch. Sang. – Syng. 64/6. – S. 1–49)

№ п/п	Назва поселення	Число димів		Кількість		Залишилося					Кількість людей виведених у ясир
		всього	спалених	зруйнованих родин	повністю зруйнованих родин	одиноких жінок	одиноких чоловіків	дітей сиріт	димів з синами	в них синів	
1	Бачманівка	37	35	16	3	2	9	6	15	28	117
2	Білів	16	6	5	3	–	1	6	5	12	43
3	Вачова	33	33	10	5	1	2	–	7	13	170
4	Вовківці	62	47	32	6	9	3	17	18	37	256
5	Гринківці (Воля)	33	3	5	–	3	2	–	–	–	80
6	Гуска	9	9	4	2	2	1	–	1	2	30
7	Деражня (Воля)	24	13	9	5	1	1	2	2	2	200
8	Дяків	20	6	2	1	–	1	–	4	10	36
9	Дятелівка	21	9	4	–	1	2	1	2	4	34
10	Жилинці	16	10	7	3	1	2	3	6	9	не зазначено
11	Жуків	67	49	25	8	6	4	6	26	56	175
12	Зубове	33	9	11	2	1	3	6	15	25	не зазначено
13	Зубовщина	32	–	1	–	1	–	–	19	50	не зазначено
14	Каменка	4	3	1	4	–	1	–	2	4	60

Продовження таблиці VII.5

15	Клопотівка	20	16	15	7	–	3	6	4	6	92
16	Комарівка	11	9	10	6	1	2	–	2	3	56
17	Корчик	13	10	–	–	–	–	–	11	24	–
18	Котечин	30	4	13	4	4	2	2	12	17	не зазначено
19	Кречківці	5	–	2	–	–	–	3	3	5	23
20	Лутавка (Воля)	8	6	–	6	–	–	–	–	–	36
21	Лучники (Василевські)	29	11	21	16	–	4	–	6	8	166
22	Лучники (Поліські)	11	9	3	2	2	1	–	3	3	62
23	Меречівка	19	7	9	1	2	3	–	6	9	57
24	Міньківці	69	69	12	1	4	3	9	12	32	218
25	Мірутин	42	25	2	–	1	–	–	18	41	16
26	Мокіївці	55	54	33	14	5	11	7	17	33	132
27	Мочуловка (Воля)	7	–	–	–	1	–	–	1	1	62
28	Нічогівка	20	18	15	5	–	5	8	7	12	106
29	Новоставці (Воля)	12	2	6	4	–	–	–	3	3	не зазначено
30	Ногачівка (Воля)	17	7	3	–	–	1	2	1	2	86
31	Пашутинці	20	3	5	–	1	3		10	22	65
32	Перемишль	33	27	19	7	3	4	5	9	16	176
33	Пиляї	44	40	19	7	3	5	4	14	20	250
34	Плесна	33	8	24	14	3	6	1	6	6	167
35	Пліщин	30	26	7	2	1	3	2	7	14	120
36	Понорка	7	5	–	–	–	–	–	–	–	не зазначено
37	Припутні	5	5	–	–	–	1	–	2	6	19
38	Пузирки (Поліські)	10	10	7	6	1	1	–	1	2	не зазначено
39	Семаки	35	34	24	4	–	10	15	14	23	285
40	Сивки	9	7	3	3	–	–	–	1	1	90
41	Симонівка (Воля)	26	26	9	–	4	2	3	5	6	73
42	Скалин	22	11	10	4	3	2	–	1	2	72
43	Судилків	32	30	14	–	7	4	3	11	22	64
44	Тишевичі	43	31	16	6	2	5	1	11	16	122
45	Цвітоха	17	7	7	2	1	3	2	8	16	77
46	Шепетівка	32	26	14	7	4	1	2	9	12	146
47	Ягідне (Воля)	34	9	–	–	–	1	–	2	4	не зазначено
Всього по селам		**1207**	**784**	**454**	**170**	**81**	**118**	**122**	**339**	**639**	**4039**
Місто Краснокорець											**349**
Загалом з Краснокорецької волості забрано в ясир											**4388**

Таблиця VII.6

Людські втрати поселень Кременецького повіту внаслідок татарського нападу 1618 р.
(*Джерело:* Archiwum państwowe m. Krakowa. Arch. Sang. – Sygn. 64/7. – S. 1–52)

№ п/п	Назва поселення	Число димів		Кількість		Залишилося					Втрати	
		всього	спалених	число родин, повністю виведених до полону	число родин, повністю зруйнованих	одиноких чоловіків	одиноких жінок	одиноких матерів	димів з синами	дітей-сиріт	забито	кількість людей виведених у ясир
1	Білів	31	8	–	–	–	–	–	3	3	1	2
2	Булаївка	7	5	–	1	–	1	–	4	–	1	6
3	Васьківці	22	21	7	1	–	1	–	–	4	11	117
4	Вербівці	45	–	–	9	2	4	3	30	2	7	26
5	Вовківці	36	–	3	11	5	4	–	3	–	7	79
6	Волиця Булаївська	14	9	3	5	–	–	1	6	1	2	–
7	Голодьки	10	10	3	3	–	3	2	12	2	3	32
8	Гурці	7	2	–	–	–	–	–	1	–	–	–
9	Гуска	5	–	–	3	1	–	–	–	–	–	8
10	Даньківці	16	12	7	6	6	–	3	–	–	9	130
11	Жилинці	7	–	–	–	–	–	–	–	–	1	2
12	Закриниче	54	53	15	27	12	4	–	26	15	26	300
13	Залучче	9	–	7	1	1	1	–	–	1	7	55
14	Зубарі	18	8	–	2	–	–	–	9	3	2	6
15	Зубівці	10	–	–	–	–	–	1	–	–	1	не зазн.
16	Зубове	28	–	–	–	–	–	–	7	–	1	–
17	Калинівка	5 пустток	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
18	Красівка	8	3	5	1	1	–	–	–	1	5	33
19	Кропивна	14	–	2	3	–	1	–	5	–	3	23
20	Мокіївці	23	–	–	3	1	–	–	19	4	1	12
21	Мщане	25	5	3	10	1	1	–	12	6	8	96
22	Нове	62	37	8	6	2	1	7	–	8	19	124
23	Орлинці	29	26	1	14	1	8	4	14	–	10	52
24	Пашки	7	3	–	–	–	–	–	–	–	–	–
25	Пилки	4	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2
26	Пилки (Другі)	6	–	–	1	–	1	–	5	–	1	1

Продовження таблиці VII.6

27	Пиляї	11	–	–	3	3	–	–	2	–	–	15
28	Підлісці Великі	35	–	–	–	–	–	–	11	–	–	23
29	Підлісці Нові	11	2	8	–	–	–	–	–	3	8	60
30	Плєсна	14	3	–	2	–	–	1	–	4	2	15
31	Припутні	9	–	–	–	–	–	–	2	–		
32	Пузирки	10	9	5	3	1	–	–	21	–	4	79
33	Пузирки	18	3	5	4	–	–	2	5	2	7	60
34	Ріпки	22	7	–	4	–	–	–	18	–	2	7
35	Рублянка	15	7	2	4	3		2	4	–	3	55
36	Салиха	7	6	1	3	1	2	1	11	2	4	30
37	Салиха Друга	12	3	6	6	2	3		1	2	7	47
38	Сахнівці	19	17	1	5	2	–	1	21	–	4	40
39	Свиридівка	5	2	1	3	2	1	–	–	1	2	34
40	Соснівка	8	–	2	–	–	–	–	1	3	–	5
41	Сухожилці	17	4	–	2	1		1	12	1	1	11
42	Тарнавка	55	30	7	–	–	–	–	–	–	7	104
43	Теліжинці	29		2	3	–	3	–	–	–	3	13
44	Теліжинці (Другі)	14	10	5	10	–	–	2	12	3	8	58
45	Тишевичі	9	–	–	–	1	–	–	1	–	–	1
46	Топори Великі	12	4	–	–	–	–	–	10	–	–	не зазн.
47	Топори Малі	15	10	–	4	1	1	1	6	4	2	18
48	Чепці	7	5	4	–	–	2	1	1	–	5	17
49	Чижівка	30	–	–	1	1	–	–	–	–	–	–
50	Чотирбоки	20	–	6	11	4	1	1	2	5	8	84
51	Щурівці Великі	24	10	4	2	2	3	2	14	2	5	23
52	Щурівці Малі	3	–	1	–	–	–	–	–	–	1	9
53	Юначка	13	10	–	4	3	2	1	7	–	1	14
54	Якимівці	11	8	2	1		1		1	1	4	80
Загалом з 54 поселень		**952**	**352**	**124**	**182**	**60**	**49**	**37**	**329**	**83**	**213**	**2008**

Таблиця VII.7

Втрати населення Заславської волості Кременецького повіту внаслідок татарського нападу 1621 р.

(*Джерело:* ЦДІАК України, ф. 21, оп. 1, спр. 68, арк. 124 зв.–125 зв.)

№ п/п	Назва поселення	Число забраних в ясир		Число	
		підданих	окремо челяді	спалених домів	реквізованих коней
1	Бесівка	20 з челяддю	–	–	9
2,3	Бибчинці і Шираївка	12	–	6	–
4	Білогородка	–	54	–	108
5	Булижинці	2	–	–	–
6	Васьківці	1	–	–	–
7	Волиця Хаєцького	10	–	–	11
8	Двірець	47	15	–	–
9	Завадинці	15	56	–	–
10	Кузьминці	–	5	–	–
11	Ледянка	12	–	–	–
12	Лиса гора	–	–	–	3
13	Лютерівка	1	–	–	–
14	Митківці	4	–	–	–
15	Михля	1	–	–	–
16	Михнівка	–	8	–	10
17,18	Мислятин і Лопушна	6	–	–	–
19	Мокрець Великий	5	–	–	3
20	Мокрець Малий	2	–	–	–
21	Підлісці	–	13	–	6
22	Покощів	1	–	–	5
23	Поляхова	70 з челяддю	–	15 з гумнами і корчма	28
24	Радосілки	6	–	–	10
25	Сморшки	–	4	–	5
26	Соснівка	2	–	1 двір і гумно	11
27	Сошне	1	–	–	–
28	Христівка	–	–	6	11
29	Шельвів	38	25	–	–
Загалом з 29 поселень		**Забрано в ясир 244 селян**	**Забрано в ясир 180 осіб челяді**	**Спалено домів 28**	**Реквізовано коней 220**

Список використаних джерел та літератури

ДЖЕРЕЛА

1. АРХІВНІ

Центральний державний історичний архів України, м. Київ

Ф. 1: Скарб коронний, оп. 1, спр. 4, 7.
Ф. 11: Житомирський ґродський суд, оп. 1, спр. 1.
Ф. 20: Кременецький магістрат, оп. 1, спр. 1.
Ф. 21: Кременецький ґродський суд, оп. 1, спр. 15, 33, 35, 68, 71, 73.
Ф. 22: Кременецький земський суд, оп. 1, спр. 6, 7, 8, 9, 10, 13, 14, 22, 24, 26, 28, 30, 31, 32, 34, 68.
Ф. 23: Луцький магістрат, оп. 1, спр. 1.
Ф. 24: Луцький підкоморський суд, оп. 1, спр. 1.
Ф. 25: Луцький ґродський суд, оп. 1, спр. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 24, 26, 27, 29, 30, 32, 33, 35, 37, 41, 42, 47, 48, 49, 53, 61, 62, 63, 64, 65, 76, 108, 111, 130, 131, 134, 144, 145, 151, 153, 173, 175, 177, 195, 205, 213, 214, 217, 218, 219, 221, 222, 223, 225, 227, 230, 231, 233, 234, 235, 236, 237, 243, 244, 245, 252, 253, 254, 257, 261, 265, 458, 460, 693.
Ф. 26: Луцький земський суд, оп. 1, спр. 1, 2, 3, 4, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 18, 19, 20, 26, 40, 41, 43, 61, 65, 70, 111.
Ф. 27: Володимирський земський суд, оп. 1, спр. 1, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 10, 11, 12, 13, 26, 36.
Ф. 28: Володимирський ґродський суд, оп. 1, спр. 1, 2, 3, 5, 6, 7, 7а, 8, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 17, 20, 21, 23, 25, 26, 27, 28, 30, 31, 32, 33, 34, 38, 43, 44, 52, 53, 54, 60, 61, 62, 63, 66, 67, 69, 71, 72, 76, 77, 78, 79, 85, 93.
Ф. 31: Ратушна книга м. Ратно, оп. 1, спр. 1
Ф. 32: Ратуша м. Вижви Волинського воєводства, оп. 1, спр. 1, 32.
Ф. 33: Дубенський магістрат, оп. 1, спр. 1.
Ф. 35: Ковельський магістрат, оп. 1, спр. 2.
Ф. 44: Вінницький ґродський суд, оп. 1, спр. 1.
Ф. 221: Колекція документів «Нова серія», оп. 1.
Ф. 223: Колекція документів «Серія Б», оп. 1, спр. 332.
Ф. 2070: Загорський монастир, оп. 1, спр. 20.
Ф. 2228: Документи на право власності, оп. 1, спр. 720.
Колекція мікрофотокопій ЦДІАК України з Петербурзького відділення Інституту історії.
Мікрофотокопія КМФ-15: Документи архівів і рукописних відділів бібліотек Республіки Польща з історії України, оп. 1, спр. 7, 8, 9, 10.

Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського НАНУ
Інститут Рукопису

Ф. 83: Каманін Іван Михайлович, № 54.

Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника
НАН України

Відділ Рукописів
Ф. 5: Оссолінські, оп. 1, спр. 32, 113, 647/I, 1388/II, 1904/II.
Ф. 91: Радзимінські, оп. 1, спр. 24/II-4, 27/II-3, 39/I-1, 181/VI-4.-Ч.1а. 647/1.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

Ф. 14: Архівне управління при Раді Міністрів УРСР, оп. 1, спр. 1212.

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD)

Головний архів давніх актів у Варшаві

Archiwum Skarbu Koronnego, dział I, sygn. 31.

Archiwum Zamoyskich, sygn. 924, 936.

Archiwum Państwowe w Krakowie

Державний архів у Кракові

Archiwum Sanguszków. Rękopisy: sygn. 27, 31, 32, 37, 45, 47, 59, 63, 64/a, 64/2, 64/3, 64/4, 64/5, 64/6, 64/7, 64/8, 64/9, 64/10, 64/10a, 64/11a, 64/12, 64/13, 64/14, 64/16, 64/17, 64/19, 64/22, 64/24, 64/25, 64/26, 64/28, 64/29, 64/33, 64/34, 65, 75, т. I, 99, 117, 118, 127/1, 127/2, 1031.

Biblioteka Czartoryzkich w Krakowie. Dział rękopisów

Бібліотека Чарторийських в Кракові. Відділ рукописів

Rękopisy: sygn. 285, 806 (Zwód Karnkowskiego), 1881/IV.

Biblioteka Jagellońska w Krakowie. Dział Rękopisów

Ягеллонська бібліотека у Кракові. Відділ рукописів

Rękopisy: sygn. 3254, 3756, № 193, 90 Bbb I 30.

Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich (Wrocław) Dział rękopisów

Бібліотека Національного закладу ім. Оссолінських (Вроцлав). Відділ рукописів

Rękopisy: sygn. 1904/II, 3669/II.

2. ОПУБЛІКОВАНІ

Академическая летопись // Полное собрание русских летописей. – М., 1980. – Т. 35.

Акты Литовской метрики. – СПб., 1896. – Т. I. – Вып. I.

Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографической комиссиею. – СПб., 1846. – Т. I. (1340–1506).

Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. – СПб., 1863. – Т. I. (1366–1598); Спб., 1865. – Т. II (1599–1637); СПб., 1867. – Т. V (1659–1665); СПБ., 1869. – Т. VI (1665–1668).

Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582–1588). – К., 1965.

Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною коммиссиею для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – К., 1859. – Ч. I, т. I; К., 1864. – Ч. I, т. II; К., 1871. – Ч. I, т. IV; К., 1861. – Ч. II, т. I; К., 1876. – Ч. III, т. III; К., 1867. – Ч. IV, т. I; К., 1869. – Ч. V, т. I; К., 1890. – Ч. V, т. II; К., 1876. – Ч. VI, т. I; К., 1886. – Ч. VII, т. I; К., 1890. – Ч. VII, т. II; К, 1905. – Ч. VII, т. III; К., 1893. – Ч. VIII, т. I; К., 1894. – Ч. VIII, т. II; К., 1909. – Ч. VIII, т. III; К., 1907. – Ч. VIII, т. IV; К., 1907. – Ч. VIII, т. V; К., 1911. Ч. – VIII, т. VI.

Атаманенко В. Описи поліських маєтностей кн. Романа Сангушка 1569 р. // Минуле та сучасне Волині та Полісся. Сереховичі та Старовижівщина в історії України, Волині та Полісся. Науковий збірник. – Луцьк, 2006. – Вип. 21. – С. 217–229.

Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелозавче дослідження. – К., 1971. – Вид. 2.

Берында П. Лєксіконъ славенорωсскій й йменъ талъкованіє. – К., 1627.

Боплан Гійом Левассер де. Опис України / Пер. з франц. Я. І. Кравця, З. П. Борисюк. – К., 1990.

Витебская летопись // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. – К., 1888.

Волинські грамоти XVI ст. / Упоряд. В. Б. Задорожний, А. М. Матвієнко. – К., 1995.
Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року) / Пер., упоряд. та передмова І. Ворончук. – Київ; Старокостянтинів, 2001.
Волынская краткая летопись // Полное собрание русских летописей. – М., 1980. – Т. 35.
Ворончук І. Інвентарі дворів та замочків Острожчини // Острозька давнина: Дослідження і матеріали. І. – Л., 1995. – С. 125–138.
Гваньїні О. Хроніка Європейської Сарматії / Упоряд. та пер. о. Ю. Мицика. – К., 2007.
Грабянка Г. Летопись. – К., 1854.
Густынская летопись // Полное собрание русских летописей. – Спб., 1843. – Т. 2.
Евреиновская летопись // Полное собрание русских летописей. – Москва, 1980. – Т. 35.
Еврейские хроники XVII столетия (Эпоха «Хмельниччины») / Исследование, пер. и коммент. С. Я. Борового. – Москва; Иерусалим, 1997.
Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1898–1908. – Т. I, II, III, VII, VIII.
Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни. – К., 1849. – Т. I.
Киевская летопись // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. – К., 1888.
Книга посольская Метрики Великого княжества Литовского, содержащая в себе дипломатические сношения Литвы в государствование короля Сигизмунда Августа (с 1545 по 1572 год) / Изд. М. Оболенским и И. Даниловичем. – М., 1845. – Т. I.
Летопись Рачинского // Полное собрание русских летописей. – М., 1980. – Т. 35.
Литовська метрика. Книга 561. Ревізії українських замків 1545 року / Підг. В. Кравченко. – К., 2005.
Межигорская летопись // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. – К., 1888.
Малиновский О. «Историческое и дипломатическое собрание дел, происходивших между Российскими Великими Князьями и бывшими в Крыму царями с 1462 по 1533 год» // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1863. – Т. V. – С. 178–419.
Мемуари до історії Південної Русі. Вип 1: XVI ст. – Дніпропетровськ, 2005.
Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. I (XVI ст.) / Пер. К. Мельник; под ред. В. Антоновича – К., 1890.
Національна визвольна війна в Україні. 1648–1657. Збірник за документами актових книг / Упоряд. Л. А. Сухих, В. В. Страшко. – К., 2008.
Ольшевская летопись // Полное собрание русских летописей. – М., 1980. – Т. 35.
Опис володінь князя Януша Острозького у південно-східній Волині 1615 року / Упоряд. В. Атаманенко, І. Рибачок. – Острог, 2009.
Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII ст. / Упоряд. В. Атаманенко; Ред. Л. Винар (Серія «Історичні джерела). – Острог, 2004. – Т. I.
Пам'ятки. Архів Української церкви. Т. 3: Вип. 1. Документи до історії унії на Волині і Київщині кінця XVI – першої половини XVII ст. / Упоряд. М. В. Довбищенко. – К., 2001.
Памятники, изданные Временною Комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – К., 1898. – 2-е издание. – Т. I-II, III.
Патриаршая или Никоновская летопись // Полное собрание русских летописей. – Т. 13, первая половина. – СПб., 1904.
Петрушевич А. Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. – Львов, 1874.
Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743 / Упоряд. та автор нарису К. Вислобоков. – К., 1997.
Румянцевская летопись // Полное собрание русских летописей. – М., 1980. – Т. 35.
Русско-еврейский архив. Документы и материалы для истории евреев в России. Т. I. Документы и регесты к истории литовских евреев (1550–1569) / Собрал и издал С. А. Бершадский. – СПб., 1882.
Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства). 1569–1673. / Упоряд.: Г. Боряк, Г. Вайс, К. Вислобоков, Л. Демченко, П. Кеннеді Ґрімстед, В. Кравченко, В. Страшко, Н. Яковенко. – К., 2002.

Селянський рух на Україні. 1569–1647 рр. Збірник документів і матеріалів / Упоряд.: Г. В. Боряк, К. А. Вислобоков, Т. Ю. Гирич, Є. М. Гуменюк, Л. Я. Демченко, У. Я. Єдлинська, В. М. Кравченко, М. Г. Крикун, О. А. Купчинський, Р. І. Луців, Г. С. Сергійчук, В. В. Страшко, Н. М. Яковенко. – К., 1993.

Слуцкая летопись // Полное собрание русских летописей. – М., 1980. – Т. 35.

Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. – К., 1992.

Список Быховца // Полное собрание русских летописей. – СПБ., 1907. – Т. 17.

Статути Великого князівства Литовського у 3-х томах: Т. І. Статут Великого князівства Литовського 1529 року. – Одеса, 2002; Т. ІІ. Статут Великого князівства Литовського 1566 року. – Одеса, 2003; Т. ІІІ. Статут Великого князівства Литовського 1588 року. – Одеса, 2004.

Супрасльская летопись // Полное собрание русских летописей. – М., 1980. – Т. 35.

Торгівля на Україні. XIV – середина XVII ст. Волинь і Наддніпрянщина / Упоряд. В. М. Кравченко, Н. М. Яковенко. – К., 1990.

Україна перед визвольною війною 1648–1654 рр.: Збірник документів (1639–1648 рр.). – К., 1946.

Хмельницкая летопись // Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. – К., 1878.

Черниговская летопись // Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским. – К., 1856. – Т. І.

Akta Aleksandra, króla polskiego, wielkiego księcia litewskiego (1501-1506) // Monumenta mediiaevi historica res gestas Poloniae illustrantia. / Wyd. Fryderyk Papée – Kraków, 1927. – T. XIX.

Akta kościoła farnego ostrogskiego od 1622 r. // Rocznik Wołyński. – T. III. – Równe, 1934. Також під назвою «Острозька хроніка» // Волання з Волині. 1996, № 2 (9), № 6 (13); 1997, № 6 (19); 1998, № 2 (21), № 3 (22), № 4 (23), № 5 (24), № 6 (25); 1999, № 1 (26), № 3 (28), № 4 (29); № 5 (30).

Acta Tomiciana. – Posnaniae, 1852. – T. II (1512–1513);). Posnaniae, 1855. – T. IV (1516–1518); Posnaniae, 1855. – T. V (1519–1521); Posnaniae, 1857. – T. VI (1522–1523); Posnaniae, 1857. – T. VII (1524–1525); Posnaniae, 1876. – T. IX (1527). ; Posnaniae, 1901. – T. XI (1529); Posnaniae, 1915. – T. XIII (1531).

Archiwum książąt Lubartowiczów-Sanguszków / Pod kier. Z. L. Radzimińskiego przy współdziale P. Skobelskiego i B. Gorczaka. – T. I (1366–1506). – Lwów, 1887; T. VII (1554–1557). – Lwów, 1910.

Bielski J. Dalszy ciąg kroniki polskiej, zawierającej dzieje od 1587 do 1598 r. – Warszawa, 1851.

Bielski M. Kronika. – T. I-III. – Sanok, 1856.

Chrząszczewski A. Pamiętniki oficjalisty Potockich z Tulczyna / Wydał, wstępem i komentarzem opatrzył Jerzy Piechowski. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1976.

Górnicki Ł. Dzieie w Koronie Polskiey. – Kraków, 1637.

Haur J. K. Skład albo skarbiec znakomitych sekretów oekonomiej ziemiańskiej. -Kraków, 1693.

Ioannis Długosz senioris canonici Cracoviensis Liber Beneficiorumd dioecesis Cracoviensis. – Cracoviae, 1863. – T. I.

Jerlicz J. Latopisiec albo kroniczka różnych spraw i dziejów dawnych i teraźniejszych czasów. – Petersburg, 1853. – T. I.

Kitowicz J. Opis obyczajów za panowania Augusta III / Opracował R. Pollak. – Wrocław, 1970.

Kroniki Bernarda Wapowskiego z Radochoniec. Część ostatnia (1480–1535). // Scriptores rerum Polonicarum. – Kraków, 1874.

Lietuvos Metrika. Knyga № 8 (1499–1514). Užrašymų knyga 8. – Vilnius, 1995.

Lietuvos Metrika. Knyga № 564. 1553–1567. Книга публичных дел 7. – Vilnius, 1996.

Lietuvos Metrika. Knyga № 531. 1567–1569. Книга публичных дел 9. – Vilnius, 2001.

Listy i akta Piotra Myszkowskiego ... zebrane przez Adolfa Pawińskiego // Archiwum Komisyi Historycznej. – Kraków. – 1898. – T. VIII.

Lustracja województw ruskiego, podolskiego i bełskiego. 1564–1566. // Wydali K. Chłapowski, H. Żytkowicz. – Warszawa; Łódź, 1992.

Orzelski S. Dzieje Polski 1572–1575 / Przełożył Wł. Spasowicz. – T. II. – СПб., 1856.

Pamiętniki Jana Duklana Ochockiego, z pozostałych po nim rękopisów przepisane i wydane przez J. I. Kraszewskiego (Wilno, 1857). – Warszawa 1910. – T. I.

Pamętniki o Koniecpolskich / Wydał St. Przylecki. – Lwów, 1842.

Pisma Marcina Bielskiego. Sprawa Rycerska // Archiwum domowe do dziejów i literatury krajowej / Wydał K. Wł. Wojcicki. – Warszawa, 1856. – S. 183–348.

Poradnik Józefa Legowicza o pożyciu małżeńskim z XVII wieku // Acta Universitatis Wratislaviensis. 2054 // Wydał B. Rok. «Prace Pedagogiczne». – 1998. – № 126. – S. 75–131.
Skarbiec diplomatów papieskich, cesarskich, królewskich, książęcych, uchwał narodowych, postanowień różnych władz i urzędów, posługujących do krytycznego wyjaśnienia dziejów Litewskich i ościennych im krajów / Zebrał i w treść opisał I. Daniłowicz. – Wilno, 1862.
Stosunki z Mendli-Girejem, chanem Tatarów perekopskich (1469–1515). Akta i lisly / Wydał i szkicem historycznym poprzedził K. Pułaski. – Kraków; Warszawa, 1881.
Stryjkowski M. Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi. – Warszawa, 1846. – T. I-II.
Stryjkowski M. O początkach, wywodach, dzielnościach, sprawach rycerskich i domowych sławnego narodu litewskiego, żemojdzkiego i ruskiego. – Warszawa, 1978.
Swada Polska. – Lublin, 1745. – T. I.
Wielka legacja Wojciecha Miaskowskiego do Turcji w 1640 r. / Opracował Adam Przyboś. – Warszawa, 1985.
Zubrzycki D. Kronika miasta Lwowa. – Lwów, 1844.
Źródła do dziejów Warszawy. Rejestry podatkowe i taryfy nieruchomości 1510–1770 // Wydały A. Berdecka, J. Rutkowska, A. Sucheni-Grabowska, H. Szwankowska. – Warszawa, 1963.
Źródła dziejowe. T. V: Lustracje królewszczyzn ziem polskich Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII wieku / Wydał A. Jabłonowski. – Warszawa, 1877. – S. 142–170.
Źródła dziejowe. T. VI: Rewizya zamków ziemi Wołyńskiej w połowie XVI wieku / Wydał A. Jabłonowski. – Warszawa, 1877.
Źródła dziejowe. T. X: Sprawy Wołoskie za Jagiellonów: akta i listy / Wydał A. Jabłonowski. – Warszawa, 1878.
Źródła dziejowe. T. XII: Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym / Wydał A. Pawiński. – Warszawa, 1883.
Źródła dziejowe. T. XVIII, cz. 2: Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. T. VII, cz. 2. Ziemie Ruskie. Rus Czerwona / Wydał A. Jabłonowski. – Warszawa, 1903.
Źródła dziejowe. T. XIX: Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. T. VIII: Ziemie Ruskie Wołyń i Podole / Opisane przez A. Jabłonowskiego. – Warszawa, 1889.
Źródła dziejowe. T. XXII: Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. T. XI. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijów–Bracław) / Opisane przez A. Jabłonowskiego. – Warszawa, 1897.
Volumina Legum Regni Poloniae et Magni Ducatus Lithuanie ab anno 1347 ad annum 1780 / Wydał J. Ohryzko. – Petersburg, 1859. Vol. 2: ab anno 1550 ad annum 1609; Vol. 3: ab anno 1609 ad annum 1640; 1860. Vol. 8: ab anno 1775 ad annum 1780.

ЛІТЕРАТУРА

Актуальные задачи исторической демографии западно-европейского средневековья и начала нового времени // Историческая демография докапиталистических обществ Западной Европы: проблемы и исследования. – М., 1988.
Андріяшев О. Актові книги Київського Центрального Архіву Давніх Актів // Центральний архів стародавніх актів у Києві. – К., 1929. – Вип. 1. – С. 33–119.
Антонов А. И. Эволюция норм детности и типов демографического поведения // Детность семьи: вчера, сегодня, завтра. – М., 1986. – С. 10–25.
Антонович В. Исторические песни малороссийского народа. – К., 1874.
Апанович О. М. Запорозька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії. 50–70-і роки XVII ст. – К., 1960.
Атаманенко В. Описово-статистичні джерела до історії Володимира та староства // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Володимир-Волинський в історії України. Науковий збірник. – Луцьк, 2004. – С. 4–9.
Атаманенко В. Свідчення описово-статистичних джерел про населення Луцька в другій половині XVI – першій половині XVII ст. // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Луцька міська громада: історія, традиція, люди: Науковий збірник. Вип. 26. Матеріали Волинської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 16-й річниці Незалежності України, 510-й річниці надання м. Луцьку Магдебурзького права і 390-й

річниці створення Луцького православного братства (Луцьк, 9–10 листопада 2007 р.) – Луцьк, 2007. – С. 48-55.

Атаманенко В. Князь К. І. Острозький та оборона Волині від татарських нападів // Науково-інформаційний збірник Луцького державного історико-культурного заповідника «Старий Луцьк».– Луцьк, 2011. – Вип. 7. – С. 92–103.

Атаманенко В. Б. Південноволинські маєтності Я. Острозького у першій чверті XVII ст. // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів: Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського. – К., 2002. – С. 21–34.

Атаманенко В. Б. Інвентарні описи Межиріччя XVII століття // Український археографічний щорічник. – Київ; Нью-Йорк, 2002. – С. 73–75.

Атаманенко В. Б. Описи замків князів Острозьких першої половини XVII ст. // Середньовічні і ранньомодерні оборонні споруди Волині: Збірник наукових праць / Ред. В. Собчук. – Кременець, 2006. – С. 118–125.

Атаманенко В., Рибачок І. Обороноздатність міст південно-східної Волині в к. XVI – першій половині XVII ст. // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії краю. Науковий збірник – Луцьк, 2009. – Випуск. 30. – С. 141–152.

Байдич О. Красилів Острозький // Старокостянтинів і край в просторі часу. Матеріали Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції «Велика Волинь», присвяченої 470-річчю від дня народження князя В.-К. Острозького. – Хмельницький; Старокостянтинів; Самчики, 1997. – С. 34–44.

Баранович А. Украина накануне освободительной войны середины XVII в. (социально-экономические предпосылки войны). – М., 1959.

Баранович А. И. Население предстепной Украины в XVI в. // Исторические записки АН СССР. – 1950. – Т. 32. – С. 198–232.

Баранович А. И. Новый город Западной Украины XVI в. (основание Константинова) // Ученые записки Института славяноведения. – М., 1951. – Т. III. – С. 236–263.

Баранович О. Нариси маґнатського господарства на півдні Волині у XVIII ст. // Студії з виучування історії України науково-дослідчої кафедри історії України. – К., 1926. – Т. І. – С. 1–90.

Баранович О. Панське місто за часів Польської держави. Старий Костянтинів. – К., 1928.

Баранович О. Залюднення України перед Хмельниччиною. І. Волинське воєводство. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – К, 1930.

Баранович О. І. Нове місто Західної України XVI ст. (Заснування Старокостянтинова) // Опис володінь князя Януша Острозького у південно-східній Волині 1615 року / Упоряд.: В. Атаманенко, І. Рибачок. – Острог, 2009. – С. 58–93.

Бараш С. И. История неурожаев и погоды в Европе. – Л., 1989.

Беляев И. О сторожевой, пограничной и полевой службе на польской Украине Московского государства до царя Алексея Михайловича. – М., 1846.

Бережков М. Н. Русские пленники и невольники в Крыму. – Одесса, 1888.

Бережков М. Н. Крымские дела в старом царском архиве XVI-го века // Оттиск из «Известий Таврической Ученой Архивной Коммиссии». – № 19. – Симферополь, 1894.

Берковський В. Інвентарі Подольських та Степанських маєтностей князя Януша Острозького від 1614–1615 рр. // Матеріали VII–IX Острозької конференції «Остріг на порозі 900-річчя». 1996–1998 роки. – Острiг, 2000. – С. 17–18.

Берковський В. Відомості про татарський напад 1593 р. у документальній колекції Радзимінського // Болохівщина: земля і люди. – Хмельницький; Стара Синява; Любар, 2000. – С. 101–102.

Бессмертный Ю. Л. Историко-культурные аспекты демографических исследований // Культура и общество в средние века: методология и методика зарубежных исследований. – М., ИНИОН, 1987. – Вып. I. – С. 199–222.

Бессмертный Ю. Л. Актуальные задачи исторической демографии западно-европейского средневековья и начала нового времени // Историческая демография докапиталистических обществ Западной Европы: проблемы и исследования. – М., 1988. – С. 7–35.

Бессмертный Ю. Л. К изучению матримониального поведения во Франции // Одиссей. Человек в истории: Исследования по социальной истории и истории культуры. – М., 1989. – С. 98–113.

Бессмертный Ю. Л. Новые подходы к изучению демографической истории Западной Европы // Тезисы докладов и сообщений Всесоюзной конференции по исторической демографии. – Часть I. – М., 1991.

Бессмертный Ю. Л. Жизнь и смерть в средние века. Очерки демографической истории Франции. – М., 1991.

Бессмертный Ю. Л. Женщина, брак, семья до начала нового времени. Демографические и социокультурные аспекты. – М., 1993.

Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування. – К., 2008.

Білоус Н. Заповіти луцьких міщан кінця XVI – першої половини XVII ст. // Науково-інформаційний збірник Луцького державного історико-культурного заповідника «Старий Луцьк». – Луцьк, 2011. – Вип. 7. – С. 191–203.

Блюм А., Генри Л. Методика анализа в исторической демографии. – М., 1997.

Боголепов М. А. О колебаниях климата Европейской России в историческую эпоху // Землеведение, 1907. – Т. I–II. – С. 58–162; Т. III–IV. – С. 1–58.

Боголепов М. А. Колебания климата в Западной Європе с 1000 по 1500 г. // Землеведение, 1908. – Т. 15, кн. II. – С. 42–58.

Боголепов М. А. Колебания климата и историческая жизнь. – М., 1911.

Боголепов М. А. Наступающие возмущения климата по историческим данным. – М., 1921.

Боголепов М. А. Причины неурожаев и голода в России в историческое время. – М., 1922.

Бойко І. Д. Селянство України в другій половині XVI – першій половині XVII ст. – К., 1963.

Борисенков Е. П. Климат и деятельность человека. – М., 1982.

Борисенков Е. П., Пасецкий В. М. Экстремальные природные явления в русских летописях XI–XVII вв. – Л., 1983.

Борисенков Е. П., Пасецкий В. М. Тысячелетняя летопись необычайных явлений природы. – Л., 1988.

Борисов А. А. Климаты СССР в прошлом, настоящем и будущем. – Л., 1975.

Боярский А. Я., Валентей Д. И., Кваша А. Я. Основы демографии. – М., 1980.

Брайчевський М. Ю. Міфологія в українській історіографії // Тези доповідей І наукової конференції Київського осередку Українського історичного товариства. – К., 1993. – С. 4–7.

Брайчевський М. Ю. Конспект історії України. – К., 1993.

Брачность, рождаемость, семья за три века / Сборник статей под ред. А. Г. Вишневского и И. С. Кона. – М., 1979.

Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. Структури повсякденності: можливе і неможливе. – К., 1995. – Т. I.

Броунов П. И. О климате и погоде, их значении для сельского хозяйства. – СПб., 1914.

Брукс К. Климаты прошлого / Под ред. Б. П. Алисова и В. И. Громова; Пер. с англ. В. Г. Левинсона. – М., 1952.

Бучинский И. Е. Климат Украины в прошлом, настоящем и будущем. – К., 1963.

Вирський Д. Околиця Ренесансу: річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.). – Ч. 1, 2 (Додатки). – К., 2007.

Вирський Д. С. Татарська війна взимку: опис битви під Ольшаницею 1527 р. Й. Л. Деція // УІЖ, 2008. – № 5. – С. 210–216.

Вихованець Т Зі старого волинського літопису // Волання з Волині. – 1999. – № 3 (28). – С. 46–47; № 4 (29). – С. 46–47; № 5 (30). – С. 45–46.

Вихованець Т. Хроніка Острозького фарного костьолу як джерело до вивчення генеалогії острозьких міщан // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. – Біла Церква, 2002. – Вип. III. – С. 125–135.

Вихованець Т. Костянтин-Василь Острозький і татарське питання (середина – 2 половина 70-х рр. XVI ст.): причинки до проблеми // Науково-інформаційний збірник Луцького державного історико-культурного заповідника «Старий Луцьк». – Луцьк, 2011. – Вип. VII. – С. 104–127.

Владимирский-Буданов М. Ф. Передвижение южно-русского населения в эпоху Богдана Хмельницкого // Киевская старина. – 1888. – Т. XXII, июль. – С. 79–116.

Владимирский-Буданов М. Ф. Население Юго-Западной России от половины XIII до половины XV века // АЮЗР.– К., 1886. – Ч. VII, т. I. – С. 1–85.

Владимирский-Буданов М. Ф. Население Юго-Западной России от второй половины XV в. до Люблинской Унии (1569) // АЮЗР. – К., 1890. – Ч. VII, т. II. – С. 1–160.

Владимирский-Буданов М. Ф. Формы крестьянского землевладения в литовско-русском государстве XVI в. – К., 1892.

Водарский Я. Е. Население России за 400 лет (XVI – начало XX вв.). – М., 1973.

Водарский Я. Е. Население России в конце XVII – начале XVIII в. – М., 1977.

Воейков А. И. Климаты земного шара, в особенности России. – СПб., 1884.

Войтюк О. Характеристика розвитку оборонних систем Волині на прикладі замків в Острозі і Олиці // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії краю. Науковий збірник. – Луцьк, 2009. – Випуск 30. – С. 111–113.

Володимирський ґродський суд. Подокументні описи актових книг. – К., 2002.

Волошин Ю. Населення домогосподарств «государевых малороссийских описных раскольничих слобод» (За матеріалами «Генерального опису Лівобережної України 1767–1769 рр.») // Соціум: Альманах соціальної історії. – К., 2003. – Вип. 2. – С. 117–134.

Волошин Ю. Шлюбність і шлюбний стан старовірів Стародубського полку // Соціум: Альманах соціальної історії. – К., 2003. – Вип. 4. – С. 39–51.

Волошин Ю. Міграційні потоки росіян-старовірів на територію Гетьманщини у XVIII ст.: Географія походження та соціальний склад // Історія релігій в Україні: Науковий щорічник. – Л., 2004. – Кн. 1. – С. 144–149.

Волошин Ю. Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. – Полтава, 2005.

Ворончук І. Селянський двір на Волині в другій половині XVI ст. (спроба ретроспективного відтворення) // Третя Академія пам'яті Володимира Антоновича. – Київ, 1996. – С. 342–347.

Ворончук (Кіку) І. О. Значення актових книг як джерела з історії України // УІЖ. – 1983. – № 11. – С. 140–145.

Ворончук І. Архівні матеріали як джерело до вивчення української демографії XVI–XVII ст. // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи. Наукові доповіді Всеукраїнської конференції (Київ, 19–20 листопада 1996). – К., 1997. – с. 147–154.

Ворончук І. Роль князів Острозьких у розбудові волинських міст (на матеріалах інвентаря 1620 р.) // Старокостянтинів і край в просторі часу. Матеріали Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції «Велика Волинь», присвяченої 470-річчю від дня народження князя В.-К. Острозького. – Хмельницький; Старокостянтинів; Самчики, 1997. – С. 46–58.

Ворончук І. Археографічна діяльність та історичні погляди І. П. Новицького // Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії (Київ, Седнів, 18–25 жовтня 1993). – К., 1997. – С. 144–161.

Ворончук І. Кому належить copy-right? // Український гуманітарний огляд. – К., 1999. – С. 165–177.

Ворончук І. Демографічні наслідки татарського нападу 1617 року на Краснокорецьку волость Волині // Осягнення історії. Збірник праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. – Острог; Нью-Йорк, 1999. – С. 229–239.

Ворончук І. Правовий статус українського пізньосередньовічного селянства. Історіографічний аспект // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. – Т. CCXXXVIII. Праці історично-філософської секції. – Львів, 1999. – С. 149–184.

Ворончук І. Про коефіцієнт диму на Волині в другій половині XVI – середині XVII ст. // Український археографічний щорічник. – К., 1999. – Вип. 3/4, т. 6/7. – С. 212–229.

Ворончук І. Фільварок на Хмельниччині в першій половині XVII ст. // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. Матеріали наукової конференції (Хмельницький, 29-30 червня 1999 р.). – Хмельницький, 1999. – С. 87–99.

Ворончук І. Українські літописи про втрати українського населення в результаті татаро-турецької агресії протягом XVI – першої половини XVII ст. // Житомирщина на зламі тисячоліть: Науковий збірник «Велика Волинь». – Житомир, 2000. – Т. 21. – С. 86–94.

Ворончук І. Місто Любартів (за інвентарем маєтностей князів Острозьких 1620 р.) // Житомирщина на зламі тисячоліть: Науковий збірник «Велика Волинь». – Житомир, 2000. – Т. 21. – С. 95–97.

Ворончук І. Передмова // Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року). – Київ; Староконстянтинів. – 2001. – С. 3–137.

Ворончук І. Середньовічний Острополь (за інвентарем володінь князів Острозьких 1620 р.) // Острогіана в Україні і Європі. – Старокостянтинів, 2001. – С. 246–257:

Ворончук І. Dobra żona godna mężowi korona (До історії подружніх стосунків Катерини Острозької і Томаша Замойського) // Київська старовина. – 2002. – № 5. – С. 120–134.

Ворончук І. Типологія і структура української селянської родини у XVI–XVII ст. (на матеріалах Волині) // ЗНТШ. – Т. CCXLIII. – Л., 2002. – С. 85–99.

Ворончук І. Про стан та перспективи реконструкції шляхетських родинних структур XVI–XVII ст. (на прикладі волинських актових книг) // Студії з архівної справи та документознавства. – Київ, 2003. – Т. 9. – С. 17–22.

Ворончук І. О. До питання методології і методики обрахунку міської людності України XVI – першої половини XVII ст. (на матеріалах Волині) // Матеріали V конгресу міжнародної асоціації україністів. Історія. – Чернівці, 2003. – С. 176–180.

Ворончук І. Шляхетський двір, його слуги та челядь // Соціум: Альманах соціальної історії. – К., 2004. – Вип. 4. – С. 117–133.

Ворончук І. Історична демографія України XVI – першої половини XVII ст.: стан і проблеми // Українознавство, 2005. – С. 220–224.

Ворончук І. Демографічна ментальність волинської шляхти в XVI–XVII ст.: шлюбна модель та її чинники // Шостий міжнародний конгрес україністів. Етнологія. Фольклористика. Культурологія. – Донецьк; Київ, 2005. – Кн. 1. – С. 30–44.

Ворончук І. Родинна термінологія актової документації ґродських і земських судів XVI–XVII ст. // Збірник наукових праць НДІУ. – К., 2006. – Т. XI. – С. 308–327.

Ворончук І. Фортифікаційні споруди Острожчини (за інвентарем маєтків князів Острозьких 1620 року) // Середньовічні і ранньомодерні оборонні споруди Волині: Збірник наукових праць / Ред. В. Собчук. – Кременець, 2006. – С. 126–136.

Ворончук И. Акты гродских и земских судов как источник генеалогических исследований (на примере Волыни XVI–XVII вв.) // Матэрыялы Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі «Ягелоны: дынастыя, эпоха, спадчына» Гальшаны-Навагрудак, 8–10 верасня 2006. – Мінск, 2007. – С. 51–73.

Ворончук І. «Волочна поміра» 1557 року у Великому князівстві Литовському (до питання української метрології) // Збірник наукових праць НДІУ. – К., 2007. – Т. XIV. – С. 362–379.

Ворончук І. Дітність волинської шляхетської родини XVI – першої половини XVII ст. (до питання структури і типології родини) // Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки. – Луцьк, 2009. – № 22. – С. 139–147.

Ворончук І. Родоводи волинської шляхти XVI – першої половини XVII ст. (реконструкція родинних структур: методологія, методика, джерела). – К., 2009.

Ворончук І. Ранньомодерне суспільство України крізь призму джерел: соціальні та правові практики тогочасного соціуму // Українознавство 2007–2009. – К., 2009. – С. 85–150.

Ворончук І. Демографічні втрати Кременеччини внаслідок нападу татар 1618 р. // Студії і матеріали з історії Волині / Ред. В. Собчук. – Кременець, 2009. – С. 92–103.

Ворончук І. Домінуюча влада чоловіка над жінкою в українській родині XVI–XVII ст. (на матеріалах Волині) // Mężczyzna w rodzinie i społeczeństwie – ewolucja ról w kulturze polskiej i europejskiej. T. I. Od średniowiecza do początku XX wieku / Pod red. Katarzyny Kabaczyńskiej i Krzysztofa Ratajczaka. – Poznań, 2010. – S. 77–87.

Ворончук І. До проблеми чисельності людських втрат Волині внаслідок татарських нападів протягом XVI – першої половини XVII ст. // Науково-інформаційний збірник Луцького державного історико-культурного заповідника «Старий Луцьк». – Луцьк, 2011. – Вип. VII. – С. 128–146.

Галенко О. Про етнічну спорідненість українців та кримських татар раніше і тепер // Кримські татари: Історія і сучасність (До 50-річчя депортації кримськотатарського народу): Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 13–14 трав. 1994 р.). – К., 1995. – С. 101–109.

Галенко О. Крим у 1438 р. (подорожні нотатки Перо Тафура) // Україна в минулому. – К.; Л., 1996. – Вип . VIII. – С. 176–190.

Галенко О. І. Про татарські набіги на українські землі // УІЖ. – 2003. – № 6. – С. 52–68.
Герберштейн С. Записки о Московии. – М., 1988. – С. 167.
Годованюк Е. М. Исследование бастионных замчищ Волыни // Исследования и охрана архитектурного наследия Украины. – К., 1980. – С. 83–84.
Годованюк О. Пам'ятки будівельної діяльності князів Острозьких в Острозі // Острозька давнина: дослідження і матеріали. – Л. 1995. – С. 40–58.
Голобуцький В. О. Запорозьке козацтво. – Дніпропетровськ, 1994.
Горелик В. П. Деякі методичні питання вивчення сім'ї та сімейної структури населення // Демографічні дослідження. – К., 1971. – Вип. 2. – С. 117–129.
Горін С. Монастирі Західної Волині (друга половина XV – перша половина XVII століть). – Львів, 2007.
Горін С. Жидичинський Свято-Миколаївський монастир (до середини XVII ст.). – К., 2009.
Гошко Ю. Г. Населення Українських Карпат XV–XVIII ст.: Заселення. Міграції. Побут. – К., 1976.
Гошко Ю. Г. Сім'я в Карпатах та Прикарпатті в XVI–XIX ст. // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. – Пряшів, 1994. – С. 234–242.
Гриббин Дж., Лэм Х. Изменение климата за исторический период // Изменения климата / Под ред. Дж. Гриббина; Пер. с англ. – М., 1980.
Гримич М. В. Методологічні засади вивчення систем спорідненості // Етнічна історія народів Європи. – К., 2000. – № 6. – С. 35–39.
Гримич М. Соціоантропологічні чинники успадкування власності в традиційному українському суспільстві // Соціум: Альманах соціальної історії. – К., 2002. – Випуск 2. – С. 135–146.
Грушевский М. Южнорусские господарские замки в половине XVI века: Историко-статистический очерк. – К., 1890.
Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1993. – Т. IV.
Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1994. – Т. V.
Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. VII.
Грушевський О. С. Питання оборони замків Великого князівства Литовського в XVI в. // Історико-географічний збірник. – К., 1928. – Т. 2. – С. 1–9.
Гурбик А. О. Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волость, дворище, село, сябринна спілка). – К., 1998.
Гурбик А. Типологія української середньовічної сім'ї в контексті еволюції територіальної громади XIV–XVI ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К., 2000. – № 4 (2). – С. 415–431.
Гуревич А. Я. Историческая наука и историческая антропология // Вопросы философии. – 1988. – № 1. – С. 56–70.
Гуревич А. Я. Смерть как проблема исторической антропологии: о новом направлении в зарубежной историографии // Одиссей. Человек в истории: Исследования по социальной истории и истории культуры. – М., 1989. – Вып. I. – С. 114–134.
Гуслистий К. Г. Нариси з історії України. Вип. II: Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею (з XIV ст. по 1569 р.). – К., 1939.
Дашкевич Я. Р. Ясир з Поділля в другій половині XVI ст. // Тези третьої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції (4 вересня 1985 р.). – Вінниця, 1985.
Дашкевич Я. Р. Ясир з України (XV – перша половина XVII ст.) як історико-демографічна проблема // Український археографічний щорічник. – К., 1993. – Випуск 2. – Т. 5. – С. 40–47.
Дашкевич Я. Р. Українці в Криму (XV – початок XX ст.) // Дашкевич Я. Р. Україна вчора і нині: Нариси, виступи, есе. – К., 1993.
Дашкевич Я. Крим у геополітиці минулого і сучасного // Кримські татари: Історія і сучасність (До 50-річчя депортації кримськотатарського народу): Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 13–14 травня 1994 р.). – К., 1995. – С. 77–84.
Дзербіна Г. Права і сям'я ў Беларусі эпохі Рэнесансу. – Мінск, 1997.
Дзира Я. І. Татаро-турецькі напади на Україну XIII–XVI ст. за хроніками Бєльських та Стрийковського // Український історико-географічний збірник. – К., 1961. – Вип. 1. – С. 93–102.
Диксон К. Колебания возраста вступления в брак и доли никогда не состоявших в браке в странах разных культур // Брак и семья. Демографический аспект. – М., 1975. – С. 30–65.

Довбищенко М. В. Волинська шляхта у релігійних рухах кінця XVI – першої половини XVII ст. – К., 2008.

Довнар-Запольский М. Очерки по организации Западно-русского крестьянства в XVI в. – К., 1905.

Доўнар-Запольскі М. Соцыяльна-эканомічная структура Літоўска-Беларускае дзяржавы ў XVI–XVIII сталецьцях // Гістарычна-археолёгичны зборнік. – Менск, 1927. – С. 15–27.

Дьячков В. Л. О женской доле, мужской роли и нашим местом под Солнцем, или о том, что бывает за неправильное и несознательное демографическое поведение // Социальная история: Ежегодник. – М., 2000. – С. 219–229.

Ефименко А. Я. Дворищное землевладение в Южной Руси // Южная Русь. – СПб., 1905. – Т. I. – С. 370–412.

Ефименко А. Я. История украинского народа. – К., 1990.

Єфименко О. Я. Історія України та її народу. – К., 1992.

Журко О. Старокостянтинів: штрихи до історії градогенези // Старокостянтинів і край в просторі часу. Матеріали Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції «Велика Волинь», присвяченої 470-річчю від дня народження князя В.-К. Острозького. 29–30 травня – Хмельницький; Старокостянтинів; Самчики, 1997. – С. 74–75.

Заярнюк А. Про те, як соціальна історія ставала культурною // Україна модерна. – К.; Л. – 2005. – № 9. – С. 249–269.

Заяць А. Пожежі в містах Волині XVI – першої половини XVII ст. (за архівними джерелами) // Шоста всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. – Луцьк, 1993. – С. 417.

Заяць А. Умови функціонування міських поселень Волині XVI – першої половини XVII ст. (стримуючі фактори розвитку) // Вісник Львівського ун-ту. Серія історична. – Л., 2002. – Вип 37/1. – С. 103–120.

Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. – Львів, 2003.

Заяць А. Обороноздатність волинських міст XVI – першої половини XVII ст. // Середньовічні і ранньомодерні оборонні споруди Волині: Збірник наукових праць. – Кременець, 2006. – С. 57–63.

Іналджик Г. Османська імперія. Класична доба. 1300-1600 / Пер. О. Галенко. – К., 1998.

Іналджик Г. Боротьба за східно-європейську імперію, 1400–1700 рр. Кримський ханат, Османи та піднесення Російської імперії // Кримські татари: Історія і сучасність (До 50-річчя депортації кримськотатарського народу): Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 13–14 травня 1994 р.). – К., 1995. – С. 116–129.

Історія Української РСР. – К., 1979. – Т. I, кн. II.

Капраль М. Національні громади Львова XVI–XVIII ст. (соціально-правові взаємини). – Львів, 2003.

Карамзин М. История государства российского. – Москва, 1826. – Т. VI.

Каргалов В. В. На степной границе. Оборона «крымской украины» Русского государства в первой половине XVI столетия. – М., 1974.

Кеппен Ф. П. О саранче. – СПб., 1870.

Кісь Я. П. Джерела до демографії українського феодального міста (XVI–XVIII ст.) // Архіви України. – 1973. – № 2. – С. 24–27.

Кісь Я. П. Татарські шляхи на Україні в XVI–XVII ст. // Жовтень. – Л., 1986. – № 4. – С. 135–136.

Кись О. А. Материнство и детство в украинской традиции: деконструкция мифа // Социальная история: Ежегодник. 2003: Женская и гендерная история. – М., 2003. – С. 156–172.

Князьков С. А. Голод в древней России. – СПб., 1908.

Ковалевский М. М. Развитие народного хозяйства в Западной Европе. – СПб., 1899.

Ковалевский М. М. Социология. Т. I. Социология и конкретные науки об обществе. Исторический очерк развития социологии. – СПб., 1910.

Ковальский Н. П. Источниковедение истории Украины XVI–XVII вв. – Ч. 4: Обзор основных отечественных собраний архивных источников. – Днепропетровск, 1979.

Ковальский Н. П. Источники по социально-экономической истории Украины (XVI – первая пол. XVII века). – Днепропетровск, 1982.

Ковальський М. П. Документи родинного фонду Сангушків Краківського Державного воєводського архіву як джерела з соціально-економічної історії України XVI–XVIII ст. // Архіви України. – 1983. – № 3. – С. 60–63.

Ковальський М. П. До історії латинської школи в Острозі // Волання з Волині. – Березень-Квітень, 1996. – № 2 (9). – С. 37–38.

Ковальський М. П. Початок Острозької хроніки // Волання з Волині. – Листопад-грудень, 1997. – № 6 (19). – С. 45–47; 1998. – № 2 (21).

Ковальський М. П., о. Ковалів В.-Й. // Волання з Волині. – 1998. – № 4 (23). – С. 45–47; –1998. – № 5 (24). – С. 45–46; – 1999. – № 1 (26). – С. 45–47.

Колебания климата за последнее тысячелетие / Под ред. Е. П. Борисенкова. – Л., 1988.

Компан О. С. До питання про заселеність України в XVII ст. // УІЖ. – 1960. – № 1. – С. 65–77.

Компан О. Міста України в другій половині XVII ст. – К., 1983.

Копысский Б. З. Крестьяне Белоруссии в конце XVI – I половине XVII в.: Автореф. дис. канд. ист. наук. – Минск, 1981.

Копчак С. І. Населення українського Прикарпаття у докапіталістичний період // Демографічні дослідження. – К., 1971. – Вип. 2. – С. 208–238.

Коул Э. Дж. Снижение рождаемости в Европе со времен Французской революции до Второй мировой войны // Брачность, рождаемость, семья за три века: Сборник статей / Под ред. А. Г. Вишневского и И. С. Кона. – М., 1979. – С. 71–131.

Коховский В. Опыт изучения войн Б. Хмельницкого. – СПб., 1862.

Кравець О. М. Сімейний побут і звичаї українського народу. – К., 1996.

Кравченко В. М. Невідомі інвентарі Луцького замку 1598 і 1600 рр. // Минуле і сучасне Волині: тези доповідей і повідомлень Волинської регіональної історико-краєзнавчої конференції (26–28 верес. 1985 р.). – Луцьк, 1985. – С. 224–227.

Кравченко В. М. Найдавніші інвентарі Луцького замку і староства (кінець XVI – початок XVII ст.) // Архіви України. – 1986. – № 5. – С. 20–26.

Кравченко В. Передмова // Литовська метрика. Книга 561. Ревізії українських замків 1545 року / Підгот. В. Кравченко. – К., 2005.

Кравченко В. М. Документи володимирських ґродських книг до історії Володимирського замку останньої третини XVI – першої половини XVII ст. // Середньовічні і ранньомодерні оборонні споруди Волині: Зб. наук. праць. – Кременець, 2006. – С. 92–99.

Крижанич Ю. О промысле. – Москва, 1860.

Крижанич Ю. Русское государство в половине XVII в. Рукопись времен Алексея Михайловича. – М., 1860. – Ч. II.

Крикун Н. Г. Народонаселение Подольского воеводства в XVII–XVIII вв.: Автореф. дис. канд. ист. наук. – Л., 1965.

Крикун М. Г. Подимні реєстри XVII ст. як джерело // Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін: Друга секція. Спеціальні історичні дисципліни. – К., 1968. – С. 72–80.

Крикун М. Населення Подільського воєводства в першій половині XVII ст. // Український історико-географічний збірник. – К., 1971. – Вип. 1. – С. 115–135.

Крикун М. Колонізація Подільського воєводства у першій половині XVIII ст. // Український історико-географічний збірник. – К., 1972. – Вип. 2. – С. 85–104.

Крикун Н. Г. Население Правобережной Украины в 1789 г. // Проблемы исторической демографии СССР. – Таллин, 1977. – С. 97–102.

Крикун Н. Г. Документальные источники по истории населения Правобережной Украины канунa и периода освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. // Проблемы историографии и источниковедения истории СССР. – Днепропетровск, 1979. – С. 126–137.

Крикун М. Г. Питання чисельності населення на Правобережній Україні другої половини XVI – середини XVII ст. у радянській історіографії // Вісник Львівського ун-ту. Серія історична. – Львів, 1980. – Вип. 16. – С. 74–81.

Крикун М. Г. Чисельність населення Волинського воєводства у першій половині XVII ст. // З історії стародавності і середньовіччя. Вісник Львівського ун-ту. – Львів, 1988. – Вип. 24. – С. 72–80.

Крикун Н. Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XV–XVIII ст.: границы воеводств в свете источников. – К., 1993.
Крикун М. Населення домогосподарств у Житомирському повіті Київського воєводства 1791 р. // Україна модерна. – Л., 2001. – № 6. – С. 25–45.
Кримський А. Історія Туреччини. – К.; Л., 1996.
Крип'якевич І. Голодівки на Україні XVII ст. // Вісник природознавства. – Харків, 1926. – № 3. – С. 34–37.
Крип'якевич І. Землетруси на Україні в XVII та XVIII в. // Вісник природознавства. – Харків, 1927. – № 3–4. – С. 206.
Крип'якевич І. Саранча на Україні в XI–XVIII століттях // Вісник природознавства. – Х., 1928. – № 3–4. – С. 183–191.
Крип'якевич І. Астрономічні явища в українських літописах XI–XVIII вв. // Збірник фізіографічної комісії Наукового товариства ім. Шевченка. – Л., 1930. – Вип. 3. – С. 45–58.
Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. – К., 1954.
Кулаковський П. Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569–1673 рр. Студії з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій. – Острог; Львів, 2002.
Кулаковський П. Міська проблематика на шляхетському сеймику Волинського воєводства (1-а половина XVII ст.) // Студії і матеріали з історії Волині. – Кременець, 2009. – С. 16–17.
Кулиш А. П. История воссоединения Руси. – СПб., 1874. – Т. I.
Купчинський О. А. Найдавніші слов'янські топоніми України як джерело історико-географічних досліджень. – К., 1981.
Кутовой А. И. Усадьбы как основные элементы градостроительной структуры древнерусского города // Древнерусский город: Материалы Всесоюзной археологической конференции, посвященной 1500-летию г. Киева. – К., 1984. – С. 65–66.
Ладюри Руа Ле Э. История климата с 1000 года / Под ред. д-ра геогр. наук Т. В. Покровской; Пер. с фр. А. С. Чаплыгиной. – Л., 1971.
Ласлетт П. Семья и домохозяйство: исторический подход // Брачность, рождаемость, семья за три века: Сборник статей / Под ред. А. Г. Вишневского и И. С. Кона. – М., 1979. – С. 132–157.
Латинско-русский словарь. – М., 1949.
Латинсько-український словник. – К., 1998.
Левицкий О. О семейных отношениях в Юго-Западной Руси в XVI–XVII веках // Киевская старина. – 1880. – Т. XXIX. – С. 547–574.
Левицкий О. Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. // АЮЗР. – К., 1909. – Ч. VIII, т. III. – С. 1–120.
Левицкий О. И. Об актовых книгах, относящихся к истории Юго-Западного края и Малороссии // Труды XI археологического съезда в Киеве. 1899. – М., 1902. – Т. II. – С. 55–82.
Леонтович Ф. И. Древнее хорвато-далматинское законодательство. – Одесса, 1868.
Леонтович Ф. И. Голодовки в России до конца прошлого века // Северный вестник. – 1892. – № 3. – С. 47–76; № 4. – С. 33–63.
Леонтович Ф. И. Панский двор в литовско-русском государстве // Варшавские университетские известия. – 1895. – V. – С. 1–59.
Леонтович Ф. И. Сословный тип территориально-административного состава литовского государства и его причины. – СПб., 1895.
Лешков В. Н. О народном продовольствии в древней Руси // Москвитянин. – 1854. – № 5. – С. 1–62.
Лешков В. Н. Что и как делалось в древней России на пользу народного здравия. – М., 1854.
Лучицкий И. В. Сябры и сябринное землевладение в Малороссии // Северный Вестник. – СПб., 1889. – № 1. – С. 69–88.
Любавский М. К. Областное деление и местное управление литовско-русского государства ко времени издания первого Литовского Статута. – М., 1892.
Люстрації королівщин українських земель XVI–XVIII ст. / Упоряд. Р. Майборода. – К., 1999.
Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV – середина XVII ст.). – К., 2001.

Мальченко О. Арсенали українських замків XV–XVII ст. – К., 2004.
Маркевич А. К вопросу о положении христиан в Крыму во время татарского владычества. – Симферополь, 1910.
Маслійчук В. До історії родинної конфліктності. Насильство у родині на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. // Соціум: Альманах соціальної історії. – К., 2007. – Вип. 7. – С. 243–264.
Маслійчук В. Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні в другій половині XVIII ст. – Х., 2008.
Мацюк О. Замки і фортеці Західної України. – Л., 1997.
Мацюк О. Пам'ятки оборонного будівництва Острога та околиць (короткий історіографічний огляд) // Осягнення історії: Збірник наукових праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. – Острог; Нью-Йорк, 1999. – С. 361–369.
Мелешко В. Й. О торговле и торговых связях Могилева в XVII в. // Труды Института Истории Академии Наук БССР. – Минск, 1958. – Выпуск 3. – С. 47–55.
Мелешко В. Могилев в XVI – середине XVII в. – Минск, 1988.
Менжинский В. Структура феодального землевладения в Великом княжестве Литовском // История СССР. – 1987. – № 3. – С. 160–180.
Мереете У. И. Предмет и структура демографической науки и место исторической демографии // Проблемы исторической демографии СССР. – Таллин, 1977. – С. 18–34.
Милюков П. Н. Государственное хозяйство России в первой четверти XVIII столетия и реформа Петра Великого. – СПб., 1892.
Миронов Б. Н. Традиционное демографическое поведение крестьян в XIX – начале XX в. // Брачность, рождаемость, смертнось в России и в СССР. Сборник статей. – М., 1977. – С. 83–104.
Миронов Б. Н. Социальная история России (XVIII – начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. – СПб., 1999. – Т. I.
Мишко Д. І. Соціально-економічні умови формування української народності. – К., 1963.
Моисеев А. И. Термины родства и свойства в современном русском языке // Филологические науки. – М., 1963. – Т. III. – С. 120–132.
Новицкий И. П. Очерк истории крестьянского сословия в Юго-Западной России в XV–XVIII вв. // АЮЗР. – К., 1876. – Ч. VI, т. I. – С. 1–161.
Новицкий И. П. Князья Ружинские // Киевская старина. – 1882. – № 2. – С. 58–84.
Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века. – Москва; Ленинград, 1948.
Новосельский С. А. Теория и статистика населения // Энциклопедический словарь братьев Гранат – М., 1936. – Т. 41, ч. 7.
Носевич В. Л. Еще раз о Востоке и Западе: структуры семьи и домохозяйства в истории Европы // Круг идей: историческая информатика в информационном обществе. Труды VII конференции Ассоциации «История и компьютер» / Под ред. Л. И. Бородкина, В. Н. Владимирова, И. Ф. Юшина. – М., 2001. – С. 15–38.
Оболенская С. В. «История повседневности» в историографии ФРГ // Одиссей. Человек в истории: Личность и общество. – М., 1990. – С. 182–198.
Основы теории народонаселения. – М., 1973.
Паевский В. В. Вопросы демографической и медицинской статистики – М., 1970.
Пажимський Б. Чорний дим над Случем // Старокостянтинів і край в просторі часу. Матеріали Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції «Велика Волинь», присвяченої 470-річчю від дня народження князя В.-К. Острозького. – Хмельницький; Старокостянтинів; Самчики, 1997. – С. 151–155.
Палли Х. Воспроизводство населения Эстонии в XVII–XIX вв. // Брачность, рождаемость, смертность в Росси и в СССР: Сборник статей. – М., 1977. – С. 214–229.
Палли Х. О развитии народонаселения Эстонии в сравнительно-историческом плане (XVI–XVIII вв.) // Известия АН СССР. Серия «Общественные науки». – М., 1974. – № 4. – С. 357–370.
Панашенко В. В. Агресія Кримського ханства і султанської Туреччини на Україну в кінці XV – першій половині XVI ст. // Феодалізм на Україні. – К., 1990. – С. 114–132.

Пашуто В. Т. Голодные годы в древней Руси // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы, 1962. – Минск, 1964. – С. 61–94.

Перковський А. Л. Еволюція сім'ї і господарства на Україні в XVII – першій половині XIX ст. // Демографічні дослідження. – К., 1979. – Вип. 4. – С. 37–46.

Пероговский В. Из истории города Староконстантинова // Волынские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1881. № 3. – С. 61–81; № 4. – С. 109–116; № 6. – С. 165–176; № 7. – С. 204–209; № 9. – С. 276–288.

Пероговський В. Із історії міста Старокостянтинова // Опис володінь князя Януша Острозького у південно-східній Волині 1615 р. – Острог, 2009. – С. 10–44.

Пичета В. И. Эпоха гарадзкое гаспадарки на Беларусі // Полымя, 1925. – № 5–6. – С. 125–139.

Похилевич Д. Л. От Торунского Статута к уставе на волоки // Ученые записки Ярославского пединститута. – Ярославль, 1945. – Вып. VI. – С. 3–18.

Похилевич Д. Л. О реакционном характере аграрной реформы Сигизмунда Августа в литовском государстве // Ученые записки Ярославского пединститута. – Ярославль, 1945. – Вып. VII. – С. 3–42.

Похилевич Д. Л. Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI–XVIII вв. – Л., 1957.

Пресса Р. Народонаселение и его изучение (Демографический анализ). – М., 1966.

Птуха М. В. Очерки по истории статистики XVI–XVIII веков. – М.,1945.

Пушкарева Н. Л. Женщины России и Европы на пороге Нового времени. – М., 1996.

Пушкарева Н. Л. Зачем он нужен этот гендер? Новые концепции и новые подходы к анализу прошлого // Социальная история: Ежегодник. 1998/99. – М., 1999. – С. 155–177.

Радянська енциклопедія історії України. – К., 1971. – Т. 3.

Раухберг Г. Статистика населения и история народонаселения Европы // Народонаселение и учение о народонаселении / Пер. С. Булгакова. – М., 1897. – С. 3–21.

Романовський В. О. Київський архів давніх актів // Архівна справа. – Харків, 1925. – С. 86–100.

Романовський В. О. Нариси з архівознавства. – Харків, 1927. – С. 34–44.

Рудницький С. Руські землі польської корони при кінці XV в. // Записки Наукового Товариства імені Т. Шевченка. – Л., 1899. – Т. XXXI-XXXII, кн. V–VI. – С. 1–25.

Русина О. Україна під татарами і Литвою. – К., 1998.

Русов А. А. Русские тракты в конце XVII и начале XVIII веков и некоторые данные о Днепре из атласа конца прошлого столетия. – К., 1876.

Сайчук Б. Т. Реконструкція плану забудови Луцького окольного замку на середину XVI ст. та її персоніфікація // Науково-інформаційний збірник Луцького державного історико-культурного заповідника «Старий Луцьк». – Луцьк, 1998. – С. 38–58.

Сакало О. Є. Типологія і структура домогосподарств сільського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст.: на прикладі Лубенського полку: Автореф. дис. канд. іст. наук. – К., 2011.

Сас П. М. Феодальные города Украины в конце XVI ст. – К., 1989.

Сердюк І. Населення літнього віку у містах Гетьманщини (за даними Румянцевського опису 1765–1769 рр.) // Соціум: Альманах соціальної історії. – К., 2010. – Вип. 9. – С. 56–64.

Сіреджук П. С. Народонаселення Північного Прикарпаття третьої чверті XVII ст. // Історико-географічне вивчення природних та соціально-економічних процесів на Україні. – К., 1988. – С. 57–61.

Скальковський А. О. Історія Нової Січі або останнього коша запорозького. – Дніпропетровськ, 1994.

Скеп'ян А. А. Уплыў вяликакняжацкага двара на фарміраванне культурных эліт ВКЛ у XVII ст. // Матэрыялы Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі «Ягелоны: дынастыя, эпоха, спадчына» Гальшаны-Навагрудак, 8-10 верасня 2006. – Мінск, 2007. – С. 183–195.

Скочиляс І. Запровадження метричних книг у Київській православній митрополії в другій половині XVII століття // Генеалогічні записки Українського геральдичного т-ва. – Біла Церква, 2001. – Вип І. – С. 77–87.

Скрынников Р. Г. Иван Грозный. – М., 1975.

Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. – К., 1977. – Т. І.

Словцов Ф. И. Историческое и статистическое обозрение неурожаев в России // Сборник статистических сведений о России: Издание Русского географического общества. – М., 1858.

Смирнов В. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. – СПб., 1887.

Смуток І. Початки родів Яворських, Турецьких, Ільницьких (XV–XVI ст.) // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. – Л., 2006. – Вип. 5. – С. 57–58.

Смуток І. Вступ до генеалогії шляхти Самбірського повіту XVI – початку XVII ст. (Шляхетські прізвиська). – Л., 2008.

Собчук В. Мережа оборонних споруд південної Волині (серед. XIV – 1-а половина XVII ст.) // Середньовічні і ранньомодерні оборонні споруди Волині: Збірник наукових праць. – Кременець, 2006. – С. 17–56.

Собчук В. Боговитиновичі: Генеалогія і маєтки // До джерел: Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – К.; Л., 2004. – С. 498–537.

Станиловский Л. М. Хронология голодных годов за 14 столетий в метеорологическом отношении // Проблемы урожая. – М., 1926. – С. 309–339.

Старченко Н. Стосунки пана і слуги «рукодайного» в контексті уявлень про вірність і зраду (Волинь та Наддніпрянщина в кінці XVI – першій половині XVII ст.) // Соціум: Альманах соціальної історії. – К., 2006. – Вип. 6. – С. 85–129.

Старченко Н. Шлюбна стратегія вдів і кілька проблем навколо неї (шляхетська Волинь кінця XVI ст.) // Київська старовина. – 2000. – № 6. – С. 58–74; 2001. – №. 1. – С. 42–62; 2001. – № 4. – С. 20–42.

Стеллецкий Б. Клеванский замок: Историческая справка. – К., 1911.

Стешенко В. С. Изучение воспроизводства населения (теоретические проблемы). – К., 1981.

Теоретические проблемы демографии. – М., 1970.

Теодорович Н. И. Город Владимир Волынской губернии в связи с историей Волынской епархии. – Почаев, 1893.

Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Т. IV. – Почаев, 1899.

Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Т. V. – Почаев, 1903.

Тесленко І. Родинний клан Єрличів // Соціум: Альманах соціальної історії. – К., 2004. – Вип. 4. – С. 135–188.

Тесленко І. Хто є хто в імперії «старого» князя. «Острозька шляхта» // Соціум: Альманах соціальної історії. – К., 2008. – Вип. 8. – С. 119–133.

Терський С. Храми середньовічного Володимира та його околиць: історія, локалізація, конфесії // Релігія і церква в історії Волині / Збірник наукових праць під ред. В. Собчука. – Кременець, 2007. – С. 7–16.

Троневич П. Луцький замок. – Луцьк, 2003.

Троневич П. О., Хілько М. В., Сайчук Б. Т. Втрачені християнські храми Луцька. – Луцьк, 2001.

Ульяновський В. «Славний для всіх часів чоловік»: князь Костянтин Іванович Острозький. Серія «Видатні постаті Острогіани». – Вип. 2. – Острог, 2009.

Урланіс Б. Ц. Рост населения в Европе. – Москва, 1941.

Федотов-Чеховский А. А. Каштелян брацлавский, Василий Загоровский, в полоне у татар // Киевская старина. – 1887. – № 2. – С. 360–365.

Федотов-Чеховский А. А. Волынская полоненница XVI в. и ее «орменский» обожатель // Киевская старина. – 1887. – № 5. – С. 200–204.

Хаджнал Дж. Европейский тип брачности в ретроспективе // Брачность, рождаемость, семья за три века: Сборник статей / Под ред. А. Г. Вишневского и И. С. Кона. – М., 1979. – С. 14–70.

Халебський П. Україна – земля козаків. – К., 2008.

Хартахай О. Историческая судьба крымских татар (за Ходжа-Раммалем, пол. XVI ст.) // Вестник Европы. – 1867. – Т. II, отдел III. – С. 152–174.

Хензель В. Проблема ясыря в польско-турецких отношениях XVI–XVII вв. // Россия, Польша и Причерноморье в XV–XVIII вв. – Москва, 1979. – С. 147–158.

Черкас Б. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515–1540 рр.). – К., 2006.

Черняков Т. Роль екологічних та кліматичних змін у розвитку стародавнього суспільства на Україні (X тис. до н. е. – I тис. н. е.) // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. – Нетішин, 2003–2004. – Т. 2–3. – С. 106–108.

Чмелик Р. Мала українська селянська сім'я другої половини XIX – початку XX ст. – Л., 1999.

Чунтулова В. Форми документів актових книг Кременецького гродського суду // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – К., 1962. – № 4. – С. 3–13.

Чунтулова В. Форми документів актових книг Кременецького земського суду // Історичні джерела та їх використання. – К., 1964. – Вип. 1. – С. 203–209.

Шелестов Д. История и современность (об изучении истории демографической науки) // Прошлое и настоящее демографии. – М., 1980. – С. 3–18.

Шелестов Д. К. Демография: история и современность. – М., 1983.

Шелестов Д. К. Историческая демография. – М., 1987.

Щербиновский М. С. Пустынная саранча шистоцерка. Проблемы защиты южных территорий СССР от вторжения стай шистоцерки. – М., 1952.

Щербиновский М. С. Основные закономерности массовых размножений саранчи и миграций ее стай. – М., 1958.

Щербиновский М. С. Сезонные явления в природе. – М., 1966.

Щепкин В. Н. Очерк голодовок в Западной Европе и Ост-Индии // Известия Московской Государственной думы. – 1881. – Вып. XVI. – С. 44–70; – Вып. XVIII. – С. 14–40.

Щепкин В. Н. Голода в России // Исторический вестник. – 1886. – Т. XXIV, кн. VI. – С. 489–521.

Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: У 3-х т. / З рос. пер. Іван Сварник. – Л., 1990. – Т. I.

Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993.

Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII ст. Волинь і Центральна Україна. – Вид. 2. – К., 2008.

Яковенко Н. Нариси історії середньовічної та ранньомодерної України. – Вид. 2. – К., 2005.

Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К., 2002.

Alderson A. S., Sanderson S. K. Historic European Household Structures and the Capitalist World-Economy // Journal of Family History. – 1991. – Vol. 16. – P. 419–432.

Alexandrowicz St. Miasteczka Białorusi i Litwy jako ośrodki handlu w XVI i w I połowie XVII w. // Rocznik Białostocki. – Białystok, 1961. – T. I. – S. 63–130.

Alexandrowicz St. Zaludnienie miasteczek Litwy i Białorusi w XVI–XVII w. // Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych. – R. 65. – T. XXVII. – S. 35–65.

Anusik Z. Struktura społeczna szlachty bracławskiej w świetle taryfy podymnego z 1629 r. // Przegląd Historyczny – 1985. – 76, z. 2. – S. 233–253.

Armengaud A. Mouvement ouvrier et néo-malthusianisme au début du XX-e siècle // Annales de démographie historique. 1966 (Etudes, chroniques, bibliographie, documents). – Paris, 1966.

Armengaud A. La Famille et l'Enfant en France et en Angleterre du XVIe au XVIIIe siècle. Aspects Démographiques. – Paris, 1975.

Augustyniak U. Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640). Mechanizmy patronatu.– Warszawa, 2001.

Badyna P. Model człowieka w polskim piśmiennictwie parenetycznym XVIII w. (do 1777 r.). – Warszawa, 2004.

Baranowski B. Chłop polski w walce z Tatarami. – Warszawa, 1952.

Baranowski B. Sprawy obyczajowe w sądownictwie wiejskim w Polsce wieku XVII–XVIII. – Łódź, 1955.

Bardach J., Leśnodorski B., Pietrzak M. Historia ustroju i prawa polskiego. – Warszawa, 1999.

Béguin K. Les princes de Condé. Rebelles, courtisans et mecenes dans la France du Grand siècle, avant-propos de Daniel Roche. – Champ Vallon, 1999.

Berkner L. K. The Use and Misuse of Census Data for the Historical Analysis of Family Structure. The Journal of Interdisciplinary History. – 1975. – Vol. 4. – P. 721–738.

Besala J. Małżeństwa królewskie. Jagiellonowie. – Warszawa, 2006.

Beloch K. J. Die Bevölkerung Europas in Mittelater in: Zeitschrift für Sozialwissenschaft. – 1900. – T. III. – S. 405–423.

Biłous N. Testamenty mieszkańców Kijowa z XVI – pierwszej połowy XVII wieku // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – 2010. – R. 58, № 2. – S. 247–260.

Bogucka M. Mieszczaństwo Warszawy w XVI i w pierwszej połowie XVII w. // Społeczeństwo Warszawy w rozwoju historycznym. – Warszawa, 1977. – S. 393–421.

Bogucka M. Rodzina mieszczańska XVI–XVII wieku // Rodzina w polskim mieście XVI–XVII wieku: wprowadzenie w problematykę // Przegląd Historyczny. – 1983. – T. LXXIV, z. 3. – S. 495–507.

Bogucka M. Białogłowa w dawnej Polsce. Kobieta w społeczeństwie polskim XVI–XVII wieku na tle porównawczym. – Warszawa, 1998.

Bogucka M., Samsonowicz H. Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1986.

Boniecki A. Poczet rodów w Wielkiem księstwie Litewskiem w XV–XVI wieku. – Warszawa, 1883.

Borowski St. Funkcje prokreacyjne rodziny polskiej // Demografia społeczna. – Warszawa, 1974. – S. 84–155.

Borowski St. Próba odtworzenia struktur społecznych i procesów demograficznych na Warmii u schyłku XVII w. na przykładzie Dobrego Miasta i okolicy / Przeszłość Demograficzna Polski. – 1975. – T. 8. – S. 125–198.

Braudel F. La Méditerranée et le monde méditerranien à l'époque de Philippe II. – Paris, 1966. – T. I.

Brodnicka E. Ludność parafii Wieleń nad Notecią w drugiej połowie XVIII w. // Przeszłość Demograficzna Polski. – 1970. – T. 3. – S. 179–202.

Budzyński Z., Sochacka M. Ludność parafii Hyżne koła Rzeszowa w świetle spisów spowiedniczych z lat 1728–1747 // Studia i materiały z dziejów społecznych Polski południowo-wschodniej / Red. Z. Budzyński. – Rzeszów, 2003. – T. I. – S. 161–181.

Bujak F. Uwagi o potrzebach historii gospodarczej // Nauka polska, jej potrzeby, organizacja i rozwój. – Warszawa, 1918. – T. I. – S. 275–286.

Bujak F. Źródła do historii zaludnienia Polski // Pamiętnik VI powszechnego zjazdu historyków polskich w Wilnie 17–20 września 1935 r. II. Protokoły. – Lwów, 1936. – S. 297–319.

Cackowski St. Gospodarstwo wiejskie w dobrach biskupstwa chełmińskiego w XVII–XVIII wieku. Część I: Gospodarstwo chłopskie. –Toruń, 1961.

Charewiczowa L. Klęski zaraz w dawnym Lwowie. – Lwów, 1930.

Cooper Sh. M. From Family Member to Employee: Aspects of Continuity and Discontinuity in English Domestic Service, 1600-2000 // Domestic Service and the Formation of European Identity. Understanding the Globalization of Domestic Work, 16th-21st Centuries, wyd. A. Fauve-Chamoux. – Bern 2004. – P. 277–298.

Cooper Sh. M. Service to Servitude? The Decline and Demise of Life-Cycle Service in England // The History of the Family. – 2005. – 10, issue 4. – P. 367–386.

Czapliński W., Długosz J. Życie codzienne magnaterii polskiej w XVII wieku. – Warszawa, 1976.

Czerkawski W. Metoda badania zaludnienia Polski w XVI w. // Sprawozdania z czynności i posiedzeń Akademii Umiejętności. – Kraków, 1897. – T. 2. – S. 8–12.

Ćwik W. Ludność żydowska w miastach Lubelszczyzny w drugiej połowie XVIII w. // Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego. – 1966. – T. 59. – S. 29–62.

Daszyńska-Golińska Z. Uście Solne. Przyczynki historyczno-statystyczne do dziejów nadwiślańskiego miasteczka. – Kraków, 1906.

Delimata M. Dziecko w Polsce średniowiecznej. – Poznań, 2004.

Dembińska M. Materialne i biologiczne warunki bytu // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – 1968. – T. 16, № 2. – S. 361–371.

Dobrowolski K. Znaczenie metryk kościelnych dla badań naukowych // Rocznik Towarzystwa Heraldycznego. – 1921. – T. V. – S. 90–110.

Doroszewski W. O kulturę słowa. – Warszawa, 1962.

Drake M. Population Studies from Parish Registers. – London, 1982.

Dr. Antoni J. Ks. Bazyli Ostrogski i jego zatarg z Kosińskim // Opowiadania Historyczne. Seria szósta. – Lwów, 1887. – S. 43–108.

Dubert I. Geografia form rodzinnych w Hiszpanii w latach 1752–1860 // Przeszłość Demograficzna Polski. – 2003. – T. 24. – S. 75–102.

Dupâquier J. Introduction à la démographie historique. – Paris, 1974.

Dupâquier J. Pour la démographie historique. – Paris, 1984.

Dupâquier J. Introduction // Histoire de la population Française. T. I: Des origines a la Renaissance. – Paris, 1988.
Ernst N. Die ersten Einfälle der Krymtataren in Südrussland // Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte. – Berlin, 1913. – T. III.
Fairchilds C. Domestic Enemies. Servants and their Masters in Old Regime France. – Baltimore, 1984.
Fauve-Chamoux A. Służba domowa w Europie od XVI wieku: dzieje i źródła zjawiska // Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV–XX wieku. Struktury demograficzne, społeczne i gospodarcze. – Warszawa, 2008. – S. 315–328.
Fijalek J. Pabianice i włość pabianicka drugiej połowy XVII w i XVIII w. // Prace Instytutu Historycznego Uniwersytetu Łódźkiego. – Łódź, 1952. – № 4.
Fisher A. W. Muskowy and Black Sea Slave Trade // Canadian-American Slavic Studies, 1972. – Vol. 6, № 4. – P. 575–594.
Flandrin J-L. Familles. Parenté, maison, sexualité dans l'ancienne société. Edition du Seuil, 1976.
Flandrin J.-L. Historia rodziny / Przeł. Agnieszka Kuryś. – Warszawa, 1998.
Fleury M., Henry L. Des registres paroissiaux à l'histoire de la population // Manuel de dépouillement et d'exploitation de l'état civil ancien. – Paris, 1956.
Frątczak E. Modelowanie cyklu życia jednostki i rodziny. Teoria i praktyka. – Warszawa, 1999.
Furtak T. Kilka zagadnień z demografii historycznej szlachty polskiej // Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych. – Lwów, 1937. – T. VI. – S. 31–58.
Gąsiorowski L. Zbiór wiadomości do historji sztuki lekarskiej w Polsce od czasów najdawniejszych aż do najnowszych.– Poznań, 1839–1855. – T. I– IV.
Giedroyc Fr. Mór w Polsce. – Warszawa, 1899.
Gieysztorowa I. Badania demograficzne na podstawie metryk parafialnych // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – R. X. – 1962. – Z. 1–2. – S. 108–121.
Gieysztorowa I. Źródła i szacunki w badaniach osadnictwa i demografii Polski XVI i XVIII w. // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – R. X. 1962. – Z. 3–4. – S. 571–591.
Gieysztorowa I. Badania nad historią zaludnienia Polski // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – R. XI. – 1963. – Z. 3–4. – S. 522–562.
Gieysztorowa I. Niebezpieczeństwa metodyczne polskich badań metrykalnych XVII–XVIII wieku // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – 1971. – T. 19. – Z. 4 – S. 557–603.
Gieysztorowa I. Wstęp do demografii historycznej. – Warszawa, 1976.
Gieysztorowa I. Rodzina staropolska w świetle badań demograficznych. Zarys problematyki // Społeczeństwo staropolskie. – Warszawa, 1979. – T. II. – S. 159–175.
Gieysztorowa I. Sprawozdanie z konferencji poświęconej zastosowaniu technik komputerowych w badaniach historyczno-demograficznych XVII i XVIII w. // Przeszłość Demograficzna Polski. – 1987. – T. 17. – S. 265–275.
Gloger Z. Encyklopedia staropolska. – Warszawa, 1903. – T. IV.
Golębiowski S. Pamiętnik o Tomaszu Zamoyskim // Biblioteka Warszawska. – 1853. – Z. CLV.
Górka O. Uwagi orientacyjne o Tatarach polskich i obcych // Rocznik Tatarski. – 1930. – T. II.
Górka O. «Ogniem i mieczem a rzeczywistość historyczna. – Warszawa, 1933.
Górka O. Liczebność Tatarów Krymskich i ich wojsk // Przegląd Historyczno-Wojskowy. – 1938. – T. VIII, z. 2.
Goubert P. Beauvais et le Beauvaisis de 1600 à 1730. Contribution à l'histoire sociale de la France du XVIIe siècle. – Paris, 1960.
Goubert P. Clio parmi les hommes. – Paris, 1976.
Grabowski P. Polska Niżna, albo osada Polska. – Kraków, 1859.
Guldon Z. Zmiany arealu uprawnego i zaludnienia w badaniach nad osadnictwem nowożytnym (W związku z pracą P. Szafrana) // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – R. X. – 1962. – № 3–4. – S. 653–661.
Guldon Z. Badania nad zaludnieniem Ukrainy w XVII wieku // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – R. XIII. – 1963. – № 3. – S. 561–565.
Guldon Z. Uwagi w sprawie przydatności badawczej rejestrów poborowych z XVI w. // Zapiski Historyczne. – R. 1966. – T. XXXI, z. 1. – S. 73–79.
Guldon Z., Krikun N. Spis dymów prawobrzeżnej Ukrainy z roku 1775 // Studia Źródłoznawcze. – Warszawa, Poznań. – 1979. – T. XXIV. – S. 181–186.

Hajnal J. European marriage patterns in perspective // D.V. Glass and D.E.C. Everslay (eds.) Population in History. – Chicago, 1965. – P. 101–143.
Hammel E. A., Laslett P. Comparing household structures over time and between cultures // Comparative Studies in Society and History. – 1974. – V. 16. – P. 73–109.
Hedemann O. Historia powiatu brasławskiego. – Wilno, 1930.
Hedemann O. Dzisna i Druja, magdeburskie miasta. – Wilno, 1934.
Henry L. Manuel de demographie historique. – Paris, 1967.
Henry L. Historical demography // Population and social change, ed. D. V. Glass, R. Revelle. – Cambridge, Mass, 1972.
Herlihy D. Family // "American Historical Review", 1991.– T. XXXXVI. – P. 1–16.
Herlihy D. Mediewal Household. Cambridge, Mass. – London, 1985.
Herlihy D. Family Solidarity in Medieval Italian History // Ekonomy, Society and Government in medieval Italy, ed. D. Herlihy, R. S. Lopez, V. Slessarev. – Kent, 1969. – P. 173–184.
Higounet-Nadal A. Périgueux aux XIV et XV siècle: Etudes de démographie historique. – Bordeau, 1978.
Hill B. Servants. English Domestics in the Eighteenth Century. – Oxford, 1996.
Hoagland H. Mechanisms of Population Control // «Daedalus», Summer 1964. – P. 812–829.
Hobsbawm E. J. From Social History to the History of Society // Daedalus, 1971 (100). – P. 20–45.
Hodgson D. Demography as social science and policy science // Population and Development Review. – 1983. – Vol. 9. – № 1. – P. 1–34.
Horn M. Zaludnienie województwa Bełzkiego w 1630 r. // Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych. 1959. – Poznań, 1960 – T. XXI. – S. 67–97.
Horn M. Chronologia i zasięg najazdów tatarskich na ziemie Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1600–1647 // Studia i materiały do historii wojskowości. – Warszawa, 1962. – T. VIII, cz. 1. – S. 3–71.
Horn M. Skutki ekonomiczne najazdów tatarskich z lat 1605–1633 na Ruś Czerwoną. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1964.
Horn M. Epidemie chorób zakaźnych na Rusi Czerwonej w latach 1600–1647 // Studia Historyczne. – 1968. – R. XI. – Z. 1 (40). – S. 13–31.
Horn M. Rozwój demograficzny i struktura wyznaniowo-narodowościowa mieszczaństwa na ziemiach ukraińskich Korony w latach 1569–1648 // «Studia z filologii rosyjskiej i słowiańskiej. T. XIV: Z problemów ukrainoznawstwa. – Warszawa, 1987. – S. 67–84.
Hoszowski St. Dynamika rozwoju zaludnienia Polski w epoce feudalnej (X–XVII w.) // Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych. – 1951. – T. XIII. – S. 137–198.
Hoszowski St. Klęski elementarne w Polsce w latach 1587–1648 // Prace z dziejów Polski feudalnej ofiarowane Romanowi Grodeckemu w 70 rocznicę urodzeń / Pod red. Z. Bunowej i in. – Warszawa, 1960. – S. 453–465.
Inglot St. Stosunki społeczno-gospodarcze w dobrach biskupstwa wloclawskiego w pierwszej połowie XVII w. // Archiwum Towarzystwa Naukowego we Lwowie. – Dział II. – Lwów, 1927. – T. III – № 4. – S. 22–42.
Izydorczyk A. Rodzina chłopska w Małopolsce w XV–XVI wieku // Społeczeństwo staropolskie. – Warszawa, 1983. – T. III. – S. 7–27.
Izydorczyk A. Pozycja służby w rodzinie chłopskiej w XVI i w pierwszej połowie XVII wieku // Studia nad gospodarką, społeczeństwem i rodziną w Europie późnofeudalnej. – Lublin, 1987. – S. 161–165.
Izydorczyk-Kamler A. Praca najemna na wsi małopolskiej w XVI i pierwszej połowie XVII wieku // Kwartalnik Historyczny. – 1990. – T. 97 (1–2). – S. 3–31.
Jabłonowski A. Pisma. – Warszawa, 1911. – T. IV.
Jabłonowski A. Ziemia wołyńska w połowie XVI wieku // Źródła dziejowe. – Warszawa, 1877. – T. VI. – S. VII–CIX.
Jabłonowski A. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Ziemie Ruskie. Wołyń i Podole // Źródła dziejowe. – Warszawa, 1889. – T. XIX. – S. 7–128.
Jabłonowski A. Historia Rusi południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej. – Kraków, 1912.
Janczak J. K. Dom, gospodarstwo i rodzina wiejska w Wieluńskiem u schyłku XVIII wieku // Celem nauki jest człowiek ... Studia z historii społecznej i gospodarczej ofiarowane Helenie Madurowicz-Urbańskiej / Red. P. Franaszek. – Kraków, 2000. – S. 117–129.

Jop S. Przemiany demograficzne w Kocku od XV do XX wieku // Studia z dziejów Kocka / Pod red. Ryszarda Szczygła. – Lublin, 2003. – S. 49–62.
Kamler A. Chłopi jako pracownicy najemni na wsi małopolskiej w XVI i pierwszej połowie XVII wieku. – Warszawa, 2005.
Karpiński A. Biedota miejska wobec zaraz i innych klęsk żywiołowych w Warszawie w latach 1526–1655 // Rocznik Warszawski. – R. XVI. – 1981. – S. 81–121.
Karpiński A. Kobieta w mieście polskim w drugiej połowie XVI i w XVII wieku. – Warszawa, 1995.
Karpiński A. W walce z niewidzialnym wrogiem. Epidemie chorób zakaźnych w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku i ich następstwa demograficzne, społeczno-ekonomiczne i polityczne. – Warszawa, 2000.
Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525–1608) wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej. – Toruń, 1997.
Kleczyński J. Pogłówne generalne w Polsce i oparte na niem popisy ludności // Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny. Ser. II. – Kraków, 1894. – T. V. – S. 240–262.
Klukowski Z. Opis dżumy w Lublinie w r. 1625 // Archiwum Historii i Filozofii Medycyny. – 1927. – T. V. – №. 1. – S. 1–5.
Kochanowicz J. Chłopstwo – rozważania wokół definicji // «Historyka». – 1983. – T. XIII. – S. 53–66.
Koczerska M. Rodzina szlachecka w Polsce późnego średniowiecza. – Warszawa, 1975.
Kolankowski L. Dzieje chanatu krymskiego Girejów w XV i XVI wieku // Sprawozdanie Akademii Umiejętności w Krakowie. – 1918. – T XXIII. – № 5. – S. 7–21.
Kolankowski L. Problem Krymu w dziejach jagiellońskich // Kwartalnik Historyczny. – R. XLIX. – Lwów, 1935. – S. 279–300.
Kopczyński M. Dwór a rodzina chłopska – przymus i koegzystencja // Dwór, plebania, rodzina chłopska / Red. M. Ślusarska. – Warszawa, 1998. – C. 13–26.
Kopczyński M. Studia nad rodziną chłopską w Koronie w XVII–XVIII wieku. –Warszawa, 1998.
Kopczyński M. Rodzinne gniazdo? Mieszkańcy szlacheckich dworów w XVII i XVIII wieku // Od narodzin do wieku dojrzałego. Dzieci i młodzież w Polsce. Cz. 1. Od średniowiecza do wieku XVIII / Pod red. Marii Dąbrowskiej i Andrzeja Klondera. – Warszawa, 2002. – S. 81–95.
Koral P. Rodzina szlachecka w województwie sieradzkim i ziemi wieluńskiej w świetle rejestrów pogłównego z 1673 r. // Przegląd Historyczny. – 1995. – T. LXXXVI. – S. 361–367.
Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – Lwów; Warszawa; Kraków, 1923. – T. I.
Kossakowski St. Monografie historyczno-genealogiczne niekturych rodzin polskich. – Warszawa, 1859–1872. – T. I–III.
Kot S. Rzeczpospolita Polska w literaturze politycznej Zachodu. – Kraków, 1919.
Kowecka E. Dwór «najrządniejszego w Polszcze magnata». – Warszawa, 1991.
Kracik J. Pokonać Czarną Śmierć. Staropolskie postawy wobec zarazy. – Kraków, 1991.
Ks. Krolik L. Organizacja dekanalna diecezji Luckiej i Brzeskiej w XVII i XVIII wieku. – Lublin, 1981.
Kubala L. Czarna Śmierć // Szkice historyczne. Seria I–II. – Warszawa, 1923. – S. 327–335.
Kuchowicz Z. Warunki zdrowotne wsi i miasteczek województw łęczyckiego i sieradzkiego w XVIII wieku. – Łódź, 1961.
Kuchowicz Z. Heroina kontrreformacji – Anna Alojza Ostrogska // Wizerunki niepospolitych niewaist. – Łódź, 1972. – S. 183–193.
Kuchowicz Z. O biologiczny wymiar historii. – Warszawa, 1985.
Kuchowicz Z. Obyczaje i postacie Polski szlacheckiej XVI–XVIII wieku. – Warszawa, 1993.
Kuczyński S. M. Tatarzy pod Zbarażem // Przegląd Historyczno-wojskowy. – Warszawa, 1935. – T. VIII, z. 1.
Kuklo C. Próba sondażowego określenia wartości wybranych zespołów metrykalnych do badań nominatywnych // Przeszłość Demograficzna Polski. – 1981. – T. 13. – S. 125–140.
Kuklo C. Rodzina w osiemnastowiecznej Warszawie. – Białystok, 1991.
Kuklo C. Kobieta samotna w społeczeństwie miejskim u schyłku Rzeczypospolitej szlacheckiej. Studium demograficzno-społeczne. – Białystok, 1998.
Kuklo C. Odmienność rytmów rozwoju? Rodziny europejskie, rodziny polskie na przełomie XVIII i XIX wieku // Rodzina – prywatność – intymność. Dzieje rodziny w kontekście europiejskim / Red. D. Kałwa et al. – Warszawa, 2005. – S. 11–29.
Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. – Warszawa, 2009.

Kula W. Stan i potrzeby badań nad demografią historyczną dawnej Polski (do początków XIX wieku) // Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych. – 1951. – T. 13. – S. 23–110.
Kula W. Teoria ekonomiczna ustroju feudalnego. – Warszawa, 1983.
Kulejewska-Topolska Z. Nowe lokacje miejskie w Wielkopolsce od XVI do końca XVIII w. – Poznań, 1964.
Kulesza-Woroniecka I. Obraz dworu magnackiego w pamiętnikach i wspomnieniach osiemnastowiecznych // Patron i dwór. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku / Pod red. Ewy Dubas-Urwanowicz i Jerzego Urwanowicza. – Warszawa, 2006. – S. 231–241.
Kulesza-Woroniecka I. Pozycja służby w strukturze i organizacji dworu magnackiego w XVIII wieku // Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV–XX wieku. Struktury demograficzne, społeczne i gospodarcze. – Warszawa, 2008. – S. 329–340.
Kumor B. Przepisy prawne w sprawie chrztu dzieci w XVI–XVII w. // Przeszłość Demograficzna Polski. – 1976. – T. 9.
Kurtyka J. Tęczyńscy. Studium z dziejów polskiej elity możnowładczej w średniowieczu. – Kraków, 1997.
Kusmaul A. Servants in Husbandry in Early Modern England. – Cambridge, 1981.
Kwaśny Z. Rodzina chłopska na Śląsku w XVIII i w pierwszej połowie XIX w. // Pamiętnik XV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich. T. 2. Przemiany społeczne a model rodziny / Red. A. Żarnowska. – Gdasńk; Toruń, 1995. – S. 23–32.
Lachiver M. La Population de Meulan du XVII-e au XIX-e Siècle. – Paris, 1969.
Landry A. La revolution demographique. – Paris, 1974.
Lasocki Z. O Tatarach d-ra Górki. – Kraków, 1935.
Laslett P. The World We Hawe Lost. – London, 1965.
Laslett P. Introduction: The history of the family // Laslett P., Wall R. Household and Family in Past Time. – Cambridge, 1972. – P. 1–89.
Laslett P., Wall R. Household and Family in Past Time: Comparative Studies in the Size and Strukture of the Domestik Group over the Last Three Centuries in England, France, Serbia, Japan, and Colonial North America, with Further Materials from Western Europe. – Camdridge, 1972.
Laszuk A. Szlachta w województwie Krakowskim w świetle rejestrów pogłównego z 1662 r. // Przegląd Historyczny. – Warszawa, 1988. – T. LXXIX, z. 3. – S 425–456.
Laszuk A. Ludność województwa podlaskiego w drugiej połowie XVII wieku. – Warszawa, 1999.
Lebrun F. Od demografii historycznej ku historii postaw populacyjnych 1952–1982 // Przeszłość Demograficzna Polski. – 1984. – T. 15. – S. 162– 167.
Lemaitre N. Un horizon bloqué. Ussel et la montagne limousine aux 17–18 s. – Ussel, 1978.
Liedke M. Strategie małżeńskie magnaterii w Wielkim Księstwie Litewskim w dobie wczesnonowożytnej. Problemy badawcze // Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV–XX wieku. – Warszawa, 2008. – S. 59–74.
Lernet J. Rozprawa o morze // Roczniky Towarzystwa Warszawskiego Przyjacielów Nauk. – 1817. – T. XI. – S. 1–258.
Lorcin M. Th. Vivre et mourir en Lyonnais à la fin du Moyen Âge. – Paris. 1981. – P. 13–19.
Ładogórski T. Studia nad zaludnieniem Polski XIV wieku. – Wrocław, 1958.
Ładogórski T. Odpowiedź Pani Irenie Gieysztorowej // Przeszłość Demograficzna Polski. – 1975. – T. 7. – S. 305–310.
Łowmiański H. Wchody miast Litewskich // Ateneum Wileńskie. – 1923. – R. I. – № 3–4. – S. 398–466.
Łowmiański H. Handel Mohylewa w XVI w. // Studia Historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby. – Kraków, 1938. – T. 2. – S. 517–547.
Łowmiański H. Popisy wojska Wielkiego księstwa Litewskiego w XVI wieku jako źródło do dziejów zaludnienia // Midiaevalia w 50 rocznicę pracy naukowej Jana Dąbrowskiego. – Warszawa, 1960. – S. 425–435.
Łowmiański H. Początki Polski. Z dziejów Słowian w I tysiącleciu n. e. – Warszawa, 1967. – T. 3.
Łoziński W. Życie polskie w dawnych wiekach. – Kraków, 1964.
Łoziński W. Prawem i lewem. Obyczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVII wieku / W opracowaniu Janusza Tazbira. – Warszawa, 2005.
Maciejowski W. A. Historya prawodawstw słowiańskich. – Warszawa, 1832. – T. II.

Maciejowski W. A. Polska aż do pierwszej połowy XVII wieku pod względem obyzcajów i zwyczajów – T. II. – Petersburg; Warszawa, 1842.
Maitland F. W. Domesday book and beyond: Three essays in the early history of England. –Uniwersity Press, 1897.
Makiłła D. Władza wykonawcza w Rzeczypospolitej. Od połowy XVII w. do 1763 r. // Studium historyczno-prawne. – Toruń, 2003. – S. 95–99.
Makiłła D. «Dwór» i «patronat». Dwa historyczno-socjologiczne pojęcia w historyczno-prawnym naświetleniu // Patron i dwór: magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku / Pod red. Ewy Dubas-Urwanowicz i Jerzego Urwanowicza. – Warszawa, 2006. – S. 179–186.
Malinowska M. Porwania jako strategie matrymonialne w XVII-wiecznej Polsce i we Francji // Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV–XX wieku. – Warszawa, 2008. – S. 75–90.
Małowistem M. Kaffa-kolonia genueńska na Krymie i problem wschodni w latach 1453–1475. – Warszawa, 1947.
Markowska D. Rodzina wiejska na Podlasiu 1864–1964. – Wrocław, 1970.
Maza S. C. Servant and Masters in Eighteenth-Century France. The Uses of Loyalty. – Princeton, 1983.
Mączak A. Dwór w systemach władzy i kultury europejskiej XVI i XVII wieku. Przegląd najnowszych badań // Studia nad gospodarką, społeczeństwem i rodziną w Europie późnofeudalnej. – Lublin, 1947. – S. 167–178.
Mączak A. Klientela. Nieformalne systemy władzy w Polsce i Europie XVI–XVIII w. – Warszawa, 1994.
Mączak A. Nierówna przyjaźń. Układy klientalne w perspektywie historycznej. – Wrocław, 2003.
McBride T. The Domestic Revolution.The Modernization of Household Service in England and France 1820–1920. – London, 1976.
Messance M. Recherches sur la population des généralités d'Auvergne, de Lyon, de Royen et quelques provinces et villes du royaume, avec des réflectiones sur la valeur du bled tant en France qu'en Angleterre depui's 1674 jusqu'en 1764. – Paris, 1766.
Michalewicz J. Elementy demografii historycznej. – Warszawa, 1979.
Michałowska A. Rodzina żydowska w Radoszkowicach w końcu XVIII wieku // Kwartalnik Historyczny. – 2003. – T. 110 (1). – S. 59–74.
Mitterauer M. Familie and Arbeitsteilung: historischvergleichende Studien // Kulturstudien. – Wien, 1992.
Moheau. Recherches et considération sur la population de la France, 1778, publié avec introduction et table analytique par René Gonnard. – Paris, 1912.
Morzy J. Kryzys demograficzny na Litwie i Białorusi w II połowie XVII wieku. – Poznań, 1965.
Nagata M. L. One of the Family: Servants and Service in Early Modern Japan // The History of the Family. – 2005. 10, issue 4. – P. 355–365.
Namaczyńska St. Kronika klęsk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1648–1696. – Lwów, 1937.
Niesiecki K. Herbarz polski z dodatkami przez J. N. Bobrowicza. – Lipsk, 1839–1843. – T. 1–10.
Notestein F. W. Population – the long view, in food for the world / Ed. Theodore W. Schultz. – Chicago, 1945.
Ochmański J. W kwestii agrarnego charakteru miast Wielkiego księstwa Litewskiego w XVI w. // Studia Historica w 35-lecie pracy naukowej Henryka Łowmiańskiego. – Warszawa, 1958. – S. 219–277.
Ochmański J. Organizacja obrony w Wielkim księstwie Litewskim przed napadami Tatarów krymskich w XV–XVI wieku // Studia i materiały do historii wojskowości. – R. 5. – Warszawa, 1960. – S. 349–398.
Ochmański J. Renta feudalna i gospodarstwo dworskie w dobrach biskupstwa wileńskiego od końca XIV do połowy XVI wieku // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Historia, z. 5. – Poznań, 1961. – S. 38–39.
Olszewski T. Człowiek i jego środowisko. Ekologia społecznego bytu – zarys geograficzny. – Warszawa, 1971.
Olszewska-Dyoniziak B. Człowiek – Kultura – Osobowość. Wstęp do klasycznej antropologii kulturowej. – Kraków, 1991.

Paprocki B. Herby rycerstwa polskiego. – Kraków, 1858–1859.
Pawiński A. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym // Źródła Dziejowe. – Warszawa, 1883. – T. XII. – Rozdział II. – S. 61–127.
Pavlik Z. Demograficzne, geograficzne, ekonomiczne i społeczne problemy spisów ludności w rozwoju historycznym // Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych. – 1967. – T. XXVIII. – S. 11–30.
Pazyra S. Studia z dziejów miast na Mazowszu od XIII do początków XX w. // Badania Dziejów Społecznych i Gospodarczych. – Lwów, 1939. – T. 34. – S. 275–303.
Perrenoud A. La population de Genève du seizième au début du dix-neuvime siêcle. Etude démographique. T. I: Structures et mouvements. – Genève, 1979.
Petrauskas R. Stosunki pokrewieństwa // Kultura Wielkiego księstwa Litewskiego. Analizy i obrazy. – Kraków, 2006.
Peyronnet J. C. Famille élargie ou nucléare? Revue d'histoire moderne et contemporraine, 1975. – P. 568–584.
Piątkowski A. Posiadłości ziemskie miasta Elbląga w XVII–XVIII wieku. – Wrocław, 1972.
Plakans A., Wetherell C. The Search for Place: East European Family History, 1800–2000 // Family History Revisited. Comparative Perspectives / Red. R. Wall et al. – Newark, 2001. – S. 257–281.
Play Le F. La Réforme sociale. – Paris, 1859.
Polaczkówna M. Wahania klimatyczne w Polsce w wiekach średnich // Prace geograficzne, wydawane przez prof. Romera. – 1925. – T. 2. – Z. V. – S. 1–80.
Polska encyklopedja szlachecka. W 12 t. – Warszawa, 1936–1939. – T. IV–XII.
Polski Słownik Biograficzny. – Kraków, 1937. – T. III/I. – S. 363–367.
Popiolek B. Rodzina szlachecka w świetle testamentów XVII–XVIII wieku // Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV–XX wieku. Struktury demograficzne, społeczne i gospodarcze / Pod red. C. Kuklo. – Warszawa, 2008. – S. 139–152.
Pośpiech A., Tygielski W. Funkcje społeczne dworu magnackiego XVII–XVIII wieku // Przegląd Historyczny. – 1978. – T. 69, z. 2 – S. 215–237.
Prusiewicz A. Zamki i fortece na Wołyniu. – Łuck, 1922.
Puczyński B. Ludność Brzeżan i okolicy w XVII i XVIII w. // Przeszłość Demograficzna Polski. – 1971. – T. 4. – S. 177–214; 1972. – T. 5. – S. 15–64; 1974. – T. 6. – S. 3–52.
Pułaski K. Stosunki Polski z Tatarszczyzną, w połowie XV wieku // Ateneum, 1882. – T. II.
Reher D. S. Perspektives on the Family in Spain, Past and Prezent. – Oxford, 1997.
Rej M. Żywot człowieka poczciwego. – Wrocław, 1965.
Rolle A. J. Zameczki podolskie na kresach multańskich. – Warszawa, 1880.
Rowland D. T. Family Diversity and the Life Cycle // Journal of Comparative Family Studies. – 1991. – № 12 (1). – P. 1–14.
Rulikowski E. Dawne drogi i zslaki na prawym brzegu Dniepru i ich znaczenie historyczne // Ateneum. – Wilno, 1878. – T. III. – S. 502–528; T. IV. – S. 58–84.
Rusiński W. O rynku wewnętrznym w Polsce drugiej połowy XVIII w. // Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych. – Poznań, 1954. – T. XVI. – S. 113–147.
Rutkowski J. Historia gospodarcza Polski (do 1864 r.). – Warszawa, 1953.
Saito O. Two Kinds of Stem-Family System? Traditional Japan and Europe Compared // Continuite and Change, 1998. – 13, I. – S. 167–186.
Samsonowicz H. Struktura majątkowa mieszkańców Przemyśla w drugiej połowie XV w. // Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. – Vol. XLV, sectio F. – S. 265–275.
Sarcevičiene J. Kobieta // Kultura Wielkiego księstwa Litewskiego. Analizy i obrazy / Red. V. Ališauskas et al. – Kraków, 2006. – S. 255.
Sejdamet D. Krym, Przeszłość, teraźniejszość i dążenia niepodległościowe Tatarów krymskich. – Warszawa, 1930.
Senkowski J. Uniwersał poboru pogłównego z 1590 roku // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – 1970. – T. XVIII. – S. 61–84.
Słownik Geograficzny Królestwą Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1890.
Słownik języka polskiego przez M. Samuela Bogumiła Linde. – Warszawa, 1808. – T. I. – Cz. II.
Sondel J. Słownik łacińsko-polski dla prawników i historyków. – Kraków, 1997.
Stecki T. Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym. Serya 2. – Lwów, 1871.

Stone L. The Family, Sex, Marriage in England 1500–1800. – London, 1977.
Styś W. Współzależność rozwoju rodziny chłopskiej i jej gospodarstwa. – Wrocław, 1959.
Sułowski Z. O finansowej genezie polskiej rejestracji zgonów // Przeszłość Demograficzna Polski. – 1976. – T. 9 – S. 57–66.
Sutherland D. E. Americans and their Servants: Domestic Service in the United States from 1800 to 1920. – Baton Rouge, 1981.
Szafran P. Inwentarze czy rejestry poborowe? // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. 1962. – R. X. – № 3–4. – S. 53–71.
Szewczuk J. Kronika klęsk elementarnych w Galicji w latach 1722–1848. – Lwów, 1939.
Szczypiorski A. Na marginesie książki S. Szymkiewicza (o spisie ludności w roku 1792) // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – 1960. – R. VIII. – № 4. – S. 583–607.
Szczypiorski A. Badania księg metrykalnych a obliczenia ludności Polski w wieku XVII i XVIII // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. 1962. – R. X. – № 1–2. – S. 53–73.
Szczygiel R. Konflikty społeczne w Lublinie w pierwszej poł. XVI w. – Warszawa, 1977.
Sznajderman M. Zaraza. Mitologia dżumy, cholery i AIDS. – Warszawa, 1994.
Szołtysek M. Teoria rodziny w ujęciu Petera Lasletta i the Cambridge Group «angielska tajna broń», jej krytycy i jej długie trwanie // Przeszłość Demograficzna Polski. – 2003. – T. 24. – S. 7–44.
Szołtysek M. Ludność parafii bujakowskiej w XVIII i XIX wieku. Między «unikalnym» systemem formowania się gospodarstw a swoistością pogranicza. – Wrocław, 2003 (mpis pracy doktorskiej).
Szołtysek M. Central European Household and Family Systems, and the «Hajnal-Mitterauer Line: the Parish of Bujakow (18th–19th Centuries) // History of the Family, 12, 2007. – № 1. – S. 19–42.
Szołtysek M., Biskup D. Różnorodność czy tożsamość? Chłopskie gospodarstwo domowe na ziemiach Rzeczypospolitej i Śląska pod koniec XVIII wieku // Podzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV–XX wieku. Struktury demograficzne, społeczne i gospodarcze / Pod red. C. Kuklo. – Warszawa, 2008. –S. 363–390.
Szulc St. Wpływ wieku kobiet w chwili zawarcia małżeństwa na płodność małżeńską i rodność // Przegląd Statystyczny. – 1938. – T. I. – № 1. – S. 63–77.
Szymczak M. Nazwy stopni pokrewieństwa i powinowactwa rodzinnego w historii i dialektach języka polskiego. – Warszawa, 1966.
Szymkiewicz S. Warszawa na przełomie XVIII i XIX w. w świetle pomiarów i spisów. – Warszawa, 1959.
Tkacz B. Zarazy w Polsce do końca XVIII wieku. Próba ustalenia chorób zakaźnych, które panowały nagminnie na ziemiach polskich w świecie materiałów historycznych (mpis pracy doktorskiej 1960 r.; Główna Biblioteka Lekarska w Warszawie).
Topolski J. Położenie i walka klasowa chłopów w XVIII w. w dobrach arcybiskupa gnieźnieńskiego. – Warszawa, 1956.
Tyszkiewicz J. Uwagi o historii medycyny w Polsce // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – 1975. – T. XXIII. – № 2. – S. 245–254.
Tyszkiewicz J. Człowiek w środowisku geograficznym Polski średniowiecznej. – Warszawa, 1981.
Tyszkiewicz J. Ludzie i przyroda w Polsce średniowiecznej. – Warszawa, 1983.
Trzebiński St. Medycyna w Polsce w świetle niektórych pamiętników XVII wieku // Archiwum historji i filozofji Medycyny. – Poznań, 1924. – T. I, z. I. – S. 34–52.
Ullrich V. Entdeckungsreise in den historischen Altag // Geschichte in Wissenschaft und Unterricht, 1985. – № 6. – P. 403–414.
Umińska B. Pozycja kobiety w tradycyjnym prawie żydowskim // Studia z Dziejów Żydów w Polsce. – 1995. – T. 1. – S. 149–167.
Urzędnicy województw kijowskiego i czernihowskiego XV–XVIII wieku. Spisy / Opracowali E. Janas i W. Kłaczewski. – Kórnik, 2002.
Vielroze E. Pryczynek do demografii szlachty polskiej // Przegląd Statystyczny. – 1938. – T. I. – S. 328–342.
Vielroze E. Przyczynek do demografii wsi polskiej w XVIII wieku // Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych . – 1952. – T. XIV. – S. 122–135.
Vielroze E. Ludność Polski od X do XVIII wieku // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – 1957. – R. 5. – № 1. – S. 3–49.

Voban S. P. de. Projet d'une Dixme Royale. – Paris, 1707.
Wachowiak B. Ludność wiejska okręgu białogardzkiego w połowie XVII wieku // Zapiski Historyczne. – 1971. – T. 36, 1. – S. 7–45.
Walawender A. Badania klęsk elementarnych (metoda i znaczenie) // Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych. – 1931. – T. I. – S. 79–88.
Walawender A. Kronika klęsk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1450–1586. I. Zjawiska meteorologiczne i pomorzy (z wykresami). – Lwów, 1932; II. Zniszczenia wojenne i pożary (z wykresami). – Lwów, 1935.
Wall R. Transformation of the European Family across the Centuries // Family History Revisited. Comparative Perspectives / Red. R. Wall et al. – Newark, 2001. – S. 217–241.
Waszak S. Dzietność rodziny mieszczańskiej w XVI i XVII w. i ruch naturalny ludności miasta Poznania w końcu XVI i w XVII wieku // Rocznik Dziejów Społecznych i Gospodarczych. – 1954. – T. XVI. – S. 316–384.
Weymann St. Pierwsze ustawy pogłównego generalnego w Polsce (rok 1498, 1520) na tle ówczesnego systemu podatkowego // Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych. – 1956. – T. XVIII. – S. 11–74.
Wielka legacja Wojciecha Miaskowskiego do Turcji w 1640 r. / Opracował Adam Przyboś. – Warszawa, 1985.
Wiesiolowski J. Socjotopografia późnośredniowiecznego Poznania. – Warszawa, Poznań, 1982.
Wiesiolowski J. Mieszkańcy Klodawy w początku XVI w. // Rocznik Koniński. – 1982. – T. 10. – S 194–214.
Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. – Warszawa, 1895.
Woźniak A. Rodzina i gospodarstwo chłopskie na mazowieckiej wsi pańszczyźnianej XVIII wieku // Etnografia Polska. – 1974. – T. 18. – S. 47–55.
Wrigley E. A. Note sur le travail du groupe de Cambridge pour l'histoire de la population et des structures sociales // Annales Demographie historique. – 1966. – P. 187–191.
Wrigley E. A. Nineteenth Century Society: Essays in the Use of Quantitative Methods for the Study of Social Data. – Cambridge, 1972.
Wrzesiński Sz. Oddech Śmierci. Życie codzienne podczas epidemii. – Kraków, 2008.
Wyczański A. Rodzina w Europie w XVI–XVIII wieku // Europa i świat w początkach epoki nowożytnej / Red. A. Mączak. Część I. – Warszawa, 1991. – S. 10–38.
Wyczański A. Wieś polskiego Odrodzenia. – Warszawa, 1969.
Wyczański A. Szlachta polska XVI wieku. – Warszawa, 2001.
Wyczański A., Wyrobisz A. La famille et la vie économique // Studia Historiae-Oeconomicae. – 1983 (1985). – T. 18. – S. 46
Wyrobisz A. Rola miast prywatnych w Polsce w XVI i XVII w. // Przegląd Historyczny. – 1974. – T. 65, z. I – S. 19–45.
Zajączkowski A., Reychman J. Zarys dyplomatyki osmańsko-tureckiej. – Warszawa, 1955.
Zieliński M. G. Cudzoziemcy w życiu codziennym Rzeczypospolitej doby stanisławowskiej. – Bydgoszcz, 2004.
Żychliński T. Złota księga szlachty polskiej. – Poznań, 1879–1908.– T. 1–31.
Żytkowicz L. Recenzja pracy Hedemanna, Dzisna i Druja // Ateneum Wileńskie. – 1935. – R. 10. – S. 422–451.

Список ілюстрацій

1. Молода панна з дружками. Дереворит з твору Antoniego Möllera «Omnium statuum ornatus» (Gdańsk, 1601): Maria Bogucka. Białogłowa w dawnej Polsce. – Warszawa, 1998
2. Князівна Анна-Алоїза Острозька. Портрет першої половини XVII століття з колекції Домеміканського монастиря м. Ярослава: Kazimierz Gottfried. Anna Ostrogska wojewodzina wołyńska. – Jarosław, 1939
3. Ян-Кароль Ходкевич. Копія XVIII століття з портрета 1620 р.: Львівський історичний музей
4. Князь Василь-Костянтин Острозький. Копія XVIII століття з портрета XVII століття: Львівський історичний музей
5. Софія Тарновська, дружина князя Василя-Костянтина Острозького. Копія XVIII століття з портрета XVII століття: Платон Белецкий. Украинская портретная живопись XVII–XVII вв. – Ленинград, 1981
6. Алегоричне зображення подружніх стосунків. Дереворит з твору Antoniego Möllera «Omnium statuum ornatus» (Gdańsk, 1601): Maria Bogucka. Białogłowa w dawnej Polsce. – Warszawa, 1998
7. Князь Костянтин Іванович Острозький, гетьман Великого князівства Литовського. Портрет XVI століття: Львівський історичний музей
8. Князь Олександр Васильович Острозький. Копія XVIII століття з портрета кінця XVI – початку XVII століття: Kazimierz Lewicki. Ks. Ostrogscy w służbie Rzeczypospolitej // Rocznik Wołyński. – Równe, 1938. – T. VII
9. Анна Костчанка, дружина князя Олександра Васильовича Острозького. Портрет першої половини XVII століття з колекції Домеміканського монастиря м. Ярослава: Kazimierz Gottfried. Anna Ostrogska wojewodzina wołyńska. – Jarosław, 1939
10. Породілля з повитухами. Дереворит з твору Stefana Falimierza «O ziołach» (Kraków, 1534): Maria Bogucka. Białogłowa w dawnej Polsce. – Warszawa, 1998
11. По народженні дитини. Дереворит з твору Jakuba Kazimierza Haura «Skład abo skarbiec oekonomiej ziemianskiey (1693)»: Maria Bogucka. Białogłowa w dawnej Polsce. – Warszawa, 1998
12. Розп'яття з сім'єю Прухніцьких. 1742. Невідомий художник. Режим доступу до ілюстрації: https://picasaweb.google.com/118281421196147939983/Ukrainian portraits#5187679887152667058
13. Молитва матері за дітей. Сюжет з ікони невідомого художника XVII ст. «Богоматір та сцени раю з Агафією». Режим доступу до ілюстрації: https://picasaweb.google.com/118281421196147939983/Ukrainian_portraits#5187679874267765106
14. Кухня в шляхетському маєтку. Дереворит з 1648 р.: Maria Bogucka. Białogłowa w dawnej Polsce. – Warszawa, 1998
15. Панська садиба XVI ст. Дереворит з твору Piotra Krescentyna «Księgi o gospodarstwie» (Kraków, 1549): Maria Bogucka. Białogłowa w dawnej Polsce. – Warszawa, 1998
16. Нянька і годувальниця з панськими дітьми. Дереворит з твору Antoniego Möllera «Omnium statuum ornatus» (Gdańsk, 1601): Maria Bogucka. Białogłowa w dawnej Polsce. – Warszawa, 1998

17. Служебна шляхта: Władysław Łoziński. Prawem i lewem. Obyczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVII wieku. – Warszawa, 2005
18. Алегоричне зображення відданого слуги. XVI ст.: Władysław Łoziński. Prawem i lewem. Obyczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVII wieku. – Warszawa, 2005
19. Селяни на сінокосі: Władysław Łoziński. Prawem i lewem. Obyczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVII wieku. – Warszawa, 2005
20. План забудови Луцького окольного замку XVII ст. Реконструкція Бориса Сайчука: Б. Т. Сайчук. Реконструкція плану забудови Луцького окольного замку на середину XVI ст. та її персоніфікація // Луцький державний історико-культурний заповідник. – Луцьк, 1998
21. Алегоричне зображення: Смерть стинає дерево життя. Дереворит XVI ст.: Andrzej Karpiński. W walce z niewidzialnym wrogiem. – Warszawa, 2000
22. Транспортування хворого на чуму до шпиталю: Ґравюра XVII ст.: Andrzej Karpiński. W walce z niewidzialnym wrogiem. – Warszawa, 2000
23. Лікар обстежує хворого на чуму. Ґравюра XVI ст.: Andrzej Karpiński. W walce z niewidzialnym wrogiem. – Warszawa, 2000
24. Лікарі купують цілющі трави. Дереворит XVI ст.: Andrzej Karpiński. W walce z niewidzialnym wrogiem. – Warszawa, 2000
25. Титульна сторінка порадника лікаря Себастяна Петрица «Інструкція або наука, як діяти під час мору» («Instructia albo nauka, iak się sprawowac czasu moru» przez Doc. Sebastyana Petrycego Medyka. W Krakowie, Roku pańskiego 1613 p.): Andrzej Karpiński. W walce z niewidzialnym wrogiem. – Warszawa, 2000
26. Укріплення Перекопу. XVII ст. Ґравюра з твору Cyaneas oder die am Bosphoro Thracico ligende hohe Stein-Klippen, von welchen zu sehen seyn gegen Mittag (Augspurg, 1687): Аратангел Кримський. Історія Туреччини. – Київ: Львів, 1996
27. Татарське житло. Ґравюра XVIII ст.: Д. І. Яворницький. Історія запорозьких козаків. – Львів, 1992. – Т. III.
28. Луцький замок: Малюнок Ю. І. Крашевського (1844 р.)
29. Мурована башта Острозького замку. Сучасне фото: Sylwia Zagórska. Halszka z Ostroga między faktami a mitami. – Warszawa, 2006
30. Дубенський замок. XVI ст. Сучасне фото (2004 р.): Sylwia Zagórska. Halszka z Ostroga między faktami a mitami. – Warszawa, 2006
31. Вежа Дубенського замку. XVI ст. Сучасне фото (2004 р.): Sylwia Zagórska. Halszka z Ostroga między faktami a mitami. – Warszawa, 2006
32. Замок в селі Біла Криниця Кременецького повіту. Ґравюра XVIII ст.: Колекція ґравюр Львівської Наукової бібліотеки ім В. Стефаника НАН України
33. Битва з татарами. Дереворит 1521 р.: Уладзімір Арлоў, Генадзь Сагановіч. Дзесяць вякоў беларускай гісторыі. 862–918. Падзеі. Даты. Ілюстрацыі. – Вільня, 1999.
34. Схема руху татарських загонів: Гійом Левассер де Боплан. Опис України. – К., 1990.
35. Татари женуть полонених. Кінець XV ст.: Д. І. Яворницький. Історія запорозьких козаків. – Львів, 1991. – Т. II.
36. Кафа. Ґравюра Ґабріеля Боденера 40-х років XVII ст.: Гійом Левассер де Боплан. Опис України. – К., 1990.
37. Яничари. Малюнок XVII ст.: Halil Inalcik. The Ottoman Empire. The klassical age 1300–1600. – London, 1973
38. Сокальський замок. Ґравюра 1579 р.: Уладзімір Арлоў, Генадзь Сагановіч. Дзесяць вякоў беларускай гісторыі. 862–918. Падзеі. Даты. Ілюстрацыі. – Вільня, 1999.

На форзаці зображено мапу України 1648 р. Гільйома Левассера де Боплана. Гійом Левассер де Боплан. Опис України. – К., 1990.

На обкладинці використано малюнок Луцького замку художника Олександра Дешка.

Іменний покажчик

Августин 8
Августиняк Уршуля, див. *Augustyniak Ursula*
Аврам 405
Аврам Тимофійович 472
Авдии 214
Агнешка 318
Адам, див. Єло Букоємський Адам Григорович
Адама Милковского, див. Милковський Адам
Адама Урсола Рудєцкого, див. Урсул Рудецький Адам Федорович
Адамъ, див. Урсул Рудецький Адам Федорович
Аквінський Тома 21
Аксак Григорій 175, 191
Аксак Матис 175
Алдерсон Артур С., див. *Alderson Arthur S.*
Александр-Кароль Ваза, королевич 345
Александрович Станіслав, див. *Alexandrowicz Stanisław*
Алєксандра, див. Сангушко Олександра Романівна князівна
Алєксандру Михаиловну Жоравницкую, див. Жоравницька Олександра Михайлівна
Алхимовський N 460
Амбросина 322
Андреец 225
Андрєєвую Масалскую, див. Путятянка Ганна
Андрєєм Ферлєєм, див. Фірлей Андрій
Андрєю Залєнскомъ, див. Заленський Андрій
Андрєя 242
Андрєя Гуляницкого, див. Гуляльницький Андрій
Андрєя Немирича, див. Немирич Андрій
Андрєя Брама, див. Бранський Андрій
Андрия 216
Андрієвський Августин 191
Андрій 243, 318, 322, 404, 450
Андрій Юхнович 336, 350
Андріяшев О. 40
Андрузька Марія Андріївна 457
Андрузька Тетяна 457
Андрузький Іван 494
Андрушиха 240
Анна 243, 297, 321, 322, 381
Анна з Магнушова 98
Анна з Соботки 100, 520
Анрі Луї, див. *Henry Luis*
Антип 251
Антон 440
Антонов А. И. 105, 123, 124
Антонович В. Б. 396
Анъдрєец Куцєвич, див. Куцевич Андрій
Аньтона Фамєвича, див. Фамевич Антон
Анътонъ 241, 262
Анъдрєевого Скибъчина, див. Скибчин Андрій
Анъдрєєвои Кошчинои, пнеи Татянє Ивановнє Рогозинского, див. Рогозинська Тетяна Іванівна
Анъдрєя 262
Анъдрєя Мацкєвича, див. Мацкевич Андрій
Апанович О. М. 358, 362, 376, 386, 394
Аполонія 292, 302
Арістотель 8
Аслан Вартересович 382
Атаманенко В. Б. 247, 273, 334, 362, 365, 366, 367, 368
Ахмет I 390

Бабайко Іван 265
Бабинська Богдана Семенівна 457
Бабинська Катерина Андріївна 78, 457, 492, 522
Бабинська Марія 497
Бабинська Софія Андріївна 507
Бабинський Андрій Семенович 494
Бабинський Миколай 465
Баєвська Любка 516
Баєвська Марія Лецківна 509
Базючка 228
Байбузівна Анастасія 520
Байдич О. 366, 370, 395
Бакай Левко 410
Баковецький Павло Андрійович 464
Баковецькі 441
Бакуна 26, 239
Бакунович Ігнат 295
Бакуринський 302
Балабан Дмитро 494
Балабан Федір 178, 475
Балабанівна Марія 178
Балакир Яцько 408
Баран Андрій 406
Баран Бартломей 199
Баранович А. И., див. *Баранович О. І.*
Баранович О. І. 41, 188, 229, 232, 233, 247, 248, 259, 266, 275, 279, 280, 282, 283, 287, 288, 289, 301, 354, 364, 367, 369, 399, 413, 419, 420, 422, 423, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 446, 457
Барановський Богдан, див. *Baranowski Bogdan*
Барановський Якуб 383
Бараш С. И. 327, 333, 334, 336, 340
Барбара 184
Барбара, див. Спитківна Барбара
Барбару Михаиловну Козинского, див. Козинська Барбара Михайлівна
Барко 183
Барнат 212, 238
Барсан Сидір Васильович 461
Барсанівна Марія Василівна 457, 516
Барсанівна Фенна Василівна 457, 519
Барсан Жоравницький Василь 479, 494
Батий (Бату) 357
Бартник Овтух 243
Бартоломей 297, 311, 318
Бартъломєи Баранъ, див. Баран Бартломей
Батьківські 440
Бевзо О. А. 111, 284, 333, 390, 391, 401, 402, 407
Бедрицька Ядвіга 457
Безими 193
Беззуба Федориха 410
Безсмертний Ю., див. *Бессмертный Ю. Л.*
Белох Карл Юліус див. *Beloch Karl Julius*
Белчинський 445
Бєльський Йоахим, див. *Bielski Joachim*
Бєльський Мартин, див. *Bielski Marcin*
Бєльські 390, 396
Беляев И. О. 362
Бендерманова Настася Олександрівна 317
Бенеш 183
Бердовський Матвій 476
Бережецька Горайнівна Любка 496
Бережецька Емілія 497
Бережецька Параска Іванівна 509
Бережецька Раїна 457
Бережецький Авраам 481
Бережецький Вавринець 477
Бережецький Іван 162
Бережецький Некрашевич Іван 481
Бережецький N 494
Бережецькі 443
Бєрежецкого Ганъну Прокоповну 164
Бережков М. Н. 380, 381, 385, 386, 394
Бережницька Параска Іванівна 127, 509
Бережницька Полонія 434
Бережницька N Григорівна 483
Бережницький Григорій 494
Бережницький Юрій 434, 472
Бережницький Прокіп Григорович 164, 167, 181, 182, 494
Березівський 445
Березолупська Добрухна 457
Берескевич Мартин 193
Берестко Габрієль Грицькович 180
Берестська Олександра Михайлівна 457
Беринда П. 23
Бєрында П., див. *Беринда П.*
Берковський В. 215, 366
Беркнер Лутц, див. *Berkner Lutz K.*
Бершадский С. А. 298
Бессмертный Ю. Л. 8, 11, 17, 35, 89, 107, 234
Бжежанський 383
Бжеський 395
Биківна N Олександрівна 498
Биківська Єва 503
Бикович Василь 226
Бикович Ждан 240
Бикович Макар 240
Бикович Максим 226
Бикович Омелян 226
Бикович Пронько 226
Бикович Тимоха 240, 241
Бикович Труш 226
Бикович Федець 226

Бикович Юско 240
Бикович Яцько 226
Биковичі 226
Биковичівна Марина 240
Биковичівна Просимья 240
Билчинський N 457
Бистрам Юрій 167
Бистриковський Ян 481
Биховець 390, 566, 583, 585, 587
Былчина 262
Быховець, див. *Биховець*
Бычко 252
Білецька Барбара 457, 502
Білецька Галшка 457
Білецька Кристина Олександрівна 458
Білецька Настася 484, 500
Білецька Настася Семенівна 458
Білецький Богуш Павлович 494
Білецький Василь 475
Білецький Іван Семенович 127, 463, 481, 494
Білецький Олександр (Олекса) 127, 494
Білецький Петро 472
Білецький Семен Прокопович 494
Білецький Федір Іванович 461
Білецькі 443
Біликовичівна Свищовська Тетяна (Добріяна) Василівна 104, 127, 483, 498
Білинський Федір Оникійович 494
Білостоцька Анастасія Романівна 511
Білостоцька Ганна (Овдотя) Ванківна 458, 499, 518
Білостоцька Ганна Іванівна 152, 458, 514
Білостоцька Ганна Олехнівна 153, 458
Білостоцька Ганна Прокіпівна 153
Білостоцька Катерина Романівна 487, 508
Білостоцька Любка Олехнівна 489, 492, 511
Білостоцька Марина Іванівна 458, 483, 484, 500
Білостоцька Марина Олехнівна 153
Білостоцька Марія Романівна 69, 458, 490, 518
Білостоцька Овдотя Ванківна 127
Білостоцька Овдотя Романівна 484
Білостоцька Овдотя Матвіївна 500
Білостоцька Олена 341, 342
Білостоцька Софія 458
Білостоцька Уляна Романівна 458
Білостоцька Федора Олехнівна 127, 458, 520
Білостоцька N Ванківна 513
Білостоцький Ванко Іванович 127, 494
Білостоцький Василь Григорович 494
Білостоцький Григорій 117
Білостоцький Григорій Романович 494
Білостоцький Ждан 182
Білостоцький Ждан Іванович 117
Білостоцький Іван 95, 117, 118, 494
Білостоцький Іван Іванович 468, 494
Білостоцький Іван Лецькович 495
Білостоцький Іван Матвійович 117, 152, 462
Білостоцький Лецько 495
Білостоцький Матвій Романович 173, 463, 495
Білостоцький Микита Ванкович 472, 495
Білостоцький Миколай Васильович 472
Білостоцький Олехно Лецькович 495
Білостоцький Прокіп Микитич 153, 463, 481
Білостоцький Роман Іванович 127, 149, 238, 495
Білостоцький Федір Васильович 472
Білостоцький Яцько 117, 152
Білостоцький Яцько Ванкович 495
Білостоцькі 51, 117, 118, 443
Білоус Н. 289, 295, 316
Біскуп Даріуш, див. *Biskup Darius*
Біті-Герей 390
Блез де Виженер див. *Виженер Блез де*
Блендовський Олександр 296
Ближинська Ганна 481, 495
Блонський Ян 191
Блюм А. 37
Бобовський Криштоф 118
Бобовський Миколай 471
Бобрикова 135
Бобровник 243
Бобровник Дем'ян 243
Бобровник Катюха 243
Бобровник Кузьма 243
Бобровник Палажка 243
Бобровник Самійло 243
Бобровник Стефан 243
Богдан 199, 212, 239, 404
Богдя 26, 239
Боговитин Богуш 50, 495
Боговитини 50, 443
Боговитинович Богуш 466
Боговитин Козерадський Адам 70, 116
Боговитин Козерадський Адам Климентович 481, 495
Боговитин Козерадський Андрій 25, 142, 208
Боговитин Козерадський Андрій Климентович 495
Боговитин Козерадський Климент Войнич 495
Боговитин Козерадський Михайло Войнич 117
Боговитин Козерадський Федір Войнич 103, 117, 470, 481, 495

Боговитин Козерадський Федір Федорович 469, 495
Боговитин Козерадський Ян-Война 495
Боговитинівна Козерадська Барбара Андріївна 458, 522
Боговитинівна Козерадська Діана Янівна 486, 503
Боговитинівна Козерадська Кристина Андріївна 483
Боговитинівна Козерадська Маруша Федорівна 103, 458
Боговитин Шумбарський Іван Богушович 481, 495
Боговитин Шумбарський Іван Петрович 495
Боговитин Шумбарський Михайло Богушович 481
Боговитин Шумбарський Михайло 81
Боговитин Шумбарський Михайло Іванович 495
Боговитин Шумбарський Михайло-Миколай Михайлович 103, 153, 481, 495
Боговитин Шумбарський Михайло Якович 495
Боговитин Шумбарський Михайло 43
Боговитин Шумбарський Павло-Памфіло Якович 495
Боговитин Шумбарський Стефан Іванович 495
Боговитин Шумбарський Яків Петрович 470
Боговитин Шумбарський Ян 477
Боговитин Шумбарський Ян Павлович 495
Боговитин Шумбарський Ян Янович 467
Боговитинівна Шумбарська Богдана Богушівна 458
Боговитинівна Шумбарська Ганна-Єва Михайлівна 458
Боговитинівна Шумбарська Марина Михайлівна 153
Боговитинівна Шумбарська Марина Стефанівна 458, 489, 514
Боговитинівна Шумбарська Маруша Михайлівна 522
Боговитинівна Шумбарська Настася Стефанівна 459
Боговитинівна Шумбарська Раїна Михалівна 153
Боговитинівна Шумбарська Софія Яківна 519
Боговитинівна Шумбарська Федора 183, 191
Боговитинівна Шумбарська Федора Богушівна 49
Боговитинівна Шумбарська Федора Михайлівна 103, 215, 459
Боговитинівна Шумбарська Федора Яківна 128, 505
Боголепов М. А. 327
Боголєпов М. А., див. *Боголепов М. А.*
Богуслав див. Радзивілл Богуслав
Богуфал Ян 466
Богуцька Марія, див. *Bogucka Maria*
Богуцький Василь 471
Богушевич 177
Богушевич Андрій 466
Богушевич Миколай 162
Богушевич Станіслав 479
Богушевичівна Галшка 118, 498
Богушова 320
Бодачевський Федір 480
Бойєр Абель, див. *Boyer Abel* 22
Бойко І. Д. 249
Бойс 197
Бокиєв, див. Бокії Печихвостські
Бокий 25
Бокії Печихвостські 25, 51, 443
Бокіївна Ганна Гаврилівна 493
Бокіївна Печихвостська Ганна Янівна 504
Бокіївна Печихвостська Катерина Гаврилівна 459
Бокіївна Печихвостська Магдалена Гаврилівна 459
Бокій Денинславський Юрій 470, 495
Бокій Зарецький Ян 396
Бокій Олександр Сидорович 471
Бокій Печихвостський Андрій Гаврилович 208
Бокій Печихвостський Василь Іванович 496
Бокій Печихвостський Гаврило 181, 182, 341
Бокій Печихвостський Гаврило Васильович 104, 460, 481, 496
Бокій Печихвостський Федір Васильович 150, 381, 496
Бокій Печихвостський Филип 45
Бокій Печихвостський Филип Гаврилович 208, 496
Бокій Печихвостський Ян 107, 183
Бокій Печихвостський Ян Федорович 103, 150, 463, 478, 481
Болбас Ростоцький Василь 209
Болбас Ростоцький Григорій 496
Болбас Ростоцький Єреміяш 478
Болбас Ростоцький Іван Григорович 462
Болбас Ростоцький Олександр 496
Болбас Ростоцький Федір 496
Болбасівна Ростоцька Ганна Григорівна 459, 492, 493, 520
Болбасівна Ростоцька Марина 508
Болбасівна Ростоцька Марія 459, 487

Болбасівна Ростоцька Марія Григорівна 495
Болбасівна Ростоцька Настася 148, 459, 492, 522
Болбасівна Ростоцька Орина 94, 95, 459, 491
Болбошка Стефан 243
Болда Іван 83
Болобан 178
Болобан Осекровський Іван 457, 476
Болобанівна Осекровська Ганна Іванівна 459
Болобанівна Осекровська Настася 486
Болоховець Аврам Давидович 297, 298
Бона королева 99
Бонецький Адам, див. *Boniecki Adam*
Боплан де Гійом Левассер 188, 338, 339, 344, 360, 371, 374, 377, 575
Боратинський Зигмунт 320
Борейко Кнерутський Богдан 172
Борейко Кнерутський Остафій 496
Борейко Кнерутський Федір 467
Борис 251
Борисенков Е. П. 326, 329
Борисов А. А. 327
Борзобагатий Красенський Василь Іванович 239, 496
Борзобагатий Красенський Іван 316, 482
Борзобагатий Красенський Іван Олехнович 45, 496
Борзобагатий Красенський Іван Яцькович 244
Борзобагатий Красенський Ілляш Олехнович 45
Борзобагатий Красенський Ілляш Яцькович 161, 496
Борзобагатий Красенський Олехно Яцькович 81, 127, 496
Борзобагатий Красенський Степан Олехнович 45
Борзобагатий Красенський Степан Яцькович 161
Борзобагатий Красенський Яцько 496
Борзобагаті 443
Борзобагаті Красенські 81
Борзобагатянка Красенська Ганна Іванівна 459, 484, 499, 500, 504
Борзобагатянка Красенська Ганна Олехнівна 43, 81, 495
Борзобагатянка Красенська Магдалена Олехнівна 459
Борзобагатянка Красенська Марія Іванівна 459, 485, 490, 502
Борзобагатянка Красенська Марія Олехнівна 45, 460, 491
Борзобагатянка Красенська Раїна Олехнівна 460
Борковський Єжи 442
Боровицька Богдана 520
Боровицька Марія Томилівна 460
Боровицький Ждан 195, 459
Боровой С. Я. 297
Боровський 190
Боровський Михайло 119
Боровський Станіслав., див. *Borowski Stanisław*
Боровський Тимофій 119
Бородатий Олешко 404
Борсук Зенко 457
Босий Іван 285
Бося Богдан 251
Боярский А. Я. 14
Блюм А. 37
Брайчевський М. Ю. 11, 249, 261
Брам Андрій, див. Бранський Андрій Михайлович
Брам (Бранський) Василь Михайлович 480
Брами 49
Бранницькі 195
Бранська Ганна Павлівна 491
Бранська Гелена 481, 488, 512
Бранська Огрефіна 150
Бранська (Збранська) Раїна Марківна 500
Бранська Уляна Юріївна 504
Бранський Андрій Михайлович 48, 49, 70, 496
Бранський Григорій Михайлович 496
Бранський Іван Семенович 496
Бранський Івашко Іванович 150
Бранський Михайло Іванович 496
Бранський Павло 150
Бранський Павло Васильович 208, 463
Бранський Семен Михайлович 482, 496
Бранський Юрій 496
Бранський Ян (Іван) Григорович 496
Бранські 443
Бречка Мартин 406
Бристам Станіслав 464
Бродель Фернан 8, 12, 13, 278, 279, 281, 325, 332, 333, 343, 455
Бродницька Ева, див. *Brodnicka Ewa* 124
Бродський Матвій Петрович 473
Брозовська Раїна 460
Броневська Софія 321
Броневський Фірлей 457
Бронницька Анна 524
Бронницька Марія 507
Бронницька Ягнешка 490
Бронницький Гаврило 464
Бронницький Григорій 469
Бронницький Федір Фурсович 262

Бронський Янід 183
Броунов П. И. 327
Брукс Чарльз, див. *Brooks Charles Ernest Pelham*
Бруяка Федір 469, 482
Бугай Веремій 225
Будзиньський Зиґмунт, див. *Budzyński Zygmunt*
Будзинський Ян 296
Будзієвська Олександра 381
Буковський Станіслав 317
Букоємський Адам Григорович 475
Буремльська Марина Олександрівна, князівна 460, 521
Буремльська Марія (Марина) Дмитрівна, князівна 460
Буремльський Андрій, князь 49
Буремльський Андрій Андрійович, князь 470
Буремльський Андрій Дмитрович, князь 148
Буремльський Дмитро, князь 49, 148, 161, 321
Буремльський Іван Дмитрович, князь 49, 463
Буремльський Олександр Дмитрович, князь 49, 126, 465
Буремльський Федір, князь 49
Буремльський Федір Дмитрович, князь 148
Буремльські, князі 50, 119, 222
Буркацький Адам 496
Бурмистр Павло 302
Бурносъ Василь 211
Бурнасович Опанас 211
Бутетицький Оникій 468
Бутович Григорій 474
Бутович Дмитро 497
Бутович Мартин 109
Бутович Михайло 496
Бутович Олександр Яцькович 497
Бутович Яцько 168
Бутович Яцько Дмитрович 478, 497
Бутович N 471
Бутовичі 109
Бутовичівна Ганна 504
Бутовичівна Марія Богушівна 460
Бутовичівна Марія Дмитрівна 499
Бутовичівна Олена Семенівна 460, 490, 516
Буховецька Маруша (Марина) 460, 513
Буховецький Остафій Львович 466
Бучайський 381
Бучайський Петро 465
Бучек Кароль 419
Бучинський И. Е. 329
Буяк Францишек, див. *Bujak Franciszek*
Вавулич Солоневський Петро Бенедиктович 475
Вагановська Марія Федорівна 460, 481, 484, 496, 500
Вагановська Овдотя Федорівна 493
Важинський Андрій 464
Важинський Бартош 476, 482
Вакула 406
Валавендер Антоній, див. *Walawender Anthony*
Валах Василь 460
Валентій 297
Валентей Д. И. 14
Валко 242, 316
Ванило Іванович 161
Ванко Филип 467
Ваповський Бернард, див. *Wapowski Bernard*
Варушиця 175
Варшицький Станіслав 83, 89
Васєчко 262
Васи Кузмихи, див. Кузмиха Вася
Василевський Стефан 192
Василєви, див. Гуляльницький Василь Янович
Василєя Солтановича Соколского, див. Сокольський Василь Солтанович
Василєвы Микитича, див. Ощовський Василь Микитич
Василє Михнович, див. Ощовський Василь Михнович
Василца 263
Василь, див. Жабокрицький Василь Яцькович 52
Василь Бурносъ, див. Бурнос Василь
Василь Михайлович 151
Васильківський 178
Васко 308, 315
Васко 179, 213, 210, 238
Васко, див. Васко Романчич
Васко Гудевича 242
Васко Романчич 207
Васко Тєля 308, 309
Васченя Іоско 211, 228
Васченя Костюк 228
Васюта Прокопович 253
Вася Кузьмиха 174, 179
Васько Корнопєлєвичъ, див. Корнопелевич Васко
Васьковський Миколай 472, 480
Ваховяк Богдан, див. *Wachowiak Bogdan*
Вахонченя Васько 301
Вахонченя Карп 301
Вачинчич 303
Вашак Станіслав, див. *Waszak Stanisław*

Вашкевич Іван 321
Веденецька Любецька Фенна Дмитрівна, князівна 460
Велендина 404
Велицька Марина Дмитрівна, князівна 505
Велицька Настася Василівна, князівна 104, 523
Велицький Мартин Васильович, князь 459
Велятицький Роман 470
Венгленська Катерина Якубівна 460, 490, 523
Венглинський Ян 479
Венгнер Генрик 472
Венжа Мартин 458
Вєнцко Фєдко 310
Вербента Адам 497
Вербентівна Катерина Адамівна 460
Вербицька Євфимія Юріївна 460
Вербицька Софія 517
Вербицький Віктории 304
Вербицький Юрій 476
Вербицький Ян Андрійович 460
Вербовецький Яцько 179
Вербська Настася (з Вербоє) 460
Вербський Григорій 169, 263
Вербські 440
Веретенникович Гриць 241
Веретенникович Марко 241
Веретенникович Нестор 241
Веретенникович Роман 241
Веретенникович Трохим 241
Веретенниковичівна Доким'я 241
Веретенниковичівна Наталя 241
Верещака Дацько 301
Верещака Максиміліан 192
Верещака Щасний 83
Верещаківна Ганна Щаснівна 83, 461
Вєрка Ѡхрѣмова 295
Верховська Анна 515
Верховський Василь 97
Верховський Грицько 497
Верховський Левко 97, 480
Верховський Михайло Грицькович 472
Веселовський Нестор 381
Вечорина Ганна 461
Вещицький Андрій 252
Вєльрозе Егон, див. *Vielroze Egon*
Виговський Олександр 482
Вигура Богдан 117
Вигура Василь 458, 468
Вигура Кирило 117
Вигура Марко 117
Вигура Мартин 117
Вигура Микита 117, 482, 497
Вигурянка Маруша 461, 500
Виженер Блез де 374, 375, 378, 415
Визгерд Бранський Василь 297
Визгердівна Бранська Маруша 461
Вилежинський Зиґмунт 479
Вилковський Григорій 471
Виноградников 199
Виробіш Анджей, див. *Wyrobisz Andrzej*
Вирський Д. С. 363, 391, 416
Вислобоков К. 53
Висоцька Катерина (Марина) Духівна 461, 490, 509, 518
Висоцький Тимофій 25, 482, 497
Витковський Стефан 457
Вихованець Т. 274, 362
Вичанський Анджей, див. *Wyczański Andrzej*
Вишинський Олександр 469
Вишинський Павло 464, 497
Вишневецька Олександра Андріївна, князівна 162, 461
Вишневецька Олена (Гелена), князівна 83, 89
Вишневецька Софія Андріївна, князівна 461, 515
Вишневецька Корибутівна Кристина Адамівна, князівна 461, 486, 503
Вишневецький Андрій Іванович, князь 460
Вишневецький Костянтин Костянтинович, князь 103, 482
Вишневецький Юрій, князь 118, 200
Вишневецькі, князі 222, 443
Вишневский А. Г. 8, 31
Вишневський Ян 473
Вікдор 297
Вілам Станіслав 465
Вілковський Лукаш 178
Вілчинський Станіслав 458
Вілчопольський Криштоф 475
Вільгорська Агнешка 461
Вільгорська Ганна Михайлівна 491
Вільгорський 214
Вільгорський Вацлав 465, 478
Вільгорський Лев 497
Вільгорський Олександр (Олександр Львович) 468,474
Вільгорський Роман Львович 478, 497
Вільгорський Федір 459
Вількочимська Софія 461
Вітвинський Андрій 474
Вітвинський Бартош 497
Вітковський Валентій 179
Вітковський Мартин 179
Вітковський Якуб 179
Вітовт, великий князь литовський 357

Вітонизька Анна Михайлівна 127, 499
Вітонизька Маруша 514
Вітонізький Василь 207
Вітонизький Михайло 469, 497
Вітонизький Михайло Васильович 472
Вкринська Кристина 461
Вкринський Валентій 462, 482
Владимирський-Буданов М. Ф. 156, 192, 218, 219, 220, 222, 232, 287, 288, 362, 421, 422, 435, 456
Владислав IV Ваза, король польський і великий князь литовський 343, 344, 345
Владичка 404
Владичко Олександр Федорович 459
Вобан ле Претр де Себастьєн, див. *Vauban le Pretre de Sebastien*
Вовчик Корній 214
Вовчик Проць 214
Вовчик Тарас 214
Водарский Я. Е. 230, 231
Водарський Я. Є., див. *Водарський Я. Є.*
Водирадська Підберезька Олена Анцухівна 501
Вожняк Анджей, див. *Woźniak Andrzej*
Воинєговскии 262
Воитєховоє Сємъковоє, див. Войтех Семко
Воитко Кушнер, див. Кушнір Войтко
Воейков А. И. 327
Войсецький Ждан 460
Войтановський Ян 469
Войтюк О. 368
Войцех 311, 406
Войцеховський Мартин 479
Войцеховський Ян 318
Волинець Богдан 177
Волинець Іван Тимофійович 166
Волинець Чернчицький Іван (Ян) 497
Волицький Ян 462
Волковський Петро 497
Волович Григорій Григорович 75, 77, 475
Воловичівна Ганна Григорівна 491, 519
Воловичівна Теклі Анна 125
Володка 251
Володкевич Самуель 466
Волос 317
Волоткович Григорій Іванович 83
Волошин Ю. 12
Волчківна Ганна 514
Волчківна (Волчковичівна) Євфрузина Олізарівна 461
Волчківна Жасковська Марія Щаснівна 485
Волчківна Жасковська Олена 500
Волчко Андрій 470
Волчко Станіслав 475
Волчко Жасковський Прокіп 167, 471
Волчко Жасковський Яким 497
Вольська Агнешка 461
Вольський Матей 457
Вольський Миколай 497
Вольф Юзеф, див. *Wolff Jozef*
Вольштинський Мацей 383
Вонсович Олександр 469
Вонсовичівна Катерина 461
Ворищська Ганна Федорівна 461, 504
Ворищська Любка Федорівна 523
Ворищський Стерло Іван 482, 497
Ворищський Стрело Станіслав Іванович 482
Ворщиський Федір 498
Воробей Мартин 263
Воробей Федір 263
Ворона Томило, див. Ворона Боратинський Томило Юхнович
Ворона Боратинська Овдотя Яцьківна 485
Ворона Боратинський Андрій Яцькович 482
Ворона Боратинський Михайло 161
Ворона Боратинський Олександр (Олехно) Томилович 315, 482, 498
Ворона Боротинський Томило Юхнович 103, 210, 238, 482, 498
Ворона Боратинський Федір Федорович 467
Ворона Боратинський Федір Яцькович 483
Ворона Боротинський Юхно Стецкович 498
Ворона Братинський Ян 169, 190, 191
Ворона Братинський Ян Томилович 315, 477, 498
Ворона Боротинський Яцько 127
Ворона Боротинський Яцько Юхнович 104, 483, 498
Ворони Боратинські 51, 443
Воронянка Боратинська Марія 492
Воронянка Боратинська Овдотя 502
Воронянка Ганна Юріївна 44
Воронецька зе Збаража Анна, князівна 485
Воронецька Маруша Станіславівна, князівна 462
Воронецька Олександра Матясівна (Матушівна), князівна 462
Воронецька Полонія, князівна 152
Вороноцька Раїна Юріївна, князівна 505
Воронецька N Матушівна, князівна 485
Воронецький Лев Войнович, князь 483
Воронецький Матуш, князь 163, 242
Воронецький Миколай Михайлович, князь 498
Воронецький Михайло Матушович, князь 295, 476
Воронецький Петро, князь 118
Воронецький Станіслав, князь 118, 463

Воронецький Станіслав Войнич, князь 163, 464, 483, 498
Воронецький Станіслав Станіславович, князь 498
Воронецький Стефан Матушович, князь 498
Воронецький зі Збаража Януш, князь 458
Воронецькі, князі 222, 443
Ворончук І. 12, 20, 40, 42, 46, 48, 51, 52, 60, 63, 66, 68, 70, 78, 82, 85, 88, 99, 100, 117, 119, 120, 128, 130, 131, 143, 148, 149, 156, 158, 165, 167, 202, 217, 218, 221, 222, 228, 233, 248, 253, 276, 284, 285, 286, 287, 304, 311, 366, 368, 370, 387, 389, 392, 396, 397, 398, 400, 402, 403, 405, 406, 409, 410, 411, 412, 422, 438, 443, 444, 449, 484, 486, 487, 489, 490, 494
Воронянка Боратинська Овдотя Томилівна 462
Воронянка Боратинська Федора Федорівна 462
Восґровський Миколай 462
Вощатинська Обухівна Катерина 462
Воютинський Гаврило 321
Врещівна Щасна 462
Вробловський Ян 318
Вросовський Станіслав 470
Вросков Станіслав 183
Вуця 179, 180

Габа Гаврило 405
Габа Стецко 405
Гавловський Фронц 117
Гаврило 264, 285, 386
Гаджнал Джон., див. *Hajnal John*
Галена 75
Галенко О. І. 358, 359, 384, 385
Галжбета Калинівна 316
Галивник 296
Ганица 175
Ганка 316
Ганна 167, 174, 225, 243
Ганна з Парцова 494
Ганна, див. Павловичівна Ганна Дем'янівна
Ганна, див. Остик Ганна Миколаївна
Ганну Рогозєнских, Василєвую Жабокрыцкую, див. Рогозинська Ганна
Ганнушка 321
Гануська 175, 179
Ганъны Ивановны Андрєєвои Ломачинои, див. Коровай Селецька Ганна Андріївна
Ганъны Хоминны Мокрєнского, див. Мокренська Ганна Хомівна
Гапка 243
Гарасим 315
Гарасим Зайкович 184
Гарасима Кузнєнята 257
Гаратимишин Тиміш 301
Гарневич Стефан 243
Гасан Станіслав 480
Гаска 243
Гася 304
Гаур Якуб Каэімєж 255
Гац 161
Гацин 251
Гацко 210, 238
Гваньїні О. 389, 390, 577, 581, 583, 585, 586, 587, 589, 591, 593
Гедеман Отто, див. *Hedemann Otto*
Гедройц Францишек, див. *Giedroyc Franciszek*
Гейшторова Ірена, див. *Gieysztorowa Irena*
Гек Корнелій 288
Гелена з Заленжа 506
Генріх II, французький король 71
Генріх III, французький король 71
Герасимович Мишко 210
Герасимович Яким 210
Гєрасимиха 240
Гермас 242
Гербершайн Зиґмунт, див. *Гербершейн С.*
Гербершейн С. 374, 377
Гербурт Ян Щасний 111
Герліги Девід, див. *Herlihy David*
Германка 175
Гештольд 321
Гиреніус Ганн, див. *Hyrenius Hannes*
Гирц Матвійович 264
Гіжанка Барбара 498
Глебкович Вакула 226
Глебкович Матяш 226
Глебкович Наум 226
Глебкович Степан 226
Глебкович Федець 226
Глебкович Юсько 226
Глебковичі 226
Глембовський Миколай 445
Глинський N 472
Глинницький Васько 301
Глинницький Фабіян 469
Глогер Зиґмунт., див. *Gloger Zygmunt*
Глупонинська Марина Іванівна 522
Глух Мартин 405
Глуховська Ганна 130
Глуховський Казимир 113
Гніздицький Олехно 153, 458
Говдя 406
Говор 251
Гоголка Іван 404
Годар 315
Годованюк Е. М. 370

Годованюк О. 366
Голінський Марцін 364
Голобуцький В. О. 362, 372, 374, 383, 384
Головинська Анастасія 174
Головинська Магдалена Олехнівна 520
Головинська Марія Іванівна 135
Головинська Федора Яцьківна 462
Головинський Іван 135
Головинський Лукаш 467
Головинський Тимофій 150
Головинський Яцько 499
Головня Федір, див. Головня Острожецький Федір, князь
Головня Острожецький Андрій, князь 166, 387
Головня Острожецький Андрій Федорович, князь 466
Головня Острожецький Федір, князь 161, 321
Головнянка Острожецька Ганна Федорівна, князівна 516
Головнянка Острожецька Софія Петрівна, князівна 127, 128, 507
Головчинська Олена, князівна 486, 505
Головчинська Софія, князівна 340, 462
Голтяй Федко 303
Голубич Мелешко 457
Гольський Станіслав 473
Гольшанська Марія Юріївна, князівна 68, 97, 103, 174, 177, 199, 348, 462, 507, 512
Гольшанська Тетяна Семенівна, князівна 97, 489
Гольшанська Дубровицька Ганна Юріївна, князівна 506
Гольшанська Дубровицька Марія Юріївна, князівна 103, 488
Гольшанський Дубровицький Юрій Іванович, князь 483
Голяк 404
Гонсьоровський Людвік, див. *Gąsiorowski Ludwik*
Горайн Богуслав 476
Горайн Богуш Федорович 498
Горайн Григорій 468
Горайн Іван 464
Горайн Криштоф 458
Горайн Федір 462, 498
Горайн Ян 166
Горайн Ярош 163
Горайнівна Катерина Федорівна 462, 524
Горелик В. П. 217
Гордєи 207
Гордѣи 305
Горін С. 447, 448
Горковський Яхим 243, 296
Горловська Богдана Мойсеївна 462
Горловський Миколай 472
Горн Мауріцій, див. *Horn Maurycy*
Городиська Катерина 484, 500
Городиський Іван 78, 184, 190
Городищський Іван Іванович 457
Гостська Анастасія (Настася) Романівна 83, 462
Гостська Марія Романівна 492, 521
Гостська Настася Василівна 462
Гостська Настася Романівна 482. 505
Гостський Богдан Сенькович 498
Гостський Василь Богданович 498
Гостський Гаврило 413
Гостський Гаврило Романович 147, 208, 209, 466, 478, 483, 498
Гостський Івашко Богданович 498
Гостський Роман Іванович 83, 103, 147, 208, 468, 483, 498
Гостський Ярофій Романович 103, 147, 208, 209, 321, 483
Гостські 25, 443
Гостъскимъ див. Гостські
Гоффман Якуб 274
Гошевський Рафал 483
Гошко Ю. Г. 39
Гошовський Станіслав, див. *Hoszowski Stanisław*
Грабар Стас 242
Грабовська Софія 490
Грабовський Пьотр, див. *Grabowski Piotr* 357
Грабовський Томаш 119
Грабовецький Миколай 499
Грабянка Галжбета 462
Грабянка Г. 603
Гречина Уляна Михнівна зі Смиковських, див. Смиковська Ульяна Михайлівна 141, 206
Грегорєвоє Гораиновоє, див. Козинська Олена Семенівна
Гриббин Джон 327, 333
Гривчин Олександр 183
Григорій 297, 311, 318
Григорій Великий 8
Григорій Данилович 465
Гримич М. В. 53
Гриневич Олексій 265
Гринець 216
Гринчич Куцко 207
Гринчук 246
Гриц Вєрєтєнникович, див Веретенникович Гриць
Грицевич Павло 211
Гриценятя Потап 213, 240

Гриценятя Савка 213, 240
Гриценятя Харко 213, 240
Грицик 404
Грициха 405
Грицка Хомчиного, див. Хомчин Грицко
Грицко 207, 212, 238
Грицко 163
Грицко Капуста, див. Капуста Грицько
Грицко Кушныр, див. Кушнір Грицько
Грицко Трусєико, див. Трусейко Грицко
Грицкова Ганнуска 316
Грицковую Капустиную вдову Євгу 242
Грицович Трохим 213
Гриць 241, 405
Грицько 404, 406
Гришкович Андрій 480
Грынчич Куцко 207
Гріббін Джон, див. *Gribbin John*
Грішник 410
Грузевичівна Ганна 463
Грушевський М. С. 218, 219, 224, 357, 358, 362, 363
Грушевський О. С. 366
Грушевський N 499
Губер П'єр, див. *Goubert Pierre*
Гулевич Андрій 119
Гулевич Василь 45, 119, 153, 435
Гулевич Григорій 173, 321
Гулевич Дем'ян 119
Гулевич Іван 119, 320
Гулевич Іван Михайлович 483
Гулевич Марко 118, 163, 190, 191
Гулевич Михайло 153, 321
Гулевич Михайло Васильович 263
Гулевич Михайло Романович 119
Гулевич Михайло Федорович 483, 499
Гулевич Олександр Дем'янович 119
Гулевич Павло 192, 435
Гулевич Роман 161
Гулевич Роман Федорович 477
Гулевич Федір 470, 499
Гулевичі 119, 443
Гулевичівна Галшка Михайлівна 463
Гулевичівна Ганна Василівна 482
Гулевичівна Ганна Михайлівна 45, 503
Гулевичівна Катерина 507
Гулевичівна Марина 483
Гулевичівна Марина Михайлівна 86
Гулевичівна Марина Романівна 96, 487
Гулевичівна Марія Василівна 463, 481
Гулевичівна Марія Федорівна 481, 496
Гулевичівна Маруша 93
Гулевичівна Маруша Григорівна 44
Гулевичівна Наталя Гаврилівна 69
Гулевичівна Раїна Романівна 482
Гулевичівна Федора Романівна, див. Гулевичівна Радошинська Федора Романівна
Гулевич Воютинський Богуш Федорович 499
Гулевич Воютинський Василь Семенович 127, 499
Гулевич Воютинський Вацлав 476
Гулевич Воютинський Гаврило Богушович 499
Гулевич Воютинський Гаврило Зброхович 483, 499
Гулевич Воютинський Зброх 499
Гулевич Воютинський Лукаш Семенович 473, 499
Гулевич Воютинський Михайло 154
Гулевич Воютинський Михайло Федорович 483, 499
Гулевич Воютинський Михно Зброхович 483, 499
Гулевич Воютинський Петро 163, 478
Гулевич Воютинський Семен Зброхович 499
Гулевич Воютинський Федір Гаврилович 477, 484, 499
Гулевич Воютинський Федір Зброхович 499
Гулевич Воютинський Юрій 479
Гулевич Воютинський Яцько 471
Гулевичі Воютинські 51, 228, 443
Гулевичівна Воютинська Ганна Лукашівна 489, 514
Гулевичівна Воютинська Ганна Семенівна 463, 481
Гулевичівна Воютинська Марина Семенівна 173, 463, 495
Гулевичівна Воютинська Маруша Яцьківна 463
Гулевичівна Воютинська Раїна 168, 174, 185
Гулевичівна Воютинська Раїна Гаврилівна 463, 517, 522
Гулевичівна Воютинська Раїна Григорівна 522
Гулевич Долзький (Должецький) Михайло Янушович 469
Гулевич Долзький (Должецький) Януш Федорович 459, 484, 499
Гулевичівна Долзька (Должецька) Федора Янушівна 463, 496
Гулевич Дрозденський Андріан Федорович 499
Гулевич Дрозденський Богдан Іванович 83, 461
Гулевич Дрозденський Гнівош Семенович 127
Гулевич Дрозденський Іван Дмитрович 499

Гулевич Дрозденський Кіндрат Федорович 499
Гулевич Дрозденський Михайло Іванович 127, 458, 499
Гулевич Дрозденський Михайло Михайлович 499
Гулевич Дрозденський Семен 118
Гулевич Дрозденський Семен Іванович 500
Гулевич Дрозденський Стефан Михайлович 468, 484
Гулевич Дрозденський Федір Михайлович 500
Гулевич Дрозденський N 462
Гулевичі Дрозденські 443
Гулевичівна Дрозденська Кристина 463
Гулевичівна Дрозденська Овдотя Іванівна 507, 508
Гулевичівна Затурецька Ганна Василівна 463
Гулевич Перекальський Дахно 460
Гулевич Перекальський Дахно Михнович 103, 484, 500
Гулевич Перекальський Іван Дахновч 500
Гулевич Перекальський Іван Михнович 458, 484, 500
Гулевич Перекальський Остафій Дахнович 461, 500
Гулевичівна Перекальська Анастасія (Настася) Дахнівна 127,463, 481 494, 518
Гулевичівна Перекальська Марина Іванівна 463
Гулевичівна Перекальська Овдотя Левківна 463
Гулевичівна Перекальська Раїна Дахнівна 463, 514
Гулевич Піддубинський Григорій Григорович 500
Гулевич Піддубинський Григорій Федорович 500
Гулевич Піддубинський Іван Григорович 476, 500
Гулевич Піддубинський Петро Григорович 500
Гулевич Піддубинський Роман Григорович 484, 500
Гулевич Піддубенський Федір Григорович 484
Гулевичівна Піддубинська Богдана Григорівна 464
Гулевичівна Піддубинська Софія Григорівна 464
Гулевич Радошинський Дем'ян Романович 127, 500
Гулевич Радошинський Роман Федорович 127, 472, 500
Гулевич Радошинський Федір Романович 500
Гулевич Радошинський Юрій Дем'янович 500
Гулевичі Радошинські 443
Гулевичівна Радошинська Констанція Дем'янівна 464, 490, 517
Гулевичівна Радошинська Марія Романівна 106, 464
Гулевичівна Радошинська Федора Романівна 90, 489, 492 511
Гулевич Серницький Гаврило Михнович 500
Гулевич Смоліговський Андрій Васильович 484, 500
Гулевич Смоліговський Бенедикт Васильович 476, 500
Гулевич Смоліговський (Затурецький) Василь Федорович 477, 484, 500
Гулевич Смоліговський Януш Федорович 459, 500
Гулевичівна Смоліговська Ганна Василівна 464, 490, 516
Гулевичівна Смоліговська Галшка Михайлівна 464
Гулевичівна Смоліговська Марина Іванівна 464
Гулевичівна Смоліговська Марина Янушівна 498
Гульдон Зенон, див. *Guldon Zenon*
Гуляльницька Ганна Федорівна 484
Гуляльницька Орина Дашківна 501
Гуляльницька Полагя Тарасівна 515
Гуляльницький Андрій 118, 163
Гуляльницький Бенедикт 463
Гуляльницький Богатко 500
Гуляльницький Борис Семенович 500
Гуляльницький Василь Дахнович 209
Гуляльницький Василь Ленкович 150
Гуляльницький Василь Янович 150, 209
Гуляльницький Вікторин 193
Гуляльницький Грицько Васильович 150
Гуляльницький Даніель 193
Гуляльницький Дахно 161
Гуляльницький Дахно Янович 209
Гуляльницький Захарій Янович 209
Гуляльницький Іван Микитич 500
Гуляльницький Іван Тимошович 501
Гуляльницький Іван Федорович 152
Гуляльницький Ілля 484
Гуляльницький Кирило 501
Гуляльницький Костянтин Болохович 193
Гуляльницький Ленко 501
Гуляльницький Лукаш 193
Гуляльницький Микита 501

Гуляльницький Мойсей 46
Гуляльницький Мойсей Креневич 164
Гуляльницький Олександр Болохович 193
Гуляльницький Олександр Якимович 192, 193
Гуляльницький Олехно Михайлович 480
Гуляльницький Панас Іванович 501
Гуляльницький Прокіп Степанович 262, 465
Гуляльницький Тимофій 193
Гуляльницький Тимоха 501
Гуляльницький Федір Ярмошович 501
Гуляльницький Филимон Борисович 501
Гуляльницький Юнко Ярмошович 501
Гуляльницький Юско Ленчич 501
Гуляльницький Ян Бобелич 193
Гуляльницький Ян Ярмошович 147, 150, 209, 484, 501
Гуляльницький Ярмош (Ярмола) 501
Гуляльницький Яцько 208
Гуляльницький Яцько Тимошович 501
Гуляльницький Брулкович Мартин Яцькович 501
Гуляльницький Брулкович Яцько 501
Гуляльницький Мостицький Василь Борисович 501
Гуляльницькі 51, 148, 192, 442, 443
Гуменицька Овдотя Наумівна 464, 511
Гуменицький 397
Гура Павло 406
Гурбик А. О. 39, 222, 233
Гурбська 193
Гуревич А. Я. 89, 107
Гурин, див. Посяговецький Гурин
Гурка Ольгерд, див. *Górka Olgierd*
Гурки Омельянські 442
Гурківна Омелянська Барбара 464, 518
Гурківна Омелянська Єва 507
Гурко Андрій 472
Гурковський 412
Гурко Омелянський Гнівош 473
Гурко Омелянський Ян 181, 462
Гурко Омелянський N 501
Гурніцький Лукаш, див. *Górnicki Łukasz*
Гурський 383
Гурчин Олешко 406
Гуска Федір 404
Гуслистий К. Г. 220
Гутор Семен 478
Гутор Рогачевський Петро 484
Гутор Рогачевський Ярош 501
Гуторович Михайло 239

Ґалезький Щасний 177, 470, 485
Ґелот Шпиколоський Олександр Андрійович 485
Ґерницький Галивник 243, 296
Ґерницький Клим 243, 296
Ґершон Єфраїмович 297
Ґесинська Ганна Щаснівна 464
Ґесинська Дорота Щаснівна 492
Ґесинський Щасний 127, 471, 501
Ґесинський Ян Щаснович 342, 501
Ґесинський Ярош 151
Ґесинські 443
Глазовський Криштоф 154
Глазовський Лаврін 501
Глинницька Ганна 485, 487
Глуховський Єсиф 163
Глючицький Андрій 475
Ґожевський Станіслав 458
Ґослицький Ян 465, 477
Ґостирадовська Агнешка Серафимівна 481
Ґостирадовська Анна (Ганна) 153, 203
Ґостирадовська Магдалена Серафимівна 153, 507
Ґостирадовський Серафин 203
Ґрибовський Ян 479, 485
Ґродицький Ян 472
Ґроздинський Мар'ян 467
Ґроздицький N 485, 487
Ґуйський Криштоф 458

Давидов 225
Даменський Петро 460, 471
Даменський Станіслав 485
Данилевич (Данилович) Григорій 501
Данилевич N 501
Данило 47, 169, 214, 243, 263, 297
Даниловичівна Чеконська Раїна Григорівна 513
Дахно Васильович 180
Дахнова 321
Дахновичівна Євфросинія 499
Дахновичівна Магдалена 500
Дашкевич Я. Р. 357, 362, 363, 387, 388, 389, 393, 395
Дашкова Васка 262
Дашук 264
Девлет-Герей 386
Дегтяр Дорофій 240, 241
Дегтяр Трохим 240
Дегтярівна Палашка 240
Дегтярівна Раина 240
Дедеркали 441
Дедеркало Богдан 381
Дедеркало Григорій 470, 485, 502
Дедеркало Яцько Андрійович 457, 502
Дєикунъ Павлюкъ 216
Деймляйтнер Йозеф, див. *Deimleitner Joseph*

Делімата Малгожата, див. *Delimata Malgorzata*
Дембицькі 256
Демко 315, 406
Демковський Олехно 179
Дениско Семен (Шимон) 475
Дениско Матвієвський Григорій 485
Денища 244
Держановська Констанція 151
Держановська Софія 489
Держановський Станіслав 460
Деспотівна Ганна 165, 487
Децій Йост Людвіг 389, 391, 416
Дєшко Шнацкович 213
Дешковський Іван 402
Джонсон Самуель, див. *Johnson Samuel*
Джуса Андрій Григорович 168
Джуса Богдан Олехнович 502
Джуса Григорій 168
Джуса Ігнат 458
Джуса Ігнат Олехнович 502
Джуса Олехно 502
Джуса Федір 465
Джуса Кірдеєвич Стефан 502
Джуса Ляховський Михайло 381
Джуса Ляховецький Михайло Гнатович 502
Джусянка Ганна Богданівна 485
Джусянка Любка 127, 521
Джусянка Настася Богданівна 464
Джусянка Немила Богданівна 210, 238, 482, 498
Дзербіна Г. 222
Дзержановська Софія 515
Дзик Миколай 476
Дзиківна Марина Миколаївна 464
Дзира Я. І. 387, 388, 389
Дзялинська Федора Богушівна 264
Дзялинська з Козерад Федора Богушівна, див. Боговитинівна Шумбарська Федора Михайлівна
Дзялинський Михайло 50, 208, 459
Диковицька Катерина Іванівна 464, 514
Диксон К. 31
Дідковський Семен 502
Длугош Ян, див. *Długosz Joannis*
Длугошівна Ганна 509
Дмитро 251, 301, 404
Дмитръ 262
Дмошинська Дорота 165
Добрилчицький Яцько Стецькович 459, 485, 502
Добринська Єва Андріївна 464
Добринська Олена 70
Добринський Андрій 70, 462, 485, 502
Добронизька Галшка 484, 500
Добронизька Єва 510
Довбищенко М. В. 447, 448
Довґирд Размус Богданович 473
Доўнар-Запольскі М., див. *Довнар-Запольський М. В.*
Довнар-Запольський М. В. 220, 289, 300
Доким'я, див. Веретенниковичівна Доким'я
Долґерд Петро 162
Долмат Ісайковський Іван Дмитрович 104, 126
Долмат Ісайковський Дмитро Іванович 103, 104, 485, 502
Долмат Ісайковський Миколай Дмитрович 104
Долмат Ісайковський Ян Дмитрович 104, 485, 502
Долмат Ісайковський Ян Янович 485
Долмат Ісайковські 443
Долотецька Олена 491
Дольська Олександра Романівна князівна 500
Домański Станіслав 177
Доменік Стефанович 306
Доминовський Валентій 179
Домінік 111
Дорогостайська Олена Монвидівна 492
Дорогостайський Миколай Монвид 238
Дорота 311, 322
Дорофии Дєгтяръ, див. Дегтяр Дорофій
Дривинська Люція-Тереза Лаврентіївна 465
Дривинська Марина 465
Дривинська Марина Лаврентіївна 500
Дривинська Марія Василівна 500
Дривинська Маруша Федорівна 484, 499
Дривинська Настася Василівна 465
Дривинська Овдотя Василівна 465
Дривинський Василь Федорович 103, 104, 485, 502
Дривинський Кирик Єнкович 479
Дривинський Кирик (Кирило) Федорович 502
Дривинський Кудин Єнкович 502
Дривинський Лаврін (Лаврентій) Васильович 337, 103, 104, 163, 167, 400, 467, 486, 503
Дривинський Федір Єнкович 503
Дривинські 443
Дрогичинська (з Дрогочин) Галшка 465, 486
Дрозденський Василь 321
Дрон 252
Друцька Горська Євдоксія, князівна 485
Друцька Любецька Богдана Іванівна, князівна 503

Друцька Любецька Ганна Богданівна, князівна 94, 521
Друцька Любецька Ганна Романівна, князівна 70, 99, 103, 465
Друцька Любецька Марія з Рудецьких, див. Рудецька Марія Василівна
Друцька Любецька Олександра Григорівна, князівна 500
Друцька Любецька Фенна Дмитрівна, князівна 76, 492
Друцька Соколинська Марина Андріївна, князівна 126, 148, 465, 492 Дмитрович, князь 76
Друцький Любецький Григорій, князь 118, 206
Друцький Любецький Іван, князь 243
Друцький Любецький Павло Григорович, князь 141
Друцький Любецький Роман Васильович, князь 128
Друцькі, князі 222
Дръжановська Констанцыя 151
Дубаник Федор 410
Дубиська Олександра 109, 129
Дубицька Магдалена 515
Дубницький Абрам Михайлович 503
Дубницький Василь 52, 127, 162, 468, 503
Дубницький Михайло Васильович 503
Дубницький Тиміш Васильович 465
Дубровська Барбара Миколаївна 52, 465
Дубровська Катерина Миколаївна 52
Дубровський Криштоф 52
Дубровський Матвій 465
Дубровський Матис 94, 99
Дубровський Мартин Миколайович 52
Дубровський Миколай 503
Дубровський Миколай Миколайович 52
Дубровський Станіслав Миколайович 52, 460
Дубровський Федір 470
Дубровський Якуб Миколайович 52
Дубровський Ясь Миколайович 52
Дубровські 443
Дудка 404
Дудка Тиміш 403
Дунін Пшимеш Станіслав 461
Дунін Шпот Станіслав 113, 130
Дуніна Анна Станіславівна 113, 114
Дунчевський Станіслав 441
Душа Подорецький Амброжій Янович 486
Душевський Павло 162
Дьоготь Кузьма 503
Дьоготь Мацко Кузьмич 503
Дьячков В. Л. 38
Дюготь Федір 179
Дюпак'є Жак, див. *Dupâquier Jacques*

Елжбета з Бондкова 499
Елжбета-Боніфація 116
Еміддіо Дортеллі д'Асколі (Emiddio Dortelli d'Ascoli) 372
Ернст Ніколаус Карл, див. *Ernst Nikolaus Karl*
Ефименко А. Я. 217, 219

Єва 153
Євстафій 407
Євтух 406
Євхим 261
Євхим Гєрасимович 240
Євхимець 175
Євхимка 243
Єзерська Барбара Левантівна 466
Єзловецький Миколай 503
Єлатовський Петро 163
Єленська Ганна Гаврилівна 512
Єлець Андрій Федорович 462
Єлець Григорій Пашкевич 461
Єлець Філон 473
Єловицька Анна 465
Єловицька Богдана Гнівошовна 127, 503
Єловицька Катерина Антонівна 466, 483, 498
Єловицька Людмила Занківна 516
Єловицька Настася Гнівошівна 465
Єловицька Софія Антонівна 465
Єловицька Федка 465
Єловицька Федора Федорівна 507
Єловицький Антон Гнівошович 503
Єловицький Гнівош Іванович 127, 504
Єловицький Дмитро Гнівошович 157, 474
Єловицький Захаріаш Савич 504
Єловицький Єронім 457
Єловицький Івашко (Іван) Пашкович 504
Єловицький Криштоф Савич 462, 476
Єловицький Миколай 162
Єловицький Миколай Антонович 128, 504
Єловицький Сава Гнівошович 157, 504
Єловицький Яцько Пашкович 504
Єловицькі 443
Єлович Михайло 320
Єло Букоємська Ганна Григорівна 152
Єло Букоємська Катерина Григорівна 152
Єло Букоємська Федора 502
Єло Букоємська Федора Матвіївна 104, 126, 485
Єло Букоємська Федора Федорівна 128
Єло Букоємський Адам Григорович 152
Єло Букоємський Григорій 52, 151

Єло Букоємський Іван 45, 152, 178, 486
Єло Букоємський Іван Федорович 503
Єло Букоємський Матвій Федорович 503
Єло Букоємський Семен 86
Єло Букоємський Федір 503
Єло Букоємський N 474
Єло Букоємські 51, 443
Єло Куневська Марія Андріївна 465
Єло Малинська Анастасія (Настася) Михайлівна 166, 466, 491, 519
Єло Малинська Єва Матвіївна 108, 153
Єло Малинська Олена Матвіївна 108
Єло Малинська Олена Миколаївна 522
Єло Малинська Олена Михайлівна 466, 493
Єло Малинська Раїна Михайлівна 496
Єло Малинська Світохна Дашківна 104, 127, 483, 498
Єло Малинський Василь 163
Єло Малинський Данило 503
Єло Малинський Казимир Матвійович 503
Єло Малинський Костянтин Михайлович 76, 79, 470
Єло Малинський Матвій Михайлович 108, 458, 503
Єло Малинський Миколай Остафійович 461, 486, 503
Єло Малинський Михайло Данилович (Дашкович) 79, 127, 503
Єло Малинський Остафій Михайлович 24, 486, 503
Єло Малинський Шимон 467
Єло Малинські 443
Ємчыха 213
Єнич Остахно 480
Єничівна Огренка Остахнівна 103, 104, 466, 523
Єничівна N 482
Єрлич Василь 504
Єрлич Григорій 109
Єрлич Іван 109, 129
Єрлич Йоахим Олізарович, див. *Jerlicz Joachim*
Єрлич Констянтин Йохимович 109
Єрлич Михайло 109, 129
Єрлич (Тиненський) Олізар Васильович 109, 129, 135, 460, 486, 504
Єрлич Самуель 109
Єрлич Ян Олізарович 504
Єрлич Тиненський Гаврило 466
Єрличівна Анастасія Олізарівна 129
Єрличівна Ганна 109
Єрличівна Єва Олізарівна 129
Єрличівна Магдалена Олізарівна 129
Єрличівна Олена Олізарівна 129
Єрличівна Тетяна 109, 129
Єрличівна Феліціяна 466
Єрцова Марія 481
Єсифович Семен 316
Єсифовичівна Олена Карпівна 43, 466, 493, 519
Єско Іванович 161
Єсковичъ Іван 213
Єсковичъ Климко 213
Єсковичъ Лучка 213
Єсковичъ Сен 213
Єсковичъ Трохим 213
Єсманівна Федора Гливовна 466
Єсманова Анастасія Львівна 518
Єсмонт Самуель 160
Єфименко А. Я. 144, 217, 219, 226, 223
Єфименко О. Я., див. *Єфименко А. Я.*
Єфраїм Докторович 297, 298

Жабокрицька Галжбета 485
Жабокрицька Ганна Яцьківна 52, 93
Жабокрицька Любка Іванівна 51, 518
Жабокрицька Маріанна 466
Жабокрицький Василій 94
Жабокрицький Василій Яцькович 475
Жабокрицький Григорій Дахнович 464
Жабокрицький Гурин Дахнович 50, 475
Жабокрицький Дахно Ісаєвич 50, 486, 504
Жабокрицький Іван Дахнович 467
Жабокрицький Іван Ісайович 504
Жабокрицький Ісайя 504
Жабокрицький Олександр 465
Жабокрицький Шимон 458
Жабокрицький Януш Іванович 504
Жабокрицький Яцько 128, 504
Жабокрицькі 52, 443
Жаковський Миколай 464
Жамицький 383
Жарський 410
Жасковська Олена Волчківна 484
Желинський Павло 474
Желіборська Олександра 515
Желіборський Григорій 475
Желюбовська 252
Ждан Кровопустъ, див. Кровопусть Ждан
Жданъ, див. Бикович Ждан Макарович
Жигарович Васко 252
Жижемська Ганна, князівна 50, 466
Жижемський Іван Ярошович, князь 474
Жилинська Анастасія Василівна 490
Жилка Іван 207
Житинська Настася Борисівна 135
Житинська Полагія 466
Житковичъ Леонідъ, див. *Żytkowicz Leonid*

Жихлинський Теодор, див. *Żychliński Teodor*
Жолкєвський Андрій 475
Жоравницька Олександра Михайлівна 164, 508
Жоравницька Федора Марківна 508
Жоравницький Василь Маркович 504
Жоравницький Іван (Ян) Васильович 486
Жоравницький Марко Васильович 78, 84, 193, 261, 461, 504
Жоравницький Михайло Маркович 504
Жоравницький Олександр 397
Жоравницький Олександр Маркович 459, 504
Жоравницький Томаш Янович 190
Жоравницький Ян 164, 173, 190, 193
Жоравницький Ян Васильович (Михайлович ?) 465
Жоравницький Ян Маркович 78, 504
Жорновець Дмитро 301
Жорновець Іван 301
Жорновець Левко 301
Жук Федко 206
Жуківна Софія Стефанівна 466, 514
Жуков 264
Жуковецька Раїна Янівна 466
Жуковецький Іван 480
Жуковецький Северин 161
Жуковецький Юрій 161
Жуковський Юрій 504
Жулинська Гелена 466
Жулинська Катерина 510
Жулкевський Станіслав 401, 402
Журко О. 367
Жученята Абрам 243, 296
Жученята Іван 243

Заберезинська Ганна Янівна 98, 466, 487
Завадська Овдотя 296
Завадська Федя 296
Завадський Іван 296
Завадський Станіслав 163
Завадський Стефан 296
Завадський Тиміш 296
Завадський Юско 296
Завадський Ян 459
Завистовський 170
Завиша Миколай Юрійович 473
Завиша Юрій 467
Загорецький Прокіп 162
Загоровська Ганна Василівна 482
Загоровська Ганна Янівна 486
Загоровська Настася Янівна 489, 512
Загоровська Раїна Янівна 466
Загоровська Федора 212, 239
Загоровський Андрій 161, 210
Загоровський Богдан Олександрович 504
Загоровський Василь 168, 448
Загоровський Василь Петрович 87, 88, 486, 505
Загоровський Михайло Янович 505
Загоровський Петро 162, 172, 448
Загоровський Петро Богданович 172, 486, 505
Загоровський Роман 249
Загоровський Федір 170, 178, 190, 191, 316
Загоровський Федір Петрович 162, 169, 183, 249
Загоровський Ян Богданович 128, 505
Загоровські 443
Задорожний В. Б 24
Зайкович Герасим 184
Закревська Ельжбета 321
Закревський Войтех 505
Закревський Миколай 192
Закревський Олександр 256
Закревський Станіслав 321
Закревський Ян 463, 477
Заленський Андрій 154
Заленський Криштоф 473
Залеська (Медвідь Залеська?) Галжбета 467
Залеська (Медвідь Залеська?) Гелена Станіславівна 173, 467
Залеська (Медвідь Залеська?) Маруша 467
Залеський Валентій 166
Залеський Каспер 460
Залеський (Заленський) Ян 465
Заливака Ян 118, 163
Залин Васько 301
Замойський Олександр 461
Замойський Томаш 70, 81, 82, 344, 384
Заремба Криштоф 169, 190, 191
Заславська Єлизавета, князівна 111
Заславська Констанція Олександрівна, князівна 343
Заславська Сузанна (Зузанна, Зося) Олександрівна, князівна 112, 183, 243, 343
Заславський Владислав-Домінік Олександрович, князь 113, 198, 486
Заславський Кароль Олександрович, князь 113, 130, 343
Заславський Костянтин Янушович, князь 473
Заславський Михайло Янушович, князь 270, 396
Заславський Олександр Янушович, князь 77, 111, 112, 121, 130, 180, 200, 298, 343, 344, 381, 407
Заславський Францишек Олександрович, князь 130

Заславський Ян-Василь Олександрович, князь 111
Заславський Януш, князь 396
Заславський Януш Янушович, князь 270, 470, 486
Заславські, князі 222, 224, 246
Захарій (Зосим) 296
Захаров Олексій 380
Защитовська Ографена Порядничівна 494
Защинський Войтех 163
Защинський Мартин 476
Защинський Станіслав 464
Заярнюк А. 9
Заяць А. 275, 277, 278, 331, 336, 353, 354, 355, 365, 366, 370, 566, 567, 568, 569, 570, 573, 574, 575
Заяць Марк Богданович 505
Заяць (Зденіжський) Богуш Богданович 469, 486, 505
Збаразька Анна, князівна 69
Збаразька Катерина Владиславівна, князівна 492
Збаразька Марина Миколаївна, князівна 168, 486
Збаразька Маруша Миколаївна, князівна 87, 88, 90, 505
Збаразька N Владиславівна, князівна 503
Збаразька N Миколаївна, князівна 482
Збаразький Миколай Андрійович, князь 335, 487
Збаразький Петро Стефанович, князь 70, 74
Збаразький Стефан Андрійович, князь 70, 98, 103, 466, 487
Збаразький Юрій Андрійович, князь 95, 468, 487
Збаразький Януш Миколайович, князь 170, 174
Збаразькі, князі 443
Збранний Марко 433
Збонзька з Курова Ядвіга 511
Зброжкова Софія Флоріанова 381
Звір Тишкович Семен Львович 505
Звіровна Тишкевичівна Катерина Олізарівна 493
Звіровна Тишкевичівна Катерина Семенівна 522
Згличинський Павло 76, 94, 471
Здановичі 443
Здживотецький Андрій 463
Здитовицький Якуб 478
Зелюнка 297
Зиґмунт, львівський лікар 342, 345, 358, 371
Зиґмунт I Старий, король польський, великий князь литовський 204, 359,
Зиґмунт II Август, король польський, великий князь литовський 99, 194, 314, 386, 425
Зиґмунт III Ваза, король польський, великий князь литовський 25, 278, 343
Зіморович Юзеф Бартоломей 288
Зінченя Параска 239
Злоба Чернчицький (Чернський) Федір 95, 96, 464, 487
Золотолинська (Злотолинська) Галшка Василівна 467, 484
Золотолинська N Олехнівна 497
Золотолинський (Злотолинський) Юрій 487, 505
Зофиєю Скрышєвского Счєпановского, див. Скришевська Софія 382
Зофия 174
Зофія 243
Зофѣи Сопотковны, див. Сопотківна Софія
Зубар 305
Зубик Роман 288
Зубко Стас 405
Зубрицький 177
Зубрицький Денис, див. *Zubrzycki Dyonizy*
Зубцовська Анастасія Кирилівна 447, 467, 503
Зубцовська Федора 467
Зубцовський Вацлав 204
Зубцовський Кирило 176, 177, 473, 505
Зубченя Іван 251, 264
Зуй Сенько 264
Зюлковський Павло 166

Иван 210, 211, 214, 216, 238, 240
Иван, див. Шаркович Іван
Иван Базницька 228
Иван Брик 242
Иван Гєрасимович 240
Иван Ескович див. Єскович Іван
Иван Жилка, див. Жилка Іван
Иван Кузнєнята 257
Иван Кухар 199
Иван Лютка 264
Иван Плугатор 257
Иван Романчич 207
Иван Чєрняк 262
Иванец 208, 317
Иваны Ходорчичи 207
Иванко, див. Фамевич Іванко
Иваномъ, див. Куневич Іван
Иваную Драчєнятиную 258
Иванчая 207
Иванъ, див. Шеневич Иван Семенович
Иванъ Сєденъ 216

Ивашина 262
Ивашко 250
Ивашъка Богдановича 262
Игнат 304
Игнатєц 209
Илко 206
Иоска Васчєня, див. Васченя Іоско

Іван 243, 296, 305, 441, 443
Іван III, московський цар 357, 359
Іван Грозний, московський цар 336, 385
Іван Дмитрович 173
Іван Євхимович 336, 350
Іван Павлович 213, 475
Іван Сидорович 252
Іванець 412
Іванис Богданович 381
Іваницька Мотрона 108, 168
Іваницька Олександра 467
Іваницька Софія 467
Іваницька Федора Лазарівна 487, 506
Іваницький Лазар 173
Іваниченя Карп 410
Івановська Маруша 467
Івановський Ян 463
Івашко 251, 315
Ігнат 252
Ігнат Матвійович 209
Ігнатчиха 237
Ігуне-Надаль Арлет, див. *Higounet-Nadal Arlette*
Ізабелла зі Служова 491
Ізидорчик Анна, див. *Izydorczyk Anna*
Ізик Грицько 317
Ілко 252
Ільяшновицький N 471
Іналджик Г. 358, 379, 380
Інглот Стефан, див. *Inglot Stefan*
Іона Михайлович 296
Ісай 404, 405

Йовець 285
Йозеф 322
Йоп Станіслав, див. *Jop Stanisław*

Кабатов 225
Кавезький Станіслав 90
Казановський Адам 252
Казимир 357
Казимир Ягелончик, король польський, великий князь литовський 359
Казновський Якуб 182
Кайдаш Григорій 471
Кайсар Гаврило 505
Каленик 246, 251, 264
Калєник 252
Калусовська Галшка Іванівна 489
Калусовська Марія Петрівна 483, 499
Калусовська Настася 317
Калусовський Василь 505
Калусовський Василь Васильович 505
Калусовський Василь Романович 505
Калусовський Венцлав 382
Калусовський Гнівош Петрович 505
Калусовський Іван Петрович 462, 473
Калусовський Іван Петрович Старший 505
Калусовський Петро Васильович 505
Калусовський Роман Васильович 505
Калусовські 443
Каменецький Станіслав Станіславович 475
Каменецькі 162
Каменський Ленарт 163
Камлер Анна, див. *Kamler Anna*
Кандибянка Прокшичівна Раїна Станіславівна 467
Кантемир-мурза 361
Кантунов Яцько 183
Капраль М. 287, 288, 294, 313
Капуста Грицько 213, 242
Капустич Васко 213, 242
Капустич Лучко 213, 242
Капустич Матвей 213, 242
Капустич Савка 213, 242
Капустянка Овдотья, князівна 487, 507
Караваєвоє Андрєєвоє 207
Карєл Фронцъко, див. Фронц Карл
Карамзин Н. М. 583
Карасевич Сенец 239
Каргалов В. В. 362, 385
Кардашевич Казимір 274
Кардашевич Станіслав 274
Карреро Джованні 380
Карпинський Вавринець 474, 505
Карпінський Анджей, див. *Karpiński Andrzej*
Карпінський Войтех 163
Каролюс, див. Корецький Кароль Юхимович
Карп 239, 263
Карп Омєлкович, див. Омелькович Карп
Каска 163, 173, 183
Касперский 97
Касперський Ян 472
Каспор 173
Касюта 199
Катерина 296, 297, 315, 318, 321, 322
Катєрина 116
Качанівський 257
Качинський Станіслав 191
Кашевська Галжбета Янівна 467

Кашевська Софія 205
Кашовський Стефан 192
Кваша А. Я. 14
Квашни Збігнєв, див. *Kwaśny Zbigniew*
Кейстутівна Тетяна Олександрівна 485, 502
Кендзерський Михайло 469, 487
Кєндзєрский 320
Кеппен Ф. П. 339
Кернавські 193
Кжечовський 445
Кизевич Васко 295
Кимберівна Ядвіга 467
Киреня Філец 301
Кирило 296
Киселі 443
Киселівна Ганна 178
Киселівна Ганна Андріївна 489
Киселівна Ганна Гнівошівна 467, 510
Киселівна Марія 467, 483
Киселівна Маруша Гнівошівна 127, 485, 502
Киселівна Олена Тимофіївна 467, 523
Киселівна Федора Гнівошівна 467, 513
Кисіль Андрій Тихнович 474, 487, 506
Кисіль Василь Петрович 506
Кисіль Гнівош Тихнович 128, 477, 506
Кисіль Григорій Гнівошович 45, 471
Кисіль Киліян 477
Кисіль Матвій Янович 506
Кисіль Микола Григорович 506
Кисіль Олександр Андрійович 506
Кисіль Олександр Янович 506
Кисіль Петро (Петро Тихнович) 506
Кисіль Тихно (Тимофій) Микитович 506
Кисіль Дорогиницький Олександр Андрійович 45
Кисіль Дорогиницький Ян Гнівошович 506
Кисіль Низкиницький Григорій Гнівошович 165, 487, 506
Кись О. А. 12
Китовіч Анджей, див. *Kitowicz Jędrzej*
Кишка Миколай 172
Кіліян 169
Кірдеївна Мильська Катерина Олізарівна 493, 522
Кірдеївна Мильська Кристина Іванівна 483, 498
Кірдеївна Мильська Марія Петрівна 468, 483, 498
Кірдей Мильський Олізар Петрович 506
Кірдей Петро, див. Кірдей Мильський Петро
Кірдей Мильський Петро 161, 320, 506
Кірдей Мильський Юрій Олізарович 478
Кірдей Мнішинський Іван 262
Кірдей Мнішинський Іван Іванович 50
Кірдей Мнишинський Іван Петрович 478, 506
Кісь Я. П. 270, 280, 288, 363, 420, 428, 430
Клавша Михайло 506
Клевецький N 465
Клембовський N 471
Клим 175
Клим, див. Шаркович Клим
Климєня 308
Климко 262
Климко Ескович, див. Єскович Климко
Климова Ядвига 213, 241
Клинська Маруша 521
Клишик Лєвко 228
Клодинська Галшка 488
Клюковський Зиґмунт, див. *Klukowski Zygmunt*
Клюська Анна Матвіївна 484
Клюська Ганна Іванівна 468
Клюська Катерина 489, 515
Клюський Богдан Іванович 468
Клюський Войтех 487
Клюський Войтех Матвійович 506
Клюський Іван 462, 506
Клюський Іван Іванович 458, 506
Клюський Матвій Іванович 506
Клюський N 506
Клюські 443
Кнеранка Софія 493, 523
Княгининська Полагя Іванівна 492, 521
Княгининська Федка Богданівна 522
Княгининський Богдан Олехнович 433, 506, 507
Княгининський Гаврило Богданович 434
Княгининський Григорій Богданович 434
Княгининський Іван Олехнович 433, 507
Княгининський Олехно Богданович 507
Княгининські 321
Князька Настася Микитівна 511
Князький Лаврін 118, 477
Князький Стефан 118
Князький Федір Сонце 479
Князьков С. А. 329
Кобецькі 213
Ковалевський М. М. 12, 133, 182, 229, 300
Ковалів В-Й. О. 274
Ковальський М. П., див. *Ковальський Н. П.*
Ковальський Н. П. 40, 42, 203, 272, 274
Коваль Дмитрик 26, 239
Коверник Федір 199
Коверник Юрко 199
Ковецька Елжбета, див. *Kowecka Elzbieta*
Козаревський Василь 461
Козарин Іван 162

Козека Андрій Дмитрович, князь 43, 100, 179
Козека Дмитро Андрійович, див. Козека Замлицький Дмитро Андрійович
Козека Петро Дмитрович, князь 43, 100
Козека Стефан Дмитрович, князь 100
Козека Юрій Дмитрович, князь 43, 100
Козека Януш Дмитрович, князь 43, 100
Козека Замлицький Дмитро Андрійович, князь 100, 477
Козерацький Войцех 322
Козечанка Агафія Дмитрівна, князівна 100
Козечанка Ганна, князівна 52, 127
Козечанка Ганна Іванівна, князівна 503
Козечанка Ганна Дмитрівна, князівна 100, 468
Козечанка Ганна Михайлівна, князівна 487, 507
Козечанка Катерина, князівна 468
Козечанка Марія, князівна 522
Козечанка Марія (Маруша) Дмитрівна, князівна 100, 116, 481, 495
Козечанка Олена Андріївна, князівна 522
Козечанка Софія, князівна 483, 498
Козечанка Ядвіга Дмитрівна, князівна 100
Козечанка N Андріївна, князівна 487
Козечич Гаврило 243
Козинська Ганна Михайлівна 489, 511
Козинська Барбара Михайлівна 95, 103, 163, 468, 487
Козинська Настася Іванівна 468
Козинська Овдотя Олехнівна 128, 154, 508
Козинська Олена Семенівна 95, 468, 494
Козинська Софія Олехнівна 482, 498
Козинська Раїна Семенівна 468
Козинський Богдан Михайлович 507
Козинський Гаврило Гринькович 507
Козинський Гаврило Семенович 468
Козинський Гнівош 179, 435
Козинський Григорій Іванович 463, 507
Козинський Григорій Семенович 117
Козинський Гринько 128, 507
Козинський Демид Олехнович 128, 507
Козинський Дмитро Олехнович 46, 128, 469, 487, 507
Козинський Іван 320
Козинський Іван Гринькович 128, 465, 507
Козинський Іван Дмитрович 507
Козинський Іван Іванович 507
Козинський Ісайя Олехнович 128, 507
Козинський Михайло 262
Козинський Михайло Іванович 507
Козинський Михайло Тихнович 462, 507
Козинський Олександр Іванович 470
Козинський Олехно 321
Козинський Олехно Гринькович 127, 128
Козинський Олехно Дмитрович 507
Козинський Павло 117
Козинський Павло Іванович 507
Козинський Роман Іванович 507
Козинський Роман Олехнович 95, 128, 153, 507
Козинський Семен 117, 179
Козинський Семен Іванович 435, 507
Козинський Тихно Гринькович 128, 487, 507
Козинський Федір 477
Козинський Януш 488, 507
Козинські 51, 443
Козицький Станіслав 463
Козловський Криштоф 479
Коіленська Богдана Жданівна 108, 153, 503
Коіленський Ждан 108, 478
Кокорика Дем'ян 322, 408
Коланковський Людвік, див. *Kolankowski Ludwik*
Колачник Марко 301
Колбаска Улас 264
Коленська Оршуля 488
Коленський (Ґоленський) N 468
Колимський Григорій 184, 460
Колмовський Григорій Юнкович 297, 460, 477
Колмовський Юнко 468
Колодина Ладиженська Ждана 173
Колонтай Ждан 477
Колосовський Ян 183
Колохнович Андрій 226
Колохнович Матвій 226
Колохнович Тиміш 226
Колохнович Федець 226
Колохнович Юсько 226
Колохновичі 226
Колпитовська Катерина Яківна 514
Колпитовська Марина Андріївна 45, 468
Колпитовська Марія Яківна 481
Колпитовська Орина (Раїна) Андріївна 45, 488, 510
Колпитовська Полагя Андріївна 45
Колпитовська Полагя Яківна 468
Колпитовська Федора Костянтинівна 468
Колпитовський Андрій Іванович 459, 487, 508
Колпитовський Іван 508
Колпитовський Костянтин 179
Колпитовський Костянтин Якович 469, 508
Колпитовський Остафій 179
Колпитовський Остафій Якович 487
Колпитовський Яків Іванович 508
Колпитовські 443

Колумб 344
Коляновська (з Колянова) Катерина 469
Комнацький Матис 463
Комнацький Ян 465, 475, 477
Компан О. С. 232, 275, 283, 287, 288, 422
Кон И. С. 8, 31
Конарська Зоя 495
Конарський Себастіян 179
Кондрат 214
Кондратова Федя 241
Кондрацький Павло 163
Конєцпольський Станіслав 67
Конон 304, 406
Кононович 251, 264
Кононович Івашко 381
Копанська Софія 515
Копач Парфен Богушович 480
Копець 285
Копинський Ян 322
Коптівна Ганна 481, 495
Коптівна Овдотя 469, 487
Коптівна Олена Федорівна 78, 190, 504
Копот Костюк 199
Копоть Василь 170
Копоть Іван Васильович 473
Копоть Федір 78
Копчак С. І. 422
Копчинський Міхал, див. *Kopczyński Michał*
Копысский Б. З. 222
Кораб Кондрат 297
Корал Пьотр, див. *Koral Piotr*
Корецька Ганна Іванівна, князівна 484, 499
Корецький, князь 243, 250, 296
Корецький Богуш Федорович, князь 75, 164, 262, 355
Корецький Кароль Юхимович, князь 164, 195, 473
Корецький Юхим, князь 161, 164, 195, 297
Корецькі, князі 222
Корибут Вишневецький Юрій Михайлович, князь 478
Коритенська Ганна Михайлівна 469, 510
Коритенська Ганна Федорівна 184, 489, 514
Коритенська Опранка Федорівна 469
Коритенський Гаврило Михайлович 471
Коритенський Іван Михайлович 508
Коритенський Михайло 262, 508
Коритенський Стефан 468
Коритенський Федір 474
Кордишівна Раїна 469, 496
Корнеи 216
Корниєм Вовчик, див. Вовчик Корній
Корнило Микита 257
Корницька Маруша Левківна 482
Корній Жданович 244
Корнопелевич Васко 210
Корняктівна Софія 482
Коровай Селецька Ганна Андріївна 207
Коровай Селецький Андрій Андрійович 207
Коровай Селецький Остафій Андрійович 44, 208
Коронович Іван 251
Короцевич Іван 213
Корчаківський Ян 473
Корчевський Василь 508
Корчмінська Дорота 483, 498
Косаковський Петро 192
Косинський Адам 441
Косинський Хвеско 243, 296
Коссаковський Станіслав, див. *Kossakowski Stanisław*
Костелецька Беата (Ілліна) 98, 320
Костєнтина, див. Єло Малинський Костянтин Михайлович
Костчанка Анна 82, 109, 110, 130
Кость 285
Костюк 211, 228
Костюк Копот, див. Копот Костюк
Костюшкович Хоболтовський Богдан 467
Костюшкович Хоболтовський Григорій 457
Костюшкович Хоболтовський Данило 479
Костюшкович Хоболтовський Іван 508
Костюшкович Хоболтовський Петро 463, 508
Костюшкович Хоболтовський Семен 507
Костюшковичівна Хоболтовська Ганна Богданівна 469, 491
Костюшковичівна Хоболтовська Катерина Петрівна 469, 486, 505
Костюшковичівна Хоболтовська Марія Семенівна 487
Костянка Анна-Констанція 489, 512
Костянка Євфимія-Богдана Григорівна 524
Костянка Макотерська Ганна Григорівна 469
Котгрейв Рендл, див. *Kotgrave Rendle*
Котельницький Філон Лукашович 460
Котимовський Ян 477, 480
Котович Сидор 297
Котовський Миколай 488
Коул Э. Дж. 105
Кохн 251
Коховський В. 371
Кочан 264
Кочерська Марія, див. *Koczerska Maria*
Кошерський 213
Кошерський N 321
Кошка Жоровицький Андрій Юхнович 508

Кошка Жоровицький Іван (Іван Юхнович) 479, 488
Кошка Жоровицький Матвій Андрійович 458
Кошка Жоровицький Януш Андрійович 179, 465
Кошовська Ганна Станіславівна 489, 511
Кощанка Настася 510
Коялович Войцех 442
Кравець Іван 183
Кравець Никон 304
Кравець О. М. 39
Кравець Шимон 317
Кравець Ян 318
Кравець Ярмак 405
Кравченко В. М. 99, 272, 273, 365
Краєвська Катерина Станіславівна 469, 511
Краєвська Олена (Гелена) 151, 488
Краєвська Ядвіга Станіславівна 488
Краєвський Станіслав 151, 488
Краєвський Стефан 345
Краєвський N 508
Кражинський Богдан 462
Красевич Іван 264
Красносельська Богдана Романівна 128, 469, 487, 507
Красносельський Григорій 172
Красносельський Роман Іванович 52
Красовська Овдюхна (Овдотя) Василівна 154, 469, 495
Красовський Василь 154, 469
Красовський Ян 465
Красовський Ян Васильович 460
Крат 263
Кратовичівна Ганна 469, 482
Крачик Ян, див. *Kracik Jan*
Кречковський Григорій 163
Кривицька Тетяна 501
Кривицька Ядвіга Станіславівна 513
Кривий 264
Кривошия 285
Крижанич Ю. 230, 380, 382
Крижицький Левко 508
Крикун М. Г. 12, 222, 233, 270, 288, 363, 422, 423, 428, 429, 430, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 451, 452, 454
Крикун Н. Г., див. *Крикун М. Г.*
Кримський А. 357, 358, 360, 378. 379, 382, 383, 384, 396
Криницький Самуель 508
Криницький Станіслав 480
Крип'якевич І. П. 223, 232, 233, 275, 280, 307, 331
Криштоф «Перун», див. Радзивілл Криштоф
Кровопусть Ждан 209
Крокотка (Кропотка) Єловицький Василь Іванович, князь 508
Крокотка (Кропотка) Єловицький Яків Васильович, князь 128, 154, 321, 508
Крокотки Єловицькі, князі 443
Крокотчанка (Кропотчанка) Єловицька Ганна Яківна, князівна 518
Крокотчанка (Кропотчанка) Єловицька Маска (Маселка) Яківна, князівна 104, 126, 154, 485, 502
Крокотчанка (Кропотчанка) Єловицька Марія Яківна, князівна 469
Крокотчанка (Кропотчанка) Єловицька Настася Яківна, князівна 501
Крокотчанка (Кропотчанка) Єловицька Полагна Яківна, князівна 518
Кропивницький N 469
Круневич Семен Богданович 478
Крупецькі 440
Крупський Ян 468
Круш Андрій 480
Круш Фронц 467
Круш Ян 173
Кубаля Людвік, див. *Kubala Ludwik*
Кузма 211
Кузма Михаилович 211
Кузмиха Вася 179
Кузьма 303, 404
Кузьма Максимович 253
Кузьминський 383
Кузьминський Андрій 126, 478
Кузьмич Устим 261
Куківна Раїна 177
Кукльо Цезарій, див. *Kuklo Cezary*
Кукольський Іван 479
Кулаковський П. 365
Кулеша-Воронецька Івона, див. *Kulesza-Woroniecka Iwona*
Кулий 285
Куликовська Анна 469
Куликовський Матис 177
Кулиш П. А. 384, 395, 396
Куліш П. О., див. *Кулиш. П. А.*
Кульгавий Гасан 375
Куля Вітольд, див. *Kula Witold*
Кумейко Опанас 263
Кунахова Федя 212, 241
Кунашова 210, 238
Куневич Іван 207
Куневич Олекса 207
Куневич Тишко 207
Куневська (Єло Куневська) Марія Андріївна 483, 515

Куневська Овдотя Андріївна 490
Куневський Андрій 476
Куневський Андрій Юхнович 127, 508
Куневсьий Михайло 24
Куневський Юхно (Вохно) 508
Куневські 443
Куница 175
Куницькі 193
Куніделі 264
Кунц 211
Купер Шейла М., див. *Cooper Sheila M.*
Купчинський О. А. 220, 221
Курбський Андрій Михайлович, князь 68, 97, 176, 177, 199, 200, 381, 462, 488
Курило 262
Курилович Тиміш 249
Курилца 175
Курилченя Федюк 251
Куркос 243
Курниківський 445
Куровська Катерина 469
Курозвонська Патрикіївна Настася Іванівна 127, 500
Курозвонська Патрикіївна Федора Іванівна 484
Курозвонський Патрикій Іван Васильович 44, 472, 476, 488, 508
Курош (Куровський) Якуб 464
Курцевич Булига Дмитро Васильович, князь 476, 488
Курцевичівна Булижанка Катерина Коріатовичівна, князівна 469
Курцевичі, князі 442
Кусовський 169
Кутовой А. И. 285
Кутровська Марія Микитівна 493
Кутровська Настася Микитівна 500
Кутровська Уляна Микитівна 487
Кухар Иван 199
Кухмистрович Дорогостайський Миколай 508
Кухович Збігнєв, див. *Kuchowicz Zbigniew*
Кухтик Миско 199
Куц 251
Куцевич Андрій 208
Куцевичов 211
Куцко Грынчич, див. Куцко Гринчич
Куцковичі 228
Куцъ 208
Кучинський Петро 163
Кучинський Стефан, див. *Kuczyński Stefan M.*
Кушник Василь 509
Кушнир Карпъ 296
Кушнір Войтко 303
Кушнір Грицько 308
Кушнір Ілля 243, 256
Кушнір Федір 404

Лабунська Олена Богуфалівна 492
Лабунський Криштоф 153, 400
Лабунський Михайло Богуфалович 87
Лаврин 252
Лаврін 304
Лагодовська Ганна Ванківна 470
Лагодовська Марія Ванківна 493
Лагодовська Раїна Ванківна 503
Лагодовська Томила Ванківна 470
Лагодовський Захаріаш 475
Лагодовський Ян 461
Ладенбергер Тадеуш, див. *Ładogórski Tadeusz*
Ладогурський Тадеуш, див. *Ładogórski Tadeusz*
Ладський Корнило 472
Ладюри Ле Руа Еммануель, див. *Le Roy Ladurie Emmanuel*
Лазкович Іван 180
Ландрі Адольф, див. *Landry Adolph*
Лантух Андрій 404
Ласинський Миколай 460
Ласківна Марія 483, 512
Ласківна Полагя 510
Ласко Федір 463
Ласко Чернчицька Марина Семенівна 513
Ласлетт Пітер, див. *Laslett Peter*
Лашеня Степан 406
Лащ Бартош 458
Лащ Криштоф 460
Лащ Петро 466
Лащ Стримілецький Адам 461
Лащівна Марета Амброжівна 470
Ле Гофф Жак, див. *Le Goff Jacques*
Ле Плей Фредерік, див. *Le Play Frédéric*
Лебрун Франсуа, див. *Lebrun Francois*
Лев Стефан 471
Леварт М. 465
Левко 306, 406
Левеєвич Мошка 298
Левеєвич Сачко 298
Левеєвич Шимха 298
Левеєвич Шлом 298
Левеєвич Яхно 298
Левицька Агнешка 505
Левицкий О. И. 40, 73, 75, 79, 86, 87, 146, 147
Левицький О. І., див. *Левицкий О. И.*
Лєвко Гєрасимович 240
Лєвко Клишик 228
Лєвко Сугакович 240
Ледницький Вавринець 162

Ледницький Казимир 76, 77, 94, 95, 471
Ледуха Ігнатівна Пантеліївна 381
Ледухівська Милка Богданівна 485, 502
Ледухівські 440, 443
Ледуховська Полонія Гнівошівна 470
Ледуховська Софія 504
Ледуховська Томила Гнівошівна 494
Ледуховський Богдан Васкович 509
Ледуховський Богуш Юхнович 509
Ледуховський Гнівош Іванович 509
Ледуховський Данило Богушович 509
Ледуховський Дениско 509
Ледуховський Іван Григорович 509
Ледуховський Левко Денискович 509
Ледуховський Макар Гнівошович 509
Ледуховський Олександр Макарович 509
Ледуховський Самійло Макарович 509
Лейба 316
Лем Губерт, див. *Lamb Hubert Horace*
Лэм Хуберт, див. *Lamb Hubert Horace*
Леонтович Ф. И. 138, 139, 142, 174, 188, 221, 329
Леонтович Ф. І., див. *Леонтович Ф. И*
Лепесовицька Настася Григорівна 470
Лепесовицький Андрій Григорович 509
Лепесовицький Миколай 467
Лепесовицький Сушко Григорій 509
Лернет Ян, див. *Lernet Jan*
Леско 295, 406
Лєско 214
Лесько 304
Лец 242, 243
Лешков В. Н. 329
Лешницька Марія Гаврилівна 154, 174, 175, 190, 191, 490
Лешницька Марія Климівна 481
Лешницький Ждан Опанасович 470
Лешницький Клим Опанасович 509
Лешницький Опанас Микитович 127, 509
Лешницький Федір з Андруги 472
Лешницький Федір Микитович 509
Лешницький Федір Панасович 463
Лешницький Федір Тихнович 472
Лешницький N 479
Лешницькі 443
Лешнівська Катерина 470, 493, 521
Лешнівський Матвій 470
Лещинська Катерина Андріївна 104
Лещинська Маріанна (Мар'яна) 470, 486
Лещинський Андрій 104, 474, 509
Лещинський Вацлав Андрійович 104
Лещинський Прецлава Андрійович 104
Лещинський Рафал Андрійович 104
Лещинський Ян Андрійович 104
Лєдке Мажена, див. *Liedke Marzena*
Лєшков В. М., див. *Лешков В. Н.*
Лизавку 257
Лимонт Ян 461
Линевська Анна 470
Линевська Кристина 484, 500
Линевська Маруша Войнівна 470
Линевська Маруша Михайлівна 484
Линевська Настася Михайлівна 470
Линевська Олександра Михайлівна 509
Линевський Василь Федорович 509
Линевський Война 117
Линевський Война Васильович 45, 509
Линевський Іван Васильович 459, 488
Линевський Лукаш 193
Линевський Матвій 162
Линевський Михайло 467
Линевський Михайло Васильович 46, 488, 509
Линевський Михайло Петрович 509
Линевський Остафій 193
Линевський Петро 177, 471, 510
Линевський Стефан 475
Линевський Теодор 193
Линевський Тихно Олехнович 510
Линевський Томаш 193
Линевський Федір 142
Линевський Яким 45, 117
Линевський Яким Тихнович 488, 510
Линевський N 461
Линевські 443
Липленський Богуш 151, 173, 468
Лисаковський 383
Лисаковський Миколай 162, 383, 488, 510
Лисаковський Якуб 510
Лисичанська Марина 523
Лисович Федец 251, 264
Лисовський N 477
Литвин Гаврило 305
Литвин М. 357, 373, 373, 374,378, 379
Литовка Ганна 199
Литовський Василь 321
Лихоіванович Стефан 295, 306, 317
Лібішевська Люція (Лукра) 470, 481, 485, 485, 502
Лігензянка Софія-Пуденціана 486
Лінде Самуель Богуміл, див. *Linde Samuel Bogumił*
Ліпський Ян 183
Літинський Адам 473
Літинський Іван Васильович 488
Літинський Іван Яцькович 468
Літинський Михайло 471
Лобко 405
Ловмянський Генрик, див. *Łowmiański Henryk*

Логин 244
Лозінський Владислав, див. *Łoziński Władysław*
Лозка Лаврін 179
Лозка Миколай 205
Лозка Стефан 464
Лозчанка Барбара 447
Лозчанка Софія Андріївна 470, 495
Лозчанка Томила 494
Лонцька Анна 517
Лонцька Катерина 513
Лонцька Катерина Янівна 470
Лонцький Матвій 206
Лонцький N 479
Лоповтчиха 237
Лорсен Марія-Тереза, див. *Lorcin Marie Thérèse*
Лосятинська Елжбета 127, 494
Лосятинська Катерина 504
Лосятинська Катерина Іванівна 470
Лосятинська Овдотя Іванівна 482, 498
Лосятинська Олена Федорівна 152
Лосятинська Федора 481, 489, 512
Лосятинський Іван 462
Лосятинський Іван Маскович 152, 458
Лось Ян 458
Лукаревський Онизій 462
Лукаш 404
Луковський Войтех 215
Лукян 239
Лукъян 210, 252
Лукянъ Ѡрєфачъ, див. Орефач Лук'ян
Лукъян, див. Герасимович Лук'ян
Лук'янович Іван 225
Лук'янович Куц 225
Лук'янович Мисько 225
Лук'янович Петро 225
Лук'янович Радець 225
Лук'янович Федин 225
Лук'яновичі 225
Лучицький І. В. 220
Лучка Ескович, див. Єскович Лучка
Луренс 302, 318
Луцко 210
Лучка 404, 405
Лушпай 404
Люба Радзимінський 216
Любавський М. К. 138, 139
Любецька Богдана Іванівна, князівна 486
Любецька Ганна Богданівна, князівна 121
Любецька Ганна Романівна, князівна 161, 191
Любецький Богуш Дмитрович, князь 70, 94, 97, 471
Любомирська Катерина 489
Любомирський Єжи 198
Любомирський Олександр 198, 199
Любомирський Станіслав 198
Людвиська Овдотя 517
Людвиський Павло 510
Людвиський Якуб 465
Людовік XIII, французький король 71
Людовік XIV, французький король 71
Людовичівна Настася 470
Лясота Олександр 45, 460
Лясоцький Зигмунт, див. *Lasocki Zygmunt*
Ляховський Іван 488
Ляшук Анна, див. *Laszuk Anna*

Майборода Р. 272
Майківна Мартинелла Матвіївна 499
Майковський Тимофій 510
Майковський Ян Тимофійович 463
Майко Мислинський Матвій 342
Мазур Жданец 251
Макар 161, 211, 228
Макар 207
Макарський Олександр 472
Макаръ, див. Бикович Макар
Макгдалєна 180
Макілла Даріуш, див. *Makiłła Dariusz*
Максим 211, 243, 301, 406
Маласпіна Д., папський нунцій 353
Малашка Стєпановна Олєшкова Шаркова, див. Мелешка Степанівна
Малгожата 311
Малежик Ігнат 406
Малий 285
Малиновский О. 359
Малиновський Матис 162
Малиновський Ян 458
Малинська Ганна 485, 502
Малинська Катерина Михайлівна 491
Малинський Михайло 469
Маліновська Моніка, див. *Malinowska Monika*
Малко 211
Малхер 112, 344
Малхєр Балвєровъ 337
Мальц 175
Мальченко О. 362, 363, 365, 366
Малюшица 167
Маляр Петро 318
Маляр Федір 315
Мєлаша 241
Мамонов 373
Манківська Маруша 499
Манчич Радко 207
Манчич Фєдєц 207
Манчич Юско 207

Марєю Бєлостоцкого, див. Білостоцька Марія Романівна
Мари Тумковнє Посяговєцъкого Михъновои Щщовскои, Михновои Щщовъскои Маръи Посяговєцъкого, див. Посяговецька Марія Томківна
Марина 173, 240, 296
Марина, див. Сангушківна Марина Романівна, князівна
Марина (з Орлова) 205
Марина Семенівна, див. Гулевичівна Воютинська Марина Семенівна
Маріанна Юревичівна 509
Марія Василівна, див. Семашківна Марія Василівна
Марія Федорівна 180
Маркевич А. 359, 372, 382, 394
Марко 262, 302
Марко, див. Веретенникович Марко
Марковський Василь 510
Марковський Марко 510
Марковський Михайло Яцькович 510
Марковський Роман 479
Марковський Роман Васильович 488, 510
Марковський Фалалей 467
Марковський Фалалей Левкович 510
Марковський Яцько Фалалеєвич 510
Марковський N 476
Маркушевський Іван 472
Мартин 258
Мартиниха 302
Мартинъ 211
Мартинъ, див. Воробей Мартин
Мартишевський Балцер 207
Маруша 175, 243, 318
Маруша Ілляшівна 482
Марушка 243, 315
Мархоцький Миколай 465
Марцибєла, див. Річицька Марцибела Андріївна 164
Марцин 315
Масальська Марія Андріївна, князівна 76, 77, 79, 85, 470, 495
Масальська Софія Василівна, князівна 507
Масальська Софія Іванівна, князівна 128, 487
Масальський Андрій Петрович, князь 24, 473
Масальський Богдан (Богуш) Васильович, князь 510
Масальський Іван Богданович, князь 510
Масальський Петро Тимофійович, князь 474
Масальський Юрій Богданович, князь 469, 510
Масальський Ярош, князь 163
Масальський Мунча Василь Федорович, князь 510
Масальські, князі 222
Маслійчук В. 12, 116
Маска 184
Маска Шпаковъского, див. Шпаковський Маско (Максим) Олехнович
Маско Хомяк, Маска, див. Хом'як Смордовський Маско
Мась 210
Масюк Левонович 264
Матвієвський Петро Дениско 462
Матвієнко А. М. 24
Матейченяти 251
Матис 161
Матисовський Мартин 464
Матфєя 199, 213
Матъфєи 209
Матъфиец Роботник 317
Матфѣи Ступак, див. Ступак Матвій
Матъфѣи Шостак, див. Шостак Матвій
Матьяш 207
Матяш 302
Мацевич Мартин 208
Мацей 321
Мацейовський Вацлав, див. *Maciejowski Wacław Aleksander*
Мацкевич Бартко 404
Мацко 317
Мацькевич Андрій 78
Мацьківна Олена (Олена Андріївна) 78, 86, 87, 121, 489, 512
Мацько 408
Мацьковичі 225
Мацюк О. 366, 370, 377
Махно Грєччаникъ 216
Мегмет-Герей 390
Мегмет II Завойовник 357, 358
Медведський Андрій 475
Медведський Ян 475
Медведський Ян з Валюв 472, 510
Медвідь Залеський Станіслав 510
Медзвецький Войцех 302
Мединська Маруша 490
Медушевський Якуб 463
Межинський (Менжинський) Абрам 474
Межинський (Менжинський) Вацлав 511
Межинський Мартин 179
Мейтленд Фредерік, див. *Maitland Frederik William*
Мєлаша 241
Мелехович Сенюта 251
Мелецька Анна 491
Мелешківна Марина 167

Мелешко В. Й. 289
Мелешко Марина Іванівна 471
Мелешко Михайло 469, 473
Мелешко N 468
Менглі-Герей 357, 359, 373, 390, 391
Менжинський В. С. 223
Менкицька Катерина Станіславівна 481
Мересте У. И. 62
Мессанс М., див. *Messance M.*
Меховник Ян 318
Мешковська Елжбета 471
Мешковський Бартош 468
Мєнький Петро 306
Мигаль Рыбак 216
Микита 212, 213, 238, 239, 241, 243, 265, 303
Миколаєвоє Збаражскоє, Ганны Дєспутовны, див. Деспотівна Ганна
Миколая, див. Павлович Миколай Васильович
Миколай 243, 252, 297, 311, 318, 441
Миколай Філіпович 306
Микулинська Анна 471, 493
Микулинська Невидана Олехнівна 471
Микулинська Олена 471
Микулинська Олена Гордіївна 109
Микулинський Мелешко N 511
Микулинський Мелешко Михайло 511
Милевський N 467
Милевський Себастіян 163
Милковський Адам 161, 163
Милошевський Станіслав 477
Милюков П. Н. 230
Мин 174
Минківська Раїна 471
Минц 207
Миньковський Лукаш 461
Миньковський Яцко Семенович 461
Мирвинський 382
Мировицька Настася Янівна 471
Мировицький Ян 511
Миронов Б. Н. 236
Миронович Ждан 476, 511
Миско (Мисько) 174, 179, 216, 243, 263
Миско Кухътикъ, див. Кухтик Миско
Миском 240
Митко Пашкович 211
Михаила Воинича Боговитиновича, див. Боговитин Козерадський Михайло Войнич
Михаила Еловича Малинского, див. Єло Малинський Михайло Дашкович (Данилович)
Михайло 184, 450
Михайло, див. Свинюський Михайло 49
Михаило Михнович, див. Ощовський Михайло Михнович
Михаиловоє Павловичвоє, див. Тесовська Борисовичівна Марина Василівна
Михаленя 246, 251
Михалєня, див. Михаленя
Михель 297
Михневич Яцко 295
Михно 213, 241, 405
Мицевич Мартин 208
Миць 225
Мишка Варковський Абрам Михайлович 511
Мишка Варковський Миколай 475
Мишка Варковський Михайло 87, 153, 162, 168, 239
Мишка Варковський Михайло Федорович 511
Мишка Варковський Федір Богданович 511
Мишки Варковські 443
Мишка Холоневський Андрій Григорович 511
Мишка Холоневський Андрій Дмитрович 511
Мишка Холоневський Богдан 172, 479
Мишка Холоневський Богдан Петрович 511
Мишка Холоневський Василь 117
Мишка Холоневський Василь Андрійович 489, 511
Мишка Холоневський Гаврило Богданович 511
Мишка Холоневський Григорій Дмитрович 464, 511
Мишка Холоневський Дмитро 172
Мишка Холоневський Дмитро Петрович 511
Мишка Холоневський Іван Гаврилович 511
Мишка Холоневський Іван Іванович 468
Мишка Холоневський Марко Гаврилович 468, 511
Мишка Холоневський Митько Андрійович 511
Мишка Холоневський Олехно Гаврилович 489, 511
Мишка Холоневський Петро 511
Мишка Холоневський Прокіп Григорович 511
Мишки Холоневські 443
Мишко 175, 184, 209
Мишко Дмитро Іванович 220
Мишко Гєрасимович, див. Герасимович Мишко 238
Мишковський Петро, див. *Myszkowski Piotr*
Мишчанка Настася, див. Мишчанка Варковська Настася Федорівна
Мишчанка Варковська Настася Федорівна 153, 483, 499

Мишчанка Холоневська Ганна Григорівна 482
Мишчанка Холоневська Марія Гаврилівна 507
Мишчанка Холоневська Олена Іванівна 471
Мишчич Федор 321
Міклош 218
Мілевський Адам 476
Мілошевський Станіслав 100
Мілюков П. М. 230
Мінчул 315
Міттерауер Мішель, див. *Mitterauer Michael*
Міхаловська Анна, див. *Michałowska Anna*
Міщеня 252
Млинар 405
Млодзяновський Станіслав 462
Мнішек Войцех 458
Мнішек Станіслав 462
Мнішківна Урсула 482
Могильницький Томаш 463
Модринська Софія 488
Модринський Гаврило 469
Можи Юзеф, див. *Morzy Juzef*
Моисеев А. И. 55
Мойславська Марта 493, 524
Мокосії Баковецькі 440, 443
Мокосій Баковецький Андрій 512
Мокосій Баковецький Дмитро Михайлович 512
Мокосій Баковецький Михайло Андрійович 512
Мокосій Баковецький Олександр Михайлович 512
Мокосій Баковецький Остап Михайлович 470
Мокосій Шибенський Петро 460
Мокренська Ганна Хомівна 25
Мокренський Андрій 512
Мокренський Дем'ян 474
Мокренський Кіндрат Хомич 512
Мокренський Хома 512
Мокренський N 512
Мокренські 443
Моленда Валентій 321
Молинський Станіслав 479
Монвид Дорогостайський Криштоф 213, 242
Монвид Дорогостайський Миколай Олехнович 212, 335
Монвид Дорогостайський Павло 478
Монтовт Коблинський Андрій Якубович 462, 512
Монтовт Коблинський Якуб 512
Монтовт Коблинський Ян Якубович 75, 76, 78, 86, 87, 121, 122, 180, 190, 191, 473, 489, 512
Монтовти 443
Монтовтівна Коблинська Ганна Якубівна 127, 471, 501
Монтовтівна Коблинська Ганна Янівна 69, 75, 77, 94, 95, 97103, 122, 471
Мончак Антоні, див. *Mączak. Antoni*
Мончинський 405
Мончинський Петро 472
Моралевська Катерина 520
Мордвинівна Зіновія 128, 504
Мордвин Ян 512
Мордыша Наидєна 212, 239
Москаль Степан 410
Москвитин Іванко 161
Мотрона 174
Мотруна 241, 243
Мохо Жан-Баптист, див. *Moheau Jean-Baptiste*
Мошенський Станіслав 471
Мошинська Марина 471
Мошинський Ярош 469
Мошкою 297
Мощеницька N Григорівна 104, 485, 502
Мощеницький Василь 195
Мровінський Ян 80
Мроковський N 480
Мруновська (Мроковська ?) Дорота 491
Мстиславська Богдана Михайлівна, князівна 490
Мстиславська Настася Михайлівна, князівна 98, 487
Муленет Яким 246
Мутикальський Оникій 512
Мухамет 582
Муховецька Катерина 497
Мушата Охлоповський Іван Дахнович 474
Мушата Охлоповський Йона Якимович 463
Мушата Охлоповські 443
Мушата N 495
Мушатич Федір 457
Мшальський Андрій 469
Мшальські 251
Мшанецькі 392, 445
Мяковський Войцех, див. *Miaskowski Wojciech*

Нагорнич Охрим 243
Намачинська Станіслава, див. *Namaczyńska Stanisława*
Нападовський Миколай 473
Напольський Ян 463
Нарушевич Станіслав 473
Насиловська Щасна Юріївна 487
Насиловський Малхер 76, 460

Настаси Стрыбылєвны, див. Стрибилівна Настася (Анастасія)
Настасю Федоровну Обуховича, див. Обухівна Настася Федорівна
Настася Богушівна з Олесного 490, 518
Настя 316
Наталя 315
Наталя, див. Веретенниковичівна Наталя
Нашчинський Станіслав 463
Невдаш 301
Некрашевич Бережецький Іван 489, 512
Некрашевич Бережецький Михно 512
Немирич Андрій 179, 474
Немирич Єсиф 76, 457
Немирич Матвій 189
Нємиско 211, 228
Немиський Криштоф 316
Немста-Славський Самуель 474
Немценовичівна Дорота Петрівна 471, 506
Непитущий 182
Непитущий Григорій 242, 512
Непокойчицький Григорій Абрамович 381, 459
Непрецький Андрій 99, 465
Несвіцька Богдана Ілляшівна 505
Несвіцька Олександра Адамівна 471
Несвіцький Адам Ілляшович 489, 512
Несвіцький Андрій 512
Несвіцький Богуш 512
Несвіцький Василь Андрійович 512
Несвіцький Ілляш Богушович 141, 203, 512
Несвіцький Левко Котович 477
Несвіцький Михайло 162
Несвіцький Петро Андрійович 512
Несвіцький Ян Васильович 479, 513
Несвіцькі 443
Несецький Каспор, див. *Niesiecki Kaspor*
Несташевський Ян 179
Нєстєр 310
Нєстєр, див. Веретенников Нестор
Нєстєргай 175
Нестецький Миколай 183
Нетельский Павло 118, 163
Нетецький Ян 161
Нетреба Андрій 404
Нешавський Балцер 345
Нешковський Стефан 304
Никон 214
Никон 404, 410
Німценовичівна Дорота Петрівна 45, 487
Новак Грицько 405
Новак Маско 404
Новик Левко 404
Новицький И. П. 119, 219, 221
Новицький Яків 183
Новгородчич Савка 459
Новоселицька Анна 509
Новоселицька Олена Федорівна 495
Новоселицька Опранка 471
Новоселицький Андрій 467
Новоселицький Марко Дмитрович 462
Новоселицький (Гапон Новосилецький) Миколай (Михайло) Гапонович 460, 513
Новоселицький Остафій 463
Новоселицький Семен 212, 241
Новоселицький Ян 467
Новоселицький Ян Гапонович 472
Новосельский А. А. 393, 394
Новосельський О., див. *Новосельский А. А.*
Новосельский С. А. 13
Носевич В. Л. 31
Ноштейн Френк, див. *Notestein Frank W.*

Ободенська Анна 488, 507
Ободенський N 513
Оболенская С. В. 9, 10
Обремська Дорота 471, 519
Обух Григорій 183
Обух Федір 165
Обух Вощатинський Григорій 480, 489, 512
Обух Вощатинський Тимофій 477
Обухівна Настася Федорівна 165
Обухівна Вощатинська Катерина 506
Обухівна Вощатинська Маруша 503
Обухович Федір 476
Оверкович Йозеф 216
Оверкович Степан 216
Овдиєнко Миско, див. Овдієнко Миско
Овдієнко Миско 214
Овдотка 175
Овдотя 199, 241, 315
Овдотя, див. Овдотя
Овдюхна, див. Красовська Овдюхна (Овдотя) Василівна
Овдюшка 199
Овлучимський Юрій 513
Огапка 243, 316
Огрениця 199
Огрєница, див. Огрениця
Одинець Станіслав 469
Одинець Соколовський Іван, князь 479, 513
Одинець Соколовський Констянтин, князь 470
Одинець Соколовський Констянтин-Юзеф, князь 51
Одинцевичівна Олександра Іванівна, князівна 503
Одинцова Гелена Семашківна 113, 130

Одинцовна Олександра Іванівна 486
Одривольський Ян 474
Ожельський Свентослав, див. *Orzelski Swętosław*
Оздовський Мойсей 477
Оздовський Федір 477
Околов Василь Олексійович 469
Окорська Раїна 504
Окорська Софія Олехнівна 472, 497
Окорська Федора Іванівна 127, 499
Окорська Ядвіга Василівна 472
Окорський Патрикій 473, 478
Окорський Филип 479
Оксюта 213, 241
Олдаковська Анна Станіславівна 488, 507
Олекса 246
Олекса Мартинович 263
Олександр-Кароль, королевич 341
Олєкса Кунєвичъ, див. Куневич Олекса
Ѡлєксєя, див. Олексій
Олексій Зинкович 458
Олексій 239, 243
Олексовський Балтазар Гнівош 262, 479
Олекшич Грицько 244
Олена 321
Олена, див. Добринська Олена Андріївна
Ѡлєна, див. Мацьківна Олена Андріївна
Ѡлєница 175
Олєны Сємєновны Козинъского, Ивановоє Бєлостоцъкоє, Воитєховоє Семъковоє, Грєгорєвоє Гораиновоє, див. Козинська Олена Семенівна
Ѡлєхно, див. Борзобагатий Красенський Олехно Яцькович
Олецкевич Хилко 213
Олецкевич Ярмак 213
Олеша Іван 462
Олеша Петро 173, 462
Олеша Федір 172
Олешанка Бережецька Олена 498
Олешко Андрійович 212, 238, 239
Олєшко 206
Ѡлєшчиков 261
Олисієня Івашко 404
Олифір 297, 310
Оличанка Магдалена 95, 487
Олишвенський Іван 469
Олізар Іван 474
Олізаровська Катерина Григорівна 472
Олізаровська Марія Федорівна 510
Олізаровська Мотруна Олехнівна 516
Олізаровська Полонія Станіславівна 435, 472
Олізаровська N Сеньківна 521
Олізаровський Андрій Олехнович 458
Олізаровський Василь Олехнович 513
Олізаровський Григорій 513
Олізаровський Іван 76
Олізаровський Левко Олехнович 513
Олізаровський Олехно Федорович 513
Олізаровський Станіслав 434
Олізаровський Федір Олехнович 513
Олізаровські 443
Олісимцович Сава 264
Олтаревський Станіслав 513
Олшамовський Ян 479
Ольшанський Лукаш 192
Ѡмєлка, див. Шаркович Омелько
Омелько 214, 251
Омелькович Карп 213, 241
Омелькович Степан 207
Омелян Васкович 256
Омеляниха 211, 228
Омелянська Ганна Гурківна 488
Ониско 251
Опалінський Криштоф 80
Опанас 315
Опанасъ Бурнасовичъ, див. Бурнасович Опанас
Опранко Бартоломей 513
Орда Юзеф 419
Оранська Нерадка 472
Оранська N Войнівна 472
Оранський Андрій 513
Оранський Геліяш Павлович 466
Оранський Григорій 513
Оранський Лаврентій 43
Оранський Лаврін Война Семенович 81, 513
Оранський Михайло Война 467
Оранський Михайло Войнич (Лаврінович) 513
Оранський Павло Григорович 513
Оранський Павло Лаврентійович 473
Оранський Семен Григорович 44
Оранський Юхно 457
Оранський N 513
Оранські 443
Орефач Лук'ян 207
Орефич Стец 207
Оришич Федко 263
Орловська Богдана Мойсеївна 498
Орловська Дорота 472
Орховський Валеріан 462, 467
Орховський (Ордовський) N 129
Оршуля з Валиск 509
Осовський Михайло 321
Оссолінський Ю. М. 216
Останко Гуляльницький Іван Михайлович 480

Останкова Мілохна (Оксимія) Іванівна 150, 502
Остап 440
Остап Ескович 213
Остик Ганна Миколаївна 70
Остик Григорій Григорович 98
Остик Миколай Юрійович 70, 99, 465
Остриївна Катерина Матясівна 209
Остриївна Марія Матясівна 209
Остриївна Олександра Матясівна 209
Остриївна Харитина Матясівна 486
Остриївський Зенко 244
Остриївський Матяс Зенкович 46, 209, 237, 514
Островський Якуб 263
Осторог Станіслав Янович 121
Осторог Ян 121
Острозька Анна 66, 111, 408
Острозька Анна-Алоїза Олександрівна, князівна 66, 68, 70, 96, 130, 199, 444
Острозька Галшка, князівна 66, 70
Острозька Елеонора Янушівна, князівна 111
Острозька Євфрузина Янушівна, князівна 111, 112, 130
Острозька Катерина, князівна 70, 81, 82, 344
Острозька Софія, князівна 121
Острозький Василь-Войтех Янушович, князь 96
Острозький Адам-Костянтин Олександрович, князь 111
Острозький Василь-Костянтин, князь 81, 102, 130, 147, 195, 200, 212, 241, 265, 271, 276, 284, 341, 395, 397, 398
Острозький Василь Олександрович, князь 109, 110
Острозький Ілля Костянтинович, князь 70, 81
Острозький Костянтин, князь 167
Острозький Костянтин Іванович, князь 70, 97, 102, 171, 180, 489
Острозький Костянтин Олександрович, князь 109, 110, 276
Острозький Криштоф Олександрович, князь 109
Острозький Олександр Васильович, князь 70, 109, 110, 130, 147, 224, 271, 413, 444
Острозький Олександр Олександрович, князь 109, 110
Острозький Ян-Володимир Янушович, князь 96, 111, 121
Острозький Ян (Януш-Павло) Олександрович, князь 109, 110, 111, 276
Острозький Януш Васильович, князь 67, 68, 96, 111, 112, 121, 147, 166, 214, 216, 224, 246, 257, 265, 271, 382, 402, 408, 444, 489, 450, 451
Острозькі, князі 70, 222, 445
Остромецький Ян 160
Остроухов Михайло 479
Оханковська Анна Доброгостівна 472
Охлоповська Богдана Якимівна 518
Охлоповська Магдалена Якимівна 472
Охлоповська Маруша Якимівна 513
Охлоповська Овдотя Якимівна 45, 489
Охлоповська Опрахна Дахнівна 516
Охлоповський Борис 179, 190
Охлоповський (Мушата) Борис Дахнович 472, 514
Охлоповський (Мушата) Дахно Олександрович 514
Охлоповський (Мушата) Іван 474, 514
Охлоповський (Мушата) Іона Якимович 464, 514
Охлоповський (Мушата) Олександр 69, 514
Охлоповський (Мушата) Яким Олександрович 514
Охлоповський (Мушата) N 514
Охманський Єжи, див. *Ochmański Jerzy*
Охоцький Ян 145
Охоцький Ян Дуклан 197
Охримовичі 320
Ощовська Ганна Василівна 47, 48
Ощовська Катерина Яківна 518
Ощовська Маря 49
Ощовська Марія Василівна 47, 48
Ощовська Настася Василівна
Ощовська Настася Іванівна 179, 180
Ощовська Настася Микитівна 472, 510
Ощовська Настася Михнівна 514
Ощовська Софія Ванківна 495
Ощовська Софія Іванівна 472
Ощовська Федора Микитівна 517
Ощовський Василь 162
Ощовський Василь Микитич 47, 48, 466, 514
Ощовський Василь (Михнович) Михайлович 48, 468
Ощовський Данило Микитич 47, 48
Ощовський Іван Іванович 459, 514
Ощовський Костянтин Васильович 47, 48
Ощовський Микита Михайлович (Михнович) 48, 469, 489, 514
Ощовський Михайло Іванович 203, 514
Ощовський Михайло Михайлович 203, 464, 514
Ощовський Михно 47, 48
Ощовський Олехно (Олександр) Васильович 47, 48, 262
Ощовський Томко Михайлович (Михнович) 47, 48, 514
Ощовський Федір 514

Ощовський Юхим Михайлович 47, 48, 179
Ощовський Яків Васильович 47, 48, 458, 514
Ощовський Ян 110
Ощовський Ріпа Василь Михайлович 514, 469
Ощовські 47, 48, 443

Павінський Адольф, див. *Pawiński Adolf*
Павлиха 258
Павло 252
Павлович Василь 154, 458, 489, 514
Павлович Дем'ян 79, 154, 177, 178
Павлович Іван 213
Павлович Миколай Васильович 154
Павлович Михайло 168, 195, 514
Павлович Прокіп Михайлович 153, 514
Павлович Шимон Михайлович 153, 514
Павлович N 514
Павловичі 443
Павловичівна Галшка (Олена) Василівна 500
Павловичівна Ганна Дем'янівна 79, 490, 517
Павловичівна Єва (Євга) Михайлівна 153, 481, 495
Павловичівна Маруша 515
Павловська Ядвіга 472
Павловський 192
Паєвський Войтех 480
Паевский В. В. 14
Пажимський Б. 364, 395
Пазира Станіслав, див. *Pazyra Stanisław*
Палагъя 241
Палажка 173, 175, 180, 184, 243
Палашка, див. Дегтярівна Палашка
Палли Хелдур 106, 115, 123
Паллі Х., див. *Палли Хелдур*
Палуцький Даніель 478
Палуцький Миколай 471, 515
Палчикович Миско 261
Пальчик 403, 404
Панашенко В. В. 358, 362, 370
Панько Порфирій 167, 181, 489, 515
Папроцький Бартош, див. *Paprocki Bartosz*
Папроцький Якуб 165
Параска 174, 179, 243, 304, 316
Параски Зѣнъчєня, див. Зінченя Параска
Парасковія 296
Парканний Петро 285
Пархом Половкович 304
Пархомец з Красного 317
Парфєн 263
Парфило 405
Пасецкий В. М. 329, 336
Пастух Савка 404
Патрикіївна Богумила Іванівна 262
Патрикіївна Євфимія-Милка Василівна 519
Патрикіївна Курозвонська Настасія Іванівна 127
Патрикій Курозвонський Іван 472, 476, 489
Пац Казимир 252
Пац Ян 297
Пац Ян Домінікович 461, 515
Пац Ян-Казимир 118, 163
Пацевич Федір 387
Пацківна Федора 259
Паценята 252
Пацук Андрій 163
Пацьківна Февронія 207, 208
Пацько 175
Пацькович Лазюка 263
Пацькович Лучка 263
Пашеня Хвєдор 308
Пашинська Анна 487, 506
Пашинська Агнешка 472
Пашинський Валентій 462
Пашинський Юзеф 489, 515
Пашко 405, 410
Пашкович Кіндрат 400
Пашуто В. Т. 329
Пашъко 240
Пекар Андрій 318
Пекар Єжи 311
Пекар Миколай 297, 311, 318
Пєклицы, див. Пеклица
Пеклица 181, 184
Пеласова N 77
Перевіський Грицько 166
Перевіський Іван 166, 177
Перекальський Дахно 151, 458
Перекальський Семен 151
Перекладовський Іван 515
Перекладовський Лев Богданович 239, 474
Перекладовський Насон 480
Перенятинський Микита 49
Пересецький Петро 260
Перковський А. Л. 39
Пероговський В. 369, 414
Перреноуд Альфред, див. *Perrenoud Alfred*
Першко 405
Петрик 225
Петриковський Павло 183
Петриковський (Потриковський ?) Якуб 183, 467
Петро 45, 243, 246, 285, 311, 321
Пєтро 257
Петро Данилович 461
Петрова Дорота 316
Петрушевич А. 339, 599
Пец Самуель 470

Печаровський Андрій 515
Пивовар Мартин 311
Пизович Марко 315
Пилипець 228
Пилипцом 262
Пичета В. И. 222
Пытля Сахон 297
Підберезська Федора 472
Підберезська Водирадська Олена 484
Підгаєцька Настася Зеньківна 151
Підгаєцький Мартин 151
Підгаєцький Петро 151
Підгороденська Марія 488
Підгороденська Марія Іванівна 97, 472
Підгороденська N 493, 524
Підгороденський Валерій (з Орлова) 205
Підгороденський Петро 205, 463
Пікуленя Васко 404
Пілавський Павло 466
Пінчук Богдан 251, 264
Пісочинський Гнівош 465, 515
Пісочинський Лаврін 515
Пісочинський Стефан-Констянтин 465
Пічета В. І., див. *Пичета В. И.*
Платон 8
Плисковська Софія Янівна 486
Плисковський Ян 515
Плонський Павло 479
Плонський Томаш 468
Плоча Федец 264
Плютеня Хвеско 405
Подгаєцький Гаврило Івашкович 515
Подгаєцький Івашко 515
Подгаєцький Матвій 515
Подгаєцький Мойсей 515
Подгородецька Марія 510
Подгородецька Марія Іванівна 516
Подгороденський Андрій 515
Подгороденський Петро 464, 515
Подгороденський Фрідріх 515
Подгородецький Лешек, див. *Podhorodecki Leszek*
Подлуський 381
Подолян Іван 204
Подорецький (Подгородецький) Вацлав 477
Подскарський Якуб 434, 472
Поковський (Панковський) Ян 474
Покотилівна Парахна 473
Покотило П'ятигорський Богдан 515
Покотило П'ятигорський Іван 44
Покотилова Галшка 44
Покощовський Стефан 381
Полак Мартин 308, 309
Полешко Іван 244
Полешко Юрко 244
Полжецька Мотрона Курилівна 503
Полоз Лев 457
Полоз Філон 178
Полоз Філон Іванович 467, 489
Полонія 199
Полонка Ян 317
Полубенська Ганна Василівна, князівна 103, 473, 490
Полубенська Ганна Федорівна, князівна 499
Полубенська Марина Андріївна, князівна 473, 505
Полубенська Марина Львівна, князівна 473
Полулях Мартин 304
Полячкувна Марія, див. *Polaczkówna Maria*
Понятовська Анна 473
Понятовський Валентій 206
Попелівна Томила Данилівна 503
Поплавська Анна 381
Поплавський Ян 162
Попченя Сава 263, 264
Порванецька Галшка 473
Порванецька Марина 517
Порванецька Мотрона 239
Порванецький 260
Порванецький Іван Михнович 471
Порванецький Іван Тихнович 516
Порванецький Клим Немирич 516
Порванецький Кузьма Немира 479
Порванецький Михно Немирич 45, 516
Порванецький Немира Носонович 516
Порванецький Семен 457, 516
Порванецький Тихно Семенович 516
Порванецький N 516
Порванецькі 444
Порицька Барбара Олександрівна, князівна 122, 180, 473, 489, 491, 512, 519
Порицька Катерина Олександрівна, князівна 483, 498
Порицький Матуш Олександрович, князь 467
Порицький Олександр, князь 413
Порицький Януш Олександрович, князь 460
Порицькі, князі 222
Посник Павло 470
Посник Семен 516
Посник Івачківський Петро 478
Посник Івачковський Кмита 466
Посолейко 317
Посяговецька Марія Томківна 47, 48, 49, 151, 184, 473, 514, 521
Посяговецька Овдотя Томківна 175
Посяговецька Огренка Федорівна 505
Посяговецька N 482

Посяговецький Томко 46, 47, 48, 516
Посяговецькі 48, 49
Потенція Патрикіївна 447
Потіївна Олександра 515
Потій 296
Потій Адам 516
Потій Криштоф Адамович 464
Потій Ян Адамович 516
Потоцька Анна 473
Потоцький Вацлав 80
Похилевич Д. Л. 218, 229
Пошьпех Анджей, див. *Pośpiech Andrzej*
Пресмицький Станіслав 163
Пресса Р. 92, 107
Приборовський Себестіян Богушевич 464
Приборовський Станіслав Богуш 463
Приборовський Станіслав (Прибор Билденкович) 473
Приборський Мартин 342
Приведедовська Марія Григорівна 518
Приведедовська Настася 86
Приведедовська Софія 482, 497
Приведедовська Софія Михайлівна 209
Приведедовська Тетяна Григорівна 473, 492
Приведедовська Федора Михайлівна 209
Приведедовський Василь Григорович 469
Приведедовський Григорій 516
Приведедовський Михайло 86, 209
Приведедовський Михайло Григорович 516
Прилепська Ядвіга 473
Приступа Лаврін 243
Приступа Охрим 243
Приступа Савка 243
Приступа Семен 243
Прысъ 262
Прокіп 295
Прокоп 168, 178
Прокоп Пархоцевич 242
Прокопъ 241
Прокулей Ян 470
Прокуліївна Федора Станіславівна 488
Промчейківна Катерина 504
Промчейківна Деревяницька Олена Григорівна 484, 499
Промчейко Дядковський Богуш 516
Пронович Федко 251
Пронський Олександр, князь 108, 242
Пронський Олександр Фрідріхович, князь 104, 182, 474
Пронський Олександр Олександрович, князь 104
Пронський Юліуш Олександрович, князь 104
Пронський Фрідріх, князь 50, 459
Просимъя, див. Биковичівна Просимья
Протас 243
Процик 240
Прошицький Адам 475, 479
Прусиновський Адам 193
Прусиновський Ян 469
Пруска 243
Пруська Марина Яцьківна 473
Пруський Василь Яковович 478
Прушинский Ярош 345
Птуха М. В. 11, 230
Пузина Андрій, князь 458
Пузина Катерина Юріївна князівна 522
Пузина Федора Юріївна, князівна 473
Пузина Юрій, князь 25, 433
Пузина Юрій Богданович, князь 154, 463, 464, 479, 490, 516
Пузина Юрій Юрійович, князь 460, 478, 490, 516
Пузовський Аврам Богушович 97
Пузовський Богдан Богушович 97
Пузовський Богуш 516
Пузовський Іван Богушович 97
Пузовський Карпо 174, 179, 191
Пузовський Миколай 463
Пузовський Семен Богушович 97, 472, 516
Пузовський Тиміш Богушович 516
Путошинський Тихно 517
Путошинський Ян 472
Путро Михайло 406
Путята Федір 490
Путятянка Ганна Богданівна, княгиня 24, 79, 153, 473, 519
Пучиньський Богдан, див. *Puczyński Bogdan*
Пушкарева Н. Л. 8
Пшездецька Агнешка Миколаївна 152
Пшездецький Миколай 152
Пшездецький Павло 152, 460, 471
Пшездецькі 195
Пьонтковський Анджей, див. *Piątkowski Andrzej*
П'ятниця 404

Радєцъ 175
Радзивілл Богуслав, князь 198
Радзивілл Криштоф («Перун»), князь 146, 195, 196, 198
Радзивілл Миколай, князь 198
Радзивілл Олександр-Людвік, князь 125
Радзивілл Ольбрахт, князь 343
Радзивілл Станіслав, князь 166
Радзивілл Януш, князь 198
Радзивілли, князі 195, 278
Радзивіллівна Катерина, князівна 198

Радзивіллівна Людвіка-Кароліна, князівна 198
Радзимінська Анна Станіславівна 104
Радзимінський Станіслав Мартинович 104, 474
Радзимінський Ян Станіславович 104
Радко 228, 252, 276
Радна 263
Радовицька Ганна 151
Радовицький Василь Денисович 517
Радовицький Денис Дементійович 517
Радовицький Іван 479
Радовицький Тихно 151
Радовицький Ян
Радовицький N 517
Радовицькі 443
Раєцький Станіслав 517
Раина, див. Дегтярівна Раїна
Раїна 177
Раївна Євга Василівна 474
Раковецький Станіслав 479
Раполовський Миколай Ярославович, князь 95, 468
Ратков А. Х. 453
Раухберг Г. 91
Рахальська Дорота 474
Рачинський Мартин 517
Ребелинський Мартин 476
Регіна 292, 302, 321
Резчин Криштоф 472
Реївна з Нагловиць Дорота Миколаївна 493, 522
Реївна Ографена 497
Рей Миколай, див. *Rej Mikołaj*
Рембеський Станіслав 460
Речицька N 485
Решнівський Іван 445
Решнівський Миколай 445
Решнівський Онуфрій 445
Решотнік Сенько 252
Ржищовський Василь Микитич 517
Ржищовський Левко 126
Ржищовський Левко Микитич 475, 517
Ржищовський Микита 517
Ржищовський Олександр 183
Ржищовський Тимофій 433, 434
Ржищовський Тихон Васильович 239, 517
Ржищовські 443
Рибак Іван 406
Рибачок І. 367, 368
Рибітв Юнах 304
Рикальська з Трещан Барбара 474, 505
Риканський 169
Римар Криштоф 260, 302
Римарь Петро 308, 309
Римарь Христоф 292
Римінський Миколай 517
Рищевський Вацлав 473
Ріглі Едвард Тоні сер, див. *Wrigley Edward Antoty* 30
Річицька Марцибела Андріївна 164
Річицький Андрій 164, 195, 208
Річицький Войтех 208
Річицький Юрій Андрійович 164
Ровланд Дональд, див. *Rowland Donald T.*
Рогатинська Софія, князівна 481
Рогачевський Петро 467
Рогачевський Яцко 474
Роговський Вавринець 461
Рогозинська Ганна Василівна 152, 154
Рогозинська Овдотя Данилівна 486, 503
Рогозинська Тетяна Іванівна 154
Рогозинський Василь 154
Рогозинський Василь Іванович 459, 490, 517
Рогозинський Данило Іванович 320, 517
Рогозинський Дмитро Іванович 459
Рогозинський Іван 517
Рогозинський Матвій 152
Рогозинський Стефан Васильович 152
Рогозинський Фалалей Іванович 463, 517
Рогозинський Ярош Васильович 152
Рогозинські 443
Рогульська Мар'яна 129
Рогульський Станіслав 460, 490
Рогуська Марина 486, 504
Рогуський Андрій 460
Рогуський N 517
Роґалина Ян 464
Роґаль Юрій 93
Роґаль Ян 93
Родкевич Ян
Розанович Семен 480
Розвадовський Станіслав 163
Рокитник Омелян 207
Рокошовна Анна 474
Ролле Антоній, див. *Rolle Antoni J.*
Роллер Отто Конрад, див. *Roller Otto Konrad*
Роман 210, 263, 405, 410
Роман Сугакович 240
Романовоє Калиноє 320
Романовська Ганна Миколаївна 127, 485, 502
Романовський В. О. 40
Романовські 321
Романъ, див. Веретенникович Роман
Рот Адольф, див. *Roth Adolf*
Росоловська Овдотя (з Людвиських) 240
Росоловський Клим 240
Росоловський Юско 517

Ростківна Ганна Матвіївна 104
Ростківна Маруша Матвіївна 104
Росток Матвій 104, 466
Росохацький Валентій 183
Росчиниха 404
Рубецький Виговський Олександр 467
Рудаковна Маря 184
Рудґерд Миколай 460
Рудґердівна Катерина Миколаївна 151
Рудецька Марія 52
Рудецька Маруша Василівна 141
Рудецька N 520
Рудецький Адам Федорович 490, 517
Рудецький Андрій 151, 155
Рудецький Андрій Васильович 51, 517
Рудецький Антон Васильович 51, 258
Рудецький Василь 320, 517
Рудецький Гнівош Васильович 51, 155
Рудецький Сава-Гнівош
Рудецький Сава-Гнівош Васильович 251, 458, 463, 518
Рудецький Федір Васильович 51, 52, 79, 155, 157, 518,
Рудецькі 51, 52, 155, 157, 443
Рудко 251
Рудницький С. 362
Ружинська Василиса Василівна, князівна 474, 514
Ружинська Ганна Остафіївна, князівна 45, 496
Ружинська Гелена Кириківна, князівна 474
Ружинська Катерина Василівна, князівна 103, 474
Ружинська Марина, князівна 484
Ружинська Марфа (Марія) Василівна, князівна 117, 481, 495
Ружинська Овдотя Михайлівна, князівна 482, 497
Ружинська Огафія (Ганна) Федорівна, князівна 485
Ружинська Тетяна, князівна 507
Ружинська Федора Михайлівна, князівна 474
Ружинська Ядвіга Кириківна, князівна 103, 474
Ружинський Абрагам (Абрам) Федорович, князь 461, 490, 518
Ружинський Василь Михайлович, князь 119, 518
Ружинський Дмитро Іванович, князь 478, 518
Ружинський Григорій Іванович, князь 119, 518
Ружинський Кирик Остафійович, князь 100, 477, 490
Ружинський Михайло Іванович, князь 518
Ружинський Михайло Остафійович, князь 214
Ружинський Михайло Федорович, князь 117, 476, 490, 518
Ружинський Стефан Федорович, князь 479, 490, 518
Ружинський Федір Михайлович, князь 119, 518
Ружинський Ян Михайлович, князь 479
Ружинські, князі 440
Руліковський Едвард 377
Румовський Миколай 317
Рупша Офанас 316
Русальський Ян 472, 480
Русецька Барбара Єронімівна 495
Русина О. 357, 358, 359
Русин Берестецький Андрій Іванович 518
Русин Берестецький Іван 518
Русин Берестецький Петро Федорович 518
Русин Берестецький Самуель 192
Русин Берестецький Станіслав Якович 518
Русин Берестецький Степан Федорович 518
Русин Берестецький Федір 69, 175, 184, 190, 458
Русин Берестецький Федір Іванович 490, 518
Русин Берестецький Яків Іванович 518
Русинівна Берестецька Марина 474, 487, 506
Русинівна Берестецька Настася (Анастасія) Іванівна 474, 492, 522
Русинівна Берестецька Настася Яківна 482
Русинівна Берестецька Раїна 86
Русинівна Берестецька Раїна Андріївна 492, 522
Русинівна Берестецька N 490
Русинський Владислав, див. *Rusiński Władysław*
Русов А. А. 373
Рутковський Ян, див. *Rutkowski Jan*
Рутський Ремігіян 518
Рыбак Мигаль 216
Рыбак Стєфан 216
Рытля Василь Михаилович 335

Сава Карпович 241
Сава Кондратович 83
Савка 175, 184, 213, 404
Савка Потапик 214
Савъка 210
Сагайдачник Терешко 316
Садовський Михайло 166
Сайчук Б. Т. 320, 447
Сак 167
Сакало О. Є. 12, 253, 254

Салогубки 297
Самійло Кирилович 296
Самоилик 305
Самойлович Іван 456
Самойлович Семен 456
Самон 295
Самсацький Григорій 119
Самсацький Дмитро 119
Самсацький Сергій 119
Самсонович Генрик, див. *Samsonowicz Henryk*
Самуйлович Семен 317
Санґушки, князі 51, 216, 222, 270, 274
Санґушківна Марина Романівна, князівна 165
Санґушківна Марія Андріївна, князівна 483
Санґушківна Олена Андріївна, князівна 474
Санґушківна Олександра Романівна, князівна 165, 486
Санґушківна Федора Андріївна, князівна 50, 481
Санґушківна Федора Романівна, князівна 103, 104, 165, 182, 474, 509
Санґушківна Федора Федорівна, князівна 210, 486, 505
Санґушко Андрій, князь 166
Санґушко Дмитро, князь 320
Санґушко Лев Олександрович, князь 83
Санґушко Роман, князь 24, 165, 314, 334
Санґушко Роман Федорович, князь 152, 168
Санґушко Федір Романович, князь 152
Санґушко Дмитро Федорович, князь 66
Санґушко Олександр Андрійович, князь 83, 166
Санґушко Ярослав, князь 167
Санґушківна Ковельська Федора (Федка) Григорівна, князівна 152
Санґушко Ковельський Андрій Григорович, князь 152
Санґушко Ковельський Василь, князь 470
Санґушко Ковельський Григорій, князь 152, 462
Санґушко Кошерський Андрій Михайлович, князь 166, 490
Санґушко Кошерський Григорій Львович, князь 152, 340
Санґушко Кошерський Лев, князь 152
Санґушко Кошерський Лев Олександрович, князь 70
Санґушко Кошерський Олександр Андрійович, князь 473, 490
Сандерсон Стівен К., див. *Sanderson Stephen K.*
Санкгушкович Роман, див Санґушко Роман
Сапєга Лев 98
Сапєга Миколай 173, 192
Сапєга Фрідріх Іванович 98, 466
Сапєжанка Богдана Богданівна 128
Сапєжанка Ганна князівна 519
Сарніцький Станіслав 363
Сарновський N 129
Сарховська Ядвіга 510
Сас П. М. 275, 277, 364
Сасинівна Количинська Полонія Олександрівна 492, 521
Сахно 408
Сахнович Григорій 470
Сахнович Опанас 263
Сачынич Игнатєц 209
Сачынич Карпъ 209
Сачынич Ѡстапец 209
Сачынич Юшко 209
Свентоховський Марціян 163
Сверщик Іван 405
Светицький Денис 161
Свинюський Михайло Васильович 204
Свинюський Михайло Михайлович 50, 168, 204, 320, 479
Свинюські 50
Свиридович Євтух 226
Свиридович Савка 226
Свиридовичі 226
Свирський Петро 474
Свищик Васко 252
Свищовська Анна Остафіївна 506
Свищовська Катерина Іванівна 474
Свищовська Козловська Тетяна (Добріяна) Василівна, див. Біликовичівна Свищовська Тетяна (Добріяна)
Свищовський Адам 464, 518
Свищовський Андрій 321, 475, 491
Свищовський Василь 518
Свищовський Іван 470
Свищовський Остафій 244, 478, 519
Свищовський Остафій Андрійович 491
Свищовський Тимофій 209, 244
Свищовський Ян Іванович 468
Свищовські 320
Свідерський Фронц 471, 519
Свідницька (з Свидна) Софія 475
Себєстиян, див. Шеневич Себестіан Семенович
Сейдамет Джафар 371
Селецька Богдана Федорівна 103, 126, 475, 508, 517
Селецька Ганна Іванівна 263
Селецька Ганна Федорівна 475, 491
Селецький Гаврило Федорович 519
Селецький Іван Гаврилович 471

Селецький Іван Федорович 519
Селецький Федір Федорович 457, 519
Семашки 110, 119, 444
Семашко 44, 45
Семашко Богдан 320
Семашко Богдан Михайлович 473, 519
Семашко Василь 519
Семашко Василь Петрович 519
Семашко Гринько 519
Семашко Криштоф Васильович 472
Семашко Марціян Олександрович 119
Семашко Миколай Олександрович 466, 479, 491, 519
Семашко Михайло 519
Семашко Олександр 75, 77, 94, 174, 263
Семашко Олександр Богданович 76, 182, 206, 212, 238, 491, 519
Семашко Олександр на Хупкові 473
Семашко Петро Михайлович 321, 519
Семашко Шимон Васильович 519
Семашко Якуб Петрович 519
Семашко Ярош (Петрович) 178, 519
Семашко N 519
Семашко Риканський Василь Михайлович 466, 519
Семашківна Барбара Олександрівна 481, 495
Семашківна Богдана Василівна 74, 77, 94, 103, 475
Семашківна Ганна Олександрівна 153
Семашківна Єва Олександрівна 491, 521
Семашківна Катерина Миколаївна 475
Семашківна Настася 154, 489, 514
Семашківна Олександра Петрівна 68, 97, 488
Семашківна Раїна Олександрівна 119, 484, 500
Семашківна Риканська Ганна (Василівна) 209, 482, 496
Семашківна Риканська Марія (Василівна) 209, 209
Семашківна Риканська N Василівна 492, 522
Семен 243, 404
Сємєн Шєнєвичъ, див. Шеневич Семен
Сємєновои Крунєвичовои Настаси Хомяковнє, див. Хом'яківна Настася Петрівна
Семко Войтех 95, 468
Сендик Мисько 295
Сенковий Ярема 213
Сенницький Олександр 182
Сененський Ян 364
Сенця 251
Сєн 211
Сєнєвиков 263
Сєнко Шостаковъ, див. Шостак Сенко
Сєнца Карасєвича 239
Сєнь Ескович див. Єскович Сен
Сенюта 251
Сенюта Іван Романович 45, 460, 491
Сенюта Мойзеш 461
Сенюта Федір 162
Сенюта Ляховецький Григорій 519
Сенюта Ляховецький Іван 472
Сенюта Ляховецький Іван Романович 469
Сенюта Ляховецький Матвій 262
Сенюта Ляховецький Олександр Григорович 468
Сенюта Ляховецький Федір 491
Сенютянка Ляховецька Галшка 475
Сенютянка Ляховецька Катерина 475
Сенютянка Ляховецька Настася Григорівна 495
Сенютянка Радогощська Катерина Богданівна 488, 510
Сербин 321
Сербин Богдан 520
Сербин Стефан 520
Сербини 444
Сербинівна Опранка Федорівна 94, 475
Сербин Кобецький Михайло Федорович 459, 491, 520
Сербин Хорохоринський Федір Федорович 520
Сербинівна Хорохоринська Марія Михайлівна 475
Сердюк І. 12
Середі Сузанна 489
Сестривитенська Катерина 475
Сехарський Томаш 183
Сигнаторівна Марія 519
Симонова Катерина 318
Симоновський Семен Захарович 478
Сидореня Курило 301
Сидореня Мартин 301
Симунович Савка 243
Сирнянка (Сернянка) Софія 475
Ситовицький 161
Сіреджук П. С. 232
Січкар Васко 296
Січкар Гаврило 296
Січкар Павло 296
Січкар Юско 296
Скальковський А. О. 361, 372
Скашевська (Скаршевська) Дорота 504
Скеп'ян А. А. 194
Скибчин Андрій 263
Скниловська Гелена 475
Скоп Станіслав 474

Скотницький Мартин 459
Скочиляс І. 39
Скретуський Улексис 164
Скришевська Софія 382
Скрынников Р. Г. 336
Слабківська Барбара 490
Славінський Станіслав 191
Славогурський Матис 174, 177, 316
Славогурський Станіслав 183
Славська Софія 505
Слесар Петр 308
Словцов Ф. И. 336
Сломка 383
Слонка Ян 476
Слонкевич Миколай 316
Слуцька Олександра Семенівна 97, 489
Случанин Павло 263
Смасковський Щасний 169
Смиковська Настася (Григорівна?) 475
Смиковська Раїна Миколаївна 513
Смиковська Уляна Михайлівна 142, 206
Смиковський Богдан Занкович 127, 458, 520
Смиковський Гнівош (Михно) 520
Смиковський Кіндрат Богданович 464
Смиковські 444
Смирнов В. Д. 358, 360
Смітковський Станіслав 471
Смітковський N 464
Смоленський Ян 118
Смочиха 405
Смуток І. 130
Снітовський Павло 129
Собеська Катерина 487
Собеський Якуб 83, 89, 456
Собкович Стефан 306
Собчук В. 366, 368, 370, 458, 481
Сова (Сова Саваровський) Борис Іванович 250, 478
Сова Станіслав 161
Сові Альфред, див. *Sauvy Alfred*
Совянка Марія 506
Соколик Харко 285
Соколинський Павло Юрійович, князь 99, 465
Соколовська Катерина 476
Сокольська Варвара, князівна 498
Сокольська Ганна Солтанівна, князівна 239, 496
Сокольська Огафія Солтанівна, князівна 171
Сокольська Олександра Марківна, князівна 476, 523
Сокольська Марина Максимівна, князівна 141, 206
Сокольський Богдан Солтанович, князь 470
Сокольський Василь, князь 97, 471
Сокольський Василь Максимович, князь 206, 207
Сокольський Василь Михайлович, князь 461
Сокольський Василь Солтанович, князь 75, 76, 94, 211
Сокольський Марко (Солтанович), князь 159, 191, 211, 216
Сокольський Матвій, князь 321
Сокольський Остафій Васильович, князь 141, 206, 469
Сокольницький Ян 107, 164, 183, 190, 191
Сокольські, князі 119, 161, 222
Соколянич Семен 296
Сокор Григорій Матвійович 44
Сокорівна Анна 165, 476
Соловевич Савка 168
Солодовник Михно 405
Солома Василь 183
Солоневський Бенедикт Богданович 520
Солоневський Богдан 520
Солоневський Петро Богданович 472
Солоневський Самуель 467
Солоневські 444
Солтан Бутетицький Богдан Стецькович 520
Солтан Бутетицький Григорій Стецькович 520
Солтан Бутетицький Стецько 520
Солтан Бутетицький Федір Стецькович 520
Сопотківна Софія 167
Сосницька Катерина 129, 476, 486, 504
Сосницька Марина Ярошівна 482
Сосницька Овдотя Ярошівна 476
Сосницька Полонія Григорівна 476, 523
Сосницька Софія Григорівна 476, 492
Сосницький Андрій Григорович 520
Сосницький Богдан 469
Сосницький Григорій 457, 520
Сосницький Іван 465
Сосницький Ярош Григорович 466
Сосновський Андрій 119
Софія 297, 302, 311, 316, 318, 322
Софонович Ф. 389, 390, 573, 583, 585, 586, 587
Сохацька Малгожата, див. *Sochacka Malgorzata*
Соцький Леско 405
Спитківна Барбара 70
Спитко Йордан 70
Спіренда 302, 318
Спраський Костянтин 520
Средзинський Щасний 476
Ставська 252
Ставський Павло 480
Стан Олександр 462

Станиловский Л. М. 329
Станіслав 111, 311, 318
Станішевська Ганна 142
Станішевська Елжбета Войцехівна 509
Станішевський Войтех 472, 491
Станішевський Петро 463, 464
Станко Мишевич 211
Станкович Мишко 315
Станковський 179
Станський Ян 463
Старосельська Барбара 506
Старченко Н. 98, 143, 159, 160, 162, 176, 482, 487, 488, 490
Стас 183, 316
Стасиха 406
Стахорська Раїна Федорівна 476, 490, 518
Стеллецкий Б. 366
Стемпковська Констанція Матвіївна 476
Степан 216, 322
Стефан Баторій, король польський і великий князь литовський 346
Стецин 264
Стєпан 214, 238
Стєпан, див. Рогозинський Стефан Васильович
Стєпан Ѡмєлковичъ, див. Омелькович Степан
Стєпаны 210
Стєпанъко Фєдкович, див. Федькович Степан
Стєфан 216
Стєфан 179
Стєцками 207
Стєцко 252
Стєцко Бондаровичъ 216
Стєцко Сушко 262
Стєц Тышєвич 242
Стєцко 305
Стешенко В. С. 14
Стичинський (Спичинський) Богдан Лук'янович 477
Страдомський Якуб 476, 479
Стралко Григорій 445
Стралко Прокіп 445
Стрептовська (З Стрептова) Ганна Андріївна 481
Стрибилівна Марія (Маря) 51, 52, 107, 151, 517
Стрибилівна Настася (Анастасія) 51, 52, 151, 521
Стрибиль Стефан 129
Стрижевський 192
Стрижовська Раїна Гнівошівна 476
Стрийковський Мацей, див. *Stryjkowski Maciej*
Стріла 173
Строк 404
Стромська Федя 184
Струсівна Гелена 482
Струсівна з Коморова Софія 476, 491, 500
Стужинська (з Стужина) Галшка Каспарівна 476, 488
Ступак Матвій 305
Суботич Остап 210
Сугакович Гапон 240
Сулейман I (Пишний), султан Османської імперії 359, 379, 385, 386
Сулимовська Катерина 476
Сулковська Анна 485
Сурин Василь 214
Суринівна Богдана 520
Суроп'ятівна з Оздова Полагья (Полагя, Полонія) Матясівна 45, 127, 476, 488, 489, 500, 508
Суходольська (Суходолова) Дорота 476, 492
Суходольський Матвій 520
Суходольський N 77
Сушко 169
Сушко Навратинський Матвій 126, 475
Сущанський Михайло Проскура 480
Счєрбач Иван 297

Тарас Онацькович 264
Тарновська Агнешка Янівна 488
Тарновська Софія 102, 130, 131
Тарновський Ян 372
Тарлувна Теофіла 67, 68, 96, 111, 489
Тележинський Філон 520
Теля Васко 308, 309
Телятин 308
Телятицька Олена Андріївна 485, 502
Тенчинська Катерина 195
Тенчинський Станіслав 195
Тенючанка Настася 477
Тенючанка Тетяна 489, 515
Теодорович Н. И. 447
Терлецький Кирил 180
Терешко 169
Терський С. 447
Тесленко І. 109, 143, 195, 200
Тесовська Борисовичівна Марина Василівна 25, 153, 514
Тесовський Олехно Михайлович 464
Тетяна 167, 316
Тигельський Войцех, див. *Tygielski Wojciech*
Тименецький Казимир 419
Тимінський Станіслав 458
Тимінський Щасний 476
Тимохъ Быковичъ, див. Бикович Тимоха
Тимош 242, 296

Тимош Курилович, див. Курилович Тиміш
Тинницький Валентій 474
Тинц Станіслав, див. *Tync Stanisław*
Тиравський Адам 474
Тисецький 169
Тиськова вдова 237
Тихна Хомєка, див. Хом'як Смордовський Тихно (Тит) Іванович 178
Тиша Биковський Єремія 129, 466
Тишевич Стец 242
Тишевич Хома 297
Тишкевич Звір 320
Тишкевич Лев Потійович 365
Тишкевич Ян Остафійович 461
Тишкевич Ян-Євстахій 475
Тишкевичівна Магдалена Скуминівна 506
Тишкевичівна Олександра 167
Тишко, див. Куневич Тишко
Тишко Миколай 461
Тишковський Юрій 140, 209
Тишъ 262
Ткач Богдан, див. *Tkacz Bogdan*
Толпижинський Богдан 49
Томаш 322
Томаш, див. Жоравницький Томаш Янович
Томила 315
Топольський Єжи, див. *Topolski Jerzy*
Тороканський Юхно Юхнович 175, 180, 184, 190, 191
Торчинський N 467
Трацевська (Трецевська) Марина 477
Трацевський Миколай-Богуш 163
Трацевський (Трецевський) Станіслав-Богуш 491
Трач Антон 252
Трембицька Дорота 520
Третяк Федец 207
Трибуховський Миколай 50, 459
Тризна 343
Тризнянка Марина 128, 477, 506
Троневич П. О. 365, 447
Трохим 174, 216,241, 243, 302, 403, 404
Трохим Гарасимович 295
Трохим Ескович, див. Єскович Трохим
Трохимъ, див. Веретенникович Трохим
Трохимъ, див. Дегтяр Трохим
Троянівна Катерина 482, 496
Трусейко Грицко 209
Трускулацький Станіслав 318
Тулковський Самуель 471
Туминський Богдан 470
Тупальський Бартоломей 191
Тур Семен 470
Турівна Федора Ярошівна
Туровицька Богумила 523
Тучковна Марія 488

Угриновська Богдана Прокопівна 477, 498
Угриновська Олександра Прокопівна 477, 484, 500
Угриновська Опрахна 499
Угриновський Прокіп Матвійович 94, 459, 491
Угриновський Януш Прокопович 94, 117, 118, 140, 168, 190, 191, 203, 211, 491
Угровецька Марія Яцківна 518
Угровецька Раїна Смоківна 482, 498
Угровецький Ян 474
Уєздецький Григорій Гнівошович 491
Ульяновський В. 366
Уляна 240
Уляна 199
Умінська Божена, див. *Umińska Bożena*
Урбан 311
Урвенський Григорій 480
Урланіс Б. Ц. 134, 230, 300
Урсул Рудецький Адам Федорович 78, 79, 108, 464
Урсул Рудецький Федір 78, 108, 178
Урсулівна Рудецька Федора Федорівна 491
Устим 262
Устимя 241
Устян 301, 319
Уханський Рафал зі Служова 475
Ушак Куликовський Омельян 520

Фалібовський Ян 470
Фальчевська Галшка (Ганна) Францишківна 100, 477, 521
Фальчевська Гелена Францишківна 523
Фальчевська Катерина Францишківна 100, 477
Фальчевська Марина (Маруша) Францишківна 477
Фальчевська Ядвіга Францишківна 100, 477, 490
Фальчевська N Францишківна 488
Фальчевський Петро 99, 100
Фальчевський Станіслав 99, 100
Фальчевський Францишек 99, 100, 520
Фальчевський Юрій 99, 365
Фальчевські 444
Фамевич Антон 242
Фамевич Іванко 242
Фамевич Кузьма 242
Фамевич Федко 242
Фащ Адам 382
Федец Ігнатович 264

Федиця 175
Федір Шолханець 213
Федко 240
Федко Олехнович 241
Федор 406
Федор, див. Хом'як Федір Маскович
Федора 177, 317
Федора, див. Боговитинівна Шумбарська Федора Богушівна
Федора Ждановичівна 520
Федора Федоровна Хомяковна, див. Хом'яківна Федора Федорівна
Федоровецький N 465
Федотов-Чеховский А. А. 381
Федца Олехновича 264
Федчич Борис 225
Федчич Васюта 225
Федчич Дашко 225
Федчич Єсько 225
Федчич Іван 225
Федчич Костюк 225
Федчич Лук'ян 225
Федчич Роман 225
Федчич Стецько 225
Федичичі 225
Федькович Степан 207
Февронъи Пацковны панєи Андрєевоє Караваєвоє, див. Пацківна Февронья 259
Федец Манчич, див. Манчич Федец
Федец Трєтяк, див. Третяк Федец
Федецъ 239
Федица 199
Федице 175
Федка, див. Фамевич Федко
Федка Кривошык 214
Федко Жук, див. Жук Федко
Федко Шєвъко 216
Федор 177, 210
Федор Ковєрьник, див. Коверник Федір
Федор Пацєвич 387
Федора Дюгтя, див. Дюготь Федір
Федора Копътя, див. Копоть Федір
Федю Кондратовую прозиваємую Шарковичовую Кунаховую, див. Кунахова Федя
Федяй 175, 184
Федько 169
Федор Воробєи, див. Воробей Федір
Федоры Яковицкого, див. Яковицька Федора Гаврилівна
Ферро Марк 15
Филиповский 387
Філець 405
Фірлеївна Барбара Андріївна 477
Фірлеївна Дорота Андріївна 98, 99, 103, 487
Фірлеївна Катерина Андріївна 491
Фірлей Андрій 95, 163, 470
Фірлей Андрій з Дубровиці 468
Фішер А., див. *Fisher Alan W.*
Фіялек Ян Станіслав, див. *Fijalek Jan Stanisław*
Фландрін Жан-Луї, див. *Flandrin Jean-Louis*
Флері Мішель, див. *Fleury Michel*
Флоріан 450
Фове-Шамо Антуанетта, див. *Fauve-Chamoux Antoinette*
Формуз Яцко 520
Фронтчак Ева, див. *Frątczak Ewa*
Фронцъко Карл 199
Фурман Томаш 321
Фурс Матвійович 209
Фурсівна Овдотя 489
Фурсівна Софія Щаснівна 486
Фурсъ Матфєєвич, див. Фурс Матвійович
Фуртак Тадеуш, див. *Furtak Tadeusz*
Фюретьєр Антуан, див. *Furetière Antoine*

Хаджі-Герей 357
Хаджнал Джон, див. *Hajnal John*
Хаєвич Андрій 225
Хаєвич Дмитро 225
Хаєвич Іван 225
Хаєвич Івашко 225
Хаєвич Федець 225
Хаєвичі 225
Халаїм Михайло 459
Халебський Павло 126
Халецька Ганна Андріївна 100
Халецька Ядвіга Андріївна 100
Халецький Андрій 100
Халецький Андрій Єсифович 477, 521
Халецький Єсиф 521
Халецький Петро Андрійович 100
Халецький Францишек Андрійович 100
Халецький Юзеф Андрійович 100
Харевічова Люція, див. *Charewiczowa Lucja*
Харко 404
Харлинська Барбара Миколаївна 477
Харлинська Галшка Миколаївна 522
Харлинська Софія Шимонівна 519
Харлинський Єронім Янович 470, 521
Харлинський Миколай 476, 521
Харлинський Шимон Миколайович 468
Харлинський Щасний Миколайович 460, 492, 521
Харлинський Ян 118
Харлинський Ян Миколайович 491, 521
Хартахай О. 378

Хасан 386
Хатунський Тимофій 385
Хвалко 252
Хвалцуков Мартин 183
Хвєдорыха 252
Хведя 243
Хвеска 243
Хвеско 403
Хвеско Пархомович 243
Хвєдко Ѡлєхнович, див. Олехнович Хведко
Хвєдко Швєц, див. Швец Хведко
Хеммел Юджин, див. *Hammel Eugene*
Хензель В. 360, 361, 375, 380, 382, 385, 415
Хжонщевський Андрій 198
Хидеревичівна N 511
Хилимон 319
Хилимонович Левон 263
Хилко Ѡлєцкєвич, див. Олецкевич Хилко
Хилченята Труш 252
Хілько М. В. 447
Хмара Андрій 469
Хмара Семен Федорович 480
Хмара Федір 521
Хмарянка Миловшська Ганна Федорівна 477, 484, 499
Хмарянка Миловшська Любка Федорівна 477
Хмелевська Галшка 481, 517
Хмелевська Катерина 516
Хмелевський Станіслав 463
Хмелецький Лукаш 476
Хмельовський Бенедикт 442
Хоболтовська Костюшковичівна Анна Богданівна 508
Хоболтовський Бенедикт Григорович 192
Хоболтовський Гаврило Іванович 192
Хоболтовський Гнівош Петрович 192
Хоболтовський Григорій Федорович 192
Хоболтовський Миколай Семенович 192
Хоболтовський Олександр Іванович 192
Хоболтовський Петро Семенович 192
Хоболтовський Петро Федорович 192
Хоболтовський Федір 192
Хоболтовський Костюшкович Семен 474
Ходжсон Денніс, див. *Hodgson Dennis*
Ходкевич Ян-Кароль 66, 67, 68, 96
Ходоровичъ Ивашко 216
Ходоровичъ Михно 216
Ходоровська Раїна 44
Ходоровський Мартин 461
Ходоровський Шимон 44
Ходоровський Щасний 42, 44
Ходоровський Ян 42, 44
Ходорчичі 225
Хойновський Симон 317
Холоденята Онанкович 264
Холодиха 405
Холоєвська Галшка Станіславівна 514
Холоєвська Ядвіга Троянівна 491
Холоневська Овдотя Марківна 499
Холоневський Василь 90
Холоневський Василь Андрійович 492
Холоневський Грицько 480
Холоневський Іван 154, 179
Холоневський N 466
Холоневський Федір Дмитрович 172
Хоментовський 318
Хомчин Грицко 252
Хом'як Маско 48, 49
Хом'як Петро Іванович 50
Хом'як Тихон 321
Хом'як Смордовський Гурин Маскович 151, 172, 174
Хом'як Смордовський Іван 521
Хом'як Смордовський Іван Петрович 476, 492
Хом'як Смордовський Киндин Тихнович 478, 492
Хом'як Смордовський Максим Петрович 521
Хом'як Смордовський Маско (Іванович) 49, 521
Хом'як Смордовський Олександр 478
Хом'як Смордовський Петро (Іванович) 151, 172, 462, 492, 521
Хом'як Смордовський Тихно (Тит) Іванович 51, 52, 151, 157, 172, 521
Хом'як Смордовський Федір 209
Хом'як Смордовський Федір Маскович 49
Хом'як Смордовський Яско 151
Хом'як Смордовський N 466
Хом'яки Смордовські 48, 49, 444
Хом'яківна Настася Семенівна 165, 478
Хом'яківна Смордовська Ганна Тихнівна 483, 498
Хом'яківна Смордовська Марія Петрівна 478, 518
Хом'яківна Смордовська Овдотя Петрівна 501
Хом'яківна Смордовська Настася Петрівна 478
Хом'яківна (Смордовська) Федора Федорівна 48, 49, 207, 496
Хорацька Маруша 483
Хоревський Ждан 480
Хоревський Ян 480
Хорковський Матис 159, 216, 521
Хорошки 434
Хорошко (Княгининський) Кіндрат 119, 435

Хорошко Петро 435
Хорошківна Колмовицька Поляга Богданівна 482, 498
Хорошко Колмовицький Богдан 492, 521
Хотинович Іван 225
Хотинович Миць 225
Хохулевич Федір 387
Хребтович Єронім 465
Хребтович Богуринський Богдан Мартинович 521
Хребтович Богуринський Василь Богданович 521
Хребтович Богуринський Іван 44, 164, 467
Хребтович Богуринський Іван Богданович 127, 521
Хребтович Богуринський Іван Іванович 492, 521
Хребтович Богуринський Кіндрат Іванович 521
Хребтович Богуринський Семен Іванович 86, 457, 492, 522
Хребтовичі Богуринські 444
Хребтовичівна Ганна Василівна 490
Хребтовичівна Теодора Любанція 478
Хребтовичівна Богуринська Анастасія Іванівна 478
Хребтовичівна Богуринська Гелена Іванівна 478, 497
Хребтовичівна Богуринська Настася 90
Хребтовичівна Богуринська Марина 478
Хребтовичівна Богуринська Маруша Іванівна 478, 506
Христя 175, 179
Хрінницька Ганна Михайлівна 153, 168, 478
Хрінницька Оксимія Михайлівна 168, 190, 191, 491
Хрінницька Полонія (Полагя) Богданівна 478, 483, 492, 498
Хрінницька Федора Іванівна 478, 490, 516
Хрінницька N 489
Хрінницький Андрій 205
Хрінницький Богдан Михайлович 522
Хрінницький Василь Михайлович 476, 492, 522
Хрінницький Волчко Онаній 522
Хрінницький Іван Михайлович 49, 50, 126, 142, 148, 206, 208, 459, 465, 492, 522
Хрінницький Миколай 168, 185
Хрінницький Миколай Михайлович 463, 522
Хрінницький Михайло Іванович 50, 321, 522
Хрінницький Михайло Сваткович 149, 474, 492, 522
Хрінницький Немира (Богданович) 49, 50, 466
Хрінницький Олександр Іванович 205, 522
Хрінницький Онаній Волчкович 49
Хрінницький Прокіп Михайлович 522
Хрінницькі 50, 444
Хрустицький Ян 473, 4932Цареня Клим 216
Цата Роман 45
Цата Семен 44
Цатковський Каспер 457
Цатянка Катерина 496
Цатянка Марія Романівна 483, 498
Цатянка Олена Романівна 44, 488, 508
Цацковський Станіслав, див. *Cackowski Stanisław*
Цвілова Васильова Анна 316
Цебульський Криштоф 163
Цетнер Миколай 205
Цимінський Андрій Янович 475
Цимінський Ян 180, 522
Цуровський Станіслав 466

Чагадаєвич N 461
Чаплич Петро 320
Чаплич Шпановський Адам 522
Чаплич Шпановський Василь Іванович 522
Чаплич Шпановський Вацлав 461
Чаплич Шпановський Григорій Васильович 466, 493, 522
Чаплич Шпановський Іван 44, 47, 48, 75, 77, 110, 170, 459
Чаплич Шпановський Іван Кадянович 466, 493
Чаплич Шпановський Івашко Іванович 522
Чаплич Шпановський Кадян Іванович 522
Чаплич Шпановський Миколай Федорович 458, 522
Чаплич Шпановський Петро Іванович 522
Чаплич Шпановський Федір 475
Чаплич Шпановський Федір Кадянович 493, 522
Чапличі Шпановські 444
Чапличівна Шпановська Софія Григорівна 486, 503
Чапличівна Шпановська Федора Іванівна 118, 183, 200, 478, 481
Чаплінський Владислав, див. *Czapliński Władysław*
Чапський Яско 168
Чарнецький 320
Чарнолоський Амброжій 462, 467
Чаруківська Євросимія Зенківна 517
Чаруківська Марія Микитянка 514
Чаруківська Настася Ботейчанка 482, 497
Чаруківська Огренка Іванівна 478
Чаруківський Зенко 522

Чаруківський Іван 475
Чвік Владислав, див. *Ćwik Władysław*
Чегленята Омелько 251
Чеконська Галшка 479
Чеконська (Даниловичівна) Раїна Григорівна 479
Чеконський 213
Чеконські 444
Челебі Е. 375, 376
Чепковський N 523
Черевчій Федір 462
Черкавський Влодзімеж, див. *Czerkawski Włodzimierz*
Черкас Б. 362
Черкаський Іван 523
Черкаський Сергій 479
Чернацька Барбара Станіславівна 164
Чернацький Троян 470
Черневська Ганна 486, 504
Черневська Раїна Павлівна 46, 488, 509
Черневська Томила Павлівна 509
Черневський Андрій 470
Черневський Каспер 457
Черневський Павло Яцькович 460, 523
Черневський Самійло 469
Черниківська Гелена 509
Чернчицька Марія (Ласківна) 43, 81
Чернчицький (Чернчицький Ласко) Семен 44, 81, 522
Черняков Т. 325
Четвертенська Богдана Федорівна, князівна 172, 210
Четвертенська Ганна Яцьківна, князівна 479, 493
Четвертенська Гелена Григорівна, князівна 479, 491,519
Четвертенська Софія Яківна, князівна 103, 479
Четвертенська Софія Яцьківна, князівна 115
Четвертенська N Іванівна, князівна 510
Четвертенський Адам, князь 198
Четвертенський Матвій Васильович, князь 321, 493
Четвертенський Михайло, князь 178
Четвертенський Олександр, князь 192
Четвертенський Остафій Андрійович, князь 464
Четвертенський Петро, князь 178
Четвертенський Святополк Стефан Яцькович, князь 103, 470, 471, 493
Четвертенський Федір Іванович, князь 464
Четвертенський Януш Матвійович, князь 75, 94, 475
Четвертенський Яцько, князь 174, 316
Четвертенські, князі 119, 222
Чеховський Каспер 457
Чечель Новоселицький Яцько 523
Чешейківна Полагія (Полагя) Григорівна 150, 183, 496
Чижевич Костюк 150
Чиран 246, 251
Чирка Ходот 251
Чмелик Р. 39
Чолганський Андрій 413
Чоловський О. 216
Чопонята 251
Чорна (з Витович) Ганна Петрівна 491, 521
Чорторийська Ганна, князівна 167
Чорторийська Катерина Іванівна, князівна 87, 486, 505
Чорторийська Марина Олександрівна, князівна 83
Чорторийська Олександра Іванівна, князівна 128, 504
Чорторийська Федора Федорівна, князівна 168, 262, 479
Чорторийський Адам-Єжи, князь 197
Чорторийський Адам-Казимир, князь 197
Чорторийський Олександр Федорович, князь 83, 182, 321
Чорторийський Федір Михайлович, князь 204
Чорторийський Юрій, князь 177, 210
Чорторийський Юрій Іванович, князь 162, 461
Чорторийський Юрій Михайлович, князь 100, 468, 477
Чорторийські, князі 119, 222
Чубар Ілляш 410
Чуват Туличовський Хацько 177
Чунтулова В. 42
Чурило Оленський Криштоф 480

Шабанова Настася Михайлівна 174, 179
Шадий 251
Шайтур Богдан 467
Шалевський N 466
Шарков Олешко 179
Шаркович Іван 213, 241
Шаркович Клим 213, 241
Шаркович Омелько 213, 241
Шапоровський Павло 474
Шафран П., див. *Szafran P.*
Шацька (Чацька) Катерина Балтромеївна 479
Шашевський Станіслав 478
Шашкевич Олександр 476
Шашкевичівна Христина 109, 129, 504

Шашкович Василь 195
Шашкович Михайло 195
Швец Снервитка 303
Швець Андрій 301
Швець Грицько 405
Швец Кондрат 308
Швець Хведко 308
Швець Матис 318
Швець Семен 256
Шєвчук 228
Шевчук Ян, див. *Szewczuk Jan*
Шейдт Вальтер, див. *Scheidt Walter*
Шелвовська Богдана Іванівна 518
Шелвовська Любка 46, 488, 509
Шелест Миско 406
Шелестов Д. К. 8, 11, 14
Шелеховська 240
Шельвовський Прокіп Григорович 459
Шельвовський N 471
Шемет Криштоф Вацлав 461
Шеневич Иван Семенович 240
Шеневич Матфій Семенович 240
Шеневич Себестіан Семенович 240
Шеневич Семен 240, 241
Шєпєл Фєдъко Павлович 216
Шибенська Раїна Яцьківна 154
Шибенський Петро 523
Шибенський Яків 154, 493, 523
Шидловський Ян 318
Шило 206
Шилович Олізар 315
Шимко 175, 404
Шимкович Іван 320
Шимкович Шклинський Криштоф 523
Шимкович Шклинський Федір Іванович 213, 242, 523
Шимкович Шклинський Ян 205
Шимонъ 153
Шимчак Мечислав, див. *Szymczak Meczysław*
Шистовська Дорота 486
Шишка Крупецький Гермоген Олешкович 192
Шишка Ставецький Федір 459
Шкадянка Томила Павлівна 479
Шклинський Криштоф Шимкович 476
Шмойлович 298
Шнайдерман Моніка, див. *Sznajderman Monika*
Шолтисек Миколай, див. *Szołtysek Mikolaj*
Шолуха Дороготийський 523
Шостак Матвій 216
Шостак Сенко 216
Шостаківська Марія 485, 502
Шостка Яцко 213
Шпак Ленко 523
Шпаковська Катерина Павлівна 164, 494
Шпаковська Марія Гаврилівна 479
Шпаковська Марія Масківна 479, 488
Шпаковська Марія Павлівна 479
Шпаковська Настася Масківна 154
Шпаковська Овдотя Масківна 154
Шпаковська Овдотя Павлівна 70
Шпаковська Раїна Масківна 509
Шпаковська N Павлівна 483
Шпаковський Іван 206
Шпаковський Іван Олехнович 523
Шпаковський Іван Маскович 206
Шпаковський Іван Павлович 154
Шпаковський Маско (Максим) Олехнович 104, 142, 206, 466, 523
Шпаковський Олехно Ленкович 523
Шпаковський Павло Олехнович 523
Шпаковський Яско Маскович 206
Шпаковські 444
Шуберт Давид 317
Шульц Стефан, див. *Szulc Stefan*
Шурковський Олексій 242

Щасная 199
Щасний 178
Щепановський Ян 382
Щепкин В. Н. 329
Щербиновський Н. С. 329, 339
Щипьорський Адам, див. *Szczypiorski Adam*
Щука Криштоф 398, 400

Ювко 310
Юзеф 295, 322
Юражанка Ганна Михайлівна 507
Юревич 193
Юрєвую Збаразскую, див. Козинська Барбара Михайлівна
Юрка Жупила 258
Юрко, див. Річицький Юрій Андрійович
Юрко Ковєрникъ, див. Коверник Юрко
Юрковський Криштоф 160
Юс Антип 264
Юско 297, 408
Юскова Палажка 305
Юскова Просимъя 240
Юскова Раска 295
Юсько 184
Юх Сенко 246
Юхим 48, 404
Юшківський Федір Васильович 207

Яблоновський Александр., див. *Jablonowski Aleksander*

Яблоновський N 467
Яворинський Ян 161
Яворницький Д. І. 361, 363, 371, 372, 376, 377, 383, 384
Яворський Роман 130
Яворський Федько 130
Яворські 130
Ягнєша 240
Ядвіга 297, 302, 311, 318
Ядвіга, польська королева 112, 116
Ядвіга з Сархова 488
Яким 243
Яків 48
Яков 47, 264, 297
Яковенко Н. М. 14, 96, 100, 119, 128, 130, 157, 223, 357, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 451, 460, 461, 462, 465, 473, 479, 482, 483, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 493
Яковець 303
Яковицька Ганна Гаврилівна 479, 502
Яковицька Ганна Григорівна 485
Яковицька Марина Гаврилівна 487, 490, 506, 518
Яковицька Марія Гаврилівна 479
Яковицька Олена Семенівна 479, 494
Яковицька Софія Ванківна 491
Яковицька Федора Гаврилівна 79, 515
Яковицька Федора Павлівна 489
Яковицький Василь-Яско Васильович 474
Яковицький Гаврило 173
Яковицький Гаврило Іванович 127, 523
Яковицький Давид Михайлович 118, 523
Яковицький Іван 179
Яковицький Івашко 523
Яковицький Михайло Іванович 467, 523
Яковицький Семен 524
Яковицький Тихно Щаснович 524
Яковицький Шолуха Василь Семенович 524
Яковицький Юрій Яковович 493, 524
Яковицький Яків Іванович 524
Яковицькі 444
Яковлів Степан 380
Якубец 303
Якубовський N 480
Ян 183, 302, 321, 382, 408
Ян Гнівошович 45
Ян Данилович 401, 402
Ян II Казимир Ваза, король польський великий князь литовський 341, 343, 345
Ян Львович 467
Ян Павлович 479
Яніцький Станіслав 383
Янішевська Анна 479, 485
Янішевський Ян 179
Янко 406
Янковський Павло 162
Янковський Станіслав 398, 400
Янковський Ян 524
Яновський N 479
Януш 441
Янушевич Якуб 241
Янчак Юліан Кароль, див. *Janczak Julian Karol*
Янчинська Марина Василівна 128, 523
Янчинська Олександра Богданівна 479
Янчинський Іван 524
Янчинський Тихно 524
Янъко 263
Яремa 308, 309
Ярмак Ѡлєцкєвич, див. Олецкевич Ярмак
Ярмашъ 406
Ярмол 285
Ярмола 263
Ярмолинський Андрій 471
Ярмолинський Миколай 459
Ярмолинський N 395, 524
Ярославичівна Юліанна Іванівна 483
Ярош 404
Яроцька Марія Семенівна 501
Яроцький Григорій
Ясениницька Ганна Мартинівна 482
Ясениницький Гермоген Якович 524
Ясениницький Мартин Якович 462, 524
Ясениницькі 444
Ясінський Томаш 295, 316
Яско 214, 257, 285
Ястрембський Мартин 178
Ястровський Лукаш 183
Яцик 404
Яцимирський Петро 464
Яцыха 213, 240
Яцко 207
Яцко Бакунович 239
Яцко Кушнеров 262
Яцко Сугак 240
Яцько 167, , 301
Ячевичі 244
Ячинич Андрій 315
Яхимъ 47
Яшко 322

N Анастасія 488, 510, 518
N Анна 487
N Анна Гнівошівна (Михайлівна Кропивницька?) 487, 505
N Богдана 506
N Богдана Денисківна 127, 508
N Богуш 117
N Галжбета Юрківна 480

N Галшка 515
N Ганна 79, 480, 513
N Ганна Іванівна 524
N Дахнівна 504
N Іван 321
N Євдокія 495
N Катерина 486, 487, 494, 505
N Катерина Дахнівна 495
N Любка 127, 238, 495
N Люція 483
N Магдалена 480
N Марія Андріївна 524
N Марина 513
N Марина Василівна 25, 482
N Марина Федорівна 127, 496
N Марія 480
N Мартин 476
N Марухна 521
N Маруша 509
N Маруша Ілляшівна 498
N Михайлівна Зиківна 484
N Настася 491, 519
N Настася Зенківна 515
N Настася Лукашевичівна 496
N Овдотя 480, 513
N Овдотя Зенківна 516
N Овдотя Іванівна 127, 504
N Овдотя Петрівна 480, 489
N Огафія 523
N Ографена Федорівна 480
N Олена 524
N Олена Карпівна 74
N Олена Федорівна 512
N Опранка 505
N Орина 513, 492, 521
N Полагя 506
N Полагя Богданівна 520
N Раїна Кирилівна 97, 480
N Савин 478
N Софія 480
N Софія Томашівна 480
N Семен 104, 466
N Уляна 496
N Уляна Андріївна 507
N Федора 512, 519
N Федора Василівна 484
N Федора Ігнатівна 480
N Хведя 46
N Ян 469

Alderson Arthur S. 33
Alexandrowicz Stanisław 269, 278, 279, 281, 289, 299, 323
Armengaud André 28, 114
Augusta III 158
Augustyniak Ursula 144, 146, 195, 196, 197

Badyna Piotr 66
Baranowski Bohdan 235, 357, 360, 361, 363, 376, 379, 381, 383, 384, 388, 389, 414, 415
Bardach Juliusz 72
Beguin Katia 144
Beloch Karl Julius 229. 229
Bendermanowa Nastazia Aleksandrowa, див. Бендерманова Настася Олександрівна
Berkner Lutz K. 32, 33
Besala Jerzy 68, 112, 116
Bielski Joachim 353, 387, 388, 391, 597
Bielski Marcin 387, 388, 399, 577, 579, 581, 583, 585, 586, 587, 589, 591, 592, 593, 594, 595, 599
Biłous Natalia 319
Biskup Darius 34, 35
Bogucka Maria 80, 85, 87, 98, 102, 125, 126, 165, 181, 269, 290, 291, 292, 293, 294, 299, 306, 314, 315
Boniecki Adam 41, 110, , 442, 485
Borowski Stanisław 72, 100, 102, 114, 120, 124
Boyer Abel 22
Braudel Fernand 332
Brodnicka Ewa 124
Brooks Charles Ernest Pelham 327
Budzyński Zygmunt 260
Bujak Franciszek 328, 418, 419
Burmistrzenia Hryczko 305

Cackowski Stefan 266
Charewiczowa Łucja 331, 342, 344, 350, 356
Choma 305
Chrząszczewski Andrzej 198
Cooper Sheila M. 165, 185
Czapliński Władysław 144, 198
Czarnobriwa 256
Czerkawski Włodzimierz 231, 258, 307, 426, 428
Ćwik Władysław 323

Daszyńska-Golińska Zofia 322
Deimleitner Joseph 37
Delimata Malgorzata 114, 115, 116
Dembińska Maria 326
Demianicha 310
Demiankiem 310
Dobrowolski Kazimierz 38
Doroszewski Witold 55
Długosz Joannis 144, 198, 329, 371, 442, 577, 579
Dr. Antoni J. 147
Drake Michael 37
Dubert Isidro 33
Dupâquier Jacques 8, 37

Ernst Nikolaus 373, 394

Fairchilds Cissie 143
Fauve-Chamoux Antoinette 159, 165, 166, 180
Ferensowa Katarzyna 292
Ferro Marc 15
Fijalek Jan 231
Fisher Alan W. 389
Flandrin Jean-Louis 21, 22, 23, 32, 88, 112, 115, 120, 123, 124, 133, 134, 159, 194
Fleury Michel 28, 29, 30
Frątczak Ewa 185, 186, 187
Furetière Antoine 22
Furtak Tadeusz 72, 73, 100, , 101, 102, 103, 125, , 131, 132, 133, 134, 135, 149

Gąsiorowski Ludwik 330, 352
Giedroyc Franciszek 330, 346, 352
Gieysztorowa Irena 28, 29, 30, 38, 101, 114, 120, 125, 293, 323, 424, 426, 427, 428
Gloger Zygmunt 339, 426, 428, 430
Głuchy Fiedor 305
Golębiowski S. 82
Górka Olgierd 372, 373, 374, 375
Górnicki Łukasz 389, 593
Goubert Pierre 29, 123
Grabowski Piotr 356, 357
Gribbin John 327
Guldon Zenon 421, 424, 428

Hajnal John 31, 93, 106, 165
Halska 321
Hammel Eugene A. 36
Hawryło z Równego 305
Hedemann Otto 323
Henry Luis 28, 29, 37
Herlihy David 19, 20, 21, 27, 35, 267
Higounet-Nadal Arlette 230
Hill Bridget 143
Hoagland Hudson 28
Hobsbawm Eric John 9
Hodgson Denis 106
Horn Maurycy 231, 232, 352, 375, 393, 394, 401, 402, 408, 415, 429, 430, 451, 452, 599, 601, 603
Hoszowski Stanisław 38, 91, 92, 125, 328
Hurka Dmitr 305
Hyrenius Hannes 38

Iakim 256
Ieremiia 256
Inglot Stefan 231, 259, 307, 419
Iwanicha wdowa 258
Izydorczyk Anna 235, 259, 265, 266
Izydorczyk-Kamler Anna 266

Jablonowski Aleksander 144, 188, 189, 200, 217, 222, 223, 231, 232, 254, 258, 272, 273, 275, 282, 287, 288, 357, 362, 363, 366, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 436, 438, 439, 446, 449, 452, 453
Janczak Julian Karol 260
Jarmoszenia Wasko 305
Jerlicz Joachim 109, 118, 128, 129, 186, 460, 465, 466, 476, 482, 486, 504
Jęmiec Andrzey 310
Johnson Samuel 21
Jop Stanislaw 322

Kamler Anna 188
Karpiński Andrzej 330, 331, 340, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 351, 353
Kempa Tomasz 131
Kitowicz Jędrzej 145, 158, 196
Kleczyński Józef 421
Klukowski Zygmunt 330
Koczerska Maria 20, 188
Kochanowicz Jacek 267
Kolankowski Ludwik 358, 370, 371
Kopczyński Michał 34, 156, 255, 259, 260, 266, 267, 421
Koral Piotr 156
Kornia 256
Korzon Tadeusz 386, 396, 577, 579, 581, 583, 585, 587, 589, 591, 593, 595, 599
Kossakowski Stanisław 101
Kot Stanisław 384
Kotgrave Rendle 22
Kotlar 256
Kozlichy 256
Kowecka Elzbieta 144
Kracik Jan 330
Krawiec Jacko 305
Krawiec Stepan 305
Krikun Nikolaj 421, 424, 426, 428
Krolik Ludwik ks. 447
Kubala Ludwik 330
Kuchowicz Zbigniew 66, 80, 85, 235, 236, 326, 344, 345, 347, 348, 349, 350
Kuczyński Stefan M. 371
Kula Witold 30, 34, 38, 73, 103, 130, 133, 134, 232, 300, 452
Kulawy Hassan, див. Кульгавий Гасан 375
Kuklo Cezary 19, 32, 33, 35, 37, 38, 61, 92, 96, 97, 101, 102, 112, 116, 119, 120, 123, 131, 158, 185, 186, 236, 237, 259, 260, 265, 280, 281, 291, 292, 293, 314
Kulejewska-Topolska Zofia 277
Kulesza-Woroniecka Iwona 144, 146, 158, 160, 195, 196, 197, 198, 199

Kumor Bolesław 101
Kurtyka Janusz 144
Kusmaul Anne 143
Kusznierzycha wdowa 258
Kwaśny Zbigniew 34

Lachiver Marcel 123
Lamb Hubert Horace 327, 333
Landry Adolph 105
Laslett Peter 30, 32, 33, 36, 37, 165, 200, 201
Lasocki Zygmunt 371
Laszuk Anna 144, 156, 157, 160, 161, 175, 193, 197, 198
Le Goff Jacques 15
Le Play Frédéric 26, 27, 33
Le Roy Ladurie Emmanuel 15, 327, 333
Lebrun Francois 37
Lemaitre Nicole 32
Lernet Jan 329, 330
Leśnodorski Bogusław 72
Lewko 256
Lewon 256
Liedke Marzena 70, 81, 98, 102
Linde Samuel Bogumił 255
Lorcin Marie-Thérèse 230
Ładogórski Tadeusz 125, 149, 280, 293, 300
Łowmiański Henryk 34, 232, 248, 279, 322, 437
Łoziński Władysław 158, 159, 160, 175, 180, 197, 353

Maciejowski Wacław Aleksander 138, 162, 188
Mączak Antoni 144, 145, 146, 158, 198
Maitland Frederik William 229
Makiłła Dariusz 139
Malinowska Monika 71, 72
Małowistem Marian 358
Markowska Danuta 235
Martin 258
Maza Sarah C. 143
McBride Theresa 143
Messance M. 229, 230
Miaskowski Wojciech 379, 383
Michalewicz Jerzy 133
Michałowska Anna 298
Mielniczka 292
Mitteraurer Michael 33
Moheau Jean-Baptiste 230, 332
Morzy Juzef 232, 289, 299, 307, 313, 323
Myszkowski Piotr 389, 583

Nagata Mary Louise 159
Namaczyńska Stanisława 328
Niesiecki Kaspor 101
Notestein Frank W. 105

Obuchowa 292
Ochmański Jerzy 278, 323, 358, 359, 362, 371, 373, 392, 394, 415
Olszewska-Dyoniziak Barbara 19
Olszewski Tadeusz 326
Onisko 305
Oniskowa 292
Orzelski Swętoław 396

Paprocki Bartosz 101
Pavlik Zdeněk 418
Pawiński Adolf 231, 258, 307, 424, 428, 451
Paweł 257
Pazyra Stanisław 322
Perrenoud Alfred 33
Petrauskas R. 80
Petro 256
Petrychi 256
Peyronnet Jean-Claude 32
Piątkowski Andrzej 266
Pietrzak Michał 72
Piotr 298
Plakans Andrejs 33
Podhorodecki Leszek 359, 362, 363, 372, 373, 374, 375, 377, 401
Polaczkówna Maria 329
Pośpiech Andrzej 144
Puczyński Bogdan 38, 322
Prusiewicz Aleksander 366
Pułaski Kazimierz 358, 359

Radko 276
Reher David 35
Rej Mikołaj 80
Reychman Jan 395
Rolle Antoni J. 414
Roller Otto Konrad 37
Roth Adolf 37
Rowland Donald T. 187
Rulikowski Edward Leopold 363
Rusiński Władysław 231
Rutkowski Jan 231, 419, 428, 430
Rzeznik Andrzey 305

Saito Osamu 35
Samkow 258
Samsonowicz Henryk 269, 307, 313
Sanderson Stephen K. 33
Sarcevičiene J. 65, 102
Sauvy Alfred 28
Scheidt Walter 37
Sejdamet Dzafar 371
Senkowski Jerzy 421
Sochacka Malgorzata 260

Sondel Janusz 20
Spirendzynę 302
Stary Kuzma 310
Stecki Tadeusz 370, 447
Stone Lawrence 114
Stryjkowski Maciej 387, 388, 390, 391, 396, 577, 579, 581, 583, 584, 585, 587, 589, 591, 593, 595
Sułowski Zygmunt 101
Sutherland Daniel E. 143
Szafran P. 424
Szczygiel Ryszard 269
Szczypiorski Adam 38, 300
Szewczuk Jan 329
Sznajderman Monika 330
Szołtysek Mikolaj 33, 34, 35
Szulc Stefan 123, 133
Szymczak Meszysław 55
Szymkiewicz Samuel 300

Teresczenia Semen 305
Tkacz Bogdan 330, 346
Tomko 256
Topolski Jerzy 34
Trochim 305
Trzebiński Stanisław 341, 344, 345
Tync Stanisław 330
Tygielski Wojciech 144
Tysczycha Hanczycha 305
Tyszkiewicz Jan 326
Tyszko 305

Ullrich Volker 9
Umińska Bożena 298

Vauban le Pretre de Sebastien 230
Vielroze Egon 72, 100, 101, 102, 103, 125, 132, 280, 300

Wachowiak Bogdan 266
Walawender Antoni 328, 362, 414, 415, 579, 581, 583, 585, 587, 591, 593
Wall Richard 32, 35, 36
Wapowski Bernard 389, 583, 589, 591
Wasko 256
Wasko z Bokszyna 305
Waszak Stanisław 38, 114, 291, 293, 294
Wetherell Charles 33
Weymann Stefan 421
Wiesiolowski Jacek 269
Woitowa 292
Wolff Jozef 67, 70, 94, 97, 98, 119, 128, 460, 461, 465, 467, 468, 473, 474, 476, 479, 482, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 493
Woźniak Andrzej 34
Wrigley Edward Antony 30
Wrzesiński Szymon 342, 350
Wyczański Andrzej 34, 96, 102, 114, 123, 124, 125, 132, 134, 188
Wyrobisz Andrzej 34, 269

Ylasz 256

Zajączkowski Ananiasz 395
Zakim 305
Zieliński Marek Grzegorz 197
Zubrzycki Dyonizy 340, 577, 593, 595, 597

Żychlinski Teodor 101
Żytkowicz Leonid 323

Географічний покажчик

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ НАЗВ ВОЄВОДСТВ

Влн. – Волинське воєв.
Квс. – Київське воєв.
воєв. – воєводство
м. – місто
с. – село

Азов, м. 378
Александрія, м. Луцького повіту Влн. 271, 275, 283
Александрівська волость Луцького повіту Влн. 603
Андріївська волость Луцького повіту Влн. 246
Англія 22, 30, 101, 114, 132, 159, 454
Арестів, с. Луцького повіту Влн. 556
Аршичин, с. Луцького повіту Влн. 122
Африка 325

Баглаї, с. Кременецького повіту Влн. 364, 608
Баглайки, с. Кременецького повіту Влн. 399, 608
Бадаринці, с. Кременецького повіту Влн. 597
Базалійська волость Кременецького повіту Влн. 400, 408, 597, 601
Базалія, м. Кременецького повіту Влн. 271, 275, 297, 312, 319, 354, 367, 369, 407, 414, 568, 569
Базаринці, с. Кременецького повіту Влн. 398
Баїв, с. Луцького повіту Влн. 228, 237, 531
Бакамівка (Попівці), с. 413, 556
Баківці, с. 441
Баранів, с. 364
Баранівка, м. Кременецького повіту Влн. 271, 275, 276, 277, 283, 310, 338, 346, 556, 573
Баранівці, с. Кременецького повіту Влн.
Бараннє, с. 556
Бармаки, с. Луцького повіту Влн. 556
Барське староство 363
Басів Кут, с. Луцького повіту Влн. 556
Бахчисарай, м. 378
Бачманівка, с. Кременецького повіту Влн. 403, 405, 406, 564, 609
Белзьке воєводство, адм.-тер. одиниця Речі Посполитої з центром у м. Белз 156, 272, 388, 429, 450
Бельгія 30
Бельмаж (Більмаж), с. Луцького повіту Влн. 192
Бенівщина, с. Луцького повіту Влн. 122
Бережниці, с. Луцького повіту Влн. 240, 271, 543
Бережинці, с. Кременецького повіту Влн. 413
Березdів, м. Луцького повіту Влн. 271, 276, 283, 284, 301, 306, 319, 364, 398
Березdівка, с. Луцького повіту Влн. 556
Березdівська волость Луцького повіту Влн. 145, 398, 408, 597, 601
Березів, с. Володимирського повіту Влн. 334
Березівка, с. Кременецького повіту Влн. 413, 445, 556, 608
Березна, с. Луцького повіту Влн. 211, 246, 257, 413, 536, 556
Берестечко, м. Луцького повіту Влн. 208, 607
Берестя, м., адм. центр Берестейського воєв. 572, 573, 583
Бесарабія 261
Бесівка, с. Кременецького повіту Влн. 613
Бибчинці, с. Кременецького повіту Влн. 613
Бигдощ, м. 420
Бистричі, с. Луцького повіту Влн. 264, 607
Біла Криниця, с. Кременецького повіту Влн. 370, 413
Біла Церква, м. 602
Білашів, с. Луцького повіту Влн. 553
Білецьке, с. Кременецького повіту Влн. 413, 556
Білгород (Акерман), м. 361, 378
Білгородська орда 361

Білів, м. Луцького повіту Влн. 597, 607
Білів, м. (Росія) 362
Білів, с. Кременецького повіту Влн. 411, 412, 609, 611
Білобережже, с. Луцького повіту Влн. 556
Білогородка, м. Кременецького повіту Влн. 266, 270, 298-300, 368, 613
Білогардський округ 266
Білорусь 218, 269, 313, 323, 336, 388, 583
Білотин, с. Луцького повіту Влн. 553, 556
Більмаж, див. Бельмаж
Більчин, с. Луцького повіту Влн. 262, 553, 556
Бісівка, с. Кременецького повіту Влн. 413
Біскупичі, с. Володимирського повіту Влн. 179, 192
Близький Схід 325
Блудів, с. Луцького повіту Влн. 204, 257, 399
Бобичі, с. Володимирського повіту Влн. 227
Богдашів, с. Луцького повіту Влн. 556
Боголюбе, с. Луцького повіту Влн. 192
Богурин, с. Луцького повіту Влн. 213, 370, 546
Богушівка, с. Луцького повіту Влн. 192
Бодаки, с. Луцького повіту Влн. 257, 556
Божів, с. Луцького повіту Влн. 170
Болболи (Бобли?), с. Володимирського повіту Влн. 253
Боложівка, с. Кременецького повіту Влн. 413
Боратин, с. Луцького повіту Влн. 190
Борблин, с. Луцького повіту Влн. 413
Борисів, с. Луцького повіту Влн. 256, 399, 433, 553, 556, 571
Борисковичі, с. Луцького повіту Влн. 193, 262, 556
Боровиця Велика, с. Луцького повіту Влн. 223, 556
Боровиця Мала, с. Луцького повіту Влн. 553, 556
Боровно, с. Володимирського повіту Влн. 334
Бортники, с. Кременецького повіту Влн. 556
Бортники (Другі), с. Кременецького повіту Влн. 436, 556
Борухів, с. Луцького повіту Влн. 370
Борушківці, с. Кременецького повіту Влн. 413
Бражинці, с. Кременецького повіту Влн. 556
Бразилія 326
Брани, с. Луцького повіту Влн. 192, 208, 209, 257, 370, 540
Брацлав, м. 579, 581, 593
Брацлавське воєводство, адм.-тер. одиниця Речі Посполитої 195, 443, 580, 592, 598, 602
Брацлавщина, див. Брацлавське воєводство
Брехів (або Янів), м. Луцького повіту Влн. 296
Бродів, с. Луцького повіту Влн. 256, 370, 553
Бронне, с. Луцького повіту Влн. 211, 246, 534
Брухів, с. Луцького повіту Влн. 556
Бубнів, с. Володимирського повіту Влн. 204
Буг, р. 363
Буглів, с. Кременецького повіту Влн. 413
Будераж, с. Луцького повіту Влн. 553
Буджацька орда 361, 371, 372, 373, 407
Будзик, м. 595
Бужани, с. Луцького повіту Влн. 77, 262
Букойма, с. Луцького повіту Влн. 178, 603
Булаївка, с. Кременецького повіту Влн. 608, 611
Булижинці, с. Кременецького повіту Влн. 613
Буремль, м. Луцького повіту Влн. 227, 249, 595
Буськ, м. 586, 588
Бутин, с. Кременецького повіту Влн. 450, 608
Буцин, с. Володимирського повіту Влн. 334
Буща, с. Луцького повіту Влн. 399, 553
Буяков, парафія в Гірській Сілезії 34
Вайки, с. 413, 556

Вакулинці, с. Кременецького повіту Влн. 608
Варковичі, с. Луцького повіту Влн. 26
Варта, р. 424
Варшава, м. 61, 158, 195, 281, 291, 293, 299, 306, 314, 330, 352, 353, 359
Васківці, с. Кременецького повіту Влн. 412, 564, 611, 613
Васківці Зелені, с. Кременецького повіту Влн. 409, 411
Вачів, с. Кременецького повіту Влн. 564
Вачова, с. Кременецького повіту Влн. 402, 404, 405, 609
Велике князівство Литовське 14, 65, 68, 70, 73, 98, 138, 139, 218, 223, 238, 269, 272, 275, 279, 281, 330, 336, 343, 344, 346, 357-359, 361, 362, 364, 365, 393, 394, 566, 576, 578, 582, 584, 586, 592
Великі Топори, с. Кременецького повіту Влн. 411, 612
Великопольща 426
Вельбовно, с. Луцького повіту Влн. 399, 447, 553, 556
Велюньська земля 156
Венеція, м. 352
Верба, с. 370
Вербівці, с. Кременецького повіту Влн. 255, 408, 564, 611
Вербовецький ключ Кременецького повіту Влн. 409
Верона, м. 352
Верхів, с. Луцького повіту Влн. 370, 399
Веселе (Віселе ?), с. Кременецького повіту Влн. 609

Веснянка, с. 364
Вижва, м. Володимирського повіту Влн. 298
Вилуски, с. Володимирського повіту Влн. 413, 557
Вичолків, с. Луцького повіту Влн. 49
Вишгородок, м. Кременецького повіту Влн. 573
Вишенки, с. Володимирського повіту Влн. 192
Вишків, с. Луцького повіту Влн. 206
Вишнє Поле (Вишнопіль), с. Кременецького повіту Влн. 556
Вишнівець, м. Кременецького повіту Влн. 581, 583, 587, 589, 591
Вишній Камінь, с. Кременецького повіту Влн. 413
Вышьков, див. Вишків
Вілія, с. Луцького повіту Влн. 553, 556
Вільно, м. 289, 330, 336
Вінниця, м. 593, 599
Віртемберг 454
Віршики, с. 556
Вісла, р. 424
Вітебськ, м., адм. центр Вітебського воєв. 336
Вітоніж, с. Луцького повіту Влн. 214, 547
Вічини, с. Луцького повіту Влн. 204, 607
ВКЛ, див. Велике князівство Литовське
Вовківці, с. Кременецького повіту Влн. 215, 248, 406, 411, 412, 564, 609, 611
Вовківці, с. Луцького повіту Влн. 553
Вовківський (Вовковицький) ключ Кременецького повіту Влн. 402, 409, 601
Вовковицький ключ, див. Вовківський ключ
Воєгоща, с. Володимирського повіту Влн. 334
Войсеч, с. 24
Волбарів, с. Луцького повіту Влн. 553
Волгошів, с. Луцького повіту Влн. 557
Волинське воєводство, адм.-тер. одиниця Речі Посполитої з центром у м. Луцьк 14–16, 19, 40, 41, 42, 68, 71, 90, 92, 97, 107, 120, 135-137, 144, 156, 189, 192, 195, 215–218, 222–225, 229, 247, 257, 261, 268–273, 275, 277, 278, 280, 287, 288, 313, 325, 331–338, 340, 345, 346, 351, 353, 356, 361, 364, 366, 368, 371, 377, 381, 388, 390–393, 395–402, 406, 408, 412, 414-416, 418, 419, 421–427, 429–440, 443, 445, 447, 449–456, 566–578, 580, 582, 584, 586, 587, 588, 590, 592, 594–596, 598, 600, 602, 609
Волинь, див. Волинське воєводство
Волиця, с. Костянтинівської волості Кременецького повіту Влн. 608
Волиця, с. Красилівської волості Кременецького повіту Влн. 608
Волиця, с. Кременецького повіту Влн. 247, 258, 413
Волиця, с. Луцького повіту Влн. 190, 595
Волиця, с. Любартівської волості Кременецького повіту Влн. 608
Волиця (біля Алтина), с. Костянтинівської волості Кременецького повіту Влн. 608
Волиця Булаєвська, с. Кременецького повіту Влн. 409, 410, 611
Волиця Бутовська, с. 450
Волиця Воронів, с. Луцького повіту Влн. 607
Волиця Друга, с. Красилівської волості Кременецького повіту Влн. 608
Волиця Каленівська, с. 224
Волиця Маща, с. 167
Волиця Новоселиця, с. 557
Волиця Пустомит, с. Луцького повіту Влн. 263, 607
Волиця Суха Княгининська, с. 436
Волиця Хаєцького, с. Кременецького повіту Влн. 613
Володимир (место Володимерское), м., адм. центр Володимирського повіту Влн. 337, 353, 354, 364, 437, 448, 566–568, 573, 575, 579, 581, 583, 603
Володимирець, м. Луцького повіту Влн. 570
Володимирське староство Влн. 222, 224
Володимирський повіт, адм.-тер. одиниця Влн. з центром у м. Володимир 41, 204, 216, 227, 240, 253, 257, 270, 271, 276, 277, 334, 336, 398, 444, 453, 566-569, 573, 575
Володківщина, с. Луцького повіту Влн. 207, 526
Волосова Воля, с. Луцького повіту Влн. 397, 607
Волоське, с. Луцького повіту Влн. 560
Волоський шлях 363
Волохи, с. 557
Волошківці, с. Луцького повіту Влн. 445, 553
Волчин, с. Кременецького повіту Влн. 608
Волчин Другий, с. Кременецького повіту Влн. 247, 608
Воля Андрушова, с. 557
Воля Бутовська, с. 449
Воля Дубровна, с. 413, 557
Воля Івашківська, с. 557
Воля Каленицька, с. 413, 557
Воля Котовська, с. 557
Воля Любитовська, с. 434
Воля Потоцького, с. 557
Воробіївка, с. Кременецького повіту Влн. 557, 608
Ворокомль, с. Володимирського повіту Влн. 399
Воронківці, с. Кременецького повіту Влн. 608

Воротнів, с. Луцького повіту Влн. 172, 192
Воютин, с. Луцького повіту Влн. 211, 228

Гавратин, с. Кременецького повіту Влн. 377, 392, 413, 557, 609
Гайсин, м. 598, 599
Гали, с. 557
Галицька земля, адм.-тер. одиниця Руського воєв. 197
Галич, м. адм. центр Галицької землі Руського воєв. 579, 583, 597, 599
Галичина 62, 329, 388, 576, 578, 580, 582, 584, 586, 588, 590, 592, 594, 598, 602
Галузин, с. 251
Гданськ, м. 61, 292, 293
Гетьманщина 253
Глазів, с. Луцького повіту Влн. 557
Глєзна, с. Кременецького повіту Влн. 557
Глинки, с. Луцького повіту Влн. 557
Глинники (чи Глинки), с. Луцького повіту Влн. 223, 553, 557
Глинники (Другі), с. Луцького повіту Влн. 557
Глинська волость Луцького пов. Влн. 398
Глинське, с. Луцького повіту Влн. 255, 256, 369, 553
Глиняни, м. 579
Глумча, с. 557
Глушець, р. 306
Глюнки, с. Кременецького повіту Влн. 247
Гнідава, с. Кременецького повіту Влн. 192
Гнідава, с. Луцького повіту Влн. 224
Гнойниця, с. Луцького повіту Влн. 553, 557
Голандія 30
Голики, с. Кременецького повіту Влн. 608
Головлі, с. Луцького повіту Влн. 413, 553, 557
Голодьки, с. Кременецького повіту Влн. 409, 411, 611
Голське, с. 557
Голтва, р. 591
Голубче, с. Кременецького повіту Влн. 413, 557
Голче, с. Луцького повіту Влн. 255, 553
Голятин, м. Луцького повіту Влн. 270, 369
Горбаків, с. Луцького повіту Влн. 557
Горбів, с. Луцького повіту Влн. 557
Горбівці, с. Кременецького повіту Влн. 413
Горзвин, с. Луцького повіту Влн. 192
Горинка, с. Кременецького повіту Влн. 413
Горинь, р. 364, 368
Гориці, с. Луцького повіту Влн. 557
Горки, с. Луцького повіту Влн. 228, 557
Городище, м. Кременецького повіту Влн. 399, 403, 413, 609
Городище, с. Луцького повіту Влн. 117, 118, 211, 227, 246, 537, 557, 571
Городниця, с. Луцького повіту Влн. 50, 557, 607
Городок, с. Луцького повіту Влн. 370
Горохів, м. Луцького повіту Влн. 296, 595
Горошки, с. 557
Горошки (Другі), с. Кременецького повіту Влн. 413
Гребенинка, с. Кременецького повіту Влн. 608
Грем'ячек, с. Луцького повіту Влн. 370, 553
Гренландія 325
Грибова, с. Кременецького повіту Влн. 608
Грибовиця, с. Володимирського повіту Влн. 334
Григорівка, с. Кременецького повіту Влн. 364, 608
Гридкович, с. Овруцького повіту Квс. 47, 48
Грижинці, с. Кременецького повіту Влн. 608
Гринівці, с. Кременецького повіту Влн. 564
Гринківці (Воля), с. 609
Гриців, м. Кременецького повіту Влн. 364, 368
Грицківці, с. Кременецького повіту Влн. 557
Гробузна, с. Кременецького повіту Влн. 557
Грозів, с. Луцького повіту Влн. 252, 553
Грузятин, с. Луцького повіту Влн. 242
Грушівка, с. Луцького повіту Влн. 207, 208
Губин, с. Кременецького повіту Влн. 193, 399, 413, 557
Губків, м. 432
Гулівці, с. Кременецького повіту Влн. 370, 413
Гуляльники, с. Луцького повіту Влн. 150, 192, 193, 443
Гуляники, с. Кременецького повіту Влн. 557
Гурка, с. Кременецького повіту Влн. 410
Гурці, с. Кременецького повіту Влн. 411, 611
Гурщизна, с. 557
Гуска, с. Кременецького повіту Влн. 403, 411, 412, 609, 611

Данилівка, с. Кременецького повіту Влн. 413
Данія 454
Даньківка (Даньківці), с. Кременецького повіту Влн. 409, 410, 611
Двірець, с. 557
Двірець, с. Кременецького повіту Влн. 613
Дебрин, с. Луцького повіту Влн. 553
Демидів, с. Луцького повіту Влн. 213, 240, 545
Демківці, с. Костянтинівської волості Кременецького повіту Влн. 608
Демківці, с. Кременецького повіту Влн. 413, 557
Демківці, с. Любартівської волості Кременецького повіту Влн. 609
Дераження, м. Луцького повіту Влн. 216, 271, 310, 406

Дережня, с. Кременецького повіту Влн. 564
Дережня Воля, с. Кременецького повіту Влн. 405, 609
Деревичі Великі, с. Кременецького повіту Влн. 557
Деревичі Малі, с. Кременецького повіту Влн. 436, 558
Дерев'яне, с. Луцького повіту Влн. 607
Дерев'янче, с. Луцького повіту Влн. 255, 553
Деречин, с. Володимирського повіту Влн. 299
Деречівка, с. Кременецького повіту Влн. 608
Дермань, с. Луцького повіту Влн. 553
Дерн, с. Луцького повіту Влн. 264, 607
Дертка Велика, с. Кременецького повіту Влн. 558
Дертка Мала, с. Кременецького повіту Влн. 558
Джамбулуцька орда 372, 373
Дике поле 380
Дідичі, с. Луцького повіту Влн. 264, 399, 607
Дніпро, р. 361, 363, 389
Дністер, р. 361, 363, 397, 407
Добрин, с. Луцького повіту Влн. 558
Добрі-Води, с. Кременецького повіту Влн. 190
Добруджа 361
Добруджська орда 361
Довгошиї, с. Луцького повіту Влн. 399, 607
Довжок, с. Луцького повіту Влн. 413, 553, 558
Долоче, с. Луцького повіту Влн. 553, 558
Доманінка, с. 599
Дорогобуж, м. Луцького повіту Влн. 271, 283, 285, 311, 313, 398, 574
Дорогобузька волость Луцького повіту Влн. 398, 453, 597
Дорогостаї, с. Луцького повіту Влн. 212, 238, 399, 540, 568
Дороготище (Попівське), с. 334
Доросин, с. 436, 445, 558
Дрогобич, м. 583
Дроздів, с. Луцького повіту Влн. 192, 558
Дубенська волость Луцького повіту Влн. 398, 408, 597, 601
Дубищі, с. Кременецького повіту Влн. 608
Дубне, м. Луцького повіту Влн. 297, 352, 354, 398, 414, 569, 594
Дубляни, с. 396, 595
Дубрівка, м. Луцького повіту Влн. 271, 275, 276, 277, 283, 364
Дубрівка Мала, с. Луцького повіту Влн. 558
Дубровиця, с. 558
Дуліби, с. Луцького повіту Влн. 209, 210, 245, 528, 529
Дунай, р. 361
Дядковичі, с. Луцького повіту Влн. 558
Дяків, с. Кременецького повіту Влн. 406, 564, 609
Дяківський ключ Кременецького повіту Влн. 402, 406, 601
Дятелівка, с. Кременецького повіту Влн. 558, 564, 609

Естонія 30, 115
Ельблонг, м. 330
Ефіопія 380

Європа 32, 33, 35, 116, 159, 165, 229, 278, 327, 332–334, 344, 372, 455, 456
Єгипет 339, 379
Єдисанська орда 372, 373
Єдичкульська орда 372
Єлтушків, м. 593
Єсенівка, с. 242
Єреміївці, с. Кременецького повіту Влн. 608

Жабокрики, с. Кременецького повіту Влн. 52
Жабче, с. Кременецького повіту Влн. 608
Жабче, с. Луцького повіту Влн. 164, 190, 193, 257, 262
Жадківка, с. 558
Жаславль, див. Заслав
Жданчин, с. Луцького повіту Влн. 558
Желинів, с. Володимирського повіту Влн. 573
Жеребки, с. Кременецького повіту Влн. 608
Жєслав, див. Заслав
Жидачів, м. 583
Жилинці, с. Кременецького повіту Влн. 403, 404, 409, 411, 609, 611
Житин, с. Костянтинівської волості Кременецького повіту Влн. 247
Житин Великий, с. Луцького повіту Влн. 558
Житин Малий, с. Луцького повіту Влн. 558
Житинці, с. Кременецького повіту Влн. 558, 608
Житомир, м., адм. центр Житомирського повіту Квс. 363, 579
Житомирський повіт, адм.-тер. одиниця Квс. з центром у м. Житомир 188
Жолудки, див. Жолудське
Жолудське, с. Луцького повіту Влн. 413, 558
Жолудське Менше, с. Луцького повіту Влн. 182
Жоравники, с. Луцького повіту Влн. 173, 190
Жорнищі, с. Луцького повіту Влн. 607
Жорнів, м. Луцького повіту Влн. 271, 283-285, 292, 355, 574
Жорнівська волость Луцького пов. Влн. 398, 597
Жуків, м. Луцького повіту Влн. 215, 255, 318, 397, 406, 564, 597, 599, 605, 606, 609

Жуківська волость Луцького повіту Влн. 266, 397, 605, 606
Жуківський ключ Луцького повіту Влн. 402, 601
Жулин, с. Стрийського повіту 393
Жураволинці, с. Кременецького повіту Влн. 608

Забориці (Заборичі), с. Луцького повіту Влн. 277
Забороль, с. Луцького повіту Влн. 558
Завадинці, с. Кременецького повіту Влн. 266, 613
Завалля, с. Луцького повіту Влн. 282
Завистівка (Zawiże?), с. Кременецького повіту Влн. 377, 392, 558
Завидів, с. Луцького повіту Влн. 553
Завиче, с. 558
Завишше, с. Кременецького повіту Влн. 413
Загайці, с. Володимирського повіту Влн. 370, 413
Загірці, с. 558
Загірці Попівські, с. Луцького повіту Влн. 553
Загроддя, с. Луцького повіту Влн. 282
Закриничче, с. Кременецького повіту Влн. 270, 312, 409, 411, 413, 558, 611
Залав'є, с. Луцького повіту Влн. 397, 558, 595, 605
Залісці, с. 162, 166, 399
Залужже, с. Кременецького повіту Влн. 413
Залужжя, с. Луцького повіту Влн. 282
Залуччє, с. Кременецького повіту Влн. 611
Замлиннє, с. Луцького повіту Влн. 558
Западинці, с. Кременецького повіту Влн. 215, 247, 399, 400, 608
Зарайськ, м. 362
Зарванське, с. Луцького повіту Влн. 282
Зарічче, с. 370, 558, 595
Заріччя, с. Луцького повіту Влн. 282
Зарудде, с. 558
Заслав, м. Кременецького повіту Влн. 129, 270, 271, 284, 297-301, 305, 308, 312, 316, 317, 318, 336, 340, 352, 390, 396, 401, 402, 407, 437, 568, 571, 594, 595
Заславська волость Кременецького повіту Влн. 246, 255, 257, 259, 300, 400, 413, 417, 564, 595, 597, 601
Застава, с. 597
Затурці, с. Володимирського повіту Влн. 370
Захід 39
Західна Європа 38, 290, 340
Збараж, м. Кременецького повіту Влн. 297, 368, 398, 579, 597, 603
Збитин, с. 595
Зборишів, с. Луцького повіту Влн. 572
Звиняче, с. 370
Звягель, м. Луцького повіту Влн. 271, 283, 311, 319, 364, 391, 401, 598, 599
Звягельська волость Луцького повіту Влн. 408, 599, 601
Здановичі (Зданівка), с. Луцького повіту Влн. 413, 443
Здолбицька волость Луцького повіту Влн. 398
Здолбиця, с. Луцького повіту Влн. 189, 369, 370, 554
Здолбуново, с. Луцького повіту Влн. 554
Зеньки, с. Кременецького повіту Влн. 558, 578
Зеньки Другі, с. Кременецького повіту Влн. 558
Зиньків, м. 589, 591
Зозулинці, с. Луцького повіту Влн. 554
Золота Орда 359
Золотіїв, с. Луцького повіту Влн. 558
Золочівка, с. 595
Зубарі, с. Кременецького повіту Влн. 411, 611
Зубівці (чи Зубовці), с. Кременецького повіту Влн. 409, 411, 564, 611
Зубільне, с. Луцького повіту Влн. 607
Зубове с. Кременецького повіту Влн. 403, 404, 411, 609, 611
Зубовщина, с. Кременецького повіту Влн. 403, 405, 564, 609

Іваничі, с. Володимирського повіту Влн. 211
Іванківці, с. Кременецького повіту Влн. 558
Ігрище, с. Луцького повіту Влн. 554
Ікопоть, р. 366
Іллін, с. Луцького повіту Влн. 558
Ілпибоки, с. Луцького повіту Влн. 396, 595
Ілчани (або Ілщани), с. Кременецького повіту Влн. 255, 564
Інебол 380
Іран 380
Ірландія 30
Іршики, с. Кременецького повіту Влн. 399. 413, 608
Ісерна, с. Кременецького повіту Влн. 558
Іспанія 344
Італія 30, 101, 159

Казімєж, м. 428
Каленичі, с. Кременецького повіту Влн. 413, 558
Калинівка, с. Кременецького повіту Влн. 413, 558, 611
Калитинці, с. Луцького повіту Влн. 554, 558
Каменка, с. Кременецького повіту Влн. 403, 564, 609
Камінь, с. Кременецького повіту Влн. 370, 413

Камінь Коширський, с. Володимирського повіту Влн. 453
Кам'янець-Подільський, м., адм. центр Подільського воєв. 381, 397, 579, 587, 589, 591, 602
Кам'янецьке староство 425
Канев, м. 593
Каноничі, с. Луцького повіту Влн. 558
Кануни, с. Луцького повіту Влн. 413
Капустин, с. Луцького повіту Влн. 554, 559
Караєвичі, с. Луцького повіту Влн. 559
Карачів, м. 362
Карпилівка, с. Луцького повіту Влн. 413, 554, 559
Карпилівка (Друга), с. Луцького повіту Влн. 559
Карпівці, с. Кременецького повіту Влн. 559
Кафа (сучасне м. Феодосія), м. 359, 372, 378, 379, 382
Качин, с. Володимирського повіту Влн. 451
Квасилів, с. Луцького повіту Влн. 558
Керч, м. 378
Киверці, с. Луцького повіту Влн. 213, 547
Київ, м., адм. центр Квс. 576, 578, 579, 593
Київська земля, див. Київське воєводство
Київське воєводство, адм.-тер. одиниця Речі Посполитої з центром у м. Київ 195, 377, 388, 392, 432, 439, 443, 455, 576, 578, 586, 590, 592, 598, 600, 602
Київщина, див. Київське воєводство
Кикова, с. Луцького повіту Влн. 558
Киселі, с. Кременецького повіту Влн. 364, 413, 559
Китай 326
Киянка, с. Кременецького повіту Влн. 224, 559
Кияш, с. 436, 445, 558
Кілія, м. 378, 379
Кіндратівка, с. Кременецького повіту Влн. 564
Клепачі, с. Луцького повіту Влн. 257, 559
Клецьк, м. 584, 585
Клєванська волость Луцького повіту Влн. 423, 453
Клєвань, м. Луцького повіту Влн. 335, 567, 574, 597
Клинки, с. 436
Клодниця, с. Володимирського повіту Влн. 434
Клопотівка, с. Кременецького повіту Влн. 564, 610
Клюбачі, с. Кременецького повіту Влн. 413, 559
Княгинін, с. Луцького повіту Влн. 50, 434, 447, 559, 607
Княже, с. Луцького повіту Влн. 559
Кобиллє, с. Кременецького повіту Влн. 608
Кобче Соколско, с. Луцького повіту Влн. 216
Ковель (место Ковелское), м. Володимирського повіту Влн. 337, 354, 573
Ковельське староство Влн. 222, 223, 270
Кожушки, с. Луцького повіту Влн. 559
Козельск, м. 362
Козин, с. Луцького повіту Влн. 141, 214, 243, 549, 599
Козиничі, с. Луцького повіту Влн. 225
Козлів, с. Володимирського повіту Влн. 204
Козлин, м. Луцького повіту Влн. 271, 275, 283, 305
Кокорів, с. Кременецького повіту Влн. 204
Колдирів, с. Луцького повіту Влн. 607
Коліщинці, с. 366
Колки, м. Луцького повіту Влн. 174, 270
Колки, с. Кременецького повіту Влн. 174, 270
Колмів, с. Луцького повіту Влн. 370
Коловерть, с. Луцького повіту Влн. 249
Колодежне, с. Луцького повіту Влн. 214, 246, 530
Колодезі, с. 193
Колоденка, с. Луцького повіту Влн. 558
Колоденка Друга, с. Луцького повіту Влн. 559
Колоденська волость Кременецького повіту Влн. 398, 408, 414, 597, 601
Колодне, м. Кременецького повіту Влн. 284, 398, 597
Коломля, с. Луцького повіту Влн. 554, 559
Колцка, с. Овруцького повіту Квс. 47, 48
Колчин, с. 261
Комарів, с. Володимирського повіту Влн. 334
Комарівка, с. Кременецького повіту Влн. 224, 559, 564, 610
Коморівка Воля, с. Кременецького повіту Влн. 403
Конюхи, с. Луцького повіту Влн. 554
Копа, м. 378
Копиль, с. Луцького повіту Влн. 210
Коптєвич, с. Овруцького повіту Квс. 47, 48
Коптевичі, с. Луцького повіту Влн. 559
Корець, м. Луцького повіту Влн. 364, 580, 581
Корецька волость Луцького повіту Влн. 453
Коринф, м. 84
Коритна Воля, с. 559
Коритне, с. Кременецького повіту Влн. 262
Корито, с. 559, 595
Корниця, м. 413
Корнін, с. Луцького повіту Влн. 559
Корнін (Другий), с. Луцького повіту Влн. 559
Корона Польська, див. Польща
Корост Хоровського, с. Луцького повіту Влн. 554

Коростова, с. Кременецького повіту Влн. 413, 449
Коростятин, с. Луцького повіту Влн. 263, 607
Корсин, с. Луцького повіту Влн. 161
Корчик, с. Кременецького повіту Влн. 564, 610
Коршів, с. Луцького повіту Влн. 228, 244, 525, 554
Костянтинів (Старокостянтинів), м. Кременецького повіту Влн. 255, 271, 312, 319, 364, 366, 369, 399, 407, 414, 436, 437, 449, 569, 596, 608
Костянтинівська волость Кременецького повіту Влн. 145, 215, 247, 271, 398-400, 408, 431, 597, 599, 601, 608
Коськів, с. Кременецького повіту Влн. 609
Котелянка, с. Кременецького повіту Влн. 559
Котелянка (Друга), с. Кременецького повіту Влн. 436, 559
Котечин, с. Кременецького повіту Влн. 403, 404, 559, 610
Котів, с. Луцького повіту Влн. 559
Котівка, с. Луцького повіту Влн. 413, 559
Котова Воля, с. Луцького повіту Влн. 224
Котюржинці, с. Кременецького повіту Влн. 448, 608
Коханівка, с. Кременецького повіту Влн. 413, 559
Коцка, м. Луковської землі Люблінського воєв. 322
Кочкорівці, с. Луцького повіту Влн. 204
Кошатів, с. Кременецького повіту Влн. 559
Кошатів (Друге), с. Луцького повіту Влн. 559
Кошелівка, с. Кременецького повіту Влн. 413
Кошки, с. 559
Кошутов, с. 443
Країв, с. Луцького повіту Влн. 554, 559
Краків, м., адм. центр Краківського воєв. 158, 330, 352, 363, 428
Краківське воєводство, адм.-тер. одиниця Речі Посполитої з центром у м. Краків 156, 197
Красилів, м. Кременецького повіту Влн. 271, 284, 312, 319, 366, 395, 396, 398, 414, 589, 597, 608
Красилівська волость Кременецького повіту Влн. 215, 247, 398, 399, 408, 599, 601, 608
Красівка, с. Кременецького повіту Влн. 409, 611
Красна волость Кременецького пов. Влн. 400
Красне, с. Луцького повіту Влн. 239, 315, 317
Красний Корець (Каснокорець), м. Кременецького повіту Влн. 271, 300, 355, 368, 402, 403, 405, 610
Красний Став, м. 583
Краснокорецька волость Кременецького повіту Влн. 601
Краснокорецький ключ Кременецького повіту Влн. 402
Краснопіль, м. Кременецького повіту Влн. 597, 609
Красносілка, с. Кременецького повіту Влн. 413, 559, 608
Красностав, див. Хлапотин
Крачанівка, с. Кременецького повіту Влн. 559
Кременець, м. адм. центр Кременецького повіту Влн. 297, 309, 310, 334, 335, 350, 353, 354, 364, 437, 568, 569, 579, 581, 583
Кременецьке староство Влн. 99, 222, 223, 314
Кременецький повіт, адм.-тер. одиниця Влн. з центром у м. Кременець 41, 155, 156, 204, 240, 246, 249, 261, 263, 271, 276, 277, 337, 338, 346, 370, 392, 398-402, 407, 409, 413, 431, 444, 453, 564, 568-570, 573, 574, 597, 599, 601, 608, 609, 611, 613
Кречевичі, с. Володимирського повіту Влн. 334
Кречківці, с. Кременецького повіту Влн. 564, 610
Кривичі, с. Луцького повіту Влн. 239, 541
Кривін, с. Луцького повіту Влн. 554, 559
Крим 247, 264, 358-360, 373, 376, 378-382, 385, 386, 388, 391, 393-395, 397, 399, 403, 404, 406, 407, 409-412, 415, 416
Кримська орда 359, 360, 372, 373, 407
Кримський півострів 358, 359
Кримський ханат 357, 361, 371, 372, 384, 400, 456
Кричанівка, с. 414
Кропивна (Дятелівка), с. Кременецького повіту Влн. 560, 611
Кросно, м. 352, 428
Крупа, с. Луцького повіту Влн. 189, 370, 447, 554, 559
Крупець, с. Луцького повіту Влн. 560
Крупецька волость Луцького повіту Влн. 398
Кубанська орда 372, 373
Кузьмин, м. Кременецького повіту Влн. 271, 312, 364, 579, 597, 609
Кузьминська волость Кременецького повіту Влн. 364, 597, 599
Кузьминці, с. Кременецького повіту Влн. 613
Кукольська Воля (Окно), с. Луцького повіту Влн. 252
Кунів, м. Луцького повіту Влн. 585
Кунін, с. Луцького повіту Влн. 554
Куняткі, с. Луцького повіту Влн. 252
Купель, с. 597
Купіль, м. 398
Купчинці, с. Кременецького повіту Влн. 560
Кураш, с. Луцького повіту Влн. 370
Кургани, с. Луцького повіту Влн. 445, 554

Курганки, с. Луцького повіту Влн. 560
Курники, с. Кременецького повіту Влн. 560, 609
Курниківці, с. 392, 414
Кустівці, с. Кременецького повіту Влн. 364, 414, 560
Кути, с. Луцького повіту Влн. 595
Кути, урочище 209
Кутищі, с. Кременецького повіту Влн. 413
Кухче, с. Пінського повіту Берестейського воєв. 209
Куцівці, с. 450
Кучманівка, с. Кременецького повіту Влн. 564
Кучманський шлях 363
Куща (Кунча?), с. Кременецького повіту Влн. 413
Куявське воєводство, адм.-тер. одиниця Речі Посполитої 155

Лабунська волость Кременецького повіту Влн. 408, 601
Лабунь, м. Кременецького повіту Влн. 271, 275, 283, 285, 364, 368
Лагів, м. 585
Ладиги, с. Кременецького повіту Влн. 364, 414, 560, 609
Лажева, с. Кременецького повіту Влн. 247, 364, 608
Лазучин Великий, с. Кременецького повіту Влн. 450
Лазучин Малий, с. Кременецького повіту Влн. 450
Лапневичі, с. Володимирського повіту Влн. 334
Лашки, с. Кременецького повіту Влн. 255
Лебеди, с. Луцького повіту Влн. 554
Ледава, с. 414
Ледянка, с. Кременецького повіту Влн. 613
Лемешів, с. Луцького повіту Влн. 214, 548
Ленківці, с. Кременецького повіту Влн. 560
Летичів, м. 589
Летичівське староство 425
Летчана, див. Лещана
Лещана (Летчана), с. Луцького повіту Влн. 570, 607
Ливонія 346
Линево, с. 193
Липки, с. Луцького повіту Влн. 560
Липне, с. Луцького повіту Влн. 560
Лиса гора, с. Кременецького повіту Влн. 613
Лисиче, с. Луцького повіту Влн. 554
Лисичин, с. Кременецького повіту Влн. 560
Литва 269, 313, 323, 334, 566, 567, 571
Литовська Русь 217
Лички, с. Луцького повіту Влн. 206
Лище, с. Луцького повіту Влн. 408
Лівобережна Україна 454
Лідава, с. Луцького повіту Влн. 554
Лідавка, с. Луцького повіту Влн. 554, 560
Лізяна, с. Луцького повіту Влн. 211, 246, 252, 538
Літовіж, м. Володимирського повіту Влн. 354, 569
Лішня, с. 396, 595
Лозична, с. Кременецького повіту Влн. 413
Локачі, м. Володимирського повіту Влн. 270, 447
Ломачинська Воля, с. Володимирського повіту Влн. 334
Лопавши, с. Луцького повіту Влн. 49
Лопушна, с. Кременецького повіту Влн. 587, 613
Лотівка, с. Кременецького повіту Влн. 564
Луків, с. Луцького повіту Влн. 169
Луковська земля Лбн. 322, 323
Лутавка (Воля), с. Кременецького повіту Влн. 403, 405, 610
Луцьк (место Луцкое), м., адм. центр Влн. та Луцького повіту 172, 193, 271, 273, 297, 303, 308, 310, 317, 320, 321, 337, 347, 350, 353, 354, 364, 437, 566-568, 570, 571, 573, 574, 577, 583, 603
Луцьке староство Влн. 218, 222, 223, 273, 315
Луцький повіт, адм.-тер. одиниця Влн. з центром у м. Луцьк 41, 47, 169, 170, 172, 177, 182, 191, 204, 206, 207, 209, 211-214, 216, 218, 224, 225, 227, 228, 238, 240, 242-244, 246, 247, 250, 252, 256, 257, 261, 263, 264, 270, 276, 277, 336, 337, 345, 350, 353, 355, 392, 397, 398, 444, 453, 526-528, 530-533, 540-543, 545-549, 566-575, 597, 599, 601, 603-605, 607
Лучиці, с. Луцького повіту Влн. 560
Лучники, с. Кременецького повіту Влн. 405
Лучники (Василевські), с. Кременецького повіту Влн. 403, 610
Лучники (Поліські), с. 610
Львів, м., адм. центр Руського воєв. 288, 294, 313, 330, 331, 342, 344, 345, 386, 396, 428, 577, 591, 595
Любар (Любартів), м. Кременецького повіту Влн. 271, 275, 283-286, 304, 368, 401, 402, 437, 446, 609
Любартівська (Любарська) волость Кременецького повіту Влн. 215, 247, 399, 400, 408, 597, 599, 601, 608, 609
Любаша, с. Луцького повіту Влн. 450
Любейковичі, с. 174
Любин, с. Луцького повіту Влн. 49

Любитів, с. Луцького повіту Влн. 434
Люблін, м., адм. центр Лбн. 155, 322, 330
Люблінське воєводство, адм.-тер. одиниця Речі Посполитої з центром у м.
Любче, с. Луцького повіту Влн. 206
Людвищі, с. Кременецького повіту Влн. 240
Люсківці, с. Луцького повіту Влн. 554
Лютерівка, с. Кременецького повіту Влн. 613
Лютогощі, с. Луцького повіту Влн. 172
Люхче, с. Луцького повіту Влн. 554
Ляхівці (Ляховець), м. Кременецького повіту Влн. 401, 402
Ляховецька волость Кременецького повіту Влн. 601

Мазепинці, с. Кременецького повіту Влн. 608
Мазовія 426
Макаринці, с. 392, 436, 560
Макотерти, с. Луцького повіту Влн. 607
Мала ногайська орда 361
Малдрики, с. 560
Малин, м. 595
Малинки, с. Кременецького повіту Влн. 609
Малишівка, с. Кременецького повіту Влн. 414, 560
Малі Житинки, с. 252
Малі Топори, с. Кременецького повіту Влн. 409-411, 612
Малопольща 346, 426
Мальки, с. Кременецького повіту Влн. 450
Манастирське, с. Луцького повіту Влн. 560
Маначин, м. Кременецького повіту Влн. 574
Манятин, с. Луцького повіту Влн. 560
Марківці, с. Кременецького повіту Влн. 608
Марковичі, с. Володимирського повіту Влн. 216
Матвіївка, с. Луцького повіту Влн. 370
Махаринці, с. Кременецького повіту Влн. 414, 609
Мацевичі, с. Костянтинівської волості Кременецького повіту Влн. 608
Мацевичі Нові, с. Красилівської волості Кременецького повіту Влн. 608
Мацевичі Старі, с. Красилівської волості Кременецького повіту Влн. 608
Медведівка, с. 414, 560
Меджибож, м. 391, 401, 589, 593. 598, 599
Медзьк Великий, с. Луцького повіту Влн. 449
Медзьк Малий, с. Луцького повіту Влн. 449
Медин, с. Кременецького повіту Влн. 398, 598
Межирицька волость Луцького повіту Влн. 453
Межиричі, м. Луцького повіту Влн. 353, 567
Межиріччя (Острозьке), м. 271, 306
Мексика 326
Мельницька волость Луцького повіту Влн. 603
Мельниця, м. Луцького повіту Влн. 603
Меречівка, с. Кременецького повіту Влн. 564, 610
Метельно, с. Луцького повіту Влн. 264
Мизюринці, с. Кременецького повіту Влн. 413
Микулин, с. 414, 560
Миляновичі, м. Володимирського повіту Влн. 337
Милятин, с. Луцького повіту Влн. 257, 270
Миньківці, с. Кременецького повіту Влн. 564
Мирків, с. 173
Мирківці, с. Луцького повіту Влн. 370
Миропіль, с. Кременецького повіту Влн. 338, 346, 573
Мискова Воля, с. Кременецького повіту Влн. 413
Мислин, с. Луцького повіту Влн. 167
Мислятин, с. Кременецького повіту Влн. 613
Мительно, с. Луцького повіту Влн. 607
Митинці, с. Кременецького повіту Влн. 608
Митківці, с. Кременецького повіту Влн. 613
Михайлів, м. 362
Михалківці, с. Кременецького повіту Влн. 608
Михлін, с. Луцького повіту Влн. 211
Михля, с. Кременецького повіту Влн. 613
Михнівка, с. Кременецького повіту Влн. 613
Мишів, с. Володимирського повіту Влн. 204
Мишківці, с. Луцького повіту Влн. 554, 560
Мізоч, с. Луцького повіту Влн. 255, 370, 554
Мізоч Малий, с. Луцького повіту Влн. 554
Мілан, м. 352
Мінськ, м. 584
Миньківський ключ Кременецького повіту Влн. 402, 601
Миньківці, с. Кременецького повіту Влн. 402, 610
Мірутин, с. Кременецького повіту Влн. 407, 564, 610
Млинів, с. Луцького повіту Влн. 122
Мовчани, с. Кременецького повіту Влн. 608
Могильне, с. 560
Могиляни, с. Луцького повіту Влн. 445, 554, 560
Можків, с. Луцького повіту Влн. 560
Мозирська волость 583
Мокіївці, с. Кременецького повіту Влн. 403, 411, 412, 564, 610, 611
Мокре, с. Луцького повіту Влн. 193
Мокрець, с. Володимирського повіту Влн. 560

Мокрець Великий, с. Кременецького повіту Влн. 613
Мокрець Малий, с. Кременецького повіту Влн. 613
Молдрики, с. 436
Молдова 396
Монастирок, с. 370
Мончинці Другі, с. Кременецького повіту Влн. 608
Москалівка, с. Кременецького повіту Влн. 560, 608
Московія, див. Московська держава
Московська держава 68, 361, 362, 385
Мотилівка, с. Кременецького повіту Влн. 247
Мотовилівка (Мотилівка), с. 414, 560
Мотоволів (Мотилівка?), с. Кременецького повіту Влн. 609
Мочуловка Воля, с. Кременецького повіту Влн. 403, 405, 610
Мощаниця (Мощениця), с. Луцького повіту Влн. 174, 255, 263, 370, 554, 560, 607
Мощона, с. Луцького повіту Влн. 182
Мужиловичі, с. Луцького повіту Влн. 560
Мужиловка, с. 414
Муравин, с. Пінського повіту Берестейського воєводства 209
Муравський шлях 363
Мценськ, м. 362
Мшанець, с. Кременецького повіту Влн. 392, 414, 445, 560, 609
Мшенець, с. 436
Мщане, с. Кременецького повіту Влн. 611
Мякоти, с. Луцького повіту Влн. 554, 560

Навоз, с. Луцького повіту Влн. 210, 211
Надчиці, с. Луцького повіту Влн. 244, 527
Нараївка, с. Луцького повіту Влн. 560
Начпали, с. 257, 560
Неаполь, м. 352
Невірків, с. Луцького повіту Влн. 561
Немиричів, м. 275
Немирів, с. Кременецького повіту Влн. 249, 370, 599
Несвіж, м. 585
Несолонь, м. 271, 276, 277, 283, 284
Несухоїжі, м. Володимирського повіту Влн. 270, 254
Несухоїзька волость Володимирського повіту Влн. 334
Нетішин, с. Луцького повіту Влн. 255, 554, 561
Німеччина 114, 326, 344
Нічогівка, с. Кременецького повіту Влн. 255, 403, 564, 610
Нова Крочиця, див. Новокрочиця
Новгород, м. 336
Новгородська земля 336
Нове, с. Кременецького повіту Влн. 408-411, 611
Нове, с. Луцького повіту Влн. 264
Нове Полонне, м. 310, 311
Новий Вишнівець, м. Кременецького повіту Влн. 569
Новий Двір, с. 370, 561
Новий Заслав, м. Кременецького повіту Влн. 300, 301, 306, 309, 312, 313, 319, 368
Новий Став, с. Луцького повіту Влн. 192, 251, 264, 397, 606, 607
Новичі, с. Кременецького повіту Влн. 561
Новогрудок, м., адм. центр Новогрудського воєв. 585
Новозаславський ключ Кременецького повіту Влн. 409
Новокрочиця (Нова Крочиця), с. 436, 560
Новоселецький ключ Кременецького повіту Влн. 409
Новоселиця, с. Кременецького повіту Влн. 257, 414, 561
Новосілки, с. Кременецького повіту Влн. 247, 399, 564, 608
Новосілки, с. Луцького повіту Влн. 211, 228, 245, 251, 264, 397, 554, 561
Новосілки Войтовичові, с. Луцького повіту Влн. 554
Новоставці, с. Кременецького повіту Влн. 403, 404, 413
Новоставці (Воля), с. Кременецького повіту Влн. 610
Ногайська (Очаківська) орда 361
Ногачівка, с. Кременецького повіту Влн. 405, 565
Ногачівка (Воля), с. Кременецького повіту Влн. 610
Норвегія 30
Носовиця, с. Кременецького повіту Влн. 609
Носовичі, с. Луцького повіту Влн. 607
Нуйно, с. Володимирського повіту Влн. 451
Нью Йорк 30

Оваднів, с. 178
Овруч, м., адм. центр Овруцького повіту Квс. 47, 48
Огіївці, с. Кременецького повіту Влн. 364, 608
Одоїв, м. 362
Оженін, с. Луцького повіту Влн. 370
Оздів, с. Луцького повіту Влн. 122, 228
Озерне, с. Луцького повіту Влн. 265, 397, 595, 604, 605
Озерці, с. 595
Озеряни, с. Кременецького повіту Влн. 561

Ока, р. 362
Окніни, с. Кременецького повіту Влн. 413
Окно (Воля Кукольска), с. 118
Олевська волость 583
Олеськ, м. 577, 586
Олибів, с. Луцького повіту Влн. 561
Олика, м. Луцького повіту Влн. 297, 354, 573, 574, 603
Олим, р. 166
Ольца, див. м. Олика
Олицька волость Луцького повіту Влн. 264, 453
Олізарів, с. Луцького повіту Влн. 434, 572
Ольшаниця, р. 416, 590
Омеляна, с. Луцького повіту Влн. 216, 554
Онацьківці, с. Кременецького повіту Влн. 414, 561
Онисимовичі, с. Луцького повіту Влн. 561
Онишківці, с. Кременецького повіту Влн. 561
Орепи, с. Луцького повіту Влн. 561
Оришковичі, с. Кременецького повіту Влн. 413
Орлинці, с. Кременецького повіту Влн. 409-411, 611
Орля, с. Луцького повіту Влн. 211, 246, 535
Оршанський повіт 289
Османська імперія 358, 384
Осниця, с. Луцького повіту Влн. 243
Остриїв, с. Луцькому повіту Влн. 209, 210, 237, 245, 528
Остриківці, с. Кременецького повіту Влн. 608
Острів, с. 561
Острів, с. Луцького повіту Влн. 206, 207, 237, 526
Острог, м. Луцького повіту Влн. 192, 213, 271, 281-284, 287, 297, 302, 309, 311, 318, 322, 335, 340, 347, 355, 367, 368, 397, 398, 401, 402, 414, 437, 570, 571, 573, 574, 577, 578, 583, 596
Острожок, м. Луцького повіту Влн. 364, 401, 599
Острозька волость Луцького повіту Влн. 255, 257, 271, 308, 335, 398, 408, 553, 568, 597, 601
Остроподь, м. Кременецького повіту Влн. 271, 275, 283-286, 301, 337, 367, 368, 391, 401, 407, 437, 570, 598, 599, 609
Остропольська волость Кременецького повіту Влн. 215, 245, 399, 400, 408, 597, 599, 601, 609
Осьмиловичі, с. Володимирського повіту Влн. 240
Очаків, м. 378
Ощів, с. Луцького повіту Влн. 203
Паверехбородинці, с. Кременецького повіту Влн. 608
Падалівка, с. Луцького повіту Влн. 206
Пакистан 326
Палестина 379
Пашинці, с. Кременецького повіту Влн. 565
Пашки, с. Кременецького повіту Влн. 611
Пашківці, с. Кременецького повіту Влн. 608
Пашутинці, с. Кременецького повіту Влн. 608, 610
Пекалів, с. Луцького повіту Влн. 122
Пелжа, с. Луцького повіту Влн. 607
Перевісся, с. Володимирського повіту Влн. 166
Переволока, с. Луцького повіту Влн. 554, 561
Перегонівка, с. Кременецького повіту Влн. 255, 565
Передмостє, с. Луцького повіту Влн. 205
Перекоп 357, 358, 363
Перекопська орда 361, 371, 391, 580
Перемилівка, с. Луцького повіту Влн. 561
Перемилівка Друга (Лукашівка), с. Луцького повіту Влн. 436
Перемиль, с. Луцького повіту Влн. 595
Перемишль (Пшемисль), м., адм. центр Перемишльської землі Руського воєв. 307, 322, 428, 583
Перемишль, с. Кременецького повіту Влн. 404, 565, 610
Перемишльська земля, адм.-тер. одиниця Руського воєв. 130, 197, 588
Перероспе, с. Луцького повіту Влн. 413
Переспа, с. Луцького повіту Влн. 216
Печанки, с. 190
Печерна, с. Кременецького повіту Влн. 413
Печиски, с. Кременецького повіту Влн. 608
Печихвости, с. Луцького повіту Влн. 260
Пилки, с. Кременецького повіту Влн. 409, 611
Пилки (Другі), с. Кременецького повіту Влн. 611
Пилявці, с. 166
Пиляї, с. Кременецького повіту Влн. 248, 403, 405, 411, 412, 565, 610, 612
Писарівка, с. Костянтинівської волості Кременецького повіту Влн. 608
Писарівка, с. Красилівської волості Кременецького повіту Влн. 608
Писарівка, с. Кременецького повіту Влн. 247
Північне Прикарпаття 232
Північне Причорномор'я 359
Підгайці, с. Луцького повіту Влн. 218
Підгір'я 598
Підліси, с. 161
Підлісці, с. Кременецького повіту Влн. 49, 255, 411, 412, 565, 613
Підлісці Великі, с. Кременецького повіту Влн. 612

Підлісці Нові, с. Кременецького повіту Влн. 409, 612
Підлужжя, с. Кременецького повіту Влн. 436, 561
Підляшшя 582, 592
Пінський повіт, адм.-тер. одиниця Берестейського воєв. з центром у м. Пінськ 209
Піски, с. Кременецького повіту Влн. 218, 565
Пісочне, с. Володимирського повіту Влн. 334, 451
Пітушки, с. Луцького повіту Влн. 607
Плебанівка, с. Кременецького повіту Влн. 398, 597
Плєсна, с. Кременецького повіту Влн. 410, 411, 412, 610, 612
Пліска, с. Кременецького повіту Влн. 413
Пліщин, с. Кременецького повіту Влн. 404, 406, 565, 610
Плоска, с. Луцького повіту Влн. 250, 554, 561
Плоска (Малащинського),с. Луцького повіту Влн. 554
Плоска (Попівська), с. Луцького повіту Влн. 561
Плужне, с. Луцького повіту Влн. 255, 554, 561
Погоріла, с. Кременецького повіту Влн. 608
Погоріла Друга, с. Кременецького повіту Влн. 608
Поділля, див. Подільське воєводство
Подільське воєводство, адм.-тер. одиниця Речі Посполитої з центром у м. Кам'янець-Подільський 272, 377, 388, 392, 396, 407, 414, 429, 432, 439, 450, 567, 569, 576-578, 580, 582, 584, 587, 588, 590, 592, 594, 595, 596, 598, 600, 602
Подоляни, с. Луцького повіту Влн. 561
Познань, м. 61, 114, 291-293, 330, 428
Покощів, с. Луцького повіту Влн. 607, 613
Покуття 598
Полгани, с. Луцького повіту Влн. 163
Полжа, с. 263
Полісся 334, 453, 567
Полонне, м. Луцького повіту Влн. 110, 228, 244, 271, 277, 283, 284, 297, 305, 364, 368, 391, 398, 401, 402, 525, 598, 599
Полонська волость Луцького повіту Влн. 398, 400, 408, 597, 601
Польська Корона, див. Польща
Польща 30, 34, 35, 61, 71, 72, 98, 101, 114, 124, 198, 231, 254, 272, 278, 314, 328-330, 344, 345, 351, 360, 361, 363, 418, 420, 568, 570, 571
Поляни, с. Луцького повіту Влн. 211, 246, 534
Поляхова, с. Кременецького повіту Влн. 613
Померанія 454
Поморське воєводство 259, 260
Понора, с. Луцького повіту Влн. 554, 561
Понорка, с. Кременецького повіту Влн. 403, 404, 610
Попівці, с. Красилівської волості Кременецького повіту Влн. 608
Попівці, с. Кременецького повіту Влн. 414, 561
Попівці, с. Луцького повіту Влн. 554
Попівці, с. Остропольської волості Кременецького повіту Влн. 609
Порванче, с. Луцького повіту Влн. 239
Португалія 30
Посників, с. Луцького повіту Влн. 607
Постойна, с. 161
Посягва, с. Луцького повіту Влн. 47, 48
Правобережна Україна 232, 454
Правутин, с. Луцького повіту Влн. 561
Преворськ, м. 583
Привалівка, с. Кременецького повіту Влн. 561
Приведів, с. Луцького повіту Влн. 209, 531
Прилуки, с. Кременецького повіту Влн. 565, 599
Припутні, с. Кременецького повіту Влн. 403, 411, 412, 610, 612
Пронськ, м. 362
Прусія 454
Псковська земля 336
Птича, м. Луцького повіту Влн. 270, 306
Пузирки, с. Кременецького повіту Влн. 403, 409, 411, 612
Пузирки (Другі), с. Кременецького повіту Влн. 612
Пузирки (Поліські), с. Кременецького повіту Влн. 404, 610
Путринці, с. Кременецького повіту Влн. 255, 565
Пшемишль, див. Перемишль
П'яне, с. Луцького повіту Влн. 246, 397, 561, 595, 604
П'ятерщизна, с. 561
П'ятигорщина, див. П'ятигори
П'ятигори, с. Кременецького повіту Влн. 445

Равський повіт 165
Радзивилів, м. Кременецького повіту Влн. 278
Радогоща, с. Луцького повіту Влн. 554, 561
Радомишль, с. Луцького повіту Влн. 247, 248
Радосілки, с. Кременецького повіту Влн. 565, 613
Разничі, с. Луцького повіту Влн. 180
Райки, с. Кременецького повіту Влн. 414, 561, 609
Раймісто, м. 296
Растовка (Ростоки?), с. Кременецького повіту Влн. 608

Ратне, див. Ратнів
Ратненське староство 270
Ратнів (Ратне), м. Луцького повіту Влн. 212, 239, 270, 297
Рафалівці, м. 192
Рачин, с. Луцького повіту Влн. 243
Ремель, с. Кременецького повіту Влн. 561
Решнівка, с. Кременецького повіту Влн. 561, 609
Решнівка Друга, с. Кременецького повіту Влн. 414, 561
Решнівка Мала, с. Кременецького повіту Влн. 414, 443, 561
Ржищів, с. Кременецького повіту Влн. 561
Ридка, с. Кременецького повіту Влн. 413
Ридків, с. Луцького повіту Влн. 381
Рикани, с. Луцького повіту Влн. 209
Рів, м. 577
Рівки, с. Луцького повіту Влн. 561
Рівне, м. Луцького повіту Влн. 271, 283, 284, 319, 354, 448, 569, 573, 581, 595
Рівненська волость Луцького повіту Влн. 145, 453, 601, 603
Ріпки, с. Кременецького повіту Влн. 255, 565, 612
Річ Посполита 14, 41, 61, 66, 67, 71, 82, 92, 99, 100, 102, 134, 145, 146, 156, 157, 165, 195, 328, 330, 346, 349, 357, 361, 365. 379, 382, 385, 386, 390, 393-395, 401, 407, 415, 420, 422, 427, 429-431, 442, 568, 570, 571
Ровки, с. Луцького повіту Влн. 554
Рогатин, м. 583, 591
Рогачів, с. Луцького повіту Влн. 239, 277, 561
Рогізне, с. Луцького повіту Влн. 345
Роговичі, с. 258, 561
Родимно, м. 583
Рожична, с. Кременецького повіту Влн. 562
Рожищі, м. Луцького повіту Влн. 597
Розваж, с. Луцького повіту Влн. 256, 370, 554
Рокитовий Лужок, урочище 315
Романів, с. Луцького повіту Влн. 562
Росія 230, 326, 333, 336, 345, 261
Росолівці, с. Кременецького повіту Влн. 608
Рублянка, с. Кременецького повіту Влн. 612
Руда (Янівка), с. 192
Рудка, с. Луцького повіту Влн. 51, 157, 206, 258
Рудники, с. 180
Русинове Берестечко, с. 192
Русь 382, 569
Руське воєводство, адм.-тер. одиниця Речі Посполитої з центром у м. Львів 272, 580

Савчиці, с. Кременецького повіту Влн. 563
Саксонія 454
Садів, с. Луцького повіту Влн. 567
Салиха, с. Кременецького повіту Влн. 409, 410, 565, 612
Салиха (Друга), с. Кременецького повіту Влн. 612
Самбір, м., адм. центр Самбірського повіту Перемишльської землі Руського воєв. 583
Самбірський повіт, адм.-тер. одиниця Перемишльської землі Руського воєв. 130
Самчики, с. 364
Самчинці, с. Кременецького повіту Влн. 608
Самчинці Другі, с. Кременецького повіту Влн. 608
Санкт-Петербург, м. 31
Сапогів. с. Луцького повіту Влн. 382, 530
Сапогов, див Сапогів
Сапожин, с. 262
Сапожин, урочище 209
Сарни, с. Луцького повіту Влн. 243, 549
Сарностріли, с. 208
Сасанівка, с. Кременецького повіту Влн. 562
Сатанів, м. 297
Сатиїв, м. Луцького повіту Влн. 447, 562
Сатиївська волость Луцького повіту Влн. 398
Сахнівці, с. Кременецького повіту Влн. 409, 411, 565, 608, 612
Свинарин, с. Володимирського повіту Влн. 227, 252, 258
Свинна, с. Кременецького повіту Влн. 258, 562, 608
Свинюхи, с. Володимирського повіту Влн. 204, 262
Свиридівка, с. Кременецького повіту Влн. 409, 612
Свищів, див. Свищов
Свищов (Свищів), с. Луцького повіту Влн. 205, 206, 244, 527
Свяче, с. 562
Семаки, с. Кременецького повіту Влн. 215, 248, 403, 405, 406, 565, 610
Семенів, с. Кременецького повіту Влн. 413
Семеренки Другі, с. Кременецького повіту Влн. 608
Семеренки Старі, с. Кременецького повіту Влн. 608
Семеренки Треті, с. Кременецького повіту Влн. 608
Сенів, с. Луцького повіту Влн. 575
Сереховичі, с. Володимирського повіту Влн. 334
Серкизів, м. Володимирського повіту Влн. 568
Серхів, с. Луцького повіту Влн. 213, 433
Сєрадське воєводство, адм.-тер. одиниця Речі Посполитої 156

Сивки, с. Кременецького повіту Влн. 215, 248, 403, 610
Силістрія, м. 378
Симонів, с. Луцького повіту Влн. 209, 210, 238, 245, 528, 530, 575
Симонівка, с. Кременецького повіту Влн. 403, 406, 565
Симонівка (Воля), с. Кременецького повіту Влн. 610
Синів, с. Володимирського повіту Влн. 256, 334
Синоп 380
Ситовичі, с. Луцького повіту Влн. 161
Сирія, м. 379
Сіверщина 265
Скалин, с. Кременецького повіту Влн. 610
Скашів, с. 562
Скніт, с. Луцького повіту Влн. 414, 555, 558, 561
Скніт (Другий), с. Луцького повіту Влн. 414
Сковородки, с. Кременецького повіту Влн. 215, 247, 399, 400, 608
Скорч, с. Луцького повіту Влн. 192
Славута, м. Кременецького повіту Влн. 271, 368
Слобідська Україна 230
Словенщизна, с. 436
Слуцьк, м. 289, 573, 584, 585
Случ, р. 364, 366
Смердин, с. Луцького повіту Влн. 210
Смиговичі, с. 174
Смиків, с. Луцького повіту Влн. 45, 49, 218
Смыков, див. Смиків
Смолдирів, м. Луцького повіту Влн. 271, 275, 276, 277, 283, 446
Смолдирівська волость Луцького повіту Влн. 408, 601
Сморшки, с. Кременецького повіту Влн. 613
Снятин, м. 599
Сокаль, м. 589, 595
Сокол, м. Луцького повіту Влн. 573
Соколня, с. Оршанського повіту 289
Солибери, с. Луцького повіту Влн. 607
Солов'їв, с. Володимирського повіту Влн. 334
Соловін, с. Луцького повіту Влн. 207
Солонско (Солонів?), с. 562
Сорокодуби, с. Кременецького повіту Влн. 608
Соснівка, с. Кременецького повіту Влн. 412, 612, 613
Сошки, с. Кременецького повіту Влн. 608
Сошне, с. Кременецького повіту Влн. 613
Спасів, с. Луцького повіту Влн. 562
Ставки, с. 562
Ставок, с. 264, 562
Ставрів, с. Луцького повіту Влн. 207
Стамбул, м. 379, 380, 383, 387
Станіславівка, с. Кременецького повіту Влн. 414, 562, 609
Стара Синява, с. 364
Старе Полонне, м. Луцького повіту Влн. 310, 311, 313, 319
Старе, с. Луцького повіту Влн. 397, 607
Старе село, с. Володимирського повіту Влн. 334
Старий Жуків, с. Луцького повіту Влн. 251, 264, 297, 606
Старий Заслав, с. Луцького повіту Влн. 312, 318, 368
Старий Хупків, с. Луцького повіту Влн. 607
Старики, с. 450, 562
Старокостянтинів, див. Костянтинів
Старокостянтинівська волость, див. Костянтинівська волость
Степанська волость Луцького повіту Влн 240, 271, 543
Степань, м. Луцького повіту Влн. 271, 569, 573
Стецьки, с. Кременецького повіту Влн. 392, 414, 450, 562
Стидень, с. Луцького повіту Влн. 607
Стир, р. 364
Стиховці, с. Кременецького повіту Влн. 609
Стовби, с. Луцького повіту Влн. 414, 562
Стокгольм, м. 29
Стоход, м. 275
Стояновськ, м. 117
Стралки, с. 157
Стрижавка, с. 562
Стрийський повіт, адм.-тер. одиниця Перемишльської землі Руського воєв. 393
Стриївка, с. Кременецького повіту Влн. 398, 562, 597
Студениця, м. 603
Студянка, с. Луцького повіту Влн. 562
Судилків, м. Кременецького повіту Влн. 364, 403, 406, 413, 565, 597, 610
Судилківський ключ Кременецького повіту Влн. 402, 601
Суємці, с. Луцького повіту Влн. 562
Сужелникі ?, с. Кременецького повіту Влн. 608
Сульжин, м. Кременецького повіту Влн. 270, 271, 280, 284, 312, 367, 398, 402
Сульжинська волость Кременецького повіту Влн. 398, 400, 597, 601
Сураж, м. Кременецького повіту Влн. 271, 275, 283, 312
Сураж Старий, с. Кременецького повіту Влн. 562

Суразька волость Кременецького повіту Влн. 408, 601
Сусли, с. 563
Суха Воля, с. Луцького повіту Влн. 248, 562
Суха Воля (Дубровних),с. Луцького повіту Влн. 555
Сухівці, с. Луцького повіту Влн. 251, 263, 264, 397, 606
Сухожинці,с. Кременецького повіту Влн. 565, 612
Сушичне, с. Володимирського повіту Влн. 453
Сушки, с. Володимирського повіту Влн. 414, 562
Сягрів, с. Кременецького повіту Влн. 257, 414, 562
Сяноцька земля, м.-тер. одиниця Руського воєв. 428

Тайкури, м. Луцького повіту Влн. 573
Талки, с. 562
Тамань 378
Тарнавка, с. Кременецького повіту Влн. 409, 411, 612
Татаринівка, с. Кременецького повіту Влн. 414, 562, 609
Ташки,с . Кременецького повіту Влн. 368
Тверська земля 336
Тверь, м. 336
Тейковичі, с. Пінського повіту Берестейського воєводства 209
Тележинський ключ Кременецького повіту Влн. 409
Теліжинці, с. Кременецького повіту Влн. 409-411, 565, 612
Теліжинці (Другі), с. Кременецького повіту Влн. 409, 612
Темногайці, с. Кременецького повіту Влн. 413
Терешки, с. Кременецького повіту Влн. 414, 562, 609
Тернівка, с. Кременецького повіту Влн. 565
Тернопіль, м. 396-398, 594, 596, 603
Тесів, с. Луцького повіту Влн. 369
Теслугів, с. Кременецького повіту Влн. 190, 204
Тетерів ,с. Кременецького повіту Влн. 562
Тинне, с. Луцького повіту Влн. 562
Тиранівка, с. Кременецького повіту Влн. 253, 280, 414, 562
Тисьмениця, м. 599
Титьків, с. Кременецького повіту Влн. 562
Титьків (Суха Воля), с. Кременецького повіту Влн. 562
Тихомль, с. Кременецького повіту Влн. 370
Тихотин, с. Луцького повіту Влн. 207
Тишевичі, с. Кременецького повіту Влн. 409, 411, 412, 610, 612
Тишиця, с. Луцького повіту Влн. 211, 246, 535
Тлумач, м. 599
Толмахів, с. Луцького повіту Влн. 370
Толпижин, с. Луцького повіту Влн. 49
Топольне, с. Луцького повіту Влн. 257
Тополя, с. Луцького повіту Влн. 209
Топори, с. Кременецького повіту Влн. 565
Топори Великі, див. Великі Топори
Топори Малі, див. Малі Топори
Топорищі, с. Житомирського повіту Квс. 188
Торунь, м. 330
Торчин, м. Луцького повіту Влн. 335, 567
Точивикі, с. Луцького повіту Влн. 555
Точивки, с. Луцького повіту Влн. 370
Травулин, с. Кременецького повіту Влн. 414, 562
Трыстєнєцк, див. Тростянець
Трієст, м. 31
Тростянець, с. Луцького повіту Влн. 206
Троянівка, с. Кременецького повіту Влн. 609
Тршинець ? (Trzciniec), с. 562
Тудорів, с. Луцького повіту Влн. 209
Тула, м. 362
Тулин, с. Кременецького повіту Влн. 413
Тульчин, с. 198
Тупали, с. Володимирського повіту Влн. 166, 562
Туреччина 360, 379, 380, 387, 388, 415, 420, 456
Турівка, с. Кременецького повіту Влн. 413
Турійськ, м. Володимирського повіту Влн. 270
Турова, с. Кременецького повіту Влн. 562
Туропин, м. 583
Тучин, м. Луцького повіту Влн. 263, 306, 354, 355, 574

Убельці, с. Луцького повіту Влн. 414, 555, 562
Угорщина 361
Угра, р. 361
Угринів, с. Луцького повіту Влн. 117, 140, 191, 203
Уєздці, с. Луцького повіту Влн. 555, 563, 595
Ужацин, с. 224, 563
Україна 11, 12, 14, 39, 116, 126, 129, 202, 220, 255, 325, 326, 327, 331, 332, 338, 339, 361, 363, 387, 389, 392, 394, 415, 416, 421, 429, 430, 432, 456, 571-574, 590, 596
Улашанівка, с. 414, 563
Улашинівці, с. Кременецького повіту Влн. 563
Урвена, с. Луцького повіту Влн. 555
Урендів, м. 583
Устилуг, с. Володимирського повіту Влн. 453

Феодосія, див. Кафа
Филиповичі, с. 563
Флоренція, м. 332
Фошків, м. Кременецького повіту Влн. 271
Франція 22, 23, 28, 29, 30, 71, 114, 132, 326, 332, 454

Хабин (Хабне?), с. Кременецького повіту Влн. 609
Хабне, с. Кременецького повіту Влн. 215, 247
Хижівка, с. Кременецького повіту Влн. 563
Хижники (Хижки?), с. Кременецького повіту Влн. 414, 463, 608
Хлапотин (Красностав), м. Луцького повіту Влн. 271, 283, 319, 369, 575
Хлапотинська волость Луцького повіту Влн. 408, 601
Хоболтова, с. Володимирського повіту Влн. 192, 193
Ходаки, с. Кременецького повіту Влн. 414
Ходаки (Другі), с. Кременецького повіту Влн. 563
Ходоси, с. Луцького повіту Влн. 563
Холонів, с. Луцького повіту Влн. 172, 228, 261
Холонєв, див. Холонів
Холпнів, с. Луцького повіту Влн. 207, 225, 237, 526
Хом'яків, с. Луцького повіту Влн. 555
Хоняків, с. 436, 563
Хорів, с. Луцького повіту Влн. 370, 554
Хорлупа, м. Луцького повіту Влн. 597, 607
Хоровець, с. Луцького повіту Влн. 414, 563
Хоростів, с. Володимирського повіту Влн. 414, 563
Хотин, с. Кременецького повіту Влн. 563
Хотинь, с. Луцького повіту Влн. 211, 538
Хотичин, с. Луцького повіту Влн. 436, 554
Хотянка, с. Луцького повіту Влн. 563
Хотячів, с. Володимирського повіту Влн. 563
Хоцин, с. Луцького повіту Влн. 246, 370
Христівка, с. Кременецького повіту Влн. 613
Хрінники, с. Луцького повіту Влн. 49, 370, 595
Хролин, с. Кременецького повіту Влн. 414, 563
Хусів, с. 173

Царгород, див. Стамбул
Цвіла, с. 563
Цвітоха, с. Кременецького повіту Влн. 403, 406, 565, 610
Цевів, с. Луцького повіту Влн. 140, 238, 433, 533
Цеценівці, с. Кременецького повіту Влн. 608
Цурків, с. Луцького повіту Влн. 555

Чарторыя, див. Чортория
Чаруків, с. Луцького повіту Влн 244, 525
Чепці, с. Кременецького повіту Влн. 612
Червона Русь 393, 394, 414
Черкаси, м. 591, 593
Черленівці (Черниківці?), с. Костянтинівської волості Кременецького повіту Влн. 608
Черленківці, с. Кременецького повіту Влн. 215, 247, 399
Чернелівка, с. 594
Чернехів, м. Кременецького повіту Влн. 284, 398, 597
Чернехівська волость Кременецького повіту Влн. 398, 408, 414, 597, 601
Черниці (Черниця), м. Луцького повіту Влн. 271, 275, 276, 277, 283, 284, 414, 563
Чернігівщина 576
Чернчиці, с. Луцького повіту Влн. 446, 563
Чернява (Чорна ?, Черниківці?), с. Кременецького повіту Влн. 608
Чернятин Нижній, с. Кременецького повіту Влн. 608
Чесний Хрест, с. Луцького повіту Влн. 555
Четвертня, м. Луцького повіту Влн. 211
Чехія 326
Чижівка, с. Кременецького повіту Влн. 411, 565, 612
Човгузів, с. Кременецького повіту Влн. 413
Чорна, с. 414, 563
Чорний шлях 363, 364, 366, 407
Чорторийськ, м. Луцького повіту Влн. 297
Чортория, м. Кременецького повіту Влн. 382
Чотирбоки, с. Кременецького повіту Влн. 255, 411, 565, 612
Чуднів, м. 166, 579, 583
Чуднівська волость 145

Шарварки, с. Луцького повіту Влн. 563
Шаргород, м. 391, 401, 598, 599
Шатерники, с. Луцького повіту Влн. 555, 563
Шекеринці, с. Луцького повіту Влн. 555, 563
Шельвів, с. Кременецького повіту Влн. 266, 613
Шемів, с. 436
Шенів, с. 563
Шепетівка, м. Кременецького повіту Влн. 270, 271, 312, 319, 364, 368, 404, 610
Щербів (Волошовщизна), с. 563
Щикичанка, с. Луцького повіту Влн. 264
Шираївка, с. Кременецького повіту Влн. 613
Шклин, с. Луцького повіту Влн. 542
Шостаків, с. Луцького повіту Влн. 607
Шотландія 454
Шпаків, с. Луцького повіту Влн. 206, 227, 595

Шульжинці, с. 391, 401
Шумбар, с. Кременецького повіту Влн. 413
Щекичанка, с. Луцького повіту Влн. 607
Щеніїв, с. 599

Щикичанъка, див. Щекичанка
Щурівці, с. Кременецького повіту Влн. 565
Щурівці Великі, с. Кременецького повіту Влн. 612
Щурівці Малі, с. Кременецького повіту Влн. 612

Юначка, с. Кременецького повіту Влн. 409, 612
Юрківщина, с. 563
Юськівці, с. Луцького повіту Влн. 413, 563
Юшківці, с. 595

Яворівці, с. Кременецького повіту Влн. 399, 608
Ягідне (Воля), с. Кременецького повіту Влн. 610
Ягідне (Ягідна), с. Кременецького повіту Влн. 403, 404, 565
Якимівці, с. Кременецького повіту Влн. 409, 612
Ямпіль, м. Кременецького повіту Влн. 401, 402, 407
Ямпільська волость Кременецького повіту Влн. 601
Янполь, див. Ямпіль
Янушпіль, м. 284
Японія 159
Яремичі, с. Кременецького повіту Влн. 413, 414, 563, 609
Яровиця, м. Луцького повіту Влн. 174, 316
Ярослав, м. 352, 355, 428, 583, 585
Ярославичі, с. Луцького повіту Влн. 49, 370, 607
Ярчики (Єрчики?), с. Кременецького повіту Влн. 609
Ясенівка, с. Луцького повіту Влн. 541
Яцківці (Другі), с. Кременецького повіту Влн. 563
Яцківці, с. Кременецького повіту Влн. 258, 563, 608
Яшківці, с. Луцького повіту Влн. 210, 238, 445

Karolin, м. Луцького повіту Влн. 282
Kremionka, p. 277
Krupa, див. Крупа

London 327

Mokrunki (Мокрець?), с. Кременецького повіту Влн. 608

Ostrog, див. Острог
Orla, p. 277

Polska, див. Польща
Połonne, див. Полонне

Rogaczow, див. Рогачів
Rublowka, с. 381

Smołdyrow, див. Смолдирів

Zaborycе, див. Забориці (Заборичі)
Zasław, див. Заслав
Zdolbica, див. Здолбиця

Наукове видання

Ворончук Ірина Олексіївна

Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, господарство, географічні чинники

Художнє оформлення та верстка
І. Г. Хорошого

Підп. до друку 15.12.2011.
Формат 70×100/16
Папір офс. № 1.
Друк. офс. Гарнітура Constantia.
Ум. друк. арк. 57,85. Обл.-вид. арк. 50,51.
Наклад 300 пр. Зам. № 12-250.

Віддруковано в ППВФ
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 271 від 07.12.2000 р.

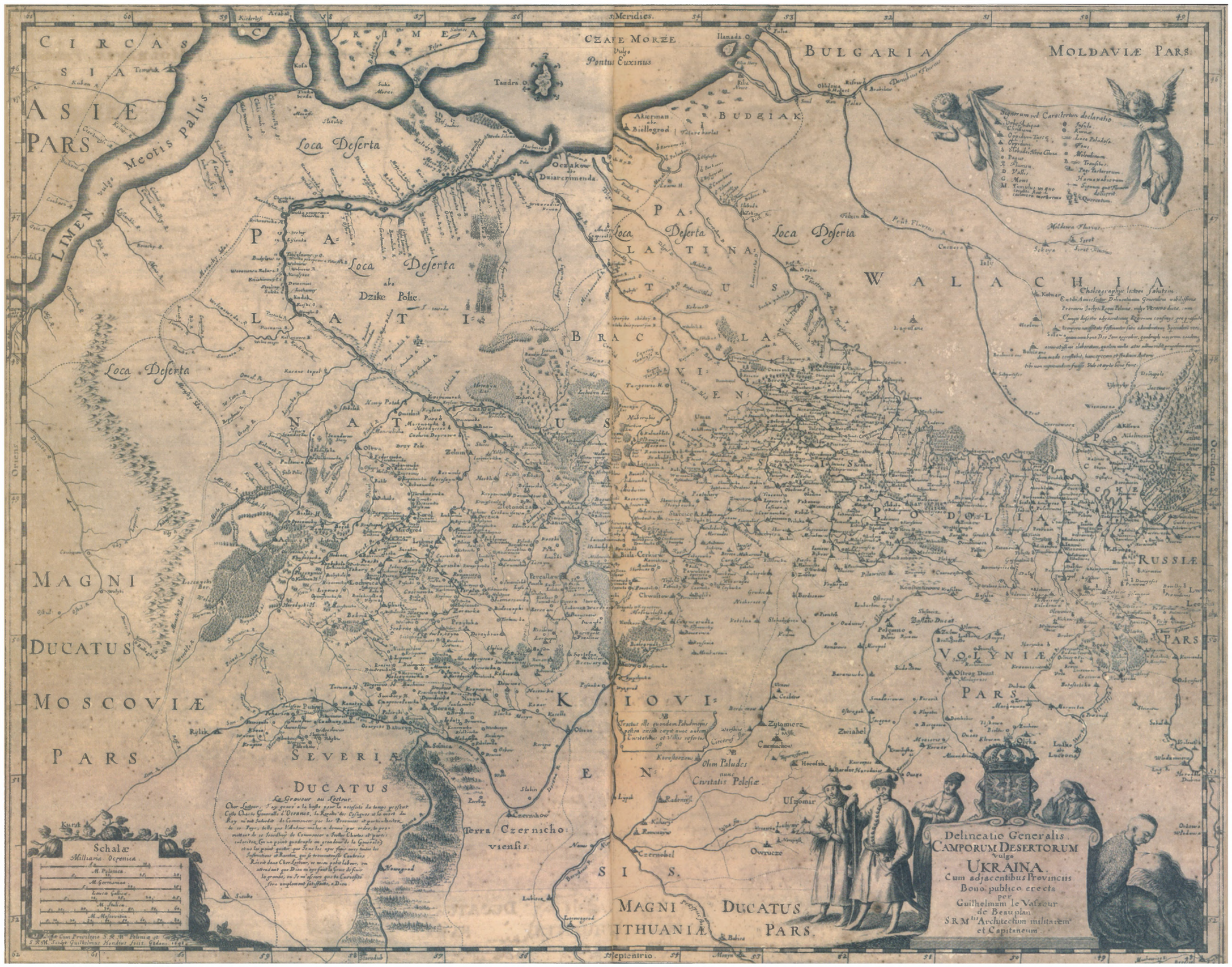
Delineatio Generalis
CAMPORUM DESERTORUM
vulgo
UKRAINA.
Cum adjacentibus Provinciis
Bono publico erecta
per
Guilhelmum le Vasseur
de Beauplan
S.R.M.tis Architectum militarem
et Capitaneum
CIRCASSIA
ASIÆ PARS
LIMEN vulgo Meotis palus
CRIMEA
CZARE MORZE
Vulgo
Pontus Euxinus
BULGARIA
MOLDAVIÆ PARS
BUDZIAK
Loca Deserta
Loca Deserta abo Dzike Polie
PALATINATUS
PALATINATUS
BRACLAVIENSIS
WALACHIA
PODOLIA
RUSSIÆ PARS
VOLYNIÆ PARS
MAGNI DUCATUS MOSCOVIÆ PARS
SEVERIÆ DUCATUS
KIOVIENSIS
Terra Czernichoviensis
Olim Paludes nunc Civitatis Polesiæ
MAGNI DUCATUS ITHUANIÆ PARS
Schalæ
Milliaria Ocrenica
Meridies
Septentrio
Oriens
Occidens

Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.:

родина, домогосподарство, демографічні чинники

Вперше в українській історіографії на підставі значного комплексу документальних і наративних джерел розглядається найширший спектр проблем соціальної історії ранньомодерного часу, а саме: практика укладання шлюбів, характер шлюбної моделі, типологія шлюбно-сімейних форм, їх взаємозв'язок зі шлюбною моделлю та прокреаційною поведінкою, вплив шлюбної моделі на структуру родини тощо.
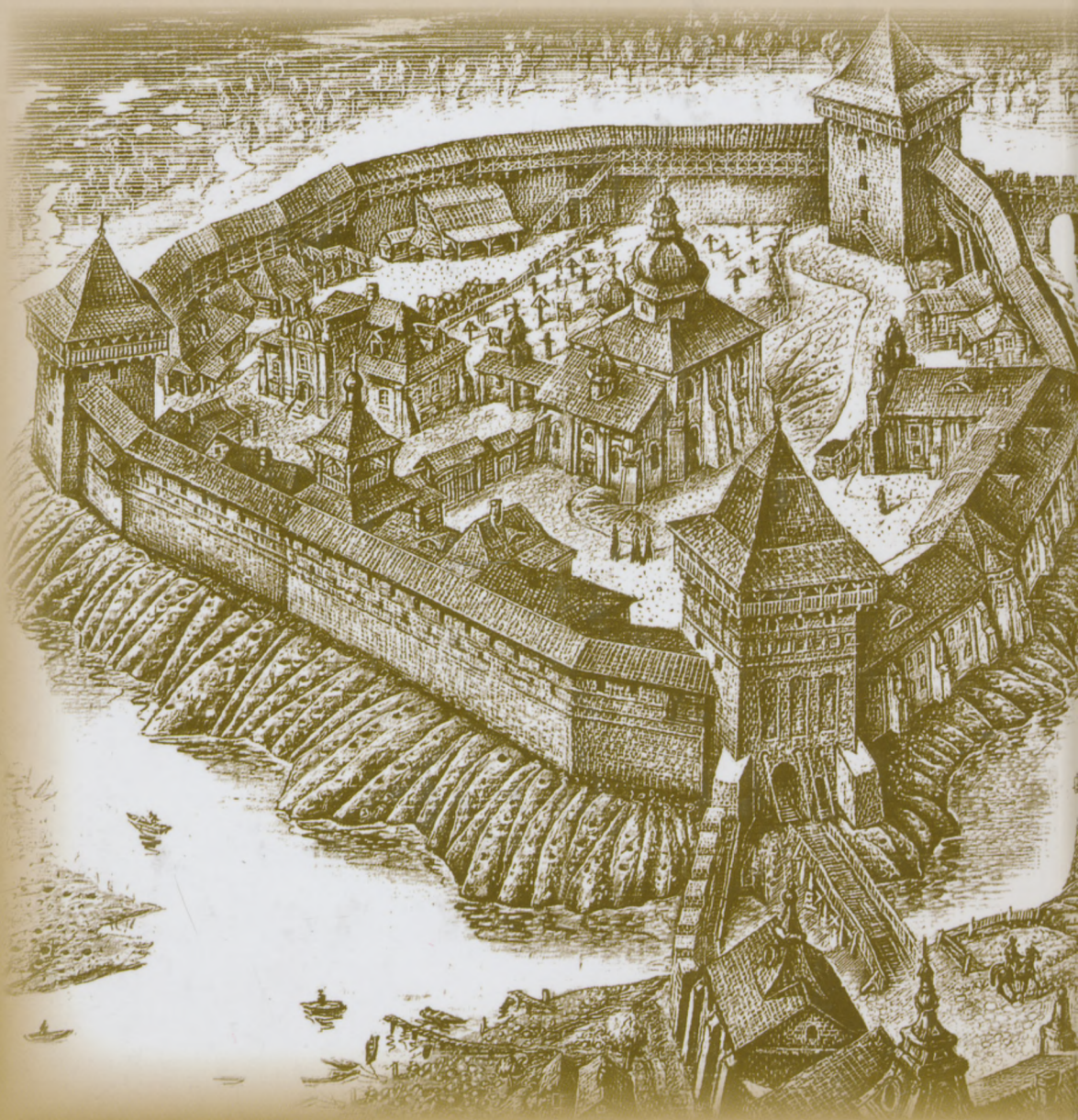
Розкриваються внутрішні мотивації та механізми демографічної поведінки тогочасних людей, конкретний вияв і зміст яких зумовлювалися впливом цілого комплексу об'єктивних і суб'єктивних чинників: економічних, соціальних, правових, релігійних, політичних тощо.